

**ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN**

**«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series of «Philological sciences»
№ 3(57), 2016**

БАС РЕДАКТОР:

Б.Ө.СМАНОВ – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр. мүшесі

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:

Ф.Ш. ОРАЗБАЕВА - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр. мүшесі

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР:

Т.С. Тебегенов - филология ғылымдарының докторы, профессор,

С.Ж. Әбішева – филология ғылымдарының докторы, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ:

филол.ғыл.д., проф. **Б.Әбдіғазилұлы**, пед.ғ.д. **С.Б. Бегалиева**, пед.ғ.д. **Р.Ә. Шаханова**, филол.ғ.д., проф. **К.И. Мирзоев**, пед.ғ.д., проф. **Ж.К.Балтабаева**, проф. **Барри Пол Шерр** (АҚШ), филол.ғ.к., доцент **Е.В. Казарцев** (Ресей), филол.ғ.д., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша), филол.ғ.д., проф. **А.К. Киклевич** (Польша), п.ғ.д. **Н.И. Ишекеев** (Кыргызстан), проф. **Спендель Джованна** (Италия), проф. **Хатрани Алтынчач** (Түркия), проф. **Мехмет Куталмиш** (Түркия), PhD докторы, проф. **И.З. Белобровцева** (Эстония), пед.ғ.д. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Жауапты хатшы:

А.Д. Ибраева - филология ғылымдарының кандидаты

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109 - Ж

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір. 2000 ж. бастап шығады.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Б.У.СМАНОВ - доктор педагогических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Ф.Ш. ОРАЗБАЕВА - доктор педагогических наук, профессор чл.-корр. НАН РК

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ:

Т.С. Тебегенов - доктор филологических наук, профессор,

С.Ж. Абишева - доктор филологических наук, профессор

ЧЛЕНЫ РЕДКОЛЛЕГИИ:

д.филол.н., проф. **Б.Абдіғазилұлы**, д.п.н. **С.Б. Бегалиева**, д.п.н. **Р.А. Шаханова**, д.филол.н., проф. **К.И. Мирзоев**, д.п.н., проф. **Ж.К.Балтабаева**, проф. **Барри Пол Шерр** (США), к.филол.н., доцент **Е.В. Казарцев** (Россия), д.филол.н., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша), д.филол.н., проф. **А.К. Киклевич** (Польша), д.п.н. **Н.И. Ишекеев** (Кыргызстан), проф. **Спендель Джованна** (Италия), проф. **Хатрани Алтынчач** (Турция), проф. **Мехмет Куталмиш** (Турция), доктор PhD, проф. **И.З. Белобровцева** (Эстония), д.п.н. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Ответственный секретарь:

А.Д.Ибраева - кандидат филологических наук

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10109-Ж

Периодичность – 4 номера в год. Выходит с 2000 года.

EDITOR IN CHIEF:

B.O.SMANOV - doctor of pedagogical sciences, professor corresponding member of the Academy of the sciences of the Republic of Kazakhstan

VICE OF THE CHIEF EDITOR:

F.Sh.ORAZBAYEVA - doctor of pedagogical sciences, professor corresponding member of the Academy of the sciences of the Republic of Kazakhstan

SCIENTIFIC EDITORS:

T.S.Tebegenov - doctor of philological sciences, professor

S.Zh.Abisheva - doctor of philological sciences, professor

THE EDITORIAL BOARD MEMBERS:

doctor of philological sciences, professor **B.Abdigaziuly**, doctor of pedagogical sciences **S.B.Begalieva**, doctor of pedagogical sciences **R.A.Shahanova**, doctor of philological sciences, professor **K.I. Mirzoyev**, doctor of pedagogical sciences, professor **Zh.K.Baltabaiyeva**, Professor **Barri Pol Sher** (USA), candidate of philological sciences., docent **E.V.Kazartsev** (Russia), doctor of philological sciences, professor **G.L. Nefagina** (Poland), doctor of philological sciences, professor **A.K. Kiklevich** (Poland), doctor of pedagogical sciences **N.I. Ishekeev** (Kurgyzstan), professor **Spendel Djovanna** (Italy), professor **Hatrani Altynchach** (Turkey), Professor **Mehmet Kutalmish** (Turkey), PhD doctor, professor **I.Z.Belobrovtsava** (Estonia), doctor of pedagogical sciences **Chan Din Lam** (Vietnam)

Executive editor:

A.D. Ibrayieva - candidate of philological sciences.

The journal is registered by the Ministry of Culture and Information Republic of Kazakhstan 8 May 2009. № 10109-ЗЖ

Periodicity – 4 numbers in a year publishing from 2001

ТҮЛ БІЛІМІ

МРНТИ 16.01.45

Г.А.АМАНГЕЛДИЕВА¹

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
г.Алматы, Казахстан

ДЕВИАТЫ В НИКАХ КАК ОБЛАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭРРАТОЛОГИИ

Аннотация

Автор статьи исследовал дефиниции эрратологии, предложенных разными учёными. Рассмотрев различные интерпретации эрратологии как области исследований, автор приходит к выводу о том, что главное внимание уделяется определению классификации, причинам возникновения, способам предупреждения ошибок.

В статье предметом исследования являются ошибки в употреблении прилагательных в антропонимах, функционирующих в сфере виртуального коммуникативного пространства. В социальных сетях к такого рода самовыражениям относят никнейм.

Автор разделил ошибки, допущенные в никнеймах на два типа: языковую игру и графическую игру.

К типам ошибок языковой игры относятся: ошибки орфографические, смешение знаков разных языков.

К типам ошибок графической игры относятся: ники, которых используются заглавные буквы в середине слова, используются вместо слов смайлики, в которых не всегда можно проследить прямые значения, или другие небуквенные символы, а также буквы других алфавитов, чаще английские, в которых используется разный шрифт.

Авторы не могут утверждать или отрицать, что перечисленные выше ошибки и девиаты не были замечены самим автором, а также допускаются они намеренно или механически. Однако наблюдения указывают на то, что это часто встречающиеся девиаты, которые можно рассматривать как определённую область эрратологии.

Ключевые слова: эрратология, девиат, прилагательное, ошибки.

Человек может совершать как открытия, так и ошибки. Почти в каждой науке можно перечислить множество примеров (экология, медицина, радиотехника, физика и т.д.). И уже в середине прошлого века философ, направлениями научной деятельности которого являются гносеология, этика, эвристика, Селиванов Ф.А., в противоположность ноосфере В.И. Вернадского, становится первооткрывателем атасферы – сферы глупости.

Так постепенно шло становление науки о логических ошибках и заблуждениях, получившей название эррология. «Эррология представляет собой общую теорию ошибок, которая даёт определение ошибке, классифицирует ошибки, вскрывает механизм и общее в причинах их возникновения, пути предупреждения и исправления их, меру ответственности за ту или иную ошибку» [1; 2].

Вопросами о просчётах интересовались издавна разные слои общества. Ещё с древних времён философы размышляли о том, почему возникают ошибочные суждения. В 1978 году в рассказе «Странник» писатель П. Амнуэль придумал новую науку «эрратология» – науку о научных ошибках [3].

В науке же изучению эрратологии как науки о типичных ошибках не уделялось достаточно внимания. Однако предпринимаются попытки разработки теории ошибок в разных сферах лингвистики. Так, А.Т.Марьянович, И.В. Князькин в своих работах подробно проанализировали типичные ошибки, которые допускаются почти всеми начинающими исследователями и даже более опытными научными работниками [4; 5].

Специалист по переводческой эрратологии Х.Джордж пользуется терминами вход (input) и выход (output) для обозначения несовпадений того, что исходит от учителя и того, что воспроизводит учащийся в устной или письменной форме. Между этими полюсами находятся промежуточные стадии, на которых и возникают ошибки. Анализ различий на входе и выходе может дать положительную информацию о природе и способе функционирования отклонений от нормы [20].

Калиновская Е.А., Кобышева А.С под эрратологией понимают область исследований, специализирующуюся на изучении типичных ошибок [6, 74]. Изучая ошибки, допущенные искусственными билингвами, учёные применяют термин «эрративный компонент» и подводят итоги своей работы признанием того, что «одним из основных факторов формирования эрративного компонента лексикона искусственного билингва является ментальный конфликт, вызванный наличием

ассоциативных связей как между семантическими компонентами вступающих в конфликт эрративных и нормативных лексем, так и между лексемами родного и иностранного языков» [6, 75].

Шевнин А.Б., ознакомившись с работами учёных [14; 15; 16; 17; 18; 19], исследуя изучение и усвоение неродного языка, акцентируют внимание на ряде ошибок явлений лингвистического и психолингвистического характера, обогащающие теорию эрратологии. К ним относятся:

- соотношение материала на входе и приёме; механизмы, обеспечивающие более эффективный приём поступающей информации;
- анализ источников материала на входе в дополнение к материалу, предоставляемому учителем или учебниками;
- контрастивное изучение материала на входе и выходе с последующей коррекцией входа;
- изучение вербального взаимодействия говорящих на неродном языке;
- изучение социолингвистических факторов, способствующих усвоению неродного языка;
- анализ процесса усвоения неродного языка и личности, изучающей неродный язык;
- анализ роли учителя и учебных пособий в изучении неродного языка с целью исключения ошибок, являющихся причиной переноса в обучении [7, 40].

Работы ряда учёных [1; 2; 8; 9] приводят А.Б. Шевнина к определению эрратологии как «общей, или универсальной теории ошибок, которая «призвана на основе исследований в конкретных науках и экстраполяции результатов этих исследований выявить и описать концепт «ошибка», выведя за его пределы сходные понятия, типологию ошибок, их причинно-следственные связи и закономерности их появления в зависимости от условий осуществления деятельности как живыми (человеческими), так и неживыми (техническими, кибернетическими) субъектами этой деятельности» [10, 200].

Рассмотрев различные интерпретации эрратологии как области исследований, приходим к выводу о том, что главное внимание уделяется определению классификации, причинам возникновения, способам предупреждения ошибок. В более поздних трудах придается значение личностному фактору, мере ответственности за ошибки, экстралингвистическим факторам, влияющим на возникновение ошибок. В русле новейших парадигм интерпретируется концепт «ошибка».

Предметом нашего исследования являются ошибки в употреблении прилагательных, выявление и анализ которых приводит к «предупреждению морфологических ошибок» [11, 17]. Прилагательные весьма частотны в книжной речи, но редко употребляются в разговорной речи. Ранее наши наблюдения показали, что учащиеся, казахи-билингвы, сознательно избегают использования прилагательных в своей практике в силу сложности словоизменения и словоупотребления [12, 246].

Попробуем описать ошибки антропонимов, функционирующих в сфере виртуального коммуникативного пространства. В социальных сетях к такого рода самовыражениям относят никнейм. Никнейм (*никнейм*, *ник*; [англ. nickname/'nikneɪm/](#) – первоначально «кличка», «прозвище»); также сетевое имя – псевдоним, используемый в интернете, обычно в местах общения (в чате, форуме, [блоге](#)) [21].

Ник выбирает сам автор и в процессе общения может изменить его. Являясь результатом самопрезентации, через который носитель виртуального имени пытается передать свои индивидуальность, самоназвание, самоидентификацию, а также настроение, поведение, характер и имеющиеся качества, никнейм обладает семантическими признаками, определяемыми самим автором, исходя из его собственных взглядов.

Мы отобрали ники –прилагательные из разных сайтов [22; 23; 24; 25; 26].

К первому типу ошибок, допущенных в никах, мы отнесли сознательное искажение, т.е. языковую игру. Однако и она вскрывает психологический механизм девиации. К ним относятся:

1. Ошибки орфографические, так как они указывают на явное незнание орфографии авторов: *симпотичный, лутший, лудший, риальный пацан, зборный отборный, дибильный, грамотный, проффессиональный, чесный.*

2. Девиаты ников заключаются в смешении знаков разных языков:

вежливый бала (вежливый мальчик), *эдемі девочка* (красивая девочка), *өте жақсы человек* (очень хороший человек).

Ко второму типу девиатов мы отнесли графическую игру. К ним относятся:

1. Ники, в которых нет определённых ошибок, но в них используются заглавные буквы в середине слова: *СчасТлИвАя, СчастливаяЯ, Модная в Шпильках, ЮнаЯ Особа, длиноНогая стерва.*

2. В никах используются вместо слов смайлики, в которых не всегда можно проследить прямые значения, или другие небуквенные символы, а также буквы других алфавитов, чаще

английские: *Всегда ☺ (весела или счастлива), Как прогноз погоды- иногда ☺, иногда ☹, бездонный ларчик, M@LENI{ИЙ} 4E{LOVE}4иГг, истинный QAZAQ,на100%ящий Мёд;на100Ящий патриот.*

3. Ники, в которых используется разный шрифт: *Ооочень добрая, Ласковая и пушистая.*

Приведённые примеры показывают частотность прилагательных в функции никнеймов. Однако сам по себе ник – это своеобразная демонстрация индивидом определённых качеств: дерзости, независимости, притязаний на что-либо и т. п. Поэтому нацеленность на языковую/графическую игру ожидаема. Но нам в подборке примеров интересно то, как сознательно или бессознательно используются девиантные прилагательные для реализаций интенций.

Балкунова А.С. пишет, что соответствие образа ника реальному прототипу «может быть самым непредсказуемым: пользователи «изменяют» пол, возраст, профессию, национальность, характер, а иногда называются неопределёнными именами, не позволяющими угадать какие-либо признаки своего хозяина» [13,с.35].

Некоторые признаки, используемые коммуникантами, скорее желаемые, чем действительные. Иногда в никах эксплицитно представлены реальные признаки, а иногда таковые тщательно скрываются.

Мы не можем утверждать или отрицать, что перечисленные выше ошибки и девиаты не были замечены самим автором, а также допускаются они намеренно или механически. Однако наши наблюдения указывают на то, что это часто встречающиеся девиаты, которые можно рассматривать как определённую область эрратологии.

Использованная литература:

1. Селиванов Ф.А. Классификация ошибок и её значение для теории деятельности //Диалектический метод и этика. – Тюмень, 1973. – 102 с.
2. Селиванов Ф.А. Ошибки. Заблуждения. Поведение. – Томск, 1987. –198 с.
3. Амнуэль П. Страниц: научно-фантастический рассказ //Альманах научной фантастики. – М.: Знание, 1999. – Вып. 10. – С. 142-155.
4. Марьянович А.Т. Эрратология, или как избежать наиболее неприятных ошибок при подготовке диссертации М.: Вузовская книга, 1999. – 164 с.
5. Марьянович, А.Т. Новая Эрратология, или Как получить ученую степень. – СПб.:ДЕАН, 2005. –352 с.
6. Калиновская Е.А., Кобышева А.С. Эрративный компонент ментального лексикона искусственного билингва. Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2014. № 9 (39). В 2-х ч. Ч. I. С. 72-75.
7. Шевнин А.Б. Эрратология и межъязыковая коммуникация // Вестник ВГУ, Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – 2004. – №2. – с. 36-44.
8. Стрелков Ю.К. Инженерная и профессиональная психология. М.: Академия, 2001. – 360 с.
9. Стрелков Ю.К. Комплексная методика изучения взаимодействия в лётном экипаже // Методы исследования мышления и общения в производственной деятельности. – Ярослав: –ЯрГУ, 1989. – С.89-98.
10. Шевнин А. Б. Эрратология: пути становления // Вестник ЧитГУ. 2012. – №4 (55) – С. 196-200.
11. Амангельдиева Г.А. Устранение лингвистических ошибок как способ развития языковой личности при изучении русского языка // Вестник КазНПУ, Серия «Филологические науки», №1 (47). – Алматы, 2014. – С. 16-18.
12. Амангельдиева Г.А. Лингвистические трудности усвоения именных частей речи при обучении русскому как неродному. Достояние нации №1 (2). – Алматы, 2007. – С. 242-246.
13. Балкунова А.С. Никнейм как особая группа имён собственных // Гуманитарные науки в современном мире: материалы Второй международной научно-практической интернет-конференции 26 октября-8 ноября 2009 года. – Тамбов, 2010. – С.35-37.
14. Lightbown P.M. Classroom SLA research and second language teaching // Applied Linguistics. – 2000. – Vol.21. – No.4. – Pp. 431-462.
15. Leow R.P. A study of the role of awareness in foreign language behavior // Studies in Second Language Acquisition. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000. - Vol.22. - No.4. – Pp. 557-584.
16. Ellis R. SLA research and language teaching. – Oxford: Oxford Univ. Press, 1997.– 280 p.
17. Jiang W. The relationship between culture and language // ELT Journal. – Oxford, 2000. – Vol.54/4. – Pp. 328-334.
18. Kormos J. The timing of self-repairs in second language speech production // Studies in Second Language Acquisition. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000. – Vol.22. – No.2.– Pp. 145-169.
19. Kramsch C. Language and Culture. – Oxford: Oxford Univ. Press, 1988. –144 p.
20. Переводческая эрратология как инструмент научного познания <http://mojuniver.net/perevodcheskaya-erratologiya-kak-instrument-nauchnogo-poznaniya/> 12.12.16.
21. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki> 12.12.16

22. <https://fotostrana.ru/user/37783586/> 23.12.16.
23. <http://astana.palata.kz/kk/news/23831-med-i-ne-tol-ko>27.12.16
24. <https://my.mail.ru/?from=content> 27.12.16
25. <https://ok.ru/27.12.16>
26. <https://web.whatsapp.com/27.12.16>

Түйіндеме

Амангелдиева Г.А.¹,

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ЭРРАТОЛОГИЯ ОБЛЫСЫНДА ЗЕРТТЕЛЕТІН НИКТЕРДЕ КЕЗДЕСЕТІН ДЕВИАТТАР

Автор эрратология туралы ұсынылған әр түрлі ғалымдардың шешімдерін зерттеген. Әр түрлі эрратология ұғымдарын қарастырып, автор баса назар қателердің анықтау және жіктеу, олардың туындау себептері, алдын алу тәсілдері деген қорытындыға келеді.

Мақаланың зерттеу нысаны антропоним саласында қолданатын виртуалды коммуникативтік кеңістігінде сын есімде жасалған қателіктер болып табылады. Әлеуметтік желілерде осындай сөз арқылы өзің көрсетуді никнеймгі жатқызады.

Никнеймнің қателерін автор екі типке бөледі: тілдік ойын және графикалық ойын.

Тілдік ойындарға орфографиялық қателер мен әр түрлі тілдердің белгілерінің араластыруы жатады.

Графикалық ойындарға никте сөздің ортасында бас әріптер, тікелей мағынасы қиын байқалатын сөздің орнына смайлик, сондай-ақ басқа тілдерде қолданатын әріптер, көбінесе ағылшын тілінен, пайдалануы жатады.

Авторлар бұл жоғарыда аталған қателер мен девиаттарды олар әдейі немесе механикалық түрде жіберілгенін, және автордың өзі жасаған қателерін аңғармағандығын бекітуге немесе жоққа шығара алмаймытының айтады. Алайда, жиі кездесетін девиаттарды эрратологияның белгілі бір облысы ретінде қарастыруға болады деген қортындыға келеді.

Түйін сөздер: эрратология, девиат, сын есім, қателер.

Annotation

Amangeldiyeva G.A.¹,

¹Abai Kazakh National pedagogical university

DEVIANCE IN NICKNAME AS AN AREA OF RESEARCH ERRATOLOGII

The author studied the definitions of erratology, suggested by different scientists. After considering different interpretations of erratology as investigation area the author comes to conclusion that the main attention is paid to classification determining, appearance reasons, means of error prevention.

The errors in use of adjectives in anthroponyms, functioning in the sphere of virtual communication area, are the subject of research of the article. Nickname is a type of such self-expression in social network.

The author divided the errors made in nicknames into two types: language game and graphical game.

The language game type errors are: orthographic errors, mix of different languages signs.

The graphical game type errors are: nicks, where capital letters are used in the middle of the word or the smiles are used instead of words so the direct meaning rarely could be seen properly, or other non-letter symbols and other alphabets letters, most often English, and different prints are used.

The authors can't confirm or deny that the mentioned errors and deviates hadn't been noticed by the author himself or if they are made on purpose or mechanically. But the research shows us that these are the often met deviates that can be considered as the definite area of erratology.

Key words: erratology, deviat, adjective errors

А.А.БАЙМҰРЗИНА¹

¹КазНУ им. аль-Фараби и Институт языкознания им. А.Байтурсынулы,
(г.Алматы, Казахстан)

ЯЗЫКОВАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: К ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА

Аннотация

В данной статье рассматривается понятие «языковая идентичность», на основе определения самой идентичности: термина изначально появившегося в психоаналитике, который становится все более популярным в разных сферах деятельности человека, в том числе и в лингвистике. Анализируются важные положения работы Э. Эриксона о концепции идентичности, описывающая становление идентичности как развивающуюся конфигурацию, в которую интегрируется конституционная предрасположенность. Также приводится соотношение понятий «идентификация» и «идентичность». Если идентификация личности, в большей степени, может рассматриваться, как процесс отождествления с определенными признаками, то идентичность, в большей степени есть результат. В заключительной части подчеркивается, что согласно динамическим аспектам идентичности, языковая идентичность человека может изменяться на протяжении жизни, по мере влияния окружающей среды и самосознания, а также, что родной язык играет значительную символическую роль при формировании языковой идентичности и при сохранении других социальных идентичностей.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, языковая идентичность.

В последнее время интерес к пониманию идентичности возрос, в частности, вследствие перемен, происходящих в современном обществе и культуре.

Идентичность или личностное самоопределение выступает в разных взаимосвязанных аспектах, которые имеют этнический, национальный социальный, культурный, конфессиональный, языковой и т.д. характер. Ввиду этого, появляются такие понятия, как «этническая идентичность», «национальная идентичность», «социальная идентичность», «языковая идентичность» и т.д.

Если обратиться к «Словарю социолингвистических терминов», то «языковая идентичность (от lat. *Identicus* тождественный) англ. *Language identity* – осознание личностью (самосознание, самоотождествление, самоопределение) своей принадлежности к языку; совокупность языковых характеристик индивида или группы, состоящая из знания языка/языков, употребления языков, отношения к языкам [1, 291].

Обращаясь к рассмотрению понятия «языковая идентичность», следует в первую очередь означить понятие «идентичность», а также, соотнести понятия «идентификация» и «идентичность».

Идентичность является многозначным понятием, понимаемым по-разному в разных научных дисциплинах. В психологии под идентичностью понимается субъективный опыт индивида о своей личности, но в других науках она рассматривается также как чувство единства, соединяющее людей друг с другом.

Идентичность как категория имеет очень широкое и в последнее время все более «размытое» значение. Идентичность (от англ. *identity* – тождественность) – многозначный житейский и общенаучный термин, выражающий идею постоянства, тождества, преемственности индивида и его самосознания [2]. С точки зрения психосоциального подхода, является своего рода эпицентром жизненного цикла каждого человека [3].

В социальных науках проблематика идентичности обычно относится к области социальной психологии. Само понятие идентичности возникло в психоанализе и было метафорическим перенесением некоторых процедур опознания или отождествления, появившихся в практике уголовного расследования, на психологические ситуации при диагностике неврозов, когда стало необходимо определить соотношения мотивов «сознания» и «бессознательного», вызванных ими разрывов, раздвоения личности, работы защитных механизмов, таких, как вытеснение, смещение или рационализация неприемлемых желаний либо других травматических обстоятельств и факторов [4, 265].

Одна из самых первых, разработанных в психоаналитической традиции, концепций идентичности принадлежит Э. Эриксону. Он рассматривал идентичность как чувство осмысленной целостности личности, верности человека самому себе, ясное осознание им внутреннего тождества. Также, он отмечает, что с точки зрения психологии формирование идентичности предполагает процесс одновременного отражения и наблюдения, процесс, протекающий на всех уровнях психической деятельности. Становление идентичности Эриксон описывает как развивающуюся конфигурацию, в которую интегрируется конституционная предрасположенность, особенности либидных потребностей, предпочитаемые способности, важные идентификации, действенные защитные механизмы, успешные сублимации и осуществляющиеся роли [5, 12-32].

При этом понятие «идентификация», впервые введенное З. Фрейдом, является первичным по отношению к понятию «идентичности». Если идентификация личности, в большей степени, может рассматриваться, как процесс отождествления с определенными признаками, то идентичность, в большей степени есть результат [6, 141-142].

Так как этот результат заключается как в собственном понимании индивида о себе, так и в представлениях других людей о его личности, выявить эти представления возможно с помощью вербальных репрезентаций, иным словом, языком. Как отмечает С.Г. Тер-Минасова, «Язык – мощное общественное орудие, формирующее людской поток в этнос, образующий нацию через хранение и передачу культуры, традиций, общественного самосознания данного речевого коллектива» [7, 15].

Таким образом, отметим, что язык является одним из самых важных признаков идентичности. Через язык выражаются, в частности, этничность, национальность, культура и принадлежность человека к той или иной языковой группе.

По Фрому, стремление к идентичности, с одной стороны, обусловлено необходимостью выжить, а с другой - потребностью в обретении социального статуса [6, 139-140]. Поскольку, человек живет и развивается в обществе, соответственно, является гражданином определенного государства, представителем какого-либо этноса и становится обладателем гражданской и этнической идентичностей.

И гражданская и этническая самоидентификация личности напрямую связаны с языком. Так, гражданство предполагает обязательное знание человеком государственного языка страны проживания, а приверженность своим этническим корням предполагает владение языком соответствующего этноса [8, 175].

Что касается языковой идентичности, то заметим также, что язык является как соединяющим, так и различающим фактором между группами. Язык, на самом деле, составляет ядро групповой идентичности. С одной стороны, употребление языка влияет на формирование групповой идентичности, а с другой – групповая идентичность влияет на употребление языков и установку к ним. Думается, что члены группы формируют свою общую (этническую или гражданскую) идентичность через выбор того или иного языка. Отмечается также, что социальные, политические и экономические изменения в обществе влияют на выбор языковых идентичностей человека в данный момент истории [9, 1].

Принимая во внимание изменчивость феномена идентичности, который подчеркивается в работах Э. Эриксона ([«Identity: youthandcrisis»](#) / ErikH.Erikson.NewYork: Norton, 1994) можно полагать, что с течением времени состав и значимость ее компонентов будут претерпевать изменения. Именно поэтому едва ли правомерно говорить о раз и навсегда заданной форме языковой идентичности и о неизменном «наборе» ее основных составляющих.

Как отмечает Протасова Е.Ю., сами идентичности могут отличаться друг от друга, смешиваться, перекрещиваться; они являются либо подвижными, либо стабильными [10, 22]. Также, вследствие современных социологических и социально-экономических явлений, таких как, например, глобализация, развитие технологии и рост количества эмигрантов, идентичности становятся более неустойчивыми [9, 2].

Таким образом, можно отметить, что, с одной стороны, у человека есть своя индивидуальная идентичность, проявляющаяся, например, через особые черты характера. С другой стороны, человек всегда является частью какого-либо большего контекста; то есть идентичность индивида отражается в окружающей его среде. И любые изменения в окружающей среде непременно влияют на языковую идентичность человека.

Обратим также внимание на некоторые факторы, влияющие на языковую идентичность индивида. По А.С. Маркосян, особенно важным для иммигрантов фактором является доминирующий по степени владения или употребляемости язык. Другими факторами являются, например, язык, на котором человек начинал говорить и язык, окружавший его в дошкольном возрасте [11].

Что касается доминирующего языка, то заметим, что, например, в начальной школе особенно дети-билингвы чаще всего отождествляются с носителями языка обучения вместо языка дома. Отметим, что в работе И.Ясинской-Лахти (*PsychologicalAcculturationandAdaptationamongRussian-speakingImmigrantAdolescentsinFinland*), языковая идентичность определяется в соответствии с языком, который человек сам считает своим родным. Следовательно, возможна и идентификация с несколькими языками, в том числе и с языковыми группами.

На основании изложенного можно заключить, что языковая идентичность связана с языковыми группами, с которыми человек идентифицируется. В связи с этим, предполагается, что убилингва может быть одна или две языковые идентичности.

Следует, однако, подчеркнуть, человек, естественно, подвержен влиянию обстоятельств, зависим от условий социализации. Вместе с тем, у человека есть определенная степень свободы для принятия решений, для выбора языков своего развития и самореализации, а также есть возможность влиять на состояние языков, носителем и пользователем которых он является [7,146].

В заключении стоит отметить, согласно динамическим аспектам идентичности, языковая идентичность человека может изменяться на протяжении жизни, по мере влияния окружающей среды, а также, самосознания. Языковое самосознание является частью культурного самосознания. Между осознанием элементов языка и других элементов культуры нет четко выраженной границы. Достаточно напомнить, что в переломные исторические эпохи родной язык становится символом национального самосознания. Таким образом, думается, что родной язык играет значительную символическую роль при формировании языковой идентичности, а также, и при сохранении других социальных идентичностей. На основе вышесказанного, можно предположить, что суть проблемы языковой идентичности выражается в ее изменяющемся характере, который обусловлен, с одной стороны, преобразованиями современного общества – интеграции, а с другой стороны – глобальными изменениями форм социальных отношений – глобализации. Это и объясняет актуализацию темы «языковой идентичности» в современном мире.

Список использованной литературы:

1. Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 392 с.
2. Универсальная научно-популярная онлайн-энциклопедия «Кругосвет» [Электрон.ресурс]. URL: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/IDENTICHNOST.html (дата обращения: 25.04.2016)
3. Энциклопедия практической психологии «Психологос». URL: <http://www.psychologos.ru/articles/view/identichnost>
4. Гудков Л. Негативная идентичность. – М.: ВЦИОМ-А, 2004. – 816 с.
5. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., «Прогресс», 1996. – 344 с.
6. Тезаурус социологии: темат. слов.-справ. / под. ред. Ж.Т. Тощенко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 487 с.
7. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 624 с.
8. Млечко Т.П. Русская языковая личность ближнего зарубежья. – Кишинев: Valinex, 2013. – 437 с.
9. Pavlenko, A., Blackledge, A. *Negotiation of Identities in Multilingual Contexts* / Ed. by Pavlenko, A., Blackledge, A. – Clevedon. – 2004. – 360p.
10. Протасова Е. Ю. Феннороссы: жизнь и употребление языка / Е. Ю.Протасова. – Санкт-Петербург: Златоуст, 2004. – 308 с.
11. Утебалиева Г.Е., Каскабасова Х.С. Исследование процесса усвоения неродного языка (когнитивный аспект) // *Хабаршы. Абай ат. ҚазҰПУ. «Филология ғылымдары» сериясы.* – 2015. – №3(53). – С.97-102.

Түйіндеме

Баймурзина А.А.¹,

¹Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті және А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты

ТІЛДІК СӘЙКЕСТІЛІК ЖАЙЫНДА

Мақалада «тілдік сәйкестілік» ұғымы – бастапқыда психоаналитикада пайда болып, адам қызметінің әртүрлі сфераларында, сонымен қатар, лингвистика ілімінде кең таралып келе жатқан - жалпы сәйкестілік ұғымының негізінде қарастырылады. Сәйкестіліктің қалыптасуын конституциялық бейімділікпен бірігетін дамушы конфигурация ретінде бейнелейтін Э.Эрикссонның сәйкестілік туралы концепциясы талданады. Сонымен қатар, сәйкестілік және идентификация ұғымдарының айырмашылықтары келтіріледі. Егер тұлға идентификациясы ұғымы айқын белгілермен сәйкестендіру үдерісі ретінде қарастырылатын болса, сәйкестілік ұғымы нәтиже ретінде жиірек қабылданады. Қорытынды бөлімде сәйкестіліктің динамикалық аспектілеріне сәйкес, тілдік сәйкестілік адам өмірінің бойында қоршаған ортаның және адамның сана-сезімінің ықпалымен өзгеруі мүмкін екендігі, сонымен қатар, тілдік және өзге де әлеуметтік сәйкестіліктердің қалыптасуында ана тілі салмақты түрде символикалық рөл ойнайтындығы айтылады.

Түйін сөздер: сәйкестілік, идентификация, тілдік сәйкестілік

Annotation

Baimurzina A.A.¹,

Al-FarabiKazNU and Institute of Linguistics named after A.Baitursynuly

LANGUAGE IDENTITY: TO THE FORMULATION OF THE QUESTION

In this article the concept of "language identity" is considered on the basis of definition of the identity: the term which has initially appeared in the psychoanalytics that becomes more and more popular in different fields of activity of

the person including in linguistics. Important provisions of work of E. Eriksson about the concept of identity, describing identity formation as the developing configuration into which the constitutional predisposition integrates are analyzed. Also the ratio of the concepts "identification" and "identity" is given. If identification of the personality, more, can be considered as process of an identification with certain signs, then identity, more is result. In a final part it is emphasized that according to dynamic aspects of identity, language identity of the person can change throughout life, in process of influence of the environment and consciousness, and also that the native language plays a significant symbolical role when forming language identity and at preservation of other social identities.

Keywords: identity, identification, language identity

МРНТИ 16.21.37

А.Н.БАЙТУОВА¹

¹*Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави, г.Туркестан, Казахстан*

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СОГЛАСНЫХ ФОНЕМ S (C), T (T), N (H), F (Φ) В КАЗАХСКОМ, ТУРЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Многовековая история развития тюркских языков благоприятствовала их консолидации, приобретению ими групповой общности, вместе с тем история способствовала их дифференциации, размежеванию, разобщению, приобретению множества различительных признаков. Это общая закономерность развития родственных языков.

В этой связи представляет несомненный интерес не только объединяющие и сближающие черты этих языков, но и отличительные их свойства, что выработалось в результате самостоятельного развития этих языков в различных социально-экономических, исторических, административно-государственных и естественно-географических условиях.

В этой связи несомненный интерес представляет история образования каждого из рассматриваемых языков как в плане выяснения объективных (историко-этнических, административно-территориальных, демографических и др.) факторов, так и конкретных этнолингвистических и других ситуаций.

В данной работе в соответствии с ее целью и задачами эти факторы рассматриваются в трех аспектах: 1) в плане выяснения исторического процесса образования и формирования письменно - литературных норм этих языков и их периодизации; 2) в плане формирования и становления вокальной и консонантной системы и 3) в становлении и стабилизации фонетических закономерностей, как основы фонетической структуры изучаемых языков, определяющей тенденции их дальнейшего развития.

Ключевые слова: сравнительное исследование, дифференциация, закономерность, согласные, ассимилятивная, артикуляторная, рекурсия, система, праязык, говор, казахский, турецкий, узбекский, сравнение, заимствование.

Фонема *s* (с)

Пратюркский согласный *s* сохранился у большинства тюркских языков в начальной позиций слов. Напр., др.=тюрк. *saqal*, ног. *saqal*, уйг. *saqal*, каз.*saqal*, тур. *Sakal* `борода` и д.р.

Между тем, в ряде тюркских языков (напр., башк. *haqal* `борода`) наблюдается его превращение в *h*, а в якутском – его исчезновение : якут. Вм. *süt* `молоко` > *ut*, вм. *sen/sän* `ты` > *eŋ*.

В абсолютном большинстве тюркских языков согласный *S* устойчив в интервокальной позиций (ср. Каз., *ккалт. osal* `слабый`), а иногда переходит в глухой межзубный спирант *ʒ*: (в башкирском) вм. *esen, isän*, `здоровый` > *ičän, kičän* `кусоч` и д.р. [29; 55-56].

Фонема *s* (с) в казахском языке

На основании данных, полученных в результате экспериментального анализа, согласный перенезычный глухой щелевой *S* в казахском языке получил следующую позиционно = комбинаторную характеристику:

1) артикуляторная – во всех позиционно = комбинаторных случаях артикулируется как щелевой ;

2) акустическая – всегда глухой, случаев озвончения не наблюдается. Примеры: [*as*] `пища`, [*qus*] `птица`, [*isik*] `опухоль`, [*süt*] `молоко` и д.р. [34; 32].

Фонема *s* (с) в турецком языке.

Согласный *S* в турецком языке в своем произношении характеризуется как глухой щелевой переднеязычный согласный. *S* после гласных переднего ряда в ауслaute, или перед согласным, палатализуется (*ses* – голос; *sada* – звук) Возможен во всех позициях, кроме положения рядом со звонким шумным согласным. [41; 29], [43; 43].

Фонема *s* (с) в узбекском языке.

Фонема *s* – переднеязычный фриктивный глухой согласный звук. Встречается в любой позиции, в начале слова восходит к *s*, в конце слова – *s* или оглушенному *z* (*sasy* – `вонючий`; *sütli* – `молочный`), sporadически отмечается озвончение звука *s* в конце слова (*meros* – `наследие`. `наследство`. Чередование *ç* и *s* в начале слова наблюдается в некоторых словах. (*soç- çäç* – `волосы`; *siçqon* – *siçqan* – *çuçqan* – `мышь`). [38; 245-246].

Выводы к фонеме *s* в сравниваемых языках.

Общность: в сравниваемых языках переднеязычный глухой щелевой. Употребляется во всех позициях.

Различие: существенной разницы нет.

Примеры: каз. яз. *sen* - `ты`, *qarys* - `мера длины`.

тур. яз. *Servet* - `богатство`, *miras* - `наследство`.

узб. яз. *Sahna* - `сцена`, *havas* - `желание`.

Фонема *t* (т)

Пратюркский согласный *t* в начальной позиции слов, в преобладающем большинстве слов, сохраняется. Ср: Каз. *taw*, `гора`, хотя в ряде (преимущественно в огузских языках, напр. в турецком: *dag* - `гора`) он замещается звонким *d*.

Гласный *t* в современных тюркских языках претерпел различные преобразования в зависимости от его реализации в разных позициях слова и произношения. Так, например, в азербайджанском языке праязыковой начальный *t* превратился в придыхательный *t*: *tüt*=`держать` >

Азерб. *thym, tap*=`находить`>азерб. *thap*=и др. Превращение пратюркского начального *t* в полувзвонкий *d* также свойственно азербайджанскому, турецкому, гагаузскому и др. языкам огузской группы тюркских языков. В этих же языках обнаруживается двойное отражение пратюркского *t*- в одном случае как *t*: тур. *ter* `пот`, а в другом тур. *dil* `язык` и др.

В этой связи нельзя назвать озвончение *m>g* регулярным фонетическим явлением.

В некоторых языках пратюркский *t* перед гласным превращается в *ç*: напр., *tiz*// *tize* `колени` в др. языках в каз. *tipi*, кирг. *turu*, уйг. *tirik* `живой` - в чувашском *çir*; каз. *tis* `зуб`>азерб. *çiş*, уйг. *çiş* и др.

В абсолютном конце слов в тур. и азерб. языках *t* получает иногда озвончение: азерб. *.ad*, тур. *ad* `имя`, *od* `огонь`, *süd* `молоко` и др. [29; 36-38].

Фонема *t* (т) в казахском языке.

Переднеязычный глухой смычный согласный *t* в казахском языке получает следующую позиционно=комбинаторную характеристику:

- 1) артикуляторная- во всех случаях артикулируется как смычный;
- 2) акустическая- перед гласным и в конце слов произносится с сильным придыхательным взрывом, перед согласными-как имплозивный.

Например, *tas* - `камень`, *utus* - `выигрыш`, *ot* - `огонь`, *atala* - `каша` и др. [34; 32].

Фонема *t* (т) в турецком языке.

Фонему *t* в турецком языке Э.В.Севортян характеризует как отличную от согласного русского языка *t* тем, что она произносится с заметным придыханием, довольно явственным в начале слов, но все же менее рельефным, чем это наблюдается в армянском, персидском и других языках. Примеры: *top* (произносится топ) `пушка`, *kat* (произносится кат) `слой`, *tut!* (произносится тут) `держи!` `лови!` и др.[19; 26].

Фонема *t* (т) в узбекском языке.

По данным спектрального анализа, проведенного А.Махмудовым, альвеолярному взрывному согласному *t* в узбекском литературном языке дана следующая характеристика: в окружении разных гласных в начальной, средней и конечной позициях: *tag* `низ`, *tek* `тихо`, *tit* `трепать`, *tok* `виноград`, *tup* `куст растения`, *tuk* `волосок`, *etu* `мясо`; *iti* `собака` и др.

Во всех спектрограммах глухого *t* выделяется момент взрыва в виде всплеска, образующего штриховую вертикальную линию по оси частот. Сам взрыв кратковременный и потому нет существенной разницы во времени между исследуемыми согласными (*t* и *d*) по данному признаку. В стадии смычки при *t* общая произносительная энергия отсутствует, она проявляется только в момент взрыва и в стадии аспирации...[44; 35].

Выводы к фонеме *t* в сравниваемых языках.

Общность: в казахском, турецком и узбекском языках переднеязычный глухой смычный. В сравниваемых языках произносится с придыханием (в каз. яз. сильным).

Различие: существенной разницы нет.

Примеры: каз. яз. *otan* - `родина`, *tabys* - `заработок, доход`.

тур. яз. *Evet* - `ладно`, *tatsiz* - `безвкусный`.

узб. яз. *Tugma* - `пуговица`, *hato* - `ошибка`.

Фонема *f* (ф)

Губные и все губно – зубные согласные (*V*, *F*). и отчасти в древних, появились в результате преобразования других звуков и вследствие заимствования большого количества слов из других языков.

Звук *f* встречается главным образом в заимствованных словах и междометиях, например в туркменском, узбекском языках, а также в небольшой группе собственно тюркских слов в интервокальном положении и в положении перед некоторыми согласными, где он восходит к *p* и *v*. [43; 39].

Фонема *f* (ф) в казахском языке

Фонема *f* наблюдается в заимствованиях из русского языка. Возможен в любой позиции в заимствованных словах, исключая комбинации со звонкими шумными согласными. Проточный (фрикативный) *f*, губно – зубной (дентилабиальный), глухой. Часто заменяется согласным *P* в разговорной речи *flora* - `флора`, *fatima* - `Фатима` (собст. имя). [45,58,61].

Фонема *f* (ф) в турецком языке

F – щелевой губной глухой твердый согласный, соответствующий русскому *f*, встречается в турецких словах крайне редко.

Zafer - `победа`, *farkli* - `отличный`. [41; 28].

Фонема *f* (ф) в узбекском языке

Губной *f* является губно–губным. Фонема *f* в ряде узбекских говоров в собственно узбекских словах отсутствует или употребляется сравнительно редко в старых лексических заимствованиях. В современном литературном узбекском языке выступает в качестве самостоятельной единицы консонантизма.

В узбекском и казахском языках также встречается в звукоподражательных комплексах: каз., узб. *uf*. (выдох означаемый усталость). *Tuf, tufla* - `плевать`.

В живой разговорной речи часто возмещается фонемой *p*: *pabrika* - `фабрика`, *pasol* - `фасоль`. [37; 37].

Выводы к фонеме *f* в сравниваемых языках.

Общность: возможен в любой позиции взаимосвязанных слов, исключая комбинации со звонкими шумными согласными

Различие: в каз. и тур. языках губно-зубной, в узб. языке губно-губной. В каз. и узб. яз. в разговорной речи может возмещаться фонемой *p*.

Примеры: каз. яз., узб. яз. - заимствования
тур. яз. *Lütfen* -пожалуйста

Список использованной литературы:

1. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 1986. – 294 с.
2. Джунисбеков А., Базарбаева З., Утебаева З. Строй казахского языка. Фонетика. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 115 с.
3. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Изд. Академии наук СССР. – М.-Л., 1956. – 549 с.
4. Дмитриев Н.К. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1955. – С.44-45 с.
5. Решетов В.В. Узбекский язык. Фонетика. – Ташкент, 1959. – 354 с.
6. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. – М., 1955. – 134 с.
7. Махмудов А. Фонетическая система узбекского литературного языка. – Ташкент, 1980. – 61 с.
8. Дмитриев Н.К. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1955 – С.44 - 45 с.
9. Современный казахский язык. Фонетика и морфология. – Алма-Ата: Ак. Наук Каз ССР., 1962. – 210 б.
10. Решетов В.В. Основы фонетики, морфологии и синтаксика узбекского языка. – Ташкент: Госуд. Издательство «Средняя и высшая школа» УзССР, 1961. – 232 с.

Түйіндеме

Байтуова А.Н.¹,

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ҚАЗАҚ, ТҮРІК ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕГІ *s* (с), *t* (т), *n* (н), *f* (ф)

ДАУЫССЫЗ ФОНЕМАЛАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТЫ

Түркі тілдерін дамытудың сан ғасырлық тарихы олардың нығаюына, олардың топтық ортақтықты иеленуіне себепші болды, сонымен қатар тарих олардың жіктелуіне, межеге бөлінуіне, бөлектенуіне, көптеген түрлі белгілерге ие болуға мүмкіндік берді. Бұл туыстас тілдерді дамытудың жалпы заңдылығы.

Осыған байланысты осы тілдердің біріктіруші және жақындастырушы қырлары ғана емес, осы тілдердің түрлі әлеуметтік-экономикалық, тарихи, әкімшілік-мемлекеттік және табиғи-географиялық жағдайларда өздігінен даму нәтижесінде пайда болған олардың ерекше қасиеттері де өзгеше қызығушылық тудыруда.

Сонымен қатар объективті (тарихи-этникалық, әкімшілік-территориялық, демографиялық т.б.) факторларды да, және да нақты этнолингвистикалық және өзге де жағдайларды айқындау тұрғысында қарастырылып отырған тілдердің әрқайсысының туындау тарихы ерекше қызығушылық білдіруде.

Аталмыш еңбекте оның мақсат-міндеттеріне сәйкес бұл факторлар үш аспектіде қаралады: 1) тарихи пайда болу үдерісін айқындау және осы тілдердің жазбаша-әдеби нормаларының қалыптасу және олардың кезеңге бөліну тұрғысынан; 2) вокалдық және консонант жүйенің қалыптасу тұрғысынан; 3) зерттеліп отырған тілдерді одан әрі дамытудың алғышарттарын анықтайтын олардың фонетикалық құрылымының негізі ретінде фонетикалық заңдылықтарды қалыптастыру және тұрақтандыру тұрғысынан.

Кілт сөздер: салыстырмалы, ерекше, дифференциация, заңдылық, дауыссыз, ассимиляциялық, артикуляторлық, рекурсия, жүйе, арғы тіл, сөйлеу, қазақ, түрік, өзбек, салыстыру, кірме.

Annotation

Baituova A.N.¹,

¹International Kazakh-Turkish University after H.A. Yasawi

Abstract: the long history of development of Turkic languages favored their consolidation, acquisition of group identity, however, history has contributed to their differentiation, disengagement, dissociation, acquiring many distinctive features. This is a general pattern of development of related languages.

In that regard, not only unifying and bringing together features of these languages is of great interest, but their characteristic properties, which developed in the result of independent development of these languages in different socio-economic, historical, administrative-state and natural-geographical conditions.

Thereupon, the history of the formation of each of the languages under study is of great importance in terms of clarifying the objective (historical-ethnic, administrative-territorial, demographic, etc.) factors, and specific ethno-linguistic and other situations.

In this work, in accordance with its purpose and objectives, these factors are considered in three aspects: 1) to explore the historical process of education and formation of the written literary standards for these languages and their periodization; 2) in terms of formation and development of vocal and consonant systems and 3) in the formation and stabilization of phonetic laws as the basis of the phonetic structure of the languages studied, setting the directions for their further development.

Key words: comparative, distinguishing, differentiation, pattern, consonants, assimilative, articulatory, recursion, system, proto-language, dialect, Kazakh, Turkish, Uzbek, comparison, and borrowing.

Т.В. ДОЛГУШЕВА¹

¹Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета,
г. Семей, Казахстан

ОЦЕНОЧНЫЙ КОМПОНЕНТ В СОВРЕМЕННОМ ГАЗЕТНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

В статье анализируется понятие дискурса, его специфика, как части национального языкового пространства, ориентирующегося на широкую читательскую аудиторию, рассматриваются способы реализации оценочного компонента в современных казахстанских периодических изданиях. Дискурс – динамическое образование, состоящее из лингвистических средств и экстралингвистических факторов. В статье отмечается, что современный газетный дискурс реализует новую функцию – коммуникативно-когнитивную, которая выражается в воздействии и управлении коллективным адресатом (влияет на массовое сознание людей). Газета не только информирует и воздействует на читателя, но и способствует различным изменениям в сознании людей. Оценка рассматривается как важный компонент реализации прагматического эффекта газетного дискурса. Чтобы реализовать прагматическую составляющую газетной публикации и заинтересовать массового читателя, что особенно актуально в газетном дискурсе, от автора требуется постоянное обновление не только жанровых, но и лингвостилистических средств. Повторяемость языковых средств и приёмов постоянно превращает их в стандарты, снижающим интерес к данным периодическим изданиям. Анализируются оценочные компоненты, к которым относятся слова с аффиксами субъективной оценки, модальные слова и обороты, разнообразные повторы, иноязычная лексика, метафоры.

Ключевые слова: дискурс, оценочность, метафора, массовый читатель, автор.

Главное направление лингвистических исследований довольно длительное время опиралось на принцип Ф. де Соссюра «изучать язык в самом себе и для себя». Данный подход не давал возможности расширить сферы лингвистических исследований. В начале XX века вопросы, связанные с формированием речи, т.е. воспроизведением языковых единиц в процессе коммуникации, исследовались главным образом при сопоставлении речи с языком как с потенциальной системой знаков, предназначенных для хранения и передачи информации.

Во второй половине XX века получает развитие исследование языка в действии, поэтому язык стал рассматриваться как взаимодействие между говорящими и слушающими. Субъект речевой деятельности стал пониматься как носитель психологических и социальных характеристик. Такой подход к рассмотрению языка и речи реализуется в лингвистической прагматике, теории речевых актов, теории дискурса, активно разрабатываемых в современной лингвистике.

Компаративизм и структурализм, доминировавшие в лингвистике с начала прошлого века, уступили место антропоцентрическим, культурологическим и коммуникативным концепциям, главный объект изучения которых – речь в её отношении к человеку. Другими словами, современная лингвистика больше ориентируется на говорящего человека и изучает язык в действии, что наиболее отчётливо реализуется в тексте газеты.

Как известно, текст обладает двойственной природой – статикой и динамикой. Представленный в последовательности определённых единиц, текст статичен, но в нём скрыты признаки движения, то есть выступают в нём имплицитно. Но когда текст воспроизводится, в том числе читается, он динамичен.

Близким по смыслу понятию текст является дискурс (от лат. *Discursum* – рассказывать). Однако дискурс подчёркивает динамический, разворачивающийся во времени характер языкового общения; в противоположность этому, текст мыслится преимущественно как статический объект, результат языковой деятельности.

Иногда дискурс понимается как образование, включающее одновременно два компонента: и динамический процесс языковой деятельности, вписанной в её социальный контекст, и её результат – текст. Такое понимание является наиболее распространённым, поскольку представляется компромиссным.

В связи с тем, что современная лингвистика ориентируется на коммуникацию, возникают различные области исследования, в частности теория речевых актов, и появляется необходимость иного подхода к анализу понятия текст и расширения сфер его исследования. Текст и дискурс противопоставляются достаточно отчётливо: текст – понятие языка, а дискурс – понятие речи.

В современной лингвистике отсутствует единообразное понимание дискурса в силу сложности и многоплановости данного термина. И.Р. Гальперин утверждает, что дискурс – совокупность лингвистических и экстралингвистических условий, в которых осуществляется речевая деятельность, речевая активность, в узком смысле под дискурсом понимается как связный текст [1, 101].

Дискурс – категория, позволяющая рассматривать общение в единстве и отдельности, уникальности и типичности контекста, условий, стадий, механизмов и форм его осуществления.

Более того, Т.М. Николаева утверждает, что дискурс – многозначный термин лингвистики текста, употребляемый рядом авторов в значениях, почти омонимичных: связный текст; устно-разговорная форма текста; диалог; группа высказываний, связанных между собой по смыслу; речевое произведение как данность – письменная или устная [2].

Коммуникативную составляющую дискурса подчёркивают Ю.Н. Караулов, В.В. Петров, уточняя, что дискурс – это сложное коммуникативное явление, включающее, кроме текста, еще и экстралингвистические факторы (знания о мире, мнения, установки, цели адресата), необходимые для понимания текста [3].

В настоящее время наиболее распространённым определением дискурса является понимание данного понятия Н.Д. Арутюновой: дискурс – «речь, погруженная в жизнь» [4, 136-137]. Другими словами, дискурс – проявление языка в действии, та самая энергия с комплексом экстралингвистических условий, которая реализуется и в тексте. А речью является и текст как произведение речетворческого характера. Исследователи отмечают индивидуальность дискурса говорящего и обусловленность этого дискурса социокультурным контекстом [5, 3].

Принимая во внимание спорность и сложность вопроса, уточним, что, дискурс как сложное явление складывается из комплекса различных факторов (лингвистического и экстралингвистического характера), без которых он не существует (языковые средства, нормы языка, знания об окружающей действительности, коммуникативные установки, оценки событий, фактов, явлений и т.д.).

В современной науке наиболее часто встречается понятие газетный дискурс. Если рассматривать газетный текст как дискурс, то в данном случае чётко видим два его компонента:

- 1) говорящего (автора различных публикаций);
- 2) адресата (читателей, которым и предназначается данный текст).

Как известно, газета ориентируется на массового читателя. При этом читательская аудитория неоднородна по степени и характеру осведомленности и заинтересованности, по уровню мышления, образованности, по психологическому настрою, по опыту и возрасту.

Двум основным функциям газеты – сообщению и воздействию – отвечают две отчётливо выраженные разнонаправленные тенденции языка газетного дискурса:

- 1) стандартизация газетной речи;
- 2) постоянное её обновление.

Кроме того, как справедливо подчёркивают исследователи, современный газетный дискурс реализует новую функцию – коммуникативно-когнитивную, которая выражается в воздействии и управлении коллективным адресатом (т.е. влияет на массовое сознание людей) [6, 126-127]. Другими словами, газета не только информирует и воздействует на читателя, но и способствует изменениям в сознании людей. Особая роль в этом процессе отводится оценочности как важному компоненту газетного дискурса.

Конечно, газетный дискурс – речь, основывающаяся на жизненных реалиях и извлекающая из неё то, что в данный момент актуально и необходимо автору публикации и читателям. Ведь различные газетные публикации по своему предназначению своевременно и активно отражают быстрый темп развития общества, его различных сфер, новые события каждого дня.

Современный газетный дискурс меняется и постоянно обновляется, а поэтому не только информирует, а ещё и оценивает, убеждает, тем самым вовлекая читателя в своё информационно-когнитивное поле и воздействуя на него. По утверждению Г.П. Байгариной, основное коммуникативное намерение автора – убедить адресата (т.е. читателя) не просто в правомерности, но и правильности выдвинутого положения или идеи [7, 81]. Отсюда вытекает главный ориентир газеты – быть востребованным читателем.

Естественно, чтобы реализовать прагматическую составляющую газетной публикации и заинтересовать массового читателя, что особенно актуально в газетном дискурсе, от автора требуется постоянное обновление не только жанровых, но и лингвистических средств. Повторяемость языковых средств и приёмов постоянно превращает их в стандарты, снижающим интерес к данным периодическим изданиям.

Под влиянием этого прагматического фактора (убеждение и оценка) автор и создаёт свои публикации и при этом эта авторская оценка должна быть узнаваема, то есть читатель её должен раскрыть, распознать.

С одной стороны, дискурс – определённый авторский текст, информирующий читателя о каких-либо событиях, фактах, с другой – это и авторская оценка представленного события. Зачастую в газете субъективная оценка – более важная составляющая дискурса, чем информационная. Читателю оказывается важной и значимой именно эта оценка, которая читателем рассматривается в параметре «свой» или в параметре «чужой».

Вслед за В.В. Лопатиным мы также выделяем целый комплекс оценочных компонентов, в числе которых называются истинность – ложность; достоверность – недостоверность (возможность, предположительность, желательность, необходимость и др.); позитивные – негативные оценки (восхищение, недовольство, пренебрежение, досада и др.) [8, 71]. А.В. Бондарко рассматривает оценочность как категорию, связанную не только с семантикой модальности, но и с прагматической направленностью газетного дискурса.

Оценочные компоненты актуализируются посредством различных грамматических средств: аффиксы субъективной оценки, модальные слова и обороты, разнообразие повторы, грамматические формы слов и др.

Рассмотрим, как репрезентируется оценочность в современных газетных публикациях (на материале газет «АиФ Казахстан»; «Аргументы недели»; «Московский комсомолец» в Казахстане за 2016 год). Выбор эксплицитных средств выражения авторского отношения к излагаемому материалу и его оценка отличается разнообразием. Сюда относятся соответствующие глагольные формы, эмоционально-оценочная лексика, модальные слова и обороты, средства выразительности и образности и др.

Не вызывает сомнения тот факт, что газета ориентируется на массового читателя. Автор газетной публикации, актуализируя так или иначе своё мнение, преднамеренно или непреднамеренно влияет на психологическое состояние читателя, вызывая определённые эмоциональные оценки. В итоге читатель принимает или не принимает позицию автора, создавая своё видение данной проблемы (темы).

Фактический материал газетного дискурса показывает, что авторы стремятся уверенно/неуверенно давать те или иные оценки событиям, происходящим (или происходившим) в политической, экономической и культурной жизни. В этом особая роль отводится соответствующим языковым средствам: **Конечно, пока хотя бы до внешней нормализации отношений России и Запада ещё очень далеко; Никто не спорит, что госрасходы в принципе надо сокращать и что сокращать, конечно, есть что** («Аргументы недели»).

В следующих примерах **К сожалению, грузы идут в обход России. Они идут через Казахстан, Грузию, Азербайджан, Турцию и дальше; Если мы считаем, что есть некие экономические критерии российского разворота на Восток, да, я думаю, что разворота на Восток в экономическом плане пока мы не видим; Но сегодня мощности отечественных автозаводов простаивают, а могли бы помочь бюджету сдержать отток капитала** («Московский комсомолец» в Казахстане); **Похоже, такие расчёты недалеко от истины** («Аргументы недели») оценка-мнение становится вероятностной, возможной, желательной (*похоже, я думаю, могли бы*). При этом мнение автора контрастирует с коллективной позицией (*я – мы*). Усиление личностного начала реализуется за счёт использования местоимения *я*.

Газетная подборка материалов подтверждают наши положения: **Сегодня уже совершенно очевидно, что истинных виновников никто не найдёт и не назовёт; ... доклад Совета безопасности Нидерландов никого ни в чём не убедил даже в самой этой стране** («МК в Казахстане»). Негативная авторская оценка об итогах расследования гибели пассажирского самолёта на юго-востоке Украины актуализируется в статье с высокой степенью уверенности (даже категоричности), которая усиливается за счёт использования отрицательных местоимений (*никто, никого, ни в чём*), глаголами в форме настоящего времени с отрицательной частицей *не* (*не найдёт, не убедил*); усилительная частица *даже* и оборот *совершенно очевидно* выступают как средства реализации уверенности автора, его субъективного мнения. Значит, читателю позиционируется в качестве истинной, достоверной. В итоге автор стремится повлиять на мнение читателя, его психологический настрой, убеждая в правильности своей позиции.

Те же модальные слова и обороты служат средством выражения и положительной оценки: **К счастью, ситуация с российской сайровой добычей медленно, но всё же двигается к лучшему** («Аргументы недели»). Данное положение подтверждается конкретными аргументами (*во-первых, сайроловы впервые за 20 лет наконец переломили себя и пошли на поклон к учёным; во-вторых, в целом подход к сайровому делу изменился*).

Автор доказывает исходный тезис соответствующими аргументами, а поэтому оценка в конечном итоге выступает как убедительная, истинная. Его позиция открытая и чёткая, вербально выраженная. При этом читателю не надо домысливать и формулировать выводы.

В примере *Самыми успешными годами развития российской экономики считаются 2004-2005 годы* («Аргументы недели») аксиологическую значимость приобретает позитивная характеристика события и оценка автором развития экономики в определённый период времени за счёт использования превосходной степени имени прилагательного.

В примере *Есть у нас фабрики и заводы, малый и средний бизнес, огромные сельхозгодья и современные комплексы по выращиванию мяса скота и птицы. Есть гигантский экспортно ориентированный ВПК* («Аргументы недели») актуализируется существование реалий действительности (*есть* и его повтор) и их качественная характеристика (*огромные, современные, гигантский*). Ведущая роль в данном высказывании отводится глаголу с бытийной семантикой, соответственно акцент смещается в сторону достоверности и истинности данной информации, а не её оценки как таковой.

В следующих примерах представлено употребление двух однокоренных слов *элита* и *элитка*:

а) ... *западным элитам живётся трудно; ... благостность положения российских элит по сравнению с западными не стоит преувеличивать; вторая проблема сейчас носит для элиты менее тревожный характер – это хотя бы слабое, но всё же имеющее место «низовое» давление («Московский комсомолец» в Казахстане);*

б) ... *которую в народе всё чаще называют «элиткой»* («Аргументы недели»).

На наш взгляд, это случаи, когда авторская оценка элиты важнее информативной составляющей. Как показывает анализ примеров, автор эксплицитно выражает мнение, и учётом контекста в «элитке» особо подчёркивается негативная оценка данной реалии действительности (пренебрежительно-уничижительная).

Как видим, формальным средством выражения этой оценки является суффикс *-к*. Кроме того, оценочное мнение автора усиливается причиной негативного отношения (дистанция от людей и игнорирование интересов родной страны) и чёткая «ссылка» (*в народе называют*). Поэтому оценка представляется наиболее близкой и понятной широкому кругу людей, более того – совпадающей с позицией многих читателей. Прагматический эффект достигается путём усиления оценочного компонента.

Для достижения максимального эффекта авторы также используют иноязычную лексику с определёнными комментариями (или без них). Характерная особенность современных газетных публикаций – толкование авторами иноязычного слова (особенно экономических понятий) в самом тексте. Подобные пояснения, конечно, облегчают восприятие и понимание данной публикации читателем: *Центробанк начал проводить эмиссию (накачку экономики деньгами); Оно стало лазейкой для рейдерства – захвата предприятия бандитами и уголовным элементом; Сейчас обсуждается идея «секвестра»: порубить все расходные статьи министерств и ведомств на 10%* («Аргументы недели»).

При этом толкование даётся с использованием разговорных элементов с определённой коннотацией *накачка* и *порубить* (ср. со словами *наполнение* и *сократить*). Если в целом остаётся неясным семантика слов, то значение слов *накачка* и *порубить* знают многие, поэтому широкому кругу читателей приведенные иноязычные слова становятся более понятными.

Вместе с тем прагматический эффект снижается вследствие малопонятности иноязычного слова и отсутствия пояснений, комментариев, и при этом весьма броскими являются сами слова, а не содержание публикации.

Сравним следующие примеры: *Активизировались и частные учебные центры, где разработали списки антикризисных специальностей и организовали курсы швей, кулинаров и «хэндмейдеров»* («АиФ Казахстан») и *С одной стороны, крымчане вполне патриотично перенесли блэкаут ...* («Аргументы недели»).

Иноязычная лексика в данных случаях используется без всяких пояснений, и не всякому читателю выделенные слова представляются понятными. Уточним, что *хэндмейдер* (англ. *hand made* – рука и работа) – человек, занимающийся ручным трудом. Учитывая контекст, подчеркнём, что понятие *хэндмейдер* достаточно широкое (сюда можно отнести не только кулинаров, швей, но и тех, кто вяжет, лепит и др.) и носит условный характер. *Блэкаут* (от англ. *black* – чёрный и *out* – наружу; букв. – погружение в темноту) означает массовое отключение электричества.

Наиболее часто в средствах массовой информации именно в данном значении употребляется слово *блэкаут*. В данных контекстах иноязычные слова оцениваются читателями проекции «чужой», «не своё». Внимательный читатель домысливает относительно *блэкаута*, опираясь на фактический материал публикации и формулируя вывод о том, что это *энергетическая блокада полуострова*.

Журналисты используют различные фразеологизмы, метафорические выражения, по-своему переосмысливают те или иные обороты. По словам Дж. Лакоффа и М. Джонсона, метафоры пронизывают всю нашу повседневную жизнь и реализуются не только языке, но и в мышлении [9].

В наших материалах имеются подобные примеры метафор, образных и крылатых выражений, цитат, которые соответствуют современным жизненным реалиям, позитивным и негативным в том числе. Они несколько трансформируются в авторском тексте, но не могут не повлиять на эмоциональную сферу читательской аудитории и не вызвать каких-либо впечатлений о прочитанном, не поспособствовать возникновению каких-либо ассоциаций.

Газетный дискурс представляет нам такой материал: *В общем, разговоров много, а реального с гилькин нос; Коли так, то всё это похоже на дележку шкуры того медведя, что ещё благополучно бродит по лесу; Но официальные данные отражают только верхушку айсберга; ... первый документ, который является своего рода спасательным кругом работника, - это трудовой договор; ... когда кто-то путает свою личную шерсть с государственной, мы не удивляемся. И уже давно («МК в Казахстане»); Крымскому руководству достались авгиевы конюшни (заголовок статьи). Гражданам вешают лапшу на уши: мол, нынешняя социально-экономическая политика – неизбежность, альтернативы ей якобы нет («Аргументы недели»).*

Таким образом, современный газетный дискурс представляет собой часть национального языкового пространства, ориентирующегося на широкую читательскую аудиторию. Газетный дискурс подвижен и быстро реагирует на разнообразные изменения в общественной жизни, предоставляя адресату оценки фактов, событий, явлений.

Она помогает осуществить ментальные сдвиги в массовом сознании читательской аудитории: в большинстве привлечь на «свою» сторону. Оценочный компонент выступает как важная составляющая прагматической направленности газетного дискурса.

Список использованной литературы:

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 2006. – 144 с.
2. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. – М., 1978. – С. 44-55.
3. Караулов Ю.Н., Петров В.В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса // Т.А. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989. – С.5-11.
4. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М., 2003. – С.136-137.
5. Амирова Ж.Р. Прагматическая функция субстантивированных слов как знаков культурных кодов // Вестник КазНПУ им. Абая – Серия «Филологические науки». – 2007. №1(19). – С.3-6.
6. Кубрякова Е.С. Цурикова Л.В. Вербальная деятельность СМИ как особый вид дискурсивной деятельности // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. – МГУ, 2003. – С.126-127.
7. Байгарина Г.П. Публицистический дискурс как отражение иллюквативной модальности // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. – Серия филологическая. – 2008. – №6. – С. 81-84.
8. Лопатин В.В. Оценка как объект грамматики // Русский язык: Проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке. – М., 1992. – С. 46-56.
9. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём // Чурилина Л.Н. Актуальные проблемы современной лингвистики. М.: 2011. – С.267-293.

Түйіндеме
Долгушева Т.В.¹,

¹Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ГАЗЕТ ДИСКУРСЫНДАҒЫ БАҒАЛАУ КОМПОНЕНТІ

Мақалада дискурс ұғымы, оның қалың оқырмандарға бағдарланатын ұлттық тіл кеңістігінің бір бөлігі ретінде өзгешелігі талданып, қазіргі заманғы қазақстандық мерзімді басылымдарда бағалау компонентін іске асыру тәсілдері қарастырылады. Дискурс – лингвистикалық құралдардан және экстралингвистикалық факторлардан тұратын динамикалық түзілім. Мақалада аталып өтетіндей, заманауи газет дискурсы жаңа функцияны – коммуникативтік-когнитивтік функцияны іске асырады, ол ұжымдық адресатқа ықпал жасау мен басқарудан көрінеді (көпшілік адамның санасына әсер тигізеді). Газет оқырманға ақпарат беріп, ықпал жасап қана отырмай, адамдардың санасындағы алуан түрлі өзгерістерге себепші болады. Бағалау газет дискурсының прагматикалық нәтижесін іске асырудың маңызды компонент ретінде қарастырылады. Газет басылымының

прагматикалық компонентін іске асыру және көптеген оқырмандарды қызықтыру үшін, ал бұл газет дискурсында әсіресе өзекті болып табылады, автордан жанрлық қана емес, лингвостилистикалық құралдарды да тұрақты түрде жаңартып отыру талап етіледі. Тіл құралдары мен тәсілдерінің қайталануы оларды осы мерзімді басылымдарға деген қызығушылықты түсіретін стандарттарға айналдырып отырады. Құрамына субъективтік бағалау қосымшалары бар сөздер, модаль сөздер мен құрылыстары, алуан түрлі қайталанулар, шет тілді лексика, метафоралар кіретін бағалау компоненттеріне талдау жүргізіледі.

Түйін сөздер: дискурс, бағалау, метафора, қалың оқырман, автор.

Annotation

Dolgusheva T.V.¹,

¹Kazakh Humanitarian Law Innovative University

EVALUATION COMPONENT OF THE MODERN NEWSPAPER DISCOURSE

The article analyzes the concept of discourse, its specific character as a part of the national linguistic space focused on a broad readership, considers the ways to implement the evaluation component in the modern Kazakhstani periodicals. Discourse is a dynamic formation consisting of linguistic tools and extralinguistic factors. The article notes that the modern newspaper discourse implements a new function – communicative and cognitive function, which is reflected in the impact and management of collective audience (affects the mass consciousness of the people). The newspaper not only informs and influences the reader, but also contributes to a variety of changes in people's minds. Evaluation is considered as an important component of implementation of pragmatic effect of newspaper discourse. In order to realize pragmatic component of newspaper publication and arouse the general reader's interest, which is especially important in the newspaper discourse, an author is required to update constantly not only genre, but also linguistic and stylistic tools. Repeatability of linguistic means and methods are constantly turning them into standards, reducing interest in these periodicals. Evaluation components, which include words with subjective evaluation affixes, modal words and phrases, various repeats, foreign language vocabulary, metaphors are analyzed.

Keywords: discourse, evaluativity, metaphor, general reader, author.

MPHTI 16.41.53

Р.Ө. ДОСЫМБЕКОВА¹

*¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

Ф.ОРАЗАҚЫНҚЫЗЫ²

*²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

ҚЫТАЙ ТІЛІ САНДАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ «БЕС» САНЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ

Түйіндеме

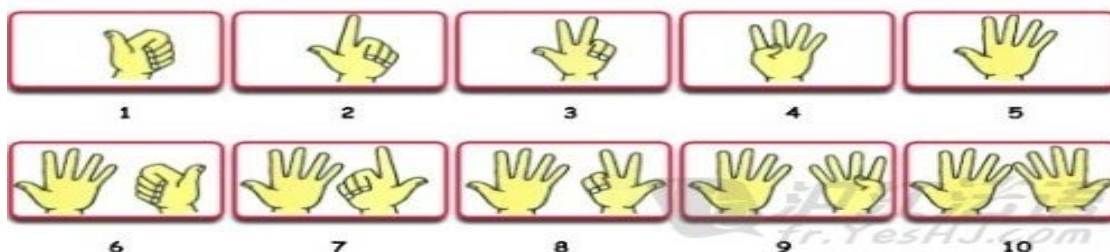
Мақалада қытай тіліндегі «бес» санының таңбалық тарихы туралы мәлімет беріледі. «Бес» санының сиқырлы сырларына, тарихына, түп-төркініне бойлау, шығу тарихымен танысу, құнды пікірлер қалыптастыру, оның ашылмаған керемет сырларына қанығу сияқты ойлар осы мақалада айтылған. Әсіресе, тілдегі сан есімдердің сыры көп, маңызы зор, әрі мейлінше қызықты сала – сан есімдер. Қытай тілінің құпия сандары сол елдің топырағында зайырлы мәдениет, діни мәдениет, бақсылық мәдениет, қытай мәдениеті, аз ұлттар мәдениеті сияқты бір-бірімен байланысты көп формалы түрде пайда болды. Біз мақаламызда қытай тілі сан есімдеріндегі «бес» санының этимологиясын зерделеп, оның халық мәдениеті мен дүниетанымынан орын алуын сараладық.

Түйін сөздер: Қытай мәдениеті, бес, иероглиф, таңба, рим саны, бамбук.

Жалпы иероглифті сандардың даму тарихы ұқсас келеді. Иероглифті сандар қытай ұлтының алғашқы қауымдық кезеңіндегі заттардың санын анықтау үшін қолдану қажеттілігінен пайда болған деуге болады. Көне ғасырларда адамдар құнды заттарын, жіп сабақтарын, бамбук таяқшаларын т.б. заттарды санауыштың негізгі құралы етіп пайдаланған. Сүйек таңбаларда, көне иероглифтік жазулардағы «сан» тура жіппен байлау арқылы жазылған жазудың бейнесін, кейпін береді. Жоғарыда айтып өткендей, Қытайда ерте кезеңде ұзақ жылдар бойы санаудың негізгі құралы ретінде бамбук пайдаланылған. Оны «筹», «chou», «算», «suan» санау, есептеу сөздерінен анық көруге болады. Олардың басындағы яғни, төбесіндегі кілті «竹», «zhu» бамбукті білдіреді. Демек, біздің сөзімізді осы дәйектің өзі-ақ нақтылайды деуге негіз бар.

Иероглифті сандарды пайдалану қазіргі кезде де жалғасып келеді. Олар қытай тілінде былайша таңбаланады: «一, 二, 三, 四, 五, 六, 七, 八, 九, 十, 百, 千, 万». Осы берілген таңбалар жүйесінен, жоғарыда айтылғандай, көне қытай әдеби тілінің тарихи эволюциясын көреміз. Көрсетілген таңбалардың даму үдерісіне байланысты тарихи деректерді зерделей отырып, араб цифрларының Қытайға VIII ғасырдың басында ене бастағанын байқауға болады. Бірақ, қытайлықтар оны бірден қолданысқа енгізбей, араб сандарын шамамен XIII ғасырға қарай қабылдай бастаған.

Көне қытайда «бес» саны ерекше мағынаға ие болған сандардың бірі. Қытайдың атақты ғалымы, жазушысы 郭沫若-ның (Guo Moqiuo) айтуынша, ертедегі адамдар қолдың саусағын қолдану арқылы санды көрсеткен, осыдан бастап бірте бірте иероглифті сан пайда болған. Осы сан «数» (shu) дың жазылуы қолмен санаудан шыққан деген деректер бар. Көне қытай әдеби тіліндегі 一, 二, 三, көлденең төрт сызық, yì, èr, sān, sì иероглифтерін 一, 二, 三, 四 yì, èr, sān, sì деп белгілеп, ол қолдың саусағының нұсқауы, символы дейді. Мысалы былай:

Қолдың саусақтары неге көлденең сызық? – деген сауалға жауап берер болсақ, онда «甲骨文 jia gu wen жазуы XIV ғасырдың ортасында төрт «四», «sì», «X» болып таңбаланады да, бес «五», «wu», «又» алақан деген таңбамен бейнеленетінін көреміз.

XX ғасырдың басында араб сандары, адамдардың мәдени өмірінде өте кеңінен, көп мөлшерде қолданыла бастады. Оң қолыңды шығарып, алақаныңды жайып, бас бармағыңды көрсетсең ол – «бір», келесі саусақты қоссаң «екі», ортаншы саусақ – «үш», төртінші саусақ – «төрт», ал жұдырықты жұмсаң «бес» деген таңбаға айналады. [1, 78].

Мына кестедегі «甲骨文数字 jia gu wen shuzi» көне жәдігерлер жазуындағы сандардың таңбалануы. «Төрт» саны ертеде төрт көлденең сызықшадан, ал 5 саны бес көлденең таяқшадан тұрған, кейіннен X формасында және бестің астындағы бес «五» таңбасына өзгерген.

数字	甲骨	小篆	汉代算筹	宋代算筹
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				
10				

Берліген кестедегі «бес» санының «төрт» санымен байланысының тарихи дамуына тоқтала кетейік. Сун династиясы кезеңінде (960-1279) төрт саны «X» таңбасымен таңбаланып, төрт құбыланы білдірсе, бес осы «X» таңбасының ортасына нүкте қойылу арқылы орталық деген ұғымға ие болады. Белгілі ғалым 列维·布留口 -дің «原始思维» атты еңбегінде алғашқы ұлттық амалдарды мысал етіп көрсете келіп, бірден беске дейінгі сандардың барлығы қолмен көрсетумен байланысты дейді:

- Бір – сол қолдың кішкене бармағы.
- Екі – атауы жоқ бармақ.
- Үш – ортаңғы саусақ.
- Төрт – сұқ саусақ.
- Бес – үлкен бармақ.
- Алты – қол.
- Жеті – білек.
- Сегіз – шынтақ.
- Тоғыз – иық.
- Он – мойын.
- Он бір – сол жақ кеуде.
- Он екі – омырау.
- Он үш – оң жақ омырау.
- Он төрт – мойынның оң жағы т.б. [2, 184]

Қытай тарихын баяндайтын «Алғашқы ойлар» («原始思维») атты еңбекте «五» wu, «бес» санын зерттеу нәтижесінен кейін 5+1, 5+2, 5+3 және т.б есептік ереже қалыптасқан деп көрсетіледі. Осы қалыптасқан ережеден қытайдың көне тайпалық кезеңіндегі ой-сана мен дүниетаным бойынша «бес» саны ең үлкен натурал таңба болғанын пайымдаймыз. Кез келген заттың санын, мөлшерінің өте көптігін айтар кезде олар бірден шаштарын жайып жіберетін болған. Бұл бес санының үлкен таңба екендігін білдіретін еді. Яғни, бастағы шаштың соншалықты көптігі сияқты немесе сансыз көп дегенді меңзейді. [3, 236]

Сандарды саусақпен санауда бес санының қызметтік маңызы өте зор. Табиғи өлшеудің өзіндік құрылымы секілді бес саусақтың бірігіп, жұмылуы көптік мағына мен қатар бірлікті, ұйымшылдықты білдіреді. Дүниежүзіндегі барлық зерттеулер бойынша нәтижеге жеткен сандық бірлік «бес», бұдан сандардың саусақпен санау әдісі шыққан деуге болады.

刘师培 Liushipeiдің жазған қосымша зерттеуінде «五» wu, «5» саны көне қытайда негізгі сандық бірлік болған, бестен кейінгі сандардың барлығының дамуы: «一, 二, 三, 四, 五», «五» wu, «5» ке дейінгі бұл аталған барлық сандар көне әдебиеттерде кездеседі, бірақ алтыдан жоғарғы сандар сирек ұшырасады.

«Бес» санының жоғарыда көрсетілгендей таңбалық мағынасы мен білдіретін қызметі көне Римдік цифрлармен ұқсастығын айта кеткен жөн. Себебі Римнің сандық жүйесінде де «бес» саны негізгі бірлік болып табылады. Оларда да санның бастамасы қолмен көрсетуден басталғаны дәлелденген. Қытай тілінің сандық жүйесінде сандардың таңбалануы 一, 二, 三 секілді басталса, римдік цифрлар I, II, III деп жазылады, яғни адам саусақтарының тік шошайтылып көрсетілгеніне ұқсайды. Осындағы «бес» санын негізгі бірлік деп санауы былай түсіндіріледі: рим цифры V-ке I, II, III сандарын қоссаң өседі де, ал керісінше кемітсең кемиді, оның ерекшелігін осыдан аңғаруға болады. «Бес» санының римдік жазудағы таңбалануы — V, алақанға ұқсас бейнемен беріледі. Ал, «он» санының жазылуы X. Яғни, екі бес таңбасының жоғары және төмен қаратылып қосылғандағы пайда болатын көрінісі. Қытай тілінде 四, 六, 七, 八, 九, ал римдік жазуда IV, VI, VII, VIII, IX былай деп жазылады.

Қытай халқында жылдың төрт мезгілінің басы көктемді – ағашқа, жазды – отқа, күзді – алтынға, қысты – суға теңегені сияқты әлемнің бес тұсын: батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік, орталық деп; бес түсті: қызыл, көк, сары, ақ, қара деп, бес дәмдіні: қышқыл, тұзды, ащы, тұщы, тәтті деп; бес нан өнімін: арпа, бидай, сұлы, күріш, жүгері; бес жануар: жылқы, сиыр, қой, ит, шошқа; бес дене мүшесі: жүрек, бауыр, бүйрек, өкпе, өт деп бөлген.

Адамзаттың тарихта ашқан зерттеулерінен кейін, бірнеше халықтардың сиқырға байланысты нанымы бойынша «五» wu, «бес» саны құпия сипатқа ие болып келді. Ява аралының тұрғылықты тұрғындарында бір аптада бес күн бар, олардың ойлауынша осы бес күн мен түс құпия сандардың құрылуына байланысты. Бұл бес күн рет-ретімен ақ түспен шығыс, қызылмен оңтүстік, сарымен батыс, қарамен солтүстік және түссіз түспен ортаңғы бөлікті білдіретін болған. Сол сияқты үнділерде де «бес» саны әртүрлі сиқырлы мағына берген. Мысал келтіретін болсақ, «бес» саны құпия сандар мағынасының пайда болуын қарапайым жоспарлаудағы түсінік емес, ол сандарды ойластыруды түсіндірудегі әлемдік көзқарасты қорытындылау болып табылады. Бұл жағдай «төрт» саны мен әлемнің төрт бұрышының концепциясын білдірсе, дүние концепциясының себебі – туысқандардың байланысын көрсетеді. Мұны былай да айтуға болады: бес санын ойлаған кезде бес жақтың құрылу идеясын түсіну қиынға соғады. Сондықтан да көне Қытайда «五», «wu» бес саны ең маңызды сандық бірлік, ал бестен жоғарғы сандар осы бес санын өзгерту арқылы енген деген пікір қалыптасқан.

Ертеректе «四», «si» төрт саны әлемді төрт бағытқа бөлу арқылы пайда болса, кейіннен «五», «wu» бес санына келгенде ортадағы орынды қосып, әлемді бес бөлікке бөлген. «甲骨文 jia gu wen жазуын талқылау» атты кітабында «五», «wu» бес саны бірінің астына бірі сызылған бес сызықтан тұрады. Оның мағынасы аспан мен жердің арасындағы бір-бірін тарту күші, бірақ ол сандық мағынаға ие емес.

Халықтар әлемді төрт бағытқа бөлу арқылы шығыс, оңтүстік, батыс, солтүстік деп, дүниенің төрт жағының концепциясын нақтылаған, төрт саны «四», «si» осылайша дүниеге келген яғни, X жақ. Ертеректе төрт саны төрт сызықшадан тұрған, кейіннен X осылай жазылған. Беске келгенде ортада нүкте пайда болады да, әлемді бес бөлікке бөледі. Көне қытай әдеби тілінде

«五», «wu» X таңбасының ортасына нүкте қойылу арқылы жазылады. Төрт сызықтың арасындағы нүкте, ол бесінші орын деп аталады. Бұрын бес сызықшадан құралған, қазір былай «五» жазылады. Қазіргі таңда бес жақтың концепциясының пайда болуын түсіну салыстырмалы түрде жеңілрек. Бір көлденең кеңістіктің ішінде, айналадағы бағытты ұзарту мен айналдырудың бөлігі төрт жақ, табиғи түрде пайда болған «ортадағы» түсінік. Төрт жақтан айнала қоршаған әлем ішіндегі рационалдық түсінік төрт жақтағы бірінші орын, бесінші көлденең әлемдегі орын – «орта» пайда болады. «Орталық» – бесінші орын, аяғында төрт жақты болу тіршілік иесін анықтау болып табылады, төрт жақты әлемнің мағынасы шар болу сияқты. Төрт жақты әлемнің мағынасы бұл төрт санының пайда болу белгісі әлемдік дана сан болғандықтан, осындай төрт жақты кеңістіктің мағынасы дамуы мен пайда болуы, бес жақтың мағынасына да аса қажет «бес санының» пайда болуы жаңа әлемнің белгілік сипатына ұқсас келеді.

Көне қытай тілінде «бес» саны тек ауызекі тілде жазылған, «甲骨文 jia gu wen» көне жәдігерлер жазуындағы тіл мен Қытайдың алтын дәуіріндегі

«五», «бес» толығымен X-ң үстіңгі және төменгі жақтары сызықпен сызылған, яғни құм сағат тәрізді жазылған. «Бес» санының негізінен, құрылысынан аспан мен жер арасындағы қарым-қатынасты көреміз. Осыдан сандарды тек есептеу құралы екенін ғана аңғармай, «阴阳» «Yinyang» философиясымен тікелей байланысты екенін де көруге болады. Аталған мақалада X белгісі төрт құбыла концепциясының мағынасымен байланысты көне тілдегі «бес» санын зерттей келе, оны бір белгіге ұқсатуға болады деген қорытындыға келдік. Болашақта бұл иероглифтің ерекшелігі санның түсінігін көрсетпейді және төрт құбыланың екі сызықпен байланысын көрсетеді, әрі бесінші орындағы көлденең немесе нүкте сызығын көрсетеді. Егер тас дәуірінде бастау алған X таңбасының білдіретін мағынасы төрт құбылалы кеңістікті айтар болсақ, төрт саны «бірінің астынына бірі сызылған төрт сызық» осылай жазылып, мүлде үйлеспейтін еді. Демек, бұл X таңбасының негізін түзету арқылы пайда болған иероглиф әрі «ортаны» білдіретін бұл орынның қасиетті белгісімен «бес» саны «五» былай жазылылатын болды.

Қытай тіліндегі «бес» санының пайда болуын түсіну үшін оны толық саралау керек. Бұл Шан дәуіріндегі Хуасия мәдениетінен бастау алады, соның ішінде дәуіріндегі салт-дәстүр, шындығында, адамдарды мәдениетті түсінуге апарды. Бұл түрдің белгілерін айтар болсақ, бес жақтың дәуіріндегі төрт жақтың барысын шын көңілмен Шан дәуіріндегі қытай тілінің өркениет тарихының бастауы деуге болады. Ол құрбандық шалу мен бал ашуды көрсетеді. «四方受年» нен «五方受年», «бес жақты жылға» көшу – императордың төрт жақты салт-дәстүрдің қажетті концепциясы. Қытайдың белгілі лингвисті Niuhou Xuan «Көне қытайда «五», «wu» бес саны ең маңызды сандық бірлік, ал бестен жоғарғы сандар осы бес санын өзгерту арқылы енген» – дейді. [4, 84]

Қорыта айтқанда, «бес» санының қасиетіне, танымдық сипатына байланысты қытай халқында және жалпы шығыстық таным-түсінікке шолу жасадық. Ежелдегі қытай сандарының тарихи эволюциясы мен таңбалық құрылымдарының философиямен, мәдениетпен жақындықтың барлығын табиғи заңдылық деп қарауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. 郭沫若: 甲骨文字研究·释五十。
2. «原始思维» 中译本, 商务印书馆1985年出版, 第, 284 页。
3. «原始社会史» 中译本·东北师大历史系译, 高等教育出版社1958年版. 第336页。
4. 中国古代神秘数字, 叶舒宪·田大宪。北京社会科学文献出版社, 1998, 294页。

Резюме

Досымбекова Р.О.¹,

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Оразакынқызы Ф.²,

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ГЕНЕЗИС ЧИСЛА «ПЯТЬ» В КИТАЙСКОЙ НУМЕРОЛОГИИ

В данной статье рассматривается история цифры «пять» в китайском языке. Глубоко исследованы тайны, история происхождения магической цифры «пять», рассмотрены различные предположения и гипотезы появления этой цифры. Кроме того, затронуты тайны числительных, их роль в языке. Магические цифры китайского языка имели различное значение в культуре страны, религии, шаманизме, культуре малых народов

Китай. В статье мы исследовали этимологию числительного китайского языка «пять», а также ее место в культуре народа и мира.

Ключевые слова: Китайская культура, пять, иероглиф, знак, римская цифра, бамбук.

Annotation

Dossymbekova R.O.¹,

¹Kazakh National University by al-Farabi

Orazakynkyzy F.²,

²Kazakh National Pedagogical University by Abay

GENESIS NUMBERS «FIVE» IN CHINESE NUMEROLOGY

This article gives information about the history of the number «five» in Chinese language. This article is about magical points, history, etymology of the number «five» and it takes a closer look at the etymological history of the number «five», formulates new opinions and takes a new look to the concealed sights of this number. Numerals have many secrets and great importance, also adjectives is one of the most interesting sights of the language. Magic numbers of Chinese language came from antique culture of China, religious culture, spiritual culture, Chinese culture, culture of different nations of China. In our article we have studied the etymology of the numeral «five» and analyse its place in folk culture and world view.

Keywords: Chinese culture, five, hieroglyph, symbol, Roman numeral, bamboo.

МРНТИ 16.21.37

А.Х.ЕПИМБЕТОВА¹

¹Орталық Азия университеті, Алматы қ. Қазақстан

Ж.А.ҚОҚАНОВА²

²Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ДЫБЫС СӘЙКЕСТІКТЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Түйіндеме

Бұл мақалада түркі тілдеріндегі дыбыстық сәйкестіктерге әсер етуші факторлар қарастырылады. Дыбыстық сәйкестіктер тіл табиғатында көп кездесетіні белгілі. Тілдің дамуы кейбір заңдылықтардың әсерінен дыбыстық жүйенің элементтеріне өзгеріс тудыра алады. Белгілі бір сөздердегі тұлғалық нұсқалардың пайда болу нәтижесінде тілдің дамуының әсерінен берілген нұсқалардың жүзеге асатын жаңа семантикалық мәні дыбыс сәйкестігінің жан-жақты қырын көрсетеді. Тілді меңгеру мен тілдік құбылыстарды түсіндіруде айналада қоршаған ортаның сыртқы жағы мен тіл болмысының ішкі жағы қатар қызмет ететіні айқын. Ол белгілі бір нәрсенің ерекшеліктері адам танымының тереңдігіне сәйкес анықтауға болады. Бұл үдеріс мағына мен тілдік бірліктердің өзгеруіне ықпал етеді. Ал тілдік бірліктердің түрлері дыбыстардың тіркесімділігімен де анықталатыны байқалады.

Түйін сөздер: фонема, дыбыстық тіркес, фонология, үнемдеу құбылысы, үндесу.

Тілдің эволюциялық дамуы барысында бірнеше заңдылықтарды дүниеге әкеледі. Солардың ішіндегі негізгі сөздік қорымыздың жүйесін құрайтын тілдік бірліктердің өн бойында табылып отыратын және тілдің тарихымен астасып жатқан заңдылықтардың бірі – дыбыс сәйкестіктері. Дыбыс сәйкестіктері тарихи заңдылық ретінде барлық халықтар тілінде орын ала отырып, әрбір этностың базистік лексикасының дамуына тікелей әсер етеді.

Айналадағы құбылыстар мен заттарды танып-білуде және оларды атауда тілдің сыртқы қабығы мен ішкі мазмұндық жағы қатар қызмет атқарады. Адам танымының тереңдеуіне байланысты таныған нысанның да қыр-сыры ашылады. Ал бұл процесс өз кезегінде сол нысанға тағылған тілдік бірліктің мазмұны мен тұрпатындағы өзгерістерді туғызады. Тілдік бірліктің тұрпаты дыбыстардың белгілі бір ретпен тіркесімділігі арқылы көрінеді. Дыбыстардың алмасуына экстроллингвистикалық факторлар және сонымен бірге тілдің дамуын туғызатын ішкі факторлары әсер етеді. Дыбыстардың ішкі факторларлардың әсерінен алмасуы әр түрлі болады: грамматикалық алмасу және позициялық алмасулар, тарихи алмасу және фонетикалық алмасулар. Фонетикалық алмасу дыбыстар сәйкестігі арқылы көрінеді. Бір тіл ішінде де, туыстас тілдер арасында да, өлі тілдер мен тірі тілдер аралығында да дыбыстардың вариантталып, тарихи өзгерістерге ұшырау құбылысын дыбыстар сәйкестігі дейміз.

Қазақ тіл білімінде дыбыстар сәйкестігі туралы көптеген зерттеулер болғанымен, бүкіл түркілік сипат алған дыбыстар сәйкестігінің бар болмысын танытатын анықтаманы кездестіре алмадық. Ал

дыбыстар алмасуына тілші С.Мырзабеков алмасудың (лат. alternation, орысша чередование) – әр түрлі сөзформалардың құрамында кездесетін бір морфеманың бір дыбысының көрші дыбыстың әсерінен басқа дыбысқа ауысуы екенін айтып, оның фонетикалық жағдайдың нәтижесі екенін дәлелдейді [1, 98]. Соңғы жылдардағы тіл білімінің сөздіктерінде алмасуды (ағыл. alternance) альтернативмен барабар» деп көрсетеді [2, 424]. Ал орыс тіл білімінде дыбыстар сәйкестігі терминіне дәл әрі нақты берілген анықтаманы О.С.Ахманованың сөздігінен табамыз: «Соответствие англ. correspondense, фр. correspondase, нем. entsprechung. Особое соотношение звуков, форм, модолой построения и т.п., обнаруживаемых у отдельных представителей данной языковой семьи, обуславливающее их возведение к общей праформе, модели и т.п. и являющееся основной сравнительно-исторического языкознания. Соответствие лексическое. Соответствие смысловое. Соответствие звуковое (соответствие фонетическое) англ. phonetic correspondense. Закономерное соответствие звуков в этимологически тождественных морфемах как эмперическая основа сравнительно-исторического метода, исходящего из регулярности звуковых изменений и устанавливающего первоначальную языковую общность посредством планомерного сопоставления звуковых систем родственных языков [3, 441].

Дыбыс сәйкестіктерінің пайда болуына негіз болатын мынандай фонетикалық және физиологиялық құбылыстарды атауға болады: 1) сөзді айтуға, дыбыстауға кететін энергияны үнемдеу; 2) дыбыстауға кететін күшті (қуатты) мейлінше аз жұмсау; 3) үйлесімділікке ұмтылу; 4) әуезділікке ұмтылу; 5) дыбыстардың өзгеруге табиғи бейімділігі; 6) тілдік жүйені жетілдірудің ішкі қажеттілігі; 7) фонемаларды функционалдық сипатына қарай саралау; 8) дыбыстардың артикуляциялық орнын өзгертуі; 9) бір дыбыстық комплекстегі дыбыстардың позициялық жағдайы; 10) өзгертін дыбыстың белгілі бір дыбыстардың қоршауында келуі; 11) екпін; 12) әлеуметтік орта; 13) географиялық жағдайдың өзгеруі; 14) тілдердің бір-бірінен ажырасуы; 15) тілдердің бір-бірімен тоғысуы және т.б. Осы аталған кез келген физиологиялық немесе фонетикалық құбылыстар дыбыстардың ауысуына белгілі бір дәрежеде үлес қосады. Аталған құбылыстармен бірге белгілі бір әлеуметтік ортада қалыптасқан дәстүрге бейімделу немесе белгілі бір ұрпақтың келесі бір жаңа кезеңдегі ұрпаққа ауысуы сияқты қоғамдық-әлеуметтік факторлардың тілдің жүйесіне әсер етіп, дыбыстардың өзгеруіне әкеліп соғады [4, 74].

Тіл білімінде дыбыстың функционалдық қырларын, олардың тілдік жүйедегі маңыздылығын талдау барысында тарихи фонологияны дүниеге әкелді, әлемдік тіл білімінде бірнеше фонологиялық мектептер қалыптасты. Прага мектебінің өкілі Н.С.Трубецкой дыбыстың сөйлеу актісіндегі сипаты мен тіл жүйесіндегі болмысының бір-біріне ұқсамайтынын, олардың әрқайсысын дербес қарастыру қажеттігін, дыбыс туралы қалыптасқан екі ғылым саласы өздерінің мақсат-мүддесі мен зерттеу нысанына орай әртүрлі әдістемені негізге алатынын көрсетеді. «Сөздегі (сөйлеудегі) дыбыс туралы ілім физикалық құбылыстармен тікелей байланысты, ол жаратылыстану ғылымдарының әдістемесін негізге алады, ал тілдегі дыбыс туралы ілім бұған қарама-қарсы, таза лингвистикалық әдіс-тәсілдер мен қағидаларға, кеңірек алсақ, қоғамдық гуманитарлық ғылымдардың тәжірибелеріне сүйенеді» [5,94] деген ойлары арқылы екі ғылым саласының ара-жігін ажыратып берген ғалым, сөйлеу жүйесіндегі дыбыс туралы ілімді фонетика, тіл жүйесіндегі дыбыс туралы ілімді фонология деп атауды ұсынады. «Тарихи фонология әр дыбыстың өзгеру құбылыстарын бөлек-бөлек алмай, оларды басқа дыбыстармен байланыстыра отырып, олардың бүкіл фонетикалық жүйесін бірге зерттеуді мақсат етті, оның зерттеу нәтижелері классикалық фонетикалық заңдылықтар мен құбылыстарға негізделді» [6, 359]. Дыбыс сәйкестіктерінің жүзеге асуына негіз болатын дыбыстар болғандықтан, оған байланысты құбылыстардың барлығы тілдің даму тарихымен тікелей байланысты болады. Осыған байланысты академик Ә.Қайдаров былай дейді: «Фонетическое факторы, как и другие закономерности языка, носят древний характер. Следовательно, и процессы семантической дифференциаций, связанные с этими закономерностями, уходят корнями в далекое прошлое. Правы в этом отношении те исследователи, которые видят в семантических сдвигах, происходящих в силу фонетических изменений в слове, элементы историзма и реликтовых явлений. Однако это не дает основания для предположения о якобы полном функционировании так называемого фонетического способа образования на более древних этапах исторического развития тюркских языков, предшествовавших периоду их аглютинаций» [7, 263-268]. Шынында да, дыбыс сәйкестіктері – сөз мағынасына әсер ететін тек қана сөзжасамның тәсілі ретінде қарастыруға болмайтын тілдік құбылыс. Дыбыс сәйкестіктері фонетика және морфология салалары жеке-дара түсіндіре алмайтын, таза сөзжасам тәсілі деп айтуға да келмейтін, фонетика, морфология, семантиканың үшеуіне де белгілі бір дәрежеде қатысы бар аралық әрі тіліміздің құрылымдық ерекшеліктерін, тарихи орнын анықтауда

елеулі орын алатын құбылыс. Бұл құбылыс тілімізде бір буынды сөздерге қатысты тек жаңа сөз тудыру қабілеті бар дыбыс сәйкестіктері арқылы көрінсе, ал кей жағдайда сөздің тұлғалық өзгеріске түскенімен, мағыналық бірлікте қолданылуы, ал енді бірде мағыналық саралануына да ықпал ететін моносиллабтар және полисиллабтар құрамындағы дыбыс сәйкестіктері арқылы көрініс табады. Соның ішінде біз зерттеу жұмысымызда – қазақ тіліндегі мағыналық өзгерістерді туғызбайтын, бірақ бір сөздің түрліше дыбысталуына негіз болатын дыбыс сәйкестіктерін қарастырамыз. Мысалы тілімізде *палуан-балуан, пал-бал, болат-полат, бәтір-пәтір, пұт-бұт* т.б. деген сияқты сөздер жергілікті ерекшеліктерге байланысты сөз басындағы дыбыстар әдеби тілдегі нормадан ауытқып, екінші бір дыбысқа ауыстырылып қолданылады. Бұл сәйкестіктердің пайда болу себептерін анықтау үшін қазіргі түркі тілдерінің де тілдік фактілермен салыстыра қарастырамыз: Мысалы *түбіне бойламай кететін тұңғиық, шыңырау* [ҚТТС., 9-т., 131-б., -560] мағынасында қолданылған *тепең* сөзі түр. *derin*, әзерб. *dürin*, башқ. *tärän*, қырғ. *tereñ*, тат. *tirän, terüñ*-глубокий [ДТС 553-б] түрінде дыбысталса, *көңілдегі көрікті ой, орындалмақ игі арман, ұлы мақсат, мүдде* [ҚТТС., 9-т., 409-б., -560.] мағынасында қолданылған *тілек* сөзі түр. *dilek*, аз. *dilak*, башқ. *tiläk*, қырғ. *tilek*, өзб. *tiläk*, тат. *tiläk*, түрікм. *dileğ*; ұйғ. *tiläk, tüläk* – желание, пожелание [ДТС 560-б] болып дыбысталады. Сол сияқты *тамақты, шөпті шайнауға немесе тіспен үзуге бейімделген, ауыз қуысындағы қатар тізілген сүйек мүше* [ҚТТС., 9-т., 424-б., -560] мағынасында қолданылған *mic* сөзі түр. *diş*, аз. *diş*, башқ. *tiş*, қырғ. *tiş*, өзб. *tiş*, тат. *tiş*, түрікм. *diş*, ұйғ. *tiş, tiş*-зуб [ДТС 563-б] түрінде дыбыстық өзгерістермен дыбысталады. Келтірілген тілдік фактілер дыбыс сәйкестіктерінің сөз семантикасына әсер етпей сыртқы формалық жағын өзгертіп тұрғанын көрсетеді.

Түркі тіл білімінде түркі тілдерін зерттеу барысында дыбыс сәйкестіктері ерекше маңызға ие. Осыған байланысты академик Ф.Корш қазіргі түркі тілдерін генеалогиялық жағынан топтастыру барысында ашық дауыстылардан кейінгі ғ/г және у дыбыстарының альтернативиясы (тау~тағ) мен сөз ортасында немесе сөз соңындағы ғ/г дыбыстарының қолданылуы, қолданылмауы заңдылығын басшылыққа алады [8, 31]. Сонымен қатар белгілі түркітанушылар А.Н.Самойлович пен Н.А.Баскаков өздерінің классификацияларында белгілі бір дыбыстар сәйкестігін негізгі критерий етіп алады. Сондықтан тілдің даму барысында пайда болған белгілі бір дыбыстар сәйкестігі қазіргі қазақ және түркі тілдерінде әбден орнығып заңдылыққа айналған.

Тіліміздің фонологиялық жүйесін құрайтын фонема басқа фонемалармен морфема деңгейінде ғана емес, сонымен қатар фонологиялық деңгейде де үндеседі. Сондықтан дыбыстар сәйкестігінің пайда болуына әсер етуші факторлардың бірі ретінде фонемалардың позициялық-комбинаторлық ерекшеліктерін атауға болады. Бұл туралы Н.А.Баскаков түбірге аффикстердің жалғануы кезінде дауыссыздар тоғысып ассимилятивті және диссимилятивті процестер жүретіндігін айтады [9, 104]. Бір буынды сөздерден көп буынды сөздердің қарқынды жасалуы да дыбыстардың сәйкесуіне оң әсерін тигізеді. Зерттеуші О.Прицак диссимилятивті өзгерістердің нәтижесінде әлсіз дауыссыздар күшейетіндігін мынандай фактілермен дәлелдейді: *нд>нт, лд>лт, рд>рт: барді 'он пошел'>барті, бәрдім 'я дал'>бәртім* [10, 105]. Әрине, бұл пікір әлі де тереңдей зерттеуді қажет етеді. Дегенмен, сәйкесетін дыбыстар генетикалық жағынан бір-біріне жақын, туыс болып келетіні анық. Бұл туралы проф. Б.Сағындықұлының еңбегінде дыбыстардың өзгеруге табиғи бейімділігі, позициялық жағдай, дыбыстар қоршауы, дыбыстардың артикуляциялық орнын өзгертуі, екпін, үнемдеу құбылысы, үндесу, тілдердің бір-бірінен ажырасуы немесе тоғысуы, тағы осы сияқты толып жатқан ішкі және сыртқы факторлар фонетикалық өзгешеліктерді, сонымен қатар дыбыстар сәйкестігін де айқындаушы тегершіктер болып табылатындығын айтады [11, 25].

Қазақ тілінің дамуындағы тарихи ерекшеліктерді танытатын дыбыстар сәйкестігі сөз семантикасының мағыналық дәлдіктерін толық сақтай отырып, туыстас тілдер арасында болатын тарихи өзгерістермен ұласып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. – А., 2003. – 98 б.
2. Тіл білімінің сөздігі. – А., 1998. – 424 б.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1966. – 441 с.
4. Поливанов Е.Д. Факторы фонетической эволюции языка как трудового процесса // Статьи по общему языкознанию. – М., 1968. – 90 с.
5. Трубецкой Н.С. Основы фонологии // Введение в языковедение. Хрестоматия. – Москва: Аспект Пресс, 2000. – С. 92-148.
6. Базарбаева З. Әлемдік тіл біліміндегі фонема теориясының дамуы // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. –Түркістан: Тұран, 2004. – 359-367 б.
7. Кайдаров А. Фонетическое факторы, приводящие к семантической дифференциации слов в тюркских

языках // Тюркские языковедение. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. – Ташкент, 1985. – 263-268 б.

8. Корш Ф.Е. Классификация турецких языков // Этнографическое обозрение. № 6, СПб. – 1910.

9. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979. – 114 с.

10. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Наука, 1970. – 240 с.

11. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – А., 1994. – 168 б.

Аннотация

Еримбетова А.Х.¹,

¹Центрально-Азиатский университет

Коканова Ж.А.²,

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ СООТВЕТСТВИЕ СО ЗВУКОМ ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ

В статье рассматриваются факторы воздействия звукового соответствия в тюркских языках. Звуковых соответствий в языковой природе множество. Развитие языка по определенным характерным закономерностям порождает изменения во всех элементах звуковой системы. В результате возникновения личностных вариантов в определенных словах, а также влияние языкового развития, осуществляющего новую семантическую значимость данных вариантов, показывают множество разных сторон звуковых соответствий.

В изучении и обозначении явлений и объектов окружающей среды внешняя сторона и внутренняя сторона значения языка служит параллельно. Согласно глубокому познанию человека выявляются особенности данного объекта. Этот процесс в свою очередь влияет на изменение значения и типам языковых единиц. Типы языковых единиц выявляются по определенному сочетанию звуков.

Ключевые слова: фонема, фонология, звуковые соответствия.

Annotation

Erimbetova A.H.¹,

¹Central Asian University

Kokanova Zh.A.²,

²Abay Kazakh National Pedagogical University

SCIENTIFIC THEORETICAL DESCRIPTION OF CONFORMITY WITH SOUND IN TURKIC LANGUAGE

The article discusses factors influencing the sound correspondences in the Turkic languages. Sound of matches in the nature of language set. The development of language in certain characteristic patterns of change generates all elements sound system. As a result of the emergence of the personal choices in certain words, and the impact of language development, carrying out new semantic significance of these options to the many different aspects of sound correspondences. In the study, and the designation of phenomena and objects environment outer side and the inner side of the language value is used in parallel. According to the deeper knowledge of the person identified features of the object. This process, in turn, influences the change in the value and type of linguistic units. Types of language units are identified by a specific combination of sounds.

Keywords: phoneme, phonology, sound correspondences.

МРНТИ 16.21.31.

Қ.Ө.ЕСЕНОВА¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

Алматы қ. Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІ -ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КЕЛБЕТІН КӨРСЕТЕТІН БАСТЫ ҚҰРАЛ

Түйіндеме

Мақалада мемлекеттік тілдің Тәуелсіздік жылдарындағы жетілу, даму урдістері қарастырылады. Тәуелсіздіктің алғашқы 25 жылында еліміз еңсерген қиындықтармен қатар қол жеткізген игілікті бастамалар қолға алынғаны белгілі. Солардың ішінде қоғамның рухани сұранысы мен мұқтажын өтейтін, оның мәдени дамуына өзіндік үлес қосатын, заман талабына сай сөздіктер шығару - мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейтуге ықпал жасайтын игі істердің бірі.

Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі тәуелсіздік идеяларынан бастау алатын Отан, туған жер ұғымдары, Астана туралы жырлар, бүгінгі күн батырлары - Т.Әубәкіров, Т.Мұсабаевтар және спорт саңлақтарымыздың бейнесі, тәуелсіздікпен бірге келген құндылықтарымыз - қазақ тарихындағы батырларымыз, хандарымыз бен билеріміз, шешендеріміз секілді тұлғаларымыздың әдеби тұрғыда қайта тіріліп жырға қосылуы және ислам дінінің қайта салтанат құруына байланысты пайда болған имани жырлар - әдебиетіміздің үлкен табысы.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, тіл саясаты, ана тілі, тіл мәдениеті, тіл байлығы, мемлекеттік тіл, қазақыландыру, ұрпақтық сана, ерлік, салт-дәстүр.

Бір ұлттың мемлекет болып танылуы үшін қажетті үш алғы шарттың бірі – тіл екені белгілі. Мың жылдықтарға созылған тағылымды тарихы бар отыздан астам түркі тілдердің ішінде мемлекеттік мәртебеге ие болған жетеуі ғана: бұрынғы кеңес одағының құрамында болған қазақ, қырғыз, әзірбайжан, өзбек, түрікмен және 90 жылдан астам уақыт бойы дербес қолданылып келе жатқан – түрік тілі. Мұны да тәңір сыйлаған тамаша тарту деуге болады. Бүгінде халықаралық жеті тілдің бірі саналатын – түрік тілінде әлем бойынша 80 миллионға жуық адам сөйлесе, өзбек тілін қолданушылардың саны 30 миллион шамасында екен. Ал 17 миллионға жуық халқы бар Қазақстан үшін мемлекеттік тіл саясатын күшейтудің маңызы ерекше.

Жер иесі, тіл иесі ретінде қазақ халқы жауапкершілікті қолға алуы керек. Жалтақтықты қоюы тиіс. Нық сеніммен, отты жігермен алға басуы жөн. Табансыздықтан, солқылдықтан, бағдарсыздықтан арылатын кез жетті. Тәуелсіздік алған 90 жылдары елімізді мекендеп жатқан өзге ұлт өкілдері бізден соны күтті. Серке болып бастасын деді. Болашақ тағдырын Қазақстанмен байланыстырғысы келмегендер бірден-ақ буынып, түйініп өз тарихи Отандарына жол тартты. Қазақстаннан өз болашағын бөліп қарағысы келмегендер балаларын жаппай қазақ мектептеріне, қазақ балабақшаларына бере бастады [1, 26].

Тәуелсіздіктің ширек ғасырлық тарихында тілімізді дамытуға, өркендетуге арналған бірнеше мемлекеттік бағдарлама қабылданды. Өзге ұлт өкілдері балаларын қазақ балабақшаларына, қазақ мектептеріне беріп жатқаны да мемлекеттік тілдің келешегіне деген үлкен сенімді көрсеткендей. Ірі компаниялар мен кәсіпорындарда мемлекеттік тілде қызмет көрсету сапасы да біршама артқан. Мәселен, қазақтелекомға және басқа да ұялы байланыс операторларына телефон соға қалсаңыз, өз қалауыңыз бойынша үш тілдің бірінде қызмет көрсетіледі. Сондай-ақ, Қазақстан темір жолы, әуежай, халыққа қызмет көрсету орталықтарында да кез келген уақытта, кез келген сұрағыңызға мемлекеттік тілде жауап ала аласыз. Бұлардан бөлек БАҚ-та, оның ішінде телеарналарда мемлекеттік тілде бағдарламалар жүргізіп, көпшіліктің көзайымына айналған өзге ұлт өкілдері қаншама.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2005 жылғы Жолдауында «Біз барша қазақстандықтардың біріктірудің басты факторларының бірі- еліміздің мемлекеттік тілін, барлық қазақтардың ана тілін одан әрі дамытуға күш-жігер жұмсауымыз керек» деуі тіліміздің мерейін асқақтата түсті. Арада өткен 11 жыл ішінде тіліміз шын мәнінде көп ұлтты Қазақстан халқының басын біріктіруші негізгі факторға айналып үлгіргендей. Еліміздің барлық аймақтарында мемлекеттік тілді дамыту мақсатында департаменттер құрылып, түрлі орталықтар жұмыс істеуде.

Бұл ең алдымен Қазақстандағы тіл саясатының дұрыс жүзеге асырылып жатқандығын көрсетеді. Яғни еліміздегі тілдік саясаттың бір мүддеге- мемлекеттік тілді көптілді Қазақстанның ортақ тіліне айналдыруға бағытталғандығының нәтижесі. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Мемлекеттік тіл, яғни қазақ тілі – әлемдегі алты мыңға жуық тілдердің ішіндегі қолдану өрісі жағынан жетпісінші, ал тіл байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жағынан алғашқы ондықтан қатарындағы тіл. Сондай-ақ ол дүние жүзіндегі ауызша және жазбаша тіл мәдениеті қалыптасқан алты жүз тілдің және мемлекеттік мәртебеге ие екі жүз тілдің бірі болып саналады. Ендеше, ана тіліміз еліміздегі халықтардың барлық іс-әрекетінің, қарым-қатынасының құралы болуы тиіс және оны жоғары сатыға көтеру әрбіріміздің борышымыз болмақ. Тіл байлығын игеру – ана тілін қадірлейтін, тіл мәдениетінің шыңына қол созатын адамның әрекеті [2, 574].

Осымен байланысты тіл мамандарының алдында тұрған күрделі міндеттердің бірі – өзге ұлт өкілдеріне мемлекеттік тілді үйрету болып табылады. Жасыратыны жоқ, қазіргі ахуал XX ғасырдың соңындағы жағдайын салыстырғанда едәуір жақсарған. Дегенмен, бұл саланың да толық шешімін таппаған мәселелері бар. Бұл ең алдымен, ЖОО түскен студенттің қазақ тілін білу деңгейінің төмендігінен көрінеді. Шын мәнінде бала 11 жыл мектеп қабырғасында жүргенде қазақ тілінің негізгі фонетикалық заңдылықтарын, грамматикасын, синтаксистік ерекшеліктерін меңгеріп келуі тиіс. Орта білім туралы аттестатында жоғары баға тұрғандығына қарамастан озат оқушылардың өзі еркін төсіліп сөйлей алмайтыны өкінішті.

Балалардың ынтасы жақсы, мемлекеттік тілді меңгеруге деген ұмтылыстары да құптарлық. Алайда қазақ тілінің құрылымына байланысты негізгі ереже- қағидаларды 9-сыныпта меңгеріп шығуға тиіс болған бала мектеп қабырғасындағы соңғы 2-жылды ҰБТ-ға дайындықпен өткізетіні аян. Бала кез келген ғылым саласы бойынша бастапқы білім алып шығатын мектепте негізінен тест сұрақтарының жауаптарын жаттаудан асып кете алмайды. Бұл сандар мен деректерден тұратын жаратылыстану пәндері үшін таптырмас тәсіл болғанымен, қазақ тілі, әдебиеті, тарихы сияқты гуманитарлық пәндерді игеруге белгілі бір дәрежеде теріс ықпалын тигізетіні сөзсіз. Айналып келгенде, орта

мектепті үздік бітірген жастарымыздың өз ойын жеткізуге келгенде шорқақтық танытатынына куә боламыз.

Сондықтан 2017 жылы мектеп бітіру және ЖОО түсуге арналған емтихандарды екі бөлек өткізу туралы жаңалықты дер кезінде қабылданған дұрыс шешім деп қабылдаймыз. Осы тұста бұрын тек қана орыс тілінде білім беретін мамандықтардың барлығы бойынша қазақ топтарының ашылуы қазір мектеп бітіруші қай мамандықты тандаса да еліміздегі ЖОО-да қазақ тілінде білім ала алады. Айталық, техникалық ЖОО-да, медицина университеттерінде қазақ топтары жыл өткен сайын көбейіп келеді.

Бұл жерде мамандықты өз деңгейінде меңгеру үшін шәкірттерді қазақ тіліндегі сапалы оқулықтар, оқу құралдарымен қамтамасыз ету мәселесі бой көтереді. Осы орайда Отандық білім беру саласында еңбек етіп жүрген әріптестеріміздің бірқатар жетістіктерге қол жеткізгенін атап өткеніміз жөн. Мемлекеттік тілде кәсіби білім алушы жастарымыздың тәуелсіздік жылдарда қазақ тілінде жарық көрген зерттеулермен танысып, білім аясын кеңітуге толық мүмкіндіктер жасалғаны да мақтануға тұрарлық. Осы орайда соңғы 25 жылда еліміздегі әр түрлі салалар бойынша білімдерін жетілдіру мақсатымен шетелдердегі алдыңғы қатарлы ЖОО-на барып, тағылымдамадан өтіп, біліктіліктерін арттырған мамандарымыздың қатары бірнеше еселеп артқаны да - тәуелсіз Отанымызды көркейтуге қосқан үлкен үлес.

Осы орайда Кеңес үкіметі кезеңінде ғылыми зерттеу жазу мен қорғауға қатысты бірқатар қиындықтардың болғанын еске түсіру жеткілікті. Ал тәуелсіздік жылдарында ғылыммен айналысқысы келген әрбір саланың маманына диссертациясын қазақ тілінде жазып қорғауына мүмкіндік берілді. Бұл әсіресе ұлттық құндылықтарымыздың арта түсуіне және ғалымдар қатарының толығына едәуір есептігін тигізді. Мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңітуге өзіндік үлесін қосқан игі істердің бірі – еліміздің тілші ғалымдарымыздың еншісінде. Тоқсаныншы жылдары жылдары жарыққа шыққан үлкен Қазақша-орысша сөздік, Орысша-қазақша сөздік, Қазақ тілінің бір томдық сөздігі, 31 томдық терминологиялық сөздік, Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, Диалектологиялық сөздік, Фразеологиялық сөздік, Тұрақты теңеулер сөздігі сияқты лексикографиялық еңбектер отандық тіл білімімен қатар жалпы ғылым саласының жаңа сатыға көтерілуіне оң ықпал етті десек артық болмас. Ал 2000 жылдары қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген ауқымды да іргелі еңбек Қазақ әдеби тілдің он бес томдық сөздігі екендігі даусыз. Жалпы сөздік қоры 130 мың лексикалық бірлік пен сөз тіркестерін қамтыған бұл сөздік ел тарихындағы ерекше құбылыс болды. Мұндай еңбектер мемлекеттік тілді тереңдете үйренуді ниет еткен тұлғалар үшін таптырмас дүние екені сөзсіз.

Ұлтымыздың ұлы қазынасы – ана тіліміздің сөздік қорын түгендеп, ондағы әр сөздің мағынасын ашып, мәнін анықтап көптомдық сөздік ретінде шығару өте игілікті іс.

Осыдан ширек ғасыр бұрын шығарылған он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» 91,5 мың атау сөз бен тіркес қамтылған екен. Ал ел тәуелсіздігінің 20 жылдық мерекесіне орай шығарылып отырған он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» барлығы 150 мыңнан астам атау сөз бен сөз тіркестері қамтылып отыр. Бұл ата-бабаларымыздан үзілмей жеткен ұлттың ұлы байлығы – қазақ тілінің заманға сай жаңғырып, тәуелсіздік тұсында орныққан жаңа ұғым, термин, атаулармен мейлінше толысқандығының, барынша өсіп-өркендегенінің белгісі.[3,6]

Ғасырлар бойы ата-бабамыз армандаған азаттық таңы өткен ғасырдың соңына қарай атып, шуағын барша әлемге шашты. Бүгінгі таңда тәуелсіздігімізді алып, кешімізді түзей бастағанда қазақ балалар поэзиясы да жаңа тақырыптарды жырлай бастады.[4,193]

«Қазақ әдеби тілі сөздігінің» жарық көруін еліміздің рухани-мәдени өміріндегі ең Осы орайда Елбасы көтерген игі бастамалардың бірі – халық ауыз әдебиетінің інжу маржанын теріп, «Бабалар сөзі» деген атаумен жүз томдық жинақ шығарған әдебиетші ғалымдардың еңбегі орасан екенін арнайы атағанымыз жөн. Бұл да дәл осы тәуелсіздік кезеңінде өмір сүріп отырған ұрпаққа бұйырған тағдыр сыйы.

Келесі бір айтылуға тиіс мәселе – еліміздегі ономастикалық кеңістіктегі өзгерістерге байланысты. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында-ақ қолға алынған игі бастамалардың бірі – елді мекендер мен көшелер атауларының қазақшалануы болды. Бір ғана Алматының өзінде жүзден астам көшеге халқымыздың тарихында аты қалған ардақты тұлғаларымыздың есімдері берілді. Бұл жер-су атының мәңгі есте қаларлықтай ғалымның хатына барабар екендігінің бір көрінісі. Әсіресе ұланбайтақ даламызды сандаған ғасырлар бойы сыртқы жаулардан қорғаған Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Қарасай, Байзақ, Қапал батыр, т.б. сынды ер жүрек батырларымыз бен ел іргесін сақтауға мұрындық

болған Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сияқты даналарымыздың, ел басқарған хандарымыз – Абылай хан, Тәуке хан, Керей Жәнібек сияқты тарихи тұлғаларымыздың есімдері топонимикалық қызметімен бірге өскелеі ұрпақ санасына ұлттық болмысымыз бен ерлікке толы тарихымызға қатысты ұғым-түсініктерді орнықтыра түсу үшін маңызды болатын танымдық қызметті де қатар атқаратындығы сөзсіз.

Шын мәнінде тәуелсіздіктің алғашқы 25 жылында еліміз еңсерген қиындықтармен қатар қол жеткізген игіліктерді түгел санап шығу, бір баяндамаға сыйдыру мүмкін де емес. Дегенмен, осы айтылғандарды жинақтай келгенде, мынадай салыстыру жасауға болады:

Мысалы, 25 жастағы жігіттің өмірінде әртүрлі жақсылықтармен қатар қиындықтардың да болатыны сияқты еліміздің де экономика, саясат, мәдениет, білім беру, денсаулық сақтау, спорт т.б. салаларында шешуін күтіп тұрған проблемалар бар екені рас. Алайда, жасқа кез келген қиындықты жеңіп шығуға жеткілікті күш-қуаттың, қажырлылықтың тән екендігі сияқты жас мемлекетіміздің де жоғарыда аталған проблемалардың шешімін тауып жолға қоюға әлеуеті жеткілікті.

Осы жолда тілші қауымға артылар жауапкершілік те орасан. Ең алдымен

- мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту;

- медиа кеңістікті қазақыландыруға ат салысу;

- еліміздің болашағы жастардың қолында десек, сол өскелең ұрпақтың санасына сандаған ғасырлық тарихымыз бен салт-дәстүріміз, әдет-ғұрпымыз т.б. жайындағы ұғым-түсініктерді қазақ тілінде сіңіру.

Бұл тілдің 1) қарым-қатынас; 2) ойды хабарлау, жеткізу; 3) әсер ету құралы ретіндегі қызметтерімен қатар кумулятивтік, яғни ақпаратты, когнитивті білім қорын сақтау қызметтерін күшейтуді талап етеді. Бұл үшін мемлекетімізде тіл саясатын дұрыс жүргізудің маңызы зор.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Айтбайұлы Ә., *Тілдеріс Мемлекеттік тілді қалыптастыру хақындағы ойлар, сұхбаттар, тұжырымдар, баяндамалар, мақалалар.* –А., 2012.-417 б.

2. Рысқұлбек Д.Ж., *Қазақ тілі- мемлекеттік тіл // Профессор Қ. Жұбанов және қазіргі тіл білімі, әдебиеттану және әдістеме саласындағы ғылыми-әдіснамалық зерттеулер.* 2015, 571-577 б.

3. М. Малбақов, Н. Оңғарбаева., *Қазақ әдеби тілінің сөздігі I том* –А., 2006, -747 б.

4. Сатыбалдиева Г., *Тәуелсіздік кезіндегі қазақ балалар лирикасының көркемдік ерекшелігі // Вестник. КазНУ. Сер.о лингвистики» 2015, № 3(53) - С. 278.*

Резюме

ЕСЕНОВА Қ.Ө¹.

¹*Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая*

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК – ГЛАВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ, КОТОРОЕ УКАЗЫВАЕТ ОБЛИК НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

В статье рассматривается развитие, совершенствование государственного языка за годы Независимости. Известно, что первые 25 лет Независимости наша страна, преодолевая трудности, была инициатором многих добрых начинаний. Среди них - выпуск словарей, отвечающих требованию времени, удовлетворил спрос и потребности общества, внес вклад в культурное развитие страны, оказал большое влияние на расширение сферы влияния языка.

Достижение независимости страны, которая берет источник от идей независимости, понятия о родине, родной земле, песни о Астане, героях сегодняшнего дня как Аубакирова Т., Мусабаева Т., и образ наших спортсменов, ценности пришедшие вместе с независимостью –герои казахской истории, служившие опорой народа как наши ханы и бии, воскресшие ораторы присоединения в эпос на литературной основе, и в связи с исламской религией торжествование снова появляющихся религиозных песен являются достижением нашей литературы.

Ключевые слова: независимость, языковая политика, родной язык, культура языка, государственный язык, приспособляемость к казахской среде, сознание поколение, героизм, традиция

Annotation

ESENOVA K.O¹.

Abay Kazakh National Pedagogical University

KAZAKH LANGUAGE - THE MAIN TOOL THAT INDICATES THE APPEARANCE OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN

Development and improvement of a state language for years of Independence is considered in the article. It is known that the first 25 years of Independence, our country overcame difficulties, took the lead in initiatives. We published dictionaries which meet the requirements of time, satisfied demand and requirements of society, made a

contribution to cultural development of the country, exerted a great influence on expansion of a sphere of influence of language.

Achievement of the independence our country that takes a source from the ideas of independence, concept about motherlands, native land, of song about Astana, heroes of today as Аубакирова of Тон, Мусабаева of Т., and picture of sportsmen, values the that coming together with independence of - heroes Kazakh history, serves as a support people as our khans and judge, speakers resurrected to join the epic literary language, and in connection with the religion of Islam triumphing again emerging religious songs are a great success of our literature.

Key words: independence, language policy, native language, culture of language, official language, adapt to the Kazakh language, conscious generation, heroism, tradition.

ГРНТИ 16.41.53

А.К. ЖУМАБЕКОВА¹,

*¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

А.Т. ТОХМЕТОВ²,

*²Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

А.Е. КУСАИНОВА³

*³Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ КИТАЯ: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СОВРЕМЕННОГО КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА ПУТУНХУА С ДИАЛЕКТАМИ

Аннотация

В статье анализируется языковая ситуация в Китае в аспекте взаимодействия современного китайского языка путунхуа с многочисленными диалектами. Их многообразии составляет уникальность китайской лингвокультуры, поэтому изучение диалектов китайского языка имеет важное значение не только в социолингвистическом, но и в лингводидактическом аспектах. Данный вопрос имеет неоднозначное решение в лингвистической литературе. Признаки диалектов обладают классифицирующими свойствами, т.е. любой из них может выступить в качестве основания для классификации диалектов. В результате обобщения результатов работ ученых-китаистов из разных стран установлено, что для китайского языка характерна следующая диглоссная ситуация: стандартный китайский (путунхуа) выполняет функции литературного/письменного и официального языка, диалекты выполняют функцию разговорного. На уровне отдельной личности диглоссия означает одновременное владение стандартным китайским языком и одним из диалектов (вариантов).

Ключевые слова: языковая ситуация, современный китайский язык, путунхуа, диалекты.

Обращение к проблеме диалектов представляется весьма актуальным в связи с теми процессами, которые активно идут во многих языках, в том числе, и в китайском. Это, во-первых, активизация разговорной речи, расширение сфер её функционирования; во-вторых, активный процесс фиксации сниженных, «нелитературных» языковых структур в речи, публицистике, межнациональном общении в пределах единой страны.

Изучение особенностей использования диалектов необходимо в связи с проблемами современной эволюции языка, взаимодействия языка и культуры. Кроме того, что отдельные диалекты китайского языка являются средством общения не только небольших национальных групп, но и представителей отдельных национальных меньшинств, насчитывающих десятки миллионов носителей. Диалекты современного китайского языка представляют собой обширный фактический материал.

Для анализа были использованы сравнительно-исторический, сопоставительный, метод обоснования динамической структуры языка (представляющего язык как системно-динамическое целое) и др. методы.

Китайский язык относится к восточной группе сино-тибетской (китайско-тибетской) языковой семьи. По мнению многих лингвистов, китайского языка как такового не существует, это совокупность различных диалектов и потому его нужно рассматривать как самостоятельную [языковую ветвь](#), состоящую из отдельных, хотя и родственных между собой, языковых и диалектных групп [1-4].

При классификации диалектов и определении их места на географической карте современная лингвистическая география опирается на их лингвистические признаки. Каждый из них располагает особым комплексом фонетических, грамматических, лексических признаков. По своему отношению к истории языка лингвистические признаки диалекта, входящие в состав комплекса, могут быть синхронными, присущими его наблюдаемому современному состоянию, и историческими, которые известны по прошлым описаниям и реконструкциям. История китайского языка исследована в своих основных чертах по данным текстов, относящихся к разным временам, и по описаниям, сделанным китайскими филологами прошлых эпох в виде фонетических словарей и фонетических таблиц. Поэтому в настоящее время известны фонетические, грамматические, лексические признаки китайского языка в разные периоды его развития. По комплексам признаков каждый диалект можно формально отличить как от национального языка, так и от других диалектов.

Признаки диалектов обладают классифицирующими свойствами, т.е. любой из них может выступить в качестве основания для классификации диалектов. Для целей классификации не обязательно использовать все их признаки. В зависимости от цели и возможностей классификации состав комплекса признаков может быть различным. Так, степень изученности диалектов современного китайского языка не в последнюю очередь влияет на состав признаков, используемых для их классификации. В настоящее время фонетика диалектов изучена лучше, чем их грамматика и лексика. Поэтому в современных описаниях диалектов преобладают их фонетические части, между тем как грамматике и лексике уделяется меньше внимания.

Несмотря на большие успехи китайской диалектологии, исследование диалектов находится еще в таком состоянии, что сформировать комплекс лингвистических признаков диалектов, охватывающий в равной мере их фонетику, грамматику, лексику, не всегда оказывается возможным. Таким образом, в современных классификациях диалектов из общих лингвистических признаков диалектов в качестве классифицирующих чаще всего выбираются те, которые известны лучше остальных, т. е. их фонетические признаки.

Диалекты являются неотъемлемой составляющей китайского языка, их многообразие подчеркивает неоднозначность и богатство китайской культуры. Знание диалектов имеет большую практическую ценность, как для преподавателей, переводчиков, историков, так и для людей, изучающих китайский язык и китайскую культуру.

Знание основ диалектов китайского языка 方言 (fangyan) – необходимый элемент лингвострановедческих знаний студента и магистранта, как и любого китаеведа, поскольку диалекты как составная часть разговорного языка определённых национальных групп отражают менталитет единой китайской нации. Помимо владения литературным языком «путунхуа», знание диалектов является желательным, поскольку это отражает и уровень подготовки китаеведа, и его ценность как специалиста.

Диалекты китайского языка различаются между собой в фонетическом, грамматическом и лексическом отношениях. Однако фонетические различия, хотя и могут быть довольно различными, далеко не всегда являются основным препятствием к взаимопониманию потому, что в них прослеживаются наиболее явные и регулярные закономерности, которые могут быть установлены в процессе общения. Более серьёзным препятствием для взаимопонимания носителей разных диалектов служат различия в лексике и грамматике. Значительная часть обиходных слов различная в каждой группе диалектов. Общей лексикой для всех диалектов являются, прежде всего, слова, употребляемые в сфере управления и политики.

В последние два-три десятилетия радикальные социально-экономические и культурные изменения, происшедшие в китайском обществе («четыре модернизации», «политика открытости», возвращение Гонконга и Макао Китаю в конце XX в.), и, как следствие, перемены в жизненном укладе, оказали значительное влияние на этот пласт лексики.

Китайский язык является наиболее распространённым современным языком с [общим числом говорящих](#) 1,2 млрд. человек [5].

Первоначально он был языком основной [этнической группы Китая](#) - народности хань, которая составляет более 90% населения Китая. Он распространён также за пределами Китая, в Индонезии, странах Индокитая (Вьетнаме, Малайзии, Таиланде) и других странах.

На основе живых диалектов, существовавших в 1-й половине 1-го тысячелетия до н.э., сложился литературный древнекитайский язык - вэньянь 文言 (окончательно - к IV- III вв. до н. э.), который уже в 1-м тысячелетии н. э. разошёлся с языком устного общения и стал непонятным на слух. Этот

письменный язык, отражающий нормы древнекитайского языка, использовался в качестве литературного языка до XX в., претерпев в течение веков значительные изменения (например, пополнился терминологией). Доминирование единой письменной системы стало уникальным явлением, позволявшим существование разнородных диалектов, некоторое время развивавшихся в рамках независимых государств

Позже формируется новый письменный язык, отражающий разговорную речь, - байхуа 白話 («простой», «понятный язык»). Движение за демократизацию грамотности в начале XX в. ознаменовало революционный переход к байхуа как основному языку письменного общения и началу унификации китайских диалектов.

Северный байхуа (на основе северных диалектов) лёг в основу общенародного китайского языка - путунхуа 普通話 («общепонятный язык»; до 1911 его называли гуаньхуа 官話, затем, до 1949, - гоюй 國語). В 1-й половине XX в. путунхуа утвердился в письменном общении, вытеснив вэньянь, и стал национальным литературным языком.

Диалекты китайского языка продолжают оставаться предметом исследования большого количества лингвистов. Диапазон тематики этих работ весьма широк – от общей характеристики всей многосторонней диалектной картины Китая до изучения конкретного диалекта или диалектов определённой местности. В последние десятилетия в Китае изданы сборники выражений разговорной речи, употребительных диалектных выражений: «500 выражений китайского практического разговорного языка»[6], «汉语三百句. Китайский язык. 300 фраз для повседневного общения»[7], «200 выражений в диалогах китайского практического разговорного языка»[8], «Китайские популярные разговорные выражения» [9].

Разнообразные материалы по теме можно найти в работах ГаоМинци[10], Ши Аньши [11], а также ряда других исследователей. Чан Цзиннин рассматривает диалекты современного китайского языка как важные составляющие китайской лексикологии и культуры [12].

С 1979 г. в Китае стали регулярно издаваться специализированные научно-популярные журналы «方言» (Fangyan - Диалекты) и «中国民族语文» (Zhongguominzuyuwen - Языки национальностей Китая) [13, 292].

Очень интересны исследования российских синологов. Так, главный научный сотрудник Центра сравнительного изучения цивилизаций Северо-Восточной Азии Института Дальнего Востока РАН, доктор филологических наук О.И. Завьялова исследует общую картину диалектов [14]. М.В. Софронов в своей монографии «Китайский язык и китайская письменность» посвятил китайским диалектам особый раздел [15].

Ряд российских лингвистов специализировались на детальном изучении конкретных диалектов. Так, например, заведующий кафедрой китайского языка МГИМО(У) МИД РФ, профессор А.Н. Алексахин посвятил своё исследование диалекту хакка [16]. Отдельные положения, касающиеся диалектов, нашли своё отражение в интересных диссертационных исследованиях [17-18], а также в совместной научной работе Е.В.Астрахана, Завьяловой О.И. и М.В. Софронова «Диалекты и национальный язык в Китае» [19].

Современный китайский язык распадается на 7 основных диалектных групп: северную (свыше 70% говорящих), У, Сян, Гань, Хакка, Юэ и Минь. Среди них выделяются пекинский, чжэцзянский, кантонский и фуцзяньский.

Диалекты гуаньхуа представлены говором Пекина. Различают северный, юго-западный, северо-западный гуаньхуа, гуаньхуа нижнего течения Янцзы;

Группа диалектов у - говор Сучжоу;

Группа диалектов минь - говоры Сямэнь и Фучжоу;

Группа диалектов юэ - говор Гуаньчжоу;

Группа диалектов гань - говор Наньчана;

Группа диалектов сян - говоры Чанша и Шуанфэн;

Группа диалектов хакка - говор Мейсяня.

На диалектах **гуаньхуа** говорит около 800 млн. человек в провинциях Хубэй, Сычуань, Гуйчжоу, Юньнань, на западе Хунани и на северо-западе Гуанси.

Группа диалектов у - 69 млн. носителей в провинциях Цзянсу, Чжэцзян.

Группа диалектов минь - 55 млн. носителей в провинциях Фуцзянь и восточной части провинции Гуандун.

Группа диалектов юэ - 40 млн. носителей в провинции Гуандун.

Группа диалектов гань распространена в провинции Цзянси.

Группа диалектов **сян** - 50 млн. носителей в провинции Хубэй на северном берегу Янцзы. Выделяют новые (Чанша, Чжучжоу) и старые (Шуанфэн, Хэньян, реки Юаньшуй и Сяншуй) диалекты.

Группа диалектов **хакка** - 30 млн. носителей, мигрировавших с 17 века в провинции Гуанси, Хунань, западную часть Гуандун).

При единой для всего Китая иероглифической письменности диалекты, в целом имеют сходные лексику и грамматику. За основу общенационального нормативного языка путунхуа была принята группа северных диалектов гуаньхуа, которая охватывает свыше 70% носителей китайского языка.

Диалекты образуют живую стихию современного китайского языка, которая неразрывно связана с национальным языком. На уровне отдельной личности эта связь принимает форму диглосии - это одновременное владение национальным языком и диалектом.

Северокитайский язык (северные диалекты китайского языка, также бэйфанхуа (北方話, 北方话, Běifānghuà, буквально «северные диалекты»), либо гуаньхуа (官話, 官话, Guānhuà, буквально «официальная речь») - крупнейший китайский язык или основная диалектная группа китайского языка (в зависимости от определения статуса китайских идиомов), объединяющая близкие друг к другу китайские диалекты, распространённые на большей части северного и юго-западного Китая.

В течение продолжительного времени все остальные диалекты испытывали глубокое воздействие со стороны гуаньхуа, что проявлялось в разном соотношении гуаньхуа и вэньян.

Гуаньхуа представлял собой общепризнанное средство междиалектного общения в Северном Китае. В Южном Китае им владели, главным образом, чиновники, хотя и не все.

Исторически в Китае сложилось несколько типов владения языком гуаньхуа. Коренные жители Пекина владели гуаньхуа как своим родным языком. Его хорошо знали и те, кто учился или долгое время жил в столице. Язык этих людей назывался пекинским, или столичным гуаньхуа. Однако не все могли его освоить в таком объеме. Самостоятельно изучавшие его в процессе практического общения с владевшими языком, как правило, постигали его не полностью. Легче всего усваивалась грамматика и лексика гуаньхуа, которым можно было научиться, читая литературу на байхуа. Значительно более трудную задачу составляло изучение произношения. Звуки и тоны пекинского диалекта были препятствием, преодолеть которое удавалось далеко не всем. Поэтому наряду со столичным, или пекинским, гуаньхуа в языковой практике Китая всегда существовали его фонетические варианты - так называемые ланьцингуанхуа (голубые гуаньхуа), с большими или меньшими отступлениями от пекинской нормы произношения. Тот, кто начинал изучать гуаньхуа по книгам, пользовался лексикой и грамматикой байхуа, но все слова произносил на родном диалекте.

На основе пекинского диалекта этой группы в 50-60 гг. XX в. сформировался *путунхуа*, ставший официальным устным языком страны.

Фонетика и лексика путунхуа основана на произносительной норме пекинского диалекта, принадлежащего северной группе диалектов китайского языка. Грамматика путунхуа соответствует нормам, закреплённым в литературных произведениях на современном китайском языке (байхуа), которые также наиболее близки к северным диалектам. В популярной литературе западных стран путунхуа обычно называют Mandarin («мандаринский»), однако в западной научной среде этим термином принято обозначать всю северную диалектную группу.

Для языковой ситуации Китая характерно взаимодействие современного китайского языка путунхуа со множеством диалектов. Каждый диалект или говор имеет свои особенности, но в то же время между ними существуют многообразные взаимопроникающие связи.

Диалекты являются неотъемлемой составляющей китайского языка, их многообразие подчеркивает неоднозначность и богатство китайской культуры.

В Китае переход на разговорный язык, хотя и означал полный и радикальный разрыв с традицией, зато позволял решить две задачи одновременно. С одной стороны, он упрощал и удешевлял образование, а с другой - освобождал время для изучения «прогрессивной» традиции. Тем самым, содействуя дальнейшему повышению уровня просвещения, подъему научно-технического уровня страны, развитию различных сфер деятельности общества, расширению международного сотрудничества, и таким образом, постепенному продвижению к достижению целей реформы. Новая упрощенная письменность способствовало сохранению языково-культурного единства Китая и укреплению единства народа, а также интеграции страны в единую территориальную целостность. С переходом

на 普通话 и его распространением наблюдается тенденция к уменьшению влияния диалектов, с появлением возможности общения людей из разных частей Китая на общераспространенном языке. Как последствия реформы необходимо отметить, что отказ от старой традиции повлиял на забвение огромного массива литературы, созданной на древнекитайском языке, поскольку он стал недоступен тем, кто не владеет 文言. То, что для старших поколений было основным чтением, сейчас молодёжь может читать только в переводе. Основные произведения, составившие конфуцианский канон в узком смысле слова («论语», «Книга перемен», «诗经» и т. д.), были переведены на большинство языков стран Восточной Азии и неоднократно переиздавались там. В целом большинство всех книг, написанных до начала XX в. и ныне доступно лишь немногочисленным специалистам.

После того как в 1949 г. правительство КНР перестало использовать 文言 в качестве языка официальных документов, продолжалась работа над сближением письменного и разговорного языка. На новом этапе реформы было решено создать общий язык китайской нации, основанный на северокитайских диалектах, стандартным произношением которого является фонетика пекинского диалекта - 普通话, создание которого происходило в направлении упрощения иероглифов, унификации произношения, нормализаций грамматики, лексики, орфоэпии. Формирование и распространение путунхуа в КНР имело огромное значение.

Путунхуа явился тем языком, который отвечал требованиям реформы: упрощению иероглифики, созданию единого национального языка, и повышению грамотности населения. По мере укрепления национального языка роль диалектов постепенно уменьшились, но, тем не менее, они еще будут использоваться в течение длительного времени наряду с общенациональным литературным языком.

В рамках статьи возможно только общее описание наиболее существенных диалектов современного китайского языка. Каждый диалект или говор имеет свои особенности, но в тоже время между ними существуют многообразные взаимопроникающие связи.

Основная часть лексики китайских диалектов унаследована от древнекитайского языка. Однако в ходе дальнейшей истории китайского языка диалектная лексика пополнялась в результате контактов с языками соседних народов. В новое время она испытывает влияние письменной формы национального языка. Помимо специфической диалектной лексики, которая используется в устной речи, в официальной и деловой речи на диалекте встречается много слов и терминов национального языка. Южные диалекты хранят много древней лексики, а в приморских диалектах У, Юэ, Минь, а также в приграничных диалектах северо-востока встречаются прямые заимствования из иностранных языков.

Анализ показал, что гуаньхуа, или северный диалект, является основным диалектом современного китайского языка. В течение продолжительного времени все остальные диалекты испытывали глубокое воздействие со стороны гуаньхуа, что особенно ярко проявляется в различии литературного и разговорного чтения и иероглифов, а также в различии нового и старого стилей речи.

Чем дальше отстоит диалект от путунхуа, тем чаще мы наблюдаем различие литературного и разговорного стилей иероглифов. Говоря о делении на новый и старый стили речи, следует отметить, что речь городского населения оказывается более продвинутой по пути фонетической эволюции и более подвижной, чем речь сельского населения. После освобождения в 1949 году в Китае сложились благоприятные условия для интеграции всех диалектов с путунхуа.

Китайские диалекты впервые в истории КНР воспринимаются как объект, имеющий, подобно другим диалектам или языкам мира, самостоятельную ценность вне связи с решением важнейшей проблемы распространения путунхуа в диалектных районах. Для китайского языка характерна следующая диглоссная ситуация:

Стандартный китайский (путунхуа) выполняет функции литературного/письменного и официального языка, кантонский диалект (юэ) выполняет функцию разговорного. В формальных документах используется только путунхуа (традиционными иероглифами), которые озвучиваются на кантонском - изменяя произношение слов, меняя их, оформляя как разговорный кантонский.

На уровне отдельной личности диглоссия означает одновременное владение стандартным китайским языком и одним из диалектов (вариантов).

Список использованной литературы:

1. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. – L.: Cambridge University Press, 1987. – 462 p.
2. Li Charles N, Thompson Sandra A. *Mandarin Chinese: A Functional Reference Grammar*. – L.: University of California Press, 1989. – 691 p.
3. Norman Jerry. *Chinese*. – L.: Cambridge University Press, 1988. – 293 p.
4. De Francis John. *The Chinese Language: Fact and Fantasy*. – Honolulu: University of Hawaii Press 1984. –

334 p.

5. Lewis M. Paul; Simons Gary F.; Fennig, Charles D., eds. *Ethnologue: Languages of the World (Eighteenth ed.)*. – Dallas, Texas: SIL International. – 2015 [Электрон. ресурс URL: <https://www.ethnologue.com/language/zh> (дата обращения: 15.02.2016)].

6. 使用汉语口语五百句。 - 北京: 新世界出版社, 2000. – 196 页。

7. 汉语三百句。 Китайский язык. 300 фраз для повседневного общения / Сост. ЧжанЯоцзюнь, Мао Чэндун. – Пекин: Sinolingua; М.: Восток-Запад, 2007. – 155 с.

8. 使用汉语口语二百句。 - 北京: 新世界出版社, 2000. - 180 页。

9. 汉语流行口语。 - 北京: 华语教学出版社, 2001. - 198 页。

10. 高明启。 普通语言学。 - 上海. 1995. - 274 页。

11. 施安石。 语言学概论。 北京. 1984. 262 页。

12. 昌宁靖。 汉语词汇与文化。 北京. 2000. 208 页。

13. Китайская Народная Республика в 1979 году: политика, экономика, идеология. – М.: Наука, 1981. – 351 с.

14. Завьялова О.И. Большой мир китайского языка. – М.: Восточная литература, 2010. – 287 с.

15. Софронов М.В. Диалекты китайского языка. //В кн.: Софронов М.В. Китайский язык и китайская письменность. – М.: Восток-Запад, 2007. – с.203-322.

16. Алексахин А.Н. Диалект хакка (китайский язык). – М.: Наука, 1987. – 123 с.

17. Астрахан Е.Б. Формирование лексики путунхуа: (Проблемы диалектных источников лексики национального языка). Дис. к.филол. н. – М., 1980. – 189 с.

18. Бойко Б.Л. Психолингвистические проблемы функционирования социально-групповых диалектов: Опыт исследования социально-групповых диалектов в структуре теории речевой деятельности: Автореф. дис.к.филол.н. – М., 1985. – 24 с.

19. Астрахан Е.В., Завьялова О.И., Софронов М.В. Диалекты и национальный язык в Китае. – М.: Наука, 1985. – 224 с.

Түйіндеме

Жұмабекова А.К. ¹,

¹Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Тохметов А.Т. ²,

²Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Құсаинова А.Е. ³,

³Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҚЫТАЙДАҒЫ ТІЛ АХУАЛЫ:

ҚЫТАЙДЫҢ ЗАМАНАУИ ПУТУНХУА ТІЛІНІҢ БАСҚА ДИАЛЕКТІЛЕРМЕН ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Мақалада Қытайдың заманауи путунхуа тілінің басқа бірнеше диалектілермен өзара байланысы тұрғысынан қарастырылған ахуалы талданады. Диалектілердің көптігі қытай лингвомәдениетінің ерекшелігін көрсеткендіктен қытай тілінің диалектілерін зерделеу әлеуметтік-лингвистикалық, сондай-ақ лингвистикалық-дидактикалық тұрғыдан да өте маңызды. Аталған мәселенің лингвистикалық әдебиетте бірнеше шешімі бар. Диалектикалардың белгілері топтастырылады, яғни кез келген диалект топтастыруға негіз бола алады. Әртүрлі елдің қытайтанушы ғалымдары жұмыстарының нәтижелерін жинақтай отырып қорытындылағанда стандартты қытай тілі (путунхуа) әдеби/жазбаша және ресми жағдайларда, ал диалектілер ауызекі тіл ретінде қолданылатыны анықталды. Бұл қытай тіліне диглоссиялық сипаттама береді, яғни әрбір адам стандартты қытай тілімен қоса диалектілердің бірін біледі деген сөз.

Кілт сөздер: тіл ахуалы, заманауи қытай тілі, путунхуа, диалектілер.

Annotation

Zhumabekova A.K. ¹,

¹Abay Kazakh National Pedagogical University

Tokhmetov A.T. ²,

²Abay Kazakh National Pedagogical University

Kusainova A.E. ³,

³Abay Kazakh National Pedagogical University

LANGUAGE SITUATION OF CHINA: INTERACTION OF MODERN STANDART PUTONGHUA LANGUAGE WITH DIALECTS

This article analyzes the language situation of China in aspect of interaction of modern Chinese putonghua with numerous dialects. Their variety makes uniqueness of the Chinese linguoculture therefore studying of dialects of Chinese is important not only in sociolinguistic, but also in linguo-didactic aspects. The matter has the ambiguous

decision in linguistic literature. Signs of dialects have the classifying properties, i.e. any of them can act as the basis for classification of dialects. As a result of generalization of research results of sinologues from the different countries it is established that the following diglossian situation is characteristic of Chinese: standard Chinese (putonghua) performs functions of literary/written and official language, dialects perform function of colloquial. At the level of the individual the diglossia means simultaneous knowledge of standard Chinese and one of dialects (variantss).

Keywords: language situation, modern Chinese, putonghua, dialects

ГРНТИ 16.01.45

О.Ю.ЗАГИНАЙКО¹

*¹Академия Пограничной службы КНБ РК,
г. Алматы. Казахстан*

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ДИСЦИПЛИНЫ В ВОЕННОМ ВУЗЕ: МЕТОДИКА И ПРАКТИКА ПРЕПОДАВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности методики и практики преподавания таких филологических дисциплин, как русский язык, риторика и введение в языкознание в военном вузе. В современных государственных стандартах военного образования наблюдается сокращение учебных часов и даже отдельных лингвистических дисциплин, поэтому проблема недостатка гуманитарного образования у будущих офицеров стоит сегодня особо остро. Автор статьи делится опытом: какие темы, задания, виды и формы контроля использует профессорско-преподавательский состав кафедры при обучении дисциплинам гуманитарного цикла.

Ключевые слова: русский язык, риторика, языкознание, стилистика, речевые формы общения, речевое поведение военнослужащих.

Русский язык, риторика и языкознание – три филологические дисциплины, входящие в программу обучения Академии Пограничной службы КНБ РК. Наряду с ними курсантам преподаются и другие гуманитарные предметы: философия, культурология, военная история, иностранные языки, педагогика, психология. По окончании Академии Пограничной службы курсанты получают высшее гражданское и среднее военное образование.

Роль гуманитарных наук в военном вузе представляется нам очень важной. Одна из проблем современной армии заключается именно в недостатке гуманитарного образования у офицеров. В то же время проблемой является совмещение военных и гуманитарных дисциплин при обучении, поскольку в некоторых аспектах они противостоят друг другу.

Предмет риторики преподается курсантам 4 курса отделения «военный психолог», в магистратуре и докторантуре. Речевая культура военной среды имеет свою специфику. Исходя из этих особенностей, строится и программа по риторике в военном вузе. В программу по риторике входит изучение общих понятий риторики, истории этой науки и специальный раздел – военная риторика.

В учебном пособии Чеслава Далецкого «Риторика» дается определение военной риторики: «Это специализированная речевая культура военно-профессиональной среды, направленная на освоение военной культуры, адаптацию новых поколений к непривычным условиям жизни и деятельности военнослужащих <...> это система знаний, навыков и умений коммуникации с помощью языка в речи и вербальное воздействие на военнослужащих» [1, 365].

Военная риторика – прародительница общей риторики. В процессе становления общей риторики как науки и искусства военная риторика со своими специфическими чертами и особенностями стала восприниматься как степень владения военнослужащими вербальными средствами [2, 78].

Язык приказов, уставов, инструкций и наставлений отличается однозначностью трактовок, ясностью в понимании и высокой степенью побудительности. Речь военно-профессиональной среды с одной стороны наполнена общеупотребительной лексикой, а с другой – отличается специфической, только этой среде присущей лексикой. Причем общеупотребительные слова в военной среде приобретают специфически особенное значение. Например, слово «огонь» - в общеупотребительном смысле понимается как «пламя свечи или зажигалки», «пылающий костер», свет от осветительных приборов, в военной среде – это «ружейная или артиллерийская стрельба» или «команда на открытие

стрельбы». Особенное понимание и толкования получают и другие ключевые слова (наряд, развод и др.).

Речевая культура военно-профессиональной среды имеет свои особенности. Получателем информации в военной среде является подчиненный, солдат. Эмоционально-образная выразительность речи офицера достигается лаконичностью фраз, энергичным слогом, смелыми выражениями. Подчиненные ценят в командире умение выразить непреклонную решимость в наиболее повелительной речевой форме. Расплывчатость, описательность, многословие, полисемия, синонимия из уст офицера не вызывают побуждения к действию, так как передают выражению характер неопределенности.

В военно-профессиональной среде речевые формы общения военнослужащих предусматривают строгую субординацию и регламентацию речевого поведения.

Отличительная особенность речи командира состоит в его особом статусе – единоначалии. Какой бы не была речь военного руководителя – никто не вправе сделать ему замечание, указать на недостатки речи, не опасаясь санкций.

Еще одна особенность речи в военно-профессиональной среде – её монологичность. Диалог и спор зачастую не допускаются. Поэтому в военных речах ощущается слабая аргументированность тезиса, высказывание содержит в себе модальное утверждение, не терпящее возражений.

Одна из задач курса риторики – научить курсантов эффективно общаться в своей среде и в то же время расширить речевую культуру, научить избегать излишнего употребления военных штампов и канцеляризмов.

Одна из форм работы на уроках риторики – орфоэпическая разминка. Курсантам даются карточки со словами (в основном это военные термины), которые часто произносят с ошибками. У каждого слова есть свои координаты (А-2, Б-4 и т.д., как в игре «Морской бой»), поэтому при проверке не нужно произносить правильный и неправильный вариант (доложИть или долОжить, маневр или манёвр и т.д.), достаточно назвать координаты слова. На одной карточке помещаются слова с ударениями, на другой – без ударений. Курсанты проверяют друг друга, затем преподаватель проверяет курсантов. Отвечающий при этом пользуется карточкой, где ударения не расставлены, зачитывая слово правильно.

Еще один вид работы, проводимый в начале занятия по риторике – лексическая разминка. Слова, используемые для лексической разминки, всегда связаны с темой занятия. Преподаватель зачитывает лексическое значение слова, а курсанты называют слово. Например, для лексической разминки к практическому занятию по теме «Стратегия речевого поведения» взяты следующие понятия: *апелляция, провокация, инсинуация.*

Апелляция (лат. Appelation – обращение, жалоба) - 1.обжалование решения суда в более высокую судебную инстанцию; 2. обращение с просьбой, с призывом. Апелляция к общественному мнению.

Курсант, назвавший и правильно записавший слово на доске, получает 100 очков (выдаются карточки), если слово названо верно, но написано с ошибкой, отвечающий получает 50 очков. Очки, заработанные на лексических разминках, записываются и суммируются.

Военная риторика требует от говорящего хорошо поставленного голоса и четкой дикции. Поэтому на занятиях используются методы мастерства сценической речи: произнесение скороговорок (причем, одну скороговорку надо произносить с разными интонациями), декламация стихотворений, прослушивание аудиозаписей с образцами выразительной речи.

Поскольку аргументирующая речь в военной среде развита слабо, одна из целей курса риторики – совершенствовать умение рассуждать, приводить аргументы, спорить. Курсанты учатся вырабатывать стратегию речевого поведения, отвечать на провокационные вопросы, избегать конфликтов. Преподаватель предлагает курсантам составить убеждающий или разубеждающий дискурс на заданную тему и выступить с речью перед аудиторией. Темы связаны с проблемами современной армии: «Роль женщины в армии», «Плюсы и минусы контрактной службы». Во время выступления курсанты должны использовать не только словесные, но и невербальные средства воздействия на аудиторию: жесты, мимику, eyes-contact (зрительный контакт).

Речевая культура военно-профессиональной среды является своеобразной субкультурой, основанной на официально-деловом стиле уставов, приказов, наставлений, методик. В гражданских условиях нормы общения регулируются языковыми и социальными нормами (требованиями филологии, традициями, обычаями), тогда как в военно-профессиональной среде строго расписаны по определенным статьям уставов, наставлений, положений. Поэтому одной из речевых проблем в военной среде является злоупотребление официально-деловыми штампами. Для преодоления этой

тенденции курсанты изучают основы стилистики и учатся стилистической правке. На занятиях по стилистике используются письменные и устные виды работ. Одно из заданий – написать три текста в разных стилях, но на одну тему. Темы связаны с будущей профессией курсантов.

Для слушателей докторантуры разработан курс «Стилистика научной речи и риторика». Основная задача преподавателя – скорректировать у офицеров умения и навыки стилистического оформления лексического материала и публичного выступления. Слушатели докторантуры должны уметь «1. грамотно подготовить доклад, публично выступить перед аудиторией, отстояв свою точку зрения; 2. отредактировать свои научные труды с использованием стилистических средств и риторических канонов» [3, 78]. Отдельное место в курсе занимает тема профессиональной риторики: деловые переговоры, публичные выступления, агитирующая речь, речевое поведение военнослужащего [3, 15-21].

Курс русского языка для курсантов в Академии Пограничной службы содержит повторение грамматики школьного курса (старшие классы) с учетом военно-профессиональной направленности. Курс состоит из десяти лексических тем, к каждой из которых дается грамматическая тема на повторение. Лексические темы направлены на расширение гуманитарных знаний и связаны с военной профессией: «Язык и общество», «Научная организация учебного труда курсанта», «Духовный мир офицера», «Делопроизводство», «Защитники Отечества», «Проблемы терроризма и экстремизма» и др.

Цель курса – совершенствование русской речи курсантов в различных сферах коммуникации: учебно-профессиональной, научной, общественно-политической, разговорно-бытовой; обучение самостоятельному анализу языкового материала; развитие у обучаемых умения оптимально использовать богатые ресурсы русского языка при устном и письменном общении, особенно в тех сферах, которые непосредственно связаны с предстоящей служебно-боевой деятельностью будущего офицера пограничника [4, 4].

Углубленное изучение русского языка, включающего формирование лингвистической компетенции, умений и навыков свободного владения русским языком достигается изучением текстов по специальности, системой упражнений и практических заданий с использованием военной терминологии и профессиональной речи. Как отмечают авторы учебника: «Помимо учебного материала профессиональной направленности, в пособие включены тексты, основным назначением которых является гуманизация картины мира, продиктованная требованиями современного образования» [5, 3].

Курс «Введения в языкознание» читается курсантам 2 года обучения специальности «Служба пограничного контроля». Учебная программа данной специальности предполагает более углубленное изучение лингвистических дисциплин. Так, специалистами пограничного контроля иностранный язык изучается в течение 4 лет, лекционные и семинарские занятия по дисциплине «Страноведение» проводятся на английском языке и т.д. Курс языкознания, в объеме 38 аудиторных часов, призван сформировать у курсантов общую теоретическую базу профессиональной языковой подготовки, которая будет способствовать более эффективному изучению родного и иностранного языков. Данному лингвистическому курсу сложнее других придать военно-профессиональную направленность. Мы можем говорить о военном ораторском искусстве, военной лексике, фразеологии при обучении риторике и русскому языку, но общее языкознание требует освещения теоретических основ языка, где профессиональная направленность может быть реализована только в подборе дидактического материала.

Небольшое количество часов позволяет обзорно осветить лишь основные тематические блоки дисциплины:

Тема 1. Объект и предмет языкознания

Тема 2. История письма

Тема 3. Фонетика

Тема 4. Лексикология. Фразеология

Тема 5. Лексикография

Тема 6. Историческая грамматика

Тема 7. Классификация языков мира

Тема 8. Языковая политика Республики Казахстан

Иллюстративный материал по темам «Фонетика», «Лексикология», «Историческая грамматика» подбирается на трех языках (русском, казахском и английском).

Особую заинтересованность у курсантов вызывают темы «История письма», «Лексикология и

фразеология», «Классификация языков мира». При изучении темы «Типы письма» курсантам предлагается найти в повседневной и профессиональной жизни примеры пиктографического и идеографического видов письма, что позволяет им взглянуть на привычные рекламные и военнотопографические обозначения с языковой точки зрения. Экскурсия в Музей книги (запланированная в рамках данной темы) знакомит с историей возникновения письма на Западе и Востоке, шедеврами книгопечатания, историей первых типографий, что расширяет кругозор курсантов и вызывает живой интерес к дальнейшему изучению истории письменности.

Работа с лингвистическими словарями по теме «Лексикология. Фразеология» значительно оживляет теоретический материал и позволяет курсантам самостоятельно найти интересные познавательные сведения о происхождении слов военной лексики, особенностях военной фразеологии и многое другое.

Особое внимание уделяется теме «Классификация языков мира» - изучаются генеалогическая и типологическая классификации, распределение языков по регионам мира, основные процессы развития языков, специфика языков сопредельных государств. Каждый курсант заполняет карту языков мира, готовит доклад по какой-либо языковой семье, группе, отдельному языку. Завершается изучение темы лингвистической викториной «География языков мира».

Последнее занятие по дисциплине «Введение в языкознание» - «Языковая политика Республики Казахстан» - проводится в форме дебатов. Для подготовки курсанты изучают нормативно-правовые документы, регламентирующие языковую политику Республики Казахстан (Конституцию, закон «О языках в Республике Казахстан», «Государственная программа Развития и функционирования языков на 2011-2020 гг.» и др.), а также готовят терминологический аппарат: «национальный язык», «государственный язык», «официальный язык», «язык межнационального общения», «мировые языки». В ходе занятия на обсуждение выносятся три темы:

1. Программа развития казахского языка: плюсы и минусы ее реализации;
2. Перевод казахского языка на латиницу;
3. Прогноз функционирования русского языка в странах СНГ.

Темы и форма проведения занятия не оставляют курсантов равнодушными.

На экзамене по дисциплине «Введение в языкознание» используется комбинированный метод оценивания: курсанты проходят компьютерное тестирование и собеседование. Для создания теста мы использовали так называемую компьютерную «оболочку». Это программный пакет, построенный на базе идеологии «программирование без программирования», предоставляющий пользователю возможность создавать интерактивные приложения без написания собственно программного кода. Программные пакеты такого рода называются компьютерными оболочками, они обладают анимационными, видеовозможностями, воспроизводят звукоряд. Мы воспользовались компьютерной оболочкой Knowing для контроля знаний курсантов по введению в языкознание.

Контрольный линейный тест «Введение в языкознание» включает как теоретические, так практические вопросы. Время тестирования было ограничено - максимально 30 минут. Благодаря тому, что на экране отображается количество пройденных вопросов и время тестирования, курсанты могут регулировать процесс тестирования. Практика показала, что все курсанты укладывались в установленное время. Технических трудностей и психологического барьера по прохождению компьютерного теста у курсантов не наблюдалось, даже тех, кто был мало знаком с компьютером.

Результаты выводилась на экран сразу после прохождения теста. Оценка «отлично» ставилась при 90-100% правильных ответов, «хорошо» - 75-90%, «удовлетворительно» - 55-75% и «неудовлетворительно» - ниже 55%. Программа дает возможность преподавателю самому регулировать процентное соотношение оценивания, в зависимости от степени сложности теста, общего уровня подготовленности группы. Оценки компьютерного тестирования в основном совпадали с успеваемостью курсантов в течение семестра. Когда наблюдалась спорная оценка, курсанты проходили собеседование с преподавателем.

Использование подобной формы контроля было с энтузиазмом воспринято курсантами. Ими было отмечено, что компьютерное тестирование позволяет оценить уровень знаний более объективно, снижает волнение на экзамене, отвечает современным методам преподавания. Были высказаны пожелания разработать аналогичные компьютерные тесты по другим дисциплинам и на казахском языке.

Проблемы преподавания филологических дисциплин в военном вузе в первую очередь связаны с

относительной информационной изолированностью. Курсанты обычно используют учебную литературу, имеющуюся в военной учебной библиотеке, из-за казарменного положения работа в публичных библиотеках не представляется возможной, доступ к интернет-ресурсам ограничен. Другая трудность – это военно-профессиональная направленность, далеко не все лексические, грамматические темы позволяют интегрировать такие разные дисциплины. Но активность и заинтересованность курсантов в изучении данных дисциплин и разработанные в последние годы преподавателями кафедры профессионально ориентированные учебники и учебно-методические пособия позволяют преодолевать данные трудности.

Список использованной литературы:

1. Далецкий Ч. Риторика: заговори, и я скажу кто ты. – М., 2004. – 488 с.
2. Далецкий Ч. Культура взаимоотношений военнослужащих. – М., 1997. – 254 с.
3. Чакенова Р.Д. Стилистика научной речи и риторика. – А., 2014. – 84 с.
4. Русский язык: Учебное пособие для курсантов высших военных учебных заведений. – Ч.1. – А., 2014. – 268 с.
5. Русский язык: Учебное пособие для курсантов высших военных учебных заведений. – Ч.2. – А., 2015. – 187 с.

Түйіндеме

Загинайко О.Ю.¹,

ҚР ҰҚК Шекара қызметі Академиясы

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ ФИЛОЛОГИЯ ПӘНДЕРІ: БІЛІМ БЕРУДІҢ ӘДІСІ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ

Мақалада жоғарғы оқу орнындағы филологияның орыс, риторика және тіл білімі сияқты пәндерін оқыту тәжірибесі мен әдісінің ерекшеліктері қарастырылады. Әскери білім берудің жана мемлекеттік стандарттарында кейбір лингвистикалық пәндердің оқу сағаттарының қысқарғаны, кейде пәндердің де қысқарғаны байқалады, сондықтан болашақ офицерлерге білім беруде гуманитарлық білім беру қажеттілігі мәселесі алда тұрады. Автор өзінің келесі тәжірибесімен бөліседі: кафедраның профессорлық-оқытушылық құрамы гуманитарлық бағыттағы пәндерді оқытуда бақылаудың қандай түрлері мен формаларын таңдайды, қандай тақырыптар мен тапсырмалар пайдаланады.

Түйін сөздер: орыс тілі, риторика, тіл білімі, стилистика, қарым-қатынастың сөйлеу формалары, әскери қызметшілердің сөйлеу әрекеттері.

Annotation

Zaginaiko O.Yu.¹,

Academy of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan

PHILOLOGICAL SUBJECTS IN MILITARY HIGH SCHOOL METHODOLOGY AND PRACTICE OF TEACHING

The article is devoted to the specifics of methodology and practice of teaching philological subjects such as Russian language, rhetoric, and introduction to linguistics in military high school. According to present state standards of military education, the teaching hours of many subjects and especially of certain linguistic disciplines have been reduced, and as result there is a problem of the lack of humanitarian education of the future military. The author shares the available experience: what topics, tasks, types and forms of control are used by the faculty of the department in teaching humanities.

Keywords: Russian language, rhetoric, linguistics, stylistics, speech forms of communication, verbal behavior of the military.

К.Т.КАБАТАЕВА¹

¹Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан

А.Е.БАЕРБЕКОВА²

²Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан

Б.Т.ҚАБАТАЙ³

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

«ТҮРКІСТАН УАЛАЯТЫ ГАЗЕТІНДЕГІ» ОРЫС ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕР ЖӘНЕ АУДАРМА МӘСЕЛЕСІ

Түйіндеме

Мақалада «Түркістан уалаяты газетінің» қазақ баспасөзіндегі алатын орны туралы мәлімет беріле отырып, газет шығарушылар орыс сөздерін аударып беруде қазақ тілінің сөздік қорын мейлінше толық пайдаланғандығы туралы сөз етіледі. Мұнда орыс тілінен енген сөздерге талдау жұмысы жасалған. Орыс тілінен енген сөздердің көбі саяси-әлеуметтік өмірге, мәдениетке, оқу-ағарту ісіне, экономика салаларына, ғылым мен техникаға қатысты атаулар екендігі баяндалады. Сонымен қатар, газеттегі аударма ісі мәселесі, оның публицистикалық стиль лексикасының толығы мен жеке сөздердің терминдік дәрежеге жетуіне әсер еткенін көре аламыз. Әсіресе, қазаққа бейтаныс сөздердің мағынасын ұғындыруда қолданылған амалдардың бірі – түсіндірме жолмен аудару тәсілі ерекшеленеді. Жалпы мақалада орыс тілінен енген сөздердің тақырыптық топтары және олардың өзіндік ерекшеліктері, газеттегі берілу жолдары туралы сөз етілген.

Түйін сөздер: термин, орыс тілінен енген сөздер, алғашқы газеттер, аударма ісі, «Түркістан уалаяты газеті», интернационалдық лексика.

Қандай қоғамды болсын әлеуметтік құрылыстың өзгеруі – тілдің сөздік құрамының өзгеруіне әсер ететіні белгілі. «Түркістан уалаяты газеті» шығып тұрған кезең – қазақ жерінің толықтай Ресей қол астына қарап, онда патшалық Ресей әкімшілік жүйесінің орныққан кезеңі. Бастапқыда «Туркестанские ведомости» газетіне қосымша деп шығарылғанмен, ТУГ біраздан соң өз алдына дербес газет ретінде шығып тұрды [1,53]. Дегенмен газетте «Туркестанские ведомости» газетінен аударылған материалдар мол болды. «Сондықтан оны баспасөз бетіндегі ресми аударманы қазақ даласына алғаш рет әкелген газет деп айтуға болады» [2, 29]. Ресми бөлімдегі патша үкіметінің бұйрық-жарлықтарынан басқа ресми емес материалдар да аударылып берілді. Бұл мақалаларда орыс сөздері мол қолданылғаны белгілі. Мұны Б.Әбілқасымов былай түсіндіреді: «Газет ең алғашқы баспа органы болғандықтан және орысша ресми материалдарды аударуда тәжірибесінің аздығынан оларды көбінесе сол тілдегіше алған. Мұнда да орыс сөздерінің санын көбейтіп тұрған, көбінесе, әр түрлі әкімшілік атаулары мен ресми мекеме аттары» [1, 175]. Газет беттерін қарай отырып, ресми емес материалдарда газет шығарушылар орыс сөздерін аударып беруде қазақ тілінің сөздік қорын мейлінше толық пайдаланғанын байқауға болады. ТУГ қазақтың мерзімді баспасөзінің тұңғыш қарлығашы болуымен қатар, ғылыми, әдеби мақалаларды, ресми материалдарды орыс тілінен қазақшаға аударудың да алғашқы үлгісін көрсетті. Әсіресе, бұл газеттің «ресми емес бөлімінде» жарияланған аударма материалдар оқушылардың кәдесіне жарады» [3,31]. Жалпы, ХІХ ғ. ІІ жартысындағы аударма жұмысы қазақ әдеби тіліне жаңа қолданыстар, терминдер әкелді, сөздердің семантикасының өзгеруіне әсер етті, жаңа грамматикалық тұлғалар тудырды. ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезіндегі мерзімді баспасөз тілінде қолданылған орыс тілінен енген, орыс тілі арқылы келген интернационалдық лексиканың мағыналық шеңбері, тематикасы біршама кең. Ол сөздердің көбі саяси әлеуметтік өмірге, мәдениетке, оқу-ағарту ісіне, экономика салаларына, ғылым мен техникаға, т.б. байланысты атаулар еді [4,102]. Р.Сыздықтың көрсетуінше, аударма ісі публицистикалық стиль лексикасының толығы мен жеке сөздердің терминдік дәрежеге жетуіне әсер етті [5,120]. Мысалы, ТУГ беттерінен аударманың мынадай алғашқы тәжірибелерін кездестіруге болады: разбирательство – тергеу, дань – алым, главный мулла – ұлық молда, базарная площадь – базар майданы, пушечная пальба – зеңбірек атаулары, благодарить – алда разы болсын, пожилой человек – тәуір жасқа келген кісі, доктор – дәрігер, граница – шек ара, туземцы – жергілікті халық, следователь – тергеуші т.б. Бұлардың ішінде тергеу, тергеуші, шекара, дәрігер сөздері қазір термин ретінде қолданыста жүр.

Газет шығып тұрған кезеңде жаңа қоғамдық қатынастармен бірге келген жаңа ұғым, түсініктерді

қазақ тілінде белгілеу қажеттігі туды. Осы ретте қазаққа бейтаныс сөздердің мағынасын ұғындыруда қолданылған амалдардың бірі – түсіндірме жолмен аудару тәсілі. Мысалы, саранча деген шегіртке, ұсақ темірді тартатұғын магнит деген тас, динамит деген дәрілі құрал және т.б. Аналитикалық тәсілді пайдалану – осы кезеңдегі публицистикалық стиль мен ғылыми стильге тән белгілердің бірі болғандығын бұған дейін айтқан болатынбыз.

XIX ғ. II жартысындағы қазақ жазба әдеби тілінің барлық үлгілерінде кездесетін мұндай қолданыстардан басқа ТУГ тілінде жаңа ұғымның орысша атауын бермей-ақ, мағынаны қазақша суреттеп, түсіндіру әдісі де қолданылған. Мысалы, пенсия – өлгенше жеп тұруға ақша, пристань – кеме тоқтайтұғын және жүк босатып қойатұғын орын. Түсіндірме жолмен берілген магнит, динамит, пенсия, пристань сөздері газет шығып тұрған кезеңде қазақ халқының шығармашылығы мен өмір сүру тіршілігінде ұғымдық мағынасы болмаған сөздер. Бұл қолданыстарды қазіргі аударматану терминімен баламасыз лексика деп атауға болады. «Баламасыз лексика – бір халықтың материалдық-рухани мәдениетіне тән бір тілде ғана нақты тілдік единицамен белгіленген, өзге тілдерде сыртқы нысаны, ұғымдық-мазмұндық көлемі бірдей сәйкестігі жоқ тілдік единицалар дегенді білдіреді» [6,112].

Осы кезеңдегі ұлттық жазба тіл қалыптасуының барлық салаларына тән құбылыс ретінде газет лексикасында нормалану процесі әлсіз. Ұғым бірде қазақша, бірде орысша беріліп, тергеуші – следователь, дәрігер – доктор, шек ара – границе, болыстық – болстойлық сияқты нұсқалар қатар қолданылады.

Газет беттеріндегі аударма материалдарды түпнұсқамен салыстыра отырып, мынадай қорытындылар жасауға болады. Тәржімаланған материалдардың қай-қайсысы да қазіргі аударматану тұрғысынан қарағанда балама аударма, яғни түпнұсқадағы мәтін мазмұны сақталып аударылған, логикалық байланыстар үзілмеген. Ал бұйрық-жарлықтарды аударуда сөзбе-сөз тәсілі қолданылған. Әрине, бұл түсінікті, себебі бұйрық-жарлық мәтіні бұлжытпай берілуі қажет. «Кез-келген ресми құжат құқықтық мәртебеге ие; ресми құжаттың екі тілдегі нұсқасы нысаны, құрылымы мен түзілімі жағынан дәлме-дәл болуға тиіс» [6,112]. ТУГ патша үкіметінің бұйрық-жарлықтарының бәрін түгелдей жариялай бермеген, тек қазақтарға қатыстыларын ғана аударып беріп отырған.

Аудармалардың сапасы әр түрлі болған. Бұл аудармашының шеберлігіне, оның сөздік қорына байланысты болса керек. Мысалы, «Туркестанские ведомости» газетінің 1880 жылғы 50 санындағы жер сілкіну туралы мақала газетінің сол жылғы 24 санында аударылып берілген. Орысша нұсқасы: «20 ноября, в 4 часа 15 минут утра произошел подземный удар довольно сильный, затем послышался гул и началось землетрясение, которое, с небольшим перерывом, продолжалось 12 минут, землетрясение было настолько сильно, что едва ли есть хоть один дом, где бы не проснулись люди, не смотря на то, что этот час есть время самого глубокого сна. Одна женщина, спавшая на узком диване, упала на пол. Во многих домах оказалась трещина, хотя и незначительная. В одном доме часть толстых лепных украшений на потолке, обрушилась. На полках и шкафах звенела посуда. У некоторых стенных часов остановились маятники...». Осы мәтіннің қазақша аудармасы: «Алматы қаласында өткен нойабр айының жиырмасында таң мезгілінде төрт сағат он бес минутта жер астында қатты гүрілдеген дауыс шығыпты. Сонан соң ұзақтамай жер сілкініпті. Жердің тітіреуі он екі минутқа шейін барыпты. Қатты ұйқы мезгілі болса да ешбір үйде ойанбаған кісі қалмапты. Бір үйде зайып қанапеді ұйықтаған жерінен жерге аунап түсіпті. Тас үйлерден бір талайы алмаз жарылыпты. Мертілген кісі жоқ. Шкаптағы шыны сауыт саба бәрісі сылдырапты. Бір үйде қалың қылып сылаған төсемінің балшығы стукатуры жарылып түсіпті. Стенаға асып қойған үлкен саттимелер жүруінен тоқталып қалыпты». Мәтінде біраз орыс сөздері аударылмай берілген, сонымен қатар орыс мәтінінде жоқ қанапеді деген сөз де бар.

Ал апиын саудасы және Қытай мен Ресей арасындағы сауда туралы мақалалар газеттегі аударманың жақсы үлгілері деуге болады. Екі мақаланы қоса алғанда инклис (англичане), мақ (мак), трактат деген үш орыс сөзі кездеседі. Аударма мақалада жеке сөздер мен сөз тіркестерін тәржімалаудың тәуір тәжірибелері байқалады. Мысалы, конфисковался – малдарын қазнаға алу, разбирательство – тергеу, третий переход – үш қону жер, по этому поводу – соның тақырыпты, соглашение – разыласу және т.б.

Газет беттеріндегі сол кездегі қазақ жазба әдеби тіліне енген орыс сөздерінің берілу жолдары мен тақырыптық топтарын бөлуге болады:

а) қызмет атаулары: министр, судебни следовател, старши чиновник, младши архитектор, граждански инженер, голова, городниччи, староста т.б.

ә) әскери және сот ісіне қатысты атаулар: казарма, пистун, закон, судиа, лагер т.б.

б) медицинаға қатысты атаулар: лазарет, чума, доктор, дифтирит т.б.

в) лауазым атаулары: действителни статски советник, колежски асесор, камергер т.б.

г) өнеркәсіп, мекеме, ұйым атаулары: воени окружной совет, арғанизасиони камисиа, банка, контор, зауыт, фабрик т.б.

ғ) қаржы, сауда-саттыққа қатысты сөздер: вексел, чек, лафка, аксия, заклад т.б.

д) награда атаулары: святой Анна ордені, святой Владимир ордені, святой Станислав ордені.

Газетте орыс тілінен сөз алып қолдану түрлері төмендегідей:

а) орыс тіліндегі сын есім мен зат есім тіркесі еш өзгеріссіз, тек қана род, числоға қарай қиысу заңдылығы сақталмай берілген. Оларды құрамы бойынша төрт компонентті: старши чиновник особи поручение;

үш компонентті: воени окружной совет, действителни статски советник;

екі компонентті: статски советник, инастрани министр.

Бұл қолданыстар осы кездегі публицистикалық және ресми іс-қағаздар стиліне тән белгілер және сол кезеңдегі тілдік норма деуге болады, мұндай қолданыстар XIX ғ. II жартысында қазақ тіліне аударылып берілген қоғамдық-публицистикалық, ғылыми-көпшілік, ресми іс-қағаздар және эпистолярлық еңбектердің барлығына дерлік тән [7,34]. ТУГ-тегі аударма ісінің өз кезеңіндегі басқа аударма еңбектерден айырмашылығы – газетт тәржіма арқылы басқаларда ұшыраспайтын не сирек ұшырасатын тілдік бірліктер, сөз тіркестері, грамматикалық тұлғалар жасалынған.

ә) орыс жалғаулы сын есім сөз қазақ сөзіне анықтауыш ретінде жұмсалады: ойзной бастық, довернай адам.

б) орыс сөзі мен қазақ сөзі изафеттік байланыс құрайды: залог пұлы, полисе мекемесі, лазарет үйі.

в) керісінше, қазақ сөзі анықтауыш ретінде жұмсалады: пошта конторасы, пошта стансалары.

г) орыс сөздерімен келген етістікті тіркестер де кездеседі: «Патшамыздың есендігіне ура деп ақырдылар» (1880, №6), «... өз дінінді хорлаған үшін бастарыңдағы сәлдедеріңді алып арес қылайым деп ...жауып қойыпты» (1876, №5).

д) орыс сөздеріне қазақ тілінің жұрнақтарын қосып жаңа сөздер жасалған: «Шымкент ойазы болса онда боластнойлық орнынан түскен... Жұмабай баласын орынға отқырмақ екен деп... қимылдап жатыр деседі» (1881, №21), «Оған памушниклікке... Сауткофты сайлап қойды» (1880, №20).

Қорытындылай келе, «алғашқы газеттер бетіндегі аудармалар жалпы аударма тарихындағы белгілі кезең болды» [6,34]. А.Алдашева аударма ісінің қазақ халқы үшін атқарған қызметінің екі үлкен бағытын көрсетеді: «оның бірі – білім-ғылымды, оқу-оқыту ісін дамытуға қосқан үлесі, яғни ағартушылық қызметі; екіншісі – қазақ әдеби тілінің қалыптасуына тілдің сөздік қорының, ғылыми аталымдар жүйесінің қосқан үлесі; жазба әдебиет нұсқасы ретіндегі тілді байыту қызметі» [6,12]. Алғашқы қазақ баспасөзі ТУГ-гі тәржіма нұсқалары да осы бағыттарда жан-жақты қызмет етті деуге болады.

XIX ғ. II жартысында қазақ ұлттық жазба әдеби тілінің қалыптасуына тән барлық тілдік үрдістер ТУГ-гі аударма ісінде, орыс сөздерінің қолданылуындағы айқын көрініс деп айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Ғылым, 1971. – 187 б.
2. Сатыбалдиев А. Рухани қазына. – Алматы: Жазушы, 1987. – 134 б.
3. Тұрарбеков З. Әдебиеттер достығының дәнекері. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 147 б.
4. Исаев С. Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы. – Алматы: Қазақстан, 1983. – 240 б.
5. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 320 б.
6. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Арыс, 1998. – 215 б.
7. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана: численность, размещение, состав. 1870-1914 гг. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 112 б.

Кабатаева К.Т.¹,

¹Карагандинский экономический университет Казпотребсоюз

Баербекова А.Е.²,

²Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза

Кабатай Б.Т.³,

³Казахский национальный педагогический университет им. Абая

В статье рассмотрены наиболее широкое применение издателями в периодической печати словарного запаса казахского языка при переводе русских слов, предоставляя сведения о роли газеты "Түркістан уалаяты" в казахской печати. А так же была проведена работа по разбору заимствованных русских слов. Точно описаны, что множество заимствованных слов из русского языка связаны с терминами социально-политической жизни, культуры, и эти же слова относятся образовательно-просветительскому делу, сфере экономики, науки и технике. Рассматривается так же проблема переводческого дела в периодическом издании, она в своем развитии пополнила лексику публицистического стиля и можно увидеть, что отдельные ее слова под влиянием перевода достигают до терминологического уровня. Особо выделяется способ перевода с при помощью толкования слов - как один из применяемых методов объяснения понятий незнакомых слов казахам. В общем, статья рассматривает тематические группы заимствованных слов из русского языка, их специфические особенности и о способах передачи в периодическом издании.

Ключевые слова: термин, заимствованные слова из русского языка, первичные газеты, переводческое дело, газета "Түркістан уалаяты", интернациональная лексика.

Annotation

*Kabatayeva K.T.*¹,

¹*Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz*

*Baerbekova A.E.*²,

²*Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz*

*Kabatai B.*³,

³*Kazakh National Pedagogical University after Abai*

BORROWED WORDS FROM THE RUSSIAN LANGUAGE NEWSPAPER «TURKISTAN UALAYATY» AND PROBLEMS OF TRANSLATION

In this article are given the most widely used by publishers in the periodical press of the vocabulary of the Kazakh language in the translation of Russian words, providing information about the role of the newspaper "Turkistan ualayaty" in Kazakh press. The analysis of borrowed Russian words are carried out. . Accurately describes the numerous loanwords from Russian language associated with the terms of the socio-political life, culture, and these same words are educational and educational business, economics, science and technology. The problem of translation studies in the periodical press are given , it added in its development vocabulary journalistic style and you can see that individual words influenced by transfer reach up to the terminological level. Highlight the way translation with using the interpretation of words-as one of the methods of explaining concepts unfamiliar words Kazakhs. In General, the thematic groups of loanwords from Russian language, their specificities and the transfer methods in the periodical are given in the article.

Keywords: a term borrowed words from Russian language, the primary newspaper, translation studies, the newspaper "Turkistanualayaty", international vocabulary.

Г.А. КАЖИГАЛИЕВА¹

¹Казахский Национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

О ВОЗМОЖНОСТЯХ УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК НЕРОДНОМУ В ФОРМИРОВАНИИ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ

Аннотация

Статья посвящена вопросам формирования читательской грамотности студентов-нефилологов, изучающих русский язык как неродной. Автор, подчеркивая важность темы читательской грамотности обучающихся, анализирует содержание термина *читательская грамотность*, сопоставляет его с содержанием термина *читательская компетентность*.

Тема формирования читательской грамотности студентов-нефилологов в настоящей статье рассматривается на материале авторских учебных пособий по русскому языку, предназначенных для студентов искусствоведческих специальностей. Описывая возможности указанных учебных пособий в формировании читательской грамотности студентов, автор представляет их учебную текстотеку, критерии отбора текстов в данные пособия, а также возможности самих текстов в развитии и совершенствовании различных читательских умений и навыков, как-то: различать понятия, указывать их отличительные характеристики, проявляющиеся в конкретном тексте; знать состав понятия; представлять себе области применимости понятий, утверждений, выводов; объяснять порядок и последовательность рассуждений или описания событий в тексте и др. Автор приводит многочисленные примеры заданий из указанных пособий, успешно способствующих, как показала практика преподавания, развитию и совершенствованию читательских умений и навыков студентов.

Ключевые слова: русский язык как неродной в вузе, читательская грамотность, стратегии чтения, метапредметные читательские умения, учебные пособия, учебные тексты и задания.

Читать – мыслить, читать – чувствовать, читать – жить.

В.А. Флёров.

Сегодня в эру информационного общества интеллектуальный потенциал становится его стратегическим ресурсом. Современным людям, чтобы быть успешными, необходимо владеть общекультурной и читательской компетентностью, умением работать с текстами разных типов, умением решать интеллектуальные задачи и проблемы. Члены общества, не умеющие читать серьезную литературу, в сегодняшних сложных и динамичных социокультурных условиях составляют группу социального и культурного риска. Неумение грамотно выразить мысль, непонимание значения слов и смысла идей, сконцентрированных в письменных источниках, могут привести и уже приводят, к сожалению, к негативным последствиям. А по прогнозам в недалеком будущем в массовом масштабе потребуются навыки оперирования большими объемами информации, предполагающие ее «свертывание», оптимальное сочетание рациональных и образных способов ее организации, свободное ее перекодирование из одного языка культуры в другой и т.д. и т.п. То есть совершенно очевидна значимость фактора читательской грамотности, в перспективе в том числе, и совершенно очевидно также, что членам развивающегося общества знаний требуется непрерывное обучение, а оно, в свою очередь, неразрывно связано с чтением, работой с письменными текстами.

Таким образом, читательская грамотность является важным фактором успешности современного человека, и она занимает особое место среди метапредметных универсальных учебных действий. То есть читательская грамотность способствует превращению информации в «живое знание», на основе интерпретации и понимания - формированию лично значимых смыслов. Вместе с тем практика показывает, что студенты вузов испытывают трудности в плане оперирования большими объемами информации, сочетания различных способов ее организации, понимания и оценивания сложных текстов, перекодирования информации с одного языка культуры на другой.

Однако, прежде чем приступим к анализу указанных вопросов, определимся с содержанием термина *читательская грамотность*. Данный термин появился в 1991 г. в контексте международного тестирования PISA (Programme for International Student Assessment), организованного Организацией экономического сотрудничества и развития (OECD, Organization for Economic Cooperation and Development). В исследовании PISA *читательская грамотность* трактуется как способность человека понимать и использовать письменные тексты, размышлять о них и заниматься чтением для того, чтобы достигать своих целей, расширять свои знания и возможности, участвовать в социальной жизни [1, 124]. Здесь

важно отметить, что наряду с читательской грамотностью, в современной научно-методической литературе выделяют понятие *читательская компетентность* и понимают под ней включенность обучающихся во все основные измерения культурного пространства письменных текстов: поиск и отбор необходимых источников информации; работа с ними (чтение, интерпретация, трансляция); владение традиционными и новыми средствами работы с письменной информацией; понимание связей между этими компонентами и осознанное их поддержание при решении разных информационных задач [2, 19]. Исходя из представленных дефиниций обоих терминов (*читательская грамотность*, *читательская компетентность*), мы приходим к выводу о синонимичности (в целом) данных понятий, а в рамках настоящей статьи, главным образом, будем оперировать термином *читательская грамотность*.

Отнесенность читательской грамотности к *метапредметным универсальным* учебным действиям подтверждается и принципами ее формирования и дальнейшего совершенствования: 1) многомерности осваиваемых знаний и навыков; 2) прагматической направленности; 3) ориентированности на формализацию и алгоритмизацию способов работы с информацией; 4) отработки навыков, связанных с подготовкой наиболее распространенных информационных продуктов [2, с. 63-64].

Работа по формированию читательской грамотности обучающихся предполагает использование различных конкретных стратегий чтения: а) поискового чтения, направленного на нахождение специфической информации; б) просмотрового чтения, ориентированного на формирование общего представления о содержании текста; в) ознакомительного чтения, подразумевающего извлечение основной информации из текста; г) детализированного чтения, способствующего извлечению полной информации, а также общей стратегии чтения учебного текста, включающей в себя три основные составляющие: предтекстовую (ориентировочную), текстовую (исполнительную), послетекстовую (обобщающую) [3].

Использование указанных стратегий в регулярной системе, как показывают анализ научно-методической литературы, наши наблюдения и собственная практика преподавания, способствуют успешному формированию определяющих метапредметных и универсальных читательских умений: пользоваться информационно-библиотечными и мультимедийными ресурсами; работать со справочной литературой: словарями, энциклопедиями и т.д.; определять содержание текста по заголовку; определять тему, структуру и абзацы текста; определять основную мысль текста: замысел и позицию автора; определять основную и вторичную информацию; выявлять лексические, грамматические и синтаксические особенности текста; решать текстуальные задачи на основе поставленных вопросов по ходу содержания текста; трансформировать, интерпретировать текст; на основе данного прочитанного текста продуцировать собственный текст.

В рамках настоящей статьи речь пойдет о дидактических возможностях учебных пособий по русскому языку как неродному, предназначенных для студентов-нефилологов, в формировании читательской грамотности последних [4;5]. Учебные пособия, как известно, представляют собой одно из средств обучения, предназначаются для обучающихся и составляют исходную базу для получения ими социально обязательных знаний и навыков. Поэтому при разработке учебных пособий первостепенной задачей является отбор учебной текстотеки, используемые критерии в таком отборе. Составляя указанные учебные пособия по русскому языку, помимо общих обязательных критериев отбора текстов для учебного пособия (информативная и прагматическая значимость и актуальность, методико-функциональная обусловленность (предметно-тематическая целесообразность, учет уровня языковой и профессиональной подготовки обучающихся, доступность, восходящий принцип «от простого к сложному», коммуникативно-речевая направленность), жанрово-стилевое разнообразие, учет межкультурной специфики), мы актуализировали и критерии отбора, связанные с развитием познавательного интереса к чтению: новизна, связь с жизненными ситуациями, учет интересов и склонностей студентов, личностная значимость предлагаемого содержания, потенциал для критического размышления обучающихся, практического применения ими знаний. Поэтому учебная текстотека указанных учебных пособий дает возможность осуществлять: а) основные интеллектуальные операции, выполняемые в ходе чтения: анализ, синтез, сравнение, классификация, обобщение; взаимосвязь цели, видов, интеллектуальных операций, связанных с чтением; б) интеллектуальные приемы, обеспечивающие понимание читаемого текста: дифференциация содержания, выделение существенных структурных и смысловых компонентов, категоризация отдельных значимых для читателя фрагментов текста; в) приемы, способствующие освоению учебных материалов: составление плана организации материала применительно к конкретным темам, ответы на вопросы, сформулированные в учебном пособии,

пересказ содержания материала и интерпретация его смысла в контексте изучаемой дисциплины и др.

Поскольку названные учебные пособия являются средствами профессионально ориентированного обучения русскому языку как неродному студентов-нефилологов, лингвистическое их содержание составляет русский язык в специальных целях, а именно - специфика русской научной речи, разделы стилистики, теории текста. Соответственно уже по определению данные пособия дают возможность: работать с терминами-понятиями, включать их в системы культурных кодов (экономика, политика; философия, искусство, наука; образование и др.), отвечать на вопросы: к какой таксономической единице (класс, род, вид, тип) относится понятие в определенном контексте его употребления; к какой культурной системе относится понятие, употребляемое в конкретном контексте; различать понятия, указывать их отличительные собственные характеристики, проявляющиеся в конкретном тексте; знать состав понятия, то есть определять составляющие его элементы (семантические, лингвистические); представлять себе области применимости понятий, утверждений, выводов, то есть понимать, в каких типах текстов они используются и для чего; объяснять причину появления слова, понятия, высказывания в определенном контексте; объяснять порядок и последовательность рассуждений или описания событий в тексте, то есть знать принципы построения текста.

Так, в подтверждение вышесказанного можно привести следующие примеры из рассматриваемых учебных пособий: 1) задание 5, с.77 [4]: *прочитайте текст, сформулируйте его тему и идею. Найдите в тексте языковые особенности, которые могут быть свойственны: 1) разговорному стилю; 2) художественному стилю; 3) публицистическому стилю. Сделайте вывод о стилевой отнесенности данного текста, свою точку зрения аргументируйте;* 2) задание 3, с. 134 [4]: *прочитайте текст. С помощью словаря определите значение выделенных слов и словосочетаний, составьте с ними предложения. Определите стилевую принадлежность текста «Культура и право», предварительно ответив на вопросы: 1. Данный текст относится к научной или художественной литературе? 2. Цель данного текста – должностное или сообщение? 3. Присутствует ли научная лексика в тексте? 4. Свойственны ли тексту логичность, точность, ясность, обобщенность и т.д. изложения материала?* 3) задание 4, с. 135 [4]: *составьте текст научного стиля по специальности «Дизайн», используя данные слова и сочетания. Определите происхождение заимствований* 4) задание 1, с. 149 [4]: *подберите 2 текста (научный и художественный) объемом 50–60 строк (текст из нескольких абзацев) и проведите исследовательскую работу на основе выполнения следующих заданий (письменно): I. Сопоставьте синтаксис научного и художественного текстов. Для этого: а) выпишите по отдельности из научного, затем из художественного текста словосочетания следующих типов (предлоги выписывайте вместе с существительными): 1) сущ. + сущ.; 2) сущ. + сущ. + сущ.; 3) сущ. + сущ. + сущ. + сущ. В каком тексте встречается больше подобных словосочетаний? б) выпишите словосочетания: 1) с прямым порядком слов (то есть сущ. + гл.; прилаг. + сущ.; нареч. + гл.; числ. + сущ.); 2) с обратным порядком слов. в) Найдите ключевые слова и наблюдайте: как часто каждое из них повторяется; заменяется ли оно синонимом или личным местоимением в каждом из текстов. г) Выпишите вводные слова, определите их значение. д) Проанализируйте, специфику употребления причастных и деепричастных оборотов. Какова их роль в текстах обеих стилей? Где возможна замена придаточным, а где она нежелательна? е) Преимущественно какие предложения по структуре (простые или сложные) употребляются в каждом из текстов? Какова роль сложноподчиненных предложений в текстах научного и художественного стилей? Сделайте вывод. II. Сделайте выводы по каждому из заданий вышеуказанного I блока; в заключение сделайте обобщающие выводы об особенностях синтаксиса научного стиля речи;* 5) задание 2, с.240-242 [5]: *прочитайте текст, объясните, как вы понимаете терминосочетание «цветовой круг». Выпишите ключевые слова и предложения. Напишите рецензию на текст, используя данные ключевые слова, словосочетания и предложения и т.д.*

Рассматриваемые учебные пособия помогают также определить и уровень освоения обучающимися таких читательских и библиотечно-библиографических навыков, как: отработка навыков пользования справочно-библиографическим аппаратом библиотек, справочно-поисковым аппаратом информационных изданий и т.п.: задания 3, 4, 6, 12, с. 152, 153, 155, 161; задания 3, 5, 7, 9, с. 165, 167, 168, 171; задание 2, с. 176 [5]: *(составьте по данному образцу библиографический список для научной работы по специальности на следующие темы (на выбор): роль наглядности в преподавании изобразительного искусства; интегрированные уроки изобразительного искусства в 5-6 классах общеобразовательной школы; игра как метод активизации учебного процесса на уроках изобразительного искусства; особенности проведения комплексных занятий по художественно-экологическому образованию учащихся среднего звена; нетрадиционные приемы обучения учащихся 5 классов рисованию животных; методика*

изучения пейзажа в начальной школе; краеведческий подход в художественном образовании учащихся начальных классов); отработка навыков отбора письменных источников разного рода по определенной тематике: задание 1, с.108 [5]: на основе 2-3 первичных текстов составьте тематический конспект на тему «Портрет – зеркало души», задание 3, с.212 [5]: изучите труды преподавателей (2-3) своего университета и подготовьте реферат-обзор о направлениях их научной деятельности и др.; отработка умения воспринимать структуру текста, понимать его содержание, выделять из него необходимые для читателя аспекты: задание 3, с.259 [4]: разбейте текст на абзацы. Сформулируйте и запишите микротему каждого абзаца, подчеркните в них ключевые слова. Озаглавьте текст; задание 5, с.262 [4]: из каких и скольких микротем будет состоять текст «Мое отношение к современным телевизионным реалии-шоу». По сформулированным микротемам составьте текст, определив его тему и основную мысль. Составленный текст запишите и др., задание 1, с.285 [4]: сделайте полный структурно-смысловый анализ текста; отработка навыков работы с текстом: конспектирование, реферирование, аннотирование, рецензирование: в данном случае в качестве примера можно привести в целом содержание и структуру второго пособия [5], поскольку оно полностью посвящено проблематике трансформации (компрессии), главным образом, научных текстов.

Содержание и структура рассматриваемых учебных пособий предусматривает и уровневый дифференцированный подход к объему и содержанию используемых заданий, в том числе и для отработки читательских навыков; приведем здесь примеры заданий повышенной сложности (для сильных студентов): задание 5, с.63 [4]: Составьте текст-рассуждение на тему: «Традиции и новации в живописи / графике / дизайне одежды / музыке / танце / балете» (на выбор) с использованием конструкций с причинным, условным, уступительным, сравнительным, целевым, сопоставительным, противительным, изъяснительным значением. Укажите вид рассуждения; задание 6, с.233 [5]: ознакомьтесь с рекомендациями по написанию рецензии на картину. Опираясь на них, а также на общие теоретические сведения о рецензии (см. выше) составьте рецензию на вашу любимую картину. То есть данные и другие подобные задания в указанных учебных пособиях направлены на отработку не только таких читательских умений, как **вычитывание** (а именно: умение находить и извлекать (вычитывать) информацию из текста и делать простые (несложные выводы) о том, что говорится в тексте), **интерпретация** (умение анализировать, интегрировать (связывать в единую картину) и интерпретировать (прояснять для самого себя) сообщения, содержащиеся в тексте, формулировать на этой основе более сложные выводы), но и умение **давать оценку** прочитанному: а именно умение размышлять о сообщениях, содержащихся в тексте, и оценивать их содержание, форму, структурные и языковые особенности с собственной точки зрения, умение создавать свои оценочные тексты.

Рассматриваемые учебные пособия обеспечивают также в рамках отобранной учебной текстотеки целостную представленность терминологических систем: оба пособия снабжены краткими терминологическими словарями: а) тематическим лингвистическим и б) искусствоведческим.

Указанные учебные пособия также предоставляют возможность эффективного использования современных образовательных технологий, направленных на формирование у студентов читательских умений. В частности, как показывает работа с данными учебными пособиями в образовательной практике, можно достаточно успешно использовать на их основе технологию *критического мышления* (РКМЧП), состоящую, как известно, из трех этапов: 1) «Вызов», на котором обучающийся в ходе чтения учебного текста отвечает на вопрос «Что я знаю?» по актуализированной в тексте проблеме; 2) «Осмысление»: студент уже дает ответы на вопрос: Что хочу знать по той же проблеме; 3) «Рефлексия», этот этап предполагает размышление и обобщение того, «что узнал» обучающийся из текста по обозначенной в нем проблеме. Эффективны, в частности, следующие приемы РКМЧП: 1) «Чтение с остановками»; 2) «Синквейн»; 3) «Работа с вопросником»; 4) «Знаю, узнал, хочу узнать»; 5) «Мозговой штурм»; 6) «Уголки»; 7) «Написание творческих работ»; 8) «Написание творческих работ»; 9) «Логическая цепочка»; 10) «Тонкие и толстые вопросы» (Тонкие вопросы: Кто...? Что...? Когда...? Может...? Будет...? Мог ли ...? Верно ли ...? Было ли ...? Как звали ...? Согласны ли Вы...? Толстые вопросы: Дайте несколько объяснений, почему...? Почему Вы считаете (думаете) ...? В чем различие...? Предположите, что будет, если...? Что, если...?) и др. Также можно использовать анкету «Хороший ли я читатель?» позволяющую увидеть уровень самооценки учащихся.

Кроме РКМЧП, способствуют формированию читательской грамотности технологии: проблемного обучения, проектного обучения, игрового обучения, информационно-коммуникационные, уровневый дифференцированные [6], здоровьесберегающие и др. И в их случае рассматриваемые в статье учебные пособия предоставляют достаточно интересные возможности.

Таким образом, чтение, а вместе с ним и читательская грамотность – это важная социальная практика,

связанная с извлечением и осмыслением источников письменной культуры. Читательская грамотность, формируемая на основе учебных пособий, имеющих для этого соответствующие возможности, как показывает наша собственная практика преподавания, эффективно стимулирует развитие профессиональной компетентности студента.

Использованная литература:

1. Бершадская М. Функциональная грамотность школьников и проблемы высшей школы // *Отечественные записки*. – 2012. - 4(49). – С. 122-130.
2. Орлова Э. А. Рекомендации по повышению уровня читательской компетентности в рамках Национальной программы поддержки и развития чтения. – М.: МЦБС, 2008. – 72 с.
3. Плетяго Т.Ю. Совершенствование читательской компетентности студентов вуза на основе развивающего потенциала межкультурной коммуникации: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Тюмень, 2013. – 25 с.
4. Кажигалиева Г.А., Бекишева Р.И., Тохтамова Р.К. Русский язык. Учебное пособие для студентов искусствоведческих специальностей. – Алматы: «Ұлағат» КазНПУ им. Абая, 2014. – 312 с.
5. Кажигалиева Г.А., Бекишева Р.И. Профессиональный русский язык. Учебное пособие для студентов искусствоведческих специальностей. - Алматы: «Ұлағат» КазНПУ им. Абая, 2016. – 384с.
6. Кажигалиева Г.А. Казахская лингвометодика на стыке XX и XXI веков // *Вестник. Научный журнал КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки»*. – 2014. - №1. – С.3-8.

Түйіндеме

Қажығалиева Г.А.¹,

Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

**ФИЛОЛОГТАР ЕМЕС СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚЫРМАН САУАТТЫЛЫҒЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ**

ОРЫС ТІЛІ ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Мақала туған емес тілі ретінде орыс тілін меңгеріп жатқан филологтар емес студенттердің оқырман сауаттылығын қалыптастыру тақырыбына арналған. Оқушылардың оқырман сауаттылық тақырыбының маңыздылығын атап өтіп, автор *оқырман сауаттылығы* терминінің мазмұнын талдайды, *оқу құзыреті* терминді мазмұнымен оны салыстырады.

Осы мақалада филологтар емес студенттердің оқырман сауаттылығы тақырыбы өнер мамандықтарының студенттеріне арналған орыс тілі бойынша авторлық оқу құралдарының негізінде қарастырылады. Студенттердің оқырман сауаттылығын қалыптастыруында осы оқу құралдар мүмкіндігін сипаттай отырып, автор олардың оқу текстотекасын, мәтін тандау критерийлерін, сондай-ақ мәтіндердің өздерінің әр түрлі оқырмандар дағдыларын дамыту және жетілдірудегі мүмкіндігін көрсетеді: ұғымдарды ажырата білу, нақты мәтіндерде олардың айрықша сипаттамаларын танып білу; ұғымдардың құрамын білу; ұғымдардың, қорытындылардың қолдану аймағын елестету; мәтіндегі аргументтердің тәртібі мен ретін түсіндірі білу және басқасы. Оқытудың практикасы көрсеткендей, студенттердің оқырман қабілеттері мен дағдыларын дамыту және жетілдіруде табысты болған айтылған оқу құралдар тапсырмаларының көптеген мысалдарын автор мақалада келтіреді.

Түйін сөздер: жоғарғы оқу орнында туған емес ретіндегі орыс тілі, оқырмандар сауаттылығы, оқу стратегиялары, метапәндік оқырман дағдылары, оқу құралдары, оқу мәтіндер мен тапсырмалар.

Annotation

Kazhigaliyeva G.A.¹,

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai

**ABOUT THE CAPABILITY OF TRAINING MANUALS ON RUSSIAN AS A SECOND LANGUAGE IN
THE FORMATION OF READER LITERACY OF STUDENTS-NOT PHILOLOGISTS**

The article is devoted to the formation of reader literacy of students- not philologists studying Russian as a second language. The author, emphasizing the importance of the topic of reader literacy learners, analyzes the content of the term literacy reader, compares it with the contents of the term reading competence. Subject of formation of reader literacy of students-philologists in this article is considered on the basis of authors textbooks on Russian language for students of art specialties. Describing the possibility of these study guides in the formation of reader literacy students, the author presents their study tekstoteku, text selection criteria in data allowance, as well as the possibility of the texts themselves in the development and improvement of various readers' skills, such as: distinguish the concept, indicate their distinctive characteristics, which manifest themselves in a particular text; to know the composition of the concept; imagine the area of applicability of concepts, assertions, conclusions; explain the order and sequence of the arguments or to describe the events in the text and others. The author cites numerous examples of tasks of these teaching aids successfully contributing, as the practice of teaching, develop and improve readers' abilities and skills of students.

Keywords: Russian as a second language in high school, reader's literacy, reading strategies, metasubject reader skills, training manuals in Russian language, teaching texts and tasks.

МРНТИ 16.21.51

Б.ҚАСЫМ¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан
НУРБЕКОВА Г.²

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ТҮБІРЛЕС СӨЗДЕРДІҢ МАҒЫНАЛАРЫНЫҢ ЗАМАН ТАЛАБЫНА САЙ ӨЗГЕРІСКЕ ҰШЫРАУЫ

Түйіндеме

Бұл мақалада түбірлес сөздердің құрылымы, олардың бастапқы мағыналарының тарихи ескерткіш тілінде және қазіргі қазақ тіліндегі қолданысы көрсетілген. Кейбір сөздердің қолданысы аясы кеңейіп, кейбір сөздердің мағыналарының тарылғаны мысалдар арқылы талданған. Кей сөздер ұмытылған да, тар мағыналар сақталып қалған. Ескерткіштерде жансыз заттардың атауымен тіркескен адам мінезіне байланысты атаулар, қосымша мағыналарға ие болғанын аңғаруға болады. Жанды заттарға қатысты жұмсалатын сөздер жансыз заттарға қарата айтылып, ауыспалы мағына тудырған. Ескерткіштер жазылған кезеңнен бері өткен мың жылға тақау уақыт сөздерге өз таңбасын салған, жаңғыртқан, жасартқан. Көптеген сөздер атағыштық қызметінің көлемін, мағынасын кеңейту арқылы жаңа ұғымдарды бейнелей алған. Осыдан келіп көне сөздер мен жаңаланған сөздердің арасында елеулі айырмашылық пайда болған. Сөз мағыналарының тарылуы көбіне бұрынғы қоғамдық түсінік пен қазіргі қоғамдық түсініктің сәйкес келмеуіне байланысты туындап отырған.

Кілт сөздер: қолданыс аясы, сөз мағынасы, ескерткіштер тілі, туынды мағына, семантикалық өріс, жаңа тіркес, қоғамдық түсінік.

XI-XII ғасырлар жазба ескерткіштері тіліндегі сөздердің қаншалықты дәрежеде өзгеріске ұшырағанын, кеңейіп-тарылғанын осы заманғы тілдермен салыстырғанда ғана байқалады. Мұндай өзгерістердің, айырмашылықтардың тууының басты себептері неде деген сұраққа қазақ тіл біліміндегі белгілі мамандардың бірі Т. Қордабаев былай деп жауап қайтарады: «Тілді қатынас құралы ретінде қолданушы қауым әрқашанда өзін қоршаған, үнемі қозғалыс, даму үстіндегі ақиқат өмірмен, әлеммен қарым-қатынаста болады. Одан үздіксіз жаңа әсер, жаңа ұғымдар алып, өз түсінігін, өзінің ой-санасын дамытып отырады. Олай болса, сол дамып отыратын ой-сананың көрсеткіші, қалыптастырып жарыққа шығарушысы – тілдің бір қалыпта тұрып қалмайтыны табиғи заңдылық.

Тіл өзінің қоғамдық қызметі арқасында тынымсыз қозғалыс, әрекет үстінде болады да, соның нәтижесінде қоғам сынына түсіп, өмір талабына сәйкестеніп отырады» [1, 133].

ТӨР. Бұл сөздің тура мағынасы – тарихи ескерткіштер тілінде де, қазіргі қазақ тілінде де – *үйдің есігіне қарама-қарсы жоғарғы жағы*. Биликсизка *төрда* орун болса көр Бу *төр* илка санды илиг болды төр ҚБ 259 (Наданға төрден орын берілсе, байқайсың ба, төр босағаға айналады да, босаға төрге есептеледі). Қазір Еркебұлан сол ақ отаудың *төрінде* жалғыз отыр [2, 240]. Демек атам заманнан негізгі мағынаға өзгеріс енген.

«Қутадғу билиг» ескерткішінде аталған сөздің ауыспалы екі мағынасы бар. 1. *Ең құрметті орын деген мағынада*. Ағырлады хаджип орун берди *төр* ҚБ 52 (Хаджип қатты қастерлеп, оған құрметті орын ұсынды). 2. *Қымбат, бағалы деген мағынада*. Бу төрт нәң учуз тутма йүксәк *төри* ҚБ 85 (Бұл төрт нәрсені арзан санама, өте қымбат). Бірінші ауыспалы мағына қазақ тілінде сақталумен қатар, қолданылу аясы әлдеқайда кеңейген: *елдің төрі, мекеме төрі, мектеп төрі, қызмет төрі, егіндік төрі, аспан төрі* сияқты тіркестерде еркін жұмсала береді. Керісінше, екінші мағына тілімізден шығып қалуға айналған. «Түрікпен төрін бермейді» деген мақалдан ғана төрдің аса жоғары бағаланатыны аңғарылады.

ҚЫЛЫҚ. Тарихи ескерткіштерде **қылық** зат есімі кең мағынада да, тар мағынада да қатар қолданылған. 1. *Мінез-құлық, әдет-ғұрып деген мағынада*. Бу көрклүг киши *қылық* көрклүг болур ҚБ 116 (Көрікті кісінің мінез-құлқы да көрікті болады); Инанчсыз турур кут көр еврар *қылық* ҚБ 439 (Бақыт сенімсіз, әдет-ғұрпын өзгертіп тұрады). 2. *Кісінің жеке басынан байқалатын іс-әрекет деген мағынада*. *Қылықтарда* едгү қылық хуй *қылық* ЫХ 270 (Мінездің ең жақсысы – жуас қылық); Такаббур камуғ тилда йерлүр *қылық*. ЫХ 260 (Тәкаппарлық – барлық елде жеккөрінішті қылық). Аталған сөз алғашқы екі сөйлемде бүкіл мінез-құлықты, әдет-ғұрыпты қамтитын кең ұғымда жұмсалса, соңғы екі сөйлемде мінез-құлықтың бір бөлшегі ретінде тар ұғымды білдіріп тұр. Қазақ тілінде ежелгі дәуірдегі кең мағыналар ұмытылған да, тар мағыналар сақталып қалған.

Жанды заттарға қатысты жұмсалатын сөздер жансыз заттарға қарата айтылғанда ауыспалы мағына

тудыратыны белгілі. **Қылық** ескерткіштерде жансыз заттардың атауымен тіркесіп, *негізгі қасиеті, мәні, табиғаты* сияқты қосымша мағыналарға ие болған. Инанчсыз ажун *қылқы* ерсал йайығ ҚБ 185 (Дүние табиғаты сенімсіз, тұрақтылық жоқ, өзгеріп тұрады); Киши көркингә ич қылқы еш ол йүзи көрки бирла қылынчы түш ол ҚБ 117 (Адамның сыртқы көркіне ішкі табиғаты үйлесіп тұрады, сыртқы көркіне мінезін сай болсын). Бұл қолданыстар қазіргі қазақ тілінде жоқ. Оның есесіне кейінгі кезде ескерткіштерде кездеспейтін жағымсыз мағына жамалған. *Біреу тарапынан істелген ұнамсыз іс-әрекет* деген ұғымда жұмсалады. Жайсыз осы бір *қылық* тап қазір Дәмеш жүрегін улап, көз алдында тұрған Қайырдың тұлғасын алыстата берді [3, 597]. Бұл сөз тарихи даму барысында бірде мағынасын кеңейтіп, бірде мағынасын тарылтып, кейде көне мағынасын жоғалтса, кейде жаңа мағына жамап, сан алуан құбылып отырған. Қандай өзгеріске түссе де, ортақ семасын сақтап қалған. Мұндай әр тараптылық әр сөздің өз табиғатынан келіп шығады. **Қылық** зат есімінен әрі кеңею, әрі тарылу құбылыстары анық байқалады.

ЕРІК. Бұл зат есімнің ескі түркі жазба ескерткіштеріне де, қазіргі тілдерге де ортақ негізгі мағынасы – *ықтияр, ырық, билік*. Ал ауыспалы мағыналары ежелгі дәуірлерде бір бағытта дамыса, кейінгі дәуірлерде оған кереғар бағытта дамыған. Басқаша айтқанда, ескі және жаңа заманғы ауыспалы мағыналар адамның еркіне шектеу жасалмауы немесе жасалуы жағынан ажыратылады.

Махмуд Қашғари өз сөздігінде бұл атаудың *күш, құдірет, өкімет, билік* мағыналарында жұмсалатынын атап көрсеткен ДТС 179. Барлық ерік-жігер белгілі бір адамға шоғырланғанда оның құдірет-қауқары, билігі артатыны түсінікті. Мұндай ерекшелік «Қутадғу билиг» ескерткішінде, қала берді барлық тарихи жәдігерліктерде көрініс табады. Еранда ери ол камуғ нәнка ерк ҚБ 201 (Барлық нәрсеге билігі жүрсе, ол ердің ері болып есептеледі). Қара қарны тозса тили башсырар Баса тутмаса бек өзи *ерк* сурар ҚБ 311 (Қарапайым адам қарны тойса, тіліне ерік береді, Тілді берік ұстамаса, ол өзін билеп кетеді). Өз өз кентү улусларынта *ерк* тартып меңи меңилап ДТС 179 (Өзіме бағынатын ел-ұлыстарымда шексіз билік жүргізіп, шаттыққа бөлендім).

Ерік дегеніміз – психологиялық тұрғыдан *адам бойындағы жігер, қайрат*. Бірақ оны бей-берекет жұмсауға біздің заманымызда рұқсат етілмейді. Сол үшін қақы, құқық, право нормалары белгіленеді. Аталған сөздің *кеңшілік, мұрсатана* деген ауыспалы мағынасы да осындай шектеушіліктен пайда болған. Бұл зат атауына кеңес өкіметі жылдарында *бостандық, теңдік* деген қосымша мағына үстелді.

АЛТЫН. Түркі халықтары *әдемі сары түсті металды алтын* деп атайды. Бұл ұғым-түсінік барлық ескерткіштерде тұрақты. *Алтун* күмүш кергаксиз кемүрти ДТС 40 (Алтын, күмісті қисапсыз әкелді). Сон *алтун* ДТС 40 (Сом алтын); Күр ер көрди *алтун* өзи йумшады ҚБ 204 (Жаужүрек ер алтынды көрді де, жұмсап сала берді). 2. *Алтыннан жасалған ақша, алтын теңге деген мағынада*. Алтмыш *алтун* алып ДТС 40 (Алпыс алтын алып); Ол мениң бирла бир *алтунқа* ағышды ДТС 40 (Ол менімен бір алтынға бола айтысты). 3. *Алтыннан жасалған зат, нәрсе деген мағынада*. *Алтун* йарырмақ ДТС 40 (Алтын жармақ); *Алтун* етиг ДТС 40 (Алтын әшекей).

Бұлардың арасында «алтыннан жасалған ақша, алтын теңге» деген мағына қазақ тілінде көнерген, пайдаланылмайды. Алтын ақшалардың қоғамдық айналыстан шығып қалуына байланысты оның атауы, көркем әдебиетте, тарихи шығармаларда болмаса, ауызекі сөйлеу тілінде мүлде қолданылмайды. Кейінгі замандардың жемісі болса керек, бұл сөздің қазақ тілінде метафоралану негізінде *қымбат, бағалы, құрметті* деген ауыспалы мағынасы пайда болған. «Ал мінезі бар ғой, қызға бергісіз, не керек алтын адам» деп бағалады бригадир Сабырды [4, 235]. Сөйтіп, бұл сөздің бір мағынасы қолданыстан шығып қалып жатса, орнына тыңнан басқа бір мағына қосылған.

ҚҰЛ. Құлдық және феодалдық дәуірлерде *басында еркі жоқ, иесіне тәуелді жарлы-жаршыларды құл* деп атаған. Сондай-ақ соғыста қолға түскен тұтқындар да құл саналған. Құлдық жүйенің жойылуына байланысты бұл сөздің тура мағынасы қолданыстан шығып қалды. Тарихи әдебиеттерде ғана еске алынады. Бірақ бұл сөздің ауыспалы мағыналары қазірге дейін бұрынғы ұғым-түсінігін сақтап қалып отыр. Феодализм дәуірінде жазылғандықтан көне түркі жазба ескерткіштерінің тілінде аталмыш сөздің тура мағынасы сақталған. Ол өдкә кул куллуғ болмыш ерти ДТС 464 (Ол уақытта құлдар құл иеленушілерге айналып кеткен еді). 2. *Құдайдың құлы, пендесі деген мағынада*. Фаришта битир кул негү қылмышын ҚБ 168 (Періште пенденің не істегенін жазып тұрады); Байат берди *құлқа* еки көз қулақ ҚБ 214 (Құдай пендесіне екі көз, екі құлақ берді). Қазіргі қазақ тілінде бұл мағынада ешқандай семантикалық өрісіне байланысты өзгеріс жоқ. Мен едім Базарбайдың үлкен ұлы Алланың шыныменен сүйген құлы [5, 450]. 3. *Бір нәрсеге табынып, соған бағынышты болу деген мағынада*. Киши барча йармақ *құлы* болдылар ҚБ 183 (Барлық адам ақшаның құлы болды). Дәл осы мағына

қазақ тілінде одан әрі дамыған: *дүниенің құлы, ар-намыстың құлы, мақтанның құлы*, т.б. Пайда болған кезеңнен бастап қазірге дейін бұл сөзге сыртқы факторлардың елеулі әсер еткені байқалады.

ОРЫН. Бұл сөздің тура мағынасы – *бір нәрсені қоятын, не отыратын жер*. «Құтадғу билиг» және «Һибат-ул хақайик» ескерткіштері тілінде осы негізгі мағына жиі пайдаланылған. Ол мени *орундун* турғурды ДТС 372 (Ол мени орнымнан тұрғызды); Бу ажун качан ол умунчка *орун* ҺХ 212 (Бұл дүние ондай үмітке қашан орын қалдырып еді). Қазақ тілінде бұл сөздің қолданылу аясы уақыт өте келе әлдеқайда кеңіген. Осы себепті оған бастапқы мағынасының үстіне мынадай қосымша мағыналар үстелген. 1. *Бір нәрсенің баламасы, соған пара-парлығы*. Мал орнына, ер кісілердің орнына т.б. 2. *Бір нәрсені екінші нәрсемен салыстырғанда алатын қатары, реті*. Үлкен орны бар, бірінші орын алды, т.б. 3. *Белгілі бір қызмет, жұмыс*. Орнынан алыну, орнын басу, т.б. Аталған сөздің көп мағынаға ие болуына ең алдымен оның аса жалпы мағынасы себепкер болғаны аңғарылып тұр.

Ескі түркі жазба ескерткіштері тілінде тура мағынасымен қатар ауыспалы екі мағына қамтылған. Бірақ екеуі де қазір қолданыстан шығып қалған. 1. *Мекен-жайы, үй-мүлкі деген мағынада*. Ата аты орны оғулқа қалыр ҚБ 15 (Атаның атақ-дәрежесі, мекен-жайы, үй мүлкі ұл баласына қалады). 2. *Тақ деген мағынада*. Йема мен келтим *орнума* олурдум ДТС 372 (Мен тағы да қайтып келіп, өз тағыма отырдым). Бұл сөзде бұрынғы мағыналардың жойылып, жаңа мағыналардың қосылуы көп ретте сыртқы факторларға байланысты екенін дәлелдеп тұр.

ОЙЫН. Балалардың уақытты барынша көңілді өткізетін ермектерін, жан-жануарлардың алаңсыз күй кешіп, бой көтеру мақсатында жасайтын іс-әрекеттерін халық **ойын** деп түсінеді. Осы негізгі мағына көне түркі жазба ескерткіштерінде де, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде де қамтылмай қалған. Осы тура мағынадан пайда болған туынды мағыналар негізінен көне заманға да, жаңа заманға да ортақ. 1. *Ойын жарысы деген мағынада*. Ол ойында қалды ДТС 366 (Ол ойын жарысында ұтылып қалды). Біздің заманымыздағы карта ойыны, доп ойыны, теннис ойыны т.б. ойын түрлерінде жарысу семасы бар. 2. *Ойнау арқылы өнер көрсету деген мағынада*. Ырын ойынын ырлайу бүдийг ДТС 366 (Ойын үстінде жыр жарыстырды, би биледі) Бұл мағына да тілімізде бар. Циркте жануарлар ойын көрсетті (Ауызекі тілден). 3. *Музыка ойнау деген мағынада*. Ойын көг арасында айа йапынып көрки йарашы йорыйур ДТС 366 «Музыка ойнағанда ара-арасында қолын шапалақтап қойып, көркі жайнап жүр»). 4. *Көңіл көтеру, қызықтау мағынасында*. Ойынқа атынса ажун тутгучы Елин бузды болды өзи қолғучы ҚБ 84 (Егер патша ойынға беріліп кетсе, Елі бұзылады, өзі қайыршыға айналады); Улуғ кичиг қамағ будун той қапғыңа теги бардылар улуғ өгрүнчүн *ойунун* ДТС 366 (Бүкіл халықтың үлкен-кішісі қалмай, көңіл көтеретін ойын көрсетіп, қатты қуанып, қала қақпасына дейін барды). Бұл сөзге қазақ тілінде бір ғана *әзіл, қалжың* деген тың мағына үстелген. Әуелден мағынасы кеңеюге икемді сөздердің бірі.

ҚҰРСАҚ – ҚАРЫН. Тарихи ескерткіштерде **қуруғсақ** пен **қарын** синонимдес сөздер ретінде пайдаланылған. Алайда *қуруғсақтың асқазан мағынасында* жұмсалғанына анық та айқын мысалдар бар. *Қуруғсақтин* өнмиш қарт ДТС 464 (Асқазаннан шыққан жара). Махмуд Қашғари де өз сөздігінде бұл сөздің *асқазан мағынасында жұмсалғанын ашып көрсетеді*. Ал **қарын** *іш, ішек-қарын мағынасында* көп қолданылған. Адығын *қарны* йарылмыш ДТС 427 (Аюдың ішек-қарны жарылып қалды). Демек, *қуруғсақтың тура мағынасы – асқазан, қарынның тура мағынасы – іш, ішек-қарын*. Бірақ екеуі де сөздің ыңғайына қарай *адамның, жан-жануарлардың ас қорытатын мүшесі, асқазаны деген мағынада*, сондай-ақ *іш, қарын* деген мағынада бірінің орнына бірі жұмсала береді.

Жоғарыдағы талдаулардан сөз мағыналарының дамығаны, өзгергені анық аңғарылады. «Жаңа сөз, жаңа мағына, жаңа тіркес тілде қоғамның, оның шаруашылығының, өндірісінің, мәдениетінің дамуына байланысты пайда болады», – деп жазады тілші Р. Барлыбаев [6, 33 б.]. Ескерткіштер жазылған кезеңнен бері өткен мың жылға тақау уақыт сөздерге өз таңбасын салған, жаңғыртқан, жасартқан. Көптеген сөздер атағыштық қызметінің көлемін, мағынасын кеңейту арқылы жаңа ұғымдарды бейнелей алған. Осыдан келіп көне сөздер мен жаңаланған сөздердің арасында елеулі айырмашылық пайда болған [7].

Сөз мағыналарының тарылуы көбіне бұрынғы қоғамдық түсінік пен қазіргі қоғамдық түсініктің сәйкес келмеуіне байланысты туындап отырған. Дерексіз мағыналардың нақтылануы да осы процеске үлес қосқан. Осы аталған екі жағдай белгілі бір сөздің бойынан табылғанда «мағыналардың әрі кенейіп, әрі тарылуы» деп түсіндік. Мағыналар қалай кеңейіп, қалай тарылған деген сұраққа жоғарыдағы талдаулар жауап бере алады.

Белгілер мен қысқартулар:

ҚБ 380– «Құтадғу билиг» ескерткішінің 380 - бәйітінде деген мағынаны білдіреді
ҺХ 41 – «Ғибат-ул хақайық» ескерткішінің 41 - бәйітінде деген мағынаны білдіреді
ДТС 112 – «Көне түркі сөздігінің» 112 - бетінде деген мағынаны білдіреді

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қордабаев Т.Р. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Мектеп, 1975. – 190 б.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық / Жалпы ред. басқ. А.Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1986. – 9 т. – 560 б.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық / Жалпы ред. басқ. А.Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1982. – 6 т. – 624 б.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық / Жалпы ред. басқ. А.Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1974. – 1 т. – 696 б.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық / Жалпы ред. басқ. А.Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1982. – 6 т. – 624 б.
- 6 Барлыбаев Р. Қазақ тілінде сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы. – Алматы: Мектеп, 1968. – 72 б.
- 7 Қасым Б. Түркі тілдеріндегі аталымдардың сөзжасамдық уәжділігі//Хабаршы. Абай ат. ҚазҰПУ. «Филология ғылымдары» сериясы. №3 (53), 2015. – 66-71 бб.

Аннотация

Касым Б.¹,

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая

Нурбекова Г.²,

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая

ДЕФОРМАЦИЯ ЗНАЧЕНИЙ КОРНЕВЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В этой статье рассмотрена структура слов, их значений, в тюркских языках и на казахском языке, по фактам исторических памятников. Расширяется сфера применения некоторых слов, а значений некоторых слов в проанализированных примерах узкие, местами приведены примеры забытых слов, которые сохранились в узком значении. Можно увидеть названия, связанные с наименованием веществ в языке памятников неживой характер человека. В отношении животных и на предметы живой неживой звучали слова, которые обращаясь к вещам, значения изменились. На сегодняшний день слова, написанные тысячи лет назад, со знаков и звуков перешли на слова и изменила свою структуру. Многие слова, которые имели в языке памятников изобразительное значение в зависимости от наименования объема деятельности сегодня расширены, появились в новом свете и отражают новые понятия. Отсюда и существенная разница между словами (обновленные старинные слова).

Ключевые слова: сфера использования, значение слова, язык памятников, производное значение, семантическое поле, новый состав, общественное понятие.

Annotation

Kasym B.¹,

¹Kazakhstan national pedagogic university named Abai

Nurbekova G.²,

²Kazakhstan national pedagogic university named Abai

DEFORMATION THE MEANING INDIGENOUS WORDS OF MODERN VALUES OF WORDS IN MODERN CONDITIONS

This article devoted to indigenous structure of words, their values indicated in initial language and in Kazakh language, action in a historical monument. The purview of some words broadens, values of some words in the analysed examples of narrow. Placed forgotten words saved in narrow values. Names related to the name of substances with the use of monuments lifeless character of man, it is possible to notice that an appendix possesses to the values. In regard to charges for the purpose words sounded living lifeless, calling to the things, value of variables causing. In the near time on words, written thousand years, passing from the moment of the sign the monuments of the stages of building, modernisation. Many words of volume of activity, expansion of new concepts through a graphic value. From here substantial difference interword the renewed ancient words. Narrowing of values of words and presentations public concept.

Keywords: sphere, actions word, meaning, language of monuments, derivative value, semantic field, new phrase, public explanation.

А.Ж. ҚОБЛАНОВА¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ОРТОЛОГИЯЛЫҚ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ: ОРФОГРАФИЯЛЫҚ СӨЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ АКАДЕМИЯЛЫҚ БАСЫЛЫМ ТУРАЛЫ

Түйіндеме

Мақалада қазақ тілінің академиялық сипаттағы орфографиялық сөздікті құрастырып, жазу нормаларын тиянақтауда 1957 жылғы «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері» олардың ортологиялық базасы болғаны және аталмыш орфографиялық сөздікті жасауда бірден-бір басшылыққа алынғаны айтылады. Сөздіктің негізгі корпусында құрамы жағынан жалпы қолданыстағы сөздердің, кәсіби атаулар мен ғылыми терминдердің, ішінара болса да көнерген, сирек кездесетін лексикалық бірліктердің, едәуір шеттілдік сөздердің қамтылғаны, тіркесті түбірлердің жазылу үлгісі берілгені сөз болып отырған басылымның жақсы сипаттарының бірі ретінде танылады. Тұжырымдай келгенде, академиялық сипаттағы «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» алғашқы басылымының ортологиялық лексикографияда өзіндік орны бар, сонымен қатар қазақ тілінің орфографиялық нормаларын кодификациялау арқылы сол кезеңде жазу мәдениетін көтеруге ықпалын тигізген және бұдан былайғы басылымдар үшін тәжірибелік әрі тағылымдық мәні болғаны айқындалып, оң баға беріледі.

Тірек сөздер: орфография, ортологиялық лексикография, орфографиялау, ортологиялық база, морфологиялық принцип, фонетикалық принцип, дәстүрлі принцип, орфограмма, норма, кодификация.

Қазақ тілінің ғасырдан астам тарихы бар грамматикасы оның негізгі ортологиялық базасы болып табылады. Сондай-ақ ортологиялық базаға ең жоғарғы құзыретті орган бекіткен орфографиялық Ережелер жатады. Қазақ тілінің бұл айтылған ортологиялық базасы елеулі қиындықтарды бастан кешірді. Төте жазу ережесінен латын графикасына негізделген әліпбиге көшу (1926ж.); одан соң орыс графикасына негізделген кириллше әліпбиге көшу қазақ жазуының ережелік базасын тиянақтауға мүмкіндік бере қоймады. Сонымен, 1957ж. 5 июньде (маусымда) Қазақ ССР Жоғары Советі Президиумы жарлығымен бекіткен «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері» жарияланды. Бұл Ереже қазақ тілінің мектепке арналған орфографиялық сөздігін, сондай-ақ қалың жұртшылыққа арналған «Қазақ орфографиялық сөздігінің» бірнеше мәрте жарық көрген толық нұсқасын жасауда басшылыққа алынды.

Шын мәнінде, қазақ тілінің ортологиялық құралдарының жарық көруі жоғарыда айтылған «Ережеден» соң, өткен ғасырдың алпысыншы жылдарынан басталады. Мектеп оқушыларына арналған орфографиялық сөздіктің шағын түрлерін есептемегенде әдеби тіл лексикасының әр саласын жан-жақты қамтыған қалың жұртшылыққа арналған орфографиялық сөздік 1963 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институты қызметкерлерінің құрастыруымен жарық көрді [1]. Сөздіктің мақсаты - сөздердің лексикалық мағынасын айқындау емес, оларды қалай жазғанда дұрыс болатындығын көрсету екені, сонымен қатар қазақ лексикасының әр алуан салалары енгізілгені кіріспеде атап айтылған [1, 5-10].

Сөздікте енгізілген сөздердің корпусында жалпы қолданыстағы сөздер, кәсіби атаулар, ғылыми терминдер, кейбір көнерген сөздердің түрлері қамтылған.

Сөздікте сөздерді орфографиялауда *морфологиялық, фонетикалық, дәстүрлі принцип* негізге алынғаны айтылған.

Фонетикалық принципке негізінен қосымшалардың жазылуында қолданылатынын, сөзге жалғанатын қосымшалардың түбір сөздің соңғы дыбысының қатаң-ұяндығына, соңғы буынның жуан-жіңішкелігіне қарай түрленіп, қалай айтылса, солай жазылып отыратын жазу тәртібі жатқызған: мысалы, *кітап – тың, қағаз – дың, мектеп – тің, жер – дің* т.б.

Морфологиялық принципке сөздердің ауызекі айтылуында көршілес дыбыстардың әсері нәтижесінде пайда болатын дыбыстық өзгерістер ескерілмей, бастапқы түбір күйіндегі дыбыстық құрамы сақталып жазылатын жазу тәртібі жатқызылған. Бұл принциптің классикалық мысалына *түн* сөзі алынып, қосымша жалғанғандағы дыбыстық түрленімі көрсетілген: мысалы, *түңгі, түңде, түң бойы* дегенде *түн* сөзінің соңындағы *н* әрпі үш жағдайда дыбысталады: көрсетілген: бірінші жағдайда [*н*] [*түн*], екінші жағдайда [*ң*] [*түңгі*], үшінші жағдайда [*м*] [*түм бойы*]. Бірақ осындағы сөздің бастапқы дыбыстық құрамына жататын [*н*]да, қалған екеуі [*ң*], [*м*] – сөз түбірінің соңғы дыбысына кейінгі дыбыстардың ықпалы нәтижесінде пайда болған варианттар. Морфологиялық принцип бойынша сөзді ауызекі айтқан кезде естілетін бұл тәріздес дыбыстық варианттар жазуда

есепке алынбайтыны айтылған.

Дәстүрлі принципке жазу тәжірибесінде әбден орнығып кеткендігі ескеріліп, сөздің жазылуындағы ертеден келе жатқан дәстүрді бұзбай жазу тәртібі сақталатыны көрсетілген. Бұған естілуінше жазылып қалыптасқан *белбеу, түрегел, әкел, ашудас, әнәугүні, алдыңғүні, бүгін, бүрсігүні, қыстыгүні, алаңғасар* тәріздес сөздердің орфографиялануы жатқызылған. Дәстүрлі принципте көзделінетін мақсат – сөздердің жазылуындағы ертеден келе жатқан, халықтың ұғымына сіңген дәстүрді бұзбау екені ескертіледі. Солай болғандықтан, сөз мейлі, қолтума сөз болсын, мейлі өзге тілден ауысқан кірме сөз болсын, дәстүрлі принципті сақтаған жағдайда бұрын қалай жазылып келсе, солай жазылатын болады деп, мысал ретінде, ана тілімізге араб-иран тілінен енген *ақыл, мысал, саясат, тәлім*; орыс тілінен енген *кәмпит, кәрзеңке, керуует, жәшік, сот, болыс, бишік* секілді сөздердің жазылу үлгісі берілген.

Аталмыш Сөздіктің алғы сөзінде ән-күй, би аттарының, көбінесе Сөздікке енгізілмегені, олай болатын себебі, біріншіден, бұндай атаулардың жалпы есім қатарына жататындығы болса, екіншіден, ән-күй, би аттарының көпшілігі бірнеше сөзден құралған тіркес немес сөйлем түрінде келетіндігінен деп ескертеді және олардың бас әріптен басталып, тырнақшаға алынып жазылатыны айталды.

Ал, шынында, тырнақшаға алынып жазылатын сөздер орфографиялық сөздіктің объектісі емес, мәтін орфографиясының объектісі болып табылады. Бұндайлар негізінен анықтағыш тәрізді ортологиялық құралдың қарастыруына жатады.

Сонымен, орфографиялық сөздікті құрастыруда авторлар (құрастырушылар) үш принципті негізге алған. Ал, шын мәнінде, жазу теориясында олардың біреуі жетекші принцип ретінде алынады, яғни біреуіне басымдылық беріледі. Аталмыш Сөздікте үш принцип тепе-тең қолданылған тәрізді көрінеді. Бұл жағынан мәселенің ортологиялық жағы айқындалмаған. Сөздікте морфологиялық принцип түбір сөзге қосымшалардың жалғануына байланысты қаралған. Алайда морфологиялық принцип түбір сөз бен қосымшаның арасындағы дыбыстық құбылыстардың жазу тәртібін түгелдей қамти алмайды. Қазақ тілінде морфологиялық принциптің шеңберіне сыймайтын дыбыстық өзгерістер бар: мысалы, *қазық – қазығы [қ] > [ғ]* түрінде өзгерісі жазуда еленіп отырады; *қазақ – қазағы – қазақы* деген дыбыстық өзгерістер жазуда таңбаланатыны белгілі. Бұл жерде бұндай сөздерді морфологиялық принциппен жазу мүмкін емес. Осы сияқты *қап, қабу, қабады, қауыт; тақ, тағу; төк, төгу, төгеді; оқу, оқы, оқиды; ек, егін* деген сөздерді түбір сақтап морфологиялық принцип бойынша орфографиялауға болмайтыны белгілі.

Дәстүрлі принципке берілген түсінік, әрине, дұрыс. Бірақ бұған берілген тілдік материалдар дәстүрлі принциптің талабымен үйлеспейтіндігі байқалады. Бұндағы мысалдарды дәстүрліден гөрі фонетикалық принципке сәйкес келеді деуге болады.

Сөздікте жалқы есімдердің орфографиялануы да берілген. Арнайы қосымшада Т.Жанұзақовтың құрастыруымен антропонимдер, А.Әбдірахмановтың құрастыруымен топонимдер қамтылған. Жалқы есімдердің морфологиялық принциппен жазылатыны көрсетілген. *Нұрқанат, Аманкелді, Ботакөз (Нұрғанат, Амангелді, Ботагөз)* емес). Түбір сақтап жазуға келмейтін қайшылықтар сол күйінде шешімін таппағаны байқалады. Мысалы, *Өмірзақ, Қожахмет, Жанұзақ* тәрізді антропонимдер морфологиялық принцип тәртібіне көне бермейді, айталық, *Өмірұзақ, Қожаахмет, Жаныұзақ* деп түбір сақтап жазу жазба сөз тәжірибесінде жоқ.

Сөздікте лексикаланған тіркестердің түрлері беріліп, олардың қандай ретте бөлек жазылатыны, тіркесті сөздердің соңғы сыңары бірнеше тектес заттың ортақ аты болып келсе, ал алдыңғы сыңары тектес заттардың нақты бір түрін айыра көрсету үшін қолданылған болса, жазуда олардың бөлек орфографияланатыны негізге алынған. Бұл айтылғанға мына тәрізді мысалдар берілген: *алғы сөз, соңғы сөз, қара сөз, өлең сөз, жарыс сөз; көз ақы, қалам ақы, еңбек ақы, қол ақы; қазан қап, аяқ қап, тізе қап; жел бау, уық бау; ит аяқ, ит шана; ақ бидай, қара бидай, қызыл бидай; ақ боран, жаяу боран; боз торғай, қара торғай, шөже торғай, суық торғай, жағал торғай; ақ жусан, қой жусан; ел басы, жүз басы, мың басы; ақ ниет, қара ниет, адам ниет; ақ көңіл, қара көңіл; ақ қояын, ор қоян; ақ мия, есек мия; ақ өлең, қара өлең; ала қарға, қара қарға; қайын аға, қайын ата, қайын ене, қайын сіңлі; бел омыртқа, ауыз омыртқа, мойын омыртқа, арқа омыртқа; асық жілік, кәрі жілік, тоқпан жілік т.б.*

Бұл тәрізді тілдік фактілерге қарағанда сөздікшілер аналтизмге бой ұрғаны байқалады. Лексикаланған тіркестердің осы көрсетілген жазу тәртібі бойынша орфографиялануы, бірізді болып жүйленген жоқ. Мысалы, күнделікті жазу тәжірибесінде *еңбекақы, жалақы, бозторғай, қараторғай, итаяқ, аяққап, тізеқап, онбасы, елубасы, жүзбасы, мыңбасы* деген атаулар, орфографиялық сөздіктің көрсетуіне қарамастан сол кездің өзінде бірге жазылып, біріккен сөздердің қатарына енді.

Екі сөзден құралған кейбір тіркес сөздің тіркес күйіндегі мағынасы бар да, олардың қатарында сол

тіркес күйіндегі білдіретін мағынасына ұқсамайтын басқа бір заттың атауы болып жұмсалатындары біріккен сөз ретінде танылып, біріктіріліп жазылатыны көрсетіліп, оған мынадай мысал берілген: *айнакөз* (балық), *Ақбозат* (жұлдыз), *бақабас* (өсімдік), *балауыз* (шам), *егеуқұйрық* (тышқан), *есекжем* (ауру), *итмұрын* (өсімдік), *итарқа* (қос), *қылжақбас* (қалжыңшыл), *кемпірауз* (тістеуік), *итқонақ* (өсімдік) т.б.

Дегенмен орфографиялық сөздіктің бірінші басылымында «Сөздікте жазылуы әбден қалыптасып кеткен тек мынадай бірлі-жарым сөздердің ғана орфографиясы бұрынғы қалыптасқан күйінше өзгеріссіз берілді» деп, мысалы: *тасбақа, көлбақа, құрбақа, шөлбақа; бесжылдық, жетіжылдық*» делініп, бірге тұлғанатын сөздердің саны тым шектеулі болып қалған.

Біріккен сөздердің орфографиялануымен байланысты кемшіліктерді кезінде профессор М. Балақаев [2], лексикограф Б.Қалиев [3,155-163] орынды сынап, дәлелді ұсыныстар айтқан.

Орфографиялық сөздікте варианттылық туралы, оларды сөздікте берудің жөн-жобасы түсіндіріліп, фонетикалық варианттардың бірқатарының жазылу нормасы едәуір қалыптасқаны, бірсыпырасының орфографиялануы бірізге түспегені (унификацияланбағаны), мұндай сөздердің ішінде жазылуы біршама орнықты дегендердің Сөздікте берілгені айтылып, жарыспалы фонетикалық варианттардың орныққан түрі көрсетілген: *әжім – ажым, ажсуа – әжуа, барым әзір – бармазыр, бәйшешек – байшешек, әрдайым – әрдәйім, әмбе – әмме, беймаза – бимаза, жайт – жәйт, бұрнағы күні – мұрнағы күні, бүлдіргі – бүлдірге, гұмыр – құмыр, доғару – тоғару, доп – топ, жадыгөй – жәдігөй, жүгермек – жүгірмек, көнбіс – көнпіс, қарекет – харекет, балуан – палуан, пенде – бенде, пітір – бітір, бірадар – пірадар т.б.*

Ал жазылуы бір ізге түсіп орныға қоймаған – *айқай – айғай, тәж – тәжі, жалпақ – жайпақ, зәбір – жәбір, уағда – уәде, азар – әзер, айуан – хайуан, жаһан – жиһан, қоңырау – көңірсу, хакім – кім, қолбырау – көлбіреу, риза – ырза –разы, күлейді – гүлейді, гаріп – кәріп, қапыда – қапияда, кәртеміш – қартамыш, қартамыс тәрізді* көптеген сөздердің бірін қалдырып, екіншісін қолдануға тиым салу дұрыстыққа жатпайтын болғандықтан, сөздікшілер мұндай сөздердің екі түрін де сөздікке енгізуді мақұл көріп, жазуда бұл сөздердің екі вариантын да бірдей қолдана беруге болатынын көрсеткен.

Алайда варианттардың жазу тәртібіне түсуі аталмыш Сөздікте түгелдей шешілді деуге болмайды. Тіпті, қайшылықтар да жоқ емес: орнықты вариант дегендердің қатарында нормаға айнала қоймағандары да, сондай-ақ норма емес деген вариант сыңарларының норма ретінде танылғандары да, жарыса қолданып жүргендері де бар. Қайшылықтар да жоқ емес. Варианттардың орнықты деген сыңарларының нормаға кереғар болып шыққандары да, сонымен қатар әдеби тіл нормасына жатпайды дегендердің, керісінше, норма ретінде қалыптасқандары да жоқ емес.

Сөздіктің бірінші басылымындағы құрамында *забастовка, шуткатурка, бронза, пляж, тормоз* тәрізді терминдердің кездесетіні, олардың орныққан қазақша баламалары бар екені, мысалы: *забастовка - ереуіл, шуткатурка- сылақ, бронза – қола, пляж – жағажай, тромоз – тежеуіш* деп аталатынын Н.Уәлиев, А.Алдашева сыни мақаласында [4, 149-155] дұрыс атап көрсеткен.

Дегенмен, бұл айтылған және өзге де әртүрлі кемшіліктер мен олқылықтарға қарамастан, «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» алғаш жарық көрген толық басылымының ортологиялық маңызын жоққа шығаруға болмайды. Өйткені бұл сөздік жазба тілдің нормаларын біріздендіру (унификациялау), жүйелендірудегі (систематизациялаудағы) алғашқы маңызды қадам болды. Сөздікті құрастыру барысында азды-көпті тәжірибеде жинақталды. Сөздікті құрастыруда және кодификациялауда кеткен кемшіліктер мен қателер де бірте-бірте айқындала бастады. Бұл айтылғандар, түптеп келгенде, аталмыш сөздіктің екінші басылымын әзірлеуде тәжірибелік әрі тағылымдық маңызы болғанын көрсетеді.

Сонымен, қазақ ССР Ғылым академиясының академигі *І.Кеңесбаевтың*, корреспондент мүшесі *Ғ.Мұсабаевтың* ғылыми редакциялауымен шыққан бұл ортологиялық сөздік қазақ тілінің жазу мәдениетін жақсарту түсуге септігін тигізгені сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Редакциясын басқарғандар – *І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев.* – Алматы, 1963.
2. Балақаев М. Біріккен сөздерді қалай жазуымыз керек?// *Социалистік Қазақстан.* – 1972, 12 шілде.
3. Қалиев Б. Біріккен сөздердің жазылуы жайында // *Сөз өнері (тіл мәдениеті туралы).* – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1978. – 155-163 бб.
4. Алдашева А., Уәлиев Н. Кейбір терминдердің орфограммасы // *Сөз өнері (тіл мәдениеті туралы).* – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1978. – 149-155 бб. – 184 б.

Аннотация

Кобланова А.Ж.¹,

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая

ОРТОЛОГИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: О ПЕРВОМ АКАДЕМИЧЕСКОМ ИЗДАНИИ ОРФОГРАФИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются вопросы составления академического орфографического словаря казахского языка, для совокупности норм правописания ортологическую базу составили «Основные правила орфографии казахского языка» 1957 года, которыми руководствовались авторы при составлении орфографического словаря. Одной из положительных сторон данного издания было отмечено, что в словарь вошли слова общего употребления, профессиональные наименования и научные термины, частично устаревшие и редко встречающиеся лексические единицы, заимствованные слова, также в словаре даны образцы написания сочетаемых корней. В заключение говорится о том, что первое издание академического «Орфографического словаря казахского языка» занимает особое место в ортологической лексикографии, также выявлено влияние словаря на повышение культуры письма того периода посредством кодификации орфографических норм казахского языка, его практическое значение для последующих изданий, дана положительная оценка словарю.

Ключевые слова: орфография, ортологическая лексикография, орфографизация, ортологическая база, морфологический принцип, фонетический принцип, традиционный принцип, орфограмма, норма, кодификация

Annotation

Koblanova A.Zh.¹,

¹Kazakhstan national pedagogic university named Abai

KAZAKH LANGUAGE ORTHOLOGOUS LEXICOGRAPHY: ABOUT FIRST ACADEMIC PUBLICATION OF THE KAZAKH LANGUAGE ORTHOPEDIC

The article deals with the conduction of academic Kazakh Language Orthoepic (pronouncing) Dictionary for the set of spelling rules. Orthologic base was made by “the basic orthographic rules of the Kazakh language” of the 1957, which was followed by the authors. One of the positive parties of this edition, that, was entered words of the general use, professional names and scientific terms, partly out-of-date and rarely meeting lexical units, loanwords, also the standards of combined roots writing are given in the dictionary. In conclusion talked that the first edition of the academic Kazakh Language Orthopedic Dictionary occupies special place in orthologous lexicography, influence of dictionary is also educed on the increase of writing culture of that period by means of codification norms, its practical value for subsequent editions. Positive estimation is given to the dictionary.

Keywords: orhoepy, orthologous lexicography, orthologous base, morphological principle, phonetic principle, traditional principle, orthogram, norm, codification.

МРНТИ 16.41.21, 16.21.45

А.Д.МАЙМАКОВА¹

*¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан*

О СТАТУСЕ ИНТЕРФИКСОВ В СОВРЕМЕННОЙ РУСИСТИКЕ

Аннотация

В настоящей статье речь идет о статусе морфем, которые известны в словообразовании и морфологии как интерфиксы. Данный вопрос с точки зрения морфемной структуры слова решается в лингвистической литературе неоднозначно и остается одним из дискуссионных вопросов современной лингвистики; по-разному определяется состав интерфиксов, по-разному трактуется их роль в составе слова.

В работе представлен обзор некоторых попыток решения вопроса о статусе интерфиксов в современном русском языкознании, предпринимавшихся разными исследователями, которые придерживались различных теоретических позиций и зачастую решали неодинаковые задачи.

В связи с различными точками зрения на теорию интерфиксации спорными остаются также вопросы членности слова с незначимыми элементами (интерфиксами).

Теория интерфиксации нуждается в дополнительных исследованиях.

Ключевые слова: морфема, незначимый элемент слова, интерфикс, значение, семантика, русский язык.

Одним из актуальных вопросов современной морфематики является вопрос о выделении различного рода незначимых элементов: морфемоидов, субморфем, интерфиксов.

Как известно, идея выделения в слове незначимых соединительных элементов принадлежит Н.С.Трубецкому, который называл такие элементы *Verbindungsmorphemen* («соединительные морфемы») [1,14-15; 2,76]. Как формативы («технические единства») их рассматривал Г.О.Винокур. По мнению ученого, такие элементы слова, «сами по себе никаким значением не обладают и служат

чисто механическими средствами соединения значащих единств между собой» [3,398]. Среди формативов Г.О. Винокур различал две разновидности: а) соединительные формативы в сложных словах (*пар(о)ход*); б) тематические формативы, «служащие для придания основе того вида, который нужен ей для того, чтобы к ней могло быть присоединено окончание, например: *писать, лететь, пишешь, любишь*». [3,403].

Обычно к незначимым элементам в составе слова относят: а) «части слова, оформляющие глагольные основы (*дела-й-ут, пах-а-ть, вид-е-ть*)»; б) «различные наращения, сопровождающие словообразование (*чуд-ес-ный, мат-ер-инский, поврем-ен-ить*)»; в) «соединительные гласные (*лес-о-воз, бур-е-лом, сабл-е-видный*)»; г) «части слова *-й-, -л-, -ов-, -ан-* и т.п., используемые в качестве «прокладки» между морфемами в словах (типа *филе-й-ный, шоссе-й-ный, вуз-ов-ский, мек-сик-ан-ский, америк-ан-ский* и др.)» [4, 45]. Е.А.Земская части слова, отмеченные в пунктах б, в, г, объединяет в одно понятие «интерфикс» [5,42].

Решение проблемы морфологических элементов слова, частично ли полностью лишенных значения, имеет 2 пути: 1) рассматривая их как особый тип морфем, расширить определение морфемы; 2) сохранив традиционное определение морфемы, вывести их за пределы понятия морфемы.

Так, Ю.С.Маслов склонен считать части слова, лишённые в той или иной степени значения, асемантическими морфемами. В этой связи он рекомендует изменить определение морфемы таким образом: «Нам кажется более правильным, определяя морфему, говорить о ее смысловой или структурной функции (смысловой – для большинства случаев, только структурной – для более редких случаев так называемых асемантических морфем)» [6, 142].

А.Н.Тихонов придерживается другой точки зрения, считая, что необходимо вывести вышеназванные морфологические элементы слова - структемы – за пределы понятия морфемы. По его мнению, структемы «объединяются общностью функции, выполняемой в структуре слова»: «они оформляют основы слов при слово- и формообразовании, используются как прокладки между частями сложного слова, между производящей основой и словообразующими аффиксами, между формообразующей основой и окончаниями и т.д.». Кроме указанных выше случаев, к структемам А.Н.Тихонов относит: «1) *дв-е-надцать, тр-и-надцать, тр-и-дцать, дв-а-дцать, тр-и-дневный*, где элементы *-е-, -и-, -а-* не выполняют функции окончаний; 2) *тр-ех-метровый, пят-и-летний, тр-ех-ногий* (ср. *одн-о-ногий, хром-о-ногий, крив-о-ногий*), *дв-ух-классный* (ср. *дв-у-классный*), *дв-ух-голосный* (ср. *дв-у-голосный*), *дв-у-бортный, дв-у-видовой, тр-е-угольный*, в которых части слова, находящиеся между двумя основами, не являются окончаниями и не выражают синтаксических отношений; 3) образования типа *сорв-и-голова*, в которых первая часть *сорв-* не имеет никакого отношения к повелительному наклонению, а *-и-* не является суффиксом; 4) слова типа *стекл-ен-еть, столб-ен-еть, дерев-ен-еть* и т. п., где *-ен-* не входит ни в состав производящей основы, ни в состав словообразующего суффикса; ср. *олед-ен-еть* и *олед-ен-ить*» [4,48]. К структемам ученый относит и единичные части слова, которые «не выполняют «связочных» функций», но «участвуют в структурном оформлении слова, структурно значимы» [4, 51].

При кажущейся первоначальной противоположности отмеченные выше точки зрения сходятся в одном: в обеих концепциях происходит расщепление единого понятия морфемы на два частных – у Ю.С.Маслова это семантические и асемантические морфемы, у А.Н.Тихонова – морфемы и структемы.

Е.А.Земская для обозначения морфологических элементов слова, частично или полностью лишённых собственного значения, использует термин «интерфикс» (термин А.М.Сухотина). Интерфиксы Е.А.Земская определяет как «части слова, не имеющие самостоятельного значения и выступающие как строевые средства языка, функция которых состоит в соединении морфем в слове». По мнению ученого, именно отсутствие значения не позволяет причислить интерфикс к морфемам.

Незначимость интерфиксов в семантике слова доказывается Е.А.Земской путем сопоставления образований с интерфиксами с образованиями без интерфиксов, которые оказываются тождественными по значению. «Нет оснований, – утверждает ученый, – считать объединения промежуточных звуковых комплексов и суффиксов новыми производными суффиксами и выделять такие суффиксы, как *-овец, -инец, -анец, -ианец* (наряду с *-ец*), *-овск-, -инск-, -анск-, -ианск-* (наряду с *-ск-*), *-ин-ый* (наряду с *-н-ый*)... Эти суффиксы не имеют никакого нового значения по сравнению с суффиксами простыми» [5,41,42]. Понятие «интерфикса» у Е.А.Земской сближается с понятием «пустых морфов», «вставок», «прокладок».

На наш взгляд, отсутствие значимости у интерфикса – аргумент весомый, но недостаточный для того, чтобы отрицать морфемный статус интерфиксов. Так, в русском языке многие служебные слова асемантчны. Ср.: предлоги управления *верить в кого-либо, что-либо, подразумевать под чем-либо* и

предлоги **в** и **под** с пространственным значением: *в лесу*, *под окном*. Несмотря на то, что нарушено одно из основных условий слова как единицы языка обозначать что-либо, предлоги всегда слова.

Думается, можно определить интерфиксы, учитывая интерпретацию Е.А.Земской и данное предположение, как своеобразную прокладочную морфему между корнем (или основой) и словообразовательным суффиксом, между основой и грамматическими морфемами или двумя корнями (или основами) в составе сложного слова. Необходимо заметить, что Е.А.Земская также выделяет 3 разновидности «строевой» функции интерфиксов. По ее мнению, интерфиксы используются для соединения: 1) корня (или основы) и суффикса, 2) корня и окончания, 3) корневых морфем в составе сложного слова [5,42].

Вместе с тем следует признать, что понятие интерфикса не является общепризнанным. Его необходимость некоторыми учеными (Н.М.Шанским, Л.Г.Свердловым) ставится под сомнение. Другие исследователи (А.А.Дементьев, В.А.Горпинич) рассматривают интерфиксы как самостоятельные суффиксы, которые «призваны обеспечить ясность значения слова в процессе общения» [7,117]. А.А.Дементьев считает, что такие суффиксы «используются как дополнительные выразители категории отношения» [7,119]. Об этом, по мнению ученого, говорит словообразовательная соотносительность с суффиксами притяжательных прилагательных. «Притяжательные прилагательные типа *шекспиров*, *эйништейнов*, *рентгенов* (луч) и т.п. превратились в современные прилагательные *шекспировский*, *эйништейновский*, *рентгеновский* и т.п., выражающие категорию отношения. При них вскоре появляются и наименования лиц типа *шекспировец*, *эйништейновец* и т.п.» [7,119]. Кроме этого, по наблюдениям А.А.Дементьева, в русском языке есть и другие случаи совместного употребления двух суффиксов для полного выражения определенного значения. «Уменьшительно-ласкательный суффикс *-ок (-ек)* сам по себе не полностью выражает свое значение: *сын*ок, *воз*ок, *гриб*ок и т.п. Для выражения полного значения уменьшительности при нем употребляется второй суффикс *-ек*: *сын*очек, *воз*очек, *гриб*очек и т.п. Суффикс *-ик* полностью выражает значение уменьшительности: *стол*ик, *сад*ик, *год*ик, *лист*ик и т.п. и употребляется без дополнительного суффикса; формы типа *стол*ичек, *сад*ичек, *год*ичек не свойственны русскому языку (кроме слов *нож*ичек, *ковш*ичек, *дожд*ичек, существование которых объясняется тем, что исходные формы *нож*ик, *ковш*ик, *дожд*ик сами по себе утратили значение уменьшительности)» [7, 119].

Опираясь на вышепредставленные рассуждения, А.А. Дементьев в таких образованиях, как *пензенский – пензенец*, *варненский – варненец* (Варна), *уфимский – уфимец*, *генуэзский – генуэзец*, *американский – американец*, *неаполитанский – неаполитанец*, видит не интерфиксы (*-ен-*, *-им-*, *-эз-*, *-ан-*, *-итан-*), а обычные суффиксы, выступающие в качестве дополнительных суффиксов к суффиксам *-ск(ий)*, *-ец* в словах рассматриваемого типа.

Данная точка зрения не получила поддержки у отечественных ученых. Так, В.В. Лопатин, соглашаясь с Е.А. Земской относительно отсутствия «особого значения» у интерфиксов, по поводу рассмотренной выше концепции А.А Дементьева и его последователей пишет: «С семантической точки зрения о таких элементах в составе прилагательных можно говорить в лучшем случае как об усилителях выражения относительного значения, но не как о самостоятельных выразителях этого значения» [8,42-43].

Третья группа ученых (В.В.Лопатин и И.С.Улуханов), признавая интерфиксы, значительно сужает их круг. Так, например, В.В.Лопатин к интерфиксам относит только соединительные элементы сложных слов. Ученый считает, что «сам термин «интерфикс» создан прежде всего для обозначения соединительных морфем сложных слов». Вероятно, он исходит из смысла части *интер-*, указывающего на положение интерфикса только в середине основы. С другой стороны, входя «своей структурой в ряд терминов, обозначающих все виды аффиксов по их положению в слове, термин этот обозначает аффикс, находящийся между морфемами, «служащий для связи корней в сложных словах» [8, 53; 9, 266; 10, 31]. По мнению В.В.Лопатина, такой интерфикс это «особая морфема, значимая часть слова», семантика которой «весьма специфична и наиболее абстрактна из всех выражаемых в русском языке словообразовательных значений». Суть этого значения состоит в «идее соединения» составляющих сложную основу простых основ» [8,54; 11,108-109; 10,42]. Иными словами, соединительное значение есть то специфическое словообразовательное значение, которое характерно для сложных слов.

Подчеркивая значимый характер соединительных элементов сложных слов, В.В.Лопатин, как нам думается, стремится искусственно придать интерфиксам осмысленность. Так, например, он считает интерфиксы выразителями отношений между элементами сложного слова, сближая их по функции с союзами, предлогами и т.п. Ср. *лесостепь – лес и степь*, *луноход – ходить по Луне*, *книголюб – любить книгу*, *книги*. Более того, ученый полагает, что интерфикс сложного слова выступает «в роли единого аналога разнообразных грамматических средств, существующих на уровне словосочетания и

предложения» [8, 55, 56]. Такое положение недопустимо, так как сам по себе интерфикс не имеет никакого отношения к «предикативности», атрибутивности» и т.п. Отношения, возникающие в рамках сложного слова, обуславливаются лексическими значениями его компонентов. С другой стороны, отношения между элементами сложной номинации намного глубже, чем отношения в словосочетании и предложении. Отсюда и возможность разного синтаксического воплощения сложного слова.

Представляет особый интерес, на наш взгляд, интерпретация интерфиксов И.Г.Милославским. Учитывая различные факты, представленные в таком явлении, как интерфиксация, ученый допускает теоретическую возможность 3 путей ее истолкования, отмечая при этом достоинства и недостатки каждого из них [12, 27-28]. По мнению И.Г.Милославского, интерфиксы можно считать:

1. Частями соответствующих значимых единиц - корня или суффикса. В этом случае слово делится на морфемы без остатка. Оно (слово) представляет собой последовательность однородных, значимых единиц. С другой стороны, при таком подходе не учитывается асимметрия между планом содержания и планом выражения морфемы. В какой-то степени не соблюдается принцип минимальности морфемы по форме, так как более дробное морфемное деление не производится.

2. Вполне допустимо рассмотрение интерфиксов как незначимых, формальных элементов слова. При таком подходе принимается во внимание отсутствие взаимодозначного соответствия между 2 планами морфемы как единицы языка, а также признак минимальности морфемы по форме. Но такое понимание структуры слова как последовательности разнородных, значимых и незначимых, единиц практически неудобно, поскольку ставит перед исследователем сложную проблему разграничения единиц названных типов.

3. Теоретически возможно понимание интерфиксов как избыточных значимых элементов структуры слова, т.е. таких значимых частей, которые уже выражены другими частями слова. В таком случае слово выступает как последовательность единиц, минимальных по форме и однородных по значению. Избыточность, точнее дублирование значения таких единиц в слове – обычное явление для русского языка. Но на практике у исследователя возникают трудности, связанные вообще с определением значения аффиксов, а тем более для элементов, лишенных самостоятельного употребления и дублирующих значение других морфем.

Следует отметить также, что И.Г.Милославский выделяет 3 группы разновидностей интерфиксов, для каждой из которых при теоретической допустимости всех рассмотренных выше интерпретаций предпочтительно то или иное истолкование [12, 29-30]. Первая группа разновидностей – это интерфиксы-согласные, «прикрывающие» основы с исходом на гласный *арго-(т)-изм, пе-(е)-учий, кофе-(й)-ный, кино-(ш)-ный*. Такие интерфиксы, по мнению ученого, целесообразно рассматривать как варианты корня.

Вторая группа разновидностей интерфиксов представляет «образования типа *ялтинский, орловский, американский*». Наиболее соответствующим в данном случае будет рассмотрение интерфиксов *-ин-, -ов-, -ан-* как суффиксов со значением «прилагательности» [13]. Как утверждает И.Г.Милославский, в каждом из прилагательных типа *ялтинский, орловский, американский* значение «прилагательности» выражается дважды с помощью синонимических суффиксов.

К третьей группе разновидностей интерфиксов относятся соединительные элементы. Их следует рассматривать как значимые элементы структуры слова, понимая при этом значение морфемы в широком смысле: не только ее семантическую наполненность, но и все другие функции морфемы. Как значимые соединительные элементы структуры слова противопоставляются незначимым прокладкам, прикрывающим корень. Если возникновение вставок, как замечает И.Г.Милославский, предопределяется формой производного слова, то появление соединительных элементов обуславливается потребностью выразить характер связи между компонентами сложного слова.

Таким образом, исходя из анализа, проведенного И.Г.Милославским на материале различных групп интерфиксов, мы можем допустить, что ученый считает целесообразным («в силу методических соображений») рассматривать интерфиксы как значимые элементы структуры слова. По мнению И.Г.Милославского, все слова делятся только на значимые элементы, т.е. морфемы. Незначимые элементы могут содержаться в морфемной структуре слова, но они не выделяются «в силу методических соображений» [12, 31].

Следует заметить, что во всех вышерассмотренных исследованиях (Ю.С.Маслова, А.Н.Тихонова, Г.А.Земской, А.А.Дементьева, В.В.Лопатина, И.Г.Милославского) по вопросу о статусе интерфиксов эти элементы не без основания рассматриваются как структурные части слов, участвующие в организации их морфемного состава.

А.А.Реформатский, подчеркивая важную конструктивную роль единиц, «которые сами не значат»,

писал, что «они значимы в чисто морфологическом смысле и необходимы для построения, конструкции словоформ. Как ни называть эти «элементы», но они в такой морфологии, как русская, существуют и требуют к себе именно грамматического внимания» [14, 60-61].

Таким образом, интерфиксы в русском языке – это, безусловно, реальное явление. Несмотря на то, что морфемный статус различных «незначимых» групп явлений, рассматриваемых как интерфиксы, и остается спорным, включение таких элементов в морфемный состав слова имеет определенные основания. Думается, прав Ю.С.Маслов, полагая, что интерфиксы «имеют свою определенную специфику, но в конечном счете составляют один общий класс с “настоящими” морфемами...» [15,14]. Ученый отмечает важность сохранения понятия морфемы как универсальной единицы языка. Он утверждает, что именно Бодуэн де Куртенэ постоянно подчеркивал двойственный характер содержательной стороны морфемы, считая, что морфема ассоциируется «как с представлениями внеязыковыми, семасиологическими, так и с представлениями морфологического характера» [16, II, 275; 17]. Ю.С.Маслов пишет, что И.А.Бодуэн де Куртенэ «выделял подобные морфемы (например, тематический гласный “-и-“ в форме *вырубить*) без всяких оговорок наравне с другими морфемами» [18,201].

Список использованной литературы:

1. Trubetzkoy, N.S. *Das morphonologische System der russischen Sprache* / N.S. Trubetzkoy // *Travaux du Cercle linguistique de Prague*. – Prague, 1934. – T.V. 2. – S. 14-15.
2. Трубецкой, Н.С. *Морфонологическая система русского языка* / Н.С.Трубецкой // Трубецкой Н.С. *Избранные труды по филологии*. – Москва: Прогресс, 1987. – С. 67-142.
3. Винокур, Г.О. *Форма слова и части речи в русском языке* / Г.О.Винокур // Винокур Г.О. *Избранные работы по русскому языку*. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 397-418.
4. Тихонов А.Н. *Морфема как значимая часть слова* // *Филологические науки*. – М., 1971. – № 6. – С.39-52.
5. Земская Е.А. *Интерфиксация в современном русском словообразовании* // *Развитие грамматики и лексики современного русского языка*. – М.: Наука, 1964. – С.36-62.
6. Маслов Ю.С. *О некоторых расхождении в понимании термина «морфема»* // *Учен. зап. ЛГУ. Сер. филол. наук. Проблемы языкознания: Сб. в честь акад. И. И. Мещанинова / Отв. ред. Ю. С. Маслов*. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1961. – № 301. – Вып. 60. – С.140-152.
7. Дементьев А.А. *О так называемых «интерфиксах» в русском языке* // *Вопросы языкознания*. – 1974. – № 4. – С. 116 – 120.
8. Лопатин, В.В. *Русская словообразовательная морфемика. Проблемы и принципы описания* / В.В.Лопатин. – М.: Наука, 1977. – 315 с.
9. Реформатский, А.А. *Введение в языковедение* / А.А.Реформатский. – М.: Просвещение, 1967. – 544 с.
10. *Грамматика современного русского литературного языка* / Под ред. Шведовой Н.Ю. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
11. Шанский, Н.М. *Очерки по русскому словообразованию и лексикологии* / Н.М.Шанский. – М.: Учпедгиз, 1959. – 247 с.
12. Милославский, И.Г. *Вопросы словообразовательного синтеза* / И.Г.Милославский. – М.: Изд-во Московск. ун-та, 1980. – 296 с.
13. Булыгина Т.В. *Проблемы теории и практики морфонологического описания* // *Известия АН СССР. Сер. литературы и языка*. – М.: Наука, 1975. – Т.34. – № 4. – С.328-340.
14. Реформатский, А.А. *Очерки по фонологии, морфонологии и морфологии* / А.А.Реформатский. – М.: Наука, 1979. – 102 с.
15. Маслов Ю.С. *К семантической типологии морфем* // *Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения I-VIII / Отв. ред. Н. Ю. Шведова*. – М.: Наука, 1978. – С. 5-18.
16. Бодуэн де Куртенэ, И.А. *Избранные труды по общему языкознанию* / И.А.Бодуэн де Куртенэ. – М.: АН СССР, 1963. – Т.2. – 391 с.
17. Маймакова А.Д. *Понятие морфемы и ее интерпретация в трудах И.А.Бодуэна де Куртенэ и его последователей* // *Вест. КазНПУ. Сер. филол. науки*. – 2015. – № 3 (53). – С. 80-87.
18. Маслов Ю.С. *Об интерфиксах и асемантемах* // *Актуальные проблемы русского словообразования: Матер. республ. научн. конф.* – Самарканд, 1972. – Ч.2. – С.200-201.

Маймакова А.Д.¹,

¹ Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҚАЗІРГІ ОРЫС ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ИНТЕРФИКСТЕРДІҢ ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ

Бұл мақалада сөзжасамы мен морфологияда интерфикс ретінде белгілі морфемалардың жағдайы туралы айтылады.

Осы мәселе лингвистикалық әдебиетте сөздің морфемдік құрылымы тұрғысынан біржақты өзінің шешімінің таппайды және қазіргі лингвистикада пікірталас мәселелердің бірі болып табылады. Интерфикстердің құрамы әртүрлі анықталады. Сөздің құрамында олардың рөлі әртүрлі түсіндіріледі.

Мақалада қазіргі орыс тіл біліміндегі интерфикстердің орны туралы мәселесі шешімінің кейбір әрекеттеріне шолу жасалған. Бұл талпыныстар әр түрлі зерттеушілермен жасалған. Олар түрлі теориялық көзқарас ұстанды және көбінесе біртекті емес мәселе шешті.

Интерфиксация теориясына әр түрлі көзқарастар бар болуына байланысты сондай-ақ интерфикс бар сөздің бөлінгіштігі талас мәселе болып қалады.

Интерфиксация теориясы қосымша зерттеулерге қажет.

Түйін сөздер: морфема, сөздің мағынасыз элементі, интерфикс, мән, мағына, орыс тілі.

Annotation

Maimakova A.D.¹,

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University

THE STATUS OF INTERFIXES IN MODERN RUSSIAN LINGUISTICS

In this article we are talking about the status of morphemes, which are known in word formation and morphology as the interfixes. This question from the point of view of the morphemic structure of words is solved in the linguistic literature is ambiguous and remains one of the controversial issues of modern linguistics; variously defined composition of interfixes; differently interpreted their role in structure of a word.

The paper provides an overview of some of the attempts to solve of question about status of interfixes in modern Russian linguistics, undertaken by different researchers, who adhered to different theoretical positions and frequently decided different tasks.

The questions of segmentation of word with unmeaningful elements (interfixes) remain controversial also in connection with the different points of view on the theory of interfixes.

The theory of interfixes needs in additional researches.

Key words: morpheme, unmeaningful element of word, interfix, meaning, semantics, Russian language.

ГРНТИ 16.41.21

Т.А.МЕРКИБАЕВ¹

¹ Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

СТАНОВЛЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ И ВИДО-ВРЕМЕННЫХ ФОРМ АНГЛИЙСКОГО ГЛАГОЛА

Аннотация

В статье рассматриваются видо-временные формы английского глагола, которые всегда находились в центре внимания среди зарубежных и советских исследователей, так как в настоящее время эта тема является наиболее дискуссионной. Грамматические категории времени и вида английского глагола являются предметом многочисленных исследований общего и специального характера по теории грамматического строя английского языка.

Формирование новых грамматических категорий глагола и включение новых категориальных членов в уже существующие категории представляют собой одно из самых значительных событий в истории английского языка. Объем парадигмы английского глагола за период времени от начала его письменной истории до его современного вида возрос в несколько раз: появилась категория вида, которая отсутствовала в древнеанглийский период. Развитие категории вида, а также становление категориальной формы будущего времени являются предметом многочисленных споров как среди историков, так и среди теоретиков грамматики английского языка.

Историки отмечают тот факт, что многие древнеанглийские средства обозначения завершенности предшествования к этому времени перестали существовать: вышли из употребления многие лексические единицы с этим значением, и распалась древнеанглийская система глагольной префиксации.

Ключевые слова: категория, вид, грамматический, время, период, глагол, система, структура, конструкция, форма.

Формирование новых грамматических категорий глагола и включение новых категориальных

членов в уже существующие категории представляют собой одно из самых значительных событий в истории английского языка. Объём парадигмы английского глагола за период времени от начала его письменной истории до его современного вида возрос в несколько раз. В новых категориях - вида и временной отнесённости – возникло восемнадцать новых личных форм, а развитие будущего времени стало причиной появления шести новых форм. Данное расширение глагольной системы связано с перестройкой всей системы отношений между глагольными формами. Развитие категорий вида и временной отнесённости, а также становление категориальной формы будущего времени являются предметом ожесточённых споров как среди историков, так и среди теоретиков грамматики современного английского языка [1, 43].

Несмотря на то, что в древнеанглийский период существует весьма ограниченное количество грамматических категорий глагола, его парадигма имеет очень сложную структуру: глаголы делятся на множество морфологических классов и используют разнообразные средства формообразования. В развитии глагольных форм времени и вида сложно выделить начальную стадию «до начала изменений». В письменный период истории виден процесс изменения уже на стадии сосуществования и варьирования грамматических и лексико-грамматических синонимов, послуживших материалом для последующего образования категорий временной отнесённости и вида.

Использование временных форм весьма обобщено по сравнению с более поздними периодами развития языка и с современной его формой.

Древнеанглийский период характеризуется отсутствием специальной формы для передачи будущего времени. Таким образом, формы настоящего времени используются не только для обозначения действия в настоящем, но и в будущем: действие, по форме образования относящееся к настоящему времени, при использовании глаголов совершенного вида или наречий будущего времени приобретает значение будущности. Действие в будущем так же может быть выражено модальным составным сказуемым. Как правило, в этом случае используются глаголы *sculan* (*shall*) и *willan* (*will*), несущие на себе модальное значение в сочетании с инфинитивом. Данный способ передачи будущего времени является источником и прототипом образования формы будущего времени в современном английском языке. Но в древнеанглийский период основной функцией составного сказуемого с глаголами, обладающими модальным значением, является не передача временного значения – сами глаголы *sculan* и *willan* имеют своё чёткое лексическое значение: *sculan* – долженствования, *willan* – желания.

Списки значений конструкций с *shall* и *will* в период их интенсивного употребления и конкуренции друг с другом и с формой настоящего времени в XV – XVIII вв. не создают сколько-нибудь чёткой картины. Некоторые историки перечисляют множество значений с *shall* и *will*, другие дают только несколько более обобщённых значений. Ф. Блекберн определяет их как «обещание» и «угроза», повторяя тем самым описания этих глаголов в грамматиках XVIII-XIX вв. – Р. Лоута, Л. Меррея. Согласно другим историкам, будущее с *will* передаёт спонтанные действия или действия, которые произойдут по воле субъекта; будущее с *shall* – действия, которые произойдут по воле другого лица или в силу обстоятельств. Характерно, что в большинстве работ значения глаголов *shall* и *will* подтверждаются примерами текстов разных веков, и ни один из авторов не показывает изменений в течение всего этого периода – с XIV по XVIII вв. [3, 76].

Категория вида английского глагола по отношению к категории времени является крайне спорной как в современный период, так и в процессе развития языка. До недавнего времени общепринятым мнением было то, что в древнеанглийском языке категория вида выражается противопоставлением глаголов с префиксом *ge-* и глаголов, не имеющих этого префикса; глаголы, имеющие данный префикс имеют значение совершённого действия, в то время как те же самые глаголы, не имеющие префикса, выражают несовершенный вид. Но, согласно результатам последних исследований в этой области, префикс *ge-* не должен рассматриваться исключительно в качестве видоразличительного элемента, придавая ему значение совершённого действия [2, 85]. Но, помимо этого, данный префикс может изменять лексическое значение глаголов:

sittan (*sit*) – *gesittan* (*occupy*).

Английские длительные формы давно привлекают к себе внимание грамматистов. По сведениям таких исследователей как Ф. Моссе, И. Шеффер длительные формы были достаточно частым явлением в древнеанглийский период и никогда полностью не выходили из употребления в среднеанглийский период.

Сочетание глаголов *beon* и *weorpan* с причастием настоящего времени являются предшественниками

современных длительных форм. Статус этих сочетаний в древнеанглийском языке оценивается по-разному: некоторые лингвисты считают их составными сказуемыми, обозначающими признак, другие считают их глагольной формой, способной выражать действие. Употребление этих сочетаний, а иногда и их происхождение, объясняют влиянием латыни и кельтских языков, так как они встречаются как кальки в переводах. По мнению историков Т. А. Расторгуевой и И. П. Ивановой, справедливость данного мнения крайне спорна, так как эти сочетания встречаются и в оригинальной прозе [4, 49].

Что касается лексического охвата, то он с течением времени расширялся. Но здесь ограничения были всегда достаточно ощутимы: только неопределённые глаголы в древнеанглийском, преимущественно неопределённые в среднеанглийском, преимущественно неопределённые и глаголы действия – в настоящее время.

Оттенки значений длительных конструкций различны. Они могут выражать действия большей или меньшей протяжённости. Причём значение длительности, передаваемое самим сочетанием *been* + причастие настоящего времени носит неопределённый характер – она не ограничена во времени. Ограничение длительного действия временными рамками достигается лишь контекстуальными средствами – наличием обстоятельств, обозначающих определённый временной промежуток. Так же данные конструкции могут обладать чисто описательным значением, которое присуще и простым глагольным формам, а также обозначать постоянные признаки предмета. По мнению большинства исследователей, при всём разнообразии значений, основной функцией длительных конструкций в древнеанглийский период является повышенная экспрессивность, акцентирование, то есть, по сути дела, функция стилистическая. Некоторые лингвисты, рассматривая функционирование глагольных форм в раннеанглийском, опять-таки основной функцией длительной конструкции считают «актуализующую» функцию, которая означает, что длительная форма выражает «процессность», конкретность, длительность и представляет действие с особой экспрессией, а незавершённость действия это всего лишь вторичная функция формы. Характерно, что основное значение «процессности», которое приписывается длительному виду в современном языке как её парадигматический признак, интерпретируется многими лингвистами скорее в стилистическом, нежели в грамматическом плане: действие представляется с особой эмфазой, как актуальное, помещаемое в центр внимания, специально акцентируемое [5, 47].

Форма прошедшего времени в древнеанглийский период употребляется для обозначения различных действий, совершённых или совершаемых в прошлом, включая действия, передаваемые в современном английском языке формами прошедшего длительного, прошедшего совершённого, настоящего совершённого времён.

Что касается семантики перфектных конструкций, то в древнеанглийский период они синонимичны простой форме настоящего времени. Формы перфекта настоящего и прошедшего времени имеют значение завершённости действия. Сема «завершённость» легко переосмысливается в сему «предшествование», которая, очевидно, была пока ещё необязательной и дополнительной. В большинстве случаев перфектная форма сопровождается лексическими уточнителями, указывающими на предшествование одного действия другому. Предшествование и законченность действия могут выражаться различными средствами. К лексическим средствам относятся многочисленные глаголы как с префиксом *ge-*, так и с рядом других префиксов: *to-*, *on-*, *a-* и другими. Помимо этих глагольных префиксов в древнеанглийском языке имеется множество слов с семой «предшествование»: предлоги и наречия *beforan*, *geforan*, *toforan* – до, ранее; глаголы с компонентом *fore-* и так далее. Поэтому предшествующие действия обозначаются как перфектной конструкцией, так и простой формой прошедшего времени в сопровождении наречий [7, 51].

Показательно, что несмотря на многообразные возможности обозначить законченность и предшествование, их выражение в древнеанглийском не является регулярным. Иногда предшествование одного действия другому выражено простым прошедшим и выясняется только из ситуации, или же последовательность действия остаётся неясной.

Поскольку простая форма – с контекстуальными уточнителями и даже без них – могла выражать все те значения, которые передавали перфектные конструкции, то они находились в отношениях полусвободного варьирования: простая форма свободно заменяла перфектную конструкцию, тогда как последняя могла заменить первую только в некоторых её функциях.

В среднеанглийский период «законченность» по-прежнему определяла выбор перфекта более чем время действия и, что «предшествование» ситуации в прошлом или в настоящем присутствует далеко не всегда. Перфект настоящего времени, наряду с перфектом прошедшего времени и простым прошедшим, может употребляться в тех случаях, когда имеется явная привязанность действия к прошлому, когда

действие входит в ряд других прошедших действий и, когда оно предшествует другому действию в прошлом.

Историки отмечают тот факт, что многие древнеанглийские средства обозначения завершенности предшествования к этому времени перестали существовать: вышли из употребления многие лексические единицы с этим значением, и распалась древнеанглийская система глагольной префиксации.

Возможно, что их утрата повысила роль перфекта как более универсального и грамматизированного средства выражения законченности действия и способствовала его распространению. Можно заметить, что в этот период у перфектных форм появилось собственное специфическое назначение выражать предшествующее действие, соотнесённое с последующей ситуацией и не прикрепленное к какой-либо временной точке в прошлом [6, 68].

Суммируя всё вышесказанное можно сделать следующие выводы:

- в древнеанглийский период истории английского языка количество грамматических категорий глагола весьма ограничено: категория времени является двухчленной и представляет собой противопоставление форм настоящего и прошедшего времён; категория вида отсутствует;

- значение будущего действия передаётся формой настоящего времени, отнесение действия к будущему определяется контекстуально;

- видовое значение завершенности передаётся простой формой прошедшего времени и определяется по контексту;

- конструкции с причастием настоящего времени выражают длительность, незавершенность и тяготеют к более экспрессивным стилистическим средствам;

- между простыми временными формами и синтаксическими конструкциями видового значения существуют отношения полусвободного варьирования: простая форма может передавать любое значение данных конструкций, тогда как последние ограничены по семантике;

- процесс грамматизации модальных сочетаний глаголов *sculan* и *willan* с инфинитивом, используемых в качестве дополнительного средства передачи будущего действия ещё с древнеанглийского периода, проходит крайне медленно; образование аналитической формы будущего времени происходит только к концу раннеанглийского периода;

- грамматизация перфектной формы завершается уже к концу среднеанглийского периода;

- синтаксические конструкции со значением длительного действия известны ещё с древнеанглийского периода, в среднеанглийском они малоупотребительны и выполняют скорее стилистическую, нежели грамматическую функцию.

Список использованной литературы:

1. Аракин В.Д. *Очерки по истории английского языка*. – М., 1985. – 298 с.
2. Блинова С.И., Чарекова Е.П., Чернышева Г.С., Синицкая Е.И. *Практика английского языка*. – СПб., 2000. – 384 с.
3. Воронцова Г.Н. *Очерки по грамматике английского языка*. – М., 1960. – 400 с.
4. Иванова И.П., Чахоян Л.П. *История английского языка*. – М., 1976. – 512 с.
5. Ильиш Б.А. *История английского языка*. – М., 1955. – 420 с.
6. Смирницкий А.И. *История английского языка*. – М., 1965. – 138 с.
7. Ярцева В.Н. *Историческая морфология английского языка*. – М., 1961. – 194 с.
8. *Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Филологические науки»*. – Алматы, 2015. № 3 (53). – 274 с.

Түйіндеме

Меркибаев Т.А.¹,

¹*Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

**АҒЫЛШЫН ЕТІСТІГІНІҢ ШАҚТЫҚ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ
КАТЕГОРИЯЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ**

Мақалада ағылшын етістің шақтық түрлері, нешінші ара шетелдік және кеңес дәуірінің зерттеушілердің арасында ылғи назарында болғаны қарастырылған, себебі осы уақытқа дейін осы тақырып талқылауда болғаны жайлы айтылған. Ағылшын тіліндегі шақтың грамматикалық категориясы және түрі көптеген жалпы және арнайы пәні ретінде ағылшын тілінің грамматикалық құрылымының теориясы ретінде сипатталған.

Етістіктің жаңа грамматикалық категориясының пайда болуы және бұрыннан келе жатқан категорияларға жаңа категориялық мүшелердің қосылуы ағылшын тілдің тарихынан ең маңызды уақиғалардың бірін ұсынады. Ағылшын тілі етістігінің парагдигмасының көлемі оның бастапқы тарихи жазбаша кезеңінен осы замануи кезеңіне дейін бірнеше рет ұлғайған: ежелгі ағылшын кезеңінде болмаған түр категориясы пайда болды. Түр категориясының дамуы, және де келер шақтың категориялық түрінің қалыптасуы тарихшылар арасында да, ағылшын тілінің грамматика теориясының мамандары арасында да көптеген пікірталастың нысаны болған.

Тіл тарихы ғалымдарының айтуы бойынша көптеген көне ағылшын тілінің шақтық аяқталғандығы қолданыстан

шығып қалғаны белгілі болған: осы мағынада қолданатын көптеген лексикалық бірліктер қолданыс аясынан шаққан, көне ағылшын тілінің етістігінің сөз алды қосымшаларының жүйесі жойылған.

Тірек сөздер: категория, түр, грамматикалық, шақ, кезең, етістік, жүйе, құрылым, сөз тіркесі, форма.

Annotation

Merkibayev T.A.¹,

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

THE ESTABLISHMENT OF GRAMMAR CATEGORIES AND ASPECTUAL TEMPORAL FORMS OF ENGLISH VERB

Aspectual-temporal forms of an English verb which always were in the center of attention among foreign and Soviet researchers as now this subject is the most debatable are considered in the article. Grammatical categories of time and a type of an English verb are a subject of numerous researches of the general and special character of the theory of a grammatical system of English.

Formation of new grammatical categories of a verb and inclusion of new categorial members in already existing categories represent one of the most considerable events in the history of English. The volume of a paradigm of an English verb during the time from the beginning of its written history to its modern aspect increased several times: there was a category of an aspect which was absent during the Old English period. Development of category of an aspect, and also formation of a categorial form of future time are a subject of numerous disputes both among historians, and among theorists of the English grammar.

Key words: category, aspect, grammatical, tense, period, verb, system, structure, construction, form.

ГРНТИ 16.01.11

М.Ш.МУСАТАЕВА¹

¹Казахский национальный педагогический университет им.Абая,

г. Алматы, Казахстан

Л.В.ЕКШЕМБЕЕВА²

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ ДИСКУРС КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация

За столь короткий срок своего существования дискурсивный анализ накопил в своем арсенале множество традиций (*французская школа, англо-саксонская традиция*). На постсоветском пространстве дискурс-анализ представлен следующими подходами: *коммуникативный* (учет коммуникативной и прагмалингвистической сторон речевого взаимодействия), *семиотический* (знаковая организация, системообразующие характеристики, типология знаков), *прагматический* (общее знание и инференция, интересубъектность, связь с изучением речевых актов, конверсационных максим, дейксиса, эпистемики), *когнитивно-дискурсивный* (производство и понимание речи + контекст, ситуация общения), *дискурсивно-диалогический* (дискурс в диалогическом социокультурном пространстве), *когнитивный* (моделирование структур сознания коммуникантов), *интегративный* (дискурс как феномен, несущий различные виды информации и содержания) и *каузально-генетический* (дискурс как интегративная единица речевой деятельности). На современном этапе активно изучается институциональный дискурс.

Ключевые слова: дискурс, институциональный дискурс, дискурсивные разновидности, коммуникативные функции, смысловые блоки, языковая материальность, материализации смысла, социальное взаимодействие.

Институциональность является одним из базовых критериев классификации дискурсов и несет градуальный характер. Институциональный дискурс - это дискурс, определяемый типами сложившихся в обществе социальных институтов, специализированная клишированная разновидность общения между людьми, которые строят его в соответствии с нормами данного социума (Алещанова 2000, Астафурова 1997, Бейлинсон 2001, Коротева 1999, Красавский 1999, Михайлова 1999, Сыщиков 2000, Шейгал 2000).

Об этом свидетельствует наличие большого количества исследований, посвященных разновидностям институционального дискурса, подвергнутые анализу в известной монографии В.И. Карасика «Языковой круг: личность, концепты, дискурс», в которой ученым предложена модель рассмотрения институционального дискурса применительно к педагогическому, религиозному и научному общению [Карасик 2002].

В данной статье, представляющей собой обзор научной литературы по проблемам изучения институционального дискурса в лингвистике, используются описательный и интерпретационный методы.

В последние годы появилось множество работ по институциональному дискурсу, вследствие чего и возрастают основания, по которым выделяются конкретные типы дискурсов. Соответственно возрастает количество описываемых дискурсов и дискурсивных разновидностей (дискурс власти, дискурс рынка, дискурс потребительской культуры, дискурс надежды и отчаяния, диалектный дискурс, общественный дискурс, сказочный дискурс, устный дискурс, патриотический дискурс и мн.др.

Анализ институционального дискурса направлен на выявление смыслов дискурса в контексте мотивов, целей, установок, условий и средств взаимодействия людей, что достигается за счет детализации коммуникативных функций смысловых блоков.

Институциональные дискурсы объединяются прежде всего общностью тематики и концептуальной доминанты, репрезентированной в рамках дискурса. В некоторых институциональных дискурсах (таких как религиозный, деловой, дипломатический, военный) периферия не так «разветвлена» и обширна, как в институциональных дискурсах, где периферия поля в определенных экстралингвистических условиях становится едва ли не более конституирующей для данного типа дискурса, чем собственно ядерная часть [Мальшева 2011].

Растущее количество разновидностей институционального дискурса (полемика дискурс, юридический дискурс, научный дискурс, светский дискурс и др.) указывает на общность исследовательских интересов современной стилистики и теории дискурса, а также на перспективы взаимообогащения.

Признаком языковой материальности, по мнению Э. Пульчинелли Орланди, является историческая детерминированность: в дискурсе находит материальное выражение контакт между идеологической и языковой сферами. Поэтому сам анализ дискурса рассматривается ею как некий механизм, который устанавливает связь между языковой и социальной сферами, как инструмент объяснения функционирования дискурса в его исторической детерминированности идеологией. Смысл же дискурса, по её мнению, материализуется в системе взаимосвязанных дискурсивных формаций, каждая из которых определяет то, что может и должно быть сказано в зависимости от позиции субъекта в определенных обстоятельствах [Пульчинелли 1999, с. 199-200].

Внеязыковой характер инструментальной функции языка детерминируется, прежде всего, прагматической направленностью использования языковых единиц. Подлинным инструментом для человека становится высказывание с его коммуникативной направленностью, реализованной в конкретной ситуации языковой единицей (предложением), наделенной определенным прагматическим смыслом. В понятиях перформативности Дж. Остина (слово как действие) и языковых игр Л. Витгенштейна (соединение речи и действия) есть прямое указание на инструментальную функцию языка и речи. Инструментальная сущность текста как продукта когнитивной и речевой деятельности человека определена в научной литературе в системе его функциональных свойств: средство общения, средство передачи информации, средство воздействия, средство генерации и трансляции знаний и т.д.

Инструментальная функция языка, прежде всего, имеет внутриязыковой характер: благодаря закономерностям системной организации языка и правилам функционирования его единиц создаются новые языковые единицы для выражения смысла. Инструментами порождения нового слова в языке становятся сочетания морфем, оформленные по правилам словообразования и фонологии для выражения нового значения. Смысл предложения - это тоже результат функционирования единиц языка, создающих новую форму для его выражения на основе правил лексической репрезентации, семантической сочетаемости и грамматической отнесенности. Инструментальной базой для этого являются также закономерности и правила.

Язык как инструмент социального взаимодействия функционирует в форме дискурса.

Таким образом, инструментальная сущность языка проявляется в реализации функций языковых единиц на уровне структурно-системных отношений при порождении новых смыслов. Инструментальная функция речи детерминируется:

- ✓ во-первых, целью высказывания в социальном контексте взаимодействия,
- ✓ во-вторых, онтологическими и функциональными свойствами текста, используемого как средство общения, воздействия, информирования, средство трансляции и генерации знаний,
- ✓ в-третьих, материальностью дискурса, проявляющейся в специфике выражения его смысла через систему дискурсивных (дискурсивных – по Ван Дейку) формаций в соответствии с идеологическими факторами (историческими, культурными, социальными, политическими, интеллектуальными, профессиональными и т.д.)

Солідный арсенал исследований накоплен в рамках *описательного* метода, представленного различными подходами:

- ✓ язык и идеология 1987; Dijk 19986; Fowler 1991; Hodge, Kress, 1993; Language, Power and Ideology 1989; Language ideological debates 1999; Язык и идеология 1981; Язык, идеология, политика 1982 и др.;
- ✓ изучение отдельных жанров политического дискурса (Баранов, Казакевич 1991; Виноградов 1993; Киселев 2002; Купина 2000; Левин 1998 и др.);
- ✓ лингвистическая теория управления истиной (Вайнрих 1987; Bolinger 1980 и др.);
- ✓ реконструкция языковой личности политика (Волкова 2000; Маланчук 1994; Соколовская 2002 и др.);
- ✓ лингвистическая теория аргументирования (Баранов 1990; Блакар 1987 и др.);
- ✓ риторический подход к изучению политического дискурса (Лассан 1995; Михальская 1989 и др.);
- ✓ культура политической речи (Кохтев 2000; Проскуряков 2004 и др.);
- ✓ лингвостилистическое направление (Алтунян 1999; Денисов 1998; Воробьева 1999 и др.);
- ✓ идеологический анализ политического дискурса (Водак 1998; Купина 1995; Паршин 2002; Эпштейн 1991 и др).

Сторонники *критического* направления (Dijk 2000; Wodak 1996; является неотъемлемой частью Fowler 1991; Fairclough 1992) и др. считают, что любой дискурс исследователями рассматривается с трех позиций:

- 1) с позиции использования языка;
- 2) с позиции «вживления» в общественное сознание определенных представлений;
- 3) с позиции взаимодействия социальных групп и индивидов.

Согласно их точке зрения, дискурс общественных отношений, с одной стороны, формирует эти отношения, а с другой стороны, формируется ими. [Гаврилова 2005].

Как известно, человек является социальным существом, обладающим разумом, языком и речью, и ему свойственно в процессе общения для достижения коммуникативной цели использовать определенные стратегии с целью воздействия и манипулирования сознанием собеседника. Человеку свойственны агентивность и интенциональность. В связи с этим С.Г. Кара-Мурза пишет: «Язык и мышление – большие сложные системы, на которые можно воздействовать с целью программирования поведения человека. Человек обладает сложной психикой, важной частью которой является воображение. Оно развито настолько, что человек живет одновременно в двух измерениях, в двух «реальностях» – действительной и воображаемой. Воображаемый мир в большой степени (а у многих и в первую очередь) определяет поведение человека. Но он зыбок и податлив, на него можно воздействовать извне так, что человек и не заметит этого воздействия... Таким образом, все живые существа воздействуют на поведение тех, с кем они сосуществуют в своей экологической нише, используя природные объекты и записанные природой в виде инстинктов программы. Но человек в дополнение к этому воздействует на поведение других людей, оказывая влияние на сферу культуры» [Кара-Мурза 2000, с. 8].

Как видно, границы типологии институционального дискурса остаются открытыми для включения новых разновидностей дискурса. Самым активно изучаемым типом институционального дискурса является политический дискурс, под которым понимается осуществляемый на определенном национальном языке речевой акт, который сопровождает то или иное политическое действие в определенной институциональной обстановке.

В политическом дискурсе в тесном единстве представлены политическое мышление, политическое действие и языковая форма, что свидетельствует о том, что он может быть объектом исследования целого ряда смежных наук: философии, политологии, психологии, социологии, литературоведения, лингвистики и др. О сложной природе дискурса позволяет судить появление множества направлений, рассматривающий дискурс с разных позиций. Только в рамках лингвистики можно выделить критическое, когнитивное, описательное и количественное направления.

Проблема материализации смысла заставляет нас обратиться, по крайней мере, к двум научным сферам лингвистики. Во-первых, к определению когнитивной природы языка, который рассматривается, прежде всего, как инструмент речемыслительной деятельности человека: язык описывает и передает информацию, объективируя этим работу мышления индивида. Во-вторых, к выявлению многообразия инструментальных функций языка как средства общения в сфере социального взаимодействия.

Характеризуя нынешнее состояние дискурсивного анализа, определяющее его перспективу, можно заключить следующее:

• Всестороннее описание дискурса невозможно пока в рамках какой-либо одной теории, поэтому логичным представляется поэтапный, "пошаговый" подход к определению дискурса как многостороннего лингвистического понятия, т.е. описание его в разном приближении и через разную его манифестацию, от конкретно-эмпирической в виде речевых проявлений (текстов) до изначально-глубинных, когнитивных. При таком подходе будут учтены все аспекты дискурса, прежде всего собственно лингвистические (или психолингвистические), без учета которых другие интерпретации будут отражать лишь экстралингвистические признаки дискурса [Ли 2003].

• Как видно, наблюдаются точки соприкосновения дискурсивного анализа с когнитивной лингвистикой и психолингвистикой, определяющие перспективу интегрированных исследований в этом направлении.

• В дискурсивном анализе выделяются следующие три аспекта, одновременно являющиеся и его задачами: 1) установление связи дискурса с коммуникацией, речевым общением; 2) классификация типов дискурса; 3) описание отдельных дискурсов - книжно-письменного, политического, публицистического, философского, научного и др. [Кубрякова 2000].

• Моделирование процессов построения (порождения, синтеза) дискурса и моделирование процессов понимания (анализа) дискурса не являются тождественными, о чем свидетельствует наличие в дискурсоведении двух различных групп исследований, предметом которых является: *построение дискурса* (выбор лексического средства при назывании некоторого объекта и др.) и *понимание дискурса адресатом* (как понимание слушающим редуцированных лексических средств типа местоимения *он* и соотнесение их с теми или иными объектами и др.).

• В дискурсивном анализе, в том числе и в сопоставительном аспекте, очень важно выделение структурных единиц различного уровня анализа: а) *микроструктуры*, образующие устный модус дискурса (высказывание или фраза, входящие в диалогическое единство) и письменный модус дискурса (сверхфразовое единство); б) *макроструктуры*: коммуникативный эпизод (фрагмент) и дискурсивное событие (текст); [Дейк 1989] в) гиперструктуры/интертекстуального либо интердискурсивного уровня: связи текста (и отдельных высказываний в нем) с иными текстами, дискурсами, дискурсивными и общественными практиками [Кашкин 2005].

• В дискурсе прослеживается также связь не только с чужими, но и с собственными дискурсивными практиками коммуниканта, его пресуппозициями, эмоционально-психическими состояниями, отношениями, оценками, знаниями норм и правил [Кашкин 2005].

• Одной из наиболее исследованных разновидностей институционального дискурса является политический дискурс, тем не менее такие его аспекты, как разграничение стратегий манипуляции и соотношение между рациональной и иррациональной аргументацией в элитарном и массовом дискурсе и др., остаются недостаточно изученными.

Список использованной литературы:

1. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс/ В.И.Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
2. Малышева Е.Г. Русский спортивный дискурс: теория и методология лингвокогнитивного исследования/ Автореф. дисс... докт.филол.н. – Омск, 2011.- 288 с.
3. Пульчинелли Орланди Э. К вопросу о методе и объекте анализа дискурса // Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса. – М.:Издательская группа «Прогресс», 1999. – С. 196-213.
4. Гаврилова М.В. Лингвокогнитивный анализ русского политического дискурса/ Дисс. д-ра фил.наук. – Санкт-Петербург, 2005. – 468 с.
5. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием/С.Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2000. – 450 с.
6. Ли В.С. Парадигмы знания в современной лингвистике: Уч. Пособие/ В.С.Ли. - Алматы: КазНУ, 2003. – 138 с.
7. Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональный и структурный аспекты: Сб. обзоров. – М.: РАН ИНИОН, 2000. – С. 7-25.
8. Кашкин В.Б. Сопоставительные исследования дискурса // Концептуальное пространство языка. – Тамбов: ТГУ, 2005. – С. 337-353.

Түйіндеме

Мұсатаева М.Ш.¹,

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Екшембеева Л.В.²,

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ИНСТИТУЦИОНАЛДЫ ДИСКУРС ҚАЗІРГІ ТІЛІМІНІҢ ЗЕРТТЕУ НЫСАНАСЫ РЕТІНДЕ

Осындай қысқа мерзімде, дискурстық талдаудың арсеналында көптеген дәстүрлер (француз мектеп, ағылшын-саксон дәстүр) жиналған. Мынадай тәсілдерді ұсынылған Посткеңестік ғылыми кеңістікте дискурс талдау мынадай бағыттарда зерттелді: коммуникативтік (ауызша өзара іс-қимыл коммуникативтік және прагматикалық жақтарын есепке алу), семиотикалық (символдық ұйым, жүйе сипаттамасы, таңбалардың типологиясы), прагматикалық (жалпы білім және инференция, интерсубъектілік, сөйлеу актілерін, конверсиялық максимдерін, дейкисіті, дискурстың эпистемикасын зерттеулермен байланыс, танымдық дискурс (өндіру және түсіну, сөйлеу + контекст, байланыс жағдайы), диалогтық дискурс(диалогтық әлеуметтік-мәдени ортадағы дискурс), танымдық (коммуниканттардың сана құрылымын модельдеу), интегративтік (дискурс әртүрлі мағыналы ақпарат жеткізуші ретінде), себепті-генетикалық (дискурс сөйлеу қызметінің бірлігі ретінде). Қазіргікезеңдеинституционалдық дискурс белсенді зерттелуде.

Түйінсөздер: дискурс, институционалдық дискурс, дискурс түрлері, коммуникативтік функциялары, семантикалық бірлік, мән блоктары, тілдің материалдануы, мәннің материалдануы, әлеуметтік өзара.

Annotation

Mussatayeva M.SH.¹,

¹Kazakh National Pedagogical University by Abay

Yekshembeyeva L.V.²,

²Kazakh National University by al-Farabi

INSTITUTIONAL DISCOURSE AS AN OBJECT OF RESEARCH IN MODERN LINGUISTICS

In such a short period of its existence, discourse analysis has accumulated in its arsenal many traditions (the French school, the Anglo-Saxon tradition). In the post-Soviet discourse analysis presented by the following approaches: communicative (accounting communicative and pragmalingvistic sides of verbal interaction), semiotic (symbolic organization, system characteristics, typology of characters), pragmatic (general knowledge and inference, intersubjectivity, the connection with the study of speech acts, konversatsionnyh Maxim, deixis, Epistemics), cognitive discourse (production and understanding of speech + context, the situation of communication), discursive, dialogical (discourse in a dialogical socio-cultural environment), cognitive (modeling of structures of consciousness communicants), integrative (discourse as a phenomenon that carries different types of information and content), and causal-genetic (discourse as an integrative unit of speech activity). At the present stage actively studied institutional discourse.

Keywords: discourse, institutional discourse, discursive species, communicative functions, semantic units, linguistic materiality materialization sense, social interaction.

МРНТИ 16.21.49

Ф.ОРАЗАҚЫНҚЫЗЫ¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Түйіндеме

Құрылымы жағынан қарағанда компоненттері біршама тығыз байланысқан әрі сөйлем ішінде даяр қалпында қолданылатын сөз тіркестерін фразеологизмдер деп атаймыз. Жалпы тіл білімінде, оның ішінде біз қарастырғалы отырған қытай және қазақ тілдерінде фразеологияның жалпы проблемалары түбегейлі зерттеліп, өзінің тиянақты шешімін тапқан жоқ. Сонымен бірге, тілдегі фразеологизмдерді классификациялау мәселесі де әлі күнге дейін даулы мәселелердің бірі болып есептеледі. Сол себепті біз мақаламызда қазақ және қытай тіліндегі фразеологизмдердің семантикалық жүйесіне салғастырмалы талдау жасап, қытай және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдер құрамына енген компоненттердің мағына тиянақтылығы мен семантикалық бірлігін көрсеттік.

Түйін сөздер: қазақ тілі, қытай тілі, фразеологизм, фразеологиялық тізбектер, фразеологизм түрлері.

Соңғы жылдары тіларалық қарым-қатынастардың ұлғаюына байланысты әртүрлі тілдік топтарға және типологиялық құрылымы жағынан мүлдем алшақ тілдерді салғастыра зерттеу тіл ғылымында дәстүрге айналып келе жатыр. Солардың бірі тілдегі фразеологизмдер жүйесі. Тілдегі фразеологизмдер белгілі бір

ұлттың мәдени өмірінің, ұлттық дүниетанымының, әдет-ғұрып, салт санасының айнасы болғандықтан, әлем жұртшылығы бүгінгі таңда төл тіліміздің фразеологиялық жүйесін көршілес жатқан Қытай елінің ұлттық тілі қытай тілінің фразеологиялық қорымен салғастыра зерттеудің теориялық және практикалық жағынан да өз негізі бар деп санап, зерттеу жүргізеді. Тілдегі фразеологизмдер тілдік бірліктердің ішінде аккумулятивтік қызметі ерек байқалатын, бірнеше мыңжылдықтар бойына пайда болып, дамып, қалыптасқан, белгілі бір ұлттың дүниетанымы, өмір сүрген ортасының климаттық ерекшеліктері, салт-дәстүрлері, демек, тұтас рухани мәдениеті мен материалдық мәдениетінен хабардар ететін бай материал, кез-келген тілдің ажырамас бөлігі. Тілдегі фразеологиялық тіркестер – мазмұны бай, көлемі шағын көркем халық шығармасы, тілдің бөлекше бір сипаттағы шырыны мен сөлі таусылмайтын дәмді элементтері. Белгілі бір халықтың қоғам тіршілігіне, табиғат құбылысына, күнделікті өмір шындығына берген бағасы, өмір сүру барысында байқап-білген құбылыстарға берген атауы. Тілдің байлығы, тілдің сұлулығы, тілдің өткірлігі айырықша көрінер жері-осы фразеологизмдердің маңы. Әр тілдегі фразеологизмдердің мазмұны белгілі бір халықтың, ұлттың қауымдық шаруашылық кәсібін, тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын, дүниеге көзқарасын, наным-сенімін көрсетеді. Сондықтан тіл біліміндегі фразеологизмдер проблемасының мейлінше қызықты, мейлінше күрделі проблема екенін байқау қиын емес. Қытай және қазақ тілдерінің фразеологизмдерін құрылымдық-компоненттік модельдерді бөліп алу арқылы салғастыру екі тілдің типологиялық ерекшеліктері, грамматикалық жүйедегі ұқсастықтар мен айырма-шылықтарды ашып көрсетуге мүмкіндік береді.

Жалпы тіл білімінде, оның ішінде біз қарастырғалы отырған қытай және қазақ тілдерінде фразеологияның жалпы проблемалары түбегейлі зерттеліп, өзінің тиянақты шешімін тапқан жоқ. Сонымен бірге, тілдегі фразеологизмдерді классификациялау мәселесі де әлі күнге дейін даулы мәселелердің бірі болып есептеледі. Кеңес ғалымдарының ішінен фразеологиялық топқа семантикалық талдау жасап, оның мағыналық жіктерін дәл ажыратып классификациялаған академик В.В.Виноградов еді. [1]В.В.Виноградов француз ғалымы Ш.Баллидің концепциясы негізінде 1.фразеологиялық тіркестерді

2. фразеологиялық тұтастықтарды

3. фразеологиялық тізбектерді бөліп шығарды.

1. Фразеологиялық тұтастықтар ішкі формасынан айырылған, дәлелдемесі жоқ жеке сөздер секілді лексикалық-семантикалық бірліктер. Сонымен бірге, тұтастықтар компонентінің бірде-бірі жеке өзіндік мағынаға ие бола алмайды, демек тұтастықтың беретін жалпы мағынасы мен жеке компоненттердің лексикалық мағынасы арасында ешқандай байланыс болмайды.

2. Фразеологиялық тізбектердің негізгі төрт қасиеті деп академик В.В.Виноградов

а. Біртұтас фразалық тіркестің бейнелі, ауыспалы мағынада болуы керектігін,

ә. Экспрессивтік толыққандылықты, б.фразалық тізбектің лексикалық элементтерінің ешқайсысын басқа бір синоним сөздермен ауыстыруға келмейтіндігін,

в. Ауыстырған жағдайда, фразалық тізбекті түгелімен ауыстыру мүмкін екенігін айтады[2].

3. Фразеологиялық тіркестер фразеологиялық тұтастықтар мен фразеологиялық тізбектер секілді емес, оларды семантикалық жағынан жіктеуге болады. Фразеологиялық тіркестерге енетін компоненттердің мағыналық салмағы бірдей, өзінің негізгі лексикалық мағынасында тұрады. Демек, жалпы мағына тіркеске енген сыңарлардың мағынасымен тікелей байланысты. Академик В.В.Виноградов көрсетіп кеткен бұл топтастыруды өзге тілдік топтардың фразеологиялық жүйесін зерттеуші ғалымдар негізге алып отырды. Мысалы, академик І.Кеңесбаев «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігін» жасау барысында негізінен В.В.Виноградовтың концепциясын басшылыққа алды. І.Кеңесбаев фразеологизмдерді бөлудің үш белгісін: мағына тұтастығын, тіркес тиянақтылығын, даяр қалпында қолданылуы белгілерін ұсынды. Осы белгілерге сүйене отырып, І.Кеңесбаев фразеологизмдерді топтастырудың төмендегідей формасын көрсетеді.

1. фразеологиялық түйдектер немесе идиомдар.

2. фразеологиялық тіркестер мен фразалар.

3. Фразеологиялық тіркестер.

4. Түйін тіркестер және түйіс тіркестер деп бөліп көрсетілген.[3]

Қазақ ғалымдарының ішінде академик І.Кеңесбаевтан соң, Р.Е.Жайсақованың «Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің семантикалық-грамматикалық құрылымы» кандидаттық диссертациясында қазақ тілінің фразеологиялық жүйесіне ұсынақты түрде, жан-жақты талдау жасалынды[4]. Автор өз зерттеу жұмысында қазақ тіліндегі фразеологизмдердің лексикалық семантикалық классификациясы мәселесіне арнап, тіркеске енген компоненттердің өзара байланысы дәрежесіне орай:

1. Жалпы мағынасы тіркеске еніп тұрған компоненттердің мазмұнымен байланыссыз фразеологизмдер (тас бауыр, жүрек жұтқан, міз бақпау)

2. Мағыналары дәлелденген фразеологизмдер (ФБ значение которых мотивированы, н/п:жер бауырлап жылау, құлақ естіп, көз көрген)

3. Тіркеске енген компоненттердің кейбіреулерінің мағынасы ерекшеленіп келетін фразеологизмдер (шалқар көл, асқар тау) деп бөлген. Ғалым қазақ тіліндегі фразеологизмдерді құрылымдық жағынан екі компоненттен бастап бес компоненттен құралған түрлерін, морфологиялық болмысы жағынан атаулы, адъективті, адвербиалды, етістік формалы, одағай формалы, сөйлеу штамптары деп, синтаксистік ерекшелігі жағынан: фразеологизмдер-сөйлемшелер, синтаксистік қызметі жағынан айырықшаланатын фразеологизмдер деп топтастырды. Р.Е.Жайсақова қазақ тіліндегі фразеологизмдердің стильдік ерекшеліктерін ескере отырып, заттық-тақырыптық топтарға:соматикалық, зоонимдік, өсімдік атауларымен келетін, астрономиялық ұғымдарды білдіретін, діни-мифологиялық, сан ерекшеліктерін сипаттайтын, адамның бет-пішінін бейнелейтін фразеологизмдерді жатқызады. Ал М.М.Копыленко тілдегі фразеологизмдерді топтастыруда жоғарыда айтылып кеткен ғалымдардан мүлдем өзгеше бағытты ұстанады. Ғалым фразеологизмдерді айырып көрсетуде даяр қалпында қолдану белгісін ұстана отырып, тілде белгілі бір лексема мен тұтас лексемалар категориясы да даяр қалпында қолдану қасиетіне ие дей келе, орыс тіліндегі: «будить» етістігі жанды заттарды білдіретін және ойлау, сезу қасиеттерін білдіретін лексемалар тобымен ғана тіркесе алады, демек, бұл секілді лексемалар тіркесін фразеологияның аясында қарастыру керек деп көрсетеді.[5]

Осы тұжырымдамаларды талдай келе енді қытай тіліндегі фразеологизмдер туралы айтар болсақ. Салғастырмалы талдауға түскен қытай және қазақ тілдері фразеологизмдері:образдылыққа, тіркес тиянақтылығына, мағына тұтастығына және даяр қалпында қолдану қасиетіне ие. Қытай фразеологизмдерін топтастыру мәселесі басқа тілдерге қарағанда біршама ертерек басталғанымен, фразеологизмдерді классификациялау мәселесі теориялық жағынан бір жүйеге келтірілген жоқ. 1950 жылдардан бастап, жалпы тіл ғылымында, қытай тілі фразеологиялық жүйесінің теориялық негізін жасау ісі қолға алына бастады. «Үйян венсюе» (тіл мен әдебиет), «Үйян жиши» (тіл білімі) «Үшунгуо үйвен»(қытай филологиясы) журналдарында қытай тілінің тұрақты тіркестер жайлы мақалалар жарық көре бастады. Сондай-ақ қытай тілтанушыларының еңбектерінде тілдегі тұрақты сөз тіркестері лексикологияның аясында қарастырылып Гао Вен-да, Хуан Хан-Шың, Таң Лан-чжу т.б, оның үлгілері ретінде чыңүй, мақал-мәтелдер т.б. келтіріледі. Чыңүйлер-қытай тілі тұрақты тіркестер жүйесінің шығу тегі жағынан ең күрделі, форма жағынан ең бай, саны жағынан ең көп, қолданылуы жағынан ең универсал түрі. Қытай тілінде чыңүйлердің үш компоненттен бастап он алты компонентке дейінгі формалары кездеседі. «Қазіргі қытай тілі сөздігінде» чыңүйлерге мынадай түсіндірме берілген:чыңүйлер – халық бұрыннан даяр қалпында қолданатын, формасы шағын, бейнелеу мәнерлілігі терең, тұрақты формалы тіркес немесе қысқа сөйлем. Чаң Сюан және Чюан Цзи чыңүйлердің үш ерекшелігін атап көрсетеді.

1. Құрылымы жағынан чыңүй компоненттері өзара тығыз байланысқан сөз тіркесі не сөйлем, бірақ сөз емес.

2. Чыңүйдің ықшам тілі және бай образдылығы кез-келген құбылысты егжей-тегжейлі бейнелейді.

3. Чыңүйдің мағынасы тиянақталған, оның басқа сөз сөйлемшелерден айырмашылығы мазмұнының байлығында. Ал «Қазіргі қытай тілінің лексикологиясы» кітабында В.И.Горелов фразеологизмдерді шуүй атауымен береді[6]. Ол қытай фразеологизмдерінің құрылымдық-семантикалық классификациясы деп

1. Фразеологизмдер сөз тіркестері,

2. Фразеологизмдер сөйлемшелерді айырып көрсетеді. Ал. Фразеологизмдердің функционалды-стилистикалық классификациясы деп

1. Ауызекі тіл стилінде қолданылатын фразеологизмдер

2. Публицистикалық стильде қолданылатын фразеологизмдер

3. Ғылыми техникалық стильде қолданылатын фразеологизмдер

4. Ресми стильде қолданылатын фразеологизмдер

5. Көмекші фразеологизмдер деп бөледі.

Қытай тілінің тұрақты тіркестер жүйесіндегі төмендегідей белгілерге ие үлгілерді фразеологизм деп танымыз.

1. Құрылым жағынан қарағанда компоненттері біршама тығыз байланысқан сөз тіркесі.

2. Тіркеске енген компоненттер көп жағдайда семантикалық жағынан әлсіреп, тұтаса келе бір мағынаны ғана білдіреді.

3. Бейнелеу мәнерлілігіне ие, аз сөзбен терең мағынаны білдіреді.

4. Сөйлем ішінде даяр қалпында қолданылады[7].

Қытай және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдер құрамына енген компоненттердің мағына тиянақтылығы мен семантикалық бірлігі, даяр қалпында қолдану белгісі жағынан тілдің өзге бірліктерінен ерекшеленіп тұрғанымен, тілдік жүйеде қолданылуы барысында өзгеріске ұшырамай қоймайды. Бұл әсіресе екі тілге де тән, фразеологизмдердің 1. лексикалық, 2. лексикалық квантитативті, 3 инверсиялық варианттардан анық көрінеді.

Қытай және қазақ тілдері фразеологизмдерін құрылымдық-компоненттік модельдерді бөліп алу арқылы салғастыру- екі тілдің типологиялық ерекшеліктері, грамматикалық жүйедегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды ашып көрсетуге мүмкіндік берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. – М.: Наука 1977. – С. 244.
2. Кеңесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке. Известия АН КазССР. Серия филол.и искусствовед. – 1954 вып.1-2. – с. 6-27.
3. Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары туралы // Халық мұғалімі. – 1946. – № 1.2.3.4.
4. Кайдаров А.Т. Жайсаков Р.Е. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке. Известия Ан КазССР серия филологическая. – 1979. – № 3. С. 1-11.
5. Копыленко М.М. Типология казахских эквивалентов фразеосочетаниям русского языка. Известия Ан КазССР серия филологическая 1986 г, №3 с 8-15
6. Чаң сюань чюань цзи фразеологизмдер ішіндегі дыбыс екпіні байланысы. – Үйвен чжшши, 1953. №7. – 18-20 бб.
7. Дәулетова П.Н. Қытай және қазақ тілдері фразеологизмдеріне лексикографиялық салғастырмалы талдау. ф.ғ.к ғылыми дәрежесі үшін дайындалған диссертация. – 1999. – 17-18 б.

Аннотация

Оразақынкызы Ф.¹,

¹*Казахский национальный педагогический университет им. Абая*

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КИТАЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Словосочетания, в составе которых компоненты тесно взаимосвязаны и используются в предложении в целостном виде, называются фразеологизмами. В общем языкознании, а именно в рассматриваемых нами китайском и казахском языках, общие проблемы фразеологии, хотя и исследуются всецело, не нашли своего точного решения. Вместе с тем, вопрос классификации фразеологизмов в языке является одним из спорных вопросов на сегодняшний день. В связи этим в статье произведен семантико-сравнительный анализ фразеологизмов казахского и китайского языков показано точное и семантическое единство компонентов, которые введены в состав фразеологизмов казахского и китайского языков.

Ключевые слова: казахский язык, китайский язык, фразеологизм, цепи фразеологии, виды фразеологии

Annotation

Orazakynkyzy F.¹,

¹*National Pedagogical University named after Abai*

STRUCTURAL AND SEMANTIC SYSTEM OF PHRASEOLOGY IN THE CHINESE AND KAZAKH LANGUAGES

Phrases, which include those components are closely interrelated and used in a sentence in a consistent form, called phraseology. In general linguistics, namely, we are considering the Chinese and Kazakh languages, general problems of phraseology, though studied totality, did not find its exact solution. At the same time, the issue of classification of phraseology in language is one of the controversial issues of today. In this regard, the article made a comparative analysis of semantic and phraseological units of the Kazakh and Chinese languages and shows the exact semantic unity of components that incorporated into the phraseologisms Kazakh and Chinese languages.

Key words: kazakh language, chinese language, idiom, types of phraseology, chain of phraseology

Х.А.ОРДАБЕКОВА¹

¹Сулейман Демирел атындағы университет,
Алматы қ., Қазақстан

ЛЕКСИКАЛЫҚ НОМИНАЦИЯ: ОНОМАСИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ КОГНИТИВТІ БАҒЫТ

Түйіндеме

Мақалада лексикалық номинация мәселесіне лингвистикалық және аралық пәндер бойынша теориялық шолу жасалып, тілде атаушылық қызмет атқаратын лексикалық номинация процесін ономасиологиялық және когнитивті аспект тұрғысынан қарастырылады. Антропоэзектік бағытқа сәйкес номинация теориясы көпаспектілік тұрғыдан зерттеліп, қоршаған орта үзіктерін таңбалаудағы тілдік бірліктердің болмысқа қатысын зерттейтін ономасиологиялық аспект тұрғысынан қарастырылады. Тілдің кумулятивті қызметі негізінде сөз бен тұрақты тіркестің өн бойында сақталатын тілдік және мәдени ақпараттарды сақтаушы және оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші, сондай-ақ белгілі бір ұғым-түсініктің туындауына негіз болатын қызметін негізге алатын болсақ, жүргізілетін лингвистикалық анализдің аясы кеңі түседі. Осылайша, номинация таза лингвистикалық бағыттың ғана емес, аралық ғылымдардың зерттеу нысанына айналады. Сонымен қатар лексикалық номинация мәселесін зерттеуде когнитивті лингвистика әдіснамасының қолданылу мүмкіндігі дәйектеледі.

Түйін сөздер: тілдің номинативті қызметі, лексикалық номинация, ономасиологиялық бағыт, когнитивті бағыт, тілдік репрезентация, ментальді репрезентация.

Тілдің қоршаған орта құбылыстарын, зат, құбылыс, іс-әрекет ұғымдарын сөзбен, сөз тіркесімен атап білдіруіне байланысты номинативті қызметі негізгі қызметтердің бірінен саналады. Осы негізде лексикалық номинация мәселесі семиотикалық және ономасиологиялық қыры қарастырылатын лексикологиялық бағытта қарастырылады. Яғни, оның тілдік таңба ретіндегі құрылымы мен таңбаланатын затпен байланысы қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде зерттеу нысаны саналатын антропоэзектік бағытқа сәйкес номинация теориясы көпаспектілік тұрғыдан зерттелуде.

Қоршаған орта үзіктерін таңбалауда номинативті қызмет атқаратын тілдік таңбаның құрылымдық түрлері, яғни сөз, сөз тіркесі, сөйлем сияқты тілдік бірліктердің болмысқа қатысын зерттейтін ономасиологиялық аспект тұрғысынан қарастырыла бастайды. Ресей тіл білімінде ХХ ғасырдың орта кезеңінен бастап номинация теориясын ономасиологиялық аспект тұрғысынан В.Н. Телия, А.А.Уфимцева, Е.С.Кубрякова, Э.С. Азнаурова, Н.Д. Арутюнова, Л.С. Ковтун, Г.В. Колшанский, Б.А. Серебренников, В.Г. Гак, В. Матезиус; ал қазақ тіл білімінде Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Т.Жанұзақ, Е.Жанпейісов, Б.Қалиев, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова, А.Алдашева, А.Салқынбай, А.Ислам сынды тілші-ғалымдар қарастырып келеді. Тілші-ғалымдарың ғылыми зерттеулеріде тілдік таңбаның сыртқы тұлғалық жағымен қатар оның мағыналық, ұғымдық, танымдық, концептілік мәні жағынан қарастырылады.

Номинация тек қандай да бір құбылыстарды атап білдіру үшін түзілетін тілдік бірліктер ғана емес, адамзат баласы дүниетанымының нәтижесінде болмысты вербалдандыру, яғни зат, құбылыс, іс-әрекет, сын-сапа жөнінде белгілі бір ұғым-түсінік қалыптастыратын күрделі процестің нәтижесі ретінде қарастырылуы тиіс. Тілдің кумулятивті қызметі негізінде сөз бен тұрақты тіркестің өн бойында сақталатын тілдік және мәдени ақпараттарды сақтаушы және оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші, сондай-ақ белгілі бір ұғым-түсініктің туындауына негіз болатын қызметін негізге алатын болсақ, жүргізілетін лингвистикалық анализдің аясы кеңі түседі. Осылайша, номинация таза лингвистикалық бағыттың ғана емес, аралық ғылымдардың зерттеу нысанына айналады.

Натуралистік көзқарас тұрғысынан (А.Шлейхер, М.К.Рапп, А.А.Овелак), тілді адам еркіне тәуелсіз, ақпаратты жеткізу үшін қолданылатын дыбыстар мен таңбалар жиынтығы танылатын «эволюциялық» процесс ретінде санайды. М.Мюллер, А.Шлейхердің айтуы бойынша, «тіл – ойдың дыбыстық материядағы көрінісі» [1, 324]. Олай болса, биологиялық тіл білімі тұрғысынан номинацияны қарастыруда тілдің материалды негізі ретінде ой, сана, сөйлеу мүшелері мен сезім мүшелері негізге алынады. Басқаша айтқанда, атау беру процесі қоршаған ортаны ментальді-сезімдік қабылдаумен байланыста қарастырады. Дегенмен, номинация процесі ұсынылған теория бойынша дыбысқа еліктеу және белгілі бір ұғым-түсініктің дыбыс арқылы материалданып, мағынаға айналатын тілдік форманың түзілу идеясына тарыла түседі.

Ал А.Р. Лурия, Н.И. Жинкин, С.Д. Кацнельсон зат, құбылыс, сын-сапа, іс-әрекетке атау беру процесін адамның психикалық әрекетінің күрделі формасы ретінде қарастыратын нейролингвистикалық аспект тұрғысынан қарастырады. Нейролингвист-ғалымдар сөйлеудің туындау үрдісінде тілдік бірліктерді

кабылдау, оны түсіну процестерін адамның миында жүретін операциялармен байланыстыра қарастыруды мақсат етеді. Аталған теория бойынша қоршаған орта туралы ақпаратты кодтау арқылы мида жүретін нақты операцияларды қарастырады.

Соңғы жылдары затқа, құбылысқа, іс-әрекетке атау беру үдерісі функционалды аспект тұрғысынан жан-жақты қарастырылуда. Психолингвистикалық бағыт (Д. Кларк, Дж.Г. Гринберг) номинацияны тілдік және сөйлеу үдерісі үстіндегі тілдік бірліктердің туындауы (А.А. Леонтьев), сондай-ақ олардың қабылдануы мен ұғынылуы (И.А. Зимняя) жағынан қарастырады [2, 404-405].

Жоғарыда көрсетілген натуралистік, нейролингвистикалық және психолингвистикалық зерттеулердің барлығы да ақыл, ой-сана әрекеттерін тілдік жүйемен өзара қатынаста қарастыруға бағытталған. Сонымен қатар лексикалық номинация мәселесі когнитивті лингвистика аспектісі тұрғысынан да қарастырылып жатыр (Дж. Лакофф, Р. Лангак, Н. Хомский, Л. Тэлми, У. Крофт, Л.Г. Лузина, В.А. Маслова, Е.С.Кубрякова). Ал қазақ тіл білімінде лексикалық номинация мәселесі когнитивтік, яғни лингвомәдени аспект тұрғысынан Ә. Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, З.Ахметжанова, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова сынды тілші-ғалымдар тарапынан қарастырылып келеді. Когнитивті лингвистика бағыты тұрғысынан лексикалық номинация мәселесі таным процесі, субъектінің қоршаған ортаны тану, ұғыну процесімен тікелей байланыста қарастырылады.

Жалпы тіл білімінде номинация теориясы ХХ ғасырдың алғашқы жартысында қалыптасты. Бұл кезеңдегі номинация теориясының қалыптасуы неміс ғалымдары Р. Мерингер, Г. Шухардт, В. Мейер-Любке есімдерімен байланысты. «Сөздер мен заттар» лингвистикалық бағытының өкілдері ұғым мен мағынаны бір-бірінен ажырата қарастыру арқылы номинация теориясын тереңдете түсті. Жүргізілген зерттеулердің негізінде үстіміздегі ғасырдың 50-60 жылдары ономашиология ғылымы жеке лингвистикалық ілім ретінде қалыптасты.

ХХ ғасырдың ІІ жартысында номинация теориясы қарқынды түрде дами түседі. Бұл кезең жалқы есімдермен қатар жалпы есімдердің қарастырылуымен ерекшеленеді. Есім сөздердің атауыштық қызметі, өзге сөз таптарының атауыштық қызметі, жекелеген таңбаларды зерттеу ісі, жеке сөздердің өзге сөздермен тіркесімділігі сынды қызметтері қарастырыла бастайды.

Тілдің репрезентативті қызметін ономашиологиялық принцип тұрғысынан қарастыру А.Цаунердің идеясымен байланысты. 1903 жылы А.Цаунер номинацияны қарастыруда семасиологиялық анализге қарсы ономашиологиялық анализдің қажет екендігін атап өткен болатын. Оның түсіндіруінше, лексикалық жүйені ономашиологиялық аспект тұрғысынан қарастыру номинативті актіні *реалиядан атауға* қарай бағытта қарастырады. Номинацияны ономашиологиялық бағыт тұрғысынан қарастыру тілдік бірліктерді «мазмұнның нақты тілдік формаға қарай ауысуын» қарастырады [3, 108]. Дегенмен, номинацияны ономашиологиялық бағыт тұрғысынан қарастыру мағынаны не ұғымды объективтендіру үшін тілдік форма іздеу ғана емес, сол таңбаны, тілдік форманы түзудің тәсілдері мен принциптерін айқындау. Сондықтан номинацияны ономашиологиялық бағытта қарастыру қоршаған орта үзіктерінің тілдік мағынаға ие болуы ретінде түсіндіріледі. Сонымен қатар номинация қоршаған орта үзіктерін таңбалайтын атау беру процесінің нәтижесі ретінде қарастырылады.

Когнитивті-ономашиологиялық бағыт шеңберінде тілдің семиотикалық аспектісін сөз еткенде тілдің репрезентативті қызметіне адамның дүниетанымдық әрекетінің нәтижесін бейнелейтін, оның әлеуметтік-тарихи тәжірибелерін бекітетін және сақтайтын, адамның ойлау жүйесімен тікелей байланысты когнитивті базасын жатқызады. Демек, номинация процесін әлеуметтік сипаттамасымен қатар когнитивті сипатын да қарастыруымыз қажет. Бұған Ф. де Соссюрдің адам санасы тілдік таңбаның екі жақты қасиетін (таңбалаушы мен таңбаланушы) ассоциативті түрде байланыстыра алу қабілетіне ие екендігі тұжырымы дәлел болады [4,69]. Күнделікті өмір сүру тәжірибесі негізінде зат, құбылыс, әрекет жайлы қалыптасқан ұғым-түсінік пен екінші бір зат, құбылыс, әрекет арасында қандай да бір ассоциациялық байланыс түзіледі де, адам жадында психикалық белгі ретінде танылады.

Е.С. Кубрякованың айтуынша, болмысты танудың кез келген формасы белгілі бір іс-әрекет (сезімдік қабылдау, заттық немесе тәжірибелік әрекет) пен тіл бірліктерінің көмегімен жүзеге асады [5, 43]. Ментальді және тілдік үдерістердің өзара байланыстылығы номинация актісін когнитивті-ономашиологиялық бағытта қарастыру негізінде жаңа ғылым салаларының пайда болуына әсер етті. Осылайша, сөздің когнитивті семантикасы, когнитивті грамматика, сондай-ақ когнитивті лингвистиканың негізгі аспектілері ретінде сөз мағынасының концептуалдануы, қоршаған орта туралы білім жүйесінің репрезентациясы деген мәселелерге назар аударыла бастады (У. Крофт, А. Круз, В. Эванс, Дж.Лакофф). Е.С. Кубрякова ғаламның тілдік бейнесі затқа, құбылысқа сын-сапаға, іс-әрекетке атау беру процесі негізінде түзіледі [5, 64].

Белгілі бір коммуникативті мақсатты жүзеге асыруда жеке сөз, сөз тіркестері немесе сөйлем қолданылады. Осы пікірді Е.С.Кубрякова да құптай келе, түрлі тілдік бірліктердің атқаратын номинативті қызметінің бірдей еместігін атап өтеді. Мәселен, сөз тіркесі мен сөйлем жүйесі контекстен тыс онашаланған лексикалық бірліктерге қарағанда қоршаған ортадағы затты, құбылысты және іс-әрекетті өзара байланыста білдіреді. Кез келген атаудың өн бойында пайымдаудың нәтижесінде қалыптасқан ұғым-түсінік болады, демек әрбір номинацияның өзіндік уәжі бар. Мұндай жағдайда пропозициялық номинация, яғни пайымдау негізінде алынған номинациялар жатыр. Егер пропозиция феноменін когнитивті тұрғыдан қарастыратын болсақ, онда номинация құрамына енетін әрбір тілдік форманың пайымдаулары адам санасындағы болмыстың концептуалдануымен тығыз байланысты. Пропозициялық номинация адамның санасы болмысты қалай қабылдайтынын және оның тілдік репрезентацияда қалай бейнеленуге болатындығының вербалды көрсеткіші бола алады. Олай болса, «пропозициялық лексиканы сөйлеу әрекетінің номинативті не семантикалық бөлшегі ретінде түсіндіруге болады [6, 256]. Мәселен, қалың мал төлеу – қазақтың көнеден келе жатқан салты. Осы қалың малдың ауызекі сөйлеу тілінде «қырық жеті», «отыз жетінің бүтіні», «отыз жеті», «отыз жетінің жартысы», «жақсылы отыз жеті», «жиырма жеті», «он жеті» деген сияқты түрлері аталады. Осындағы қырық жеті санына байланысты, тілімізде «қырық жеті – қыздың құны» деген мақал-мәтел қалыптасқан. Берілген қырық жеті санының ұғымдар шектестігін нәтижесінде сан атауымен қатар, «қалың мал» ұғымында қолданылатындығын көреміз. Олай болса, қырық жеті санының астарындағы мәдени ақпарат тек қазақи дүниетанымға ғана таныс саналады. Осы мысалдардан лексикалық номинацияның өн бойында қоршаған ортаны тану тәжірибесінің қалай бейнеленетіндігін көреміз. Бұдан шығатын қорытынды: лексикалық номинацияны зерттеуде оған атау беру мен мағынаны иеленудегі ментальді мәнін айқындау керек.

Номинация мәселесін зерттеуші орыс және қазақ тілші-ғалымдары номинацияның сөйлеу, әрі ойлау әрекетінің нәтижесі екендігін айта келе, лексикалық номинацияны когнитивті лингвистикалық аспект тұрғысынан «тілдік таңбалармен толыққан концепт» ретінде қарастырады [5, 52]. Осы тұрғыдан алғанда, когнитивті бағыт номинативті актіні лексикалық номинацияны оның ментальді мәнімен байланыста қарастырады. Лексикалық номинация тілдік бірліктер туралы білімді қалыптастыратын болса, номинация процесінің өзі тілдегі және сөйлеудегі ақпаратты түсіну, оны қабылдау үдерісімен байланыста қарастыратын аялық білімінің концептуалдануымен тығыз байланысты. Мәселен, жапырақтың түрлі белгілерін тани отырып, қоршаған орта үзіктерін өздері таныған жапырақтың қандай да бір белігісімен таңбалау (*нәзіктігі, беріктігі, кішкентайлығы, жұқалығы*) қазақ халқының тілдік санасында қалыптасқан. Мысалы: Сабаса өзінді сабасын... қорғансыз емеспіз. Сақ болсын. *Жапырақтарыма* тигізбеймін, – деп әжем ұрсып кетті (М.Сүндетов). Осы жерде жазушы қандай да бір заттың үзіндісі, бөліндісі ретінде жапырақ сөзіне жан бітіріп, әрі оның кішкентай балаларға қарата қолданады, оны контекстен бірден ажырата аламыз. Яғни, жапырақтың ағаштың бір бөлшегі екендігін, әрі оның пішіні жағынан кішкентай, әрі нәзік екендігін таңбалау үшін синекдохалық тәсіл қолданылған. Сондай-ақ, қазақ дәстүрінде ет тураудың өзіндік ерекшеліктері қалдыптасқан. Туралған ет жеуге қолайлы болу үшін, ет тураудың өзіндік әдістері бар. Атап айтқанда, *үгін турау, жапырақтап турау және кесектеп турау*. Жапырақтап турау – етті қалың кеспей, барынша *жұқалап* кесу, яғни туралған *еттің қалыңдығы ағаш жапырағындай* болуы тиіс. Осыдан келіп, тілімізде *бір жапырақ ет, бір жапырақ нан* сияқты тілдік бірліктер қалыптасқан.

Сонымен қатар өсіп-өркендеу мағынасында сөйлеу тілінде *жапырағы жайқалу* тіркесі қолданылады. Мәселен, *Өлең менің жанымның жапырағы*, Оны өмірдің дауылы сапырады, Төтеп беріп соларға, жасара түс, Сені өсірген туған жер топырағы (Х.Талғаров). Тартқанға бетім көне тарықпаймын, Жанымның қуармаса жапырағы (Ә.Тәжібаев).

Жапырақтың беріктік, серпімділік қасиетін негізге ала отырып, М.Мақатаев *«Жапырақ жүрек, жас қайың»* деп басталатын өлең жолдарында ақын жүректің *жапырақтай нәзік, әрі берік*, жапырақтың өз сабағынан үзілмейінше, өзінің жүрек соғысын тоқтатпайтындығын бейнелеген.

Номинация мәселесін қарастырғанда оның коммуникативті рөлін ескеру керектігі сияқты, когнитивті тұрғыдан лексикалық номинацияның негізгі уәжі мен функционалды сипатын, яғни ойды вербалдандыру формасы ғана емес, дискурс бірлігі ретінде де қарастыруымыз қажет. Номинацияның функционалды қызметін есепке алу екіншілік деңгейдегі номинацияны қарастыруда маңызды саналады, өйткені прецизионды сөздер уәждеделген екіншілік номинацияны құрайды.

Сонымен лексикалық номинация ономазиологиялық бағытта номинативті қызмет атқаратын құрылымдық жүйенің кез келген тілдік бірлігі (сөз, сөйлем) арқылы қоршаған орта үзіктерін таңбалау процесі мен нәтижесін қарастырады. Ономазиологиялық бағытта зерттеудің басты нысаны лексикалық номинацияны вербалдандыру процесі, оның түзілуінің лексика-грамматикалық тәсілін қарастырады. Бұл

аспект тұрғысынан тілдік таңба номинация, дефиниция тұрғысынан қарастырылады. Лексикалық номинация когнитивті бағыт тұрғысынан қарастырылғанда тілдік таңбаның ментальді мәні мен тілдік репрезентациясы ұғымына назар аударылуы тиіс. Олай болса, тілдің номинативті қызметін тек семасиологиялық бағытта ғана емес, сонымен қатар коммуникативті және когнитивті-танымдық қызметімен тікелей байланыста қарастыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Кодохов В. И. *Натуралистическое направление // Лингвистический энциклопедический словарь*. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 709 с.

2 Леонтьев А. А. *Психоллингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь*. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 709 с.

3 Кубрякова Е. С. *Краткий словарь когнитивных терминов // Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина*. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с.

4 Ф. де Соссюр. *Курс общей лингвистики / ред. Ш. Балли, А. Сеше; пер. с фр. А. Сухотина*. Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 1999. – 432 с.

5 Кубрякова, Е. С. *Теория номинации и словообразование*. – М.: ЛИБРОКОМ, 2010. – 88 с.

6 Қалиев Ф. *Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі*. – Алматы: Сөздік-Словарь», 2005. – 439 б.

Аннотация

Ордабекова Х.А.¹

¹*Университет имени Сулеймана Демиреля*

ЛЕКСИЧЕСКАЯ НОМИНАЦИЯ: ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИЕ И КОГНИТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Современное языкознание стремится к многоаспектности описания языковых явлений, в том числе и в области исследования такого языкового феномена, как лексическая номинация. В этой статье приводится теоретический обзор проблемы лексической номинации в ракурсе лингвистических и смежных дисциплин. Акцент делается на рассмотрение лексической номинации в свете ономаσιологического подхода, с позиции выполнения языковых функций, и когнитивного подхода – с позиции ментальных процессов. Лексическая номинация находясь в рамках исследований когнитивной лингвистики, понимается как процесс и результат объективированного осмысления действительности. Также рассматривается возможность применения методологии ономаσιологической и когнитивной лингвистики к изучению особенностей вербализации лексической номинации посредством прецизионной лексики.

Ключевые слова: номинативная функция языка; лексическая номинация; ономаσιологический подход; когнитивный подход; языковая репрезентация; ментальные репрезентации; интерпретация.

Annotation

Ordabekova Kh.A.¹

¹*University of Suleiman Demirel*

LEXICAL NOMINATION: ONOMASILOGICAL AND COGNITIVE DIRECTION

The current article is aimed to give a theoretical review concerning the problem of «naming» and its definition as it is seen in linguistics and related disciplines. The main issue of the article is to explain the phenomenon of lexical naming in the light of onomasiology and cognitive linguistics, taking into consideration both language functions and mental processes that take place within lexical naming procedure. In the article the hypothesis of how to apply cognitive approach's methodology to studying the features of lexical naming verbalized by means of precision words.

Keywords: representative function of language; lexical naming; onomasiological approach; cognitive approach; language representations; mental representations; interpretation; words of precisio.

Н.Б. Оспанғазиева¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ. Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФОНОЛОГИАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС ПЕН МОРФОНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ СИПАТЫ

Түйіндеме

Мақалада қазақ тіліндегі фонологиялық және морфонологиялық алмасулардың арасында қандай айырмашылық бар екендігін нақты көрсетілген. Сөз құрамында болатын әр алуан дыбыстық өзгерістерді дыбыстық құбылыстарға жатқызады. Олар айтуды жеңілдетуден, жат сөздерді өзіне икемдеп бағындырудан, дыбыстық игеруден тұрады. Қазіргі таңда дыбыстық құбылыстардың өзіндік ерекшеліктері, олардың фонетика мен морфонологияның қайсысына енетіндігі, т.б. жөнінде ғылыми көзқарастар әлі бір арнаға тоғысып болған жоқ. Сондықтан дыбыстық құбылыстар, оның сөз құрлымындағы қызметі, т.б. мәселелері қазақ тілі фонетикасы мен фонологиясын теориялық жағынан ғылыми дұрыс бағытта зерттеу ісіне оң әсер етеді. Фонетикалық құбылыстар көрші дыбыстардың ілгерінді, кейінді ықпалы нәтижесіндегі өзгерістерге тәуелді болса, морфонологиялық құбылыстар - сөйлеу кезіндегі әртүрлі айтылу дағдыланған.

Түйін сөздер: фонологиялық құбылыс, морфонологиялық құбылыс, ілгерінді ықпал, кейінді ықпал, тоғыспалы ықпал.

Тіл білімінде фонологиялық және морфонологиялық алмасулардың арасында қандай айырмашылық бар екендігін нақты көрсетудің маңызы зор. Фонологиялық алмасу негізінен қай тілде болмасын сөйлеуші ұлттың артикуляциялық мүмкіндігіне байланысты қалыптасады да, басқаша ауытқу болмайды. Морфонологиялық құбылыстар болса, артикуляцияның мүмкіндігіне бағынбайды. Сондықтан морфонологиялық құбылыстар бірыңғай қалыпта кездесе бермейді. Фонетикалық құбылыстар көрші дыбыстардың ілгерінді, кейінді ықпалы нәтижесіндегі өзгерістерге тәуелді болса, морфонологиялық құбылыстар - сөйлеу кезіндегі әртүрлі айтылу дағдысымен нормаға түскен, артикуляциялық жағынан бағынышты болмайтын өзгерістер.

А. Айғабылов фонетика мен морфонологиялық құбылыстарды бір-бірінен ажырата білу жөнінде төмендегідей мысалдарға назар аудартады. Тіліміз артикуляциялық базасының мүмкіндігінде жоқ *си, ис, нк, ақ, нг* дыбыстар тіркесімі айтуда басшы /-башшы/, күшсіз /-күшсіз/, түнгі /түңгү/ өзгереді.

Ал ек-ін /егін/, түп-і /түбі/, ақ-ыс /ағыс/ деген сөздердегі *к, п, қ* дыбыстарын ұяң *з, б, г* дыбыстарымен айтамыз. Бұл өзгерістер қазіргі қазақ тілі фонетикасы оқулықтарында кейінгі ықпал заңымен, түсіндіріледі. Ал екі, апа, көпір, мықын деген сөздердегі *к, п, қ* неге ұяң дыбыстармен айтылмайды?! Демек, А.Айғабыловтың көрсетуінше, бұл артикуляциялық мүмкіндікке қатысы жоқ өзгеріс дағдысына байланысты пайда болған нормалар ретінде морфонологиялық құбылыс деп қаралуы керек екен. Ғалым «Егер қазақ тіліндегі ілгерінді ықпал, кейінді ықпал жолымен түсіндірілетін өзгерістерді артикуляциялық мүмкіндікке қатысты өзгеріс пе, әлде сөйлеу кезінде әр түрлі айтылу дағдысымен нормаға айналып кеткен өзгеріс пе деген сұраққа жауап алсақ, фонетика мен морфонологияның еншісін де бөлу қиын болмайды», - дейді [1,12].

Фонетистер тарапынан ілгерінді, кейінді, тоғыспалы ықпалға жатқызылып жүрген өзгерістердің бәрін фонетика заңымен түсіндіре беруге де болмайды. Себебі А.Айғабылұлы зерттеуі нәтижесінде фонетикалық құбылыс пен морфонологиялық құбылыстардың ара жігін ашып, түсінуге мүмкіндік болды. Мысалы, тарақ /тарағым/, керек /керегім/, ала кел /алагел/ деген сөздердегі қатаң дыбыстар өзінен кейін не бұрын келген дауысты дыбыстар әсерінен ұянданып алмасады деген пікір бар. Ал шындығында, дауысты дыбыс қатаң дыбыстардың барлығымен де тіркесе алады. Мысалы: жақын, мықын, арқа, теке, ешкі. Сондай-ақ, А.Айғабыловтың көрсетуі бойынша, фонетикалық дыбыс алмасуда белгілі бір жағдайда бір ғана өзгеріс болса, морфонологиялық дыбыс алмасуда белгілі бір жағдайда түрлі өзгеріс болуы әбден мүмкін. Мысалы, фонетикалық құбылыс заңы бойынша көптік жалғауының бірі / Мысалы: -лар/ жалғанған сөзге келесі варианты /-лер, -дар, -дер, -тар, -тер/ жалғанбайды, ал морфонологиялық құбылыс кезінде бір тұлғаға жататын -шік/тік, шек/тек жұрнақтары бір сөзге жарыса жалғана беруі мүмкін /бұр-шік, бұр/тік/; Морфемалар жігінде п дыбысының у дыбысымен алмасуы фонетика оқулықтарында бұрын регрессивтік ассимиляция деп түсіндіріліп келді. Енді бұл алмасу морфонологиялық құбылысқа байланысты екендігіне көз жеткіздік. Сонымен, А.Айғабылов п дыбысына біткен сөздерге дауысты дыбыстан басталатын

қосымша жалғанғанда п дыбысы барлық жағдайда ұяндап, б дыбысымен алмаса бермей, басқа да үш түрін көрсетеді: 1) сап-сары, теп-тепенде; 2) жап-жамыл; 3) жап-жауып; «Демек, бұлайша ауытқуға ие болып отырған п-б алмасуы фонетика еншісіне жата алмайды», - дейді [2,27]. Міне, осындай толымды зерттеулер нәтижесінде морфонологияның нысаны, оның фонетика мен морфологиядан айырмашылығы анықталады.

Морфонологияның ерекшелігін жете тану бағытында М.Жүсіпұлы зерттеуіне де назар аударайық. Қазақ тілі affикстері құрамында кездесетін морфонологиялық алмасуларды да тани білу қажет. Мысалы, дауысты дыбыспен бітетін түбірге бір жағдайда н сингармодыбыстарымен басталатын affикстер жалғанады да, тағы бір жағдайда д сингармодыбыстарымен басталатын affикстер жалғанады екен /баланың, бала-дан, кеме-нің, кеме-ден/ [3,178]. М.Жүсіпұлы қазақ тілінің вокализм жүйесінде бір-ақ түрлі морфонологиялық алмасу бар екенін анықтады. Ол алмасу (ы,і) дауыстылардың нөл дыбыспен алмасуы, яғни бұл дауыстылар сөздің формасы өзгергенде «түсіп қалады», яғни дыбысталмайды.

Алмасулар: **ы/0, і/0** (нөл): *ойын-ойна, қырық-қырқынышы, ерік-еркім, көрік-көркім* [3,174]. Орыс тілінің дауысты дыбыстар жүйесінде морфонологиялық алмасулардың түрлері көп. Альтернативия мүшелері ретінде дауысты мен нөл дыбыс та, дауысты мен дауыссыз дыбыс та алмасуда қатынасады екен:

Алмасулар: *о/0, е/0*: *сонь-сна, день-дня, пеня-пеня* т.б. [4,175].

Альтернативиялық алмасуға қатынасады дауысты дыбыстардың саны екеу, үшеу болуы мүмкін, дауысты мен дауыссыз тіркесіп алмасуға қатынасуы мүмкін. Мысалы, *Алмасулар*:

ы /у/о: *засыхать – засушить – засохнет*;

е/о *петь – пой*;

и/е *бить – бей*;

ев/у *ночевать – ночую*;

ов/у *совать – сую*; т.б. [3,175].

«Сонымен, егер орыс тілінде дауыстылардың морфонологиялық алмасуы әрі көп, әрі сан түрлі болса, қазақ тілінде морфонологиялық алмасуда тек дауысты [ы, і] және /нөл дыбыс/ қатынасады. Қазақ тілінде екі, үш дауыстыдан тұратын, дауысты мен дауыссыз біріккен морфонологиялық алмасулардың болуы мүмкін емес, ал орыс тілінде мұндай морфонологиялық алмасулар тілдің үлкен ерекшелігі, белгілі қасиеті болып саналады», - дейді М.Жүсіпұлы [3,174-175]. Дегенмен, морфонологиялық құбылыстарды тап басып көрсетуге келгенде әлі де әртүрлі көзқарастар бар. Мысалы, қазақ тілінің дәстүрлі зерттеулерінде ойын-ойна, мұрын-мұрны, ерін-ерні деген сөздердегі ы, і қысаң дауыстылардың түсіп қалуын, яғни қысаң дауыстылардың нөл дыбыспен алмасуы «толық редукция» деп аталып, фонологиялық алмасуға жатқызылған [5,74].

Ал М.Жүсіпұлы мұндай алмасуларды морфонологиялық құбылысқа жатқызады. Оның көрсетуі бойынша, *мұрын-мұрным, дарын-дарыным* деген сөздердің бірінде қысаң дауысты нөл дыбыспен алмасатын болса, екінші дәл осындай жағдайда өзгеріс болмайды. Сондықтан бірдей жағдайда екі түрлі алмасу болуы фонологиялық құбылысқа жатпайды, оны морфонологиялық құбылыс деп дәлелдейді. Фонологиялық заңдылық бірдей жағдайда екі түрлі болуы мүмкін емес. Демек, фонологиялық алмасуларда заңдылық толық сақталып отырса, ал морфонологиялық құбылыстарда бір сөздерде алмасу болса, дәл осындай жағдайдағы келесі сөздерде алмасу кездеспейді. Мысалы, *мұрын-мұрным, сабын-сабыным*. Бұрын фонетика заңымен түсіндіріліп жүрген *парақ-парағым, жүрек-жүрегім, доп-добым, мектеп-мектебім* сияқты сөздердегі к/ғ, к/г, п/б алмасулары морфонологиялық алмасуға жатқызылуы тиіс екен. Мәселен, *Алмасулар*:

қ/ғ: *парақ-парағым-парақтар*;

к/г: *терек-терегім-теректер*;

п/б: *доп-добым-доптар*;

п/т: *мектеп-мектебім-мектептер* [3,181].

М.Жүсіпұлының көрсетуі бойынша, «Орыс тілінде дәл осындай көзге іліп аларлық морфонологиялық алмасулар кездеспейді. Ал город [т] - *города*, рог [к] - *рога* сияқты сөздердегі алмасулар морфонологиялық алмасулар емес, фонологиялық алмасулар екеніне ешқандай дау жоқ. Мұндай сөздерде финалды ұяң дауыссыз дыбыс қатаңдайды, ұяң және қатаң дауыссыз дыбыстар үшін сөздің финалдық позициясы - әлсіз позиция. Себебі, бұл позицияда орыс тілінің ұяң, қатаң дауыссыздары қарама-қарсылық оппозиция, корреляция жасай алмайды: ұяң да, қатаң да болып дыбысталады», - дейді [3, 182]. Бұл туралы Н.Оралбаева мен А.Қалыбаева еңбегінде: «Кері ықпал тұсында түбір соңы к, қ, п қатаң дауыссыздарға біткендерге дауыстыдан басталатын екінші морфеманың басқы дыбысы әсер етіп, *көз-і, шоғ-ы, табылды, тау-ып*, т.б. құбылулар да морфонологияның еншісіне тиеді», - деп көрсетілді [6,77].

Морфонологиялық құбылыстарды морфологиядан ажырату үшін төмендегі мысалдарға назар аударайық: *қызық-қызықты, тиіс-тиісті, мынадай-мынандай, барған едім-барған е/ді/м*; Осы мысалдардан сөзге басы артық дыбыс қосылса да сөз мағынасында өзгеріс болмағанын байқаймыз. Демек, А.Айғабыловтың айтуы бойынша, морфология заңымен түсіндіре алмайтын, мұндай өзгерістер морфонологиялық құбылыстар деп түсіндірілуі керек. М.Жүсіпұлының пікіріне тоқталатын болсақ, фонологиялық алмасуда жеке сингармофонемалар емес, бір сингармофонеманың позициялық түрлері қатысады, яғни фонологиялық алмасу бір сингармофонеманың құрамына кіретін сингармодыбыстардың көлемін қамтиды. Фонологиялық алмасу тарихи алмасу емес, бүгінгі алмасу. Фонологиялық алмасу барлық сөздерде бірдей кездеседі. Мысалы: қазақ тілінде тіл алды /н/, еріндік /м/, /б/-лардың бас жағында тұрып, барлық қазақ сөздерінде регрессивтік ассимиляцияға ұшырайды: *нан ба /намба/*. Сонымен, фонологиялық және морфонологиялық алмасулардың төмендегідей ерекшеліктері бар екен: *Фонологиялық алмасу*: позицияға тәуелді, позициямен анықталады, барлық сөздерде бірдей қызмет атқарады; *Морфонологиялық алмасу*: позицияға тәуелді емес, позициямен анықталмайды, барлық сөздерде бірдей қызмет атқармайды.

М.Жүсіпұлы көрсетуіне қарағанда, қазіргі әдеби орыс тілінде фонологиялық және морфонологиялық алмасулар сөздің құрамында бір дыбыстар тіркесінде кездесуі мүмкін. Мысалы: *намазатъ – намажу – намажъ; резатъ – режу – режъ* т.б.

Бұл мысалдарда з/ж алмасуы морфонологиялық /бейпозициялық/, ж/ш алмасуы фонологиялық /позициялық/ болады. «Қазақ тілінде мұндай жағдайды кездестірмедік: егер сөздің құрамындағы бір дыбыстар тіркесінде морфонологиялық алмасу болса, онда фонологиялық алмасу болмайды, егер сөздің құрамындағы бір дыбыстар тіркесінде фонологиялық алмасу болса, онда морфонологиялық алмасу болмайды», - дейді М.Жүсіпұлы [3,174]. Сонымен, мұндай алмасуларға байланысты қазақ тілінде универсалды заңдылық жоқ, ал орыс тілінде бар. Орыс тілінде алмасуға бір фонеманың позициялық түрлері қатынасады, қазақ тілінде жеке сингармофонемалар қатынасады. Сондықтан мұндай алмасулар морфонологиялық алмасулардың құрамына жатады. Яғни қазақ, орыс тілдері арасында сыртқы тұлғасымен ұқсас алмасулардың ішкі жан-дүниесі бір-біріне мүлдем ұқсамайды, сондықтан бұлардың статусы бірдей емес: *қазақ тілінде - морфонологиялық алмасу, орыс тілінде - фонологиялық алмасу* [3]. Фонетика заңдылықтары бойынша көрші дыбыстардың бір-біріне әсер етіп алмасуын тіл дыбыстарының позициялық өзгерісі деп түсіндірілетіні белгілі. Ал кейінгі кезде фонетикалық дыбыс алмасуы деп түсіндіріліп келген кейбір алмасулар табиғаты өзгеше екендігіне назар аударылып, олардың морфонология заңдылықтарына бағындырылатындығы дәлелденді. Морфонологияның жеке сала ретінде бірліктері болуы керек болса, А.Айғабылұлы морфонологияның жеке еншісіндегі ұғымдарды да атап көрсетеді. Бұрын фонетика саласында әңгіме болатын игерусіз өзгерістер, сөз құрылымының ықшамдалуы мен морфонологияда айтылып жүрген сөз құрылымының ұлғаюы – таза морфонология бірлігі, *элизия, апокопа, гаплогогия, прокопа, метатеза, синкопа, қыстырма дыбыс, селбеспелі дыбыс, субморф* дегендер морфонология ұғымдарын аңғартатын төл терминдер дейді [4,147]. Морфонология тіліміздегі сөздердің түсіріліп айтылу мүмкіндігі бар мағынасыз бөлшектерін қарастырып, түсіріліп айтуға мүмкіндігі бар дыбыстардың сөз құрылымын ұлғайтуға себепкер болатынына назар аудартады. Мағынасыз бөлшектер сөз басында келуіне қарай қатар дыбыс (протеза), тұлға жігінде келуіне қарай қыстырма дыбыс, сөз соңында келуіне қарай селбеспелі дыбыс, мағыналы бөлшектерге (жұрнақ, жалғау) ұқсас келуіне қарай тұлғасын (субморф) болып төртке бөлінеді [4,158]. Тұлға жігіндегі дауысты дыбыстар арасына осы дауысты дыбыстарды сақтауды ғана мақсат ететін мағынасыз қыстырма дыбыстар қойылады. Мысалы, *зырылда+ық – зырылда/ы/қ – зырылда +/у/+ық*. Ал ықшамдалған сөздер сөз басында, сөз ортасында, сөз соңындағы ықшамдалу деп үш топқа бөліп қарастырылған. Мысалы, *бақыр – ақыр, торы ала – торала, орын + ы – орны, қайын іні – қайыныны – қайын, аға-іні – аға-й-ыны – ағайын* т.б. [4,173]. Себебі дыбыс – толқын түрінде таралатын тербелмелі қозғалыс, ал дауыс – дыбыстау мүшелері арқылы шығатын үн. Ең әуелі дыбыс пен дауыс ұғымдарының айырмашылығын анықтап алған жөн [7,173].

Морфонологиялық дыбыс алмасу, сөз құрылымының ұлғаюы, сөз құрылымының ықшамдалуы жөніндегі зерттеу деректері фонетика мен морфология саласына қатысты бұрынғы қалыптасқан көзқарастар мен танымдарды қайта қарап, морфонологияны тіл білімінің бір саласы ретінде жете тануымызға жол ашты. Қорыта айтқанда, «Қазақ грамматикасындағы» А.Айғабылұлы жазған морфонология мәселелері осы саладағы ізденістерге тірек болатын, негізгі бағдарға алатын танымдық ғылыми ұстаным болды.

Қазақ тілі фонетикасы мен фонологиясының теориялық жағынан қалыптасуы мен дамуында сингармофонологиялық бағыттағы зерттеулердің, тіліміз дыбыс жүйесін сингармотеория негізінде қарастырудың маңызы зор болды. Қазақ тіліндегі сингармонизмнің фонологиялық қызмет атқаратындығы

сингармонизм табиғаты, тіліміздің өн бойында сингармонизмге қатысты туындайтын теориялық мәселелердің заңдылықтары анықталып, жүйелі зерттеліп келеді.

Қазақ тілі дыбыс жүйесінің жаңа бағытта зерттелуі тіліміздің фонологиялық ерекшеліктері мен әртүрлі қырларын терең тануға мүмкіндік беріп қана қоймай, жаңа міндеттерді де алға тартып отыр. Соның бірі - сингармониялық зерттеу нәтижесінде туындаған сингармонизм фонологиясының терминологиясын жасап, қалыптастыру қажеттігі. Бұл бағытта да Ә.Жүнісбеков, М.Жүсіпұлы, С.Мырзабеков сияқты ғалымдардың жүйелі ізденістерін атап көрсетіпміз [8, 21-25]. Қазақ терминдерін жасауда тіліміздің ішкі мүмкіншілігін пайдаланып, ал басқа тілден термин қабылдаған жағдайда оны өз тіліміздің заңдылығына бағындырып, дыбыстық өзгерістерге түсірудің дұрыстығын тіл дамуының қазіргі жағдайы айқын дәлелденгендей. Қорыта айтқанда, қазіргі кезеңде қазақ тілі фонологиясының зерттелуі жаңа бағытта дамып, тың ізденістермен толығып келеді. Сондықтан тіліміздің фонологиялық табиғатын терең тану мақсатында сингармонизм заңдылығын жан-жақты зерттеуге назар аударамыз. Қазақ (түркі) тілінің просодиялық доминантасы сингармонизм екендігі ғылыми тұрғыда дәлелденуі нәтижесінде қазақ тіл білімінде сингармофонологиялық тұрғыдағы зерттеулерге жол ашылды. Қазіргі таңда қазақ тілі дыбыс жүйесі сингармофонологиялық бағытта жүйелі түрде зерттеле бастады. Қазақ тілі үндесім дыбыстар қоры, үндесім дыбыстары, дыбыс және буын үндесім бірліктері, қазақ сөз қабылданымының сингармониялық негіздері т.б. мәселелер ғылыми нысанаға алынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айғабылұлы А. Қазақ тілінің морфонологиясы. – Алматы: Санат, 1995. – 136 б.
2. Жанбаева С.Б. Сингармонизм и слова во фразе (экспериментально – фонетическое исследование на материале казахского языка). – Ленинград: АҚД, 1985. – 26 с.
3. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынұв және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: 1998. – 216 б.
4. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: 2001. – 784 б.
5. Қалиев Б. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 116 б.
6. Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1986. – 192 б.
7. Оңласынова Д.С. Дауыс тонының жеке имиджды қалыптастырудағы маңызы // ҚазҰПУ Хабаршы. Филология сериясы –2016. –№2 (54). – 97-100 бб.
8. Байғалиев Ү.Н. Қазақ тіл біліміндегі интонация теориясының зерттелуі // ҚазҰПУ Хабаршы. Филология сериясы –2015. –№2 (52). – 21-25 бб.

Аннотация

Оспангазиева Н.Б.¹

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова

ВИДЫ ФОНОЛОГИЧЕСКИХ И МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В Статье рассматриваются типы фонологические и морфонологические явления в казахском языке и способы их формирования. Различные фонологические изменения преимущественно в составе заимствованных слов предназначены для облегчения их произношения. Звуковые явления, как известно, являются одной из форм существования языка и подчиняются его фонологическим законам. В настоящее время представляет интерес природа звуковых изменений, их соотношение с фонологическими и морфонологическими явлениями. Поэтому изучение звуковых изменений, их функций в структуре слова и другие проблемы, связанные с фонетической системой языка являются актуальными для дальнейших научных исследований в области казахской фонетики и фонологии. Правила и стабилизовавшиеся фонетические закономерности образуют фонетика-фонологическую структуру конкретного языка, его специфические особенности.

Ключевые слова: фонологическое явление, морфонологическое явление, ассимиляция, диссимиляция.

Annotation

Ospangaziyeva N.B.¹

¹Institute of Linguistics named after Ahmet Baitursynov

TYPES OF PHONOLOGICAL PHENOMENA IN KAZAKH LANGUAGE

Different phonological changes in the content of the word are considered as phonological phenomena. They consist of facilitation of speaking, subordination of foreign words, phonological attraction. Phonological phenomena is a form of existence of that language. Phonological phenomena are based on the phonological system of that language. It means that phonological phenomena appear when they do not correspond with the language rules. Nowadays own peculiarities of phonological phenomena, other problems are not collected into common scientific meaning. Therefore phonological phenomena, their functions in the word structure and other problems give a positive influence on scientific research of the Kazakh phonetics.

Key words: phonological yavleniye, morfonologicheskie yavleniye, assimilation, dissimilyaciya.

А.А. СЕЙТБЕКОВА¹

¹А.Бітұрсынұлы ат. Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан

АХМЕТ ЙҮГІНЕКИДІҢ «АҚИҚАТ СЫЙЫ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ «БІЛІМ» КОНЦЕПТІСІ

Түйіндеме

Мақалада XII ғғ. Қарахан мемлекетінің аса гүлденген кезеңінде түркі халықтарының қоғамдық-саяси өмірінен, тарихынан, наным-сенімінен мол дерек беретін үгіт-насихатқа толы поэтикалық шығармалардың бірі – Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» жазба ескерткіші қарастырылады. Дидактикалық мазмұнда жазылған жазба ескерткіште білімнің пайдасы, діни сипаттағы адамгершілік мәселелер қамтылғандықтан, рухани-діни ұғымдарға байланысты алуан түрлі түсініктер «Білім» концептісі арқылы айқындалады. Бұл дүние құбылыстарын діни тұрғыдан түсінуге және түсіндіруге тырысқан Ахмет Йүгінеки оқу-білім арқылы Алланы тануға шақырады. Жазба ескерткіштегі «Білім» концептісінің мазмұнын сипаттайтын діни лексемалар, тенеулер мен афоризмдердің қазақ тілімен сабақтастығы анықталады. *Білім* концептісінің аясында Алланы тану арқылы *Адам* тұлғасын қалыптастыратын, адамгершілік позициясын танытатын *тілге сақ болу*, *қанағатшылық*, *жомарттық*, *кішіпейілділік* когнитивтік модельдермен өрнектеледі. Автор аталмыш жазба мұрадағы рухани-діни таныммен астасып жатқан **тілдік бірліктерді қарастыра отырып**, Ахмет Йүгінекидің **Тілдік тұлғасын айқындайды**.

Түйін сөздер: жазба ескерткіш, концепт, білім, діни ұғымдар, афоризмдер, мақал-мәтел.

Ерте дәуірде немесе одан бергі ортағасырда өмір сүрген түркі халықтарының дүниетанымын, дара болмысын прагматикалық, лингвокогнитивтік, лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеуімізге тіл білімінің түркология саласында өзекті мәселе болып табылады. Осыған орай соңғы кездері қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы *концепт* табиғатын жазба ескерткіштер материалдары негізінде ашуға бағытталған Н.Ф.Шаймердинованың [1], Р.К.Байымбетованың [2], Б.М.Сүйеркұлдың [3], Г.Ж.Сапарбекованың [4] еңбектерін атауға болады. Мұндай ғылыми зерттеулердің нәтижелері түрлі тарихи кезеңдердегі өмір сүрген авторлардың рухани болмысын, тілдік әлемін тануға мүмкіндік береді. Ғалым Ж.Манкеева атап көрсеткендей, «көне мәтіндік тілдік деректер бір ұлттық ұжымда өмір сүріп, қызмет істеген адамдардың (тіл ұстанушыларының) ұзақ этномәдени даму жолын танудың бір құралы, маңызды таным тетігі ретінде айқындалады» [5].

Зерттеу барысында теологиялық және когнитивтік-семантикалық талдау, тарихи-салыстырмалы, сипаттама, талдау әдістері қолданылды.

Біздің зерттеу нысанымызға алып отырған XII ғғ. Қарахан мемлекетінің аса гүлденген кезеңінде түркі халықтарының қоғамдық-саяси өмірінен, тарихынан, наным-сенімінен мол дерек беретін үгіт-насихатқа толы поэтикалық шығармалардың бірі – Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» жазба ескерткіші. Ақын шығармасында өз заманының қоғамда болып жатқан әлеуметтік мәселелерді қозғай отырып, рухани құндылықтарды қалыптастыратын діни сипаттағы философиялық ой-толғауларын жазып қалдырды.

Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дидактикалық жанрда жазылғандықтан, ақынның индивидуалды-авторлық бейнесін танытатын дидактикалық мазмұндағы ұғымдар мен түсініктерден құралады. Яғни автордың дүние туралы таным-түсінігі концептілер арқылы бейнеленеді. Концептуалдық бейне дүниенің тілдік бейнесінің бір бөлігі болып табылады. Дүниенің тілдік бейнесінде мифологиялық, логикалық позитивті танымның бәрі болады [6, 15]. Поэтикалық мәтіндегі танылған концептілер дүниені сезімдік қабылдау, қиял, фантазия шеңберінде көрініс тапқан бейнелермен объективтендіруге негізделеді [7, 92]. Осылайша ол өзін қоршаған әлеммен, дүниемен, болмыспен байланыстыратын сөйлеу фактілерінің белгілі бір жүйесін қалыптастырады. Осы жүйе, яғни *тіл ұстанушының поэтикалық концепциясы* оның өзіне ғана тән, меншікті дүниесі болып табылады [4].

Ахмет Йүгінекидің көтерген тақырыптары қарапайым халықты оқу-білімге шақыру, имандылық пен әдептілікке үндеу болғандықтан, шығарма авторының лингвокогнитивтік деңгейін көрсететін рухани-діни ұғымдарға байланысты алуан түрлі түсініктер ғаламның тілдік бейнесіндегі дидактикалық **«Білім»** концептісінің аясында құрылады. Адамның өмірдегі мақсаты не ? деген сұраққа Әдиб Ахметтің жауабы – *Алланы тану*. Құрандағы «әр адамның мақсаты – *Алланы тану*» деген сөзді басты қағида етіп алып, оның құралын іздей бастайды. Ол – **білім**. Бұл дүние құбылыстарын діни тұрғыдан түсінуге және түсіндіруге тырысқан Ахмет Йүгінеки *оқу-білім арқылы Алланы тануға* шақырады.

Ақын алғашқы сөзін Құранның үлгісін негізге ала отырып, оқы, біл, үйрен деп бастайды. Ақын адам баласының бойындағы катігездік, сараңдық, надандық секілді жағымсыз мінездерден сақтанудың жолын

Алланың жіберген сәлемдерімен жеткізуге тырысады. Мәселен, *білімнің пайдасы және надандықтың зияны* туралы айтылған алғашқы сөзінде Алланың «Ғылым Шында болса да талап ет» деген сәлемін келтіре отырып, адамзатты білімді болуға шықырады. Оқу-білімді, ғылымды көкке көтеріп мадақтайды. Әдептілік, мейірімділік, жомарттық секілді мәселелерді де осы білімнің құдыретті күшімен шешуге болатынын айтады. Жазба мұрағатта «*Жаратушы тәңірі де білім арқылы танылады*», «*малы жоққа білім – таусылмайтын мал, қаржысы жоқ білім – бітпейтін қаржы*» сынды теңеулер мен афоризмдер «білім» концептісінің мазмұнын сипаттаушы ретінде өріс құрайды.

Біліг бірлә білінүр төратқан іді
Білігсізліг ічрә хайр йоқ деді
Жаратушы тәңірі де білім арқылы танылады.
Надандықта жақсылық жоқ» –

дей келе білім үйренгісі келмеген кейбір қауымның бұтқа сеніп, жансыз нәрседен медет тілейтінін көңілі құлази отырып жырлайды.

Біліг білмемекдін бір анча будун.
Өз елгін бұт етіп *ідім бұ* деді.
Білімі болмағандықтан бір қауым халық
Өз қолынан бұт жасап: «Кұдайым бұл», –

деді.

Оқу-білім үйренбеген жанның құдайды қолдан жасап, сол бұтқа сыйынуы надандықтың белігісі дейді.

Білігліг сөзі пәнд насихат адаб
Біліглігні өгді ажам һәм араб
Тауарсызға білігі түгенмес тауар
Хисабсызға білігі тауарсызға арылмас хисаб
Білімдінің сөзі үгіт, насихат, үлгі-өнеге,
Білімдіні мақтайды, азиат та, араб та.
Малы жоққа білім – таусылмайтын мал,
Қаржысы жоқ білім – бітпейтін қаржы –

деген ой-толғаныстары Құран-Кәрімнің бірқатар сүрелерінде білімнің пайдасы жайында мынадай аяттармен үндеседі: «Алла тағала сендерден иман келтіргендердің және ғылым бергендердің дәрежелерін көтереді». Яғни, Құранды жақсы білген Ахмет Йүгінеки ислам дінінің халыққа қажетті барлық тұстарын камтып, дүйім жұртқа қарапайым тілде дінді жете түсіндіруге өз күшін салған.

Ақын өлең жолдарында жеке тұлғаның *білім* арқылы жоғары мен немесе төмен құлдырайтынын *білімді-надан* бинарлы концептісі арқылы көрініс табады. Мысалы,

Біліг бірлә алим йоқар йоқлады
Білігсізліг ерні чөкерді қоды
Білімнің арқасында ғалым жоғары көтерілді,
Білімсіз надан төмен құлдырайды.

Жыл жолдарында *білімі* концептісі шегінде байқалатын теңеулер кеңінен орын алған. Ақын адам бойындағы жақсы-жаман әрекеттерді біліммен байланыстыра отырып, білімдіні *баһалық динар* (бағалы динарға), білімсізді құны жоқ *баһасыз биші* (бос бақырға) теңейді. Немесе білімді адамды *майлы сүйекке*, білімсізді *іліксіз сүңәктег хали* (майсыз сүйекке) теңеу арқылы жыр жолдарын айшықтай түседі.

Баһалық динар ол білігліг кіші
Білімді кісі қымбат бағалы динар сияқты.
Бұ жаһил біліксіз *баһасыз биші*
Білімсіз надан – құны жоқ бақыр
Біліксіз іліксіз сүңәктег хали
Білімсіз кісінің майы жоқ сүйек бос сияқты.

Ақынның жыр жолдарында надан, білімісіз ерді *әйелге* теңеу кездеседі. Яғни ақын танымындағы әйелге қатысты жағымсыз коннотациядағы ассоциациялар былайша көрініс табады:

Білігліг тіші *ер* жаһил ер *миши*
Білімді әйел – ер, надан еркек – әйел

Ақын ислам өркениеті енген уақытта адам баласын білім арқылы бақытқа *саадат йолы* (бақыт жолы) қол жетуге болатынын түсіндіреді.

Бірліг бірлә білінүр *саадат йолы*
Біліг біл *саадат йолыны* була
Бақыт жолы білім арқылы білінеді.
Білім ал. Бақыт жолын ізде.

Сонымен концептілік жүйе қалыптастыруда санадағы ішкі құрылымдар белгілі бір когнитивтік модельге салынып жинақталады. Осымен байланысты жазба ескерткіш тіліндегі *білім* концептісінің аясында Алланы тану арқылы *Адам* тұлғасын қалыптастыратын, адамгершілік позициясын танытатын *тілге сақ болу, қанағатшылдық, жомарттық, кішіпейілділік* микроконцептілік модельдермен өрнектеледі. Сонымен қатар шығарманың өн бойында аталмыш микроконцептілер адам бойындағы *қанағатшылдық-қызығушылық, жомарттық-сараңдық, кішіпейілділік-тәкаппарлық* сияқты қарама-қайшы қасиеттерді көрсететін бинарлы көнцептілері арқылы өріліп отырады.

«Адам – тілге сақ болу» когнитивтік моделі. Ахмет Йүгінеки *тіл өнері* жайында да ғибратты сөздерін шебер баяндайды. Ақын әдептіліктің басы – тілге сақ болу, өсек-өтіріктен сақтану, дұрыс ойланып сөйлей білу дей келе: «*Тілді тыю – әдептілік пен тәртіптіктің шарты*» деп тілге бір тарау арнаған. Мұхаммед пайғамбардың хадисін жыр жолдарына келтіре отырып, жамандық та, жақсылық та тілден болатынын былайша өрнектейді:

Гүдазгил тіліңні кел аз қыл сөзүң
Гүдазілса бұ тіл гүдазлар өзүң
Тіліңді бақ. Аз болсын сөзің,
Тіліңді бақсаң, боларсың аман өзің.

Ақын тілге сақ болмасаң, тозақ отына күйетінін ескертеді.

Расул ерні отқа йүзін атқучы
Тіл ол деді йығ тіл йул отдын өзүң

Пайғамбар: «Адамның жүзін отқа күйдіретін – тіл», – деді
Тіліңді тарт сақтан оттан өзің.

Ақынның жыл жолдарында тілге сақ болудың көнеден келе жатқан көні сөз асалдег, йалған басал, йалған сөзигдегкөні сөзишифа өрнекті теңеулерді де қатар қолданып отырады:

Көні сөз *асалдег* бұ *йалған басал*
Басал йеб ачытма ағзы асал
Йа йалған сөзигдегкөні сөзишифа
Бұ бір сөз озағы ұрұлмыш масал

Шын сөз бал сияқты, жалған – жуа.
Бал татыған аузыңды жуа жеп ашытпа.
Жалған сөз – ауру, шын сөз ем сияқты
Бұл бұрыннан келе жатқан мысал сөз.

Сонымен қатар қазіргі тіліміздегі «*Сүңінің жарасы бітер, тіл жарасы бітпес*», «*Көп сөйлеген, Көптен айрылар*» сияқты т.б. мақал-мәтелдердің түп-төркіні ақын мұрасында көрініс табатынын мына мысалдардан айқын аңғаруға болады:

Башақтұрса бұтмас бұтар оқ башы.
Оқ жарақаты кетеді, бірақ тіл жарақаты кетпейді.
Өкүш сөзлегенде өкүнген телім.
Көп сөйлеген көп өкінеді.

Ақын осы тарауында Құдай жолына түскендерге күнәдан арылудың бір жолы тілді тыю керек екендігін тұжырымды түйінмен жеткізуді мақсат етеді.

«Адам – қанағатшылдық» когнитивтік моделі. Ақынның осы шығармасының басты кредосы ретінде *қанағатшылдық* жайында айтқан ғибратты сөздері «Дүниенің өзгеріп тұратыны жайында» деген тарауында ерекше көрініс табады.

Ақын өлең шұмақтары қанағатшылдық ашкөздікпен қатар салыстыра жырланады. *Ашкөз* адамдарды арабтың *хасис* (сараң), *бақыл* (сараң), *накас* (нәкәс) сөздерімен атап, олардың дүниеге тойымсыздығын, қанағатсыздығын *көздіңсұғы, харислық егі* (ашкөздік дерті), *тауар пасбаны* (малдың күзетшісі), *құл ол малғамалы* (мал – оның билеушісі), *малы еркіліг* (малдың құлы) тіркестермен сипаттайды.

Бұ дүниа соңыда йүгүрмек нече
Бұл дүние соңында қаниа жүгіруге болады,
Хасис нәндің өтрү деп өзүң күчә
Нече малға мұнча көңүл бағламақ
Малға мұнша не үшін көңіл бөлесің,
Бахыл нақас ұтсыз тауарнасбаны.
Сараң надан, ұятсыз, малдың күзетшісі.
Құл ол малғамалы аңар ерікліғол
Мал – оның билеушісі, ол – малдың құлы

Ақын ашкөз адамдардың заттық (материалдық) дүние құндылықтары ретінде мал, дүниә (дүние), ганж (қазына), тәтті, йегу (тамақ), кәтгүлүг(киім), тон, шараб (шарап), ас, зәр (алтын), сим (күміс), кісе (дорба), сандық, сабат (себет), нәң (байлық), т.б. екенін көрсете отырып, бұл ажун нәңі, дүниа нәңі (дүние байлығын) жинап теріп болмайтынын тілге тиек етеді.

Ақынның пікірінше, бұл дүние өзгермелі, ауыспалы. Сол себепті адам Құдайға құлшылық жасап қанағат деген асыл қасиетті бойынан шығармау тиіс дегенді ескертеді. Дүниенің өзгеріп тұратынын былайша баяндайды:

Бұ күн бар йарын йоқ бұ дүниә нәңі.
Бұл дүниенің заты бүгін бар болса ертең жоқ.
«Бұ мал келсе ерте барұр баз кечә
Мал таңертең келсе, кешке қайта кетеді.

Ақынның бұл теңеулері дүниенің жалғандығын сипаттаудағы өзіндік ерекшеліктері болып табылады. Өмір бойы ашкөздікпен дүние соңында жүгіріп, жинап-терген байлықтың бір мезетте ғайып болатынын шебер жеткізеді. Олар өз заманындағы көне түркі тілінің алуан түрлі арқышкөчгүлүг(көшетін керуен), бұ ажун рабат(бұл дүние – керуен) афоризмдерімен және теңеулермен репрезенттелген.

Бұ ажун рабат ол түшүп көчгүлүг
Бұл дүние – керуен, оған түсіп көшеді
Рабатқа түшүглі түшер кечгүлүг
Керуенге түскендер одан әрі сапар шегеді.

Ақын өлеңдерінде қанағатшылық-қызығушылық бинарлы концептісі былайша көрініс табады. Алланың елшісі Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с): «Күллі қатенің басы – дүниеге қызығушылық» – деген өнегелі сөзін келтіре отырып, дүниедегі көздің жауын алатын нәрселерді жаздағы тоқтаусыз көшіп кететін бұлтқа немесе құс сияқты тез ұшып кететін түске теңейді.

Байлыққа сұқтанбай, тұт қарын тоқлұғын (қарынның тоқтығын қанағат ет), көңүлдің чықарғыл тауар сұқлұғын (малға сұқтануды көңіліңнен шығар) деген өсиетті сөздерімен Алланың бергеніне қанағат ету керектігін айтады. Ал байлықты қанша қуғанмен Алланың бұйрығымен болатындығын былайша келтіреді:

Бұ байлық чығайлық іді қысматы.
Байлық пен кедейлік Алланың ісі.

Ақын пайғамбардың дүниені егістікке теңегенін келтіре отырып, оған адам барлық жанын салып игілік етуді талап етеді.

Тарықлық деп айды ажунны расул.
Пайғамбар дүниені егістік деп айтты.
Тарығлыққа қатлан тары едгүлүг.
Егістікке жаныңды салып игілік ек.

Жылан лексемасы жағымсыз символдық мәнде қолданылғанын мына өлең жолдарынан байқалады. Яғни, сырты жылтыр бұл жалған өмірді сұр жыланға теңейді.

Йыландег бұ ажун йылан оқлағу
Йоқамаққа йұмшақ ічі пур ағу
Бұл дүние – жылан. Жыланның көзін жой.
Сипағанға жұмсақ, бірақ іші тола у.

Осылайша ақын сырттай қарағанда осы дүниенің аса тәтті, ал ішкі сырын ақтарғанда одан мың пәлені кездестіруге болатынын тамаша суреттейді. Ақын харислық соңы ғам өкүнүч хасрат ол (ашкөздіктің соңы өкініш, қайғы, қасірет) – деп сараңның күні қараң, қарғыс алып, оның бар жинағаны өкініш пен қайғыға айналатынын ескертеді.

«Адам – жомарттық» когнитивтік моделі. Ақынның танымында мақтауға лайық кісі – жомартадам деп түсіндіреді. Шығармада жомарт бола білген адамның қадір-қасиетінің артатындығы, халықтың қалаулысына айналатындығы, жасаған күнәларының кешіретінділігі көркем суреттелген.

Жомарттықтың мәні алдымен шаһының кеңпейілділігін, ұлылығын сипаттаудан бастайды. Оны араб тіліндегі *фарр* (ұлылық), *джуд* (жомарттық), *бади' ихсаны* (ғажайып қарапайымдылығы) тіркестерімен сипаттайды: Аның *фарри* жуды бади' ихсаны (*Оның ұлылығы, жомарттығы, ғажайып қайырымдылығы*).

Сосын барып оқырманына: *Ахы бол сәңа сөз сөкүнүч келмесүн, Сөкүнүч келгү йолны ахылық тыйұр (Жомарт бол. Саған сөз де, сөгіс те келмейді. Сөз келетін жолды жомарттық тияды, Ахылық қамуғ айыб кіріні йүйұр (Жомарттық барлық айыптың кірін жуады), Ахылық шараф жаһ жамал арттұрұр (Жомарттық, атақ-даңқынды, ажар-көркіңді арттырады)* сияқты жомарттықтың пайдасын өзек етеді.

Адам бойындағы асыл қасиеттердің ең бастысы *ахылық ерұр біл бахыл көзгісі* (жомарттықты – сараңның айнасы) деп салыстырады.

Ақын жомарт адамды – *берігі еліг* (беруші қол), сараңды *еліг құтсұзы* (қолдың құтсызы), *бахыл еліг кәт беркіліг* (сараңның қолы – тастай берік) деген қанатты теңеулермен өлең жолдарын айшықтай түседі.

Осылайша ақын адамдарды дүниеқор болып не өзі жемей, не өзгелерге бермей сараң болудан сақтандырады.

«Адам – кішіпейілділік, қарапайымдылық» когнитивтік моделі. Пайғамбардың «Алла кішіпейілдінің абыройын асырады, тәкаппардың құтын қашырады», – деген ғибратты сөзін берік ұстанған ақын болашақ ұрпақты *кішіпейілдікке* шақырады. Ақын адамның кішіпейілділік қасиетін *тәкаппармен* салыстыра жырлайды. Мұсылмандықтың белгісі – *кішіпейілділік* екенін айта отырып, Алла өзін жоғары санағандарды жақсы көрмейді, яғни *тәкаппардың* жолы болмайтынын ескертеді:

Муминлық нышаны тауазу тұрұр
Ағар мумин ерсен тауазу қылын
Тауазу қылықлыны көтрұр іді
Такаббур тұтар ерні кемшұр қозы
Мұсылмандықтың белгісі – көнбістік
Егер мұсылман болғың келсе көнбісті бол.
Көнбіс адамды Тәңір көтереді,
Тәкаппар адамды төмен түсіреді.

Құрандағы Алланың «Ұлық жол менен бетер!»– деген қасиетті аятын өлең жолдарына қосып, осыдан өнеге алуды ұсынады.

Ұлұғынма зинһар ұлұғ бір байат
Ұлұғлұғ мәнің сіз алынмаң деді
Ұлықсынба, абайла, ұлық бір Құдай,
«Ұлықтық менікі, сіз иеленбеңіз».

Ақын тәкаппарлық киімін тастап, әділдік, кішіпейілділік тонын киюді насихаттайды.

Ақын жыр жолдарында адамгершілікті *үйге* (банатер) теңесе, ал *қарпайымдылықты* (һелм) *үйдің іргетасына* балайды.

Карам бір *банотәг* аңар *һелм* буниад ол.

Адамгершілік бір үйдей, қарапайымдылық оның іргетасы сияқты.

Немесе қарапайымдылықты *жасыл алқапқа* теңесе, адамгершілікті ондағы *ал қызыл гүлге* теңейді.

Иа *майдандәг* ол гүл карам *ал гүл* ол. *Немесе қарапайымдылық (жасыл) алқаптай, адамгершілік (онда өскен) алқызыл гүл сияқты.* Ақын осындай теңеу образдарын қолдана отырып, оқырманына барынша «Адагершілік» құндылықтарды сақтауды, көркем мінезді болуды насихаттайды.

Зерттеу нәтижесі. Байқағанымыздай, шығарма мазмұны әсіресе афоризмге құрылған. Себебі афоризм – бірінші кезекте дидактикалық поэзияның жемісі. Жазба ескерткіштегі кейбір афоризмдердің, мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің орта ғасырда қалыптаса бастағаны, олардың қыпшақтық негізден бастау алатындығы байқалады. Мәселен, «*Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді*» деген афоризімнің ақынның жыр жолдарындағы «Білігліг ер өлді аты өлмеді» (*Білімді адамның өзі өлгенмен, аты өлмейді*) тіркесімен желілестігі аңғарылады. Сондай-ақ «*Тіл тас жарады, Тас жармаса, бас жарады*» ақынның жыр жолдарында былайша көрініс табады: «Аның өз тілі өз башыны йейұр» (*Оның өз тілі өз басын жейді*). «*Білімді мыңды жығады*» мақалы ақынның «Білігліг біріңа білігсіз мыңын» (*Білімді білімсіздің мыңынды жеңер*) деген тіркесімен үндес.

Қорытынды. Сонымен Ахмет Йүгінеки жыр жолдарында Құран-Кәрімнің негізгі ой-тұжырымдарын негізге ала отырып, адам баласының бойындағы жақсылы-жаман қасиеттерді қарама-қарсы қойып жырлаған. Осылайша ақын болашақ ұрпаққа *Адам* тұлғасын қалыптастыратын рухани құндылықтарды (тілге сақ болу, кішіпейілділік, жомарттық, қанағатшылдық) түсінікті, көркем әрі бейнелі өлең жолдарымен жеткізе білген. Бұдан түйетініміз Ахмет Йүгінеки **өз заманының рухани-діни таныммен астасып жатқан асыл сөздермен өрнектеген Тілдік тұлғасын қалыптастырған ақын деп айтуға лайық. Себебі Ахмет Әдибтің дидактикалық танымындағы «Білім» арқылы Алланы тану концептісінің аясында бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтпаған тәлім-тәрбиелік маңызы зор қанатты сөздері, афоризмдері мен мақал-мәтелдері дәлел.**

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шаймердинова Н.Ф. *Когнитивная семантика древнетюркских орхонских текстов.* – Астана: ЕНУ, 2007. – 234 с.
2. Байымбетова Р.К. *Түркілер дүниетанымының тілдік репрезентациясы (ҮІІ-ІХ ғасырлардағы түркі ескерткіштерінің тілі негізінде) // Автореф. канд. дисс. 10.02.06.* – Астана, 2010. – 59 б.
3. Сүйерқұл Б.М. *Хорезмидің «Мұхаббатнамесіндегі» (XIV ғ.) лингвосемиотикалық кеңістік.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 376 б.
4. Сапарбекова Г.Ж. *Шежіреші тілдік тұлғасы. Канд. дисс. автореф 10. 02. 02.* – Алматы, 1910. – 24 б.
5. Манкеева Ж. *Тілді зерттеудің антрополигвистикалық үрдісі // «Қазақ тіл білімі: тарих, тәжірибе, болашақ» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары.* – Алматы, 2011. – ф20-25 бб.
6. Уәлиев Н. *Фразеология және тілдік норма.* – Алматы: РБК, 1989. -145 б.
7. Әмірбекова А. *Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар.* – Алматы: Елтаным баспасы, 2011. – 204 б.

Аннотация

Сейтбекова А.А.,

¹Институт языкознания им. А.Байтұрсынова

**КОНЦЕПТ «ЗНАНИЕ» В ПИСЬМЕННОМ ПАМЯТНИКЕ АХМЕДА ЙУГИНЕКИ
«ДАР ИСТИНЬ» XII ВЕКА**

В статье рассматривается поэтический письменный памятник XII в. Ахмета Йугинеки «Подарок истины», которая дает много сведений об общественно-политической жизни, истории, духовной культуры тюркского народа в эпоху процветания Караханидского государства. Стержневым концептом языка данного памятника выявляется концепт «Знание», так как основное содержание его дидактического произведения отражается о пользе знания, основы морали и человечности религиозного характера. По наставлению Ахмеда, путем знаний и науки призывает познать этот мир созданным Аллахом и совершать добрые поступки. В письменном памятнике концепт «Знание» определяется частотой употребления религиозных лексем, метафоров и афоризмов и наблюдаются схожие черты с казахскими понятиями. Концепт *знание* подразделяется на когнитивные модели, так называемые *следить за языком, довольствоваться малым, щедрость, скромность*, которое формирует личность Человека через познание Аллаха. Автор, рассматривая духовные религиозные понятия в данном письменном памятнике, определяет Языковую личность Ахмеда Йугинеки.

Ключевые слова: письменный памятник, концепт, знание, религиозные понятия, афоризмы, пословицы-поговорки.

Annotation

Seytbekova A.A.,

¹Institute of Linguistics named after A. Baytursynov

**THE CONCEPT "KNOWLEDGE" IN AHMED JUGINEKI'S WRITTEN MONUMENT
«TRUE GIFT» OF XII CENTURY**

In the Kazakh linguistics in the area of Turkicology an actual problem of research in the aspect of linguistic culturology is the perception of the world by Turkic people of the early period and the Middle Ages. In this connection the object of our research is the XII century poetic written monument «True Gift» by Ahmet Jugineki which gives many data on political life, history, spiritual culture of the Turkic people in the epoch of prosperity of the Karahanidsky state. The pivotal concept of the language of the given monument is the concept "Knowledge" since the basic substance of its didactic product is reflected in the advantage of knowledge, on the bases of morals and humanity of religious character. In writing monument the concept of "Knowledge" is defined by the frequency of using the religious lexemes, metaphors and aphorisms. The concept "Knowledge" subdivided into cognitive models this names follow over language, be content the little, liberality, modesty, which reshape personality individual over perception the creator. The author, considering spiritual and religious notions in a written monument, defines a linguistic personality.

Keywords: written monuments, concept, knowledge, religious concepts, aphorisms, proverbs-saying.

UTESHEVA E.¹,
The Kazakh Academy of Labor and Social Relations,
Almaty, Kazakhstan

TRENDS IN PRONUNCIATION TEXTS IN THE STREAM OF SPEECH (within the frame -work of interdisciplinary processes)

Annotation

Learners need not feel inhibited in their pronunciation efforts by uncertainties about ambiguous spellings, such as o/c. Spelling rules for predicting the vowel and consonant sounds, and even the stress, of words give learners a tool to use with confidence to change the status of their vocabulary from the category of passive-only to the category of active, expanding their repertoire of conversationally usable words. This is another significant reason for presenting spelling information when focusing on pronunciation.

Key words: trends, linking words, to incorporate, syllable, manifestation, word stress, domain, pronunciation content, conversational use, prediction rules, ambiguous, unambiguous, gain an ability, phrase rhythm.

In the late 1980's, investigations into the nature of everyday speech led many teachers to realize that the kind of precise, bookish pronunciation we were teaching to our students is in fact uncommon. To accommodate this observation, numerous textbooks began including articulatory exercises. Palatalization, as in *I/e miss [s] you* or *Could [j] you come?*, contractions of various sorts such as *///, you're, he'd, she's*, etc. and the linking of adjoining words are examples of this kind of content (Trager, Mortimer, Weinstein). Prator and Robinett show a sensitivity to these features of everyday speech.

Another clear trend in teaching is an emphasis on the role of rhythm in communication. Some pronunciation texts, as far back as the early 1970's, included information on the rhythm of English phrases. However, it was not until recently that the crucial importance of rhythm for intelligibility began to be widely reflected in our textbooks. Publications such as Graham, Mortimer and Woods are examples. They properly emphasize the two aspects of rhythm, the alternation of stressed and unstressed words, and the alternation of full and reduced vowel sounds.

One of the newest trends--perhaps part of the earlier trend to incorporate work on rhythm--is the realization that good rhythm at the phrase level is impossible without good rhythm at the word level. That is, if the syllables of a word are not correctly stressed or unstressed, higher level rhythms will not be correct, either. A trend is evident now to rectify the results of past neglect. A manifestation of this trend is the blossoming of texts like Guierre, Morley and Dickerson. They show learners how to determine for themselves where the stress of newly encountered words will fall.

The fourth trend, gaining visibility only recently, is seen in the inclusion of markedly more attention to resource. The emphasis is not on how to spell a particular sound (moving from sound to a written symbol), but on how to determine the sound of a particular spelling (moving from a written symbol to sound). Leaders of this trend to help learners predict the sounds of written words are Vernick and Nesgoda, and Prator and Robinett where they deal expressly with this topic. Commenting on this trend themselves, Prator and Robinett say,

During the last fifteen years...our interest in the system of long and short vowels and our confidence in its potential usefulness have grown. This has come about partly through the work of a group of linguists known as the 'generative phonologists.' Through their research they have demonstrated underlying systematic elements in English spelling of whose existence we were not previously aware.

The four trends--the new emphases on fast-speech phenomena, phrase rhythm, word stress, and the use of orthography as a pronunciation tool--have expanded what was once thought to be the proper domain of pronunciation content. As a result of this expansion, today's texts are clearly more adequate than ever before to the needs of learners.

In this section, we discuss major motivations underlying the trend to use orthography as a pronunciation resource. To illustrate each one, we have chosen examples that show what is meant by accessible, spelling-based pronunciation rules.

The first motivation concerns the somewhat theoretical notions of competence and performance. When we teach grammar, we understand clearly that we are not teaching students a list of sentences, but are instead trying to convey to them the rules by which they can properly put together their own sentences. The distinction between rules for constructing sentences, on the one hand, and already constructed sentences, on the other, is obvious. It is the difference between what is called. When we teach grammar, we are in the business of teaching grammatical competence so that learners can use it to produce and understand sentences in communication.

Is the same true when we teach pronunciation? It often seems that our priorities have gotten reversed. We concentrate so hard on teaching performance skills-how to articulate the vowel and consonant sounds, how intonation patterns should sound, how to make good rhythm-that we forget about the competence side-the rules governing which sounds are used in words, which intonation patterns to use when, where stress falls in words and phrases. There is a system of rules for pronunciation, and learners need to acquire this system, too.

An example can illustrate what we mean by. One rule in the English sound system is that the interdental fricative in all function words is voiced *I*əl if followed by a vowel sound: *them, although, either, than, nevertheless*. This is a powerful generalization that applies to a highly useful set of words. How can we convey this competence information to our students? Spelling is a good tool.

Spelling is such a faithful reflection of word structure that it can be used in many instances to teach structural information about the sound system. For example, the spelling rule, 'th followed by a vowel letter in a function word signals a voiced sound,' accurately states a phonological characteristic of English. This spelling rule can be written as thVf = -TH-. The formula represents spelling and other contextual information on the left side of the equals sign and sound on the right side. The f signifies 'function word'; the capital *th* written between two hyphens is a pedagogical symbol for the voiced *th* sound, *I*əl.

When learners see words like *this, they, and therefore*, they can use this spelling pattern to make an accurate prediction of the way English treats the fricative sound. That is, they need not memorize the consonant sound of each function word. The consonant pattern in spelling gives them direct access to an important generalization that should become part of their phonology. It is a competence rule accessible through spelling.

Most vowel, consonant and stress prediction rules in the sound system are available to learners through spelling. This fact is a major motivation for giving standard orthography a role in pronunciation learning.

Related to the first motivation is. We realize that few of our students are likely to gain a native ability in English. The best we can expect is that they will. So, which native abilities do we want learners to simulate?

One of the remarkable abilities that native English speakers have is to make correct guesses about the pronunciation of novel words. For example, when shown words like **to smathe* or **to pruther*, most native speakers of English will correctly voice the *th* sound. Why? Because they recognize some familiar spelling patterns-patterns that may have little to do with the structure of the language. One such pattern is a vowel letter followed by *th* and a final *e*. This pattern so regularly predicts a voiced *th*, that we can use it reliably to make good guesses about novel words. The consonant pattern that captures this generalization is. The final *e* in spelling has the same signaling value as a final *-ed* or *-ing*, e.g. **smathe, *smathed, and *smathing*. We call these final spellings, *-e, -ed, and -ing*, basic weak endings and represent them as B in the consonant pattern. Then, is a position marker meaning.

Similarly, we recognize that the spelling, *ther*, at the end of a word regularly clues us to the voiced *th* sound. In fact, we can make a correct prediction with this spelling whether *ther* is at the end of a word or before a basic weak ending: **pruther, *pruthered, and *pruthering*. In the consonant pattern, we use a raised dot (·) to collapse the two positions of *ther*, namely, at end of a word and before a basic weak ending. The consonant pattern, then, is *ther* · = -TH-. The only common exceptions to this pattern are *panther* and *ether*.

Native speakers value our ability to make accurate guesses at the pronunciation of newly-encountered words. However, even though we value this ability, we do not need it nearly so much as learners, who are constantly encountering new words. For this reason, we would like to see our students gain an ability similar to native speakers, if they could. And, in fact, they can. When they use these simple and mechanically-applied devices, such as the consonant patterns we have just discussed, learners can develop very quickly a native-like ability to predict pronunciations. Here, then, is another strong motivation for bringing spelling information into our pronunciation teaching.

Another important motivation concerns native and nonnative alike--hold vocabulary at different levels of usefulness. Some of this vocabulary consists of words we recognize when we read but never use when we speak. This is our passive vocabulary. Then, of course, there is that storehouse of words that we use readily when we talk with others. This is our active vocabulary.

Among students of English, the difference in size between their active and passive vocabularies can be quite remarkable. Consider international university students. Although their speaking skill may be limited, their passive vocabulary is often enormous. They have learned English through the medium of the written word but without a great deal of speaking experience. They have amassed a sizable vocabulary that they know by sight but not by sound. Much of this vocabulary would be considerably more useful to them, if they knew how to pronounce it. But herein lies the difficulty. Without laboring long over a dictionary and without memorizing hundreds of word pronunciations, how can they draw on their passive vocabulary for active use?

Learners need not be stranded with their handy pocket dictionaries. Spelling clues are available to give superb guidance on the pronunciation of words they need to use in conversation. To take advantage of this resource, learners must be made aware of spelling-based prediction rules.

As an example, one valuable set of rules can help learners disambiguate o/C spellings, a sequence of letters sometimes pronounced with the Long O vowel, as in *roll* and *bolster* and sometimes pronounced with the Short O vowel, as in *volcanic* and *trolley*. Three rules bring order to nearly all words spelled with the letter *o* followed by / and another consonant letter. Two rules specify the conditions under which we should pronounce the vowel as Long O. The third is a general rule applying widely to predict short vowels.

The first rule predicting Long O is for *oil* at the end of a word or before a basic weak ending, as in *stroll*, *extolled*, and *scrolling*. The vowel pattern is $\acute{o}il \acute{\cdot} = -o-$, where the raised again signifies. *Oil* anywhere else fits the general pattern, VCC = short, and should be pronounced with a short vowel, as in *hollow* and *colleague*. The only exceptions to *oil-* are *doll* and *loll*. The second rule for Long O specifies the consonants after /. Wherever *ol* is followed by the letters, Long O is predicted, as in *revolt*, *smolder*, *holstein*, and *folksy*. The vowel pattern is $\acute{o}lt/d/s/k = -o-$, where slashes separate alternate consonant letters. The only common exception to this pattern is *solder*. All other cases of o/C are predicted by the general pattern, VCC = short, as in *dolphin* and *resolve*. The only common exceptions to the general pattern are *wolf* and *wolverine*.

In short, learners need not feel inhibited in their pronunciation efforts by uncertainties about ambiguous spellings, such as o/C. Spelling rules for predicting the vowel and consonant sounds, and even the stress, of words give learners a tool to use with confidence to change the status of their vocabulary from the category of passive-only to the category of active, expanding their repertoire of conversationally usable words. This is another significant reason for presenting spelling information when focusing on pronunciation.

Literature:

1. *American English Pronunciation Lessons*, 2001.
2. *Washington, D.C.: The Institute of Modern Languages. Mortimer, C. (1985) Elements of Pronunciation. – New York: Cambridge.*
3. *University Press. Pennington, M. and Richards, J. (1986) Pronunciation revisited. – TESOL Quarterly, 20, 207-225.*
4. *Trager, E. C (1989) Pronunciation Drills in Depth. Culver City, CA: ELS Publications.*
5. *Trager, E. C. and Henderson, S. C. (2000) Pronunciation Drills for Learners of English. -Washington, D.C.: English Language Service*

Түйіндеме
Утешева Е.¹,

¹Қазақ Еңбек және Әлеуметтік Қатынастар Академиясы
СӨЙЛЕУ АҒЫМЫНДАҒЫ АҒЫЛШЫНША ДЫБЫСТАУДЫҢ БЕТАЛЫСЫ

Мақалада мәтіндегі ағылшынша сөйлегенде сөздердің дыбысталуының төмендегідей классикалық бағыттарын қарастырады:

- дыбыстарды бірге айтқандағы артикуляторлық ерекшеліктері (fast – speech phenomena);
- ағылшынша сөйлеуде екпіннің фразалық ырғағы;
- сөйлеудің дыбысталуында орфографияның пайдаланылуы;

мақалада дұрыс сөйлеудің көзі ретінде орфографияны пайдаланудағы уәжіліктің негізгі түрлері талқыланады. Орфографиялық ережелер оқитындарды ағылшынша сөйлеудің дұрыс жолына бағыттайды.

Кілт сөздер: ағым, біріккен сөз, фразалық ырғақ, артикуляторлық ерекшеліктері, орфографиялық ережелер, буын, өзгеріс, ауызша сөйлеуді пайдалану, екі мағыналы, фразаны толық түсініп алу.

Аннотация
Утешева Е.¹,

¹Казахская Академия Труды и Социальных Отношений
ТЕНДЕНЦИИ АНГЛИЙСКОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ В ПОТОКЕ РЕЧИ

В статье рассматриваются классические направления в произношении английской речи (текста):

- артикуляторные особенности при произношении звуков слитно (fast – speech phenomena);
- ритмика фразового ударения в английской речи;
- использование орфографии как произносительного элемента речи.

В статье обсуждаются основные виды мотиваций по использованию орфографии как источника правильного произношения.

Орфографические правила направляют обучающегося в правильное русло произносительного аспекта английской речи.

Ключевые слова: тенденции, соединенные слова, соединять, группировать, слог, словесное ударение, смысловое произношение, использование в разговорной речи, предсказуемые правила, изменение, двусмысленный; достигать способность, фразовая ритмика.

ЭДЕБИЕТТАНУ

МРНТИ 17.71.91

АББАСОВА М. М.¹

Национальная Академия Наук Азербайджана

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕСЕН О «ВЕТРЕ» В НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация

В народной поэзии песни о «ветре» в мифопоэтической структуре выступают в различной форме и содержании. В архаических и классических мифических текстах, представления, связанные с ветром, мотивируются непосредственно в разрушении хаоса, возобновлении космоса. Жанровая система фольклорных песен, образность ветра, связанная с обрядовыми ритуалами, ведутся здесь на основе пантеона зарождения и конкретных символов. В статье на подробных образцах Азербайджанского фольклора исследуются мифологические образы и персонажи, раскрываются архаические корни этих образов. Привлекает внимание также мифологическая структура календарных и бытовых обрядов и ритуалов. Автор проанализировал структуру на основе образцов и поэтических текстов, сопровождающие эти обряды. Этот обряд и песни о ветре исследуются на основе образцов Азербайджанского фольклора.

Ключевые слова: ветер, песня, поэтическая, церемония, мифологический, ритуал.

Азербайджанский обрядовый фольклор, подразделяющийся на календарные и бытовые обряды, наряду с мифопоэтическими особенностями, составляет один отдельный богатый источник. Поэтика этих образцов, особенности его формирования и возникновения, вытекают из мифологических мотивов, региональных особенностей традиций. На известном историческом этапе цивилизации желание первобытного человека изучить окружение, природу, со временем сформировало и желание воздействовать на этот мир, вести борьбу с природной средой. Необычный взгляд на космический мир, небесное царство в «чуде» управления человеком природными событиями также закрепляется идентичным влиянием - магической силой. В действительности, образ жизни, построенный на удовлетворении естественной потребности первобытного человека жить, желаний заполучить провизию, со временем положило начало формированию, образованию обрядов различного содержания. Среди подобных обрядов, порожденных историческими изменениями многочисленных отношений, формирующихся в контексте природа-человек, особое место занимают обряды «Приглашение ветра», «Приглашение Солнца», «Приглашение дождя», а также обряды «Новруза».

В структурном составе этих обрядовых песен активность мифологических образов, функциональные показатели, участие в идейно-художественном решении в качестве отдельных персонажей и образов, занимают ведущее место в поэтической определенности текстов.

Известно, что каждая мифологическая система, обведенная верованиями, приметами внушается посредством соответствующих образов. Во всех случаях ставшие культовыми предметы, легендарными живые существа, создавая большую систему, выступают из идеи, художественного содержания мифологического воззрения. Иначе говоря, первичное художественное мышление во всех случаях характеризуется соответствующими мифическими персонажами, своеобразными образами. Возникновение, источник становления мифологического образа, связываясь непосредственно с мотивами народной веры, убеждений, с другой стороны, в контексте литературного текста превращаясь в образ, приобретает и отдельные поэтические особенности. Символизация и метафоризация же, составляющие основу художественного разнообразия, являясь фундаментом в этом кругу, не отделяется от мифического сознания. С этой точки зрения, изучение богатых мифологическими образами текстов вызывает интерес в определении основ литературно-художественного творчества в контексте первичного сознания.

Мифологические образы, занимающие место в богатой поэтической системе различных видов и жанров азербайджанского фольклора, в системной форме также в одинаковой степени характерны и для текстов народной обрядовой лирики. Указанные образы в жанровом разнообразии народной поэзии выделяются своеобразной структурой, семантическими особенностями. Избирательность мифологического мотива и образа в отдельных сезонных, обрядовых, трудовых песнях, баяты-причитаниях, любовного толка народных песнях и др. источниках в той или иной степени утверждается стилистической характерностью. В воспевании, выражении общественных, сакральных тем или личных интимных чувств, мифологический образ, содержательная, поэтическая определенность персонажа обуславливается соответствующим стилистическим фактором.

С этой точки зрения проведение указанных обрядов исторически создало свои онгоны, божества в соответствии с ритуалами. Основная цель проведения этих обрядов связана с их удовлетворением, «питанием», неразгневанием (как на ритуальных церемониях “Полив дождя” – прим. М.М.Аббасова) и др. чаяниями и верованиями. В идентичном же контексте предотвращение природных явлений или воздействие магическим путем на их появление сохранились в песнях о «ветре» и в их обрядовых ритуалах.

В древних мифологических взглядах тюркских народов функциональная семантика ветра среди природных явлений носит отдельное содержание. Поскольку ветер связан с восприятием окружающего мира – натуральной особенностью природы, бытия, особой динамичностью выделяется и в мотивизации фольклора. Как известно, смена времен года, упорядоченность атмосферы в изменении климата в той или иной форме как природное явление регулируется и ветром. Не осталось без воздействия на архаическое мышление и представления, древнее как человеческий быт, и такого природного явления, как использование энергии ветра в народном быту, хозяйстве.

В тюркском мифологическом мышлении ветер, в первую очередь, обладает упорядочивающей функциональностью, приводящая в движение первичные стихии в восстановлении мира-космоса. Фиксирование в народных обрядах - чередовании «вторников» в обрядах Новруза - и «ветряного вторника» исходит из представления об объединении энергий земли, огня, воды в одном ряду с ветром в оживлении, воскрешении земли-жизни. Место ветра в более архаическом плане в восстановлении космоса основывается на мотивы переобразования, перестройки и в мифических текстах, легендах и преданиях, связанных со “Всемирным потоком Ноя”.

На веровании о дуновении ветра со всех четырех сторон мира в мифологическом сознании связанный с ветром пантеон Бога-духа отображает структуру известной модели космоса. У бурятов, дух, приносящий с ветром дождь называется Зада, у бурятских монголов называется Бухан/ Бога Зада (3, 302). Принесение ветром дождя, тепла, холода в представлениях объясняется на основе символизации добра и зла, четырех отдельных полюсов космоса. Ветер, изгнав зиму, приносящий теплую, цветущую весну, помогающий земледельцу построить, организовать хозяйство, в то же время обладает силой, превращаясь в ураган, метель, уничтожить все. Не случайно, что в народном быту дифференциация ветра в идентичном контексте, отличаясь в выборе цвета, выражается в виде «черного ветра».

В рамках пантеона сотворения в системе стратификации неба и добрых и злых духов ведущее место занимает и выбор онгона ветра. В тюркской и алтайской мифологиях в началах добра и зла джинн урагана Сазакан, и бог урагана Татай хан становятся образами в демонологическом представлении (4, 650, 720). С этой точки зрения, встреча ветра, призывы к нему связаны для различных песенных мотивов с различной эмоциональностью. В песенных текстах рыбаков, являющихся трудовыми песнями, эти призывы, в первую очередь, построены на антропоморфных онгонах. В рыбацких песнях к образности золотой рыбы, мифологическому «яху» присоединяются и задачи объекта поклонения Ветра. Эта группа песен, в основном, строится на ветре, на текстах, управляющих ветром, образ Ветра описывается в антропоморфических особенностях :

*Дедушка ветер в колыбели,
Пусть зазеленеют поля
Дедушка у колыбели
Веер дай,
Помахаем им
Yel babam nәnnidәdir,
Kiriş ver kirişlәyәk.
Babam nәnni üstә,
Yelpik ver,
Yelpiklәyәk (1,41)*

В народных баяты же призывы к ветру обретают поэтичность эмоционального содержания, связанную с чувствами и мыслями лирического героя:

*Ветер, дующий с гор,
Ветер, испытывающий мое терпение.
Ты растрепал волосы суженой
Как ж ты жесток, ветер.*

*Dağlardan əsən külək,
Səbrimi kəsən külək.
Yarın saçın dağıtdın
Zalımsan, nə sən, külək (5)*

*Не дуй, миленький ветер
Не испытывай мое терпение, ветер.
Любимый в пропасти,
Не преграждай ему путь, ветер
Əzizim, əsmə külək,
Səbrimi kəsmə külək.
Sevgilim dəryadadır,
Qabağın kəsmə külək (5)*

Климатоизменяющая, приводящая дождь, упорядочивающая функция ветра в целом сохраняет архаическое содержание и в шаманских ритуалах. Изгнание болезней, злых, черных сил из тела человека, из разных мест и очагов, в обрядах шаманского камлания примыкает к ритуалам на основе мифической силы, энергии ветра. Осуществление камом шаманских ритуалов большей частью перед горой, в направлении дуновения ветра, важно для передачи и приема магической энергии. Мифическое свойство ветра по изгнанию злых духов, сил в азербайджанском фольклоре, в частности народной поэзии, выражается и в содержательной структуре заговорных стихов. Во многих заговорах после исполнения молитвы, люди, проводящие ритуалы, завершают заговор продуванием. Занимающие главное место в заговорных текстах в имитационной форме (в виде уф... уф... уф - М.М.Аббасова), эти призывы приобретают функциональность в идентичной информативности.

В нашем фольклоре, в народной поэзии, песни о ветре были изучены, преимущественно, в «обрядках ветра» и детских рифмах. Противопоставление ветра с особым обрядом исторически была связана с традициями пахоты. После молотбы зерна с отделением зерна от соломы осуществлением особого технологического способа с помощью ветра, трудящиеся со временем создали песенные тексты призывов ветра, настроенные на атрибутах ветра, мифических особенностях:

*Эй, дедушка Ветер, дедушка Ветер,
Буду я жертвой твоей, приди, дедушка.
Зерно наше на земле осталось,
Мы без выхода остались.
Эй, дедушка Ветер, дедушка Ветер,
Буду я жертвой твоей, приди, дедушка.
A Yel baba, Yel baba,
Qurban sənə, gəl, baba.
Taxılıımız yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı.
A Yel baba, Yel baba,
Qurban sənə, gəl, baba (2,45).*

Как видно и из приведенного текста, к ветру обращаются как «ветер-отец» и бог ветра отображается в антропоморфном виде. Ветряной антропоморфизм здесь исходит непосредственно из связи природного явления с горным культом. Зарождение ветров, их постоянное место пребывания в народных легендах, преданиях, сказках во многих случаях отмечается наряду с дождем на вершинах гор. И в текстах, построенных на обращениях к туману, являющихся сезонными песнями, Ветер изображается в горном мифопространстве:

*Туман, беги, беги,
Открой покрывало, открой...
Дед мой Солнце,
Под огнем.
На крыльях
Огненного облака.
Дедушка мой Ветер,
Под ветром,
На крыльях ветра
Если призову,
С гор придет.*

*Duman, qaç, qaç,
Rübəndini aç, aç...
Giin babam,
Od altında.
Od bulud,
Qanadında.
Yel babam,
Yel atında,
Yelpizin qanadında
Səsləsəm,
Dağdan gələr (2,46)*

В свою очередь, поверье о превращении культа горы в место сбора духов предков сформировало такие стереотипы поведения, как поклонение горе, жертвоприношение в различных обрядах, или же уклонение и избегание его (как в дастанах «Книге Деде Коркут» - М.М.Аббасова). В архаической семантике символизируемая в значении «большой», «отец» гора, а также примыкнувший к стихии сотворения вокруг него «ветер» приобретает здесь дополнительную информативность в сакральном мышлении.

В нашем фольклоре другая группа призывов к «Ветру» построена на обращениях «Гейдар»:

*Гейдар, подуй, подай воды,
Принеси дитю моему сны.
Пройдя через цветы-луга,
Принеси душистые запахи.
Heydər, əsib su gətir,
Balama yuxu gətir.
Keçib çətən-çiçəkdən,
Ətirli qoxu gətir (6)*

Отмеченный песенный текст исполняется на мотиве колыбельной. Дар ветром дождя, в широком смысле богатства, зелени, соединяет воедино особенности ветра как природного явления и в представлении. Построение же обращений на «Гейдар», на наш взгляд, выражает не конкретный мифологический образ, а только лишь меняющиеся со временем вид и форму призывы. Эти выражения из значений «Бол-бол», «эггей», «эгей» превратились в форму «Гейдар» и сохранили свою архаическую форму во многих текстах:

*Гейдар, приди, Гейдар, приди,
Цветы, эй, собирай, приди.
На свадьбу моего брата,
Наклони ветки, собери, приди (6)
Heydər gəl ha, Heydər gəl,
Çiçəkləri hey dər, gəl.
Qardaşımın toyuna,
Budaqları əy, dər gəl (6)*

В Азербайджанском фольклоре другую группу песен «Ветра» составляют тексты, высказанные обращением к «гилавару», «хазри» (соответственно, южный и северный ветры – прим. пер.). И в этих песнях и Гилавар, и Хазри выступают в мотиве доброго начала, приносящего дождь, зелень, тепло. Со временем в календарных народных обрядах, наряду со встречами природных явлений, призывами к ним и теми или иными ритуальными действиями, проводились подачи милостыни и жертвоприношения. Обрядовая характерность указанных песен отражает здесь и содержание ритуалов подачи и сбора милостыни при приходе, встрече ветра.

*Дуй, Хазри и подам я милостыню
Дуй, Гилавар, дуй родимый,
Хазри усни, Гилавар приди.
Əs Xəzri, mən də verim nəziri,
Əs gilavar, əs qadasın aldığım,
Xəzri yat, gilavər gəl. (2,50)*

Изучение образцов о «ветре» в нашем фольклоре отображает упорядочивающую в мифологическом, народном веровании и сознании и разрушительную в космическом начале цикличность Ветра. Иными словами, пантеон мирового порядка добра и зла находит здесь объяснение на основе мифологических корней ветра, включающего в себя и другие элементы сотворения.

Литература:

1. Антология азербайджанского фольклора. - XVII том. - Фольклор Мугани / собиратель, составитель и автор предисловия Х.Исмаилов. – Баку: Нурлан, 2008. – 447 с.
2. Песни, поверья, благопожелания / собиратель и составитель А.Набиев. – Баку: Писатель, 1986. – 213 с.
3. Огел Б. Тюркская мифология / Дастаны с источниками и комментариями. - II том. – Анкара: 1995, 610 с.
4. Турецкая мифологическая энциклопедия / Словарь турецких поговорок) / составитель Дениз Каракут. – Стамбул: 2012. – 906 с.
5. информатор Фарзалиева Шовкет Гулу кызы, село Амирханлы Зангиланского района, 1926-го года рождения, со средним образованием.
6. информатор Гусейнова Мадина Байрам кызы, село Махмудлу Физулинского района, 1926-го года рождения, без образования.
7. Джафарова Шафафят – Типология Азербайджанских и русских сказочных сюжетов //Вестник КазНПУ им.Абая 2016 №2(56) 135-140 с.

Annotation

Abbasova M.M. ¹

¹*National Academy of Sciences of Azerbaijan*

THE STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF THE FOLK MELODIES ABOUT "WIND"

Folk melodies and songs about "wind" are different in form, substance and the mifopoetic structure. Archaic and classical myth texts wind storm-related considerations in the chaos of the collapse, the space restoration. Genre of folk singings, ceremonial rituals, depending on the wind and specific characters are based on the creation pantheon. The article detailed samples of Azerbaijani folklore investigates mythological images and characters are revealed archaic roots of these images. Draws attention also mythological structure calendar and household rites and rituals. The author analyzed on the basis of samples of structure and poetic texts accompanying these rites.

Keywords: wind, singing, poetry, ritual, mythological, ritual

Түйіндеме

Аббасова М. М. ¹

¹*Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы*

**ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ "ЖЕЛ" ӨЛЕҢІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ**

Халық поэзиясы "жел" өлеңі әртүрлі нысанда және мазмұны мифтық, поэтикалық құрылым ретінде жазылған. Археологиялық және классикалық тұжырым бойынша "жел" еңбегінде мифтік мәтіндердегі ұсыну күшті жел тұрады, тікелей қираған хаос, қайта қалпына келтіру, ғарыштың байланысты деген. Жанрлық жүйесі фольклорлық әндер, желдің бейнелілік байланысты жүргізілуде, мұнда негізінде пантеонның пайда болу және нақты таңбалары айтылған. Әзірбайжан фольклор егжей-тегжейлі үлгілерге сәйкес зерттеледі. Археологиялық шығу тарихы және кейіпкерлер бейнесі зерттеледі. Сондай-ақ мифологиялық күнтізбелік құрылымы және тұрмыстық салт-жораларына назарын тартады. Автор осы әдет-ғұрыптар мен құрылымы негізінде үлгілерін және поэтикалық мәтіндерді саралады. Бұл рәсімді Әзірбайжан фольклор үлгілерінің негізінде ән мен жел зерттеледі.

Түйін сөздер: жел, ән, ақындық, рәсім, мифологиялық рәсім.

МРНТИ 17.07.29

Ш.Б. АКАТАЕВА¹

Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан¹

Ш.С.КЕЛМАҒАНБЕТОВА²

Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан²

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МИСТИКАЛЫҚ ОБРАЗДАР ЖӘНЕ М. ЖҰМАБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СИМВОЛИЗМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме

Мақалада М.Жұмабаев шығармасындағы символизмнің көрінісі, яғни мистикалық образдардың көрінісі туралы қарастырылған. Сонымен қатар қазақ әдебиетіндегі символизмнің ерекшеліктері анықталған.

Мағжан өлеңінде күңіренген жел суық жел, өтінен құлаған жас қайың, майданда қайтқан жас ұлан, Бетпақ шөлде табаның тас тіліп өлген жалғыз жан, көз жасына тұншығып өлген сұлу, көз тйіп өлген нәзік құрақтай жаңа нәресте, алтын уық, жібек бау ақ отау бар, өлім тізесіне құштар болған лирикалық «мен» бар. Осының бәрі жиналып, жиынтығы Мағжан болмай ма?! Ақын жаны да жас қайың, жаңа нәресте, жаңа біткен балдырған емеспе? Бальмонт мотивін Мағжан мүлдем қазақыландырып жаңа қуатты да ұлттық үлгі жасап шыққан ғой.

Символистік бағыт көркемдік мазмұнның рухани – эстетикалық терең мәнін белгілейді. Бұл үлгідегі көркемдік мазмұн мәдени – көркемдік дәстүр бірлігінен, қаламгерлердің дүниетаным ұқсастығынан және олардың алуандығы өмірлік проблемалардың ортақтығымен, түптеп келгенде, дәстүр тудырып отырған әлеуметтік, мәдени, тарихи жағдайлардың ұқсастығынан шығады. Дегенмен бір бағыттағы әр қаламгердің дүниетанымы, проблемаға қарым-қатынасы, оларды шешу жолдары мен тәсілдеріне қатысты түсінігі, идеялық және көркемдік концепциялары әр түрлі болуы әбден мүмкін. Соған орай бағыттың әдеби мектептер мен топтардан айырмашылығы айқындалады.

Әдеби мектептер мен топтардың мүшелерін идеялық-көркемдік таным бірлігі яғни бағдарламалық-эстетикалық тұтастық топтастырады. Ал бір бағытта бірнеше ағым, мектептің болуы ұшыраса береді. Демек, ағымдар бағыттың алуан түрлері болып табылады.

Түйінді сөздер: Символ, символизм, мистикалық образдар, лирикалық кейіпкерлер.

Бүкіл қазақтың саяси-әлеуметтік, мәдени-ғылыми, тарихи-эстетикалық ой-пікіріне қозғау салып, серкелік жасайтын құдіретті күш қазақ халқының шығармашылық рухы, сөз өнері. Тым әріге бармай-ақ алты алашты ауызға қаратқан, қас-дұшпандарын алыстан-ақ қалтыратқан Абылай ханды оң жолға бастап, ақ батасын берген, терістігі болса, бетіне шыжғырып басқан, халық мүддесін жеке пиғылдан жоғары қойып, қазақтың дана да көркем сөзін мемлекеттік деңгейге шығарған Бұқар жырауды еске алайықшы. Бұл - қазақтың рухы басылмаған, өзінше ойлап пішуден қалмаған дәуірінің жемісі еді.

Заман бір қалыпта тұрмайтынын Шоқан, Ыбырай, Абайлар анық байқады да, қазақ көгінде еуропалана бастаған жарық жұлдыздар болып жарқырады. Жалғанның жартысындай қазақ даласында Батыс пен Шығыс кездесіп, оның ішінде орыс пен қазақ мәдениеттері бір-бірімен жанасуы арқасында ұлы ағартушы-демократтарымыз сахнаға шықты. Олардың сөздері мемлекеттік деңгейге көтерілмегенімен, елді жаңа өріске бастағаны даусыз. Шоқан Еуропа білімімен жетілуге бастап, Ыбырай өзі ашқан мектептер мен жазған оқулықтарында осы идеяны нақты жүзеге асырса, Абай соны эстетикалық норма жасап, қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін қалады. Сыншыл реализмнің өріс алар арнасын айқындады. Әдебиет пен мәдениеттегі жетекші бағыт саналып, назар айрықша бөлінді, кейіннен өкіметтік саясат пен өзімізден шыққан әсіре жарамсақтардың жандай-шаптығы негізінде бұл бағыттың өн бойына қона бермейтін, тіпті жараспайтын моншақтар зорлықпен тағылып, жәреуке сөздердің астында қалдық, жан-жақты ойлана қарауға мүршамыз келмеді.

Ал осылармен қатар, тіпті оларға рухани аға болған Дулат, Шортанбай, Мұраттардың қазақ әдебиетінде «зар заман» күйін шерткенін қазір ешкім жоққа шығара алмайды. Әрі-беріден соң жаңаша жарқыраған жұлдыздарымыздың дараланып шығуына олардың белгілі дәрежеде жағдай жасағаны, кешегі мен бүгінгіге көпір болғандығы, ағартушылықпен қатар азатшылдық идеясын қарғыс-лағынетпен жеткізгені, қарсы ойларын таратқаны, оны халық ұйып тыңдағанына енді қалайша мән бермейміз. Соны сол кезде көре-біле тұрып, бұрылып кеткенімізге қайран қалмасқа болмайды. Тапшыл көзқарастың тепкісі күшті, қимылы оңар болған соң замана теперішін көп көрген момын қазақтың жасқаншақ зиялылары, әсіресе ғұламалары саясатшылдыққа салынып, айтқан ыңғайына жығылғанын көріп отырмыз.

Ал осымен қатар XIX ғасырдың екінші жартысында ислам мен христиан діндерінің «қансыз соғысы» мықтап жүрді. Шоқындыруға құмарланғандар інжіл мен таураттың отызға тарта аңыз-эпсаналарын кітап қылып шығарумен қанағаттанбай, нақты іске кірісті.

Ресей оқу ағарту министрлігінің 1870 жылғы жарлығы бойынша, бұратаналарды орыстандыру мақсаты ашық айтылып, оны жүзеге асыру үшін мынадай да тәсіл қолданылды. «На первое время для ускорения киргизов учителей этих школ назначить из киргизов с обязательством преподавать детям русскую грамоту, говорить с ними по-русски, отнюдь не допускать грамоты по-киргизски, запретить писать, таким путем, искоренить из обращения киргиз из грамоты» деген нұсқауларды, Алектровтар айрықша сақтықпен жүргізсе, надан, оғар шенеуліктер мейлінше анайылықпен орындай бастағанда, қазақтардың көбі мардымды түсінбеген, тұтынбаған мұсылманшылыққа ауып, ислам діні «жеңіске» жеткен болатын. Соның нәтижесінде қазақта нәзирашыл кітаби ақындар поэзиясы өркендегені тарихқа белгілі. Олар құранның аят-хадисін ғана емес, пайғамбарлар мен сахабаларға қатысты эпсаналарды қазақ әдебиетінің бір ағымы боларлық деңгейге жеткізе білді. Оған қазақ аузындағы хисса-хикаяттар нақты мысал. Шығыс әдебиетінен, әсіресе діни ағартушылық рухта жазылған шығармалардың әсері дүнияуи (светский) әдебиеттің ықпалынан артық болмаса, төмен бола қоймағаны белгілі.

Дәстүрлі поэзияның өкілдері, әсіресе XIX ғасырда айрықша өріс алған ақындар айтысы мен салсерілердің өнерпаздығы «Қазан төңкерісіне дейін поэзиядан басқа жанры болмады» деп кемсітетін, сөйтіп, жетілмеген өнер санатында санайтын, осыны санаға тез ойландырмай сіңіру үшін өзгелер де, өзіміз де өршелене айтатын қазақ әдебиетінен талай ағым, бағыттың тарамданып шығатынын анық көрсетеді. Бұл тек идеялық тұрғыдан ғана емес, көркемдік ізденіс, эстетикалық таным-білік жағынан да айрықша мән беруді тілейді. Олай болса, буырқанған дүниенің әлем-тапырығын шығарған, адамзат тарихында айрықша кезең есептелетін XX ғасырдың қазақтың рухани мәдениетіне әкелген олжаларын жаңаша пайымдайтын уақыт келді, туды.[1;77-79]

XX ғасыр қазақ даласына да жаңа дәуірдің жаршысы болып келді. Абай дәстүрін дамытып, жалғастырған ізбасар ақындар Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Сұлтанмахмұт, Мағжандар тарих сахнасына шықты. Осы кездегі Ресейдегі саяси әлеуметтік өзгерістердің қазақ жеріне жаңғырып жетуі қоғамдық әлеуметтік ойдың өрісін кеңейтті. 1905 жылғы алғашқы орыс революциясының әсерінен қазақ даласына келген ағартушы демократтар әсері болды. Жоғарыдағы ақын-жазушылар бастаған қазақ ақын-жазушылары ұлттық сана-сезімді оятар бағыт-бағдар іздеді. Оны әрқайсысы өзінше тапты, өз пікірлерінен бір бағытқа түзеді.

XX ғасырдың басы – қазақ халқының тарихында ұлы өзгерістермен үлкен асулар кезеңі, яғни, айбынды да айлалы саяси күрес, ашы ыза мен кекке толы көтерілістер дәуірі болды. Дәл осы тұста қазақ арасында оқу-ағарту жұмыстары өркен жайып, қазақ зиялылары алдыңғы қатарға шыға бастады. Қазақ тілінде кітап бастыру, газет-журнал шығару жолға қойылды. Халықтың сана-сезімі оянып, руханияттың басты көзіне айналды.

Қазақ жазба әдебиетінің өткен ғасыр басындағы әдеби ағым-бағыттары турасындағы көзқарастарды қарастырғанда, бүгінгімен салыстырғанда олардың айтылған мерзімдеріне көңіл бөлу аса қажет. Өзімізге белгілі, «кемелденген социализм» дәуірінде жазылған әдеби зерттеулерде ғасыр басындағы шындықтар бұрмаланып келді.

Бірінші, қоғамдық күштерді белгілі символикада бейнелеп, сол арқылы оқушы көңілінде тиісті әсер қалдыру. Мәселен, алмас қанатты періште бейнесіндегі Бостандық, Азаткер Ғұн, керітартпа Түн баласы т.т.

Мағжанның негізгі тұлғасы, кейіпкерлер: от, күн, түн, шығыс пен батыс, жал- жал қара қан тобырлары т.б. Міне, мұның бәрі рәміздік белгілер. Рәміздік белгілер тікелей өмір суреті емес. Ақын жүрегіндегі лепті, күшті толқыныстар. Рәміздік (символ) нысандардың лексикасы, сөз қолданысы, өлең сазы, назы тіптен айрықша.[8;17]

«Бостандық»- 1923 жылғы жинақта осы өлеңге автор «1918 жылы Сібірде революция дәуірінде жазылған» деген ескертпе жазады. Соған қарағанда бұл өлең Омбыны чехославактар мен Колчак үкіметін басып алған кезінде жазылса керек.[9;433].

Мағжанның «Бостандық» өлеңінің ерекшелігі неде десек, бостандық символының «таң» емес, «періште» болуы ғана дей алмаймыз. Мәселе ишарат белгінің тосын, соны (бостандықты «періштеге» балау С.Мұқанов, С.Сейфуллинге тән болмауы өз алдына екендігіне ғана емес, сол белгілі қаншалықты ажарлап тұлғаланып көрсете білуінде. Алдымен ақын қиындықты тұспалдау арқылы берумен шектелмейді, сол ишараны кең дамытып, өзіндік биікке көтереді.

Жер жүзін қан басқанда,
Көбігі шығып аспаға.
Жын жолдас боп адамға,
Туралық, теңдік ұмытылып.
Інжіл, құран жыртылып,
Жатқанда жерде- табанда.

Мұндағы үлкейту, шарттылық (жер жүзін қан басу - әрине, әлсіреу) бір нақты суретпен (қанның көптігі, көлемділігі сондай, оның көбігі болуы, әрі сол көбіктің аспаға шығуы) ұласқан. Сондай-ақ адамға жын жолдас болуы да – шарттылық жемісі. Сөзбе – сөз ұғынып, адам жынмен жолдас болды деп түсінбейміз, жын тәрізді ерекше теріс сипатты дұшпандық иелері мен жолдас болуын қабылдаумен бірге «жын» сөзі туғызатын бір түрлі қорқыныш елегізуді де қоса қабылдаймыз. Інжіл, құранның жыртылып, табанда жатуы да сол кездегі басым көпшілігі дінге сенген халық ұғымына жақын түсінікті алумен бірге, сол оқиғаға белгілі бір кезеңдегі, белгілі бір елдегі дінге қарсы науқан биігімен емес, жалпы адамзаттық ортақ дәстүр мұнарасымен қарау нәтижесі деп түсіну керек. Өлеңде одан әрі бостандық белгісі – періште болып көрсетіледі:

... Көк есігі ашылды,
Жұмақ нұры шашылды.
Келді ұшып бостандық.
Ғарыш нұрлы жүзі бар
Кәусар жібек сөзі бар,
Әдемі, алмас ақ канат.

Көк есігі болмайтыны, оның пайда болып, ашылуы да ерекше құбылыс екені белгілі. Демек, көк есігі ашылуы да бостандық символы – періште артықшылығын дәлелдеуді негіздеп тұр. Періштенің «нұрлы жүзі», «кәусар жібек сөзі», «әдемі алмас ақ» қанаты болуы – бәрі бостандық белгісін ақынның қаншалық қадірлейтін көрсетеді. Осы орайда Сәкеннің бостандық символы – тұлпарды қалай күтіп, баптағанын еске алайық:

Таңды қарсы алмаққа
Тұлпарларды таптық біз.
Айдарына қызыл шоқ
Үкілеп сүзіп таптық біз
Қызыл шашақ – оқа ұстап,
Жібек жабу жаптық біз
Күміс ермек ерлесіп.
Жаратып, байлап бақтық біз.
(... «Асығып тез аттандық» өлеңінен).

Мұнда нақты көрсету (тұлпар айдарына шоқ тағу) ажарлаумен (шоқтың қызыл болуы, оны үкілеп, сүзіп тағу, жабудың жібек болуы, ердің «күміс» екендігі т.б) астаса алынған. Әйтсе де бостандық белгісін әдемілеуге келгенде, екі ақынның да шарттылық пен ажарлауды пайдалануан біршама ұқсастық байқалса да, өлеңді тұтас оқып шыққанда, әр ақында әдеміліктің түрлі бояуға малынғанын көреміз. С.Сейфуллинде бостандықтың таяу екеніне, оның біржола тез оралмайтынына сенім басым болмаса, М.Жұмабаевта бостандыққа қуанудан гөрі, оған төнген қауіпке назар аудару алға шыққан. Демек, белгілі бір кезең шындығын (бостандық арнауын) жеке алмай, одан кейін болуы мүмкін дүрбелеңді ескерту нәтижесінде Мағжан өз әріптестерінен гөрі құбыжық құбылысқа кең де жан-жақты қарау биігіне көтерілген. Жетістікке масаттану емес, қиындық салмағын жеңілдетпеу талабы М.Жұмабаев өлеңіне мұң, уайым салқынын да дарытқандай:

Бостандық - ізгі періште
Кетпек ұшып ғарышқа
Ақ қанатын комдап тұр.

Сөйтіп, М. Жұмабаевтың құбылыстың белгілі бір қырына шұқшимауы, адамдар өмірін нақты көрсетуге көп бармауы, ақиқаттан қашу, аулақ тау емес, соның көп қырлы, сан қырлы екенін, соған жету жолының оңай еместігі ескеруден туған [10; 142-14].

Мағжан өлеңінде күніренген жел суық жел, өтінен құлаған жас қайың, майданда қайтқан жас ұлан, Бетпақ шөлде табаның тас тіліп өлген жалғыз жан, көз жасына тұншығып өлген сұлу, көз тйіп өлген нәзік құрақтай жаңа нәресте, алтын уық, жібек бау ақ отау бар, өлім тізесіне құштар болған лирикалық «мен» бар. Осының бәрі жиналып, жиынтығы Мағжан болмай ма?! Ақын жаны да жас қайың, жаңа нәресте,

жаңа біткен балдырған емеспе? Бальмонт мотивін Мағжан мүлдем қазақыландырып жаңа қуатты да ұлттық үлгі жасап шыққан ғой.

Символистік бағыт көркемдік мазмұнның рухани – эстетикалық терең мәнін белгілейді. Бұл үлгідегі көркемдік мазмұн мәдени – көркемдік дәстүр бірлігінен, қаламгерлердің дүниетаным ұқсастығынан және олардың алуандығы өмірлік проблемалардың ортақтығымен, түптеп келгенде, дәстүр тудырып отырған әлеуметтік, мәдени, тарихи жағдайлардың ұқсастығынан шығады. Дегенмен бір бағыттағы әр қаламгердің дүниетанымы, проблемаға қарым-қатынасы, оларды шешу жолдары мен тәсілдеріне қатысты түсінігі, идеялық және көркемдік концепциялары әр түрлі болуы әбден мүмкін. Соған орай бағыттың әдеби мектептер мен топтардан айырмашылығы айқындалады.

Әдеби мектептер мен топтардың мүшелерін идеялық-көркемдік таным бірлігі яғни бағдарламалық-эстетикалық тұтастық топтастырады. Ал бір бағытта бірнеше ағым, мектептің болуы ұшыраса береді. Демек, ағымдар бағыттың алуан түрлері болып табылады [11].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Әдебиеттану сөз өнерінің сырлары.* – Алматы: Мектеп, 2003.
2. *Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті.* – Алматы: Қазақ университеті, 2002.430 б.
3. *Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым.* – Алматы: Білім, 1998.210-222 б.
4. *Қабдолов З. Сөз өнері.* – Алматы: Санат, 2002.103б.
5. *Тілешиев Е. Суреткер және көркемдік әдіс.* – Алматы, 2005.136 б
6. *Волков А. Очерки русской литературы конца XIX и начала XX века.* – Москва, 1955.563 с
7. *Әуезов М: Әдебиет тарихы.* – Алматы: Ана тілі, 1994.240б
8. *Жирмунский В.М. Введение в литературоведение.* С.-П., 1996.
9. *Жұмабаев М. Шығармалары. I том.* – Алматы: Жазушы, 1989.448 б
10. *Мәшіһүр Жүсіпов Қ. Мағжанның шеберлігі // «Жұлдыз», №11. 1991.220б*
11. *Ибраева А.Д. С.Шаймерденов шығармаларының жазылу тарихы//Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы 2015 №3(53) 166-170б*

Аннотация

Акатаева Ш.Б.¹

¹*Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза*

Кельмаганбетова Ш. С.²

²*Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза*

МИСТИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА М.ЖУМАБАЕВА

В статье описывается символизм поэзии М. Жумабаева и появление мистического образа. Связи с этим определились особенности символизма казахской литературы.

В стихах Мағжана есть лирическое «Я» который воспеваает красоту гор и степей, неогляльную даль, леса, озера, показывает слепоту гнева и ненависти, воспеваает мотивы зла, отчаяния, смерти. Все это объединяется и создает образ Мағжана.

Ведь душа поэта чиста как младенец?! М. Жумабаева мы можем называть одним из основателей новой казахской литературы. Он национализировал мотив Бальмонта и создал новый национальный пример.

Символическое направление отмечает красочное содержание душевно-эстетического, глубокого смысла. В этом направлении в единстве, красочное содержание культурно – красочной традиции, от сходства миропознания писателей и их общих разновидностных, культурных, исторических сходств. Но все таки миропознание каждого писателя, которые пишут в одном направлении, отношение к проблемам, понятие о способах их решения, идеи и концепций могут быть разными. Поэтому определяется разница направления между литературными школами и группами.

Целостность красочно-идейного познания объединяет литературные школы и членов разных групп. В одном направлении могут быть несколько школ и потоков. То есть, потоки являются разновидностями направления.

Ключевые слова: Символ, символизм, мистические образы, лирические образы

Аннотация

Akataeva Sh.¹

¹*Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz*

Kelmaganbetova Sh.S.²

²*Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz*

MYSTICAL IMAGES IN KAZAKH LITERATURE AND SOME PECULIARITIES OF M. ZHUMABAEV'S WORK

The peculiarities of M. Zhumabaev's work, the display of symbolism, the peculiarities of symbolism in Kazakh language and mystical images in his works are given in this article.

In the article the symbolism of M. Zhumabayev's poetry and the emergence of the mystical image are given. Therefore the peculiarities of symbolisms of Kazakh literature are defined. Lyrical "I" which sings about the beauty of the mountains and steppes, immense distance, forests, lakes, shows the blindness of wrath and enmity, sings the motives of evil, despair, death are in Magzhan's poems. All of them the image of Magzhan create and unite.

The poet's soul is clean as a baby?! M. Zhumabayev we may call one of the founders of the new Kazakh literature. He nationalized Balmont's motive and created a new national sample.

Symbolic direction notes the colorful content of mentally-aesthetic, profound thought. In this direction in unity, a colorful cultural content-colorful traditions, from the similarity of writers' world view and their common varieties, cultural, historical similarities. But still world view of each writer who writes in one direction, the attitudes, the concept of solutions, ideas and concepts may be different. Therefore, calculates the difference between the direction of literary schools and groups. The integrity of colorfully-conceptual cognition units the literary school and members of different groups. In one direction can be some schools and streams. That is, streams are varieties of direction.

Keywords: Symbol, symbolism, mystical images, lyrical images.

МРНТИ 17.09.91

Л. И. Ализаде¹

¹Национальная Академия Наук Азербайджана

КЛАССИЧЕСКАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПОЭЗИЯ И СПОСОБЫ АЛЛЕГОРИЧЕСКОГО ВЫРАЖЕНИЯ

Аннотация

Жанровые рамки аллегории условно определяются следующим образом: в лирических жанрах – газелях, рубаи, гошма, баяты и т.д. – основное место занимают по большей части природные картины, пейзажи, воспевание мотивов красоты, любви, встречи, разлуки и пр. Одним словом, представляют собой средства художественного изображения, иносказание, символику, создающие эстетическое воздействие и душевный настрой, применяемые для воспевания чувств и тревог лирического героя. А аллегория, реализующаяся в эпических произведениях, более обширна и многопланова. Так, аллегория, в первую очередь, реализуется в содержании и форме, идее, композиции, характеристике образов и характеров при повествовании в речи, а также в формах метафоры. Например, возьмем написанные в форме месневи произведения Шейха Махмуда Шабустери, Авхада Марагинского. В статье все эти вопросы были исследованы.

Ключевые слова: аллегория, классическая Азербайджанская поэзия, жанр, поэтика, символ.

Аллегорический метод выражения в мистико-суфийской и философской поэзии представляет собой в некотором роде метод представления жизненных истин определенными символическими знаками. К тому же эти аллегорические иносказания привносят в средневековую поэзию богатую семантику и эпическое содержание. В этом смысле «весна и осень» не обычные названия времен года, а больше указание на духовную и телесную материальную жизнь, один из которых «вечен», а другой – «преходящ». Разумный обладатель желаний должен изучить значение этих двух истин.

В суфийско-мистической поэзии «неверие и вера» представляют собой наиболее употребительные аллегорические художественные символы. Гасым Анвар в одном двустишии на это намекает следующим образом:

*Ürək ovlayan ona şərh edin bu halı,
Deyiniz ki, min işarə yaradır bu küfrü iman*
Овладевающему сердцами ему объясните это явление,
Скажите, тысячи знаков создает это неверие и вера [1, 237].

И действительно, в мистической поэзии символы, иносказания, средства выражения и значения этих двух названий очень различны. В словаре суфийских слов говорится: «Неверие – так называется темнота мира множественности (разнообразия) и двойственности...» [2, 168]. Неверие есть «покрывало», «хиджаб», «занавес», «одеяние». Например, хиджабом, покрытием души, света является тело. Свежей жемчужины пелена – перламутр. Пологом мирского света является ночь и темнота. Еще одним аллегорическим символом неверия являются черные волосы, что любимой лик солнечный прячет, чтобы соперник не видел, в суфийско-мистической поэзии ночь, темнота, волосы, брови, ресницы, линия, родинка и «пелена, покрывало, хиджаб» используются в одинаковом значении. Богохульство также представляет внешние миры.

«Вера» же означает свет – мир желаний и познания и внутренний мир. Гасым Анвар, говоря «у неверия и веры есть тысячи знаков», подразумевал это. Поэт и сам дает аллегорический смысл и изложение этих слов:

*Biri zülmət ilə nurdur, birisi dolu fərəhlə,
Vədəninə tələş içində, ürəyim ümidlə xəndan*
Один с мраком свет, другой отрадой полон,
Тело в смятении, сердце смеется надеждой [1, 237].

Как мы говорили, наряду со всеми суфийскими поэтами и Гасым Анвар связал «неверие и веру» с «мраком» (темнотой) и «светом»: если тело находится в смятении и волнении по причине мрака (из-за незнания, темнота есть мир незнания. Она накрыла покровом мир знания), то сердце, будучи домом света, то есть будучи домом мистицизма, весел и радостен.

*Qasimi açıq göz ilə baxıb aləmə nə gördü,
Hər tərəf camali-məni, hər tərəf kəməli-irfan*
Гасым раскрытыми глазами глядя на мир что повидал,
Везде лик тайны, везде ум ирфана [1, 237].

Газели Гасыма Анвара богаты на аллегорические художественные иносказания:

*Yar ilə aşına olsan görərsən,
Firidun gəncidir o nazlı ceyran*
Если возлюбленным будешь с любимой, то увидишь,
Что сокровище Фиридуна та кокетливая джейран [1, 238].

В стихотворении «любимая» представляет собой возлюбленную, являющуюся иносказанием «нафси натига», то есть желания знания. Суфии, говоря «любимая», «возлюбленный» подразумевает желания ума-осознания, что нашло себе место во внутреннем, скрытом мире, то есть в сокровищнице тайн. В суфийской поэзии этот воображаемый, условный влюбленный антрапоморфировался, был наделен личностью, как человек. Поэт, утверждавший «Мечта влюбленного красота любимого лица», словами «красота лица», указывает на проявление на лице, облике света, совершенства красоты, отраженного наукой. Знания отражаются на лице и на наружности. Органы знания, понимания олицетворяются на лице, сердце. Лицо в любви является главной целью:

*Göstər üzünü cana, ta şərh eləyim mən də,
Xəlq oldu neçin dünyə, varlığıki məna nə?*
Покажи лицо, любимая, объясню и я тоже,
Почему сотворен был мир, в чем смысл бытия?

Влюбленный тайный мир любимой читает по ее лицу. Как и художественно-аллегорический образ лицо-облик, существовали соответствия ряда символов. Кааба, мейхана, капище...:

Kəbə yüzündür, ey sənəm, yüzünədir sücudimiz
Кааба лик твой, о санам, ему мы поклоняемся.

Кааба является местом поклонения мусульман и местом отражения божественного света. В суфийском словаре говорится: «Кааба представляют собой место единства сердечных целей всех мудрецов и путников пути истины» [2, 168]. Образец чистой, совершенной красоты – лицо человека – было местом поклонения ангелов и гурий.

В работе Дж. Сасани? где глубоко и подробно в натуралистичном литературно-философском плане в сравнении изучены жизненные вопросы человека и природы в средневековой азербайджанской и восточной поэзии, в использованных в сравнениях человека с природой аллегорических иносказаниях на основе теоретических источников даны значения, и мы по случаю пользовались соображениями уважаемого нашего ученого [3].

Таким образом, в хуруфизме буква носит богатый эпический смысл и эти значения, как суфийском пантеизме, выражают условную сущность. Если в суфийской поэзии суть волос, аллегорическое значение определяется прилагательными ночи и дня, то в хуруфизме внутреннее аллегорическое значение каждой буквы определяется в соответствии с природой четырех элементов. В отличие от суфиев, хуруфиты наделяли органы тела человека, например, волосы, брови, глаза, уши, нос и уста буквами. Стать человека уподобляется алефу. С течением времени после суфизма аллегорический символизм хуруфистской поэзии предстаёт еще более обогащенным.

В представлении, изображении и пропаганде идей, мировоззрения философских течений Азербайджанской литературы средних веков, периода возрождения, классической поэзии Востока именно аллегория, её иносказательно-метафоричный мир, символика были важным средством, по мере необходимости и оружием в качестве средства борьбы. Мы хотели бы обратить внимание на некоторые моменты нашей темы сообразно объему статьи.

В азербайджанской литературе стадии суфийского пути и их объяснения даны в работах Махмуда Шабустари «Гюльшани-раз» и Авхеда Марагаи «Джами-джам» [4]. В обоих произведениях духовный путь совершенного человека начинается с путешествия по телесному миру. То есть чувственное и умственное совершенство начинается с изучения себя и своей сути (материальной сути и духовной сути). Дорога к абсолютной истине проходит через любовь. Любовь является основой просвещения, благовоспитанности. То есть материальная любовь и духовная любовь. Материальная любовь охватывает светско-материальный период любви Лейли и Меджнун. Духовная любовь заключает в себе период наблюдения Меджнуном отображения божественного света в образе Лейли и его отдаления от материально-чувственных желаний. Поскольку телесные предпочтения не вечны, духовные предпочтения ведут путника к миру «бессмертия».

В этом контексте и суфийско-мистическое понятие любви будучи второй – духовной стадией – материальной любви, носит аллегорический смысл. Мы видим прекрасный образец аллегории, занявшей себе место в форме месневи в творчестве Ш.И.Хатаи. В данных в его диванах месневи и газелей стихотворениях с рефреном «любовь» ясно излагается различие духовной и материальной любви. Например, рассмотрим стихотворение с рефреном «любовь» в «Дехнаме» Хатаи:

*Ey canü dili xərab edən eşq,
Uşşaqi kim əz turab edən eşq...
Divanələrin dutub təriqin,
Tərki-vərəüi səvab edən eşq*
Эй, разрушающая душу любовь,
Влюбленных осчастливит любовь
Безумцев покровительница...
Благодетельными известная любовь [5, 86].

В первом двустишии говорится, что любовь является не отрадой и весельем для «души и языка» (сердца), а «пепелищем» - приносит разруху, скверну, и отделяет влюбленных от «земли», материальности. Здесь достаточно вспомнить первую строчку стихотворения Физули «*Eşq kilki çəkdi xət hərfi-vüicudi-aşiqə*». То есть путь божественной любви начинается после телесной скверны. Эта любовь представляет собой абстрактную аллегорическую любовь.

Характерно в этом смысле и касыда М.Физули с рефреном «Цветок». По мере смены двустиший в ходу касыды меняются и объекты сравнения аллегорических иносказаний. Аллегорические названия и понятия, как правило, получают путем уподоблений. И в вышеизложенном двустишии утренний ветер («бади-сахар»), раскрывающий уста, бутон цветка является «Джебраилом», а раскрытый цветок – сердцем пророка. «Утренний ветер» в средние века в большинстве своем применялся в значении «гонца», «вестника». Однако Физули в этой своей касыде «ветер» и «роза» использовал в качестве нового и оригинального образа. Поэт этим словом создал еще одно аллегорическое значение. Так, роза образовалась из единства огня и воды, и огонь является символом любви, то есть пророк ислама является любимцем Аллаха. Вода же является символом жизни и жизненности.

*Surəti-halinə heyran eylədi aqilləri,
Açdı ırfan əhlinə gəncineyi-əsrar gül*
Видом своим внешним изумила мудрецов,
Раскрыла мистикам тайны сокровищницы роза.

Хотя розы, различные виды цветов и растений и являются природного происхождения, неся в суфийско-мистической поэзии аллегорический смысл, отражают тайные миры желания, являющегося жизненной силой. Поэтому данные в мистической поэзии слова цветок, его виды, растительный мир, сад, огород, цветник не должны пониматься в значении простого описания природы.

Не только природу, мистические философы-поэты видели в человеческом облике все, что есть на земле и небе.

Поэты – суфии и мистики – всегда переходят от науки природы к науке человека. Об этом в своей работе дал подробные объяснения Дж.Сасани на основе многочисленных литературно-художественных и теоретических источников [см.: 3]. Одной из причин этого является то, что поскольку при начале

сотворения после неживого мира идет растительный, животный мир фауна и потом человеческий вид, суфийско-мистические философы выдвинули на передний план жизненный вопрос первых двух видов, то есть умирающей и воскрешающейся природы, и перенесли его результаты на человека. Явление первым вестником пробуждения, воскрешения природы из неживого (застывшего) состояния луга, цветов, цветника, сада, огорода было основной темой многих газелей, касыд, бахарийе средних веков. Среди тюркоязычных стихотворений Физули, о которых речь пойдет в дальнейшем, касыду с рефреном «Роза» можно назвать художественно-аллегорическим образцом, посвященным жизни природы.

Отметим, что в средневековой восточной и азербайджанской суфийско-мистической поэзии человеческое существо, состоящий из желания и тела, аллегорически сранивалось с ночью и днем, миром, где есть ночь и день.

Волосы, ресницы, брови, зрачок глаз, родинка в мистической поэзии выражают материальный мир и присущие ему черный цвет, ночь, темноту. Черные волосы и белое лицо в стихотворении в зависимости от места указывают на ночь и день, Восток и Запад. Здесь есть противоречие между телом-туловищем и духом-желанием, не борьба, а притяжение, единство. Тело, туловище представляет собой место появления, посадки духа, желания, в аллегорическом смысле света, и жизнь тела зависит от духа. Если в мистико-суфийской поэзии свет-желание выражается словом «джан-душа», тело, туловище также представляется различными названиями.

Гази Бурханеддин адресованные человеку аллегорические названия выражает следующим образом:

*Yüzün gündüzdür, saçın gecədir,
Gecəyi görəyim gündüzün ilə*
Лик твой - день, волосы - ночь,
Ночь я вижу с помощью дня.

Согласно классическому поэтическому мышлению, человек свою суть познает аллегоризмом символов. Он ликом и волосами является и ночью, и днем, и светом, и тьмой. В действительности свет и тьма (ночь и день) представляют собой лишь внешнее проявление. За этими двумя сущностями стоят разумное желание и тело-туловище.

В средневековой поэзии при изображении человеческого тела в сравнении с природным садом, цветком, цветником, кипарисом, платаном, базиликом и различными цветами, цель поэтов, наряду с демонстрацией философских взглядов на природу и бытие человека, заключалась в придании философского содержания поэзии, совершенствовании художественного метода поэзии. В суфийско-мистической, иными словами, религиозно-философской поэзии человеческое бытие неотделимо от природы. Он является высшей точкой эволюции, наместником Творца, мудрецом, познавшим себя чувствами и разумом, познавшим мир и Творца с помощью науки. В этом смысле мистико-суфийская поэзия учит познанию своей сущности. Главной формулой этого обучения является следующая: «Всякий, кто познал свое желание, познал своего Бога». Эту формулу озвучивают все поэты - мистики.

В классической поэзии в сотворении человека показывается участие четырёх видов желания:

- 1) застывшее желание, то есть «неорганические вещества» – минералы;
- 2) ботаническое желание (растительное желание);
- 3) животное желание;
- 4) человеческое желание.

Это называют нафси-натига, то есть разумное, знающее, мудрое или же осознанное желание – желание, знающее сущность, качество и сущность, начало всего. Мы здесь отметили некоторые символы и их роль в восприятии человеческих и растительных желаний. Необходимо сказать, что первичными желаниями являются неорганические вещества – застывшее и растительное желания.

Ученые большей частью повествовали о происхождении, историческом развитии европейского натурализма и натурфилософии, основных авторах этой теории, изучении, содержании и сущности произведений. История возникновения азербайджанского и восточного натурализма и натурфилософии и его последующий средневековый период до конца XVII века, насыщенный фольклором и литературными памятниками, детально изучен в упомянутом произведении Дж.Сасани.

Суфийско-пантеистическая литература происхождением, значением и содержанием, жанром, манерой выражения, моделями представляет собой очень сложное литературно-философское словесное творчество. В этом смысле история поэзии на несколько лет опережает историю возникновения философско-мистической идеологии классического периода. Самые древние мифы, легенды и сказки с простым и кратким сюжетом изобразили первичным художественным языком начавшееся с первобытно-общинного периода появление классового общества и интеллектуально-духовные воззрения людей на

мир в аспекте эстетического отношения к природе, земле и космосу, четырем элементам и сезонам природы (земля, вода, огонь, воздух и весна, лето, осень, зима), растительному и животному миру в течении последующих этапов развития. В это время были созданы песни об огне, о воде, земле, воздухе, весенней и зимней природе, Солнце, Луне, свете и тьме. Миф-поэзия, отражающая положительный и отрицательный (двойственный) характер природы, четырех элементов и четырех времен года и ночи с днем, в последние античные периоды в своем развитии возвышается до кульминационного этапа. Эта поэзия образно в художественной форме изображая и представляя сложные, противоречивые характеры, обрела богатый литературно-художественный опыт, манеру, метод. Умирающая и воскрешающаяся природа, небо, свет и тьма, ночь и день, Солнце, Луна в сознании человека античной эпохи приобрели смысл не обычной стихии, а **человека-Аллаха**. Понятие человека и природы или, как подобия, древние представления, стали одним из основных положений учения суфизма и пантеизма, возникшего после исламско-культурного возрождения Азербайджана и Востока XI-XII веков

Формирование суфизма и пантеизма единой религиозно-философской идеологией, особой теорией, символика и системная аллегорическая манера изображения и выражения наряду с корнями, первичной основой, темой и источниками идей, системой, методом и жанром показывают, что европейский и восточный мистицизм в долгом историческом процессе сформировались как синкретизация различных религиозно-философских идейных течений и единое мировоззрение.

В представленной статье обобщенная вокруг темы, жанровых особенностей – идеи – философской цели, фигурально-метафорическая манера аллегории также составила основу объекта анализа, исследования.

Литература:

1. Шах Гасым Анвар. Библиотека азербайджанской классической литературы. III том. – Баку: Наука, 1984.
2. Садиоголу Ч. «Сефевиййе» в истории азербайджанского мистицизма и его место в творчестве Хатаи // Шах Исмаил Хатаи (сборник статей). – Баку: Наука, 1988.
3. Сасани Дж. Натуралистическая литературно-философская мысль в азербайджанской поэзии средних веков. – Баку: Наука, 2007.
4. Шабустери М. Гулиани-раз. (научно-критический текст). – Баку: Наука, 1972.
5. Шах Исмаил Хатаи / сборник статей. – Баку: Наука, 1988.
6. Джафарова Шафаят – Типология Азербайджанских и русских сказочных сюжетов // Вестник КазНПУ им.Абая 2016 №2(56) 135-140 с.

Annotation

Lalezar Ikram kizi Alizadeh¹

¹Institute of Literature named after Nizami
National Academy of Sciences of Azerbaijan

THE CLASSICAL AZERBAIJAN POETRY AND METHODS OF THE ALLEGORICAL EXPRESSION

The genre limits of the allegory have been determined so: in lyric genre - ghazal, rubai, goshma, bayati (quatrains), etc. the signs of the motifs such as the nature scenery, landscape, beauty, love, joining, parting and etc. take part the important part. In short, it is the artistic description means, symbolism creating the aesthetic influence and the spiritual spirit in order to express the feeling and anxiety of the lyric hero. But the allegory realizing in the epic works are larger and many-planned. So, first of all the allegory realizes in the content and form, idea, composition, in characterizing the images and characters with the narration in the speech and in the metaphor kinds. For example, the literary works written by Sheikh Mahmud Shabustari, Maragali Avhadi. Such problems must be investigated in the article.

Key words: allegory, the classical Azerbaijan literature, genre, poetics, symbol

Түйіндеме

Ализаде Лалезар Икрам кызы¹

¹Низами атындағы Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы
ӘЗІРБАЙЖАН КЛАССИКАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ МЕН АЛЛЕГОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР

Аллегорияны шартты түрде жанрлық шеңберін мынадай түрде анықталады: лирикалық жанр – газелях, рубаи, гошма, баяты және т. б. негізгі орын алатын көп бөлігі табиғи картиналар, пейзаждар, сұлулық себептері, махаббат, кездесу, айрылысу және т.б. Бір сөзбен айтқанда, көркем сурет қаражатты білдіреді, нышаны, құрушы эстетикалық әсері мен ұстаздардың қолдауы үшін қолданылатын сезімдер мен дабылдардың лирикалық қаһарманы. Ал аллегориялық тәсіл эпикалық шығармаларда неғұрлым кең және көпжақты қолданылады. Мәселен, онда, ең алдымен, мазмұны мен пішіні, идеясы, композициясы, сипаттамасы білімі және сипаттағы кезінде сөйлеу, сондай-ақ метафоралары нысандары жүзеге асырылады. Мысалы, Шейх Махмуд Шабустери, Авхада Марагинскидің месневи шығармалары нысанға алайық. Мақалада осы мәселелердің барлығы зерттеледі.

Түйін сөздер: аллегория, классикалық Әзірбайжан поэзиясы, жанр, поэтика, символ.

АНИЩЕНКО О. А.¹,

¹Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова,
г.Кокшетау, Казахстан

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ТЕМЫ ДЕТСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.АЙТМАТОВА: НЕПРЕХОДЯЩЕЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЕ И ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация

Статья посвящена творчеству Чингиза Айтматова, народного писателя Кыргызстана. Рассматриваются его произведения, в которых герои – дети разного возраста (от дошкольного до подросткового) и мир изображен через призму детского восприятия. Ребенок и детство – одна из ведущих и ключевых тем литературы, она не ограничена рамками какой-либо национальной литературы или конкретного временного периода. Отражение мира детства, анализ внутреннего мира ребенка – неотъемлемая часть творчества писателя. Тема детства – одна из ключевых и в творчестве Ч.Айтматова, исследование ее реализации в произведениях художника помогает приблизиться к пониманию их глубинного смысла, связанного с мировоззренческими ценностями автора, к пониманию стилистической системы писателя. Тема детства, пробившись первыми ростками уже в начале творческого пути Ч. Айтматова, развивалась и обогащалась новыми глубокими, подчас драматическими, но всегда сочувствующими детям интонациями. В статье показана роль Ч. Айтматова в духовно-нравственном воспитании личности, раскрывается мастерство писателя в создании детских образов. Рассматривается образный стиль как органическая особенность творческого почерка художника.

Ключевые слова: назначение литературы, творчество Ч.Айтматова, тема детства, детское восприятие, художественные средства и приёмы.

Детская литература занимает в формировании мировоззрения человека, его нравственных убеждений и духовной культуры важное место. Прочтенные в детстве книги, детский жизненный опыт, эмоции, впечатления воспитывают гуманность, развивают эмоциональную сферу личности, воображение, мышление. «Добро в человеке надо растить», – неоднократно утверждал Ч.Айтматов, считая, что это «всеобщий долг всех людей и всех поколений» и «доля литературы и искусства в этом воспитательном процессе огромна» [1]. Для писателя назначение литературы – это, прежде всего пробуждение умов и чувств для созидания красоты на Земле, общего дома для всех во имя будущего. «Каждый из нас, – пишет он, – являет частицу человечества. Писатель тем более: в нем сходятся параллели и меридианы Вселенной, перекрещиваются века, концентрируется связь времен. Художника формируют ритм и температура эпохи, глобальная ответственность за разумность человеческого бытия» [2, 79]. Одна из главных идей творчества – идея всеобщей взаимосвязанности всего сущего. По мнению Ч.Айтматова, каждый человек – малая частица человечества, а значит, в ответе за все свои поступки перед предками, современниками и потомками. Для писателя важно понимание всех поколений, в особенности, молодого.

Творчество Ч.Айтматова отражает боль писателя за судьбу молодого поколения, за его духовно-нравственное воспитание. Герои его произведений («Первый учитель», «Джамия», «Ранние журавли», «Белый пароход», «Пегий пёс, бегущий краем моря», «Солдатёнок») – дети разного возраста (от дошкольного до подросткового). Писатель сопереживает им, тонко чувствует их настроение, желания.

Детство – пора беззаботности, свободы от сомнений и страданий, присущих взрослому сознанию, соединяется в произведениях Ч.Айтматова чаще и прежде всего с понятиями бездумного счастья, того, что называется младенческой бессознательной гармонией: *«уж слишком откровенно была она весела, точно дитя малое. Порой, казалось бы, совсем беспричинно начинала смеяться, да еще так громко, радостно»* [3, 443].

Это состояние детского восторга, которое подчёркивается словами «радость» («радостно», «обрадовался»), «счастье» («счастлив», «счастлива»), «весело», «ликующая душа», «смеются», испытывают все юные герои – Алтынай из повести «Первый учитель»: *«Я бежала, не думая куда, словно бы от избытка сил, и сердце мое билось в груди так радостно, словно бы я совершила величайший подвиг. И солнце словно бы знало, отчего я так счастлива»* [4, 361]; семилетний мальчик из повести «Белый пароход»: *«Он был счастлив оттого, что принес им эту новость, оттого, что вместе с ними ринулся на задворье, оттого, что вместе с ними толкался у открытой дверцы автофургона»* [5, 136]; пятилетний Авалбек, увидевший в кино своего отца: *«А ему было не очень страшно, напротив, иногда даже очень весело, когда падали фашисты. ... И очень обрадовался, растерялся от этой неожиданной и незнакомой ему радости и по-детски возгордился им, своим отцом, солдатом»* [6, 18]; Кириск, отправившийся на свою первую охоту: *«Трудно было ему скрыть свое счастье - горячий румянец*

отчетливо проступал на смуглых крепких щеках. А главное, глаза, сияющие, чистые, одухотворенные глаза мальчишечьи не могли утаить радости и гордости, переполнявших его ликующую душу» [7]; Аджимураат, младший брат главного героя повести «Ранние журавли»: «Но день был чудесный. Аджимураат, тот совсем ошалел от радости, от вольного дня, от того, что брат рядом и собака преданно бегаёт возле...» [8, 117]. Даже, если жизнь ребенка трагична, он никогда не видит мир одноцветно, в одних лишь темных красках.

Айтматов передаёт необычную для взрослого и характерную для ребенка яркость впечатлений, откровенность чувств, описывая в повести «Ранние журавли» мысли наблюдающего за бегущими подростками конокрада: «Лежал, привалившись щетинистой щекой к прикладу, сладостно было ему следить в прорезь прицела за бегущими недоумками, ошалевшими от криков журавлей. Зло брало. Бегут и смеются! Бегут и смеются! Вот радость-то! Перецелкал бы тремя выстрелами, даже не трепыхнулись бы. Бегут и смеются! И чего, спрашивается? Бегут и смеются...» [8, 149].

Дети в прозе Айтматова часто выступают своеобразным мерилем истинной ценности, когда события, уже неважные для взрослых, обременённых житейским опытом, для ребёнка оказываются удивительными.

Для детей мир открывается вновь. И всё впервые. И в каждом произведении Ч.Айтматова, когда повествование касается детских впечатлений, мы встречаем слова и выражения «первый раз», «первый раз в жизни», «первый раз за всю свою жизнь», «впервые в жизни», «никогда ещё», «никогда в жизни», подчёркивающие новизну, открытие: «Первый раз он увидел отца в кино» [6, 20]; «Не спал он той ночью. Первый раз в жизни не спал, первый раз в жизни изведаль бессонницу. ... Впервые в жизни отправлялся Кириск в открытое море с настоящими охотниками...» [7]; «... именно в тот день я первый раз за всю свою жизнь, не задумываясь, не боясь наказания, решила и сделала то, что посчитала нужным. ... Никогда еще не оставалась я одна в поле в такую позднюю пору. ... Когда мы в первый раз пришли в школу, учитель усадил нас на разостланную по полу солому...» [4, 361; 364]; «Надо же быть такому совпадению; человек первый раз приезжает в город - тут зверинец с невиданными зверями, да еще карусель, да еще аттракцион кривых зеркал. ... Никогда в жизни Султанмурат не видел журавлей вблизи. ... Султанмурат первый раз в жизни отчетливо услышал свое сердце - оно обозначилось в груди напряженно сжимающимся комом» [8, 91; 148; 158].

Определения «первый», «первая», «первые» употребляется у писателя в соединении с понятиями «учитель», «школа», «детская (юная) любовь», «весна юности», «штрихи карандашом», «этюды красками» и др. Прощание с детством: «Прощай, учитель, прощай, моя первая школа, прощай, детство, прощай, моя первая, никому не высказанная любовь» [4, 388].

Выражения «впервые», «первый раз» гармонично сочетаются с характеристикой «первым»: ребёнок, особенно мальчик, всегда стремится увидеть первым важное для всех (и для взрослых) событие: «Он первым увидел, как во двор кошары приехала кинопередвижка, и первым пустился оповещать всех об этом чрезвычайно радостном событии» [6, 614]; «Первым увидел беду Кириск!..»; «Единственный мальчишка на все три двора, он всегда первым замечал автолавку» [5, 133].

Ребенок в изображении писателя – существо, наделенное первозданной нравственной чистотой, природной энергичностью и глубиной отзывчивой души.

Дети склонны одушевлять неживые предметы, и это находит отражение в речи маленьких героев: «Мальчик отнял бинокль от глаз, печально опустил голову. – Как мы теперь вернемся домой? – тихо сказал он портфелю. – Это все из-за меня и из-за теленка-дурака. И еще из-за тебя, бинокль. Ты всегда зовешь меня смотреть на белый пароход. Ты тоже виноват» [5, 151].

Пробуждающееся сознание ребёнка находится в постоянном диалоге с окружающим миром. Детское восприятие действительности происходит через призму собственного опыта переживаний и умозаключений ребёнка, отсюда – «одушевление» им окружающих дорогих ему предметов.

Писатель создает речевой портрет ребёнка, используя свойственные детям слова, обороты речи. Используется эмоциональная лексика, необычные слова, окказионализмы, которые передают особенности детского словообразования: «И долго потом не выходила из памяти мальчишка эта синяя мышка-водонос, прибежавшая той ночью, когда ему было очень худо, чтобы напоить и излечить его...» [7]; «Вот где жизнь! Ходи себе как ходится, грейся на солнце, а нет – прохлаждайся в тени. Днём и ночью на Цейлоне теплынь, благодать, лето за летом идет. Купайся себе сколько влезет, хоть с утра и до вечера. Надоест – ну тогда птицеверблюдов гоняй, птицеверблюды-то там водятся, непременно должны водиться, где же им еще быть, этим огромным и глупым птицам» [8, 78].

Особенностью детской прозы Ч.Айтматова являются повторы, которые в первую очередь характерны для мастеров слова, творчество которых в наибольшей мере соприкасается с народно-поэтической стихией. Повтор помогает Ч.Айтматову сохранить национальное своеобразие, оставить ведущим в ткани произведения народно-разговорный тип речи (термин В.В. Виноградова).

Повторы передают и тёплое настроение, и мучительные минуты. Повторение слов, несущих основную смысловую нагрузку, вызвано желанием, стремлением писателя эмоционально воздействовать на читателей. Не случайно исходную точку повторения Ж.Вандриес видит в волнении, сопровождающем выражение чувства, доведенного до высшего напряжения [9, 147]. *«Ждали, уповали, надеялись, не покажутся ли звезды на небе. Ждали с часу на час. Ждали появления ветра, который ужал бы этот ненавистный, трижды проклятый туман»* [7]; *«И никто не подозревал, что Султанмурат только что выскочил со двора с автоматом в руке и побежал с ним прямо туда, прямо в ту сторону, где шла война, без передыха прямо на фронт, и там, крича от ярости и гнева, плача и крича, расстреливал фашистов очередями, очередями, очередями из неиссякаемого, немолкающего автомата за убитого отца друга своего Анатая, за причиненные ему страдания и беды...»* [8, 138].

Употребление повтора Ч.Айтматовым – это продолжение традиций устного народного творчества. «Я принадлежу к писателям киргизской литературы, – пишет автор. – Литература эта имеет сравнительно небольшой письменный стаж, хотя устная, ее форма уходит в глубины прошлых веков. Богатейший эпический фольклор послужил первым источником возникновения киргизской письменной литературы и сейчас питает её своими соками». В киргизском фольклоре имеются специфические, присущие только киргизской устной народной поэзии виды и жанры. Таковы, например, пастушеские песни: *«Белбекей, Саксанай, я-а-а... // Белбекей, Саксанай, я-а-а // О, не спи, -у-у // Не спи, а-а // Не спи, туду-ду-ой!»*. В песнях «Белбекей» содержатся одинаковые, повторяющиеся композиционные части, их по-разному варьируют, однако, они обязательно повторяются в каждой песне. Это придает песне характер заклинания, функцию которого она и выполняла в ту древнейшую пору, когда песня была еще тесно связана с магией и обрядом. Не от этих ли традиций исходит и Кирискина песня-заклинание в повести «Пегий пес»? *«Он принялся без устали нашептывать про себя это удивительное заклинание, которому научила его мать. И хотя чуда не происходило, он продолжал истово молить и звать синюю мышку. Теперь она стала его надеждой и заговором против жажды... Синяя мышка, дай воды! // Синяя мышка, дай воды!... // Ах, синяя мышка, дай воды!...»* [7]. Те же повторяющиеся обращения, и просьба.

Повторы подчёркивают: ведущим в повествовании произведений Ч.Айтматова является народно-разговорный тип речи, особенность стиля – исповедь маленького героя, его внутренний монолог. Писатель основное внимание обращает на внутренний мир детей, на их размышления. Прием повтора превращает лексическую единицу в слово-переживание, чувство, отношение. Обессиленный мальчик просит ветер помочь ему вернуться домой: *«Ты держись, ветер, не уходи. Я не знаю, как тебя звать, Но будь моим братом. Не уходи, не уклоняйся, ветер, в другую сторону. Ведь ты можешь долго держаться так, как тебе нужно. Помогите мне, ветер, не уходи»* [7].

Большую силу и выразительность повествованию придают также усиления. Описывая состояние героев в безвыходном положении, которым оставалось только ждать отступления тумана, тогда как все действия оказываются безрезультатными, Айтматов пишет: *«Ждали, уповали, надеялись, не покажутся ли звезды на небе»* [7]. Среди взрослых находится мальчик, и «... ничего не стоило детской душе отчаяться, надломиться, сокрушиться навсегда» [7].

Когда нужно передать речь героев, чем-либо сильно взволнованных и не способных поэтому излагать мысли в их полноте и внутренней связи, Ч.Айтматов прибегает к умолчанию. Например, в повести «Пегий пес...» сильный человек Мылгун гибнет во имя судьбы ребёнка.. Последние минуты жизни, очень многое надо успеть сказать, но не изменить своего решения: *«Пошатываясь, собрав в себе силы, Мылгун сказал Эмраину, глядя исподлобья. – Ты мне не мешай, Борода! Так надо. Ты мне не мешай. Прощайте. Может быть, дотяните. А я сейчас... Я сам. А вы, отец с сыном, вы оставайтесь, еще есть немного воды... А я сейчас... А ты сразу гони прочь... Сразу и не жди... Если приблизишься, опрокину. Слышишь, опрокину...»* [7].

За внешней недоговоренностью чувствуется напряженность всех душевных сил героя. В этих коротких, неполных предложениях – угроза и мольба, жажда жизни и твердое решение умереть; умолчание обостряет безысходность положения, оттеняет трагичность стиля произведения.

Обрывками звучит речь и подростка Анатая, раздавленного горем, потерей отца: *«Анатая горестно улыбнулся. – Что ты, Султан! Не надо, – ответил он. – Он твой, и ты его никому не отдавай. А я... Ты меня прости, что я тогда, ты меня прости, забудь. Я больше никогда так не буду, Султан. Мне уже»*

ничего не надо... Мой отец, он был... Мы так ждали... – И, захлебываясь, давясь слезами, Анатай снова зарыдал» [8, 139-140].

Повтор ключевых слов, фраз, развёрнутые сравнения - всё это придаёт повествованию музыкальное звучание, эпическую напевность. Ч. Айтматов часто обращается к *миру поэзии, песням*, создавая особую эмоциональную тональность произведений. Пример *перемежения прозы стихами* находим в повести «Пегий пес, бегущий краем моря». Это и песни старика Органа, наполненные тоской неразделенной любви к прекрасной Рыбе-женщине, это и мольба маленького Кириска: *Синяя мышка, дай воды!!! Ах, синяя мышка, дай воды!...* И переживания Кириска в эпилоге повести передаются с помощью музыки. Возникает поэзия, рождается песня. *Пегий пес, бегущий краем моря // Я к тебе возвращаюсь один... И поэтические строки в повести «Ранние журавли», передающие пробуждающиеся чувства любви: ... Ах, Мырзагуль, ах, Мырзагуль-бийкеч, // Я сизый голубь, летящий в синем небе, // А ты голубка, летящая крыло в крыло...*

Ребенок у Айтматова - носитель лучших человеческих качеств: веры в правду и справедливость, бескорыстной доброты и самозабвенной любви. Внутренние монологи детей порой сливаются с голосом писателя. *Авторская речь* играет организующую роль в языковом оформлении детской прозы. Без этого скрытого голоса самого писателя чувства детей не могли бы вызвать у читателей нужного отношения к ним. Султанмурат разлучён с отцом, ушедшим на фронт, с матерью и младшим братом, с любимой девочкой Мырзагуль, и автор сопереживает ему: *«Султанмурат походил немного, почему-то ему страшно было. Безлюдье, мертвая тишина, непроглядная бескрайняя ночь. Занятый делом и заботами, не замечал он, оказывается, как страшно здесь ночью в глухой степи. Он поспешил вернуться в юрту. Умогнулся на своем месте и долго не мог заснуть. Лежал с открытыми глазами во тьме. Думал о разном, вспоминал. Загрустил, затосковал вдруг по дому. Как там мать без него? От отца, стало быть, все нет и нет никаких вестей. Было бы какое письмо, возчик бы ему сегодня привез, да еще суюнчу потребовал бы. Отдал бы все, что захотел бы он. ... »* [8, 152].

Мы видим, как непосредственно сливаются, переходят друг в друга авторская передача мыслей Султанмурата и его собственные слова. Это сообщает всей сцене тот внутренний лиризм, который усиливает симпатии читателей к герою.

Когда необходимо передать задушевность, лиричность, Ч.Айтматов пишет как подлинный поэт. *«Ах, как хорошо бежалось Султанмурату! Земля ложилась под ноги, сама шла навстречу. И вместе с землей снежные горы бежали навстречу, и журавлиная стая, кружащаяся в воздухе, с которой он не спускал глаз, плыла навстречу. Дух захватывало от бега и радости, и на бегу, ликуя, догоняя журавлей, подумал он, что, если журавли обронят перо, он найдет его и сохранит, подарит ей, Мырзагуль, журавлиное перо и расскажет ей все как было. Только бы догнать, только бы увидеть журавлей. Он бежал, неся в душе нахлынувшую нежность к Мырзагуль. Если бы мог, побежал бы он сейчас с журавлиным пером прямо к ней... Прямо к ней с журавлиным пером.»* [8, 148].

Этот отрывок характеризуется смысловой законченностью, художественным совершенством... Его можно назвать самостоятельным произведением – стихотворением в прозе, лирическим стихотворением; так плавно, нежно и напевно звучат слова. Айтматов проникновенно, с глубоким пониманием описал мир детства, чувства детей в обыденной жизни, в сложных жизненных ситуациях. Тема детства, пробившись первыми ростками уже в начале творческого пути, развивалась и обогащалась новыми глубокими, подчас драматическими, но всегда сочувствующими детям интонациями. Его проза трогает своей чистотой, искренностью и драматизмом. Айтматов любил и чувствовал всей душой, «в мировую литературу Айтматов войдет именно таким - неуловимым, тончайшим и пронзительным поэтом в прозе, лириком и романтиком» [10, 132]. Мир, изображенный через призму детского восприятия, и сегодня может действовать как максимально этически продуктивный художественный прием. Произведения Ч. Айтматова – многомерны, многоплановы, в них постоянно соприкасаются романтическое и реалистическое, светлое и трагическое; это достигается использованием многообразных художественных средств и приемов, различных функциональных стилей языка. Влияние произведений Ч.Айтматова на эстетическое воспитание читателей, в особенности юных, огромно. Воздействуя на эмоции и чувства людей, его книги формируют представления об идеале, нравственном и моральном поведении, развивают эмоционально-чувственную сферу детей и их познавательную активность, мотивируют осмысление жизни, формирует ценностные ориентации, речевую культуру.

Список использованной литературы:

1. Цитируется по: Кобзева О.С. Проза Чингиза Айтматова в журнальном контексте «Нового мира»: дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2004. – 214 с.
2. Айтматов Ч. В соавторстве с землей и водою... Очерки, статьи, беседы, интервью. – Фрунзе. Кыргызстан, 1978. – 408 с.
3. Айтматов Ч. Джамия // Повести и рассказы. – Фрунзе. Кыргызстан, 1978.
4. Айтматов Ч. Первый учитель. Повести. – М., Детская литература, 1967.
5. Айтматов Ч. Белый пароход. – М., Советский писатель, 1980.
6. Айтматов Ч. Солдатёнок. – Алматы. Мектеп, 1984. – 24 с. [Электронный ресурс]. rutracker.org/forum/viewtopic...
7. Айтматов Ч. Пегий пес, бегающий краем моря // [Электронный ресурс]. kuchaknig.ru/show_book.php?book=...
8. Айтматов Ч. Ранние журавли // Повести. – М., Советский писатель, 1987. – С. 77–159.
9. Вандриес Ж. Язык. – М., Соцэкгиз, 1937. – 410 с.
10. Асқарова Г. Ш. Айтматов және қазақ әдебиеті // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки». – Алматы, 2014. – №1(47). – С. 132-135б

Түйіндеме

Анищенко О.А.¹,

¹Ш.Уәлиханов Көкшетау мемлекеттік университеті

**ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ БАЛАЛЫҚ ШАҒЫ
ТАҚЫРЫПТАРДЫҢ ӨКІЛДІГІ:
КӨРКЕМ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ ӨТЕУДЕН**

Мақала Шыңғыс Айтматов, Қырғызстан халық жазушысы шығармашылығына арналған. Біз ол таңбалар жұмыс қарастыру - (мектепке дейінгі жасөспірім үшін) барлық жастағы балалар мен баланың қабылдау призмасы арқылы әлемді көрсетеді. Бала және бала - бір жетекші мен әдебиеті негізгі тақырыптары, ол ұлттық әдебиеттің шеңберінде немесе белгілі бір уақыт кезеңінде орайластырылған емес. жазушы ажырамас бөлігі - Балалық шақ әлемі, баланың ішкі әлемінің талдау Шағылыстыратын. Балалық шақ тақырыбы - кілттің бірі пен Шыңғыс Айтматов шығармаларында, суретші шығармалары оның іске асыру зерттеу жазушының стилистикалық жүйесін түсіну, автор құндылықтарды дүниетаным байланысты олардың терең мәнін түсіну жақындай алуға көмектеседі. Балалық шақ тақырыбы, жаңа терең, кейде драмалық, бірақ әрқашан симпатикалық балалар интонациясы бар әзірленді және байытылған, ерте мансап Айтматов бірінші көктеп құрады. Мақала тұлғаның рухани-адамгершілік білім беру саласындағы Шыңғыс Айтматов рөлін көрсетеді, балалар салтын құру жазушының шеберлігін көрсетеді. Біз суретшінің шығармашылық стилі органикалық элементі ретінде бейнелі стилі қарайды.

Тірек сөздер: әдебиет тағайындау Шыңғыс Айтматов шығармашылығы, балалық шағы тақырыбы, балалар қабылдау, өнер құралдары мен әдістері.

Annotation

Anischenko O.A.¹,

¹ Kokshetau State University Sh. Ualikhanov

**REPRESENTATION OF CHILDHOOD THEMES IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV:
ENDURING ARTISTIC AND EDUCATIONAL VALUE**

The article is devoted to the works of Chingiz Aitmatov, People's Writer of Kyrgyzstan. We consider it a work in which the characters - children of all ages (from preschool to adolescence) and shows the world through the prism of the child's perception. The child and childhood - one of the leading and key themes of literature, it is not confined to the framework of a national literature or a specific time period. Reflecting the world of childhood, the analysis of the inner world of the child - an integral part of the writer. The theme of childhood - one of the key and in the works of Chingiz Aitmatov, a study of its implementation in the works of the artist helps get closer to understanding their deeper meaning associated with the worldview of the author values, to understand the stylistic system of the writer. The theme of childhood, made the first sprouts in early career Aitmatov, developed and enriched with new depth, sometimes dramatic, but always sympathetic children intonations. The article shows the role of Chingiz Aitmatov in the spiritual and moral education of the person, reveals the writer's skill in creating images of children. We consider the figurative style as an organic feature of the creative style of the artist.

Key words: appointment literature Chingiz Aitmatov creativity, childhood theme, children's perception, art tools and techniques.

МРНТИ:17.71.07

Ш.Е. АУЕЛБЕКОВА¹

¹Сулейман Демирел Университеті, Филология және педагогика факультетінің PhD,
ассист.профессоры, auelbekova.shynar@mail.ru

KAZAK ATASÖZLERİNDEKİ “GÜZELLİK” UNSURLARI DEĞİŞTİ Mİ?... “Kız güzelliği saçında, İnsan güzelliği gjysisinde” ...

Özet

Makalemizde Kazak atasözlerindeki “Güzellik” unsurlarının değişip değişmediğini araştırıyoruz. Kazakların batı kaynaklı kalıplar ve ölçülerden farklı milli kültürü, tarih boyunca geçmişinden süre gelen manevi değerleri, kendine has özellikleri ve vasıfları ile halkımızın duygu, düşünce ve konuşmasında tezahür ettiğini görüyoruz. Konumuz Kazakça’da kullanılan tabirler ve atasözlerdeki güzellik kavramları hakkında olacak. Konumuzla ilgili çağdaş Kazakçadaki güzellik kavramını bildiren “*körük*”, “*körük*” kelimelerinin tarihi gelişimine örneklerle vermeye çalıştık. Bununla birlikte Kazakçada kullanılan “*қолані шағ*” deyiminin de kullanım şekli de inceledik. Milli değerlerimizin hangi örneğini alırsak alalım insanlığın her zaman üstünsaydığı ahlaki vasıflardan oluşmaktadır. Eski Türk abidelerinden başlayarak günümüze kadarki eserleri ele alarak incelediğimizde, milli değerlerimizi oluşturan kaidelerin değişmediğini görüyoruz. Makalemizde bunları örneklerle açıklamaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: güzellik kavramı, milli değerler, atasözler, Eski Türk Abideleri.

Nice insanlar gördüm üzerinde elbise yok

Nice elbiseler gördüm içinde insan yok!

Mevlana Celaleddin Rumi

Kazak edebiyatı klasiklerinden J. Moldagaliev gelecekte rağbet görecektir edebi konulardan birinin “çıplak beden” olmayacağı şu şiirinde dile getirmişti:

*“Daurimizge darının dala arnaydı,
қаңбaktардың жолында қала орнайды.
Мүсіні емес жаланаш қатındардың,
Eskertкішін ерліктің сала орнайды”.*
“...Devrimize ibtidasını bozkır atıf edecek
Yelkovanların yolunda şehirler kurulacak.
Heykeli değil çıplak kadınların,
Abidesi mertliğin yapılacaktır.”

Batı kültürü sanatsal zevkinin neticesi olarak kusursuzluk ve güzellik sembolü haline gelen “çıplak vücut” günümüzde sadece heykel türünde kalmadığına hepimiz tanık oluyoruz.

Kazakların batı kaynaklı kalıplar ve ölçülerden farklı milli kültürü, tarih boyunca geçmişinden süre gelen manevi değerleri, kendine has özellikleri ve vasıfları ile halkımızın duygu, düşünce ve konuşmasında tezahür etmişti. Milli değerlerimizin hangi örneğini alırsak alalım insanlığın her zaman üstün saydığı ahlaki vasıflardan oluşmaktadır.

Eski Türk abideleri Milli düşünce tarzımızı, manevi dünyamız ve zengin dilimizi aksettiren sanat eserleridir. Bugünkü kültürümüzün dayanağı ve kaynağıdır.

Milli varlığımızı oluşturan medeni değerlerimizin kökü çok eski zamanlara kadar uzanmaktadır. Bunlar Milletimizin geçmişi ve bugününü bağlayan birer köprülerdir. Konumuz Kazakça’da kullanılan tabirler ve atasözlerdeki güzellik kavramları hakkında olacak. Konumuzla ilgili çağdaş Kazakçadaki güzellik kavramını bildiren “*körük*”, “*körük*” kelimelerinin tarihi gelişimine örneklerle bir göz atalım. Eski kaynaklarda “*körük*” kelimesi çağdaş Kazakçada kullanılan “*körük*” kelimesiyle aynı kökten geliyor ve anlam bakımından da örtüşüyor. Türkiye Türkçe’sindeki “güzellik” kelimesi ile eş anlamlı kelimedir. Eski tarihi metinlerde *körk/körük* (güzellik, görünüş), *körklü* (güzel) şeklinde rastlanmaktadır.

Eski Türk kaynaklarında insanların, özellikle kadınların yüz güzelliğinden pek söz etmiyor. “Görklülük” eski yazılarda sadece dış güzelliği değil; soyluluğu, fazileti, güzel ahlâkı nitelendiriyor. Dede Korkut’ ta birçok yerde geçen güzel anlamına gelen “*körük*” kelimesi sadece kadın güzelliği ile ilgili kullanılmamıştır. Çoğu manevi ve mana güzelliğinden söz etmektedir. Eski tarihi yadıgârlardan “güzellik” diye bahsedilen sıfatlardan, kavramlardan örnekler verelim:

Divanı lügat-it-Türk’ te “*körk*” güzellik, “*körklü*” iyi güzel ve gösterişli, dostça manasında kullanılmaktadır. [2, 363] Dede Korkut’ ta “*görk*” güzellik manasında “*görklü*” güzel manasında 82 yerde söylenmiştir. [3, 126]

Sayf Sarayı'nın "Gülistan" eserinde "küneş *körkli*" güneş güzeldir [4, 66] şeklinde kullanılmaktadır. Körk güzellik "*körke-bay*" çok güzel, "*körkli*" güzel manasında kullanılmıştır. Zıt çirkin anlamında "*körksüz*" 23 yerde kullanılmıştır. "Körkli bustan" [4,68] "körkli dualar" [4,13] güzel dualar, "körkli yüz" güzel yüz. [4,97] "*Her kimni köngil tilese körkli oldur*" [4,111] (Kimi gönül isterse güzel odur) atasözünün "*Suluv suluv emes, süygen sulu*" (Güzel güzel değil, sevdiğin güzeldir) varyantı Kazakça'da kullanılıyor.

"*ilm ü irdem birle kamil körke bay*.[4,14]

"ilm ve erdem ile kamil güzelliğe zengin.

Ağaç körki yimiş irning keremdür ... [4, 93]

Ağaç güzelliği meyvesi, er güzelliği keremidir.

Bu mısralarda güzellikle sıfatlandırılan "kerem", "cömertlik", "ilm ve irfan" inanın dış güzelliği ile alakalı değil, insanın erdemliği ve faziliyeti ile ilgili vasıflardır. Yukarıda belirtilen örneklerden insandaki güzellik onun manevi dünyası ile ilgili vasıf olduğunu görüyoruz.

Günümüz Kazakça'sında kullanılmakta olan bazı atasözlerindeki "*güzellik*" unsurların eski tarihi metinlerdeki "*güzellik*" unsurlarıyla karşılaştırmak istiyoruz. Kazaklarda kızın, bayanın güzelliği ile ilgili birçok atasözleri vardır. Onlardan bazıları: "Kız erkem –kestesimen *körkem*, ul erkem –önerimen *körkem*" (Kız nazlım elişi ile güzeldir, ul nazlım – hüneri ile güzeldir". "Kız össe, eldiñ *körki*" (Kız büyüse, ilin güzelliğidir). [5, 421]. «Kızdıñ *körki*- şaşı" (Kızın güzelliği saçında) Kız güzelliği ile beraber söylenen somatik deyimün unsuru "saçı" olarak çok sık kullanılan "kolan şaşı aru kız" ("Örülü saçlı güzel kız") tabiridir. «Kızdıñ *körki* - şaşı" atasözünün "Taudıñ *körki*- tası, kızdıñ *körki* - şaşı" varyantı da kullanılıyor. (Dağın güzelliği taşında, kızın güzelliği saçında). "El asımen *körikti*, tau tasımen *körikti*, ayak asımen *körikti*" (İl sofrasıyla güzeldir, dağ taşıyla güzeldir, tabak yemeğiyle güzeldir). [5, 282]. "Saç" unsuru somatik deyimlerde "*güzellik*" unsuru olarak kullanan benzer atasözü veya deyim, Türk halklarının eski tarihi yadigarlarında ne de diğer Türk halklarının atasözleri veya deyimlerinde rastlayamadık. Türkiye Türkçe'sinde "Tarlanın taşlısı, karının (veya kadının) saçlısı" Tarlanın taşlı olanı, kadının saçlı olanı yeğdir anlamında kullanılan bir atasözü vardır.

«Kızdıñ *körki* - şaşı" atasözü kanaatimizce, sonradan türeme olsa gerek. Rus halkında eski zamanlardan süre gelen "Kosa- devičiya *krasa*"[10] atasözü mevcuttur. «Kızdıñ *körki* - şaşı" Rusların işte bu atasözünün sözü sözüne tercüme edilerek kazakça söylenmiş varyantıdır. Rus kızlarının örülmüş uzun saçları sadece güzellik unsuru değil, etnografik, geleneksel destürlerindedir. Rus halkının folklorunda güzellik unsuru olarak kullanılan çok örneklere rastlayabiliriz. "*Uzun saç Rus güzellerinin güzellik sembolü idi ve öyle kalacak. Eski Rus ve Moskova devletinde Milli kolorit (özelliği) olarak bütün sosyal ve yaş grupları için güzellik sembolü olarak var olagelmekte*"[10].

Kazaklarda kızların örülen saçlarına "burum" denilir. İşte bu efsane "burum", yani "örülen saç" hakkında halk arasında şöyle denildiğine sık rastlanılıyor. "Kız çocuğu büyüdükçe ana-babası: "Hayatta yalnız olmasın, eşiyile birlikte olsun" diye saçlarını çift örgü yapar. "Kızın güzelliği saçı diye kızlar bayanlar hiç bir zaman saçlarını kapatmamıştır çift örgü yapıp üzerin süslemişler»[1, 43]

Rus kızlarının saçları ile ilgili çok sık söylenen bir bilgi "Düğünden önce bizim babalarımız eskiden kızlar arasında partiler düzenlemiş ,Buna "örülen saç" diye ad vermiş. Rusyada birçok geleneksel destürler var, onların birçoğu kadınların saçlarıyla ilgili destürler. Mesela, Slavyan düğünlerinde kızların saçlarını iki örgü yaparlarmış. Eski salvyan halklarının tarihi kaynakları bize iki örgülü saçın kızın nikahlandığının belgesi olduğunu bildiriyor. [10].

Kazakçada kullanılan "kolan şaşı" deyimini kazak dilinin hemen her alanını inceleyen bilim adamı akademik A. Kaydarov şöyle açıklıyor: "kolan şaşı" yoğun ve uzun saç (kadınlarda) deyim çevrisi "saç *kolan* gibi" somatik deyim... *kolan "mahalka" at kuyruğundan sıkı vurarak yapılan kolu var fırça gibi şey) sadece bu deyimde bir ögesi olarak kullanılır" [6, 222]."Rus halkında "kolan şaşı" ile ilgili inançlardan biri şöyle: "Rus saçının yedi sırrı" denilen yazıda "Kol bileği gibi saç eski Rusya'da kadın güzelliği standartı sayılırdı. Parlak canlı uzun saç evlenecek hanımı hakkında dünürlerden daha kesin bilgi verirdi. Maalesef, bütün güzeller kalın uzun saçta sahip olamıyordu. O zamanlarda uzun saç yapılamazdı. İşte bayanlar suni saç yapmaya başvururdu, saçlarına at kılından uzun saç yapardı. Ne yapsın kocaya varmayı herkes istiyor ya..."[10]

Yani bu örneklere bakılırsa bu gelenek sadece kazak kızlarına ait milli destür değildir.

Türkiye Türkçe'sinde "Saç sefadan, tırnak cefadan uzar" denilen atasözü vardır. Halkın kanısına göre insan saçının uzaması keyifli oluşunun belirtisidir. Güzelliği dış güzellik ve insanın vücut ölçüleri ile ölçülecek standart haline getiren çağımız anlayışının kaynaklarını doğru tespit etmeliyiz. Günümüzde dışgüzelliği ilham kaynağı yapmak birgrup insanlar belirleyip standart haline getiren "güzellik" anlayışın kabul edip ona uymak nerede ise zorunluluk haline geldi. Cünümüzde "güzellik" kavramının standartı farklıdır. "İlm ü irdem birle kamil körke bay"/ "İlm ve erdemle kamil güzelliğe zengin" yerine "Adam körki-şüberek"/ İnsan güzelliği üzerindeki

kumaşdır” oldu. Kazaklarda «Ағаш көркі – ашылған гүлі, адам көркі- малı men pulı” / “Ағаш гүзelliği ачılan çiçeği, insan гүзelliği mülkü ve parasıdır” gibi vakit talebinden türeyen atasözleri de var.[5, 167] Tabi insan varlığının iki yönü var maddi ve manevi. Maddi yönümüzle manevi yönümüzü açıklamaya çalışırsak yanılabiliriz.

Milli değerlerimizin belgesi olan tarihi yadigarlarımızın hiçbirinde dış güzellik güzellik ölçüsü olarak tasvir edilmemiştir. Kazaklar kızların гүзelliğine çok önem vermiş diyen polemiğe girişenler kullandığı deyimler “Адам көркі şübereк”, “kızdın көркі şaşı” denilen atasözlerini sık kullanırlar.

Eski kaynaklarda “Kitab Gülistan bi’t-Türki” mısralarındaki:

ağaç көркі yimiş irning keremdür.[4,93]

Ағаш гүзeldir yemişiyle er гүзeldir cömertliğiyle.

Kazakçada “Ағаш көркі –japıraq, адам көркі şübereк” atasözü sonraki devirlerde kanaatimizce, söylenile başlamıştır. Türkiye Türkçe’sinde “Ағаш yaprağıyla ile гүзeldir” Birlik ve beraberliği oluşturma temennisinde kullanılır. [8,17]

Milli değerler sözkonusu olduğunda milli değerlerimizi oluşturan kaidelerin değişmediğini görüyoruz. Kazak atasözlerine Abay çizdiği destürle bir bakış açısını dile getirdik. Yazımızı âlim Abay’ın sözü ile sonuçlandırmak istedik “zamanın değişmesiyle kaideler değişmediği malum oldu” [7, 139].

Kaynakça:

1. Abdirasılıkızı A. *İslamdağı ayeldin jağdayı men hukuktarı.* –Astana. (Akparattık-anıktamalık materyal), 2015. 43-44b.
2. Atalay B. *Divani lügat-it-Türk.* –Ankara. Türk Traih Kurumu, 1991. 363s.
3. Ergin M. *Dede Korkut Kitabı.* –Ankara. Türk Tarih Kurumu, 1991. 126s.
4. Karamanlioğlu A.F. *Gülistan Tercümesi.* –Ankara. Türk Traih Kurumu, 1989. 66s.
5. Kaydar A.T. *Halık Danalığı,* - Almatı. 2004. 282b.
6. Kaydar A.T. *Tıyaça metkih i obraznih virajenii.* –Astana. Bilge, 2003. 132.s.
7. Kunanbayulu A. *Şığarmalarının eki tomдық jınağı.*-Almatı. Jazuşı, 2005. 139s.
8. Pala İ. *Atasözleri Sözlüğü.*-İstanbul. L/M yayınları, 2002. 17b.
9. *Türk atasözleri ve Deyimleri. I.* –İstanbul. Milli Eğitim Basımevi, 1971. 13s.
10. [http://russian7.ru/2014/02/7-faktov-o-russkoj-kose.](http://russian7.ru/2014/02/7-faktov-o-russkoj-kose)

Түйіндеме

Ш.Е. АУЕЛБЕКОВА¹

¹Сулейман Демирел Университеті, Филология және педагогика факультетінің Ph.D.,
ассист.профессоры, auelbekova.shynar@mail.ru

«Адам көркі–шүbereк пе?...»,

әлде қазақ мақал-мәтелдеріндегі ұлттық құндылықтардың уақыт өзгеруімен өзгергені ме?

Мақаламызда, қазіргі кезде «сұлулық» жайында айтылып жүрген кейбір мақал-мәтелдер туралы пікір айтуға тырыстық. Ұлттық болмысымыздың ой-пікірі мен мәдени байлығын құрайтын жазба ескерткіштеріміздің тарихи тамыры өте ерте замандарға кетеді. Олар– ұлттымыздың өткені мен бүгінін сабақтастыратын рухани мәдениетіміздің бастаулары. Тақырыбымызға байланысты қазіргі қазақ тіліндегі көркемдікті, сұлулықты білдіретін «көрік», «көрікті» сөзінің тарихи тамырына көз жүгірттік. Қыз сұлулығына байланысты айтылған мақал-мәтелдер мен сөз тіркестерін мысалдармен беруге тырыстық. «Адам көркі–шүbereк» мақалының астарына үңілдік. Сұлулық жайында айтылған барлық мақал-мәтелдер мен ұғымдардың тарихи жазба ескерткіштерінде, атап айтатын болсақ Атабетул-хакайық, Құтты біліг, Гүлістан, Мүниатул-гузат, Иршади-мулк-ве-селатин, Нехчул ферадис сияқты еңбектерде қалай қолданылғанын зерттедік.

Түйін сөздер: көрік, сұлулық, ұлттық мәдениет, мақал-мәтел, Адам көркі–шүbereк

Summary

AUYELBEKOVA S.E.¹

¹PhD. Assistant Professor, Faculty of Philology Educational Sciences Turkic Studies Department/
auelbekova.shynar@mail.ru

"A man's beauty is in his clothes?...",

or the shift of the national values in the Kazakh proverbs in the course of time

This article discusses the proverbs and sayings associated with the concept of "beauty". The attempt was made to reveal the historical origin of the words expressing this concept in Contemporary Kazakh language. At the same time, the historical background of the proverb "Adam korki - shuberek", which means "a man's beauty is in his clothes" was revealed. The results of the study of proverbs, sayings and concepts of "beauty" in such historical monuments of writing as Atabetul-hakayik, Kutty bilig, Gulistan, Muniatul-Guzat, Irshadi-mulk-ve-selatin, Nehchul feradis are presented.

Key words: beauty, national culture, proverbs and sayings.

П.Т.Әуесбаева¹

¹М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы қ. Қазақстан

«АЙМАН-ШОЛПАН» ЖЫРЫНЫҢ ТАРИХИЛЫҒЫ

Түйіндеме

Мақалада «Айман-Шолпан» жырының басылу мерзімі, зерттелу кезеңдері, жырдағы оқиғалардың мезгілі, дәуірі мен кейіпкерлердің өмір сүруінің даталық, мерзімдік сипатталуы тұрғысынан тексерілді. Қазақ фольклорындағы сипаты өзгеше бұл жыр жайында қазақтың көрнекті фольклортанушыларының барлығы дерлік пікір білдірген. Ол XIX–XXI ғасыр аралығын қамтиды. Жырдың жанры жөнінде зерттеушілер бірде ғашықтық жыр, лиро-эпос, балладалық жыр, тарихи эпикалық поэма, дастан деп атап, әр түрлі жанрлық сипатта қарастырған. Әр зерттеушінің өзіндік тұжырым-түйіндері бар. Мұның өзі жырдың әр түрлі кезеңдерде зерттеушілердің назарынан тыс қалмағандығын білдіреді. Зерттеу барысында осы пікірлердің барлығы жинақталып, жан-жақты сараланды. «Айман-Шолпан» жырының жалғыз ғана нұсқасы бар. Оны жырлаған ақынның аты-жөні күні бүгінге дейін мәлім емес. Жыр төңкерістен бұрын Қазан қаласының баспасынан бес рет басылып шыққан. Жазып бастырған Жүсіпбек қожа Шайхұлисламұлы. Мақалада Айман образының түрлі әрекеттер үстінде кесек бейне болып шыққандығы, тек жеке басының азаттығы үшін күрескен жігерлі қыз ретінде ғана емес, елінің тыныштығын, ынтымағын көксейтін өте жарқын, әсем кейіпкер дәрежесіне көтерілгендігі айқындалды, фольклорлық сипаттары талданды.

Тірек сөздер: жыр, мәтін, сюжет, мотив, фольклор, салт-дәстүр, тарихи дерек.

Кіріспе. «Айман-Шолпан» жырының қысқаша мазмұны 1901 жылы «Торғай газетінде» (№ 17) басылды. Ал 1902 жылы «Торғай облыстық ведомосы» (№ 62) жырды қазақ тілінде жариялады. Бұлардың бәрі жырдың 1896 жылғы басылғанын қайталайды. Кейін осы нұсқа Қазан төңкерісінен кейін де Кеңес жылдарында бірнеше рет қайта басылды (1939, 1957) [1].

С.А.Қасқабасов жырды «Лиро-эпикалық (балладалық) жыр» санатында қарастырып, фольклордың өмір талабына сәйкес өзгеріске түсіп, оның құрамында жаңа жанрлар қалыптасауының мысалында дәлелдейді. Бұл талдауының шартты екендігін ескертеді [2]. М.Ғабдуллиннің пікірінше, «Айман-Шолпан» жырының оқиғасы реалистік өмірден алынған. Жырдың басты кейіпкерлері – Көтібар мен Арыстан – тарихта болған адамдар. Тарихшы М.Ақынжановтың айтуына қарағанда, бұл жыр өткен ғасырдың екінші жартысының бас шенінде, яғни Қазақстанның Россияға қосылуы аяқталған кезде туған [3]. Ал осы кезде пікір білдірген әдебиетшілердің қай қайсысы болса да жырдың нақтылы шыққан мезгілін дәлдеп айтпағанымен де, оқиғасы шындық өмірден алынған деген көзқарасты ұстанған [4]. Ал, ғалым Қ.Жұмалиев «Айман-Шолпанды» [5] лиро-эпос қатарында қарастыра отырып, оқиғасы Исатай мен Махамбет бастаған халық көтерілісінен кейін туған деп тұжырымдайды. Сондай-ақ, ғалым Б.Әзібаева «Айман-Шолпанды» дастан жанрында қарастырып, оның фольклорлық жанрлық ерекшелігіне тоқталады [6].

Әдістер. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында текстологиялық, тарихи-салыстырмалы, деректанулық, библиографиялық, салыстырмалы-типологиялық әдістер қолданылды.

Нәтижесі. Нәтижесінде көрнекті қазақ фольклортанушыларының «Айман-Шолпан» жырының басылу мерзімі, зерттелу кезеңдері, жырдағы оқиғалардың мезгілі, дәуірі мен кейіпкерлеріне тоқталған, даталық, мерзімдік сипатталуы тұрғысынан тексеріс жүргізген. Қазақ фольклорында табиғаты бөлек «Айман-Шолпан» жырының мерзімдік сипатын сан түрлі тұрғыдан тануға болады. Ол жырдың зерттелу тарихнамасынан ғана тұрмайтындығына көз жеткіздік. Әр кезеңдегі фольклортанушы ғалымдар еңбектерінен жырдың жанрлық даму кезеңдері, тарихи оқиғалар мен тарихи кейіпкерлердің жырда суреттелу тарихы, ғашықтық эпостың мазмұнындағы дәуір сипаттарының суреттері мен оның кезеңдік мәні әрқилы екендігін танып білдік. Яғни, жыр мазмұны көне дәуірден келе жатқан мотивтер мен сюжеттерді, және XIX ғасырдың тарихи оқиғаларының көркемдік сипаты бар күрделі дүниені баяндайды. Ал оның тәрбиелік-тағлымдық мәні өскелең, болашақ ұрпаққа жететін құндылыққа ие.

Ғалым С.А.Қасқабасов «Айман-Шолпан» жырындағы оқиғаның тарихи емес екендігін баса көрсетіп, Көтібар, Арыстан сияқты тарихи тұлғалардың болуын – XIX ғасырда Кіші жүз елінде атақты болған Көтібар батыр жөнінде бұрынғы батырлар сияқты арнаулы жыр болмағандықтан, жыршылардың оны жырға қосып дәріптеу мақсатынан туған деп қарайды. Және Көтібар бойындағы дәстүрлі батырлардың атрибуттары ретінде өр мінезділігі мен аңғалдығы, қару-жарағы, тұлпарын, т.б. мәні сақталғандығын негізге алады. Сөйтіп ғалым кезіндегі Көтібарды «жаңа өмірдің үрдісін ұқпай, ескілікті аңсаған, тіпті,

«азғындаған батыр деп түсіндірген» пікірлерді жоққа шығарып, Көтібарды «өзінің батырлық, адамдық тұлғасына нұқсан келтірмеуге тырысатын және өзіне лайық құрмет жасауды талап ететін қаһарман» – ретінде дәріптейді. Жырдағы басты мәселе ескі мен жаңаның күресі емес, жеке адам тағдыры мен отбасы мәселелерін суреттеу екендігі, ал оны беруде жыршылар байырғы ертектің, эпостың дәстүрін пайдаланғанын мынадай мәселелер деңгейінде тексереді:

Ең алдымен жырдың дәстүрлі прологпен басталуы, Таманың елден асқан байының перзентсіз болуы. Бірақ бұл мотивтің мүлде өзгеріске түсуі, ұлы жоқ болса да Маман байдың ең жоғарғы құрмет көруі, керісінше ұлы да, қызы да бар Көтібардың құрметтелуіндегі кемшіліктің тартысқа түрткі болуы. Бұл таласты С.Қасқабасов екі адамның арасындағы дау деп есептейтін пікірлерден мүлде бөлек қарастырады. «Бұл халықтың ертеден келе жатқан салтының бұзылу салдары, ежелгі салт бойынша, ұлы жоқ адам құрметті қонақ та бола алмайды, үйге де кіргізілмейді. Ал, ұлы жоқ Маман алтын үйге орналасқан. Міне, Көтібардың намысына тигені – осы. Оның малы да бар, баласы да бар. Бірақ Маман өзінің байлығын айтып, Көтібарды кедей деп қорлайды. Маманның бұл мінезі Көтібарды одан әрі ызаландырады. Алтын үй өзіне тиесілі екенін айтып, Көтібар ата салтын бұзған, әрі өзін қорлаған Маманды шауып, екі қызын тұтқынға алады» [2]. Осылайша жырға өзгеше талдау жолымен келген ғалым: жырдағы көне сюжеттің жаңалану мысалдары ретінде: жігіт (батыр) жоқта оның елін жау шауып, әйелін тұтқынға алуы, оған зорлықпен үйленуге ұмтылуы, жігіттің қуып келіп, әйелін (қалыңдығын) құтқаруы сияқты сюжеттердің «Айман-Шолпанда» кейінгі қазақ өміріне сәйкес баяндалғандығын, Көтібардың айқасы халықтық сипатта емес, бір ғана байға қатысты екендігін, бұл қазақ еліндегі барымтаны еске түсіретіндігін, оның Маман ауылын шабуы – ата салтын бұзғанды тезге салып, тәубасына келтіру және өзінің тапталған намысын қорғау, кегін алуы суреттеледі. Өзінің қорлануын сол заманның ең үлкен қорлығы деп санау арқылы Маман байдың екі қызын түйеге теріс қарата мінгізу, яғни сол дәуірдің ұғымындағы ең үлкен қорлау, қызды мазақ етудің ең ауыр жолымен қайтарады. С.Қасқабасов пікірінің құндылығы: Айман бейнесінде ежелгі ертек пен эпос әйелдерінің кейбір қасиеттері мен XIX ғасырдағы қазақ әйелдерінде көрінген жаңа ерекшеліктер жинақталғандығын тұжырымдап, оның бейнесін басқа әйел бейнелерімен салыстырып, жан-жақты дәлелдегендігінде. Сондай-ақ Арыстан, Әлібектердің тарихқа қатысы мен жырдағы бейнесі жайында да тың тұжырымдар түйіндеген.

М.Ғабдуллиннің айтуынша, жырдың басты кейіпкерлері – Көтібар мен Арыстан – тарихта болған адамдар. Тарихи деректер бойынша, Көтібар Берсеннен, Арыстан Тінәліден туған. Берсен мен Тінәлі – бір кісінің баласы. Бұлардың руы – Шекті, оның ішінде Тілеуқабак, мекені – қазіргі Ақтөбе облысының Шалқар ауданы. Көтібар мен Арыстан өткен ғасырдың ортасына дейін өмір сүрген [4]. Т.Шойғарин: «Көтібар Ақтөбе облысы, Шалқар ауданының он бірінші аулында туған, ұрпақтары осы күнде де бар», – десе, Тыным Бірманов: «Ақтөбе облысының Ключевой ауданында Көтібардың моласы бар. Көтібарды бай-сұлтандар, хан тұқымдары Жанқасқа дегенге ақша беріп өлтірті. Оның сүйегін Арыстан мен Есет сауын айтып, эзер тауып алады» – деп жазады [5]. Ал жырдағы Айман, Шолпан, Әлібектер жайында тарихи мәліметтер жоқ.

М.Ғабдуллин: «Айман-Шолпан» – реформа дәуірінен кейінгі қазақ аулындағы әлеуметтік қарым-қатынастарды, қоғам өміріне, тұрмыс-салтқа енген өзгеріс, жаңалықтарды суреттеу идеясынан туған жыр. Ол өзінің осындай негізгі идеясын жырдағы басты кейіпкерлердің мінезін, іс-әрекеттерін суреттеу арқылы көрсетеді. Бұл ретте жырдың кейіпкерлері екі топқа бөлінеді. Біріншісі – ескілік өмірді, бұрынғы тұрмыс-салтты жақтайтындар. Ол – әлеумет сахнасынан кетіп бара жатқан феодалдық құрылыстың өкілдері Көтібар мен Маман. Екіншісі – жаңа туып келе жатқан капиталистік қарым-қатынасты, қоғам өмірінде соған негізделген жаңалықты жақтаушы жастар. Олар: Айман, Арыстан, Әлібек, Шолпан. Бұлар қазақ қоғамына ене бастаған жаңа дәуірдің өкілдері ретінде жырға қосылады, олар бұрынғы заманда кездеспеген жаңашыл іс-әрекеті, мінез-қылығымен алынады. Сондықтан да олар бұрынғы қазақ әдебиетінде болмаған, жаңа заманда туған жаңа кейіпкерлер болып табылады. Сөйтіп жырда ескі мен жаңаның тартысы бейнеленеді, жыр оқиғасы сол тартыстарды суреттеуге құрылады» [4] – деп, жырдағы Маман мен Көтібардың үйге таласып қақтығысуын билікке талас деп түсіндіреді. Мұнда Көтібардың тік, дөкірлігі, морт, ашушаң, даңғой, менмен, мақтаншақ жағымсыз мінездері алға тартылады, сонымен бірге оның бойындағы батырлық мінез жөнінде де оны тек күлкілі, күні өткен кейіпкер ретінде біржақты көрсетеді. Назар аударайық:

«Жыр Көтібар мен Маманды дәурені өтіп бара жатқан феодалдық құрылыстың ескі көзі етіп суреттейді. Олардың заманы ескіргені сияқты, өздері де ескірген, тозған адам екендігін аңғартады. Солай бола тұрса да, олар тозып, ескіргендігін мойындамайтын, бұрынғы күндерін жоқтап, соны көксейтіндігін, тартысып, таласып өтетіндігін білдіреді, соған әрекет жасайды. Олардың мұнысын халық жыры:

«Әурешілік, болмайтын іс», – деп бағалайды және күлкі етеді. Бұл тек Көтібар мен Маманды ғана мазақтау емес, сонымен қатар, олардың күні өтіп бара жатқан заманын, ескі салтын, жаңа дәуірге үйлесі жоқ мінездері мен іс-әрекеттерін келеке, сықақ етеді. Жыр бұлардың қазақ халқының алға басыуына шырмау болатындығын, жаңа заман жағдайына керегі жоқ адамдар екендігін аңғартады. Жаңа тілек, жаңа жағдайлар тұрғысынан қараған жыр Көтібар мен Маманды, солар арқылы ескі өмірді, оның халыққа жат салттарын сынайды» [4, 178].

Жырды тарихи шындық тұрғысынан бағалайтын зерттеуші суреттеген жырдағы жаңа заманның адамдары жастар деп атап, олардың іс-әрекеті мен ақыл-парасатын суреттейді. Айман бейнесі – жырда жаңа заманның, жаңа адамның тұлғасы, халықтың ендігі панасы, қамқоршысы, ақылгөйі, яғни қазақ қоғамына енген өзгерістерге сәйкес қазақ ұғымында жаңадан пайда болған кейіпкер деп есептейді. Және бұған дейінгі ел санасындағы Құртқа, Назым, Ақжүніс, Қыз Жібектерден Айманның айырмасы – әлеуметтік мәселелерде шешуші рөл атқарып, бітімгерлік саясат ұстанатындығын баса атайды. Оның бойындағы ақылдылық, болашақты болжағыш сезімталдық, айлакерлік, намысқойлық, батырға тән өрлік мінездерін нақтылы мысалдармен дәлелдейді.

Айманның бойындағы махаббатқа беріктік, артында қалған асыл жары Әлібектен күдер үзбей, есінен шығармай, оған қандай жағдай болғанда да қосылу керек деп, өзіне-өзі ант етуінен көрінеді деп тұжырымдайды. Және өз сезімін алғашқы болып Әлібекке Шолпан арқылы жеткізуі де оның ерекшелігі ретінде дәріптеледі. Ел ішіндегі татулықты сақтау үшін Әлібекпен Көтібардың арасына бітім айтып татуластыруы, өзі Әлібекке тиіп, сіндісін Арыстанға қосуы, Көтібарды әрі құда, әрі өкіл ата етуі ерекше ақыл-айла тапқан Айман сияқты жаңа қыздардың бейнесі заманның қажеттілігінен туды деп есептейді ғалым.

Сондай-ақ, жағымды бейне қатарында өз ағасы Көтібарға қарама-қарсы мінездегі тұлға ретінде Арыстанның қылықтарын талдаған. Ғалым Арыстанның ел бірлігін, татулығын ойлаған қасиеттерімен қатар, ерекше сезімталдығын, қайырымдылығын, ағасына деген бауырмалдығын мәтіндік мысалдар арқылы дәлелдейді.

«Көтібардың ерегіспен жасаған бұл шабуылының арты үлкен дауға, ұрыс-жанжалға әкеп соғатынын, Айман сияқты, Арыстан да түсінеді. Сондықтан ол алдағы күнде ел-жұрттың ылаңға түспеуін көздейді. Болашақта бітісер істің белгісін іздейді. Ол үшін Айманның тілегін қабылдап, Шолпанды еліне қайыру керек деп ұйғарады және бұған қарсы болған Көтібарды көндіріп алады. Осыдан былай Арыстан мен Айман ел қамын ойлаған адамдар болып шығады. Ол Айманның ақылмен жасаған әрбір ісін қолдап та отырады. Есеттің байғазы деп сұраған тілегін Көтібардың ыркына қоймай орындатады. Ондағы ойы Айманды ел-жұртынан, сүйген жарынан айырмау, Көтібардың: «Айманды тоқалдыққа аламын», – дегенін болдырмау еді. Егер Көтібар тағы бір пәле бастап, Айманды тоқал етіп алатын болса, онда ел арасы татулыққа келмей, қырғын ұрысқа айналады деп түсінген Арыстан істің насырға шаппау жағын қарастырады. Шолпанның еліне қайтарылуы, Есеттің байғазы алуы Арыстан мен Айманның ел қамын көздеген ойынан туған еді» [4, 181].

Екі елдің келісімге келіп, татуласуына Айман сияқты Арыстан да себепкер болады. Ол осы табысып, татуласудың берік белгісі ретінде Шолпанға үйленеді. Шолпанды өзіне тең жар-жолдас деп түсінген Арыстан оны ақ көңіл, адал ниетімен, барлық махаббатымен сүйіп қосылады.

«Жырда Әлібек пен Шолпан образы айқын түрде суреттелмесе де, олардың да жаңа заманның жемісі екендігін сезінгендей боламыз. Бұл ретте олар Айман мен Арыстан бейнесін толықтыра түскен образ секілді. Әйткенмен Әлібек образына жырда азғантай болса да көңіл бөлінеді. Ол сауда-саттық ісіне араласады, қазақ арасына жаңадан кіріп келе жатқан капиталистік элементтерді құптаған кісі болып көрінеді. Әлібек образының бір қыдыру көзге түсетін жері – оның қасына 1400 жігіт алып, Көтібарға шабуыл жасауы. Бұл шабуыл Көтібардан кек қайыру ғана емес, сонымен қатар, оны ескі салтқа, барымтаға, ел талауға және бұларды қолдаушыларға қарсы көтерілген халық күші деуге болады» [4, 183].

Ғалым М.Ғабдуллин «Айман-Шолпанның» композициялық құрылысы, оқиғаны баяндауы жағынан басты ерекшелігі – оқиғаның шиеленіскен тартысқа құрылуы екендігін және бұл тартыстың сипаты фольклорлық шығармалардың басқа жанрларынан ерекшелейтін қазақ қоғамы өмірінен орын алған талас-тартыс, ескінің жеңіліп, жаңаның жеңетіндігін бейнелейді, әлеумет сахнасынан ығыстырылып бара жатқан және ескілікті қолдаушы адамдарға жаңа заманның жаңа адамдарын, жастарды қарсы қоя отырып, соңғыларын ардақтай жырлайды, үлгі етеді.

«Айман-Шолпан» жырын терең зерттеп, әрі драма желісін пайдаланған М.Әуезов: «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» [6, 181] деген көлемді зерттеуінде жырға былайша сипаттама берген:

- біріншіден, бұл дастанды шығарушының аты-жөні мәлім емес, жыр көп уақыт ел арасында ауызша айтылып, таралып келген. Демек, шығарманың әуел бастағы нұсқасы – екшеліп, өңделе түскен деген сөз.

- екіншіден, «Айман-Шолпан» қаһармандарының кейбіреулері (Көтібар, Есет) тарихта белгілі адамдар болғанына қарағанда жырдың шығу межесі өткен ғасырдың орта тұсы деп шамалауға келеді.

- үшіншіден, жырдың көркемдік кестесінде классикалық эпосқа тән әсірелеулер аз, оның есесіне қазақ елі тұрмысының реалистік суреттері басым. Жырда қазақ қоғамының ішіндегі бірсыпыра қайшылықтар көрініс береді. Соның бірі – ру шонжарлары арасындағы баккүндестік, бәсекелестік. Маман бай мен Көтібар батырдың өзара ерегісі «Кім мықты» дейтін өркөкірек мінезден туады. Осы ерегіс үстінде «жеңген» Көтібар батырдың кейіннен өзі жар етпек болған Айманға қолы жетпей, күлкілі халге ұшырасуы жалаң батырлықтың дәурені өткенін аңғартады.

М.О.Әуезов поэманы сахналық шығармаға айналдырғанда тақырып, сюжеті жағынан поэманың оқушыларға көмескі болып келген юморлық жақтарын бірінші орынға шығарып, күлдіргі жайттарды Көтібардың айналасына жинақтап, адамдарының аттарын ғана алып, сахнаға лайықтап, негізгі идеялық нәрін, стиль ерекшелігін ұғынып, негізгі түрін сақтап, не өзгертіп, өзінше құрған. «Айман-Шолпан» пьесасында драматург, поэмадағы белгілі қаһармандарымен қатар, өзінде жоқ, бірнеше жаңа адамдарды енгізген. Биші өзбек жігіт, биші орыс әйелі, Қоқан саудагері, қу Жарас т.б. Бұл кейіпкерлер поэманың сюжетін, оқиғаны қоюлата, күлдіргі жақтарын толықтыра, күшейте түскен. Солар арқылы керекті мәселенің өзегін аша түскен. Соған сәйкес, өз жанынан күлкілі монолог, диалог, речитативтер жазған. Ескі мен жаңа, кәрілер мен жастар шайқасқан жерде, ескілік жеңіліп, жай ғана емес, күлкі, масқара бола жеңіліп, барлық іс, жаңалықты қолдаушы жастардың пайдасына шешілетін шешім шығарған. Басқаларын сөз етпей-ақ, оқиға аяқталар алдындағы Көтібардың монологі мен Теңгенің оған айтқан сөзін алсақ та жеткілікті.

Ал, ғалым Қ. Жұмалиев «Айман-Шолпанның» сюжет құрылысы, тартыс желісі, композициясындағы ерекшелікті ашып көрсетіп, поэма деп атап өтіп, оны лиро-эпос пен тарихи поэманың түйіскен, екеуінің элементі болып табылатын жаңа түрі деп бағалайды. Жыр кейіпкерлерінің тарихи сипатын дәлелдеуде Батыс өңірдің тарихындағы елеулі оқиғаларды, бірнеше деректерді тілге тиек етеді. Ғалым тұжырымынша: «Бірінші дерек: 1837 жылы 13 декабрьде Исатай мен Махамбет Жәңгірден жеңіліп, Жайықтың бергі бетіне өткенде алдарына қойған негізгі мақсаттары – бұл жақтағы елдердің басын біріктіріп, қол жию, қарулы күшпен Хан Ордаға қайта серпу еді. Бірақ ол тілектерінің оп-оңай орындала қоймайтындығы байқалды. Өйткені Жайықтың бергі бетіндегі Әлімұлы мен Байұлының кейбір мықты руларының арасында бақталастықтан туған ру тартыстары мықты еді. Сол Әлім руларының сөзін ұстап, туын көтерушілер Көтібар Берсенұлы мен Арыстан Тінәліұлы, Күленұлы Жүсіпби дейтін адамдар болатын. Ең алдымен, осы рулар арасындағы араздықтарының отына май құюшылардың дәйексіз, ешнәрсеге арзымайтын дау, жанжалдарын тоқтатпаса, алдына үлкен мақсат қойған күреске көпшілікті ұйымдастыра алмайтындығына көзі жеткен Исатай мен Махамбет сол рубасылармен сөйлесулер жүргізді. Рубасылардың бұл дау, шарлары халық көпшілігінің тұрмысын төмендетпесе, жақсартпайтынын, елді хан, сұлтанға қарсы ұйымдастыруға бөгет болатындығын ұқтырып, олардың араларындағы дау-жанжалдардың төрешілері өздері болып, өзара келісімге келіп, бітісулерін талап етті» [7] – дей отырып, Ығылман Шөрековтің «Исатай-Махамбет» атты тарихи поэмасындағы: Көтібар мен Арыстан, Күлептің ұлы Жүсіпбидің адайменен жауласуы Исатайдың аталы сөзінен кейін тоқтап, Көтібар бас болып, мәмілеге келгендігін Ығылман сөзімен береді.

Яғни «Айман-Шолпан» поэмасының оқиғасына қатысушы басты қаһармандарының қай жылдарда болғанын тарихи фактілер келтіріп, дәлелдеуге тырысқан ғалым шығарма оқиғасының тууына негіз болған жағдай XIX ғасырдың бірінші жартысы деп мөлшерлейді. Көтібардың Адай, Тама руы, басқа рулармен де талай-талай тартысқа түскенге ұқсайды дей келіп, ондағы тақырыбы да, оқиға желісі де махаббат, сүйіспеншіліктің төңірегіне емес, екі рубасының араларында болған бәсеке, бақталастығының төңірегінде деп есептеп, жанрын тарихи эпикалық поэма деп атайды.

Қ.Жұмалиев, жоғарыда аталғандай, «Айман-Шолпанның» бір-ақ нұсқасының бар екендігі және барлық басылымдары туралы алғаш пікір білдірген ғалым. Оны мына пікірі дәлелдейді: «Бұл баспаларының бір-бірінен кейбір жеке сөздерінде болмаса, айырмасы жоқ. 1957 жылғысы 1939 жылғы «Халық поэмаларынан» алынып, еш өзгеріссіз, сол күйі басылған. Бұл баспаны басқарушылар бұрынғы басылғандары жөнінде аз-мұз шолу, комментарийлер беруі керек еді. Ол болмаған. Бұл келесі басылуында еске алыну керек» [7], – деп пікір тұжырымдаған.

Зерттеуші Маман байды байлығына мастанған, тоғышар адам ретінде суреттесе, Көтібарды да мүлде жағымсыз сипатта сипаттайды. «Көтібар да Маманның кебенегін киеді. Онан айырмасы жартылай да болса, өзінің сертіне жетеді. Маманды шауып, Айман, Шолпанды жайдақ нарға мінгізеді. Бірақ оның да жеткен жері сол ғана. Мұнан былай ол ешбір ойын іске асыра алмайды. Поэмада оны батыр деген

даңқына мәз болушы, алды-артын ойламайтын даңғой, құр кеуде, ақылсыз адам образында көрсетеді. Сөзінде нәр жоқ, істері уақ, шетке айбар, елге тұлға боларлық батырларға тән қасиет, мінездерден жұрдай, ел арасына бүлік салушы, қазан бұзар, ожыр, ұрда жық адамның бейнесін көзге елестетеді. Жұрттан өзін барлық жағынан артық санап, басқалардан өзін анағұрлым жоғары қояды. Бірақ іс жүзінде қасындағылардан анағұрлым төмен тұрғандығы байқалады» [7].

Көтібардың Айманды тоқалдыққа аламын деп, есекдәме болуы, олжа бөліскенде, сөзден ұтылып, Айманға сөз салуы, тағы да алдауға түсіп, онысын өзі аңғармай, Айманның айласын шын деп ұғып, дәмелене түсуі – бәрі де күлдіргі жағдай, өзінің дәурені, күні өткенін аңғармайтын, кейінгі жастардың онан әлдеқайда ақылды, айлалы екендігін сезбейтін топас, біртоға адам образы етіп шығарған» [7] дейді. Бірақ ғалым Қ.Жұмалиев М.Ғабдуллинге қарағанда Көтібардың батырлығын да тең дәрежеде сипаттайды.

«Көтібардың батырлығы мен тентектігі араласып келеді. Батырлық, әрдайым өз елін шет жұрттың шабуылынан қорғау, бір ру емес, барлық халық тілегіне ұштасатын тілек-мүддені қамтиды. «Тарихи Көтібардың рөлі қандай болды, ол жағын тарихшылар айтар» – дейтін ойларында әдебиеттегі тарихи тұлғаның ерекшелігіне көңіл аудартып, жырдағы «Көтібар – рубасы, Байұлын жаты, Әлімұлын жақыны деп білген, өрісі тар батыр – ұнамсыз образ, зорлықшыл, үстем тап өкілі» [7] ретінде де суреттелетіндігін айтады.

Қ.Жұмалиев Айман образы жайында: «Айман – эпикалық поэмаларда бұрын болмаған жаңа образ» дей отырып, оның ерекшелігі сұлулығында да, нәзіктігінде де, махаббат сүйіспендігінде де, батырлығында да емес, ақылдылығында, ал ақылы жағынан басқа әйелдерден ерекшеленетіні Айман образын жасауда олардан басқаша мақсат қойылғандығынан, мәселен Құртқа, Ақжүніс, Гүлбаршын, Назым т.б. алсақ, олардың елдік мәселелерге қатысулары ел қорғаны батырларға жақсы жар болу арқылы көрінеді. Кейбір шектен тыс болжампаздық тәрізді, мифологиялық жайттарды алып тастағанда, әлеумет істеріне сол батырлар арқылы ғана пайдасын тигізеді. Бірі кеңес беріп, батырдың жауды жеңуіне жағдай туғызып, себепші болса, екіншісі, қысылған жерде батырға дем, қайрат беруші т. б. Бірақ осылардың ешқайсысы әлеумет істеріне тікелей араласып, іс тізгінін өздері қолға алғаны жоқ» деп қарастырады және жаңа нысанаға сай, әдебиеттегі әйел образының басқаша, жаңаша бір сомдалған бейнесі пайда болғандығын атап өтеді. Айманның көздеген мақсаты – екі елді жауластырмай, бітістіру және өз басын Көтібардан аман алып қалу болады. Ол өзінің ақыл, айласын осы жолға жұмсайды. Қандай нәрсе болсын, не істемекші болсын, Айман әріден ойлап, кеңінен толғайды.

Ал, ғалым Б.Әзібаева «Айман–Шолпан: ескі эпосқа жаңа көзқарас» атты зерттеуінде [8, 83-86] ұзақ уақыт бойы ұлттық әдебиеттануда «Айман–Шолпан» дастаны ғашықтық (романдық) жырлар құрамында қарастырылып, жарияланып келгендігін айта отырып, пікір білдірген ғалымдардың ішінен Қ.Жұмалиевтың «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» [1958] атты монографиясының «Айман – Шолпанға» арналған тарауындағы Айман бейнесінің басқа эпостардағы әйел образдарынан өзгешелігін талдайтын тұстарын жоғары бағалап, оның кемшілігі ретінде Айман образының өзегі мен табиғатын, оның жан дүниесін ашып көрсетпейді деп тұжырымдаған. Ал шығарманың жанрын Қ.Жұмалиевтің тарихи деп жіктеуі мен Ы.Дүйсенбаевтың дастанда махаббат тақырыбының болмауына байланысты қалыптасқан тұжырымды негізсіз деп тапқанымен, Ы.Дүйсенбаевтың «Қазақтың лиро-эпосы» (1973) атты монографиясында аталмыш шығарманы «Қозы Көрпеш–Баян сұлу», «Қыз Жібектермен» бір қатарда талдағандығын айтып өтеді. Зерттеушілердің бәрі де дастан XIX ғасырдың бірінші жартысында орын алған оқиға негізінде жырланғанын мойындайды, шығармада өмірде болған оқиғалар суреттеліп, әсірелеушілікке жол берілмегенін, көптеген кейіпкерлер сол тұста өмір сүргенін атап көрсетеді. Атап айтатын жағдай, Қасқабасов пен Әзібаеваға дейін «Айман–Шолпанға» арналған зерттеулердің бәрінде де шығарма әдебиеттану тұрғысынан талданады.

Б.Әзібаева «Айман–Шолпан» жайындағы зерттеуінде сюжетті негізге алады. Шығарманың, ең алдымен, көптеген басқа эпостар секілді тоймен басталып, тоймен аяқталғаны назар аудартады. Көптеген эпостар мен дастандардың дәстүрлі элементтерінің бірін, яғни жырдың экспозициясын – зарыға күткен сәбидің өмірге келуіне, екі жастың үйленуіне арналған, сондай-ақ құрметті кісінің асы секілді тойлардың құрайтыны белгілі. Көшпелі өмір салтын ұстанған елдер үшін халық көп жиналатын той өте маңызды, қоғамдық мәнге ие оқиға болып табылатыны заңды.

Той, әдетте, тәптіштеп суреттеледі. Кейде шығарманың негізгі мазмұнын құрайтын оқиғалар тойда басталып, сюжет күрделене түседі. «Айман – Шолпанда» да осындай оқиға орын алады: асқа шақырылған Көтібар мен Маман бай алтынмен апталған салтанатты киіз үйге таласып, оны әрқайсысы өзіне ғана лайықты деп санайды. «Айман – Шолпан» дастанына арналған барлық зерттеулерде Көтібар

мен Маман байдың жауласуының себебі киіз үйге таластан басталады деп көрсетілсе, Әзібаева «ақыл тоқтатқан, беделді ру басылардың, мейлі ол алтынмен апталған болсын, киіз үй үшін таласуы көңілге қонымсыз» деп есептеп, Б.Н.Путиловтың «Героический эпос и действительность» [9] атты еңбегіндегі: «Причину конфликта следует искать в эпическом под тексте, который ведет нас к общим формулам эпических отношений, он обнаруживает эпическую логику, норму в поведении героев, кажущемся нелогичным, выявляет закономерность того, что виделось случайным и странным...» дейтін пікірін басшылыққа ала отырып, Көтібардың сөз арасында Маман байды бірнеше рет «Қубас», «Бу қылып Шекті малын не қыласың, Мінгізген ашамайға ұлың бар ма?» деп тілдейтінін негіз етіп, жырдағы жанжалдың негізі – эпикалық мотив – Маман байдың ұлсыздығы болып табылады» дейтін пікірді ұстанады. Егер Маман байдың артында қорғаны әрі мұрагері болар ұлы болғанда, тойға кешігіп келген, оның үстіне жасы да кіші Көтібар онымен бұлайша тәжікелесе алмас еді. Бұл жерде жанжалды бастап отырған Көтібар екені анық.

Баласыздық мотивімен қоса басқа да драмалық жағдайлар көптеген эпостардың экспозициясының тұрақты элементі екені мәлім. Кейбір эпостарда перзентсіз жұптар қуғынға ұшырайды. Яғни перзентсіздік қайғысына қоса олар маңындағылардың қорлауы мен мазағына айналады. Соның бір мысалы ретінде «Қобыланды» эпосындағы: «Бұл тойда ұлсыздарға орын жоқ, қызсыздарға қызық жоқ» деген сөздерді келтіруге болады.

«Қорқыт кітабының» бірінші әңгімесінде перзентсіздік Тәңірдің қарғысы ретінде қарастырылып, оларды өзгелер де қарғауға тиіс делінеді, демек перзентсіздерді қудалаудың себебін осылайша түсіндіруге тырысады. Бірақ бұл архаикалық ғұрыптың кейінгі кезеңдердегі түсіндірмесі секілді. Ш.Ыбыраев көрсеткендей, бұл мотив көне сенім-нанымдармен байланысты. Қалай болғанда да ертедегі баласызды қудалау мотиві кейінгі эпикалық шығармаларда да көрініс тапқан. Ал Б.Әзібаева «Айман-Шолпанда» оның қосымша идеялармен, мақсаттармен күрделенгендігін, Көтібардың Маман байдың ұлсыз болғанын әлсіз, қорғансыз деп есептеп бетіне басып, оны шауып аламын деп қорқытып қана қоймай, сол ойын жүзеге асыруы, басқаша айтқанда, оның Маманның ұлсыз екенін, қауқарсыздығын өзінің жеке басының мүддесіне пайдаланғандығы ретінде талдайды.

Оның ойынша, «тойда болған текетірестің ақыры Көтібардың Маман аулына қаракшылық шабуыл жасап, малын айдап, қыздарын байлап әкетуімен, сондай-ақ Көтібардың Айманды күшпен тоқалдыққа алуға ұйғарым жасауымен тынады. Демек, жеке бастың дүрдараздығы руаралық жанжалға ұласады. Осы арада «бұл мәселе қалай шешімін табады?» деген заңды сұрақ туындайды. Осылайша тұрмыстық деңгейдегі болмашы керістің екі рудың арасын жауластыруға дейін жетуі, сондай-ақ сол жанжалды шешу тәсілі мен әдісі дастан мазмұнын құрайды» – деп есептейді. Ғалым пікіріндегі жаңалық – жоғарыда аталған Қасқабасов пікіріне басқа қырынан келуі.

Ол мына пікірден көрінеді: «Тұтқындалған Айман Көтібардың жалғыз ұлы Есеттің көмегімен неке күнін 60 күнге ұзартады. Оқиғаның басты кейіпкерінің мүддесіне қайшы келген, қарсылығын тудырған жағдайда қолданылатын бұл «мерзімді ұзарту» әдісі шығыс әдебиеті мен қазақ фольклорына жақсы таныс. Бұл тәсілді қолданудың жарқын үлгісі ретінде арабтың «Мың бір түн» атты ертегілер циклын атауға болады. Онда «мерзімді ұзарту» әдісі көптеген ертегілердің композициясының негізін құрайды. Осы әдісті қожайынының әйелін көңілдеріне бармақ болған ниетінен тайдыру үшін 70 хикаямен көңілін аулайтын данагөй тоты құс туралы «Шукасаптати» (Тоты құс хикаялары) атты ертегіден де көреміз. Яғни, алғашқы және соңғы ертегіде де мақсат біреу ғана: жағымсыз оқиғаны болдырмау үшін уақытты созу. «Мың бір түнде» – Шахризаданың өлім жазасын кешеуілдету болса, «Шукасаптатиде» – күйеуінің көзіне шөп салдырмау. Осыған ұқсас оқиға «Қыз Жібекте», «Қамбар батырда» да кездеседі. «Қыз Жібекте» өзінің Қорен ханға зорлықпен ұзатыларына көзі жеткен Жібек әкесінен 30 күн ойын, 40 күн тойын өткізіп, сән-салтанатпен ұзатылуын өтінеді. Басқаша айтқанда 70 күндік мұрсат сұрап алады. Қыздың нақты бір жоспары болмайды, бірақ та осы уақыт ішінде ол көңілі сүймеген жаннан құтылатынын сезеді. Расында да Төлегеннің інісі Сансызбай келіп, оны мәжбүрлі некеден құтқарып алады. «Қамбар батырда» оған дейін Қамбардан бір хабар болар деп, Назым қалмақ ханы Мақтымнан үш сексен күнді сұрап алады. Ал, Айманға келетін болсақ, ол 60 күн мұрсат сұрай отырып, өзінше нақты жоспар құрады. Айманның бойында эпикалық таныммен қатар дастандарда жиі қолданылатын «айлакерлік пен тапқырлық та бар». Б.Әзібаева Қ.Жұмалиевтің «Айман – эпос үшін өзгеше бейне» деген пікірін толық қолдай отырып, «Оның өзгешелігі – көркінде, махаббатқа адалдығында немесе қайсарлығында емес, оның ақылдылығында» – деп атап көрсетіп, Қ.Жұмалиевтің Айманға беретін «сұлу, ақылды, тапқыр, айлалы, шешен» дейтін мінездемелерін мәтіндегі «Айманның көңілі кең, ақылы дана»; «Шығады әр түрлі өнер Айман жастан»; «Айманның әрбір түрлі айласы бар»; «Айман қыз ұлықсат ап қуанды бек, алдап жүр бәрісін де амалы көп» дейтін мысалдар арқылы бекіте түскен.

Зерттеуші Айман образын талдауды тереңдете түсіп, Айманның жалпы адамдармен тіл табысқыштығы, халықтың әдет-ғұрпын жақсы біліп қана қоймай, оны өз пайдасына жарата білетін артықшылығын оның образының ерекшелігі деп есептейді. Мұндай қасиеттері ретінде Айманның Көтібардың әрекетін қолдамаған Арыстанның тумысынан әділетті, көргенді жан екенін бірден байқап, онымен достасып, өзіне тартуы, терең сұңғылалықпен Көтібардың жалғыз ұлы Есеттің жүрегіне жол табуы, Көтібардың әйелі Теңгенің жанды тұсын тауып, өте орынды амал қолдануы айрықша аталып өтеді. Ғалым Теңгеге қатысты да қызықты әрі дәйекті пікір түйіндеген. «Теңге – Көтібардың ең кіші тоқалы, нақ сүйері ғана емес, оның жалғыз ұлының анасы, қазақ халқында ұл тапқан әйелдің күйеуіне ықпалы жүретіні, өзге әйелдерден бәсі жоғары болатыны белгілі. Осыны жақсы түсінген Айман дер кезінде Теңгенің қызғанышын оятып, орайы келгенде қытығына тиеді. Оның есімін де әжуа ретінде пайдаланып, болашақ күндесінің ызасын тудыратын өлең айтады. Нәтижесінде Теңге Көтібар мен Айманды некелестірмеу үшін ашық әрекетке кіріседі. Осылайша ақылды да айлакер Айман, бейнелей айтқанда, Көтібардың алынбас қамалын іштен бұзып, белгілі бір деңгейде өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, озбырдың тырнағынан өзін арашалап қалады. Оның ендігі мақсаты – жанжалды бейбіт жолмен шешу» [8]. Жырды жаңаша талдауға арналған бұл шығармада Айманның атастырған жігіті Әлібектің Көтібардың ауылға шабуылы кезінде алыс сапарда болуы, оның елге оралысымен қалыңдығын қайтару үшін және кек алу мақсатымен аттанатынын жақсы түсінген Айманның ақылмен құрған жоспарына сәйкес жанжалдың қантөгіссіз шешіліп, Айманның басқа да эпикалық кейіпкерлер секілді тынышы кеткен елді татуластырып, бейбітшілік орнатып, дастанның үлкен тоймен аяқталуының фольклорлық сипаттары талданған.

Б.Әзібаева талдаудың нәтижесінде бір эпосқа тән емес бірнеше ерекшеліктерді былайша тұжырымдайды:

1) Қақтығыс қарулы күреспен, ақсақалдардың шешімімен, я екіжақты бейбіт келіссөз жолымен шешілген жоқ;

2) келіспеушілік ер кісінің емес, әйел адамның арқасында шешімін тапты;

3) кейіпкердің басты қаруы – тапқырлық, айлакерлік, ақыл.

Сондай-ақ, зерттеуші шығармадағы негізгі кейіпкерлердің бірі Көтібар жайында да өзіндік пікірлер ұсынған. Оның ақылға қонымсыз үш әрекетке барғандығын айта отырып, оның «біріншісі – Шолпанды құтқаруы; екіншісі – Есеттің өтініші бойынша Айманмен некелесуді 60 күнге шегеруі; үшіншісі – Айманның алдауына көніп, оған тұлпары Бәйге-Күрең мен қару-жарағын беруі», – деп тұжырымдайды. Зерттеуші Көтібардың іс-әрекетін талдай отырып, Шолпанның тағдырын шешер тұста көрсеткен жомарттығы мен мәрттігі оның дастан басындағы қатыгез де зорлықшыл бейнесімен қайшы келетінін жақсы аңғарған. Сондай-ақ, оның мінезіндегі аңғалдықты Есеттің алғаш байғазы сұрауындағы Айманның айласы жатқанын аңғармайтындығын талдай отырып, Көтібардың бұл қадамының дастандағы халықтың салтымен байланыстылығын (байғазы беру) Б.Н.Путилов пікірімен бекітеді: «За случайными, немотивированными, аналогичными поступками и решениями героев кроется как правило, нечто глубоко оправданное, закономерное и разумное. За ними стоит некое знание существенных обстоятельств, должных в какой-то момент открыться и оправдать предшествующие поступки. Но знание это не принадлежит самим героям, оно просто составляет элемент сюжетной эпической структуры, оно существует и проявляет себя вне реального, логического сознания героев, но как некая художественная материя, обладающая своей силой и подчиняющаяся своим закономерностям. Ведомые этой силой, эпические герои совершают действия странные, неожиданные, нечаянные. Эта диалектика преудказанности и случайности, постоянная игра их и создает, в сущности, эпический сюжет» [9, 131].

Көтібар Айманның алдауына сеніп, аңғалдықпен оған жауды алдын ала сезетін қасиеті бар тұлпары мен қару-жарағын береді. Соның салдарынан тұлпарының ескерту жасап, кісінегенін естімей, қапыда қолға түседі де келісімге келуге мәжбүр болады. Жалпы түркі халықтарының эпостық шығармаларының көбінде батырдың астындағы аты – барлық жағдайда қасында болатын, қиындықтан құтқарып, жеңіске жеткізетін сенімді серігі. Бұл жөнінде Шабан Айдоғдудың мына пікірі ойға қонымды: «Түрік ертегілерінде ат-тұлпар ерекше маңызды орында аталады; ол эпикалық дәстүрдегі қасиетін, қызметін ертегіде де жалғастырады. Ертегіде ат-тұлпар көлік болуымен қатар, эпикалық жырлардағыдай иесіне ақыл-кеңес айтады, керек кезде қауіп-қатерден сақтандырады, қысылтаяң шақта ғажап күшімен адамға көмекші болып, оны аман алып қалады; сөйлейді, ұшады т.б. Жиі кездесетін асыл тұлпар теңізден (судан, көлден) шығып, уақытша адамға қызмет жасайды. Осы қасиеттерімен ат-тұлпар эпикалық жырлармен бірге ертегілерде де ортақ қызмет атқарады» [10, 106].

Сонымен Б.Әзібаеваның жыр жайындағы жаңаша көзқарасы былайша сипатталған: 1) «Айман – Шолпан» дастаны тұтастай алғанда «батырдың жары үшін күресі» атты сюжетке негізделген. Атап

айтатын жәйт, мұнда архаикалық (Айман мен Шолпанды күштеп алып кету) және біршама кейінгі дәуірдің қоспалары (тонаушылық, барымта) орын алған.

Егер батырлық эпостарда «тақырыптың негізгі дамуын ер жігіттің әйелін ұрлағандармен күресі, жарын жау қолынан қайтарып алу» құраса, «Айман – Шолпан» дастанында архаикалық тақырыптың хикаялық мазмұны басым: кейіпкер әйел жеке қасиеттерінің арқасында тұтқыннан өзі құтылады. Яғни, зерттеуші тақырыпқа фольклортанушылық тұрғыдан келіп, тарихи фактілердің, мысалы, дастанның негізгі кейіпкерлерінің бірі Көтібардың өмірде болған адаммен аттастығы ғана сақталып, мұнда Көтібардың кейбір мінездері немесе әрекеттері белгілі бір рөл атқаратындығы аталып өтіледі. Осылайша талдау жүргізу арқылы жырдың жанры жөнінде дастан жанры деп жаңаша пікір ұсынған. Онда бас кейіпкердің әрекетінің алдын ала ойластырылуы және новеллистикалық типтегі эпикалық сюжеттің даму заңдылығының алдын ала анықталғандығы яғни, шығармаға арқау болған оқиғалар мен кейіпкерлердің есімдері, оқиға болған өңір мен тарихи тұлғалар мекенінің сәйкестілігі сияқты мәселелер негізге алынған. Негізінен «сюжеттің негізін өмірде болған оқиғалардан емес, поэтикалық дәстүрден іздеу керек» дейтін пікірді басшылыққа алады.

2) Дастанның сюжеттік, мазмұндық негізін эпикалық сюжеттердің архаикалық қабаты құрайды. Дегенмен, ол әдеттегідей басқа да мотив, сюжеттермен құрамдас болып келеді. Жалпы халқымыздың қаһармандық эпостарында қалыптасып, жырланатын сюжет, тақырыптар тұрғысынан салыстырып қарағанда «Айман, Шолпан» дастаны біраз оқшауланып тұрғаны анық. Дастанның тақырыбы мен коллизиялары да сол коллизияларды шешу жолы да басқаша;

3) Дастанның басты кейіпкерінің әйел болуының өзі тосын жағдай;

4) Дастан мазмұнын негізінен даналық, тапқырлық, сананың ұшқырлығы секілді қасиеттер құрайды. Ал қаһармандық және романдық сипат екінші қатарға ысырылған. Яғни, Б.Әзібаева барлық талдау – тұжырымдары арқылы «Айман – Шолпан» жырын хикаялық дастан аясында қарастырады.

Ал біздіңше, Айман бейнесі фольклордағы көне замандардағы образдардан бастау алады. Ерте дәуірде әйелдің мықтылығы, төзімділігі, ақылы мен парасатын сипаттаудан бұрын оны бүкіл дүние, тіршіліктің көзі, дүние жаратушысы ретінде түсінген. Мұны ертегілердің поэтикасынан айқын аңғарамыз. Әйелдердің ғұрыптарды атқаруда жетекші рөл атқарғандығына, қоғам өзгерісіне байланысты, мысалы, патриархат дәуірінде әйел образы өзгере бастағанына көз жеткіздік.

Жинақтай келгенде, қазақ фольклорында табиғаты бөлек «Айман-Шолпан» жырының зерттелу тарихнамасының өзі бір сала құрайды. Бұл эпостың оқиғасының, кейіпкерлерінің таралу, жариялану тарихын жан-жақты тексеретіндігін көрсетеді. Сондай-ақ, ғылыми ой-пікірлер жыр табиғатының күрделілігінен туындайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сейфуллин С. «Айман-Шолпан» // Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары, I-жинақ. – Алматы, 1939. 5-29 бб.; «Айман-Шолпан». – Алматы, 1957. – 35 б.
- 2 Қасқабасов С. Лиро-эпикалық (балладалық) жыр // Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық, I-том. – Алматы: Қазақпарат, 2007. – 661 б.
- 3 «Социалистік Қазақстан» газеті. 1939 ж. 6-апрель, № 79 (5085) саны. 4-б.
- 4 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1974. – 330 б.
- 5 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1948. I том. – 207 б.
- 6 Әуезов М. Қазақ халқының эпосы мен фольклоры // Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962. – 272 б.
- 7 Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы, 1958. – 404 б.
- 8 Әзібаева Б. Айман-Шолпан: ескі эпосқа жаңа көзқарас // Ақиқат. Саяси-көпшілік басылым. – Алматы, 2010. № 10. – 20-27 б.
- 9 Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Л., 1988. – 176 с. –
- 10 Шабан Айдоғду. Анадолы түрік ертегілерінің жанрлық және тақырыптық ерекшеліктері // Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2015. № 4 (54), – 237 б. (105-110 бб.) –

Аннотация

Ауесбаева П.Т.¹

¹Институт Литературы и искусства им.М.О.Ауэзова

ИСТОРИЗМ ПОЭМЫ «АЙМАН-ШОЛПАН»

В статье рассматриваются вопросы датировки поэмы «Айман-Шолпан», хронологические рамки изучения поэмы, а также периоды и эпохи к которым относятся события и жизнь героев. О поэме писали и высказывали свои мнения почти все известные казахские фольклористы. Они относятся к периоду от XIX до XXI вв. Говоря о жанре поэмы, исследователи называли ее и любовной лирикой, и лирическим эпосом, или балладой, или историко-эпической поэмой, или же дастаном, рассматривали ее с различных жанровых позиций. У каждого исследователя

сложились свои выводы и заключения. Поэма всегда привлекала внимание ученых. В ходе исследования были изучены мнения всех этих ученых, и проведен их всесторонний анализ. Сегодня нам известен только один вариант поэмы «Айман-Шолпан». До октябрьской революции поэма пять раз переиздавалась в типографиях г. Казани. Издателем является Жусипбек ходжа Шайхулисламулы. В статье раскрывается образ Айман, она патриотичная девушка, борющаяся за собственную независимость, желающего своему народу мира и согласия; также анализируются фольклорные характеристики образа.

Ключевые слова: поэма, текст, сюжет, мотив, фольклор, традиция, исторические данные.

Annotation

Auyesbayeva P.T.¹

¹*M.O.Auezov Institute of Literature and Art*

HISTORICAL FEATURES OF THE POEM "AIMAN-SHOLPAN"

This paper discusses issues of the dates of the poem "Aiman-Sholpan", chronological frames of studying the poem, periods and epochs related to the events and lives of the characters. Almost all well-known Kazakh scientists in folklore studies wrote and shared their views on the poem. They refer to the period from XIX to XXI centuries. Speaking about the genre of poem, the researchers also called it a love lyric, lyric epic, or a ballad, or historical-epic poem, or dastan, and viewed it from different genre positions. During the research process the views of all these scientists have been explored and comprehensive analysis was conducted. Today, only one version of the poem "Aiman-Sholpan" is known. Before October revolution the poem was re-published five times in the publishing houses of Kazan. The article reveals the image of Aiman; also it includes the analysis of folklore characteristic of the image.

Key words: poem, text, plot, motive, folklore, tradition, historical data.

МРНТИ 17.71.07

Р.А. ВЕЛИЕВА¹

¹*Национальная Академия Наук Азербайджана*

ТИПОЛОГИЯ ОБРАЗА МУДРЕЦА В ЭПОСАХ «КНИГА МОЕГО ДЕДА КОРКУТА» И «БЕОВУЛЬФ»

Аннотация

В эпосах «Книга моего Деда Коркута» и «Беовульф» с точки зрения стабильных функций между образами обоих эпосов можно выявить значительное число типологических сходств. Оба эпоса численно богаты образами. Здесь есть герои, их бойцы, враги, народ, представители различных слоев населения. А это дает возможность проводить многочисленные типологические параллели между образами обоих эпосов. Однако проведение подобных типологических параллелей между всеми образами без разбора завершится формализмом. Самое главное, проведение подобных массовых типологических параллелей представляет собой противоречащее природе, поэтике героических эпосов дело. В эпосах «Книга моего деда Коркута» и «Беовульф» три типа образов являются типологически общими: образ героя, мудреца и меча. В обоих эпосах типология образа мудреца охватывает такие линии, как «Хротгар и Баяндыр-хан», «Хротгар и Отец Коркут».

Ключевые слова: Книга моего Деда Коркута, Беовульф, образ, герой, мудрец, эпос, дастан, Хротгар, Баяндыр-хан, Отец Коркут.

Постановка вопроса: изучение типологической семантики мудрых образов в эпосах «Книга моего Деда Коркута» и «Беовульф».

Цель работы. Основной целью, поставленной в статье, является изучение образов мудрецов в эпосах «Книга моего Деда Коркута» и «Беовульф», демонстрация общих и различающихся признаков каждого из них, изучение архаико-мифологической и эпико-художественной семантики данных образов.

Сюжеты и образы эпосов «Книга моего Деда Коркута» и «Беовульф» неразрывно связаны друг с другом. Это внутренние уровни единого текста. Профессор М.Джафарлы, основываясь на любовных эпосах, утверждает, что фольклорный сюжет составлен из традиционных формул. Одна сторона вопроса требует рассмаривать фольклорный образ именно сквозь призму подобной традиции. Потому что, фольклорный сюжет реализуется как движение фольклорного образа. Иными словами – сюжет это событие. Этого события нет самого по себе, оно порожденное. В этом смысле его творцом, создателем фольклорного движения является фольклорный образ... Сюжет отражает траекторию движения главного героя. То есть для содержания любовного эпоса сюжетосоздающим объектом является Влюбленный. Его движение реализует в качестве построения смысловых формул. Составление сюжета из традиционных, статических формул в равной степени дает возможность фольклорному образу, обуславливающих

подобный статизм, формулизацию, искать статизм, формулизацию в своей природе. Фольклорный сюжет проявляется как семантический ряд формулизованного движения фольклорных образов. В этом контексте, фольклорному тексту присущи схематизм, статизм, фигурность на уровне его главных показателей (сюжета и образа). Другими словами, как фольклорный сюжет составлен не из произвольных динамических линий, а формулизованных движений, так и фольклорные образы в своих действиях не вольны. Они выполняют не произвольные действия, а именно функции [1, 127-128].

Содержание, форма, суть, идея, все поэтическое построение и пр. героического эпоса связаны с образом героя. М.Джафарлы утверждает, что образная система как любовных эпосов, так и эпосов в целом консолидируется вокруг двух противостоящих образов: героя и его антагониста. Антагонист в науке называется и антигероем. Вне зависимости от того, как он называется, особенно в архаичных эпических текстах, очень наглядно видны семантические области героя и антигероя и составляющие, заполняющие эти области образы. Центром концентрации для образов в любовных эпосах также являются герой и антигерой [1, 139].

Как видно из этих взглядов М.Джафарлы, в каждом эпосе герой и антигерой, в действительности, являются центрами концентрации, и они концентрируя возле себя (привлекая, притягая к себе) другие образы, создают вокруг себя семантические участки. Основной вывод из этого заключается в том, что и в эпосах «Книга моего Деда Коркута» и «Беовульф» есть создающие подобные центры концентрации образы и образованные ими семантические центры. Именно по этой причине типологические параллели должны вестись между этими семантическими центрами.

Семантически центрами притяжения «Книги моего Деда Коркута» и «Беовульфа» являются образы, представляющие героизм и мудрость. Это главный герой и его враги, а также представляющие мудрость образы правителя, старейшины, а также обладающие особой магико-мифологической семантикой образы.

Мы в этих эпосах определили общность типологических черт трех типов образов:

Во-первых, в обоих эпосах типология образа героя:

Эти типологические сравнения охватывают такие линии, как «Беовульф и Огуз-хан», «сражающийся с дивом Беовульф и Басат», «сражающийся с драконом Беовульф и Салур Казан».

Во-вторых, в обоих эпосах типология образа мудреца:

Эти типологические сравнения охватывают такие линии, как «Хротгар и Баяндыр-хан», «Хротгар и Отец Коркут».

В-третьих, в обоих эпосах типология образа меча, обладающего особой семантической активностью.

Что касается образа мудреца в эпосах «Книга моего Деда Коркута» и «Беовульф», Хротгар является королем Дании, Баяндыр-хан же – ханом ханов огузского народа. Баяндыр-хан в первом сказании «Отца Коркута» представлен таким образом: «Однажды сын Кам Гана Баяндыр встал с места...» [2, 34].

Значением слова «кам» в его имени является шаман, а слова «ган» - слово «хан». И это показывает, что глава огузского народа Баяндыр является и ханом, и своими корнями является «шаманом». Однако необходимо подчеркнуть, что в этом эпосе мы его шаманские функции не наблюдаем. В таком положении можно высказать мысль о том, что шаманство является качеством образа Баяндыр-хана, относящимся к мифическому прошлому.

Между королем Хротгаром и Баяндыр-ханом можно построить следующие типологические параллели:

1. Оба образа олицетворяют высшую политическую власть: один – король, другой – хан ханов.

2. Оба образа не обладают особой сюжетной активностью в эпосе. В начале ряда сказаний, как в вышеприведенном примере, лишь упоминается имя Баяндыр-хана. В «Беовульфе», хотя и часто видим Хротгара, он, в некотором роде, неподвижная фигура. Стар, не показывает никакого героизма, беспомощен перед драконом, лишь как мудрец дает советы, назидания, указания. И у него, как и у Баяндыра, нет сюжетной активности.

3. Оба образа своим поведением олицетворяют мудрость. Во всех действиях Хротгара есть мудрость, постоянство, выдержанность, назидательность. Он представляет собой стабильность датского политического правления. Хотя и не обладает сюжетной активностью, подобную же мудрость и постоянство можно видеть и в управлении Баяндыра. Например, раз в год он устраивает пир, собирает огузских беков и здесь решаются все проблемы огузского народа.

4. Мудрость обоих образов служит политическому, общественному и духовному укреплению общества. Вся деятельность Хротгара направлена на интересы Дании. Также и мало изображенная в эпосе деятельность Баяндыра показывает его борьбу за интересы огузского народа. Например, в первом сказании говорится, что он на пире, который давал раз в год, устанавливал три шатра: первый – белого

цвета, другой – красного, третий – черного. Имеющего сына огузского бека размещают в белом шатре, имеющую дочь – в красном, не имеющего детей – черном шатре. Баяндыр-хан считает, что «не имеющего детей проклял Бог, и мы проклинаем» [2, 34].

Здесь на первый взгляд видна несправедливость. Ведь наличие или отсутствие у человека ребенка не зависит от него самого. Однако события в первом сказании показывают, насколько Баяндыр был мудрым правителем. В сказании говорится, что по причине отсутствия у Дирсе-хана ребенка его разместили в черном шатре. Он обижается и обиженный покидает пиршество. Однако становится ясно, что Бог проклял его за то, что не помогал сиротам, беднякам. Он исправляет свою ошибку и после этого Бог ниспосылает ему сына. Таким образом, здесь выявляется, насколько мудрым и знающим правителем был Баяндыр.

5. Старость обоих образов является внешним показателем их мудрости. И Хротгар, и Баяндыр и мудры, и стары. То есть они мудрые старики. Если взять за основу исследования Хикмета Кулиева, оба образа олицетворяют архетип Мудрого Старца. Он обобщает функции образов, входящих в архетип Мудрого Старца:

а) обладает определяющими, направляющими и контролирующими качествами в социальных отношениях (мудрость, сеидство и т.д.);

б) обладает характером определения норм (в образе пословиц);

в) отражаются трансформативной парадигмой в культурной среде (гора, очаг, пир, дерево и др.);

г) играет роль информационной памяти в обществе (на уровне племени, рода, села, края) (традиция сама воспитывает в обществе образы мудрых старейшин, знающих «досье» родовой генеалогии);

д) выступает в роли трансформативной парадигмы (представление Бога в облике старца, старейшины. «Считается, что дервиш, пожилая женщина представляют собой образ помощи, присущей Богу, в коллективном бессознательном» [3, 84];

е) в представлении в ситуации противостояния разума и физической силы становится актуальным как победа разума над физической силой (путешествующий герой за счет силы в какой-то степени движется в сторону цели и в критический момент возникает необходимость в опыте и разуме мудрого старейшины);

ё) хотя в традиции образ мудрого старейшины чаще проявляется в серьезном плане, становится актуальной и в образе противоположного этому комического, аномального поведения, что получают свою мощь из мифологических трикстеров.

ж) в культуре, как и героизм, и мудрость проявляет себя в роли идеализированной модели прошлого. Наряду с сильными героями, и старейшины, к которым прислушиваются, связываются с прошлым.

з) образы, включающиеся в архетип Мудрого Старца, проявляются в единстве в местах, воплощающих мужское начало (горах, скалах, деревьях и др.) [4, 22].

Эти функции можно увидеть в образах Хротгара и Баяндыра. Оба образа обладают определяющими, направляющими и контролирующими качествами в социальных отношениях (старость, мудрость), характером определения норм, выступают в качестве трансформативной парадигмы Бога. Слово «кам» (шаман) в имени Баяндыра, а также мифическая связь Хротгара как короля с образом первопредка дают возможность брать их в конечном итоге в качестве трансформативного ряда образов Бога. Кроме того, оба образа воплощают победу разума над физической силой, выступают в роли хранителей идеального прошлого.

В эпосах «Книга моего Деда Коркута» и «Беовульф» **линию мудрости можно увидеть между Хротгором и образом Отца Коркута.** Г.Кулиев пишет, что одной из парадигм архетипа Мудрого Старца был и Отец Коркут. И из эпоса «Книга моего Деда Коркута», и из многочисленных текстовых сведений различных тюркских народов, связанных с этим образом, можно наглядно видеть несение Отцом Коркутом семантики мудреца, старейшины, шамана и т.д. Идущие из фольклорного сознания сведения дают возможность видеть образ Отца Коркута в статусе мудреца, старейшины. Прежде всего, определение «отец» в имени этого образа семантически связывает его с культом предка, старейшины, данные во вступительной части эпоса с ссылкой на Отца Коркута паремические выражения подтверждают это в очередной раз. А также верования, тексты легенд и преданий об Отце Коркуте различных тюркских народах связывают его с миром духов, с миром иным, с сакральным статусом [4, 69].

В тюркском мире существует множество легенд об Отце Коркуте. В этих легендах, наряду со всеми иными обязательствами, он является еще и мудрым старейшиной. Изучивший эти легенды Ф.Баят указывает, что подавляющее большинство легенд об Отце Коркуте представляют собой вариации одного мотива – избегания смерти. В одной из этих легенд Коркут является и озаном, и старейшиной, в другом создателем гопуза (старинный струнный музыкальный инструмент - прим. пер.). В других же

отображается в виде святого, знахаря, шейха, шамана, деда, и постоянно ищет бессмертия [5, 4].

В целом, Отец Коркут представляет собой очень сложный образ, вернее, комплексный образ. В его образе соединяются многие черты. Джалал Бейдилли таким образом обобщает имеющиеся в научном мире взгляды об образе Коркута:

«Отец Коркут

– связан с древними мифологическими воззрениями;

– не обладая о нем достоверных исторических источников, не известно, был ли он исторической или легендарной личностью;

– народный мудрец, который со временем превратился в обобщенный символ;

– разговоры о его легендарности бесосновательны, Отец Коркут лицо историческое;

– нет необходимости искать реального исторического прототипа;

– вероятно, связан своими корнями с образом покровителя обряда и др.» [6, 225].

Академик Т.Гаджиев Отца Коркута полагает символом мудрости вообще: «Коркут не является героем этого произведения, в действительности его и образом назвать нельзя. Он есть символ – символ уважения тюрка к старейшине, обладателю мудрого слова» [7, 6].

На основе сюжета обоих эпосов можно провести множество параллелей Хротгара и Отца Коркута. Однако общее между этими двумя образами, в эпосах действующими один как правитель, другой как старейшина, в яркой форме отображается в их мудрости, вернее, в данных ими мудрых советах. Так что, оставив сравнение сюжетных подробностей на долю будущих исследователей, обратим внимание на этот главный момент. Этот момент в эпосе «Беовульф» охватывает данные Хротгаром после победы над Гренделем и его матерью советы Беовульфу, а в «Отце Коркуте» – сказанные словами Отца Коркута во вступлении наставления.

После уничтожения Беовульфом жестоких и непобедимых врагов Дании Хротгар дает в его честь пир. На нем он в качестве отца, старейшины, друга, мудреца дает жизненные наставления. Эти наставления составляют изумительную степень сходства с наставлениями Отца Коркута во вступлении огузского эпоса. Проследим в сравнительной форме:

Хротгар говорит Беовульфу, пусть не закружится твоя голова от славы, пусть это слава не породит в тебе эгоизм [8, 82].

Отец Коркут говорит: «Спесивца Бог не любит» [2, 31].

Хротгар говорит Беовульфу, что человеку богатство, славу, высшие моменты, счастье дает Бог [8, 83].

Отец Коркут говорит: «Если не подаст всемогущий Бог, человеку не разбогатеть»; «Человеку, высоко поднимающему грудь, счастья не будет» [2, 31].

Хротгар говорит Беовульфу, что ради страны нужно непрестанно сражаться, размахивать мечом [8, 106].

Отец Коркут говорит: «Не сгубив коня, дороги не пройти; без ударов черным булатным мечом избияния не отворотить» [2, 31].

Заключение. В «Книге моего Деда Коркута» и «Беовульфе» три типа образа типологически являются общими:

I. образ героя;

II. образ мудреца;

III. образ меча.

Типология образа мудреца в обоих эпосах охватывает такие линии «Хротгар и Баяндыр-хан», «Хротгар и Отец Коркут». В эпосах «Книга отца Коркута» и «Беовульф» параллели образов мудрецов охватывают много примеров. Эти образцы, которые мы не сочли нужным привести в пример, в обоих эпосах подтверждают ведущую идею мудрости наряду с героизмом, связь Хротгара, Отца Коркута и Баяндыр-хана.

Литература:

1. Джафарлы М. Структурная поэтика азербайджанских любовных эпосов. – Баку: Наука, 2000. – 404 с.
2. Книга моего Деда Коркута / составление, транскрипция, упрощенный вариант и предисловие Ф.Зейналова и С. Ализаде. – Баку: Писатель, 1988. – 265 с.
3. Озкан Т.С. Архетипические элементы в песнях о Бамсы Бейрек и Бей Бурек // альманах «Национальный фольклор». – 2010, № 85. – с. 81-90
4. Кулиев Х.В. Архетип пожилого мудреца в азербайджанском фольклоре: диссертация доктора философии по филологии. – Баку: 2015. – 193 с.
5. Баят Ф. Отец Коркут. Деде Коркут от мифологии до реальности. - Анкара: КараМ, 2003. – 89 с.

6. Бейдили (Мамедов) Дж. Отец Коркут / Книга Отца Коркута. Энциклопедический словарь. – Баку: Лидер, 2004. – с. 221-229

7. Гаджиев Т. «Книга моего Деда Коркута» — наша первая письменная память (предисловие) / Книга моего Деда Коркута. Оригинал и упрощенные тексты. – Баку: Лидер, 2004. – с. 4-16

8. Приключения Беовульфа. Дэвид Бриден. – Миннеаполис, Миннесота, США. Издательство Анхага Пресс. 2010. – 138 с. – mass76meeting.wernekenesign.com/the-adventures-of-beowulf-bvbnfer.pdf

Annotation

Raksana Valiyeva¹

¹Institute of Folklore National Academy of sciences of Azerbaijan

THE TYPOLOGY OF THE CHARACTER THE WISE MAN IN THE EPOSES "THE BOOK OF DEDE GORGUD" AND "BEOWULF"

Looking through the eposes "The Book of Dede Gorgud" and "Beowulf" according to the constant functions in these eposes one can find many typologic similarities among the characters of the eposes. Both of the eposes are rich with the characters according to the quality. Here there are heroes, their fighters, nations, the representatives of the different levels. And it gives a chance to make many topological parallels among the characters of the both eposes. But making these typological parallels among the all characters can be ended with the formalism. Mainly, to carry out such mass typological parallels is the contrary work to the nature of the heroic eposes. Three types of the characters are general according the typologic point in the eposes "The Book of Dede Gorgud" and "Beowulf": hero, wise man and sword. In both eposes the typology of the character wise man surrounds the lines such as "Hrothgar and Bajinin khan", "Hrothgar and Dede Gorgud".

Key words: "The Book of Dede Gorgud", "Beowulf", character, hero, wise man, epos, Hrothgar, Bajinin khan, Dede Gorgud

Түйіндеме

Раксана Велиева¹

¹Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы

"ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫ" МЕН "БЕОВУЛЬФ" ЭПОСАТАРЫНДАҒЫ ТИПОЛОГИЯСЫ БІЛУ

"Қорқыт Ата кітабы" мен "Беовульф" эпостарын функциялық тұрақты тұрғыда екі эпостарын арасындағы функциялардың айтарлықтай типологиялық ұқсастықтары анықтауға болады. Эпостың екеуі де сан бейнелер жағынан бай. Мұнда кейіпкерлер, олардың жауынгерлері, жаулары, халық өкілдері, халықтың әртүрлі топтары бейнеленген. Ал бұл екі эпостарын көптеген типологиялық бейнелердің ұқсастықтарын зертеуге мүмкіндік береді. Алайда, мұндай типологиялық параллель арасындағы барлық бейне формализмен талғамай аяқталады. Ең бастысы, мұндай жаппай типологиялық параллель қайшы табиғаты, батырлық ісі эпостарын ақындығы білдіреді. "Қорқыт ата кітабы" мен "Беовульф" эпосындағы жалпы типологиялық сипаты үш типті білім болып табылады: батыр бейнесі, білгір және қылыш. Екі эпостың типологиясы салауатты желісі ретінде "Хротгар және Баяндыр хан", "Хротгар Қорқыт әкесі" білуді қамтиды.

Түйін сөздер: Қорқыт Ата Кітабы, Беовульф, бейне, кейіпкер, шалфей, эпос, дастан, Хротгар, Баяндыр хан, Қорқыт әкесі.

МРНТИ 17.09.91

ВУГАР ИСМЕТ ОГЛУ ТЕЙМУРХАНЛЫ¹

¹Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, аспирант Института Литературы имени Низами НАНА

ОТНОШЕНИЕ М.Ф.АХУНДЗАДЕ К ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИМ ВЗГЛЯДАМ ВОСТОЧНЫХ КЛАССИКОВ (НА ОСНОВЕ «МЕСНЕВИ» ДЖ.РУМИ)

Аннотация

Исключительное значение творчества Джалаледдина Руми, послужившее в качестве выгодной модели противостояния в XIX в. чужеродному влиянию с севера в тюркско-мусульманском Азербайджане, не могла остаться вне поля зрения наших Азербайджанских поэтов. Так, в последующие века почти все представители Азербайджанской классической литературы создавали свои произведения под воздействием его творчества и «Месневи». Начиная с XIX века в литературной критике появлялись произведения, в которых это воздействие исследовалось. Одним из таких критиков являлся великий мыслитель Азербайджанского народа, философ, драматург, поэт Мирза Фатали Ахундзаде. В статье автор изучает литературно-критические взгляды Мирза Фатали Ахундзаде, его отношение к таким великим поэтам средневекового Востока, как Физули и Джалаладдин Руми.

Ключевые слова: Мирза Фатали Ахундзаде, Джалаладдин Руми, Физули, исследование.

Говоря о многостороннем влиянии на азербайджанскую литературу XIX века Джалаледдина Руми, занимавшего важно место среди гениев литературоведческой науки, в первую очередь, нужно отметить привязанность литературно-теоретических и философских воззрений знаменосца национально-литературной критики М.Ф.Ахундзаде к взглядам Мовланы. В литературоведении сформировались различные мнения по поводу литературно-теоретических воззрений М.Ф.Ахундзаде. По нашему мнению, философские воззрения М.Ф. Ахундзаде, его умение реально оценивать конкретно культурно-исторические условия при выборе определенного пути были по достоинству оценены самим временем. Как известно, в отличие от других своих знаменитых писателей современников, отношение М.Ф.Ахундзаде к Исламской религии, как к спасению от нравственного болота того времени, определяло его отношение к классическому наследию, в том числе и к наследию Дж.Руми. К сожалению, бывшем Советском Союзе отношение литературоведов к нравственно-моральным убеждениям прошлого выражалось в рамках возможностей того времени что, в свою очередь, помешало подойти к известным воззрениям М.Ф.Ахундзаде с позиций действительности. Было только лишь отмечено его отрицательное отношение к образу мышления Дж. Руми, а в некоторых случаях авторы ограничивались только лишь выражением отношения к данному вопросу [1, 211-212; 2, 45].

Многие авторы, с любовью исследовавшие наследие М.Ф.Ахундзаде, предпочитали вообще эту тему не затрагивать. И это несмотря на то, что имя Дж.Руми находилось в центре литературно-критических и философских воззрений драматурга. Как известно, философ в своих литературно-критических статьях, обобщая художественный опыт своего времени, в качестве залога литературных успехов, впервые выдвинул идеи подробных комментариев диалектического единства содержания и выражения. М.Ф.Ахундзаде, признающий совершенное содержание и единство формы основным обуславливающим фактором любого искусства, считал, что в произведениях Дж.Руми нарушается художественное равновесие. Упоминания о произведениях такого рода, он указывал именно на Дж.Руми. «Поэзия, обладая красотой содержания, но, не располагая красотой выражения, как месневи Моллаи-Руми, считается удовлетворительной, но при этом имеет и недостатки в поэтичности. Произведение, написанное в стихотворной форме (мензуме), обладая красотой выражения, но лишённая красоты содержания, как стихи тегеранца Гаани, считается слабым, но все же остаётся видом стихотворения, и это уже литературный подвиг» [3, 197]. Конечно же, знаменитый мыслитель придавал более важное значение красоте содержания, а авторов несодержательных произведений на считал мастерами слова.

Хотя М.Ф.Ахундзаде находил произведение Дж.Руми лишенными красоты содержания, тем не менее среди бесчисленного количества мастеров слова, писавших на персидском языке, считал его одним из истинных поэтов [3, 180]. Безусловно, многие произведения, обладающие совершенной художественной формой и единством содержания, по своей идее не отвечают злободневным требованиям времени. Они маскируют факты жизненных нужд и реалий, что значительно снижает их оценку. Это подтверждает важное значение идеологии и в поэтическом выражении. М.Ф.Ахундзаде, выступая против назидательно-дидактических мастеров слова, пользующихся литературными произведениями в качестве оружия пропаганды религиозных убеждений, считал полезным для народа освещение жизненных реалий в полностью обособленной от религии форме, что и определяло его позиции в литературной критике. Этот угол зрения поясняет, почему М.Ф.Ахундзаде из всех поэтов, писавших на тюркском языке, настоящим умельцам считал не мастера слова М.Физули, а М.П.Вагифа, которому впервые в истории нашей литературы удалось превратить художественные слова в человеческие чувства [3, 182]. Безусловно, в литературе XIX в., учитывающей общественно-культурные реалии периода, светская и идеологическая мысль должны были соединиться, и нужно было уделить особое внимание существующему в религии мирскому мироощущению. У Дж.Руми автора «Месневи», представленного М.Ф.Ахундовым в качестве произведения, лишенного красоты выражения, не было других работ по литературоведению, но в его очень редко встречающихся литературно-теоретических воззрениях имеются весьма ценные мысли, которые сами по себе являются веским ответом на какие-либо суждения, высказанные по поводу его произведений.

Во-первых, очень важно отметить, что произведения Дж.Руми как безграничны объёмом значимости, так и известны своей поэтичностью. Возможно, было бы правильно выдвинуть идею недостаточной полноты способов изложения по сравнению с содержанием его произведений. Известно, что Мевлана, прежде всего, был гениальным мыслителем и сторонником справедливости. Не нужно забывать, что именно эта любовь к справедливости и сделала его поэтом, позволив ему волшебным языком искусства поделиться своими мыслями и чувствами с многочисленными читателями. Тот факт, что в восточной литературе среди сотен знаменитых произведений, написанных в форме месневи, под таким названием

известно лишь созданное экспромтом произведение Дж.Руми, и то, что произведение не противоречит размерам классического стихотворения, свидетельствует о том, что поэт считал основным критерием стихосложения существование художественных размеров и красоту выражения. При написании стихотворения целью поэта было использование общечеловеческих ценностей, таких как внешняя красота, помпезность, одним словом, все поэтические элементы, состоящие из иносказаний. Но если художественное решение произведения является преградой его содержанию и цели, то отказ от них Дж.Руми считал важным художественным приёмом.

Необходимо отметить, что Дж.Руми был одним из душевных поэтов и сердечные высказывания не смогли бы скрываться за его помпезным стилем. Эту форму поэт находил самой лучшей для приложения пути к сердцу даже самых простых людей. То есть сила искусства поэта, действительная поэтичность его произведений заключались в том, что необразованные люди точно так же, как и учёные могли бы пользоваться ими. По мнению поэта, в художественном представлении портретов, идущих от души, даже самые действенные средства, которые являются художественные краски, становятся бессильными. Таким образом, самым лучшим является невысказанное слово, точнее высказывание которого представляется невозможным. Настоящая литература должна воспламенять чувства, которые не вмещаются в слова:

«О слово произнесённое языком... Когда же освободившись от тебя ... разыщу своего настоящего падишаха и найду прибежище у него! Его окликну от души. О Всевышний! Избавь меня от поступков и науки, пока не наступила смерть. Полностью избавь меня» [4, 199].

Придававший большое значение красоте стихов М.Ф.Ахундаде в водовороте общественных, политических, культурных событий своего времени односторонне представлял себе путь прогресса народа - только лишь материальную сторону. При этом литературу он считал незаменимой силой.

Как известно, в классической литературе мирские, светские красоты, блага считались нереалистичными, если они не оценивались, как дело рук Созидателя, как реализация его бытия. А в теоретических взглядах М.Ф.Ахундаде художественное отражение только внешней красоты («захири») мира, представляется, как реализм. А этот фактор является одной из причин его непримиримого отношения к основной идеологии художественного слова до XIX века. В то же время этот философ не скрывал, что рассматривая работы представителей Восточной литературно-художественной школы мистицизма в том числе Дж.Руми, он стоял на позициях европейских философов: эти ошибки, которые я отношу к Моллаи-Руми, не своё убеждение, а убеждение европейских знатоков [3, 183].

В целом европофильский характер философических идей Ахундаде является одной из причин его одностороннего отношения к творчеству Дж.Руми. Это особенно рельефно проявилось в его работах «Письма Камалудовла», и особенно, в «У ворот Моллаи-Руми и его классификации». Следует также отметить, что М.Ф.Ахундаде своей работой «У ворот Моллаи-Руми и его классификации дал толчок развитию азербайджанского литературоведения, именно в этой работе обоснован вопрос о необходимости литературной критики в развитии искусства слова». И что известно, что литературная критика насколько необходима, настолько и вредна для литературы и субъективного восприятия читателя, особенно когда критика не своевременно, неуместна и неверно ориентирована и адресована. А в целом, те, кто не применяют в своей жизни теософии целью, которой является доведение до человеческой цивилизации исламских ценностей, не в состоянии понять его. На наш взгляд, теософия - это подчинение всех человеческих чувств, во главе с желаниями, человеческой душе, и вердикты об этом мировоззрении следует выносить лишь после ощущения этого состояния. Конечно же, М.Ф.Ахундаде хорошо знал тонкости исламской религии, но он никогда не ощущал этого состояния души, что являлось одним из основных факторов, обусловивших его одностороннее отношение к классической литературе. «Молла Руми - это неподражаемый ученый, бесподобный, добродетель, отлично владеет фарсидским и арабским языками, достойно знает аяты и историю, его убеждения - убеждения индийских философов, т.е. верил в единство мироздания. Он считает вселенную производной от единого света, и представляющую собой беспредельное море; считает, что бытие и мысль в сравнении с этим морем капля».

Как видим, М.Ф.Ахундаде утверждает, что мистические взгляды Дж.Руми как и некоторых востоковедов, философов и литературоведов, питаются из неверного источника - индийской философии.

Теософия является одной из самых полемичных тем. Однако самые передовые учёные даже те, которые в первоначальных своих изысканиях считали источником теософии индийскую или греческую философию, впоследствии признают, что суфизм, не что иное, как ислам [5; 30].

В действительности и сам М.Ф.Ахундаде признает, что у теософии нет других источников, кроме Корана и хадисов. Но он, упорствуя, выдвигает очень необычное утверждение, о том, что и сам ислам опирается на индийскую философию. «И посланник Бога (пророк - авт.)» по убеждению индийских философов приказал: «Умрите, прежде чем умрёте» [3, 182-183].

Как известно, Дж.Руми отрицал всякое философское отражение объективной действительности в человеческом познании, противопоставив этому идеи последней небесной религии ислама. Он отметил всякое внешнее сходство между ними. Такое его отношение было связано с опасениями по поводу нанесения вреда, чистоте исламской религии в связи с переводом в Средние века индийских и греческих философских произведений на арабский и фарсидский языки, и было важно пресечь любую такую возможность.

Из исторических источников известно, что поэт, говоря о том, что «слово не являющееся откровением, представляет собой воздух и увлечение» [6, 47]. пытался всю силу поэтичности мобилизовать для поднятия суфизма и именно этим путём противостоять индийской и греческой философии. Также, необходимо отметить, что уже с середины VIII века были известны прославившиеся сугубо исламские суфисты, в то время как индийские и греческие философские произведения ещё не были полностью переведены на арабский язык [4, 22-23]. Во времена Дж.Руми эти произведения стали широко распространяться в исламских странах и, конечно же, Дж.Руми наряду с глубоким изучением индийской и греческой философии, выражал и своё отношение к ним. По нашему мнению, будет уместным, опираясь на произведения Дж.Руми, сделать некоторые дополнения к многочисленным ответам исследователей, рассматривающим исламскую теософическую литературу с позиций М.Ф.Ахундзаде.

Известно, что Дж.Руми на фоне своих субъективных разработок, выразил отношение ко всем образцам художественного мышления, существовавшим до него. Безусловно, в этом смысле индийская художественно-философская мысль не могла бы стать исключением. Рамакришна приводит в пример «поучительную историю о слоне», в которой четверо слепых подходят к слону. Один дотрагивается до его конечности и говорит: «Слон похож на столб». Второй, трогая его хобот, произносит: «Слон похож на дубинку». Третий, дотрагивается до его туловища и говорит: «Слон похож на бочку». Четвертый, трогая его уши, произносит: «Слон похож на большую корзину». Начинается спор, и никто из них не видит слона. Для всех он разный. А на самом деле слон воплощает в себе все черты, которые видели те четвера [3, 96].

Таким образом, можно сказать, что исламская теософия и индийская философия находятся в противоречии друг с другом. Однако М.Ф.Ахундзаде, приводя в пример этот хадис, признал, что Дж.Руми, и, вообще, вся теософическая литература опирается на религию, провозглашенную Мухаммедом (С.А.С).

Список использованной литературы:

- 1 Гасымзаде Ф. История Азербайджанской литературы XIX века. – Баку: Просвещение, 1974. – 487 с.
- 2 Гюлен Ф. Изумрудные волны души. – Измир: издательство Нил, 1994. – 354 с.
- 3 Ахундов М.Ф. Труды. – Том 2. – Баку: Наука, 1988. – 385 с.
- 4 Мевлана. Месневи. том 1. – Стамбул: 1995. – 565 с.
- 5 Джафар М. Литературно-критические взгляды Ахундова. – Баку: Наука, 1950. – 234 с.
- 6 Фасех Р. Источники суфизма в поэзии Физули. – Баку: Наука, 2000. – 256 с.
- 7 Ахундов М.Ф. Труды. – Том 2 – Баку: Наука, 1958. – 243 с.

Annotation

Vugar Ismet oglu Teymurkhanli¹

¹Guba branch Azerbaijan State Pedagogical University,

a graduate student of the Institute of Literature named after Nizami ANAS

LITERARY-CRITICAL VIEWS OF MIRZA FATALI AKHUNDZADEH TO EASTERN CLASSICS (BASED ON “MESNEVI” J.RUMI)

Exceptional value creativity Jalaladdin Rumi, will serve as a reasonable model of opposition in the XIX century, alien influence from the north to the Turkish-Muslim Azerbaijan, could not stay out of sight of our Azerbaijanian poets. So, in the next century, almost all representatives of the Azerbaijani classical literature created their works under the influence of his work and “Mesnevi”. Since the XIX century literary criticism appeared works in which this effect was investigated. One of these critics was the great philosopher of the Azerbaijan people, philosopher, playwright, poet Mirza Fatali Akhundzade. The author examines the literary-critical views of Mirza Fatali Akhundzade, his attitude to such great poets of the medieval East as Fuzuli and Rumi.

Keywords: Mirza Fatali Akhundzadeh, Jalaladdin Rumi, Fuzuli, research.

Түйіндеме

Вугар Исмет оглу Теймурханлы¹

¹Әзербайжан Мемлекеттік Педагогикалық Университетінің Губинск филиалы,

Низами атындағы Әдебиет Институтының НАНА

**М. Ф. АХУНДЗАДЕ - ӘДЕБИ-СЫНИ КӨЗҚАРАСТАР ШЫҒЫС КЛАССИКТЕРІНІҢ ҚАТЫНАСТАРЫ
(НЕГІЗІНДЕ "МЕСНЕВИ" ДЖ.РУМИ)**

XIX ғасыр да Джалаледдина Руми шығармашылығына айрықша мәні берілді. Ол өз шығармаларында Әзірбайжан мен солтүстік түрік мұсылмандарына айрықша мән берген. Бұл жайт біздің Әзірбайжан ақындарының назарынан тыс қалмады. Мәселен келесі ғасырдың барлық дерлік Әзірбайжан өкілдері оның шығармашылығы мен "Месневи" классикалық әдебиетті әсерінен өз туындыларын жасаған. XIX ғасырдан бастап әдеби сыни шығармалары басылып жүрді және бұл әсер зерттелді. Осындай сыншылардың бірі болған ұлы ойшыл Әзірбайжан халқының, философ, драматург, ақыны Мирза Фатали Ахундзаде. Автор мақалада Мирза Фатали Ахундзаденің әдеби-сыни көзқарастары, сонымен қатар Шығыстың ортағасырлық ұлы ақындарға Физули мен Джалаладдин Румиге оның қарым-қатынасын зерттейді.

Түйін сөздер: Мирза Фатали Ахундзаде, Джалаладдин Руми, Физули зерттеулері.

МРНТИ 17.09.91

АЙБЕНИЗ ШИРИН КЫЗЫ ГАШИМОВА¹

Национальная Академия Наук Азербайджана

**БОРЬБА ЗА ЛЮБОВЬ В ПЬЕСЕ ГУСЕЙН ДЖАВИДА «ШЕЙХ САНАН»
В КОНТЕКСТЕ КОСМОСА И ХАОСА**

Аннотация

В статье исследуется категория любви и борьба за любовь в драме Г. Джавида «Шейх Санан» в контексте Хаоса и Космоса. Автор исследует разнообразие проявления мифологизма в драматургии Г. Джавида. Основное внимание уделено тем аспектам мифологизма, которые обогащают выявление внутренних миров и психологических переживаний образов. Как известно, пьеса «Шейх Санан» будучи художественным произведением, является еще и философским произведением. Эту пьесу нельзя рассматривать лишь как произведение, отражающее неразделенную любовь Санан и Хумар. «Шейх Санан» представляет собой произведение, пропагандирующее и воспевающее любовь к жизни, желание жизни. В нем раз за разом воспевались жизнь, человек, человеческая красота. «Красота» в этой пьесе должна пониматься как понятие абстрактное. Все эти нюансы исследуются в данной статье.

Ключевые слова: Г. Джавид. пьеса. «Шейх Санан», хаос, космос, мистицизм.

Одним из выдающихся произведений Азербайджанского поэта Гусейн Джавида является пьеса «Шейх Санан». Главный герой этой поэмы Санан среди многочисленных учеников шейха Кабира является единственным учеником, обладающим широким внутренним миром и душой. Другие шейхи с тесной душой не в состоянии понять Санана. Шейх Кабир начинает обвиняком порицать шейхов за их тесные души:

Böylə dar ruha malik olduğunuz

Heç də laiq deyil... yetər, susunuz!

Такой тесной душой обладаете

Вовсе не достойны ... хватит, молчите! [1, 23].

Треволнения в Шейхе Санане продолжают. Он будущее своей жизни видит в своих грезах. При вступлении на путь любви, шейх в его грезах сообщает ему, что его жизнь окончится ради любви в Грузии. Вошедшим в грезы Санана, указывавшим то, каким будет его будущее, тоже был Шейх Кабир. Перед Сананом есть два пути. Путь любви, который завершится смертью, и другой, оставаясь в Медине, прожить спокойную жизнь по шариату - состоящий лишь из молитв и слепого подчинения образ жизни. Если шейх Санан выберет путь любви, прежде вынужден возвыситься от «шариата» до «таригата» (этапы возвышения в суфизме). Таригат – означает путь, избрание пути. Если выберет путь любви, должен стать путником, возвыситься до религии. В этом воздействующем месте произведения Джавид демонстрирует тюркскую сущность Санана. «...Представление Шейха Санана Джавидом как туранца, то есть выведя из персов, преподнесение тюрком, его тюркизация расценивается как отважный поступок» [1, 66]. Чтобы стать путником, напоминает его историческое прошлое. Он туранец, тюрк. Тюрк из Турана побывав во многих поисках, расположился в Медине. Однако понимается то, что изыскания не вмещаются в размерности «шариатского» житья. Когда Санан находится в состоянии принятия решения, шейх Кабир в такой форме объясняет его прошлое:

*Seni annən doğurdu Turanda,
Yaşadın bir zaman da İranda
Kəsb-i-irfan için, fəzilət için,
Sonra İrani tərک edib gəldin.
Lakin ən son yerin zəki Sən'an,
Olacaq son nəfəsdə Gürcistan.*

Тебя мать родила в Туране,
Прожил какой-то миг и в Иране
Ради Ирфана, ради достоинств,
Затем покинув Иран, пришел.

Однако последним местом твоим разумный Санан,
Будет на последнем дыхании Грузия [1, 34].

Не покидающий грезы Санана образ женщины хмурит его лик.. Говорящий

*Mənə biganə zövqi-nəfsani
Sevdiyim yalnız eşqi-ruhani*

Мне безразличны людские потехи

По душе лишь божественная любовь [1, 35].

- Санан ради женщины выходит в путь. Но действительно ли только ради женщины? Обманчивая химера, или истина, выглядывающая в женском облике? Это мы увидим в ходе приключений в произведении. Стоит появиться Хумар в грезах Санана, тот начинает терять всю свою выдержку.

Десять лет жизни с подобными сомнениями продолжались в Медине. Санан достиг совершеннолетия. Ему уже сорок лет. За это время скончался его наставник шейх Кабир, но ураганные раздумья внутри Санана и грезы о Хумар его не покинули. Санан воссел на место своего наставника шейха Кабира и стал шейхом шейхов. Ученики шейха Кабира, согласно его предсмертной рекомендации, выбрали Санана себе мюршидом. Возвысившийся до уровня мюршида Санан принял решение о «хиджре» - направится в Грузию. И шейхи, являющиеся его мюридами, отправляются в путь вместе с ним. Начинается этап «путитаригата». Санан предостерегает желающих идти с ним шейхов:

*Arxadaşlar, bu yolda zəhmət var,
İstirahət deyil, əziyyət var.
Друзья, этот путь труден,
Не отдых, трудности есть в нем [1, 38].*

Некоторые шейхи, полагающие, что путь очень сложен, хотят вернуться назад. Вернувшись, «пропагандой шариата хотят продолжить рутинную свою жизнь. Проведя жизнь в молитвах Богу, не приобщившись к хиджре, не приобщившись к тяжелой жизни, захотели стать «верными» рабами Аллаха.

Шейх Санан, встретив желание желающих вернуться назад шейхов говорит:

*Heç zərər yox, dönün Mədinəyə siz,
Bunu lakin unnutmayın hargiz.
Quru, boş səcdənin yox aqibəti,
Haq sever, yalnız əhli-mərifəti.
Ничего страшного, вернитесь в Медину вы,
Но не забывайте вы того что,
У сухого, пустого поклонения нет будущего,
Всевышний любит лишь достигших совершенства [1, 45].*

Паломничество продолжается с несколькими шейхами. Воздействие личности шейха Санана очень открыто выражается, нищие, беспомощные и парализованные этого человека веры просят о своем исцелении. Ответ шейха Санана страждущим прозрения слепым таков:

*Böylə ecəzkar bir insan!
Xayı, əsla yaratmamış yaradan.
Bir qulum mən də pak həqiq, aciz,
Bu yalan iftiraya ımtayınız.
Такого сказочного человека
Вовсе не создавал творец.
И я лишь слуга беспомощный,
Этой ложной выдумке не поддавайтесь» [1, 45].*

Не удовлетворенный любовью красивейшей девушки мира Захры Санан добровольно ищет беду. Идет не за той красавицей, которая его сделает счастливым, а той, что сделает его несчастным и заставит испытать горе. В мистицизме горе есть состояние, которое помогает совершенствоваться человеку. Если нет горя, то надо его искать и найти. Это соображение наглядно проявляется и в поисках Санана.

Гусейн Джавид рассказывая о кавказских приключениях Санана очень внимательно останавливается на тюркской и исламской идентичности. Джавид на примере и туранца Санана, и кавказского тюрка Оздемира и в огузских примерах предлагает в качестве мистицизма тюркизма. В облике говорящих с большой уверенностью в себе и гордостью «Корни наши тюркские, религия наша ислам» Оздемира и Огуза вычерчен образ свободного, честного и надежного человека. Эти два молодых человека ведут себя как представители тюркского мышления и исламского мистицизма. В кавказском путешествии Санан встречается еще с одним тюркским дервишем, находящимся на вершине мистицизма. Поведение дервиша, возвысившегося от шариата до уровня тариката, а сейчас находящегося на уровне хакикат-истины, потрясли шейха Санана и его шейхов.

Поскольку в упомянутых примерах мифический символ эпохи подается с указанием того, из чего она состоит, и в образе невеж, ознакамливаемся здесь с мрачной природой традиционных образов, наоборот, когда этот мифологический образ, обуславливая мятежный голос поднявшихся борющихся людей против невежества, дающего основания для укоренения уродств в обществе, господства реакции, создающего условия для окрыления, его светлый мир наглядно оживает. Выступал против религиозного насилия, являющегося духовной опорой общественного гнета.

Романтический поэт Г. Джавид, столкнувшись с мрачным миром, порожденным хаосом недостатков, не найдя ведущей к истине, справедливости дороги, ужасается. Однако это изумление не проигрыш тирану, а голос протеста великого гражданина, поэта-гуманиста, желающего видеть мудрость в обществе, свет вечной любви в душах людей, улыбку на лицах. Этот мотив был связан с направлением борьбы азербайджанского романтизма.

Кто такой Дервиш, Санан, ищущий истину в фанатичном мире, свет во мраке? В чем их цель, к какому роду, корню привязаны? Дервиш прекрасно указывает сам на себя:

*Saqın, hiç sorma! Bir divanəyim bən,
Dəmadəm çürpünür pərvanəyim bən.
Babam heyrət, anamdır sübhə... Əsla,
Bilməz bən kimim, ey şeyxi-vala!*
Не смей спрашивать даже! Безумец я,
Повсеместно бьющийся мотылек я.
Отец мой изумление, мать моя подозрение... Никогда,
Не узнает, кто я, о шейх! [3, 146].

Как изгнанный из небесного царства, однако являющийся несгибаемым врагом дьявол, и Дервиш является светом разума, духом познания. Оба представляют собой источник света справедливости, благовоспитанности, что заблещает в глубинах духовного мира общественной жизни. Согласно мифологии, видящий в совершенной Аллахом под пологом занавеси справедливости несправедливость, угнетение, нищету дьявол, как путник, пядь за пядью разгуливает по земле, установленный всемогущей силой распорядок видит несообразным, несоразмерным.

Необходимо остановиться на образе дервиша в произведении. Дервиш с большой самоуверенностью говорит о своем нахождении шариата и тариката. В мистицизме «шариат» внешние повеления религии, такие как намаз, хадж, фикх и прочие веления. Фикх (общественные нормы поведения в исламе) построен на шариате. И противоречие фикху, и мистицизм вытекает как раз из этого. И противостояния между аскетизмом и влюбленностью в мистицизме продолжают во все времена. Словесное понятие шариата означает «водный путь». «Таригат» представляет собой путь, пришедший после шариата. «Таригат» как слово дает понятие «путь сражения, путь каравана». В момент заключающего в себе нравственный этап таригата, человек побеждает свои плохие чувства. Взяв под контроль зависть, ненависть, может превратить их в творческую силу. Однако, как объяснял и Джавид, салик (путник) не может оставаться в этих рамках. «Маслак - вероучение» как слово означает дорогу вверх - подъем. А салик обозначает идущего в подъем путника. Путник на пути истины в завершение пути должен карабкаться в подъем. Произведение Джавида «Шейх Санан» выстроено на «шариатоведении», «тарикатологии» и «истиноведении». И шейхи возле Санана религиозны. От верующих требуется достижение уровней шариат и таригат, но не хакикат. Хакикат, т.е. истина есть любовь. Другим названием истины является любовь. Этап хакикат - истины выбор не самого человека и принадлежит избранным. Выбирает этих

избранных и поощряет к пути Бог. Санана также на путь истинный привел Всевышний. Так встреча Санана с дервишем в проиведении раскрывается как его общение с истиной. В момент истины эти вещи оказываются в сочетании (единстве) с правом и истиной. Это не означает понимания целостности исины. Истина в мистицизме Джавида свойственно Аллаху и оно непонимаемо. Поскольку и пророк Мухаммед сказал «Не смогли узнать тебя по твоему воспитанию». Однако в момент истины усвоенное человеком наполнит его внутренний мир светом, лучом озарения. Дервиш, будучи пример этапа хакикат - момента истины, полагает рай и ад легендой. В источниках исламского мистицизма, на которые основывается Джавид, человеческое желание состоит из трех этапов: 1- нафси-аммара (в переводе с арабского повелевающий нафс). Это желание повелевает плохой мысли и плохим действиям. В этом состоянии человеческий дух в полном понимании ад. Человек латентный (потенциальный) преступник. Жизнь в этом свете состоит лишь из животных желаний. 2 – нафси-лаввама (в переводе с арабского осуждающий нафс). Этот этап представляет собой момент пробуждения совести. Место между раем и адом, изменение к лучшему, пробуждение совести. Момент вмешательства совести на пожелания желания. Косвенная критика человеком самого себя за совершенные злодеяния. Борьба с плохими пожеланиями. Здесь выявляется и хадис «самый большой джихад – это борьба с желанием». 3- нафси-мутмаина (в переводе с арабского нафс, достигший уюта и умиротворения). На этой стадии человек связан одним идеалом и одной целью, и его мятежный дух сдался его. Эта стадия равна раю, сам рай, необходимости идти в рай нет. Как понимается из выдвинутых мистицизмом трех видов нафса (страсти) в источниках из Корана называемые адом и раем находятся в душе человека, нет их бытия в другом месте. Джавид в произведениях представляет дервиша как прообраз нафси мутмания-умиротворения. Взятые из Корана эти понятия раскрыты в произведении в эстетическом ключе. Достигший этой стадии дервиш открыто адресует Санану критику и сделав знак бегущим за ним шейхам говорит, что Санан еще далек от момента истины. Поскольку путь к истине проходится в одиночку и необходимости в таком количестве следующих вслед за Сананом мюридов нет. Смерть, любовь (истина) индивидуальны. Человеку необходимо пройти путь истины.

Встречу Санана с грузинской девушкой Хумар Джавид раскрывает как контакт человека с истиной и огнем. Отец Хумар и священник полагают Санана настоящим сумасшедшим. Как получается, что возвысившийся до столь значимого этапа в исламской религии, как шейхство, Санан может переступить через все свои взгляды ради девушки-христианки? А так, или в вере у этого человека есь недостаток, либо он сумасшедший. И шейхи при Санане, со смятением встретили то, как он оставил религиозную выдержку и поведение, так себя вел из-за Хумар. Как сказал дервиш, так как отныне ты уже путник истины, путешествие ты должен продолжить один.

Исследователь И.Атилла в произведении «Поэт века» пишет, что «Последняя встреч Санана и Захры является одной из самых воздействующих сцен произведения. Сохнувшая по Санану, заболевшая Захра, не находит в огромном мире себе места. Воздух любви приводит к увяданию цвета его лица. Любящая великой любовью Санана «на последнем дыхании» приходит на встречу к выходящему в поездку в далекие страны Санану.

Əzra

*(Şeyx Sanana yaqlaşaraq)
Səni Zəhra vidayə gəlmişdir.
(Şeyx Sənanda dərin bir heyrat...Zəhrayı göstərərək)
İştə, qarşısında titrəyir duruyor,
İştə, solğun çiçək qədər məğdur!..
Təsirli sözlərdən Sənanın ruhu yerindən oynayır:*

Şeyx Sənan

*Ah, Zəhra! Zavallı solğun nur!
Səni Sənan görüncə alçalıyor.
Gəlməz əldən ayılmək... Əlbət,
Səndə var çünki başqa ülvüyyət.
Bəni əfv eylə, ey şikəsta həyat!
San mələksin... Fəqət... Fəqət... Heyhat...*

Zəhra

Ah, Sənan!.. Aman!.. Böyük Sənan!.. [4, 146]

Азра

(Подходя к шейху Санану)
Пришла Захра проститься с тобой.
(И шейх Санан с глубоким изумлением ... указывая на Захру)
Стоит перед ней трясется,
Как увядший цветок!..
После воздействующих слов дух Санана снова дребежит:

Шейх Санан

Ах, Захра! Бедный тусклый свет!
Видя тебя Санан унижение испытывает.
Не умея сгибаться... Конечно,
В тебе есть иная чистота.
Прости меня, исковерканная судьба!
Ты ангел... Но... Но... Увы...

Захра

Ах, Санан!.. Сжался!.. Великий Санан!..

Автор справедливо полагает, что «нельзя не завидовать мастерству драматурга, создавшего подобные воздействующие сцены. Санан по характеру горд, негибает. Он понимает, что испытывает Захра. Видя ее, испытывает тотчас унижение. Но повелевать душе своей не может. Веление души побеждает веление воли. Хочет прощения за исковерканную жизнь. Как простить его «Захре, жизнь которой была исковеркана»?

Если обратить пристальное внимание на слова «Но... Но, Неуhat... Ах, Санан!.. Сжался!.. Великий Санан!..», ощутится в этих словах смысл, суть целой книги. Даже самый прославленный драматург, прочитав эти слова, скажет Джавиду «Молодец!» [4, 146].

Список использованной литературы:

1. Джавид Г. Избранные произведения. I том. – Баку, Азериздат, 1968. – 152 с.
2. Бабаханлы Г. Азербайджанская литературная мысль и Гусейн Джавид. – Баку: Чашыоглы, 2010. – 244 с.
3. Джавид Г. Избранные произведения. В 5 томах. II т. – Баку: Лидер, 2005. – 352 с.
4. Аттила И. Поэт века. Стихотворные драмы Гусейн Джавида. I часть. – Баку: Адилоглу, 2011. – 435 с.

Түйіндеме

Айбениз Ширин кызы Гашимова¹,

Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы, Фольклор Институты

ҒАРЫШТЫҚ ЖӘНЕ ХАОС АЯСЫНДА ХУСЕЙН ДЖАВИД «ШЕЙХ САНАН» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ МАХАББАТ ҮШІН КҮРЕС

Мақалада ғарыштық және хаос аясында Хусейн Джавид «Шейх санан» пьесасындағы махаббат үшін күрес зерттеледі. Автор Ж. Джавид драматургиясының алуан көріністері мифологизм зертейді. Негізгі назар аударылған тақырыптар аспектілері мифологизм, лингводидактикалық анықтау, ішкі әлемдер және психологиялық уайым, білім. Белгілі болғандай, пьеса "Шейх Санан" бола тұра көркем туынды болып табылады және философиялық шығарма. Бұл пьесаны жеке қарастыруға болмайды, тек көбейтіндісі ретінде көрсететіні Санан және Хумар жауапсыз махаббаты. "Шейх Санан" туындысы өмірге деген сүйіспеншілік, тілекті білдіреді. Онда көбінесе өмір, адам, адам сұлулық туралы айтылған. "Сұлулық" пьесасы қарастырылуы абстрактілі ұғым ретінде тиісті. Барлығы осы жайттар зерттеледі мақалада.

Түйін сөздер: Қ.Джавид, пьеса, "Шейх Санан", хаус, ғарыш, мистицизм

Annotation

Aybaniz Shirin kizi Hashimova¹

¹Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan

FIGHT FOR LOVE IN THE PLAY OF HUSEYN JAVID "SHEIKH SANAN" IN THE CONTEXT OF COSMOS AND CHAOS

In the article the category of love and the struggle for love in the drama of Huseyn Javid "Sheikh Sanan" are investigated in the context of Chaos and Cosmos. The author explores a variety of manifestations in dramatic mythologism of Javid. The focus is on those aspects of mythologism that enrich revealing inner worlds and psychological experiences of images. As you know, play "Sheikh Sanan" as a work of art, it is also a philosophical work. This play can not only be seen as a product that reflects the unrequited love Sanan and Humar. "Sheikh Sanan" is a product that promotes and praises the love of life, the desire of life. It repeatedly sung the life of man, the human beauty. "Beauty" in this play is to be understood as an abstract concept. All these nuances are studied in this article.

Keywords: Huseyn Javid, art play, "Sheikh Sanan", chaos, cosmos, mysticism.

БАШҚҰРТ ХАЛЫҚ ЭПОСТАРЫНДАҒЫ БАТЫР БЕЙНЕСІНІҢ СПЕЦИФИКАСЫ

Түйіндеме

Мақалада башқұрт халық эпостарындағы батыр бейнесінің ерекшеліктері қарастырылады. Фольклортанушы ғалымдардың түрлі халықтардың батырлық жырларындағы ұқсастық, сәйкестікті анықтап, жазған пікірлерін пайдалана отырып, башқұрт халық эпостарындағы ортақ жанрлық белгілері, идеялық мазмұны, эпикалық мотивтер мен сюжеттер аясы, маңызды оқиғалар мен образдары анықталды. Фольклорда әрбір батырдың жеке функциясы бар екендігі белгілі. Қазіргі кезде қаншама эпикалық сюжеттер және оларға қаншама батырдың қатысатындығы ғылымның қызықты әрі өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Мұны эпикалық сюжеттерінің библиографиялық көрсеткіштерінен қарауға болады. Батырлық жырларда батырлардың ерлігі мен дұшпанға қарсы күресі маңызды орынға ие. Дұшпан келбеті шынайы тарихи дәуірге, жағдайға қарай өзгеріске ұшырап отырды. Ең алғашқы көне эпостарда батыр мифтік кейіпкерлермен жауласса, уақыт өте келе тарихта болып жатқан оқиғаларға қарай жаулары да реалды қасиетке ие дұшпандарға айнала бастайды. Яғни, жезтырнақ, құбыжық, төбекөз, мыстан кемпір, айдаһарлар емес, өзі секілді тірі адамдармен жері, Отаны үшін күресе бастайды.

Түйін сөздер: фольклор, эпос, батыр, башқұрт эпостары, миф, аналогия, салыстырмалы талдау.

Кіріспе. Түркі эпостарындағы негізгі кейіпкер – бұл қарапайым халықтың бейбітшілік, бақыт, әділеттілік туралы армандарын жүзеге асыратын жауынгер - батыр бейнесі. Б.Н.Путиловтың пікірінше, батырлар миф пен ескі заманнан енген синтетикалық табиғаттың бейнелері, яғни мәдени қаһармандар, тайпа қаһармандары, халықтық, ұлттық, аймақтық классикалық эпос қаһармандарынан жинақталған кейіпкерлер бейнесі болып табылады. Батырлар эпикалық қалалар мен хандықтардың тұрғындары болуы мүмкін немесе өздері сол қаланың басқарушысы, болмаса қатардағы жауынгер ретінде бейнеленіп елінің, туған жерінің алдындағы борышын атқарады. [1, 18-19].

Көптеген фольклортанушы-ғалымдар түрлі халықтардың батырлық жырларындағы сәйкестікке назар аударған. Эпостардағы сәйкестік терең және жан-жақты өзгешелікке ие. Сонымен қатар, сәйкестік эпостың жалпы ортақ жанрлық белгілерін, идеялық мазмұнын, халық қаһармандарының батырлығын дәріптейтін эпикалық мотивтер мен сюжеттер аясын, маңызды оқиғалар мен образдарды, шығарманың жанрлық құрылымы мен оның эволюциясын, эпикалық стильдің ұлттық өзгешелігін, эпикалық мұраның түрлі тарихи дәуірдегі қоғамдық тұрмыс ерекшелігін құрайды.

Салыстырмалы эпостанудың тамыры тереңде жатыр. Әлемдік эпостар бойынша салыстырмалы тәжірибелер көбінесе еуропа және орыс фольклористикасы негізін қалаушыларының ғылыми еңбектерінде басты зерттеу пәні болып табылған. Қазақ және басқа халықтар эпостарының салыстырмалы-типологиялық талдауларындағы ғылыми дәстүр жөнінде сөз қозғағанда А.Н. Веселовский, В.Я.Пропп, Б.Н. Путилов, В.М. Жирмунский сынды орыс ғалымдарымен қатар, Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, Ш.Ыбыраев, Б.У.Әзібаева т.б. сынды қазақ ғалымдарының еңбектерін атап өтеміз.

XX ғасырдағы эпосты салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу түбі осы кезге дейін архаикалық баяндаулар арқылы сақталып келген эпикалық сюжеттердің генезисін анықтау мәселелерімен тікелей байланысты болып келді. Біздің байқауымызша, салыстырмалы-тарихи зерттеу біртіндеп типологиялық зерттеуге ұласады. Мысалы, эпикалық баяндау формаларының шығу тегін зерттеу үшін материал ретінде шамандық мифтер, ежелгі адамдар туралы аңыздар қолданылады (В.Я.Пропп, Е.М.Мелетинский). Архаикалық, классикалық эпостарға салыстырмалы талдау жасау арқылы эпикалық сюжеттің даму динамикасын анықтауға мүмкіндік туады. Осыған орай кейбір жағдайда нақты бір эпостың даму сатысын қайта қарауға жол ашылады. В.М.Жирмунскийдің еңбектерінде ғылыми салыстыру кез келген тарихи зерттеудің міндетті элементі және әдіснамаға емес, әдістемеге қатысты деген пікір айтылған. Салыстыру - бұл түрлі мақсат пен түрлі әдістер аясында қолданылатын әдістемелік зерттеу амалы. [2, 75-76]

Зерттеушілер ең алдымен салыстырудың әдістемелік маңызын көрсетіп, соның негізінде басты мәселелер мен фольклорды салыстырмалы талдаудың заманауи қолдану жолдарын реттеуге, дифференциалауға тырысқан. В.М. Жирмунский жаңа деп есептеген зерттеулер мен ғылыми дәстүрге сүйене отырып, салыстырудың төрт түрін: тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, тарихи – мәдени және сырттан енген салыстырулар деп ашып көрсетеді және соңғысын бөлек категория ретінде қарастыруға ұсыныс жасайды.

Әдістер. Біздің зерттеу жұмысымыз үшін Б.Н.Путиловтың «Тарихи-салыстырмалы фольклорды оқыту әдіснамасы» атты монографиясының маңызы зор. Бұл еңбекте автор тарихи - типологиялық зерттеулердің мәнін ашып көрсетеді. Типологиялық қарым-қатынас, ұқсастық, тепе-теңдік, нақты бірегейлік ерекшелікке ие болуы мүмкін. Фольклорлық зерттеулерде «ұқсастық» және «қарым-қатынас» мағыналарын білдіретін түрлі терминдерге: «аналогия», «тепе-теңдік», «ұқсастық», «байланыс», «туыстық», «сәйкестік», «ортақтық» т.б. дегендей нақты анықтамалар бекітілмесе де, жиі кездестіруге болады. Н.И. Кравцовтың айтуынша, ғылыми тәжірибеде принципті түрде «байланыс», «ұқсастық», «ортақтық» түсініктері бір-бірінен бөлек қарастырылмайды. Ғалым осы түсініктерді ажыратып қарастыруға, шектеу қоюға тұрақты критерийлер ұсынды. Эпостағы «ортақтық», оның пікірінше, - бірдей батырлар, мазмұндас өлеңдер мен сюжеттер. «Ұқсастық» үйлесімді сюжеттерде, құрылым мен поэтикада көрініс табады. [3, 8-11].

Зерттеуші-компаративистер айтқандай, әртүрлі халықтардың батырлық жырлары арасындағы ұқсастықтар тек баяндалу пішінімен ғана шектелмейді. Фольклортанушы В.М. Жирмунский «тек сыртқы баяндау ұқсастығы ғана емес, терең және жан-жақты сипатталатын эпостың ортақ жанрлық белгілерін, идеясын, мазмұнын, халық қаһармандарының батырлығын дәріптейтін эпикалық мотивтер мен сюжеттер қатарын, әрекет етуші кейіпкерлер, жанрлық құрылымы мен оның эволюциясы, эпикалық стильдің ерекшеліктері мен оның типтік формулалары, қайталаулары, тұрақты «безендіру», «әдемілеу» эпитеттері мен теңеулері, сондай-ақ, ақыр-аяғында эпикалық әуендердің тұрмыстық шарттары, олардың айтылуы мен ауыздан-ауызға таралуы, айтушы мен жыршылардың әлеуметтік жағдайлары т.б. қамтылады» - деп айтады. Осы күрделі сыртқы және ішкі белгілер кешені эпостық шығармашылықты нақты бір поэзияның даму сатысы ретінде дәріптейді. [2, 12-13]. Н.И. Кравцовтың пікірлерінен ғалымның «әдеби даму ұқсастықтары», «орыс былиналары мен шығыстық (иран және түркі) эпикалық дәстүрлігімен батыс еуропалық эпостар арасындағы көптеген ұқсастықтар» атты жобалар тұрғысынан сырттан енген сюжет, мотивтер деп түсіндіруге бейім екені байқалады.

Зерттеуші-ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, салыстырулар, яғни тарихи көріністердің, түсініктердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын орнату дегеніміз ғылыми әдіс ретінде емес, жай тарихи ғылымдар аясындағы әдіс деп айта аламыз. Салыстыру зерттеліп жатқан құбылыстың ерекшелігін жоққа шығармайды, бірақ құбылыстар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар негізінде олардың ерекшелігін нақты орнатуға мүмкіндік туғызады. Біздің ойымызша, тарихи құбылыстарды өзара салыстыру әртүрлі болып келеді.

Енді салыстырмалы-тарихи және типологиялық зерттеулердегі аспектілерді анықтауға тоқталып өтейік. Біріншісі, терең салыстырмалы-тарихи талқылау негізін құрайтын жай фольклорлық құбылыстарды салғастыру; екіншісі, тарихи-типологиялық салыстыру, бір-бірімен ұқсастығы жоқ құбылыстарды генетикалық тұрғыдан талқылау; үшіншісі, салыстыру, тарихи үйлесімділігімен келісілген мәдени әрекеттестік, «әсер етуші» немесе «шеттен алып пайдалану» негізінде өзара генетикалық байланыс орнату.

Салыстырмалы-генетикалық әдіс тарихи тіл білімінде жиі қолданылады. Ал салыстырмалы әдебиеттану мен фольклортануда оның ролін тарихи-типологиялық салыстыру атқарады. Мәдени әрекеттестік, «сырттан алып пайдалану» лингвистикада да, әдебиеттануда да генетикалық тәртіптің қосымша факторы болып табылады. Сонымен, біз әртүрлі халықтар фольклорындағы ұқсас және аналогиялық сюжеттердің пайда болуын олардың тұрмыстық жағдайының, әлеуметтік өмірінің, психологиясы мен халықтардың дүниетанымының ортақ болу себебінен деп пайымдаймыз.

Нәтижесі. Фольклорда әрбір батырдың жеке функциясы бар екендігі белгілі. Қазіргі кезде қаншама эпикалық сюжеттер және оларға қаншама батырдың қатысатындығы ғылымның қызықты әрі өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Мұны эпикалық сюжеттерінің библиографиялық көрсеткіштерінен қарауға болады.

Батырлық жырларда батырлардың ерлігі мен дұшпанға қарсы күресі маңызды орынға ие. Дұшпан келбеті шынайы тарихи дәуірге, жағдайға қарай өзгеріске ұшырап отырды. Ең алғашқы көне эпостарда батыр мифтік кейіпкерлермен жауласса, уақыт өте келе тарихта болып жатқан оқиғаларға қарай жаулары да реалды қасиетке ие дұшпандарға айнала бастайды. Яғни, жезтырнақ, құбыжық, төбекөз, мыстан кемпір, айдаһарлар емес, өзі секілді тірі адамдармен жері, Отаны үшін күресе бастайды. Осыған орай, біз башқұрт батырларын мынандай: мифтік кейіпкерлермен күресуші батырлар, жатжерлік басқыншыларға қарсы күресуші батырлар, әлеуметтік әділетсіздікке қарсы күресуші батырлар яғни, халық ішіндегі жауларға қарсы күресушілер деп типтерге бөліп қарастырамыз.

Мифтік кейіпкерлермен күресуші батырларға тоқталып өтейік. Жыланға қарсы күресу әлемдік фольклорда кездесетін ежелгі мотивтердің бірі. Бұл мотив тек эпостарда ғана емес, ертегі, аңыз, хикаяларда да жиі кездеседі. Жылан кейбір этностарда тайпаның төтемі болып саналады. Жылан, айдаһар бейнесі ғалымдар тарапынан әр түрлі тұрғыдан талқылануда. Осындай типтегі батырға башқұрттардың «Урал батор» эпосындағы бас кейіпкерді жатқызуға болады. Урал батыр күрескен әртүрлі құбыжықтар тек табиғат құбылысын жанды етіп қана қоймай, жамандық таратушылар болып суреттеледі. Эпостағы батыр есімдері, этнонимі негізінен этимологиялық, ғарыштық немесе символдық мағына береді.

Сонымен, башқұрт эпосындағы Урал батыр, Хаубан және олардың жауларының бейнелері көбінесе қалыптасқан мотив негізінде баяндалады. Қаһармандар біресе ежелгі Эллиданың мифтік титандары секілді, біресе архаикалық эпостағы батырлардай, болмаса ертегі батырлары ұқсап, эпостың соңғы эволюциялық сатысында мифтік кейіпкер ретінде емес, әлеуметтік әділетсіздікке қарсы жауыз патшаларға қарсы әрекет жасайды. Осы өзгерістердің бәрі халықтың эпостық поэзиясының көп ғасырлық даму тарихын дәлелдейді. Негізгі пафос батырдың ерлігі және оның даңқын шығару, батырдың халықтың бақыты мен бейбітшілігі үшін өзін құрбан етуге дайын екендігін көрсетуден құралады. Батырлар көптеген стихиялық (су, от), мифологиялық кейіпкерлер, сонымен қатар шынайы дұшпандар, жатжұрттықтармен күресіп жеңіске жетеді. [4, 35]

Енді келесі, туған жерін жатжұрттықтардан қорғаушы батырлар типіне тоқталып өтейік. Башқұрттардың фольклор қорында да жатжұрттықтардан туған жерін қорғап қалатын оқиғалар-кездесетін батырлық жырлары бар.

Башқұрт батырлары галереясынан жатжұрттықтардан қорғаушы батырларға Тарғынды жатқызуға болады. «Тарғын мен Құжак» эпосының сюжеті салыстырмалы жүйелілігі, бір қалыптылығымен ерекшеленеді. Бұл эпоста жатжұрт әміршілеріне қарсы күрес идеясы өте өзгеше болып көрінеді. Эпостың сюжеттік негізі жалпытүркі эпикалық дәстүріне барып тіреледі. Осы секілді ұлттық нақышымен ерекшеленетін сюжеттер қазақ, өзбек, түрікмен тағы басқа түркітілдес халықтарда ұшырасады. Тарғын батырдың ерліктері туралы сюжет тармақтану процессінде әрбір нақты оқиғасында ұлттық түсініктемемен беріледі. Кейбір тұстарында осы сюжеттің мотивтері түсіп қалса, ал «Ер Тарғын» эпосында бас қаһарман халық мүддесін қорғаушы батыр бейнесінде толық суреттеледі. [5, 11] Ал башқұрт версияларында ол жатжұрттық, жәбірлеуші ретінде бейнеленеді. Қазақ нұсқасында Ер Тарғын екі мәрте ханға алданып қалса, башқұрт версияларында батырдың өзі өтірікші, арамза, халыққа жексұрын болып бейнеленеді. Осындай параллельдерді көптеп мысал келтіруге болады. Ноғай хандығындағы жас Тарғын батыр Ақса хан жасап жатқан тойға келеді. Әртүрлі жарыстарға қатысып жүріп, Ақса ханның қызы Ақюндуз сұлудың көзіне түседі. Хан қызын жатжұрттық батырға ұзатуға қарсылық білдіреді. Сонымен Тарғын Ақюндуздың келісімімен қызды алып қашады. Ақса хан батырларын шақыртып, қызының артынан қуып барып қайтарып алып келген адамға Ақюндузды беруге уәде береді. [6, 200-202]

Осы бір детальдан Ноғай хандығымен жергілікті халық арасындағы қарым-қатынас сипатталады. Жатжұрттықтармен неке қидырып, жақын туыстық қарым-қатынас орнату абыройсыздық болып есептелінетіні байқалады. Қашқындар артынан қуып баруға Ақса ханның кәрі батыры Құжак келіседі. Енді осы бір кәрі батырдың келісім бергені, эпоста даналық, тәжірибе, түбі ескі заманға кететін жергілікті халықтың тұрмыс салтын өз бойына сіңірген қарт батыр образын көрсетпек болғаны деп түсінеміз. Жатжұрттық жас батырға тәжірибелі қарт Құжак батырды қарама- қарсы қоюын, жергілікті халықтың өмірлік әдет-ғұрыпының басқаларға қарағанда үстемділігі, артықшылығы десек те болады.

Құжак батыр қашқындарды қуып жетіп, аброймен Тарғынды жекпе-жекке шақырады. Тарғынға қаратып айтқан сөзінде өз жағдайына мақтанышы байқалады:

– Әй, Тарғын, һин – килмешәк,
Ат янында һин – ишәк,
Қунак кәзерен белмәгән,
Намыс атын менмәгән,
Аксаханды кәмһеткән,
Ақюндоззо хур иткән,
Илгә кайғы килтергән,
Көнгә кара төшөргән,
Яуыз уйза булғанһың,
Қара қулың һузғанһың,
Торон бас һин қаршыма,
Мин етермен башыңа! [6, 200]

Тарғын аттан секіріп түсіп Құжақтың алдына барып бірден тәккапарлықпен жауап қайтарады:

– Әй, қарт Құжасқ, қарт Құжасқ,
Атың башын тарт,
Құжасқ, һақал шыртың қабартып,
Сал сәсеңде агартып,
Қыз артынан килдеңме?
Әй, қарт Құжасқ, қарт Құжасқ,
Атың башын тарт, Құжасқ,
Қалтыратып йөзөңдө,
Бұрбайзағы бизеңде,
Алышыр өсөн килдеңме?
Қыз артынан килдеңме?
Алышыр өсөн килдеңме? [6, 200]

Тарғын өз жауабында Құжақты кемісіту үшін оның кәрілігін қайта-қайта айтады. Бірақ Құжасқ батырдың Тарғынға айтқан айыптауы өтімді болды. Кәрі батырдың сөздері Тарғынның іс - әрекетін бүкіл халық айыптап жатқан секілді болып естілді. Кәрі Құжасқ батыр Тарғынның мазақтауына қайтадан аброймен, өзіне деген сенімділікпен жауап қайтарады:

Әй, Тарғын, һин – килмешәк,
Батыр түгел, һин – шиәк,
Мин башына етермен,
Қыззы алып китермен,
Сық қаршыма, күрәйек,
Башың қырқып -бирәйем! [6, 201]

Осы сөздерден кейін батырлар жекпе-жекке шығады. Олар садақ оғын ату үшін екі жаққа қарай бөлініп, ажал оқты атуға дайындалады. Қайсы батырдың бірінші ататындығы эпикалық дәстүрге сәйкес шешіледі. Батырлар бірінші оқ атуды қарсыласына беруді құрмет көрсету деп біледі. Қарт Құжасқ батыр өзін керемет санап, бірінші болып Тарғын бастасын деп жол береді. Ал Тарғын болса Құжасқ өзінен үлкен болғандықтан, үлкенге құрмет ретінде оған жол береді. Эпос батырларының заңы бойынша бірінші оқ атуды әлсіз жақ бастауы қажет.

Ақыр соңында, батырлар бір уақытта бірдей екі оқтан атуға келіседі. Тарғынның екі жебесі де Құжасқ жанынан өтіп кетеді. Қарт Құжасқ болса қарсылас батырды жас бала деп кекеткендей өз ғажаптығын көрсетеді. Бірінші жебесінен Тарғынның оң құлағы, екінші жебесінен сол құлағы жарақаттанады. Мұндай масқаралыққа шыдай алмаған Тарғын қалыңдығы Ақюндуз бен арғымағын тастап, алды-артына қарамай қашады. Қарт Құжасқ қызды әкесіне қайтарып алып келеді.

Дискуссия. Сонымен қоғамдық өмірде екі даму бағытының бет алысын сипаттап жатқан екі батырдың жекпе-жегінде жергілікті халықтың заңын өзіне сіңіріп, өз елінің мүддесін қорғаған қарт батыр жеңіске жетеді. Ал жатжұрттық концепциясын насихаттаушы Тарғын батыр ұятқа қалып шеттетіледі. Мұндай көріністен кейін эпостың идеясын ұғу да қиындық туғызбайды. Негізгі идеясы өз әдет-ғұрпы, салт-дәстүрімен өмір сүріп келе жатқан жергілікті тұрғындардың, басқыншы жатжұрттықтар алып келген жаңа әдеттерін жақтырмайтыны, қарсы екендігі бірден байқалады. Жат қылықты ұстанған жас батыр Тарғынға ел өмірге шыныққан, тәжірибелі қарт Құжасқ батырды қарсы қою–арқылы ноғайлықтардың ғұрпын мазақтайды.

Жоғарыда атап өткеніміздей, батырлар жер бетін жау күшінен тазартып, өмір заңын қалыпқа келтіріп, өз халқына бейбіт өмірді қамтамасыз етеді. Бұл батырлардың қоғам ішінде күресуінің басты себебі мен нысаны болып табылады.

Башқұрт эпостарында әлеуметтік теңсіздікке қарсы күрескен батырлар қатарында Салауат, оның әкесі Юлай, Қарасақал образдары анық ерекшеленеді. Тарихи тұлға есімдері халық репертуарына еніп осы күнге дейін сақталып келеді. 1773-1775 жылдары орын алған шаруалар көтерілісінің қолбасшысы Салауат Юлаевтың образы башқұрт халық ауыз әдебиетінің түрлі жанрларында мәңгі өшпестей із қалдырды. [6, 254-288] Гуманистік, интернационалды идеяларға толы «Юлай мен Салауат» эпосы да батырлық образды қалыптастыруға арналған. Эпоста Салауат бейнесі балалық шағынан бастап суреттеліп, әсіресе, оның тарихи тұлға болып қалыптасуға дейінгі үдеріске көп көңіл бөлінеді. Эпоста

көтерілетін өзекті мәселелердің бірі - түрлі ұлттар арасындағы тең құқықтық мәселесі. Салауаттың күштілігі мен батылдылығы ол туралы айтылған өлең, ертегілерде де әсіреленіп бейнеленеді. Эпоста енді екі батырдың жекпе-жегі немесе батырдың құбыжықпен күресі емес, оның орнына соғыстың толық картиналары суреттеледі. Салауат образы әрекет пен даму үдерісінде берілген. Осы мақсатпен эпос құрастырушылар он бес жастағы жас өспірімді саяхатқа жібереді. Екі жылдық саяхатында Салауат боярлар мен жанжалқойлардың жерлерді тартып алып жатқанына, ормандардың жойылып, халықтың сәл ғана білдірген наразылығы үшін жазаланып жатқандығына, жан төзбестік әділетсіздікке куә болады. Көптеген фольклортанушылардың пікірінше, «Юлай мен Салауат» эпосы халықтың бостандық сүйгіш рухын, өз халқының нақты бір тарихи жағдайда әлеуметтік шиеленіскен мәселелеріне орай әрекеттесу түріндегі жаңа эпос болып табылады. Батырдың ерлігі қарсыласы екеуінің арасындағы шайқасынан кейін анықталады. [7]

Башқұрт эпосындағы батыр кейіпкерлерінің типтерін өмір жолы мен атқаратын қызметтеріне қарай, мифтік дұшпандармен күрескен батырлар (Урал батыр, Хаубан), жатжұрттық жаулармен күрескен батырлар (Идукай, Ек Мерген), әлеуметтік әділетсіздікке пен теңсіздікке қарсы күрескен батырлар (Кусяк би, Қарасақал, Салауат батыр) деп бөліп қарастырдық.

Қорытынды. Аталған мақалада түркі эпостарында, атап айтқанда башқұрт эпостарында ұшырасатын тарихи-типологиялық ұқсастықтарды эпикалық кейіпкердің өмірбаянындағы маңызды мотивтер арқылы анықтауға тырыстық. Нақты әлеуметтік және мәдени даму шарттарына байланысты мотивтерге: батырдың ғажайып туылуы, оның тез ер жетуі, батырлық күшінің ерте білінуі, мінсіздігі, ат таңдауы, батыр қару-жарақтарын іздеп табуы т.б. жатады. Түркі халық эпостарын зерттеу барысында байқалатыны – ұқсас мотивтер әрбір халықтың шығармасында ұлттық мәдени дәстүрдің мәнмәтініне қарай өзіндік интерпретацияға ие болатындығы.

Қорыта айтқанда, салыстырмалы-тарихи және типологиялық зерттеулер нәтижесінде түркі эпостарының бір-бірімен көптеген ұқсастығымен қатар, әрине идеялық көркемдік мазмұны, образдар жүйесі мен поэтикалық толықтығы жағынан айырмашылықтары да кездеседі деп айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Путилов Б.Н. *Методология сравнительно-исторического изучения фольклора.* – Ленинград, 1976. – С. 241
2. Жирмунский В.М. *Народный героический эпос.* –1962. – С. 433
3. Кравцов Н.И. *Русское народное устное творчество. Учебник для филол. фак. ун-тов.* – М.: «Высшая школа», 1968. – С. 241
4. *Башкирское народное творчество. Том I. Эпос.* – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1987. – С. 544.
5. *Бабалар сөзі: Жүз томдық Т. 44.* – Астана: «Фолиант», 2007. – Б. 496.
6. *Башқорт халық ижады: 5-се том. Тарихи қобайырзар, хикәйттәр (иртәктәр).* – Өфө: Китап, 2000. – Б. 392.
7. Алиева С.К. *Схожие и отличительные жанровые особенности сказок и басен//Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы 2015 №3(53) 84-89б.*

Аннотация

Даутова Г.Р.¹,

**¹Институт Литературы и искусства имени М.О.Ауэзова и
КазНУ имени аль-Фараби**

СПЕЦИФИКА ОБРАЗА БАТЫРА В ЭПОСЕ БАШКИРСКОГО НАРОДА

В статье рассматриваются особенности образа батыра в эпосах башкирского народа. В фольклоре каждый герой эпоса выполняет определенную функцию. В данный момент можно определить количество эпических сюжетов, а также подсчитать количество героев. Но определение функций героев считается актуальным вопросом в фольклоре. Количество сюжетов можно посмотреть в библиографическом указателе эпических сюжетов. В героических эпосах подвиги батыра и описания его борьбы с врагом играют важную роль. Облик врага-противника меняется в зависимости от исторической действительности. В эпосах в образе врага батыра в соответствии с исторической эпохой представлены как мифические существа, так и реальные действующие лица. То есть, батыр не только с чудовищами, циклопом, ведьмой, змеями борется, а начинает борьбу за Родину, за свой народ с реальными лицами.

Ключевые слова: фольклор, эпос, богатырь, башкирские эпосы, миф, аналогия, сравнительный анализ.

Annotation

Dautova G.R.¹,

¹*M.O.Auevov Institute of Literature and Art and
Al-Farabi Kazakh National University*

SPECIFICS OF IMAGE BATYR IN THE EPOS OF THE BASHKIR PEOPLE

The article deals with peculiarities the image of batyr in the epos of Bashkir people. The folklore of every epos hero is performs a specific function. At present is possible determine the number of epic plots, and calculate the number of heroes. But the definition of the heroes functions is considered an important issue in the folklore. The number of plots can be found in the bibliography of epic stories. In heroic epos feat of Batyr and describing of his struggle with the enemy plays an important role. The face of the enemy changes depending on the historical reality. In the epics image of the enemy Batyr according to historic epoch presented as mythical creatures and real characters. That is, Batyr not only struggles the monsters, cyclops, witches, snakes and began the struggle for the Motherland with real persons.

Key words: folklore, epos, hero, Bashkir epos, myth, analogy, comparative analysis.

МРНТИ 17.82.10

С.Б.ЕРЖАНОВА¹,

¹*Қазақ мемлекеттік қыздар педдагогикалық университеті,*

*Алматы қ., Қазақстан
Ж.М.ЖАҚСЫҚҰЛОВА²*

²*Қазақ мемлекеттік қыздар педдагогикалық университеті,*

Алматы қ., Қазақстан

**АҒАРТУШЫ, АҚЫН, ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ
«МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ**

Түйіндеме

Мақалада жыраулар поэзиясындағы ел, жер мәселесі «Мәңгілік ел» идеясымен сабақтастықта қарастырылады. Сонымен қатар, «Алаш» идеясымен «Мәңгілік Ел» идеясының мазмұндық ерекшеліктері зерделенеді. Жыраулардың бодандыққа қарсы арнаған толғаулары қазақ ойшылдарының тәуелсіздік жолында жүргізген күресінің яғни, мәңгілік ел болудың алғашқы қадамдары екені даусыз.

Мақалада ағартушы, ақын, жыраулардың поэзиясындағы «Мәңгілік ел» идеясы нақты мысалдар негізінде айқындалады. Қандай да болмасын идея, оның ішінде Қазақстан жағдайындағы ұлттық идея халықты біріктіретін, бір мақсатқа жұмылдыратын, тұтастыққа негізделген, қоғам дамуында шешуші рөлге ие қозғаушы күш болуы керек. Қоғам дамуының өткені жыраулар поэзиясымен талданады. Жыраулардың болжал түрінде пайда болған мұралары әлі де талай ойға азық болатын құнды философиялық пайымдаудың бір тармағы мәңгілік елдің мәңгілік мұрасы ретінде қарастырылады.

Тірек сөздер: мәңгілік ел, идея, ел, жер, жырау, ақын, алаш, арман, мүдде, ел-жұрт.

Жыраулар поэзиясының басым көпшілігі әлеуметтік мәселе төңірегінде өрбіп отырады. «Әлеумет» сөзінің мағынасы Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «ел, жұрт, қоғам, мемлекет», ал «әлеуметтік» сөзі «қоғамдық» деген ұғымды береді [1, 89]. Қоғам халықтан құралады. Халықсыз қоғам болуы мүмкін емес. Егер «әлеуметтік» сөзін «халықтық» сөзі деп алатын болсақ, онда жырау шығармаларындағы басты тақырып халық, оның болашағы, дамуы болады деген сөз. «Халықтың ертеңіне терең ойшылдықпен қарау – сайып келгенде даналық ойдың жемісі. Әрине, ақын-жыраулар алдында не боларын білер көріпкел емес. Олар бар болғаны ет пен сүйектен жаралған қарапайым адам ғана. Бірақ олардың бойында табиғат па, әлде жаратушы ие ме сыйлаған үлкен қасиет, алапат дарын бар. Ол – ойшылдық. Ойшыл әр уақытта ойын саяздан іздемейді. Ол тұңғыштық жүзіп күн кешетін алтын балық іспеттес тереңге құлаш ұрады. Тереңдік деп отырғанымыз – тарих. Сондықтан олардың ойы жұмбақ, әрі дәл. Сондықтан ойшылдардың ойы тарихпен сабақтасып, жымдасып жатады. Елінің кешегісін байыптраған жыраулар айнала қоршаған елдердің де даму, құлдырау кезеңдерін біліп отырғанға ұқсайды. Өз елінің көшпелі тұрмысымен ғана шектеліп, геосаяси дамудан кенже қалып жатқанын, оны өзге елдермен салыстыра қарауы әбден мүмкін дейміз. Жыраулар бірде жерден ауа көшуді ұсынса, бірде алауыздықтың арқанын үзіп тату болуға шақырды. Енді бірде қару-жарағын дайындап соғысуға үндесе, енді бірде сәуегейлікке салынып болашақты болжауға шейін барды. Жыраулардың болжал түрінде пайда болған мұралары әлі де талай ойға азық болатын құнды философиялық пайымдаудың бір тармағы десек те болады. Жыраулар болжаған келешек құпиясын тарих өзі ашып береді. Оның зауалын көрген, бодандықтың батпанынан бордай езілген ата-бабаларымыз қан жылап, қайғыра егілмеді ме?! Бірақ жыраулардың болжал түріндегі

толғауларында үмітсіздік табы байқалмайды. Үмітсіз шайтан ғана. Үмітсіз адам ертеңін болжамайды. Ол бір күндік рахатпен ғана күн кешеді. Үміт пен сенім ғана келешек күреске шақырады.

Жер, оны қорғау мәселесін жырлау тақырып ретінде қай халықтың да болмасын әдебиетінде адам баласы пайда болғалы жалғасын үзбей келе жатқан күрделі тақырыптардың бірі деуге болады. Онда ұқсастық болуы мүмкін, бірақ қайталау болмайды, өйткені жер тақырыбы –ана сүтімен балаға берілетін мәңгі өшпес тақырып. Ел бостандығы, басқа жұртқа бодан болмау, өз алдына дербес ел болу идеясы қай кезде де ақын-жыраулардың негізгі ойы болды, жырларының негізгі арқауына айналды. Аталмыш тақырып жырау толғауларында ел дербестігі мен елдің бүгінгісі және кешегісі ата қоныс жерімен сабақтаса жырланады. Тіпті бұл мәселеге келгенде жыраулар толғауларындағы үндестік талай ғасырларды көктеп өтіп, өзінің мәні мен мазмұнын жоғалтпай сақтап келді.

Еділді қоныс етпеңіз,
Жағалай қалмақ алады.
Жайықты қоныс етпеңіз,
Сыдыра біткен көкжиек,
Кәпірлер қоныс алады.
Аштарханды қоныс етпеңіз,
Шәһәрін оның алады,
Еділді алса, елді алар,
Енді алмаған не қалар?
Жайықты алса, жанды алар,
Жанды алған соң нең қалар?
Ойынды алса, ойды алар,
Ойлашы сонда не қалар? [2, 107] –

дейді Қазтуған жырау. Жырау тығырықтан шығар жолды дәл айтпаса да, елдің елдігін сақтар жалғыз жол жерді жатқа бермеу керектігін жырлайды. Жыраулардың бодандыққа қарсы арнаған толғаулары қазақ ойшылдарының тәуелсіздік жолында жүргізген күресінің яғни, мәңгілік ел болудың алғашқы қадамдары екені даусыз. Асан жырау жер мәселесін шешудің жаңа формасын ұсынды. Ол – жаңа қонысқа көшу. Асан Қайғының Жерұйықты іздеуі жөніндегі аңызы қазақ халқының жарқын, бақытты болашақты, еркіндікті аңсаған армандарының туындысы. Жәнібек ханға айтқан сөзінде:

Тіл алсаң іздеп қоныс көр,
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің?! [3, 24] –

дейді. Асан жырау көксеген арман, мүдде көшпелі халықтың талай ғасыр қалыптасқан дәстүрінен жаңылмай, көшпелі өркениетті сақтау болатын. Жыраулар алмағайып заманда өмір сүргендіктен олардың шығармасында халықтың намысын ояту проблемасының жырлануы заңды құбылыс. Сол заманғы дәстүр бойынша хан немесе қолбасшы әскерінің төңірегінде жырлауды ұстап, қазақ сарбаздары шаршаған кезде өздерінің отты жырларымен жауынгерлердің бойына намыс отын маздатып отырған. Ақтамберді жырау қартайған шағына дейін қол батаған жырау әрі батыр. Сондықтан оның жырында көзсіз ерлікке жетелеу басым. Мысалы:

Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап,
Дұшпаннан көрген қорлықтан,
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел-жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап! [3, 61].

Жыраудың бұл толғауы істеген ісі жөнінде көңілінде күмәні бар ер азаматтың күмәннен арылтар, мақсатын анықтар толғау сарыны. Тыңдаушының мақсатын «Ел –жұртты қорғайлап» деген арнаға бұрып, ел-жұрт үшін өлудің қасиетті борыш екенін еске салады. Жоғарыдағы толғаудың жасырын кілті осында жатыр. Одан әрі Ақтамберді жырау:

Жалтара шапсаң жау қашпас,
Жаудан аяған бет таппас,
Уа, жігіттер, жандарың,
Жаудан аяй көрмеңіз,
Ғазырейіл тура келмей жанды алмас! [3, 61] –

деп өзінің жан алысу, жан берісу туралы түсінігін жігіттеріне үлгі ретінде ұсынады. Ел-жұрт үшін құрбан болу, жерін қызғыштай қору – бөрік киген ер-азаматтың борышы.

Жыраулар ер-азаматтың намыс-жігерін мұқалмауының қырағы сақшысы іспеттес. Ол жұрт ішінде жүргенде жайдан-жай жүрмейді, елдің қабағына қарап, қияс кеткен жері болса соны түзетуге әрекет етеді. Соғыс кезінде жүзінде мұң, көзінде уайым бар сарбаздарын сергітіп, жігерінің құм болмауын, намысының жүн болмауын қадағалайды. Соған бар өнері мен ақындық қабілетін пайдаланады. Жыраулар өздерінің халық арасындағы орнын терең түсінді. Егер олар халықтың өздеріне артқан сенімдерін ақтай алмай кежегесінен кейін тартса, келешектен үміт үзілерін анық сезеді. Үміт үзілсе келешек құрдымға кетеді. Сондықтан жадырата сөйлеу, қуанта сөйлеу ақын-жырау шығармаларында орын алып отырады.

Ұлттың ұлт болмағы, тамырын жайған бәйтеректей міз бақпай, күшті дауылға төтеп беруі рухани дүниесінің тереңдігі мен молдығында болса керек. Рухани өндіріс рухани мәдениеттің сферасын қалыптастырады. Оған адамдардың тарихи пайда болған рухани қызметінің барлық жиынтығы кіреді. Мәдениет рухани құндылықтарды өндіру, сақтау, тарату және тұтынудан тұрады. Оларға қоғамдық сананың салалары – ғылым, өнер, философия, мораль, ағарту және тағы басқа жатады [4, 43]. Рухани құндылықтарды шартты түрде өндіріс өнімі деп алатын болсақ, онда оны өндіретін, халыққа ұсынатын жыраулар. Елдік мұраны жақтаушы, әрі сақтаушы ақын – жыраулар осы дәстүрді сақтау, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу жолында жыр арнады. Жыраулар ақиқаттың ауылын алыстан емес іргеден, сөз күдіретінің қайнар көзі көкте емес көкіректен табылуды мақсат етеді. Жүрек қалауы мен жүрек соғысы да бір. Ол қазақ халқының кешегісі, бүгіні, ертеңі. Соның жолында сөзін де, жігерінде аямай сарп етті.

«Алаш» атауын зерттеуші С.Қондыбаев «Қазақ мифологиясына кіріспе» атты кітабында «алаш» сөзінің этимологиясын есте жоқ ескі замандарға теліп, мұның тылсымға толы мағына-мәртебесін күн мифологиясымен сабақтастыра отырып саралайды (5, 67-92б). Ал этнограф Ж.Артықбаев: «Әр түрлі аңыздар мен деректерді салмақтай отырып, қазақтың ортақ атауы – «алаш көшпенділердің өмір салтынан туындаған идеологиялық символ деуге келеді» (6, 72б.) – деген пайым жасайды. 1905 жылдан кейінгі ұлттық күрт ояну зиялыларды Алаш идеясының айналасына иіргенін көреміз.

Әлихан Бөкейханұлының «Он төрт тоғыз бола ма?» атты полемикалық мақаласында мынадай мағлұмат бар: «1908-інші жылы мен абақтыдан шығып, үйге қайтқанымда, маған марқұм Ерахмет Алдабек баласы бір қағаз көрсетті. Бақытжан Қаратаев, Сералы Лапин «Алаш» атты қауым жасап, қазақты біріктірмек болыпты, мұның ішінде сен де бар деп жазып отыр, бұл рас па деді. Мен мұны білмеймін, мен мұнда жоқпын дедім. «Алаш» деген баспа жүз сомның қағазы Рахмет қолында көрінді. [7, 289]. Мұны М.Тәжімұратұлының: «1905-інші жылдан соң ғана баспасөз мәселесіне азырақ саңылау ашылғандай болды... Ауыр қозғалып, бұл іске қазақ оқығандары да араласты. Олардың бейресми баспасөзге араласы 1905 жылы қазақ және татар оқығандары кадет партиясының бөлімшесін құрған Орал сиезінен басталатыны айту алғашқы төрт-бес нөмірі түгелдей Бақытжан Қаратаев, Халел Досмұхамедов, Ғұбайдолла Бердиевтердің күшімен жарық көрген. Алтыншы нөмерден бастап газет саяси бетінің өзгеруіне орай татар оқығандарының қолына көшкен. Мұнан соң Бақытжан Қаратаев тобы Аштарханда «Алаш» дейтін газет шығармақшы болды, тіпті оған ресми рұқсат та алынды, бірақ басылылым әлдене себеппен жарық көрмей қалды» [8, 259б.] – деген дерегі байыта түседі. Осындағы мұраты айқын, бірақ орындалу мезгіл-межесі алыстау ой-шаралардың (ұлттық ұйым құру, ұлттық валюта шығару, ұлттық газет шығару) бірсыдырғы жылдардан соң жалпы қазақтық Алаш қозғалысына белгілі бір ыңғайда баспалдақ болатыны талассыз.

1917 жылы 21-26шілде аралығында Орынбор қаласында өткен жалпы қазақ сиезінде ұлттық дербес саяси партия құру жөнінде қаулы етілген еді. Осыған орай «Қазақ» газеті төмендегіше пікір пайымдады: «Партия ұраны десек, бабамыздың «Алаш» ұранынан артық ұранды іздесек те таба алмаймыз. Сөйтіп қазақ саяси партиясының атын «Алаш» қою ойлап әуре болмастан ауызға түсіп тұр» (Қазақ, 1917, №244.). Ұлттық автономия аңсарынан туған үкімет те «Алашорда» атын иемденіп, орталығы Алаш қаласы болып жарияланды.

1916 жылығы 25 қараша мен 1917 жылғы 25 мамыр аралығында Ташкент қаласында Көлбай Төнісовтің редакторлық етуімен жарық көріп тұрған газетке де «Алаш» деп ат қойылды.

Демек, әрісі – зар заман, берісі – Абай уақытындағы сәт-себепке байланысты қауызы тарылып келген «Алаш» сөзі енді ең алдымен елдің еңсесін көтеретін, қажыр-қайратын оятатын ұлттық ұран есебінде қабылдануға қарады. Бұл сарын сөз бен істің бірлігі алынғы шепке шыққан, дүрбелеңі мол дәуірдің әдебиетінде де өз өрнегін тапты. «Сарыарқа» сөзі елдің территориялық тұтастығын сипаттағаны тәрізді, «Алаш» атауы халықтық рухтың белгісі ретінде бедерленді. Мысалы, «Алаш» жинағының авторы Нұржан Наушабайұлы:

Алаш еді ұранымыз,
Дін ислам – құранымыз [9, 39] -

деп жазса, Сұлтанмахмұт Торайғыров «Айтыс» атты поэмасында Дала ақынының атынан:

Мен қазақ, қазақтың деп мақтанамын,
Ұранға алаш деген атты аламын.
Сүйгенім –қазақ өмірі, өзім –қазақ,
Мен неге қазақтыңтан сақтанамын?[10, 210] –

деп жоғары пафоспен жырлады.

Әлбетте «Алаш» атауы ұлттық ұранға айнала отырып, өзінің «қазақ» сөзіне синонимдес, селбес этнонимдік семантикасын күшейтпесе, кеміткен жоқ; кей тұстарда тіпті олардың мән-мағынасы кірігіп кетті.

Алаш жолында өз жанын құрбандыққа қию ұлттық патриотизм мен отансүйгіштіктің ең баянды, биік тұғырына баланды; азаматтықтың өлшеміне айналды.

Міржақып:

Мен –біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сеніңкі –
Пайдалан шаруаңа жараса, Алаш![11, 916]
деп жанпидалық етсе, Мағжан:
Не көрсем де, алаш үшін көргенім,
Маған атақ ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де, алаш өлмес, көркейер,
Істей берсін қолдарынан келгенін![12, 1286] –

деп ағынан ақтарылады.

Сұлтанмахмұттың жалпы жұртқа ортақ көңіл-күйді шертетін «Алаш ұранында» мынадай жолдар жолығады:

Алаш деген ел үшін,
Сарыарқаның жері үшін,
Бостандық берген ер үшін,
Төгілсін біздің қанымы!
Аялмасын жанымыз! [10, 123 б.]

Ел басына қиын-қыстау күн туғанда, тәнге шипа, жанға рух берген сол жырлар екендігі белгілі. Олар өз уақытында ғана жырланып қоймай, дәстүр ретінде өзіндік ізін, сара жолын қалдырып отырды. Сөйтіп, Қазақ Ағартушылығының шекпенінен шыққан Алаш идеясы ұлттық руханиятымызды, соның ішінде әдеби әлемімізде сан салалы сипатта көрініп, ғибратты үлгі, ғұмырлы мәңгілік үрдіс қалдырды. [13].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974. – 615 б.
2. Досмұхамедов Х.Алман. –Алматы: Ана тілі, 1991. – 172 б.
3. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – 382 б.
4. Танкеев С. Быт и нация. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 259 с.
5. Қондыбаев С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Зерде, 1999. – 304 б.
6. Артықбаев Ж. Қазақ этнографиясы: этнос және қоғам. XVIII ғасыр. – Қарағанды: ҚарМУ, 1995. – 267 б.
7. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. (Құрастырған С.Аққұлыұлы.) – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 560 б.
8. Тәжімұратов М. Шәңгерей. – Алматы: Өлке, 1998. – 320 б.
9. Наушабайұлы Н. Алаш: Өлеңдер мен толғаулар, тақпақтар мен термелер, айтыстар, әндер, мысалдар, аудармалар. – Қостанай: «Баспа үйі» ЖШС., 1997. – 191 б.
10. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.1. (Құрастырғандар Б.Мамраев, А.Еспенбетов, Қ.Ергөбеков). –Алматы: Ғылым, 1993. – 272 б.
11. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
12. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
13. Ибраева А.Д. Сәрсенбаева Н.Е. «Бір өкініш, бір үміт» романына арқау болған оқиға негізі//Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы 2015№1(51) 136-138б.

Аннотация

Ержанова С.Б.¹,

Казахский государственный женский педагогический университет

Жаксыкулова Ж.М.²,

Казахский государственный женский педагогический университет

ИДЕЯ "МӘНГІЛІК ЕЛ" В ПОЭЗИЯХ ВЕЛИКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ, АКЫНОВ, ЖЫРАУОВ

В статье рассматриваются проблемы народов, земельные вопросы во взаимосвязи с идеей "Мәңгілік Ел". Кроме этого, гибридуется особенности содержательных идеи "Алаш" и "Мәңгілік Ел". Толгауы казахских мыслителей посвященные к борьбе за независимость, бесспорно, можно сказать, что эти произведений являются первыми шагами к идее мәңгілік ел.

В статье идея "Мәңгілік ел" определяется на основе конкретных примеров, которые приведенные из поэзии казахских просветителей, акынов (поэтов), жырауов. Любая национальная идея представляет собой движущей силой Казахстан, которая направлена на национальное единство, мир и согласие народа и выполняющая роль в развитии общества.

Прохождение развития общества анализируется с поэзиями жырауов. Возникшие суждений в наследиях жырауов, до сих пор рассматриваются как ценными философскими наследиями направленными на развития идеи страны.

Ключевые слова: "Мәңгілік Ел", идея, страна, земля, жырау, поэт, алаш, мечты, интересы, родной край.

Annotation

Erzhanova S.B.¹,

¹Kazakh state womens teasher training university

Zhaxykulova Zh.M.²,

²Kazakh state womens teasher training university

IDEA «MANGILIK EL» IN THE POETRY OF THE GREAT EDUCATOR, AKYN, ZHYRAUOV

The article deals with the problems of the peoples, land issues in relation to the idea of «Mangilik el». In addition, the hybrid features of meaningful idea of «Alash» and «Mangilik el». Tolgauy Kazakh thinkers dedicated to the struggle for independence, no doubt, we can say that these works are the first steps towards the idea mangilik el.

In the article the idea of eating mangilik is determined on the basis of specific examples, which are given from the poetry of the Kazakh educators, akyns (poets), zhyrauov. Any national idea is the driving force of Kazakhstan, which is aimed at national unity, peace and have a role in the development of society. Passage of the development of society is analyzed poetry zhyrauov. Arisen judgments zhrauov legacies, is still regarded as valuable philosophical heritage aimed at developing the countrys ideas.

Key words: mangilik el, the idea, country, earth, bard, poet, Alash, dreams, interests and native land.

МРНТИ 17.82.10

ЖАНҰЗАҚОВА Қ.Т.¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

САМЕТОВА Ж.Ш.¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ӘДЕБИ АҒЫМ-БАҒЫТТАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Түйіндеме

Мақалада әдебиеттану ғылымындағы «дәуір», «кезең», «әдіс», «стиль», «әдеби мектеп», «ағым», «бағыт» сияқты әртүрлі пікірталастар туғызып жүрген ұғымдардың зерттелу жайы сөз болады. Ең алғаш, 1864 жылы И.Теннің «Ағылшын әдебиетінің тарихы» атты еңбегінен кездестіретін әдеби «бағыт» пен «ағым» терминдерін әдебиеттану ғылымында кеңінен қарастырған әлемдік ғалымдар мен қазақстандық белгілі әдебиеттанушы-ғалымдардың зерттеулеріне шолу жасалады. Әлі де болса халықаралық ортақ моделі жасала қоймаған қарама-қайшылықты пікірлерден мысалдар келтіріледі. Сонымен қатар, қазіргі қазақ әдебиетіндегі әдеби ағым-бағыттардың зерттелуі, ХХІ ғасыр әдебиетіндегі көркемдік әдіс пен ағым мәселелері туралы А.Ісмақованың, Ж.Жарылғаповтың, Қ.Жанұзақованың зерттеулерінен мысалдар берілген. Дегенмен, қазіргі, яғни ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиетін диссертациялық деңгейде зерттеген еңбектердің жоқ екендігі туралы мәселе алға тартылады.

Түйін сөздер: әдебиеттану, әдеби ағым, бағыт, көркемдік әдіс, кезең, әдеби мектеп, әдебиет теориясы, әдебиет тарихы, көркем әдебиет.

Әдебиет теориясы мен тарихында шешімін толық таппаған терминологиялық қайшылықтар ішінде тарихи тұрғыдан бірін-бірі алмастырып отырған дәуірлер мен кезеңдерді бағыт, ағым, стиль атымен даралау ХХ ғасыр соңында әртүрлі қайшылықты ойлар тудырды.

Әдеби ағымдардың халықаралық ортақ модельдерін жасау мәселесі қарама-қайшылықты пікірлерден арылған жоқ. Әдеби «бағыттар» мен «ағымдар» терминдері әдебиеттануда әбден орныққанға дейін көптеген шырғалаңдарды басынан кешірді де, ұзақ уақыт бойы мазмұны жағынан сәйкестіктері бар «дәуір», «кезең», «әдіс», «стиль», «әдеби мектеп» сияқты ұғымдар оған бәсекелесіп отырды. Шығармалар мен авторларды олардың ұстанған бағыттарына қарай топтаудағы алғаш пікірді 1864 жылғы И.Теннің «Ағылшын әдебиетінің тарихы» атты еңбегінен кездестіруге болады. Оның «ірі тарихи ағымдар, яғни ұзақ уақыт үстемдік құратын белгілі бір ойлау түрі мен соған міндеттейтін ұғымдар» туралы айтқаны сол кезеңдегі бетбұрысты пікір деп танылады [1, 139]. Оның нысанаға алып отырғаны өзінің бүгінгі түсінігіндегі ағым деп айтуға келмейді. И.Теннің меңзегені мәдениет дәуірлеріндегі бірінғай тұлға типі жөнінде еді.

Аталмыш категорияны тәжірибеде қолдануда, «ағым» терминінің ғылыми ортада кең таралуына Георг Брандестің «ХІХ ғасыр Еуропа әдебиетіндегі басты ағымдар» (1872-1890) деп аталатын еңбегі едәуір мәнді иеленді. Дегенмен де бұл еңбекте де басты назар жеке қаламгердің психологиялық портретін жасауға аударылады да, ғылыми жұмыстың атауы болғанымен ағымдар мен бағыттар ерекшелігі жан-жақты талданбады.

Әдеби бағыт (ағым) теориясының эволюциясына көлемді еңбек арнаған Г.Маркевич 1935 жылы Амстердамда өткен әдебиет тарихшыларының жаңа дәуір әдебиетін кезеңдерге бөлуге арналған ІІ халықаралық конгреске қатысушылар тарапынан бір кезеңде бірнеше ағымдар болатыны мойындалмаған факт екенін көрсетіп бергенін айтады [2, 201].

Г.Маркевичтің «Әдебиет туралы ғылымның негізгі мәселелері» атты кітабының «Әдеби бағыттар және шығармашылық типтері» деген тарауында бағыт пен ағым категорияларының пайда болуы мен ғылыми айналымға қабылдануының тарихи жолын талдау барысында бұл мәселеге тікелей және жанама қатыстары бар 100-ге тарта еңбектерді көрсетеді. Ол әдеби бағыттарды нақты бір тарихи кезеңдегі шығармалардың ортақ белгілерінің жиынтығы деген ұстанымда болып, диахрондық және синхрондық зерттеуді біріктіруді талап етеді. Ол көркемдік бағыттарға әдебиетті кезеңдерге бөлу мен жүйелеудің арасын жалғастыратын құбылыс ретінде қарап, «әдеби бағыттарды (ағымдарды) теориялық тұрғыдан байыптау ерекше қиындықтар туғызды. Бұл ұғымның осы уақытқа дейінгі дамуында өзіне жақын тарихи ұғымдардан қара үзіп кете алған жоқ. Бейнелеу өнері мен архитектурадағы «стиль» үлгісімен және басқа да жүйе түзуші ұғымдармен араластырылып келді... Өкінішке орай, біздің әдеби ағымдар туралы мәліметтеріміз тым жұпыны, қарама-қайшылықты және жорамал түрінде ғана», - дегені де бар [2, 213-214].

«Әдебиеттік терминдер мен түсініктердің энциклопедиясында» (2003) бұл тараптағы алғышқы ізденістер ретінде И.В.Киреевскийдің «Он тоғызыншы ғасыр» (1832), «Әдеби бағыттар мен партиялар» (1833) мақалалары, П.А.Вяземскийдің «Фон-Визин» (1830) кітабы, В.Г.Белинский, Н.Г.Чернышевский, Н.А.Добролюбов еңбектеріндегі әдеби бағыт туралы пайымдаулар көрсетілген. Уақыт өте келе «бағыт» ұғымымен бірге қолданыла бастаған «ағым» термині туралы алғашқы толғамдар, мысалы, Д.С.Мережковскийдің «Құлдырау себептері туралы және қазіргі орыс әдебиетіндегі жаңа ағымдар» (1893), К.Д.Бальмонттың «Символикалық поэзия туралы қарапайым сөз» (1904) мақалаларына қысқаша түсінік беріледі. ХІХ ғасырдағы ресейлік ғылымда «халықтық», «тарихи», «немістік», «француздық» бағыттар деген атаулар жиі кездеседі.

Ал, көркемдік әдістер мен бағыттардың қазақ прозасында зерттелу тарихына келетін болсақ, бұл ауқымды мәселеге арналған әдеби-тарихи бағыттағы зерттеулерде үнемі ескеріліп келгенімен, Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышынан» бастау алған Қ.Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» (1938), Е.Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» (1940), З.Қабдоловтың «Әдебиет теориясының негіздері» (1970), Р.Нұрғалиевтің «Өнер алды – қызыл тіл» (1974), «Өнердің эстетикалық нысанасы. Көркемдік дамудағы дәстүр мен жалғастық» (1979) тәрізді теориялық еңбектерде арнайы қарастырылып, әдістің типологиялық табиғаты туралы тұжырымдар жасалады. М.Қаратаевтың «Әдебиет және эстетика» (1970) еңбегінде көркем әдебиеттің эстетикалық мәні мен қуаты сарапталса, «Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы» (1965) атты көлемді монографиясында социалистік реализмді әдістің жоғарғы даму сатысы сипатында алып қарайды. Б.Кенжебаевтың «Қазақ халқының ХХ ғасыр басындағы демократ жазушылары» (1958), Ә.Дербісәлиннің «Қазақтың Октябрь алдындағы демократияшыл әдебиеті» (1966) еңбегінде Қазан төңкерісіне дейінгі бір алуан қаламгерді белгілі бір бағыттың аясына

топтастыра қарастыру таныла бастады. Д.Қамзабекұлының «Алаш және әдебиет» (2002) монографиясы ұлттық әдебиетті дәуірлерге бөлуде әдебиеттік дамудың өз заңдылықтары туғызған құбылыс – бағыттарға сүйенудегі, бағытты құрайтын әдеби ағымдарға баға берудегі аса маңызды қадам болды. Қ.Мәшһүр-Жүсіптің «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» (1999) еңбегінде бейнелілікті көркемдік әдіспен тығыз байланыста алып қарауға назар аударылса, К.Ахметованың «Әдебиеттану әліппесі» (2000) кітабында көркемдік әдіс пен әдеби ағым жалпы әдеби теориялық категориялардың бірі ретінде қарастырылады, Е.Тілешев «Суреткер және көркемдік әдіс» (2005) монографиясында көркемдік әдіс ерекшеліктерін және қаламгер мысалында зерттейді. Ал ұлттық әдебиет тарихындағы жекелеген ағымды алып қарастыру У.Қалижанұлының «Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым» (1998), Б.Омарұлының «Зар заман поэзиясы» (2000) атты монографияларында көрініс тапты. Өлемдік әдебиеттегі ірі әдеби бағыттар, ағымдарды салыстырмалы типологиялық тұрғыдан зерттеу тәжірибелеріміз де жоқ емес. Мысалы, Н.Джуанышбековтің «Проблемы сравнительно-типологического изучения литературы» (1995), М.Маданованың «Сравнительное литературоведение в Европе, Азии и Америки» (1998) т.б. сынды еңбектерді айтуға болады.

Әдебиеттегі әдістер мен ағымдар теориясына байланысты көзқарастар мен ұлттық сөз өнерінің белгілі салаларына, жекелеген күрделі мәселеріне арналып жазылған еңбектерінде, атап айтқанда, М.Әуезов, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, Т.Нұртазин, М.Қаратаев, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, З.Ахметов, Р.Бердібаев, З.Қабдолов, М.Базарбаев, Ш.Елеуқенов, Н.Ғабдуллин, Р.Нұрғали, С.Қасқабасов, М.Мырзахметов, А.Сейдімбек, Қ.П.Жүсіп, Т.Жұртбай, С.Негимов, Б.Әбілқасымов, М.Қараев, А.Еспенбетов, Б.Ыбырайым, Қ.Ергөбек, Б.Әбдіғазыұлы, Ж.Дәдебаев, Д.Ысқақұлы, Ж.Тілепов, К.Сыздықов, А.Жақсылықов, Б.Кәрібаева, Т.Тебегенов, С.Мақыров, Д.Қамзабекұлы, Б.Омарұлы, А.Шәріп, Ө.Әбдіманұлы т.б. зерттеулерінде түрлі дәрежеде сөз етіледі. Шығармашылықтың ортақ заңдылықтарының негізгі мәні әдебиетті тарихилық тұрғыдан алып қарағанда ғана ашылатындықтан, бұл еңбектердің әрқайсысында түйілген ой-тұжырымдардың өз маңызы бар екеніне көз жеткіземіз.

«Әрбір теориялық мәселенің пісіп-жетілуі, зерттелу тарихы бар екенін ескерсек, әдіс теориясына арналған қазақ әдебиеттанушыларының тұжырымдары да уақыт сайын жаңа фактілер мен пайымдаулар арқылы толығып отырады» [3, 5]. Жоғарыда аталған еңбектердің ұлттық ғылыми-зерттеушілік пікірге, адамзаттың көркемдік дамуына ортақ, ауқымды теориялық категорияларды қазақ әдебиетінің мысалында, әдебиетіміздің өзіндік даму тенденцияларымен ұштастыра қарастыруда өлшеусіз табыстар болғаны аян. Бұл еңбектерде қамтылған теориялық мәселелер бүгінгі таңдағы әдебиет саласының мамандарына толығымен мәлім. Ал қазақ әдебиетіндегі проза поэтикасына тікелей қатысты немесе жекелеген прозашылардың шығармашылықтарын зерттеу барысында әдебиеттанушыларымыздың өз нысандарына сай аталған ұғымдардың табиғатына біршама тоқталып отырды. Атап айтқанда, Т.Нұртазин, З.Ахметов, Р.Бердібаев, Ш.Елеуқенов, Е.Лизунова, М.Атымов, Ә.Шәріпов, Б.Шалабаев, А.Тұрбеков, Б.Наурызбаев, З.Жұмағали, Ж.Дәдебаев, Б.Майтанов, А.Ісмақова, З.Бейсенғали, Қ.Алпысбаев, Р.Тұрысбек, Қ.Әбдезұлы, Қ.Рүстемов, Т.Рахымжанов, Т.Сыдықов, М.Хамзин, С.Тахан, Г.Піралиева, Қ.Жанұзақова, Ж.Жарылғапов т.б. ғалымдарымыздың проза жанрын ауқымды түрде зерттеген еңбектерді ұлттық әдебиетімізді зерттеу ісіне жаңа өрістер ашып, ғылым дамуының логикалық жаңа сатыларына аяқ басуына негіз берді.

Ұлттық әдебиетіміздегі төңкеріске дейінгі реализмнің туу, қалыптасу жолдарын және көркемдік әдіс мәселесін тұтастай алып қарастырған зерттеуші М.Қараев. Оның «Қазақ әдебиетіндегі реализмнің кейбір мәселелері (XX ғасырдың бас кезі)» (1985), «Истоки реализма раннего периода казахской литературы» (1986), «Қазақ әдебиетіндегі реализмнің даму жолдары» (1986), «Реализмдегі типтіліктің мәні мен формалары» (1987) зерттеулерінде реализмнің қазақ топырағында орын тебуі мен қанат жаюы туралы көзқарастар жүйеленген. Ғалымның «Қазақ әдебиетінің тарихи даму кезеңдеріндегі көркемдік әдіс мәселелері» (1995) атты докторлық диссертациясында Қазан төңкерісіне дейінгі көркемдік әдістер эволюциясы қоғамдық-тарихи жағдайлармен сабақтастырыла тексеріледі. Зерттеушінің эстетикалық, теориялық аса ауқымды мәселені тұтас бір ұлттық әдебиеттің көркемдік тәжірибесі тұрғысынан арнайы қарастырған аталмыш еңбектің біршама жетістіктері, халықтық мұралар мен белгілі ақын-жазушылардың шығармашылықтарындағы көркемдік тәсілдердің реализм принциптерін қалыптастырудағы рөлін анықтады [4, 46].

Қ.Т.Жанұзақова «Қазақ прозасындағы романтизмнің көркемдік әлемі» атты көлемді зерттеу еңбегінде әдебиеттанудағы романтизм мәселесінің зерттелу тарихын, романтизмнің көркемдік-эстетикалық мәнін, XX ғасырдың 20-30 жылдарына дейінгі прозадағы лиро-эпикалық жырлардан тамыр тартқан романтизмнің көркемдік әлемін қарастырады. Сонымен қатар, қазақ прозасындағы романтикалық сипаттағы шығармалардың көркемдік жүйесіндегі мифтік сюжеттер, олардың көркемдік-эстетикалық табиғаты мен қызметі, мифтің романтикалық, философиялық сипатын пайымдайды. XX ғасырдың екінші

жартысындағы прозадағы жазушылардың жеке шығармашылық әлемдері, романтизмнің мүмкіндіктерін игеру жолындағы алуан түрлі көркемдік, сапалық, стильдік, тілдік ерекшеліктерін Ә.Кекілбаев, Т.Әбдіков, Д.Исабеков, С.Санбаев, Р.Токтаров, Т.Жұртбаев, С.Елубаев, М.Мағауин, Ә.Нұршайықов, О.Бөкеев сынды қаламгерлер шығармаларының негізінде талдап көрсетеді [5,12].

Белгілі әдебиеттанушы-ғалым А.Исмақова бүгінгі әдебиеттанушылар көп талқылап келе жатқан әдеби құбылыс постмодернизм жайында өзінің 2015 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеттануы» еңбегінде былай деп жазады: «Қазіргі постмодернизмнің беталысы анық болғанымен берері әлі түсініксіз. Бұл жақсы ма, әлде жаман ба? Жауап әзір белгісіз. Бүгінгі бұл ағым өкілдері тек осы заманның ғана авторлары. Олар өздеріне дейін мойындалған дүниежүзілік әдебиет қорына әсер ете алмайды. Бірақ бүгін бар әдеби құбылыс ретінде оны осылай есепке алып қабылдау қажет» [6, 272]. Әлем әдебиеті мен мәдениеті соңғы 50 жылда постмодернистік контексте дамып келеді. Постмодернистік зерттеулер қазіргі саяси ахуалға сай іске асып жатыр. Қоғамның әдебиетке деген талабы өзгерген кезде әдебиетті таныту ғылымы да соған сай болуы заңдылық.

Қазақ прозасында тұңғыш рет ағым мен көркемдік әдіс табиғатын ашып зерттеген Ж.Ж.Жарылғапов өзінің «Қазақ прозасындағы әдеби ағымдар және көркемдік әдіс» тақырыбындағы докторлық диссертациясында көркем ойлаудың ірі сатыларындағы дәуірлер ауысуы, әдеби бағыттар мен ағымдардың алмасуын, әртүрлі елдердегі ұқсастығы мен тарихи жүйелілігін, әлем әдебиетіндегі классицизмнің романтизмге, романтизмнің реализмге, натурализмге, модернизмге ұласып отыруы сынды құбылыстарды, қазақ прозасының қалыптасуын, оның аз уақыт ішінде әлемдік деңгейге көтеріліп үлгергені, іргелі елдердің рухани-мәдени тәжірибелерінің әсерінен жеткен ірі-ірі әдеби бағыттардың, ағымдардың, әдістердің, стильдердің келуін сараптап, зерттеген. Зерттеуінің хронологиялық мерзімі қазақ прозасының қалыптасып, өркендеу кезеңі болып табылатын ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың 80-жылдары аралығын қамтыған. [7].

Ал ХХІ ғасырдағы әдебиет теориясы туралы ғылым үлкен өзгеріске ұшыраған. Дегенмен де жанр мен әдісті жеке-жеке қарастырумен қатар, олардың ішкі күрделі байланыстарын танытудағы тәжірибеміз өте аз. Әсіресе, қазіргі, яғни ХХІ ғасыр прозасының қалыптасуы мен өркендеу жолдарындағы әдеби ағым, көркемдік әдіс және бағыт мәселелеріне тікелей байланысты диссертациялық деңгейде зерттеулер жоқ. Сондықтан да, қазіргі (ХХІ ғасыр) қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдар деңгейін анықтайтын кез келді.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Жанұзақова Қ.Т., Саметова Ж.Ш. Әдебиеттанудағы көркемдік әдіс, бағыт пен ағымдар мәселелері // Абай ат.ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы – 2015. - №2 (52). – 139-143 б.
- 2 Маркевич Г. Основные проблемы науки о литературе. – М.: «Прогресс», 1987. – 374 б.
- 3 Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер. – Қарағанды : Гласир, 2009. – 398 б.
- 4 Қараев М. Қазақ әдебиетіндегі реализмнің негізгі арналары. – Алматы: Мектеп, 1986. – 176 б.
- 5 Жанұзақова Қ.Т. Қазақ прозасындағы романтизмнің көркемдік әлемі. – Алматы: 2010. – 448б.
- 6 Исмақова А. Қазақ әдебиеттануы. – Алматы: «Елтаным», 2015. – 281 б.
- 7 Ибраева А.Д. С.Асылбекұлы шығармаларының жазылу тарихы//Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы 2016 №2(56) 150-155 б

Аннотация

Жанұзақова Қ.Т.¹,

¹*Казахский государственный женский педагогический университет*

Саметова Ж.Ш.²,

²*Казахский национальный педагогический университет имени Абая*

**СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕЧЕНИЙ И НАПРАВЛЕНИЙ В НАУКЕ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ**

В данной статье речь идёт о понятиях таких как «эпоха», «период», «метод», «стиль», «литературная школа», «литературные течения», «направление» которые вызывают спор в литературоведческой науке. В первую очередь ведётся обзор известным казахским литературоведом-ученым и мировым ученым которые широко рассматривали литературоведческой науке термины, которые впервые встречающиеся 1864 году в трудах И.Тенна называющиеся «направление», «течение». Приводится, примеры с противоположных суждения которые до сих пор не имеет международную общую модель. К тому же, приводятся примеры из исследовательских трудов известных казахстанских ученых-литературоведов как А.Исмакова, Ж.Жарылғапов, К.Жанузакова о литературных течениях и направлений современной казахской литературы и художественных методов ХХІ века. Но, все же ставится проблема о том, что нет исследовательских работ в качестве диссертационного уровня исследования казахской литературы ХХ века.

Ключевые слова: литературоведение, литературные течения, направление, художественный метод, период, литературная школа, теория литературы, история литературы, художественная литература.

Annotation

Zhanuzakova K.T.¹,

¹Kazakh state women's teacher training university

Sametova Zh.Sh.²,

² Kazakh national pedagogical university named after Abay

STATE OF LITERARY STUDIES TRENDS AND DIRECTIONS IN LITERARY SCIENCE

This article told about means of such words as "era", "period", "method", "style", "literary school", "direction", which revive different opinion and discussion. Reviewed researches of world and Kazakh scientists-literary critics who considered in the in the works terms the literary "Direction" and "current" used first time in I.Ten's work history of the English literature. Gives examples from contradictory judgment which hasn't made yet the general international models.

In addition, examples of research works of famous Kazakhstani scientists, literary critics like A.Ismakova, Zh.Zharylgapov, K.Zhanuzakova of literary trends and directions of modern Kazakh literature and art techniques XXI century. But, nevertheless it raises the problem that there is no research as thesis-level research of Kazakh literature of the twentieth century.

Key words: literary current, direction, art method, period, literary school, theory of literature, history of literature, fiction.

МРНТИ 17.82.90

А.Е.ЖУМАДИЛОВА¹

¹Казахский Национальный Университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан

ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ АБАЯ И ТЕКСТАХ КОРАНА

Аннотация

В данной статье рассмотрены гуманистические взгляды великого мыслителя Абая Кунанбаева на проблему становления человека как личности. Особое внимание обращается на основополагающие общечеловеческие проблемы формирования нравственных принципов и ценностей в жизни каждого человека. Великий гуманист, почерпнув из священных текстов свои идеи, не только разработал свое понимание человека, выработал идею, идеал подлинного человека, но также интересно сформулировал пути и средства, которые способствуют формированию истинного человека, личности. По мнению мыслителя, наиболее характерными признаками гуманизма и человеколюбия являются: уважение к человеку, открытость души, искренность, правдивость, честность. В статье проведены параллели некоторых произведений Абая и аятов Корана, связанных с проблемой формирования истинного человека, личности. Гуманистические идеи Абая сохраняют актуальность в эпоху перемен ценностей личности и общества в целом, которого беспокоит будущность народа.

Ключевые слова: Абай, Коран, гуманизм, человек, нравственность, ценности.

Каждый народ имеет духовные и нравственные опоры. Одной из таких фундаментальных опор в сознании казахского народа является творческое наследие выдающегося просветителя Абая Кунанбаева. В его произведениях максимально отражены традиции народного творчества и осмысление проблем общества.

Абай – один из величайших гуманистов прошлого. Воздействовать на умы и чувства людей, обновлять общество средством поэтического слова, глубокое уважение к достоинству человека – вот что характерно для Абая-гуманиста.

Не для забавы я слагаю стих,
Не выдумками наполняю стих,
Для чутких слухом, сердцем и душой
Для молодых я свой рождаю стих,

так сам Абай определил предмет своего творчества.

Да, именно к молодёжи – к будущему своего народа, а в его светлое будущее, несмотря ни на какие сложности своего времени, великий мыслитель, поэт просветитель-демократ не терял своей веры, утверждая: «Кто не испытывал зла? Теряет надежду лишь безвольный... Ведь истина, что в мире нет ничего постоянного, значит, и зло не вечно... Разве после суровой многоснежной зимы не приходит весна цветущая, многоводная, прекрасная?!». Одно из «Слов Назидания» он заканчивает мыслью «И думаю, что может быть, и хорошо жить так, устремляя взор надежды на будущее» [1,155].

Воспитание гражданственности, патриотизма, гуманизм и просвещение являются основными мотивами в произведениях Абая. В данной статье мы рассмотрим один из многочисленных аспектов творчества великого поэта – его гуманистические идеи, а также проследим их некоторые параллели с текстами священного Корана.

Творения Абая коренным образом отличаются от всего того, что было создано в нашей традиционной культуре. Он обосновал новое мышление, новое мировоззрение, выработал новые этические и эстетические ценности, доказывал необходимость нового принципа жизни, бытия и новых идеалов. С позиции новых идей и мировоззренческих принципов он подверг резкой и универсальной критике жизнь, ценности, идеалы, мировосприятие своих современников. В его произведениях объектом критики прежде всего выступают казах, современное ему казахское общество, хотя это обстоятельство является своеобразной и особой формой, через которую он поднимает общечеловеческие, проблемы, коренные вопросы человечества, идеи добра и красоты, и т.п.

В творчестве Абая центральное место занимает проблема человека. В исследовании этого вопроса надо обратить внимание на два момента. Прежде всего, Абай далеко продвинул развитие традиций восточной философии. В отличие от западной философии, которая больше обращала внимание на построение философской системы, на создание учения о мире, о мировом космосе, исследовала проблему начала, логику, гносеологию, создавала учение об обществе, о государстве, об этике, т.п., восточная философия прежде всего изучала человека, человеческую душу, сердце, психологию [2,36]. Если западная философия была в основании рационалистична, то восточные мыслители больше обращали внимание на психологическую, эмоциональную, чувственную сторону проблемы. В этом смысле Абай продолжил традицию восточной философии. Он не строил философские системы, а концентрировал свое внимание на изучении человека, размышлял о смысле человеческой жизни, толковал о добродетели, добре и зле, прекрасном и т.п. Разработка своего понимания человека является важнейшей стороной философского творчества Абая. Критикуя эмпирически существующего человека (казаха), Абай разработал идею подлинного и истинного человека, которая принципиально отличается от искаженных и извращенных форм, существующих в эмпирической реальности. В отличие от эмпирического, извращенного человека подлинный человек, по мнению Абая, просвещен, устремлен к знанию, стремится познать науку. У него развит ум, мышление. Он является нравственным человеком, у него развито чувство долга, присутствует умение различать добро и зло. Настоящий человек во всем опирается на свой труд, который является условием его благополучия и свободы, ему чужды безделье, иждивенчество, спекуляция своим возрастом и т.п. Подлинный человек имеет развитую чувственность, сердце, понимает красоту и гармонию.

Так же, при вдумчивом изучении текстов Корана, мы обнаруживаем совокупность постулатов, раскрывающих понятие человека, его роли и места во Вселенной. Коран апеллирует такими понятиями как человеческое достоинство, справедливость, благочестие, разум. В центре коранического повествования представление о человеке как об активном, действующем, созидающем существе. В Коране говорится, что человек является «наместником» Бога на земле, Сура Аль-Бакара, 30 [3]. Великий гуманист, почерпнув из Священной Книги свои идеи, не только разработал свое понимание человека, выработал идею, идеал подлинного человека, но также интересно сформулировал пути и средства, которые способствуют формированию истинного человека, личности [2,124]. Абай призывает свой народ к получению знания, и прицелит проявление низменных качеств:

К знанью большему стремись,
Так читай же, не ленись,
И не льстись военным быть,
С золотой ходить каймой.
Хвастовство пустое брось,
Нос не задирай ты свой,
Пред «уездным» ты не гнись.
Встань на путь, где нету зла.

Мы хотим отметить, что в данном стихотворении наблюдается параллель гуманистических принципов в творчестве Абая и аятах Корана, например, строки «К знанью большему стремись, так читай же, не ленись» сходны по смыслу с первым ниспосланным аятом Корана «*Читай* во имя Творца — Господа твоего», Сура Аль-Аляк, 1; «Хвастовство пустое брось, нос не задирай ты свой» перекликается с содержанием аята «Поистине, Аллах не любит *хвастливых* и высокомерных», Сура Ан-Ниса, 36 [4].

По убеждению Абая, в формировании личности первое место занимает целеустремленность (талап), благодаря которой мобилизуются все душевные и физические силы человека для достижения поставленной цели. Другим условием достижения идеала подлинного человека в его понимании является труд, деятельность. Философ глубоко понимал, что труд является не только необходимостью в человеческой жизни, но и выступает условием формирования личности. Возможно, одним из факторов

становления такого убеждения явился аят Корана «И если подойдет молитва-намаз к концу, то [не тратя впустую своего времени] рассеивайтесь по земле [расходитесь каждый по своим делам] и *желайте (стремитесь) [просите] проявления милости Господа [с усердием трудясь и делая все от вас зависящее]*. Больше вспоминайте об Аллахе. Возможно [велика вероятность], вы достигнете успеха [будете счастливы в земной обители и в вечной]», Сура Аль-Джум'а, 10 [4]. Важнейшим средством в достижении идеала человечности, по мнению мыслителя, также является творческое мышление. Согласно Абаю, мышление дает возможность человеку анализировать, синтезировать, сравнивать не только природные явления, но человеческую жизнь.

В процессе такой деятельности, по его мнению, человек растет духовно, избавляется от пороков и осваивает достойную для человека жизнь. Все пороки и недостатки человека, по его убеждению, возникают вследствие невежества и незнания. В творчестве Абая были также проанализированы такие нравственные качества человека, как добро и разумная сдержанность (канағат), которая реально способствует формированию истинного человека [2,140].

Объектом поиска Абая являлся человек, духовная сущность человека и человеческие цели. Поэтому человек и не теряется в природе в стихах Абая, а вот природа помещается в сущности человека...

Поэтика гениального Абая – это встреча с человеком, укрепление согласия, соединяющего сердца людей.

Абай призывает свой народ проснуться, жить душой, к непоколебимой чести, непрерывному духовному труду.

«Несравненным достижением вселенной является человек, душа и тело этого человека не должны отделяться от красоты и согласия», - Абай не уставал повторять эти слова, и не отошел он от них. Душа, мысли, тело и чувства человека должны быть чисты подобно хрустальному роднику. Человеку следует использовать свой разум только в благо, высоких целях духовного совершенства [5,354].

По мнению мыслителя, наиболее характерными признаками гуманизма и человеколюбия являются: уважение к человеку, открытость души, искренность, правдивость, честность. Абай показал и доступно донес до своих соотечественников ту непреложную истину, что именно трудом красив человек. Самые высокие человеческие достоинства, самое высокое понятие нравственности он связывал с просвещением своего народа и свободой творческого труда. И это раскрывается в «Словах Назиданиях» Абая [1], ибо они сохраняют актуальность в эпоху перемен ценностей личности и общества в целом, которого беспокоит будущность народа. История подтвердила, что взгляды Абая необходимы для формирования современного высоконравственного казахстанского общества. О чем бы ни писал, о чем бы ни размышлял Абай в «Словах Назидания», мы видим образ гражданина-мыслителя, просветителя, который горячо любил свой народ и был глубоко встревожен его судьбой. Он хотел видеть человеческое общество благим и разумным, прогрессивно развивающимся [6]. «Слова назидания» Абая пронизаны болью души, страстной убежденностью и таким глубоким знанием национального характера и менталитета, что современные казахи воспринимают ее содержание, как будто она написана для них, и не сто лет назад, а сегодня. Так, в Слове десятом есть строки, обращенные к тем, кто, несмотря на свою праздность и лень, хочет иметь земные блага: «Скажем, Аллах услышал твои молитвы, дал тебе сына. Сумеешь ли ты дать ему хорошее воспитание? Люди молят Аллаха и о богатстве. Он тебе дает, а ты не берешь! Дал он тебе силы, чтобы ты мог трудиться и наживать. Разве ты тратишь эту силу на праведный труд? Нет. Аллах дал тебе силы, чтобы ты мог учиться, дал разум, способный усвоить науки, но неизвестно, на что ты потратил их...».

Столь же убежденно обращается к своим читателям Абай, говоря о духовном возвышении человека: «Возвыситься духовно можно через умение сохранить человеческие достоинства даже во время великих испытаний, и это облагораживает человека. Существуют три вещи, способные унижить весь человеческий род, которые следует избегать – это невежество, лень и злодеяние. Противоядие от этих пороков – человеколюбие, желание всеобщего благоденствия, твердость духа, справедливость, глубокие всесторонние знания».

Творчество Абая было формой борьбы за достижение общественного идеала, а ответы на философско-этические вопросы он искал и находил в религии света и добра – Исламе. Так, в Слове тринадцатом «Слов назиданий» сказано: «Чтобы сохранить в себе иман, необходимо иметь отважное сердце, твердую волю, уверенность в своих силах. Но как нам быть с теми, кто не имеет знаний, позволяющих отнестись его к приверженцам истинной веры, или не имеет твердых убеждений, легко поддается соблазнам и уговорам, из корысти называет черное – белым, белое – черным, клянется, выдавая ложь за правду? Сохрани нас Аллах от таких людей. И пусть вероотступники не рассчитывают на беспредельность божьей милости, они не заслуживают ни прощения Аллаха, ни защиты Пророка».

Священный Коран учит людей жить в благонравии, быть справедливыми, честными, добродетельными. В тексте Корана и хадисах кроме слов «Ислам» (подчинение перед Аллахом) и «иман» (вера) упоминается слово «ихсан», то есть «добродетельство». Именно к справедливости, сострадательности, добродетельности призывает Абай в своих «назиданиях»: «Кто небрежен, не соблюдает себя в строгости, не умеет сострадать, того нельзя считать верующим — без этого не удержать в душе иман — веру. Разумный человек должен знать, что долг верующего — творить добро. Правое дело не может бояться испытания разумом. Если не дать свободу разуму, то как быть с истиной: «Да познает меня обладающий разумом»? Чего стоит добро, творимое без веры? Нет, ты должен понять и поверить в то, что добро и зло созданы Аллахом, и Он самый справедливый; богатство и бедность от Аллаха, возвышает кого пожелает и унижает кого пожелает; Аллах создал болезни и ниспослал к этим болезням излечение».

Как отмечает Абай в своих «Словах назидания», «Коран изобилует аятами, призывающими к нравственному, духовному совершенствованию человека: «Кто несправедлив, тот не имеет совести. Не имеющий совести, не имеет веры», «Аллах не любит злонамеренных», «Верующим в Аллаха и творящим благие дела уготовано место в раю», но никто из нас не пытается вникнуть в их суть, нет у нас ни желаний, ни достаточных знаний для постижения этих истин»[7].

Учась на мудрости других, своих современников или предшественников, человек обязан уметь отделять истинное от надуманного. Чтобы верно оценить слово, ум, мудрость, недостаточно поверхностная оценка, необходимо смотреть глубже, распознавать сердцем. Путь Абая, его судьба стали для новых поколений казахского народа, а также многих других народов Средней Азии высоким примером плодотворного и нелегкого самопознания человека. Гуманистические искания Абая, его педагогические взгляды, думы, вдохновленные священными текстами, предвосхитили многие принципы общечеловеческой морали.

Список использованной литературы:

1. Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы (екі томдық). – Алматы: Көркем әдебиет, 2002. – 368 б.
2. Абдильдин Ж. Абай – как великий мыслитель и гуманист // Абай. Наследники. На перепутье... - Алматы: Агентство «Аль-Халел», 1995. – С.362
3. Гуманизм Священного Корана и современный [Электрон.ресурс].-2015.- URL: <http://www.muslim.ru/articles/279/14069/> (дата обращения: 01.11.2016)
4. Электронный Коран [Электрон.ресурс].- URL: <http://ru.noblequran.org/> (дата обращения: 25.10.2016)
5. Құнанбаев, Абай. Хикмет кітабы, Книга мудрости, Book of wisdom / А. Құнанбаев. - Алматы : Халықаралық Абай клубы. Жидебай, 2011 –568 б.
6. Мамырбекова А.С. Нравственный оптимизм философских воззрений Абая // Мысль, 2007. -№8. -С.55.
7. Электронная газета «Наши Мир»: Абай – «Истинен Сам Аллах, и Слово Его истинно» [Электрон.ресурс].- 2007.-URL: <http://nm2000.kz/news/2007-02-07-62/> (дата обращения: 07.11.2016)

Түйіндеме

А.Е.ЖУМАДИЛОВА¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті,
Алматы қ., Қазақстан

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ МЕН ҚҰРАН МӘТІНДЕРІНДЕГІ ГУМАНИСТІК ИДЕЯЛАР

Мақалада ұлы ойшыл Абай Құнанбаевтің адамның тұлға ретінде қалыптасу проблемасы төңірегіндегі гуманистік көзқарастары қарастырылады. Әр адамның бойында адамгершілік қағидалар мен құндылықтарды қалыптастырудың негізгі жалпыадамзаттық проблемаларына ерекше назар аударылады. Ұлы гуманист қасиетті мәтіндерден сусындап, адам түсінігін, шынайы адам идеясын, мұратын қалыптастырып қана қоймай, сонымен қатар шынайы адамның, тұлғаның қалыптасуына апаратын жолдар мен тәсілдерді тұжырымдаған. Ойшылдың пікірі бойынша, гуманизм мен адамсүйгіштіктің өзіндік сипаттары болып адамды сыйлау, жан ашықтығы, ақжүректік, шыншылдық, адалдық болып табылады. Мақалада шынайы адамның, тұлғаның қалыптасуы мәселесіне байланысты Абайдың кейбір шығармалары мен Құран аяттарының арасындағы параллельдер көрсетіледі. Абайдың гуманистік идеялары халықтың болашағын ойлайтын тұлғаның және жалпы қоғамның құндылықтарының өзгеруі дәуірінде өз өзектілігін сақтайды.

Түйін сөздер: Абай, Құран, гуманизм, адам, адамгершілік, құндылықтар.

Annotation

A.YE. ZHUMADILOVA¹

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan*

HUMANISTIC IDEAS IN THE WORKS OF ABAI AND THE TEXTS OF THE QURAN

This article describes the humanistic views of the great thinker Abai at the problem of human formation as an individual. Particular attention is drawn to the basic human problems of formation of moral principles and values in the life of every person. The great humanist having borrowed from the sacred texts his own ideas, not only developed his understanding of human, developed the idea of the ideal of a true man, but also interestingly formulated the ways and means to promote the formation of a true human being, a person. According to the thinker, the most characteristic features of humanism and philanthropy are: respect for the person and openness of soul, sincerity, truthfulness, honesty. The article draws parallels between some of the works of Abai and Quranic verses related to the problem of formation of a true man, the individual. Humanistic ideas of Abai remain relevant in the era of change of values of the individual and society as a whole, which is concerned about the future of the people.

Key words: Abai, Quran, humanism, human, morality, values.

МРНТИ 17.82.10

Ж.Т. ҚАДЫРОВ¹

¹*М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл қ., Қазақстан*

А.Д. ИБРАЕВА²

²*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

Ж.С. ТАЛАСПАЕВА³

³*М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл қ., Қазақстан*

Н.Қ. СМАҒҰЛОВА³

⁴*Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан*

ЖАТСЫНУДЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДА КӨРІНУ СИПАТЫ

Түйіндеме

Мақала адамның өз заманын рухани жатсыну мәселесіне арналады. Жатсыну философиялық категория ретінде экзистенциализмнің күрделі концепцияларының бірі екені көрсетіледі. Философияның ғылыми мәселесі тұрғысынан жатсыну тек біржақты түсініктердің ауқымында қалып қойды. Ғылымда жалпы жатсынудың түрлері айқындалған: адамдардың адамнан жатсынуы, адамның өз-өзінен жатсынуы, адамның қоғамнан жатсынуы.

Н. Ораздың «Қайыршының жұлдызы» әңгімесіндегі актер жігіт, Қ. Аманжолұлының «Армансыз» әңгімесіндегі суретші, Д. Амантайдың «Ештеңе жазылатын емес» әңгімесіндегі жазушы жігіттің рухани жадаулық, жалғыздық, мағынасыздық мәселесі көтерілген.

Түйін сөздер: руханият, ұлттық мүдде, жатсыну, адамдардың адамнан жатсынуы, адамның өз-өзінен жатсынуы, адамның қоғамнан жатсынуы, жазушы пайымы, жазушы логикасы.

Белгілі қоғамдық құрылыстың күні жетіп, құлдырап бара жатқанын, ел өмірінде өздері сезе отырып, оны халыққа шығарма өзегі арқылы жеткізбек болған қаламгерлер әртүрлі әлемдік әдебиеттегі көркемдік ізденістерді қолданғаны белгілі. Бұл туралы зерттеуші Ш.Ыбыраев былай деп пікір білдіреді: «Қазіргі кезде дүние жүзі көркем әдебиетінде өмірді бейнелеудің әдіс-тәсілдері, көркемдік машықтары, әдеби-тәжірибелер бой көрсетті. Олардың бірқатары қалыптасу үстінде. Модернизм, авангардизм, мифологизм, экзистенциализм, сюрреализм сияқты ағымдар өркениетті елдер әдебиетінің тарихында өз ізін қалдырды. Енді осы әдіс-тәсілдерге үрке карауды қою керек сияқты. Көркемдік ізденістері алуан түрлі егемен еліміздің ешкімге ұқсамайтын жаңа дәуірінің ұлттық әдебиетін жасау алдымызда тұрған зор міндет»[1].

Жазушы Н. Оразалин «Соңғы жылдарда өлеңде, прозада әсіресе, жастардың шығармаларында тәңірге табыну, Аллаға сыйыну, «Құранды», «Інжілді» көбірек тануға, білуге деген ұмтылыс басым. Өмірдің бүгінгі қым-қуыт қиындықтарынан шығар жол іздеп жанұшырған жүрек пен ойдың құдайға жалбарынуы, ғарыш әлемімен тілдесу тәсілі етек алып келеді.

Бұл – осыған дейін тану мен таразылаудың басты өлшем құралы болып келген коммунистер ілімінен түбегейлі қол үзген дәуірдің мінезі» деп жастар прозасына сипаттама береді [2].

Ұзақ жылдар бойы өзінің тілі мен дінінен, тарихынан, шыққан тегінен жырақтап қалған ұлттық көркем ой осының бәрін қайтадан өз бойына жинақтап, одан нәр алу үшін терең ой толғамдарға, көркем әдіс-тәсілдерге барып, оны шеберлікпен игеріп жатқаны байқалады.

Осыған орай, жазушылар заман тынысы мен замандас бейнесінің жаңа бір қырларын өрнектеуге ұмтылуда. Олар көркемдік-философиялық тың проблема көтерерлік әлеуметтік өрісі кең тақырыптарға ойысты. Қоғам дамуының сырын сездірерлік соны жәйттерді шығармаға өзек ету, характер эволюциясын сипаттау мақсатында түрдегі жаңалықтарға өріс беру сияқты ізденімпаздық рух бой көтерді.

Кейінгі жылдардағы қазақ прозасы адам руханилығы мәселесіне түрлі философиялық көзқарастар тұрғысынан келуге тырысты.

Адамдардың рухани мәдениетінің қалыптасуы – аумалы-төкпелі заманымыздың ең маңызды мәселесі. Өйткені қоғамның рухани – жадаулығы-қауіпті дерт. Ол адамдардың, саяси моральдық азып-тозуына елдің әлеуметтік-экономикалық құлдырауына әкеледі.

Руханият дегеніміз кең әрі терең ұғым. Ол әрине бір жылдың ғана жемісі емес, көптеген жылдардың мұрасы. Халық санасы бұл мұраны біртіндеп игеріп оны өзіне азық етеді, рухани жағынан байып мольға түседі. Сананың өсуі қоғамның мәдени – азаматтық парасатын биіктете түсіп, адамгершілік үрдістерінің құлаш жаюына қолайлы жағдай жасайды.

Құндылықтарды бағалаудағы қателіктер көбіне өтпелі кезендерге тап келеді. Бір қоғамдық жүйе екіншісімен ауысқанда мұндай асыра сілтеушіліктер жиі кездеседі. Қазіргі уақытта етек жайып, белең алып бара жатқан тағылыққа, жан жадаулығына қарсы қоятын бірден-бір әлеуметтік күш – руханилық болып табылады. Рухани мәдениет және өркениет бір-біріне сай бола бермеуі де мүмкін. Ғылыми-техникалық жетістіктердің адамға ізгілік әкелуімен қатар бақытсыздық әкелуі де өмірде орын алып отырған шындық. Бүгінгі тіршілік етіп отырған қоғамымыздағы халықтың әлеуметтік тұрмысы, күн көріс қамы, олардың ел болашағы, ұлттық мүдде, азаматтық парыз бен қарыз деген келелі ұғымдар жайлы ойлауға, оған өз үлесін қосуға, ниет білдіруге, талап қылуға мүмкіндік беріп отырған жоқ. Адам баласы терең ойлап, кең пішетін санадан, адами және рухани құндылықтардан күннен-күнге жатсынып бара жатқаны ғасыр трагедиясы. Адамзат баласының әлеуметтік жағдайының қиындығы оның бойына көптеген өзгерістер әкеледі. Ішкі жан дүниесінен бастап, сыртқы бет-бейнесі, іс-әрекеті, айналасындағы адамдар мен қарым-қатынасына дейін белгілі бір өзгерістерге, құбылуларға ұшырайды. Бұның бәрі оның дүниетанымына да әсер етеді.

Жатсыну сияқты философиялық категория – экзистенциализмнің күрделі концепцияларының бірі екені белгілі. Философияның ғылыми мәселесі ретінде жатсыну көп жылдар бойы маркстік-лениндік ілімге қарсы қойылып, тек біржақты түсініктердің ауқымында қалып қойды. Бүгінгі дәуірде әлемдік мәдениеттердің интеграциясы күшейген шақта, рухани ықпалдардың төркінін танып, өрісін барлау ғылым алдындағы маңызды істердің бірі екені анық. Жалпы жатсыну түрлері; адамдардың адамнан жатсынуы, адамның өз-өзінен жатсынуы, адамның қоғамнан жатсынуы.

Жазушы Нұрғали Ораздың «Қайыршының жұлдызы» әңгімесінде осыған дейін қазақ прозасында көрінген тенденцияның бірі адамның өз заманын рухани жатсынуы басты мәселе ретінде көрінген. Болашағынан айналасындағыларға мол үміт күттірген жас актер аяқ астынан қайыр сұрап қайыршы болып кетеді.

Әңгімеде актердің тоғызыншы сыныпта оқитын қызы мектепте курткасын жоғалтып алып, үйіне жалаңаш қайтқанда суық тиіп ауырып жатып қалуынан, оған уақытында қайтадан киім ала алмағандықтан, ол осындай жолға түсіп кеткен сияқты суреттейді. Бұл жерде характер мен жағдай мәселесіне көңіл аудару қажет. Расында да актер жігіт өзін тұрмыс әкеліп қамалаған шарбақтан шығу жолын іздеді. Өзінің жұртты тәнті еткен талантты бұл жерде дәрменсіз екенін сезінеді. Ол айналасындағылардан көмек сұрап қол жайды. Әңгімеде жас актердің осы кездегі жағдайын жазушы: «Сол бір күндері оның қандай жан азабына түскенін көрсеңіз ғой. Өнер адамдарының көбінің көңілі нәзік, боркемік болып келеді емес пе, қатты күйгелектеніп, ұйқыдан да, күлкіден де қалып, екі жағы пышақ жаныған қайрақтай қушыып, көзі шүңірейіп, бар-жоғы бес-алты күннің ішінде абақтыға түсіп шыққандай азып-тозып кетті. Оның үстіне әлгі жоғалған куртканың орнына бір жылы киім сатып ала қоятындай ақшалары да болмады» [3,7].

Осындай сәтте іштей мүжіліп отырған адамға рухани дем берген ешкім болған жоқ, бірақ материалдық көмек бергендер болды. Ол кавказдық бай кісі. «Егер қажетім болып жатса, мына телефонға хабарласа салыңыз» деп өнер адамына өз қажеттілігін айқын сезінген кавказдық бай кісі актер жігіттің

өміріне ақырындап енген еді. Басына қиын жағдай туғанда актер жігіт бірден оны есіне алды. Себебі оған өзінің жұмыс орнынан, мәдени басқару ұйымдарынан көмек сұрау бос әурешілік сияқты еді. Әрине кавказдық бай кісі бірден көмектесті, баласына сыртқы киім әперіп қуаныш сыйлады, бірақ мұның бәрі актер жігіт үшін қымбатқа түсті. Ол өзінің өнерін, бүкіл жан дүниесін саудаға салған еді. Енді өмірге басқа қырынан қарады. Оның осыған дейінгі өмір сүру дағдысы, қалыптасқан дүниетанымы толығымен өзгерді. Енді ол басқа адам.

Дегенмен актер жігіттің ішін жегідей жеген бір қиналыстың болғандығын мына сәттен аңғаруға болады: «Қашан көрсең де тұнжырап, ауыр ойға батып жүреді. Өзі жоқта хабарласқан дос-жарандарына, театрдағыларға да телефон шалмайды. Үйіне келгенде кешкі асын апыл-ғұпыл асығыс ішіп, «Мені мазаламандар, шаршап келдім» деп ерте жатып қалады» [3,6].

Қоғамдағы өзгерістермен бірге күрт өзгеріске ұшыраған тағдырлар көп. Ішкі жан дүние, сана сезім мен сыртқы орта, қалыптасқан жағдай бір-біріне кереғар болып келуі талайды тығырыққа тіреп отырғаны анық. Бойындағы таланты мен дарынын басқа мақсатқа пайдаланып жүрген актер жігіттің рухани азып-тозып кеткені кімді болса да ойлантпай қоймайды.

«Сол екі-үш жылда оның жаны мен тәні түгел қайыршыланып кеткен болатын. Көзқарасы, әсіресе көзқарасы тым аянышты еді. Үлкен-кіші, бала-шаға, кемпір-шал демеі ол айналадағы адамдардың бәрінен қайыр-садақа дәмектендей жаутаңдап қарайтын. Онымен әңгімелесуге, көңіл көтеруге, қонаққа баруға, жай әншейін қатар отыруға мүмкін болмай қалған-ды» [3,6] деген сәттен табиғат берген құндылықты жоғалтуға көп уақыт керек емес, ал оны қайтарып алу үшін адам қайтадан екінші рет өмір сүруі керек.

Ал ұлт өзінің өнеріне, өнер иесіне қолдау көрсетпесе, құрметтесе онда өзінің рухани бейнесін біртіндеп өшіргені болып табылады. Өнердің, өнер адамының даңқын аспанға шығарудың, шығармашылық қиялдарына, ерік-жігерлеріне қолдау көрсетудің орнына кейде оларды жер етіп, базардағы саудагердің бір күнгі тапқанын бір ай жүріп таба алмайтын жағдайға жеткізген тұстар да бар екені анық. Әрине қанша дегенмен адам рухының аяқ астынан, тез арада, көпке шыдамай морт сынуы оның әлсіздігін танытады. Ендеше актер жігіт өзінің адами құндылықтарын бір күнде тәрік етіп, образ сомдау үшін қолданған тәсілдерін өзінің күнделікті өмірінде қолданып күн көрістің қамына түсіп кетті. Ол алды-артын ойлаған жоқ. Бала-жар, дос-жаран деген жақын адамдарының күні ертең бұл тірлігіне қалай қарайтыны туралы көп толғанған жоқ.

Әңгімеде тағы өзіне назар аудартқызатын мәселе – адам жұлдызы. Жазушының да, жазушыға осы бір трагедиялық жағдайды айтқан келіншектің де, актер жігіттің де жұлдызы Бикеш болатын. Жұлдыз дегенде адам санасына аспан, биіктік деген ұғымдар келеді. Ендеше кез келген адам биіктікті аңсайды, соған қол жеткізуді мақсат етеді. Жұлдызды ешкім де жерден іздемейді, оны тек биіктен көреміз. Белгілі бір мақсатқа жеткен, бақытын тапқан адамның жұлдызы жарқырады деп ойлаймыз. Әңгімеде үш кейіпкерге де ортақ сипат үшеуінің де жұлдызы – Бикеш. Бірақ өмір жолдарында, өз жұлдыздарын табуда үшеуінің жолы әртүрлі. Бірі – жазушы, бірі – тағдыр талқысына түскен әйел, үшіншісі – қайыршы болып кеткен жас актер. Бұдан жазушы адам өз тағдырын өзі жасайды, әркімнің өмір жолында кездесетін қиыншылық оның тағдырындағы сын деген мәселе көтерген. Ал әңгімеде кавказдық кісі бейнесі тектен-текке көрінбеген. «–Саламатсыз ба, актер жігіт, – дейді артқы орындықта жалғыз отырған қошқар тұмсық кавказдық кісі тап-таза қазақ тілінде үн қатып, – Отырыңыз, үйіңізге жеткізіп салайық. Біз сіздің талантыңызға табынушылармыз!» [3,76] – деген кавказдық кісі актер жігітке сөзбен болса да қолпаштау көрсетіп, оның ана тіліне деген құрметін де көрсетіп тастайды.

Өз қандастарымыз игере алмай жүрген қазақ тілін ол игерген. Өзіміз бағалай алмай жүрген театр өнерін ол бағалай біледі. Әңгімедегі: «Жол-жөнекей олар театр, өнер жайында әңгіме қозғайды. Кавказдық кісі өзінің шет елдерге жиі баратынын Рим, Париж театрларында болғанын, бірақ қалай дегенде де өзі туып өскен өлкенің театрларының орны бөлек екенін тілге тиек етіп өтеді» [3,7] – деген сәт осыны көрсетеді. Ол әрине қолынан келгенше актер жігітке материалдық жағынан көмектесті. Ал актер жігіт өзіне-өзі көмек көрсете алмады. Өзінің рухани жан дүниесін сақтап қалу қолынан келмеді.

Айналасына жалынышпен қарап қол жаю, өзін мүсіркеген көзқарасты іздеу аяқ-қолы балғадай, тепсе темір үзетін жас жігіттің рухани жұтанданғанын көрсетеді. Өзі өмір сүрген ортадан, айналасындағы адамдардан жатсынған актер жігіт тіпті өз-өзінен де жатсынып кеткен. Бұл әңгіменің түйіні жас жазушының адам болмысы мен жан дүниесінің түпсіз тұңғыық екендігін табиғи түйсікпен сезініп, сол сан түрлі қатпарды жазушы пайымы мен жазушы логикасы арқылы ашып көрсетуге тырысудан туған батыл топшылау. Қазір дүние өзгерді, адам өзгерді, оның өмірге көзқарасы, жақсы көру, жек көру сияқты қағидалардың ескі тұғыры шайқала бастады. Адам табиғатына терең үңілу, ой қорыту, жазушы парызы.

Ал Қ.Аманжолұлы «Армансыз» әңгімесінде суретші өмірін арқау еткен. Санаулы ғана кейіпкерден тұратын әңгіменің негізгі салмағын көтеріп тұрған әлі толығымен аяқталмаған сурет «Шаһид кешу» (Армансыз).

Қаламгер қоғамдағы рухани қайшылықтарға, адамдар арасындағы қатыгездікке рухани тоқырауға өзінің романтикалық идеалын қарсы қойған. Адам ғасырлар бойы қалыптасқан рухани құндылықтар аясында ғана өзін-өзі дамыта алады, таниды. Жас жазушы адамның мінез-құлқын емес, тағдырына ден қояды. Оның өскен, жүрген қоғамдық-әлеуметтік ортасына үңіледі. Оқиға, сюжет құрылымын қаһармандардың рухани дүниесімен тамырластықта алып, мәңгілік өмір, өшпес өнер, тіршіліктің мәні туралы философиялық толғамдар шерткен.

Шығарма мазмұны түгелдей бас кейіпкердің ішкі толғанысынан, өткені мен қазіргісіне деген байлам-пайымынан құралады. Өз арының алдында ағынан жарылған есебі іспеттес. Суретші жігіт күнделікті қарабайыр тіршілік кешу үшін көшеде өткен-кеткен адамдар өздері қалап жатса, суреттерін салып берумен айналысады. Басында өз баспанасы, жұмыс істеуге қолайлы шеберханасы жоқ өнер адамы бұл іске амалсыз көніп, тіпті үйренісіп алған сияқты. Басқа жол жоқ. Әрине жазушы, суретші жігіттің әлеуметтік жағдайын көрсетуден де оның ішкі тылсым дүниесіне үңілген. Өзінің суретін салып беруді өтінген жас қыздың бейнесін кескіндеп отырып, сұлулықтың алдында бас игендей күй кешеді. «Бойын билеп, жұмысына кіріскен кезде осы бейнені кескіндесем деген зор құштарлықтың санасында оянып, тек оянып емес бірте-бірте күшейіп бара жатқанын байқады. Және дәл осы сәт қыздың мұны бір сағаттан артық күте алмайтынын, бұл жерде ақша табу үшін ғана отырғанын, ал үйде ең негізгі жұмысы күтіп жатқанын мүлде ұмытты» [3,6] деген сәт осыны білдіреді.

Ал оның үйдегі ең негізгі жұмысы «Шаһид кешу» суретін толығымен аяқтау болатын. Қыз бейнесінің алғашқы үш түрлі эскизін салып бірақ оны қыздың көзінше жыртып тастауы суретші жігіттің түсініксіз күй кешіп жүргенін аңғартады. Ең алғашқы сәтсіз махаббаты оның әйел затына деген көңілін біржолата өзгерткен еді. Шығармашылық жолына кедергі келтіреді деп түсінген. Ал өзі суретін бейнелеген жас қыз оның жан дүниесін әуре-сарсаңға түсіреді. Кейіпкердің бұдан кейінгі әрекеті оның ішкі әлеміндегі арпалыстың нәтижесі. Ақыры суретші жігіт бар жұмысын тоқтатып қойып ұзақ түнді артқа тастап қыздың суретін толығымен аяқтап шығады. Олардың арасындағы қарым-қатынас ертегідей өрбиді. Қыз әкесі жоғары лауазымды қызметте істейді екен. Сондықтан лауазымды қызметкердің қызына лайықты болу үшін ақшасы молырақ жұмыс істеуге мойынұсынады. Оның өмір сүру дағдысы түбегейлі өзгереді. Суреттері шет елдерде сатыла бастайды. Үй, шеберхана машина сатып алады. Бәрі сәтті, ойдағыдай көңілінен шығып жатады. Бір сөзбен айтқанда ол армансыз.

Армансыз ғұмыр кешуді әркім өзінше түсінеді. Жазушы суретші жігіттің аяқталмаған «Шаһид кешу» суретіндегі сарбаздың өлім алдындағы жүзінде өрлік тұнған сәтін: «Жастығын ала жығылған дала ұлының осы «жатысының өзі-армансыздық. «Шаһид кешу» деп бейнелейді. Сарбаз туған даласының төсінде жаумен айқасып қара жерді құшып жатыр. Қанша тән жарасымен азаптанып жатса да сарбаз жүзінде өрлік басым.

Ұлы мақсат жолында шаһид болған сарбаздың бейнесін толығымен жасап шығу суретші жігіттің қолынан енді келмейтін сияқты. Себебі ол сарбаз жанын, оның таным-түйсігін сезіне алмайды. Арзан қол дүниелерін сатып баю жолына түскен суретші жігіттің саяжай подвалында шаң басып жатқан сурет қашан аяқталары белгісіз. Өзінің әуелгі басты мақсаты, арман-мұраты елдік, ұлттық мәселелерді арқау етпек болған жас суретші бүгін бәрінен ада болып отыр. Оны өзге түгілі адам өзі де түсіне алмайды. Заман ағымы, дәуір тынысы суретшіні өз ырқына жібермеді. Әлеуметтік жағдай, материалдық игіліктер алдыңғы кезекке шығып жатқан кезеңде өнер адамы, оның өнерге деген шын сезімі, құштарлығы таразыға түскен еді.

Жазушы әңгімесінің өзек болған ойының, нысана еткен идеялық-эстетикалық принципінің салмақты бір саласы осыған саяды. Суретшінің жан дүниесіндегі талас тартыс осы негізде өрбиді. Бірақ қайсысының женері суретшінің ерік-жігеріне байланысты.

Жазушы бейнесін сомдайтын Дидар Амантайдың «Ештеңе жазылатын емес» әңгімесінде де рухани жадаулық, жалғыздық, мағынасыздық мәселесі көтерілген. Бұл бүгінгі қоғамның ащы дерті екені аян. Сондықтан да жазушы осы мәселелер төңірегінде ой өрбіткен. Әңгіменің басты кейіпкері жас жазушы Дияр.

Зиялы қауым өкілі Диярдың ой толғанысы, дүниетанымы тұрғысынан көз жіберіп, жазушы бүгінгі қоғамның рухани келбетін танытуды мақсат еткен. Әңгіме оқиғасы Қарағайлыда өтеді. Бұл Дияр тіршілік кешіп отырған қоғам. Дияр отырған ұядай жылы бөлме оның өз әлемі. Толассыз жауған жауын қоғамдағы өзгеріс, өмір ағыны. Әңгіменің өн бойынан жауынға қатысты: «Қарағайлыда қайтадан жауын», «Әлі

құйып жатыр», «Жаңбыр шүмектеп кетіпті», «Нөсер төңіректі сары уайымға батырып, себелеп жатыр», «Толассыз құйған нөсер бір қалыпты екпінмен Қарағайлыны таң атқалы езіп жатыр, езіп жатыр» деген суреттемелерден осыны байқауға болады. Дияр мен Гүлнәзияның кезек-кезек келіп қарайтын терезе адамның жан-дүниесінің сыртқы ортаға қарайтын, оны бағалайтын көңіл көкжиегі. Әңгіменің басынан аяғына дейін Дияр сыртқа шыққан жоқ. Ол өзінің жан-дүниесімен ғана тілсіз ұғынысып отыр. Тіпті жазушы Гүлнәзияны да сыртқа бір сәт шығарып жіберіп, Диярды жалғыз толғантады. Осыдан Дияр өмірі мен дүниетанымындағы қайшылықтарды жазушы қатар өргенін байқаймыз.

Ол айналасына болашағынан мол үміт күттірген жас жазушы еді, ал бүгін қолына қалам ұстағанымен қағаз бетіне ештеңе түсіре алмайтын халде жүр. Әңгімеде: «Ол өзінің кеше ғана жеткен жетістіктерін ойлайды. Қазір барлығына нүкте қойылған. Неге жаза алмай кеткенін түсіндіре алмайды. Бір күні құланиектен оянып, жазу үстеліне шұқшиды. Бірақ ештеңе жазбады. Ертеңіне тағы үйреншікті орнына қонжыған. Түс мезгілінде өзіне дамыл беріп, кешкі алакеуімге шейін жазу үстелінен тапжылмады. Орындықты арқалығынан ызалана ұстап, әрі жылжытқанда, қағаздар сол тап-таза күйінде еді» [4,370] деген жолдарда жазушы кейіпкерінің осындай қиын сәтті басынан кешіріп жүргенін бейнелейді. Ол өзінің бүкіл шығармашылық жолына нүкте қойған. Бірақ оның себебін өзі түсіндіре алмайды.

Оның шығармашылық жолына тосқауыл болып отырған себепті Дияр дүниетанымынан көреміз. «Қазір барлығына нүкте қойылған. Әйелдерді ақша, абырой көбірек қызықтырады. Еркектің сымбаты да кейде осы дүниелердің көлеңкесінде қалып қояды. Ақша еркіндік әпереді, бақыт сыйлайды. Бірақ, байлық-бақыт емес, ақшасыз бақыт тірлік кешпейді. Байлықтың бақыт еместігін ұғу үшін бәрібір әуелі өте көп ақша қажет» [4,370] деген жолдардан осыны танымыз.

Диярдың көңіліне жақын ұғымдар бүгінгі өмір сүру салтымызда аясын тарылтқандай. Қаншама рет қолына қалам алса да көңілі сөйлемейді. Ал қағаз бетіне белгі түспеді. Диярдың ішкі жан дүниесі сыртқы ортамен үндесе алмады.

Әңгімеде жазушы Дияр танымы арқылы рухани жадаулық жайлаған ортада өмір сүріп жатқан адам баласы мағынасыз тіршілік кешетіні туралы ой қозғайды. «Бар тұлғасын басқан қорғасын мұң қайратты жігітті жуасытып жіберген. Кенет өзінің әлсіздігін іштей мойындады. Адам табиғатының тым-тым нәзік әлжуаздығы жайында пайымдап келе жатып, ішкі жан дүниесіне орныққан мағынасыздыққа сүрінді» [4,371] деген сәтте жазушы осындай жағдайды көрсеткен. Диярдың ішкі жан дүниесіндегі мағынасыздықтың орнығуына басты себеп руханисыздық, жалғыздық.

«Мен үшін әдеби мына талпыныстың мәнділігі – автордың негізгі концептуалдық ойларында, көздеген күретамыр бағыттама-нысанасында жатыр. Көбіне көп, біраз жастарға беталыс – бағдары беймағлұмдау, сапырылыс мынау шатқаяқ заманда, әркім өз білгенімен, күнкөріс қамы деп қылмыспен қоян-қолтықтасар қыруар қиямпұрыс ұрыстарға иек артып алған, рухани мағынасыздық, берекесіздік жайлаған аралық, өтпелі кезеңде медет тұтар үш түрлі құндық қасиетті (кітап, бокс, құдайы ұғымдар) күн тәртібіне шығара білгені-жас қаламгер келешегінен қалтқысыз хабардар етер нышаны екені даусыз» – деп жас қаламгер Дидар Амантай шығармашылығы туралы зерттеуші З.Серікқалиев пікір білдіреді [4,4].

Дидар Амантайдың әңгімелері көбінесе бүгінгі жастар өміріне арналған. Сондықтан да онда көп шығармаларға тән өмірлік тәжірибесі бай адам толғанып, өткені мен бүгінін салыстырып, ой қорыта бермейді. Өтпелі заманның өзі сияқты жастардың өмірге көзқарасы олардың айналасындағы құбылыстарға тікелей байланысты болып келеді. Жас қаламгер өз әңгімелерінде өмірден идеяға емес, идеядан өмірге келеді. Сондықтан да биік идея тұрғысынан бүгінгі жастар өміріне үңілетін болсақ, ол жазушы әңгімелеріндегі сияқты қара дүрсін, қиқы-шиқы болып көрінеді. Оның берекесіз, мағынасыз тұстары айқын байқалып қалады. Сондай-ақ Дидар Амантайдың әңгімелерінің өзегіне адам бойындағы сезімдер шарпысуы, тайталасуы да арқау болғанын байқаймыз. Оның «Тәкәппарлық» әңгімесіндегі кемтар қыздың бойындағы тәкәппарлықты Сағаттың оны мүсіркеу сезімі бір-ақ сәтте сыртқа шығарады. Сағат кемтар қызға көмектесті, оған гүл сыйлады. Осының бәрін не үшін істегеніне өзі жауап бере алмады. Ал қыздың ойынша бұл мүсіркеушілік. Әңгімеде Дианың күрт өзгерген көңіл күйі былайша суреттеледі:

«–Сідің мені аяуға қандай хақыңыз бар, – деді Диана.

– Ондай пейілім болған жоқ.

– Мені неге мүсіркейсіз? Менің күйеуім, балам бар. Әйел жылай бастады. Ол бұған ешқашан көндіге алмайды. Оны әрдайым осылай мүсіркей береді. Бозбала не істерін білмеді» [4,335].

Әрине тән кемдігі кез келген адамға мүсіркеу сезімін тудырады. Дегенмен айналасындағы адамдардан үнемі өзімен тең емес төмен көзқарасты байқау тәні кем адам үшін ауыр. Жазушы әңгімеде Дианы осындай сәтте суреттеген. Оның мүсіркеген көзқарасқа, өзін аяған адам сезіміне қарсылық білдіріп, өзінің

тәні кем болса да рухани дүниесі кем емес екенін сыртқы ортаға, айналасына қалай білдірерін білмей аласұрған жан-дүниесін көреміз. Диана тәні кем болса да рухани дүниесі жағынан көп адамнан ілгері. Жазушы тәні кем Диана тәкәппарлық, өрлік мінезді рухани кем адам көрсете алмайтынын, ол қайта айналасынан өзіне көмек, мүсіркеу, аяуды тілейтінін соған әбден мойынсұнып алатынын танытады. Жан жадаулығы, рухани мешеулік, кемдік бүгінгі жастар арасында көбейіп бара жатқан сияқты. Осыны сезінген жазушы өзінің шығармасына осы бір толғақты мәселені арқау еткен. [5]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ыбыраев Ш. Әдебиетіміз үдеп жүр ме, жүдеп жүр ме? // Қазақ әдебиеті. – 1996, 5 наурыз. – № 10. – 3 б.
2. Оразалин Н. Әдебиет – ардың айнасы // Қазақ әдебиеті. 1996. – № 10. – 5 наурыз.
3. Аманжол Қ. Армансыз // Қазақ әдебиеті. – 2000. – №45. – 9 б.
4. Амантай Д. Қастерле мені. – Алматы, 2000. – 567 б.
5. Ибраева А.Д. С.Асылбекұлы шығармаларының жазылу тарихы//Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы 2016 №2(56) 150-155 б.

Аннотация

Кадыров Ж.Т.¹,

¹Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева

Ибраева А.Д.²,

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая

Таласпаева Ж.С.³,

³Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева

Смагулова Н.К.⁴,

⁴Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

ПРОБЛЕМА ОТЧУЖДЕНИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Статья посвящена проблеме духовного отчуждения человека от своей эпохи. Отчуждение, как философская категория, показана как одна из сложных концепций экзистенциализма. С точки зрения философской научной проблемы отчуждение рассматривается лишь только с одной стороны. В науке же в целом выделяется несколько видов отчуждения: отчуждение человека от человека, отчуждение от самого себя, отчуждение от общества.

В рассказе Н. Ораза «Қайыршының жұлдызы» молодой актер не смог сохранить свой духовный мир. Автор показал духовную бедность молодого человека. Молодой человек, отчуждившись от общества, от людей, отчуждился и от самого себя. Молодой художник из рассказа К. Аманжолова «Армансыз» не смог выйти из неволи из-за дисбаланса своего внутреннего мира, в рассказе Д. Амантаева «Ештеңе жазылатын емес» поднимается проблема духовной усталости, одиночества, никчемности молодого писателя.

В статье проблема проявления отчуждения в художественных произведениях рассматривается как один из способов экзистенциализма.

Ключевые слова: духовность, национальный интерес, отчуждение, отчуждение человека от человека, отчуждение от самого себя, отчуждение от общества, рассудок писателя, логика писателя.

Annotation

Kadyrov Zh. T.¹,

¹North Kazakhstan State University named after Manash Kozybayev

Ibrayeva A.D.²,

²Abai Kazakh National Pedagogical University

Talaspayeva Zh. S.³,

³North Kazakhstan State University named after Manash Kozybayev

Smagulova N. K.⁴,

⁴Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov

THE PROBLEM OF ESTRANGEMENT IN WORKS OF FICTION

The article is devoted to the problem of spiritual alienation of an individual from his epoch. Estrangement as a philosophical category is highlighted as one of the complex conceptions of existentialism. From the perspective of the philosophical scientific problem estrangement is regarded only in one aspect. Science singles out several types of estrangement on the whole: person-from-person estrangement, self-estrangement, and estrangement from society.

In N. Oraz's short story entitled "Kaiyrshynzhuldyzy" a young actor could not manage to save his spiritual world. The author demonstrated the spiritual poverty of the young man that estranged from himself as a result of alienating from the society and other people. A young artist from K. Amanzholov's short story entitled "Armansyz" could not set himself free due to the lack of balance in his inner world. D. Amantayev's short story entitled "Eshtenez hazylatynemes" raises the issue of spiritual tiredness, loneliness, and futility of a young writer.

The problem of manifestation of estrangement in works of fiction is viewed in the article as one of the means of existentialism.

Keywords: spirituality, national interest, estrangement, person-from-person estrangement, self-estrangement, estrangement from society, writer's reason, writer's logic.

МРНТИ 17.01.09

А.А.КӨШЕКОВА¹,

*¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан.*

Б.Ш.ҚОЖЕКЕЕВА²

*²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан.*

М.МАҚАТАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ, КҮРЕСКЕРЛІК РУХ

Түйіндеме

«Өмірге келу де егіз, кету де егіз» деп Мұқағали ақын өзі айтқандай, поэзия мен өнер мұраты топыраққа тәуелді екенінің белгісі. Қай – қай заманда да ақын атына ымырашылық жараспаған күнделікті күйкі тірлікте ғана ма өмір мәні? Келудің мәңгілігі мен кетудің мәңгілігінде жатқан жоқ па негізгі түйін!? Өмірді қалай сыйласаң, Өлімді солай жат көрме, – дейді «Ана әлдиі». Жай көзге көрініп, жай санаға қона бермес сезім түйсігі. Ана бейнесі-елес пен символикалық емес, ол –күдіретті күш. Азаматтың парызы, адамдық серті осы ана алдындағы парыз бен серт. Ол – Табиғат- Ана, ол –Жер-Ана, ол – Өлең-Ана алдындағы серт пен парыз. Адамдық мәңгілік сапарындағы мәңгі мекені-жер – бесік. Тал бесікте жатқан пенде жер бесікке де түседі. Бесігін де бесікте тербетер анаң да – жер. Мәңгі ұйқыны күзетеді, ана болып әлдилейді. Мәңгі мекен-мәңгілік бесікте таң да атпайды, күн де батпайды, қауіп те, қорқыныш та жоқ. Қуаныш, бақыт дегенді де сезбейсің. Өлім атты құбылыстың астарын аңғарғандаймыз. Бұл поэзия өнерінің күдіреттілігінен. Мақалада М.Мақатаев шығармаларындағы азаматтық мәселелер кеңінен сөз болады.

Түйін сөздер: лирикалық кейіпкер, суреткерлік шеберлік, поэтикалық тіл, көркемдік ерекшелік.

Өлең – сөздің жүйрігі және сөз өнерінің інжу маржандарының бірі. Тағдыр таразысы тарлан талантқа өшпес өлшем емес. Шын жүйрікке өрің мен ылдиың да, қашығың мен жақының да, дүбірлі топ пен дүдәмәл тобырың да тоқтау бола алмайды. Кешегіден бүгінге жеткен, бүгіннен ертеңге бет түзеген әсемдік пен ақыл-ойдың ұлы керуені адамзат үшін аздық етер, ал ақылға салсақ табиға заңдылық. Шын талант үшін тіршілік философиясы келу қашан, кету қашан емес. Амадей Моцарт отыз бес жасында жарық дүниемен қоштасыпты. Мұқағалиға тағдыр он жыл артығырақ ғұмыр сыйлапты. Ұлылық пен үндестік тіршілік тақайырында табылыпты деген таланттар жайлы бір әділетсіз пікір бар. Өнер өлшеміне бұл заңдылық таршылық етеді.

Екеуінің рухани үндестігі – сөз бен сөздің тіршілік тақайырындағы кім едің, кімдерді қуанытып, кімдерді жылатып барасың, жарық дүниеге жаттығыңның өтеуі не деп «күңіреніп барып мұңдасуы». Дүние базарының тарқауы – өмір философиясының кедір-бұдыр бетеріндей елес пен егес кезектескен тынымсыз сәтке ұласқандай.

«Жан азасының» алғашқы жолдары алмағайып, аласапыран сезімдер жетегіндегі азалы баяндаудан тұрады.

Өмірді мынау азалы, ауыр күн басты,
Күйзеліп, жайлап, өмір мен өлім сырласты [1,149].

Моцарт «Реквиемі» белгілі адамның өтініші бойынша дүниеге келген. Тіршілік тынысын, жан күйзелісін қаралы сәттік оптимистік трагедиясын данышпан суреткер байлық пен құрметтің, бостандық пен жастықтың шұғыласына шомылып жүріп жазған десек те, болмыстың рухани жаратылысындағы алалықтың уақыттар мен дәуірлерге тән негізгі желісін шеберлікпен тарта білген.

Мұқағали «Реквиемі» рухани қажеттіліктен туады. Жан азабы мен азасынына үн қатқан сәтте:

Кешкен өмір де,
Көрген бақыт та – барлығы
Жетпейді екен ғой,
Бір күндік сенің сәулене [1,149], –

дейтін ар дұғасының алдында туады. Сондықтан да ой болмысының тазалығы кімге тастап бара жатқаның белгісіз, қимас Күнің мен сырлас Жарығыңның қадір-қасиеті Моцарт сазы мен Мұқағали жырында тәңірін биікке көтереді. Егер Абай айтатын «жан қуаты» /43-сөз/ екі дүние ендігі қол созар болса оған куә осы «Жан азалар» деуге болады. Барды тани білу мен жоқты жасай білудің қиямет-қайымы бірдей десек, оған да куә «Жан азалар». Өнердегі өрен тұлғаларға әр заманның қояр талабы, сыйлар сыйы да осы сынынан сүрінбей өтудің жолын алдымен осы «Жан азасынан» іздеген тәрізді. Өмір

мен өлім ендігінен ақылдың ауқымы ортақ заңдылық пен ұқсас қасиет іздесе, оның қызыл сөзден де, қыңыр сөзден де, ділмар философиядан да аулақ жатқан қарапайым ғана шындыққа саюы мүмкін... [2,181].

Бір күндік сәуле...
Бір күндік сәуле мекенім...
Мәңгілік түнек-қапасқа қалай кетемін...
Келмеді-ау тілім...
Өлеңнен сұра дер едім.
Тірі жандарға
Өмір дегеннің не екенін [1,149].

Моцарт ұлы музыкалық шығармасының желісіне жазылған, жан-тәніңді шымырлатар психологиялық сахнадан басталатын поэмада – ұлы музакант Моцартқа қара киімге оранған әлдекімнің «Жаназа күйін» жазшы деп өтініп, ғайып болуы адам бойында қорқыныш пен үрей туғызып, ауыр мұңға орайтын әсерлі сурет.

Жаназа күйін жазшы бір, Моцарт.
Азалы үн...
Жаназа күйі елітті оның назарын.
Бұл өмірдің азабы мен мазағын,
Тәрік еткен бір.
Жазамын оны, жазамын [1,148].

Ұлы музыкантты қара киімді адамның өтініші соны бір шабытқа жетелегендей. Азалы музыка Моцарттың көкірегін кернеп, сезімнен азалы күй күңіренеді. Өмірмен қимай қоштасқан табыттағы өлі адам өмір жайлы тебірене толғайды. Өкінішке толы мұң-зары жыр болып өріледі. Сол мұң-зардан оның өмірге деген кемерінен асқан сүйіспеншілік сезімі көрінеді. Адамға тән құштарлық ауыр мұңға толы.

Өмірге деген адамның өлім түнегін құшқан кейіпкері – пессимизмге бой ұрғаннан аулақ тұлға. Оның өмірге деген махаббаты мәңгілік. Өмірге деген сөнбес жарық күн тілеген оптимистік тұлғасымен оқшауланады. Өмір шырынын қимай мәңгі түнекке аяулы жанды бүкіл халық еске алып, есімін құрмет тұтады. Адамның өзі өлгенімен артында тындырған ісі, адамға лайық аты мінгілік жасайды. Өз халқының жүрегінде өмір сүреді. Нағыз адам өлмейді, өлімнің өзі мәңгі сапарға аттану...

Қазаның қайырымсыздығына халық ешқашан басын иіп көрмеген. Халықтың көңілі мен тарихтың төңірегіндегі өзі өлсе де ісі өлмеген ізгі азаматтардың есімі қалады. Мәңгілікке аттанған азаматқа деген сағынышы әр жүректе ту болып желбіреп тұрады. Өлген тәнді жас топырақ жабар, бірақ ұлы сарапшы уақыт әркімді өз орнына қояр, бағасын берер [3,46].

Бұл күнде ақын шығармашылығы жайлы, әсіресе оның «Реквиемі» жайлы таным биігінің бар деңгейінен дерлік пікір айтылады десек, сол тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні осы жолдардағы тәрізді қарапайым шындықтың мәндік болмыс пен мағыналық тұлғаға айналауына саятын тәрізді. «Ақынның қадау-қадау, жекелеген өлеңдерін алып, оның дүниетанымын, көзқарасын, алған бағыты мен азаматтық үнін аңғарам деу қиянат» («Қош махаббат», 192-бет) деп, жазған екен Мұқағали өзінің замандасы жайлы. Үлкен шындық, әрине, Мақатаевтың сөз өнеріндегі болмыс-бітімін аңғару үшін ақындық, азаматтық, адамдық қуатын тану үшін «Жан азасының» өзі-ақ жетіп жатыр. Поэманың жаман жыр жазу қиынға түскен («Махаббаттан парасатқа») тұста жазылуы ғана оның бүгінгі биігінің себептері деп қарауымыз керек.

Бұл ақын қуаты, поэзия құдіреті дегеніміздің не екенінің куәсі.

Уақыт пен заманға келбетін, тарих тағдырын айшықтау үшін айқай жыр мен аттан жыр ғана керек пе? Тарих тағдыры дегеніміз алдымен адам тағдыры емес пе? Ендеше бұл екеуін бөле-жара қарамалық.

Мақатаев интуициясы «Реквиемдегі» «Халық үнінде» осы бір қуатты құбылысты оптимистік биікке көтерді. «Халық үні» бір жолы немесе бір шумағын жұлып алып, бөле-жара талдауға келмейтін дүние, ол «мысалы Абылайдың» туындысы емес. Елдің ерлігін, ердің ерлігін жырлап тұрған, ұрпақтар мен ұрпақтардың рухани көпірдің беріктігіне сеніммен көз тастаған ойлы жанның сенімі мен үмітін жырлап тұрған, бүгіннің ертеңге ұласар жолындағы адам көпірін ақыл таразысына меңзеген шұғылалы сара санасын жырлап тұрған қарапайым да ғажайып алты шумақ. Ақын жанының аласапыран кейпі дейтін ұғым, түптеп келгенде, оның уақыт тағдырымен, замана тынысымен үндесуі сияқты. Мұқағали «Реквиеміндегі» «Халық үні» деп аталатын тарау әлемдік ақыл-ойдың пәни өткеліне салып жатқан алып көпірдің бір бөлшегі тәрізді [3,51].

Шындықтың санаға сіңуі, сананың шындыққа сын көзбен қарауы ақыл-ойдың қозғаушы күші дейміз. Өмір философиясы жетімдер мен жесірлер үшін шым-шытырық болудан қалып, «жазмыштан озмыш жоқтың» немқұрайды қалпын серпіп тастап, белгілі нысанаға өмірдегі адам орны дейтін жолдарда жатқан сияқты.

Сені аңсаймын, қайнаған ақ бастаулар,
Ақ бас таулар-самайын ақ басқандар.
Сені аңсаймын, қазіргі ақ бас шалдар,
Бұрынғы өреден құрт ап қашқандар.

(Нені аңсаймын)

Қоңыраулатқан аспанды,
Найзағай шаншып өткенде [4, 50].

(Есіңе мені алғайсың)

Өмір қуатына, адам атына бұдан асқан мадақтың қажеті не деген ойға қаласыз. Ойды ой қозғайды. Сіз бен біздің, замандасымыздың Дантемен үн қатысуы, Абаймен мұңдасып, Махамбетпен сырласуы, түптеп келгенде «Өмірге келу де егіз, кету де егіз» деп ақынның өзі айтқандай, поэзия мен өнер мұраты топыраққа тәуелді екенінің белгісі. Қай-қай заманда да ақын атына ымырашылық жараспаған. Күнделікті күйкі тірлікте ғана ма өмір мәні? Келудің мәңгілігі мен кетудің мәңгілігінде жатқан жоқ па негізгі түйін!?

Өмірді қалай сыйласаң,
Өлімді солай жат көрме, -

дейді «Ана әлдиі». Жай көзге көрініп, жай санаға қона бермес сезім түйсігі. Ана бейнесі-елес пен символикалық емес, ол – құдіретті күш.

Азаматтың парызы, адамдық серті осы ана алдындағы парыз бен серт. Ол – Табиғат – Ана, ол – Жер – Ана, ол – Өлең-Ана алдындағы серт пен парыз.

Адамдық мәңгілік сапарындағы мәңгі мекені-жер-бесік. Тал бесікте жатқан пенде жер бесікке де түседі. Бесігің де бесікте тербетер ана да – жер. Мәңгі ұйқыны күзетеді, ана болып әлдилейді. Мәңгі мекен-мәңгілік бесікте таң да атпайды, күн де батпайды, қауіп те, қорқыныш та жоқ. Қуаныш, бақыт дегенді де сезбейсің. Өлім атты құбылыстың астарын аңғарғандаймыз. Бұл поэзия өнерінің құдіреттілігінен.

Ажалдың алдын алған, сырын білген жан баласы жоқ. Бірақ бұл құбылыстың тылсым күшін қайтсе білер еді? Сезсе де басқа жүректерге дәл ақын талғамындай айтып бере алмайтыны анық. Қарапайым тілмен бұл көріністің келбетін беру мүмкін емес. Оған тек поэзия мен музыканың ғана келбеті жетеді. Нағыз өнер иелерінің көкірек көзі дүниедегі күллі құбылыстың объективі іспетті.

М.Мақатаев өзі айтқандай «Әр халық өзінің сезім дүниесінен енші бөліп, сеніп тапсырып дүниеге өзінің сезімтал емшілерін жібереді. Оның аты – Ақын» /М.Мақатаев қазақ жырының бір жылы «Жұлдыз», 1972 №7, 160-бет/ Яғни, адамзат сезімінің құпия қаламының жырлаушысы да – Ақын. Ақын Мұқағали Мақатаев «Реквием» атты өміршең дүниесімен сол құпия қамалдың кілтін тауып, сырын ашып берген [5, 125].

Өмірге деген адамның өлім түнегін құшқан кейіпкері – пессимизмге бой ұрғаннан аулақ тұлға. Оның өмірге деген махаббаты мәңгілік. Өмірге деген сөнбес жарық күн тілеген оптимистік тұлғасымен оқшауланады. Өмір шырынын қимай мәңгі түнекке аяулы жанды бүкіл халық еске алып, есімін құрмет тұтады. Адамның өзі өлгенімен артында тындырған ісі, адамға лайық аты мәңгілік жасайды. Өз халқының жүрегінде өмір сүреді. Нағыз адам өлмейді, өлімнің өзі мәңгі сапарға аттану...

Қазаның қайырымсыздығына халық ешқашан басын иіп көрмеген. Халықтың көңілі мен тарихтың төңірегіндегі өзі өлсе де ісі өлмеген ізгі азаматтардың есімі қалады. Мәңгілікке аттанған азаматқа деген сағынышы әр жүректе ту болып желбіреп тұрады. Өлген тәнді жас топырақ жабар, бірақ ұлы сарапшы уақыт әркімді өз орнына қояр, бағасын берер [5, 127].

Асылы Мұқағали шығармашылығынан трагизмнің қара бояуын іздеу шындыққа апарар жол емес. Шындық жолы:

Аулақ, аулақ,
Аулақ менің жанымнан.
Қара уайым, қара шәлі жамылған [6, 69].

деп ақын жанының реалистік ұшқыны, тірлік заңының негізгі нысанасы – бір күндік жарық сәулеге ұмтылуда. Амадей Моцарт «Реквиеміндегі» өмір нұрын, тіршілік қуатын, санадағы қарама-қарсы

ағыстардың тағдыр айдынында тоғысуын суреттейтін сәттер бар. Өлімді өмір кітабының соңына қойылар үлкен нүктеге тенең келген дәйексіз ұғымдармен күресу бар. Мұқағали «Реквиемімен» қабысып жатқан құбылыстар. «Жесірлер үнінде» жоқтау –жыр ауыз әдебиеті сарынымен үндес. Әйтсе де ақынның өзіндік соны бояуы басым:

Сені сүйген арман,көлдерге,
Жыл сайын құстар келгенде,
Көкжиек сонау белдерден,
Сағыныш сағым көргенде,
Зарығар саған шер кеуде,
Сағынар жүрек шерменде [6,69].

Сүйікті жарына деген жас жұбайдың мұңға толы сағынышы, жүрегін түйнеген қасірет, орны толмас қайғының ауырлығын аңғартады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мақатаев М. Өмір – өзен. – Алматы, 2005. – 149 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1982. – 181 б.
3. Ақиолақов Т. Көркем шығармаға талдау жасау. – Алматы, 1993. –46 б.
4. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы, 1969. – 50 б.
5. Мақатаев М. Жүрек арызы. – Алматы, 2005. – 125 б.
6. Бітібаева Қ. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. –Алматы: Рауан, 1990. – 69 б.
7. Дәуітұлы Т. Таңжарық шығармашылығының зерттелу жай-күйі//Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы 2015 №21(51) 115-118 б

Аннотация

Кошекova А.А.¹,

¹*Казакский государственный женский педагогический университет*

Кожакееva Б.Ш.²,

²*Казакский государственный женский педагогический университет*

ГРАЖДАНСКИЙ, ВОИНСТВЕННЫЙ ДУХ В ПРОИВЕДЕНИЯХ М.МАКАТАЕВА

Как сказал сам М.Макаатаев, «В жизнь приходишь двойней, уходишь тоже двойней», цель поэзии и искусства зависит от земли. Разве смысл жизни только в том, что когда бы то ни было с именем поэта не совмещалось слово примиренчество? Основное значение ведь в смысле вечности прихода и вечности ухода!? «Как любишь жизнь, также не отталкивай смерть», - говорит «Колыбельная матери». Это чувственная интуиция, невидимая на глаз, не понятная простому сознанию. Образ матери – не признак и не символика, это – великая сила. Долг гражданина, человеческая клятва – это долг и клятва перед матерью. Это клятва и долг перед Матерью-Природой, Матерью-Землей, Матерью-Песней. В вечном человеческом путешествии вечное место обитания – это земля-колыбель. Ребенок, который в младенчестве дежал в детской колыбели, в конце своей жизни попадает в колыбель земли. И в десткой колыбели и в вечной колыбели тебя качает мать-земля. Она охраняет вечный сон, баюкает как мать. В вечном покое – в вечной колыбели нет ни утра, ни ночи, ни страха, ни риска. Не чувствуешь ни радости, ни горя. Как будто чувствуешь приближение смерти. Это сила искусства поэзии. В статье широко раскрываются гражданственные проблемы.

Ключевые слова: художественный характер, поэтическое мастерство, поэтическое язык, лирическое образы.

Annotation

Koshekova A.A.¹,

¹*Kazakh State Women`s Teacher Training University*

Kozhakeeva B.Sh.²,

²*Kazakh State Women`s Teacher Training University*

CIVIS WARLIKE SPIRIT IN THE WORKS OF M.MAKATAYEV

As he said himself M. Makataev, "We come to life twins, dye twins," the purpose of poetry and art depends on the land. Isn't the whole point of life is only that it has ever been with the poet's name was not aligned word conciliationism? "As I love life, also not to alienate the death," says "mother's lullaby". It is sensuous intuition, invisible to the eye, it is not clear to ordinary minds. The image of the mother – not the symptom and not the symbolism, it is a great power. The duty of a citizen, a human oath is a duty and the oath to his mother. This is the oath and duty to Mother Nature, Mother Earth, Mother-Song. In the eternal human journey eternal dwelling place is the earth is the cradle. The child in infancy dial in the infant, at the end of his life falls into the cradle of the earth. And children in the cradle and eternal you rocking the cradle of mother earth. It protects eternal sleep, calms as a mother. In eternal peace in the eternal cradle no morning, no night, no fear, no risk. Don't feel neither joy nor sorrow. As if feeling the approach of death. This is the power of the art of poetry. The article is wide open civic problems.

Key words: by fearlessness, resoluteness, amazing gift of belief, unshakable confidence of the correctness.

Ә.Д.ҚАБЫЛОВ¹

¹Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инженеринг университеті,
Ақтау қ. Қазақстан.

М.МАҒАУИННИҢ «МЕН» ҒҰМЫРБАЯНДЫҚ ХАМСАСЫНДАҒЫ ИРОНИЯНЫҢ БАҒАЛАУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Түйіндеме

Мақалада көрнекті жазушы М.Мағауиннің «Мен» ғұмырнаамалық романындағы иронияның бағалаушылық және бағдарлаушылық қызметі қарастырылады. Ирониялық қатынастың қалыптасу процесі негізінен ирониялық объектіні пайымдауға қажетті таным мен бағалауды, оны субъектінің идеалмен салыстыруын, объектідегі ішкі қайшылықтарды анықтауды қамтиды, одан кейін ирониялаушы субъект жағдайды, позициялардың қатынасын талдай және салыстыра келіп, контекске, сұхбаттасушының парасатына, оның юморлық сезіміне, иронияны қабылдау мен түсіну қабілетіне қарай ирониямен айтудың қажетті түрі мен формасын таңдайды. Ирония әдеби мәтіндерде мейлінше кең және елеулі мәнге ие – ол көркем шығармаға ерекше бояу үстейді, автордың қоршаған ортаға қанағаттанбаушылығын өзінше мәнермен ашып көрсетеді. Осы тұрғыдан қарағанда, ирония – тілдік қолданыстың жай ғана түрі емес, жазушының өмір құбылысын бейнелеуі мен баға беруінің көркемдік принципі. Мақалада романдағы иронияның бағалаушылық-бағдарлаушылық қызметі нақты мысалдармен талданады.

Түйін сөздер: мемуар жанры, өмірбаян, жағымды идеал, сыншылдық құрал, ирониялық мағына, даралық стиль, мазмұндық форма.

Мемуарлар – суреткердің өткен кезеңдер туралы естеліктерін жинақтаған, автордың өзі куә болған оқиғалар мен адамдардың іс-әрекеттері, мінез-құлықтары мен көңіл-күйі туралы ақпараттарды жеткізуші көркем-публицистикалық шығармалар.

Көрнекті әдебиеттанушы ғалым, академик С.Кирабаев өзінің «Өмір тағылымдары» атты естеліктерінде былай деп жазады: «Мен жас кезімде естелік жазуды адамның басқа жазатын ештемесі болмаған кездегі шаруасы деп ойлайтын едім. Жоқ, оған өмірдің өзі итермелейді екен. Адам ұлғаяды, көпті көреді, бірге өскен замандастарың азаяды, сол кезде солар жайлы, заманың, замандастарың жайлы ұрпаққа айтудың қажеттігі туады екен. Мен де естелік жазуға осындай қажеттіліктен бардым» [1,3].

Өмірбаяндық шығармаларда автордың талдаушылық әрі түсіндірушілік тәжірибесінің іздері жатады да, ол ұлттық руханиятты мәдени және эстетикалық аспектілермен байытуға қызмет етеді. Өмірбаяндық еңбектер – ұрпақтардың рухани сабақтастығының, қоғамның өркениеттік деңгейінің, өткен кезеңге саналы көзқараспен қарап, тарихтан сабақ алудың да құралы. Мемуар жанрының тұлғалық-субъективтік және хронологиялық-эстетикалық сипаты автордың түрлі оқиғаларға, адамдар мен құбылыстарға баға беруіне, дүниетанымдық көзқарасын, өзіндік пайым-парасатын, кейінгі ұрпаққа өнеге-өсиетін танытуға мүмкіндік береді.

С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешуінен» басталатын ғұмырбаяндық көркем жазбалар туған әдебиетіміздің іргелі бір жанрына айналып келеді. «Бұл күнде мемуар эпикалық тыныс алып марқайып қана қойған жоқ, ол іштей байып, жанрлық балапан бұтақтарға жүлгеленіп, балақтанып кетті. Айталық, бұл күнде қазақ әдебиетінде шеберханалық сырын ашатын эссе секілді ішкі жанрлық бұтақтары өсіп-жетілді мемуардың. Мұның өзі уақтылы назар аударып, жинақтап, зерттеп жүрмегеніміз болмаса, өз алдына үлкен бір әдеби үдеріске айналып үлгерді деген сөз», – дейді белгілі әдебиеттанушы ғалым Қ.Ергөбек [2].

Еліміз тәуелсіздік алған кезеңдерде жазылған әдеби-мемуарлық еңбектердің бірі – көрнекті жазушы Мұхтар Мағауиннің «Мен» атты ғұмырнаамалық хамсасы. «Ғұмырбаяндық сипаттағы осы кітапты жазудағы негізгі мақсат та өткенді қайта тірілту емес, өзімді мақтау емес, ақталу, тәңірі берген талаптың тасқа кетілгенін айта отырып, тағдыр-талайым арқалатқан уәжіп-парыздың біразы өтелмей қалғанына себеп-сылтау табу, алла тағалам бұдан ары азды-көпті ғұмыр сыйласа, қаламымды қатқыл, санамды ашық қылсын деген тілек нәтижесі. Адам алдындағы емес, аруақ, құдай алдындағы есеп», – дейді автор өзінің кітапты жазудағы мақсаты туралы.

Шығарманы жазудағы автордың алдына қойған мақсаты осы кіріспесінен көрінеді. Мақсатқа өмірдің мәніне бойлаған ұзақ толғаныс апарады. Үлкен іске бастайтын толғаныс өткен өмірге көз жіберіп, сан тараулы жолдарын пайымдау, оның сабақтарын кейінгі ұрпаққа өнеге ретінде ұсыну мақсатынан туады. Бұл кітаптардың басты ерекшелігі – автордың өзі басынан кешкен ғалымдық хәм жазушылық жолының жан азабы мен машақаттарын айта отырып, алдағы буын – жас ұрпаққа шығармашылық тұлғаның өсу, қалыптасу және жетілу ерекшеліктері, ғылыми және көркем ізденістерді дамыту жолдары туралы өз

тәжірибесінен сындарлы сабақ ұсынып отыруы. Өзінің болашағын ғылыммен немесе жазушылық қызметпен байланыстыра қарайтын әрбір жас талапқа жазушының өмір тәжірибесінен сабақ ұсынуы, шығармашылық лаборатория сырына үңілтуі – автордың басты мақсаты болып табылады.

Кітап туралы толғамында автор негізгі ой тоғысын шығарманың атауына әкеп тірейді: «Шытырман. Яғни, менің еншілі өмірім мен таңбалы жазуым. Бастан өткен ғұмырдың көңілдегі суреті. Қаламға ілінген жазудың жүректегі жүгі. Тұтас ғұмыр емес, бедерлі белестері ғана. Бар жазу емес, дертті толғаныстар ғана. Өмір – арқау, жазу – өрмек. Екеуінің тумысы бір – Менің өзім. Мен»; «Өте ұзақ ғұмыр кешіппін. Өмірдің көбі өткен, азы емес, әлденедей бір бөлшегі ғана қалған. Абай атам айтқандай, келер заманың – көк тұман. Сәуле көмескі, үміт буалдыр...» (4); «...бас байлаулы қалса да ауызға ерік тиген заманда, өзегің талмай, өмірің түгесілмей тұрып қолың қалтырапты...» [3,5].

Жазушының бұл ғұмырнамалық еңбегінде де, жалпы шығармашылығындай, өзіндік жазу машығы, суреткерлік ойлау дағдысы мен тіл өрнегі айқын көрінеді. Суреткердің стильдік қолтаңбасын танытатын ерекше бір қыры – өткен өмірінің түрлі кезеңдеріндегі оқиғалар мен адамдар туралы талдаушылық, бағалаушылық, сыншылдық сипаттағы ирониялық баяндау жүйесі. Ол жазушының мақсатынан туындап жатады: «Біздің осы кітапты жазудағы мақсат та жалпы жұртқа сыр айту емес, кейінгі талапкер жасқа өткеннің өнегесін әйгілеу еді» [3,286].

Шығармадағы автор мен әңгімелеушінің сәйкес келуі, әдетте, оның баяндалатын оқиғалар мен фактілер туралы кеңінен хабардарлығы, субъективтілік, жазылған жайлардың объективтілігі үшін барынша мүдделілік пен өзіндік пікірлер мен тұжырымдардың дұрыстығы үшін жауапкершілік секілді жанр түзушілік белгілерге байланысты болады [4,358].

«Субъектіде жағымды идеал немесе құндылықты-бағдарланған қызмет негізінде қалыптасқан негіздеме, сондай-ақ идеал туралы өз түсінігінің маңыздылығына сенімділік біз түсінетіндей «эмоционалды-құндылықты, эстетикалық қатынасты білдіретін» иронияның алғышарты болып табылады», – дейді В.М.Пивоев [5,42]. Ғалымның пікірінше, ирониялық қатынастың қалыптасу процесі негізінен ирониялық объектіні пайымдауға қажетті таным мен бағалауды, оны субъектінің идеалмен салыстыруын, объектідегі ішкі қайшылықтарды анықтауды қамтиды; одан соң ирониялаушы субъект жағдайды, позициялардың қатынасын талдай және салыстыра келіп, контекске, сұхбаттасушының парасатына, оның юморлық сезіміне, иронияны қабылдау мен түсіну қабілетіне қарай ирониямен айтудың қажетті түрі мен формасын таңдайды [5,47].

«Мен» романында автордың өмірбаяны арнасындағы өткен кезеңнің саяси, әлеуметтік оқиғаларына сыншылдық тұрғыдан сәуле түсіріліп отырады: «Жұртта қалған, жалғыз өзін Советтер Одағы деп жариялай алмаған бейшара үкіметің ақыр түбінде Тәуелсіздік туралы шешім қабылдады. 1991 жыл, 16 желтоқсан, кешкі сағат 7 болатын. Мемлекеттік радио, теледидар күнделікті, кәкір-шүкір көп хабардың арасына селкомсоқ қыстыра салды. Көкшетауда астық жиналып бітті деген ақпар алдында «қуанышты хабар» деген анықтама берілуші еді, тым құрса, сондай жөргемі жоқ. Бұл – компартия асырап жеткізген көсемдерімнің Оларға түбінде неге апарып соғары белгісіз азаттық емес, қалай отырса да қарны тоятын құлдық өмір қымбат еді...» [3,5-6].

Тәуелсіздік секілді Ұлы мұратқа қол жеткізуімізге осындай немқұрайлықпен қараудың астарына автор одан әрі үңіліп, талдай түседі. Мұндай талдаулар ирониялық леппен баяндалып, саяси-әлеуметтік сипат алып отырады: «Тәуелсіздіктің «де-юре», яғни сөз жүзінде, заң жүзінде болғанымен, «де-факто» – сізге қатыссыз, «тәуелсіздік алған – еліңіз емес, ежелгі партиялық номенклатура болып шықты. Баяғыда біз қуанған күні қара жамылып еді, керісінше болуға тиіс екен. Жоқ, біз қуана берейік, бірақ алдағы уақытта жалмауға, тонауға, шашуға, сатуға... бір сөзбен айтқанда, менің ата-бабамның ғасырлар бойы жасаған, сақтаған бар байлығын жеке мүддесіне пайдаланып, бүкіл қазақ халқын қайыршы кебіне түсіруге, ақыл-естен айырып, біржола тоздырып жіберуге еркіндік алған балшабектер әулеті ұлан-асыр той жасауға тиіс екен: Рас, дәл сол күні тойлай алмады, бірақ одан бері әр күні той болып келеді...» [3,7].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы арандаушылық пен адасушылықтардың салқыны, билік өкілдерінің жат қылықтары, өңін айналдырған үстемдік әрекеттер ащы күлкі, өткір кекесіннің нысанына айналады: «Байырғы балшабектер коммунизм ұранын жамылатын еді. Бүгінгі балшабектер ешқандай жамылғысыз-ақ ойына келгенін істей береді...», «үкіметімнің саясатына күмән білдірсем... онда... елімнің тәуелсіздігіне көлеңке түсірген болам» [3,7]; «...Қазір заман басқа. Сыпыра батыр. Кешегі қызылкөз балшабек енді көкезу ұлтшылға айналды. Кешегі тайғақ сатқын – бүгін әсіре отаншыл, Сенің өзіңе ақыл айтқысы келеді» [3,400].

Ирония көбінесе сырттай жағымды сипаттама берілгенмен, ал шынында, ішкі, жасырын жағдайда жағымсыздықты, терістіктерді келекелейді. Ирония сөз бен сөз тіркесінен, сондай-ақ тұтас көркем

баяндаудан тұруы мүмкін. Сондықтан, ирония әдеби шығармаларда мейлінше кең және елеулі мәнге ие – ол көркем шығармаға ерекше бояу үстейді, автордың қоршаған ортаға қанағаттанбаушылығын өзінше мәнермен ашып көрсетеді. Осы тұрғыдан қарағанда, ирония – тілдік қолданыстың жай ғана түрі емес, жазушының өмір құбылысын бейнелеуі мен баға беруінің көркемдік принципі.

Автор кешегі социалистік қоғамдағы жалпыға ортақ біртектілікті насихаттап, «барлығы партияның көз алдында болуы керек» дейтін принципті ұстанған теңгермешілікке өзінің көңілі толмаған жайларды ащы сарказмның көмегімен кекесінге айналдырады: «Мен өзімді жалаңаштар елінде – үстегі көйлек, бұттағы шалбарды, яғни кәдімгі киімді кісіні көргенде ұят-ай деп бетін тырнап күлген, сырт айналып тағы күлген, күлкілерін баса алмай, саусағын шошайтып, жиырылып, бүгіліп, сақылдап, қарқылдап жаппай мазакқа көшкен тропикалық әлдебір жабайы тайпаның ортасына түскендей сезіндім. Бұл қауыммен сіңісіп кету үшін мен де тізкімді тастап, әуретімді көрсетуім керек екен, анадан туған баладай емес, садағасы кетсін, сәбиден сұлу не бар, күлге аунаған қотыр бурадай тыр жалаңаш жүруім керек екен. Он төрт мүшең түгел айқын, өлшем-кесімі партияңның көз алдында тұрады...» [3,129].

Жазушы қолтаңбасында автордың өз іс-әрекетіне өзінің сыни тұрғыдан қарап, мысқыл-кекесінмен зерделеуді мақсат ететін өзіндік иронияның (самоирония) да түрлері кездеседі. Өзіндік ирония – тұлғаның жетілу жолындағы сыншылдық құралы, ол адамдық болмысқа бір сәт сырттан көз салып, парасат биігінен ой жүгіртеді. Өздік сын құралы ретінде өзіндік ирония көркем мәтінде көбінесе монологтарда көрінеді. Суреткер монологтарында ирония үнемі кемшілікті мадақтайтындай тура мағынасындағы екіұдайлық сипатта келе бермей, кейде айтылған жайдың себептерін жоққа шығарып отыратын толғамдарға құрылады. Мысалы, шығармашылық жұмыстың өнімділігіне көңілі толмауы туралы өзіне-өзі есеп беру ыңғайындағы толғамдар: «Дүниеде іліксіз іс жоқ. Десе де, жайым келмеді, күйім келмеді – сылтау, – бұдан қиын заманда да жазғанбыз; іздендім, ойландым, зерттедім – жалған, – зерделі қаламгер отызға дейін ойлануы керек, сіз, тіпті, жиырма беске дейін бәрін шешіп қойдым деп мақтанатын едіңіз; тоқырадым, таусылдым, сарқылдым – шалық, – мұндайды есі дұрыс жазарман мойындамайды, дымын шығармай, өткеніне тәубе айтып, тыныш қана отырады. Ал біз не болмадық, не қоймадық. Енді сылтау іздеп отырмыз» [3,8]; жазушылық стихияға рухани серпін беріп, өзін-өзі қайрау: «...Ал менің алдымда – сызат түспеген ақ қағаз ғана. Енді жазбасақ ұят болады. Бірақ бұл жазу шіркін ұятқа қарамайды. Зорлыққа көнбейді...» [3,15]; сондай-ақ талант пен жігердің арқасында қол жеткен табысқа марқаюдың ыңғайында да жеңіл мысқыл-кекесін жатады: «...Сонымен, ойландық, толғандық, межеледік, сұлбаладық, айқындадық, бекіндік, ақыры, сәтті күні жазуға бет қойдық. Қиналдық, азаптандық, ышқындық, жаннан кештік, дағдардық, серпілдік, кетігін таптық, ақыры аяғына шықтық. Кітап жазылып бітті. Бітті!» [3,290].

Автор арагідік өзінің мінез қырларын да аңдатып, адамға тән мақтанқұмарлық төркініне де ой жүгіртіп отырады: «Той үстінде не айтылмақ. Қошамет, мадақ. Еселеп, өсіріп айтады. Бірақ бір қызығы, мен өзімді қанша мақтаса да, артық көрмеуші едім. Мінез бе, сүйекке сіңген әдет пе. Сол мақтан сүйген қалыпта қартайдық. Осы кейінде ғой деймін, осыған ұқсас, бірақ шағын отырыста әлдебір ағайын мені мақтауға сөз таба алмай тұр, сонда айтқаным бар: іркілмей мақтай бер, қанша мақтасаң да, мен межелеген, мен күткен жерге жеткізе алмайсың деп. Бұл жартылай болса да қалжың» [3,482-483]; «Бастан-аяқ мақтанға құрылған осы кітабымызда тағы бір мақтанайық...» [3,216]; «Хош. Өзімізді мақтадық, әйелімізді мақтадық...» [3,394]; мақтанның адам санасында серпіліс тудырып, мақсат жолында жігерлендіре түсер мотивациялық мәніне де дәлелдер ұсынып отырады: «Не айтылса да, мадақ емес, сыбаға ретінде қабылдаймын. Бұрын да мақтаншақ едім. Бабаларымның жыр қазынасының тұтқасын ұстағаннан соң ешкім мақтамай-ақ кеудем көтерілді. Мұрат асқақтай түсті, ниет сенімге ұласты...» [3,396].

Мұндай асқақ мұрат жолында ілгері жетелеуші мақтан мен атаққұмарлық төркіні мен ақиқат мәнін автор былайша өрбітеді: «Мақтаншақтық – әуел бастан, оның үстіне мен жас кезімде тым атаққұмар болған сияқтымын. Жалған атақ, бояма мансап емес, еңбекпен келген абырой, жол ашар мәртебе, ісіңе байып беретін даңқ...» [3,303]. Бұл – кеудемсоқ мақтан, құр бәсекелестік, әсіре атаққұмарлық емес, шын мәніндегі өнерге өріс ашатын, ұлт руханиятына үлес қосатын жанкешті еңбектің өтеуі боларлық ақиқат баға жолында күрес жолы екендігін қаламгер былайша түйіндейді: «Бірақ имандай шынымды айтайын, мен ешқашан ешкіммен жарысқам жоқ, өзіммен өзім жарысып келем және өзіме өзім жете алмай келем» [3,303].

Жазушы үшін шығармашылық еңбек – өмірдің мәні, барлық саналы ғұмырын жазушылыққа арнап, жас кезінен бүге-шігесіне дейін жоспарлаған еңбегін абыроймен атқарып келе жатқан қаламгер жазушылық жұмысына қай кезде де үлкен мән беріп, ара-тұра көңілі бітпеген сәттерін мысқылмен еске алып та отырады. «Қаламгер – аруақтың аманатын арқалаушы, халықтық рухтың жаршысы, яғни ұлттық сана – оның шығармашылық бітіміндегі ең игі, ең негізгі көрсеткіш болуға тиіс» [3,186], – деп біліп, өзіне

жоғары талап қоятын жазушы табиғат құбылыстары мен заттық дүниені бейнелегенде де өзінің көңіл-күйімен, шығармашылық қазынасымен байланыстырып, қызықты параллельдер жасайды: «Ұмытып кетпесем, күнде танертең, не кешке қарай, баққа шыққанда жерге түскен алмұрттарды теремін. Әбден пісіп үзілген, жез құман кейіпті, сопақ, сары алмұрттар жұмсақ, тығыз шөп үстіне түскенімен, көбіне-көп жарылып, иә бүйірі үзіліп жатады. Сауының өзін үзілген беті ала қоймаса, құрт-құмырсқа жеп, кеміріп, бүлдіріп тастайды. Менің нәрлі, мәнді бола тұра жүзеге аспай қалған, яғни ойда өрнектелген – қағазға жетпеген, итжемеде кеткен шығармаларым сияқты» [3,16]; «Қарсыдағы ортасы ойылған қаңыраған ғимарат, басымыздағы – үш қабатының бір қабаты ғана кәдеге жарап жатқан көне сарай турасында тәтпіштеп отырғаным – менің көңіл сарайым да осы сияқты. Көңілдің өзі емес, тірнектеп жиған қазынасы» [3,18].

Қаламгер қашан да өзіне қатаң талап қойып, есеп беріп отыратынын айтады. Жазушы үшін ең бастысы – ойға алған шығармаларыңды жазу, халықтың рухани қазынасын толықтыру. Сондықтан қаламгер орындалған жұмыстары бойынша есеп берумен қатар, суреткерлік парызын сапалы да уақытында өтеуге жігерлендіріп отырады, ондайда автордың ішкі ирониясы өзіндік сынның құралы түрінде көрінеді: «...Ол – қуатың қабындап тұрған қырық жас. Ал қазір... Қазір де тұғырдан таймапсың. Тоқсандағы ағаларың әлі ширақ. Жетпістен асқан ағайындарың жалмандап жүр. Бірақ әр пенденің кесімді ғұмыры бар. Және қанша жасаса да, енді қанша қалғанын ешкім білмейді. Жазу сапасы өмір сағатымен өлшенбейді. Сен өз ұстаздарың – Гоголь, Мопассан мен Чеховтың жасынан баяғыда өттің. Одан бері төрт роман жазуға болатын еді – жалғыз-ақ кітап шығарыпсың...» [3,10].

Иронияның мақсаты – шындықты сыни тұрғыдан пайымдау, алайда мұнда сын жанама түрде айтылады. Ирониялық фраздадағы мағыналардың қарама-қарсы қойылуы субъективтік характердің бағалау модальдылығын тудырады, сондықтан ирония үшін айтылған сөздің баға берушілік маңызы зор. Иронияның ерекше сипаты оқырман үшін айтылған сөздің шынайы мағынасын сақтау, оның бүркеншік мағынасын ашу мен пайымдауда ескеру болып табылады.

Кеңестік кезеңнің солақай саясаты мен оның тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі салқыны еңбектің өне бойында автор пайымдауында мысқылмен еске алынып отырылады: «Эпоста жақсылыққа бапталған тұлпардың қырық күні кем шығатын еді, біздің бүгінде құбыжық ертегіге айналған ЦК-ның жамандыққа баптаған жалақор есегі қырық болмаса да, тура он бес, жиырма күнге кешігіпті...» [3,553]; «...өзгермеген атаулар әлі де бар, сыртқы атау ғана емес, ішкі пиғыл да көп жерде бұрынғыша, бұрын біздің дертіміз іште еді, енді советшілердің дерті ішке түсіпті, қайта шықпайтын, не домбығып ісіп, не іріндей жарылып, иесін ала кететін дерт, ал сыртта бұрынғы ұран да жоқ, «КПСС бірденесінші съезінің қорытындылары...», жоқ, қырытындылары деген сияқты...» [3,575].

Ирониялық мағына тудыруда жазушының көркем қолтаңбасына тән өзіндік тілдік қолданыстар, көркемдік айшықтар, синтаксистік конструкциялар белгілі бір дәрежеде қызметке жегіліп отырады. Мысалы, үйлену мәселесіне қатысты баяндауда: «...Ал бұл кезде біздің қызымыз басқа біреудің босағасынан аттар еді, қыз болған соң әйтеуір бір күйеуге тиеді, ол да жақсы, жаманы – бұл кезде Семейде қыз алып қашу – індетке, жоспарлы, жүйелі бұзықтыққа ұласқан... Ал біздің қыз алып қашу үшін туған, ғажайып сұлу еді...», – деп әзілмен әңгіменің тұздығын келтіре түссе, сия іздеу оқиғасына байланысты мынадай жолдарды оқимыз: «...Әпкесінің бақыты, жездесінің өмірі, жиен бауырларының болашағы, керек десеніз, бүкіл қазақ әдебиетінің тағдыры осы Ерғалиға қарап тұрғандай еді» [3,272]; «...Содан Ерекең Аягөз қаласының барлық дүкендерін, тұтыну қоғамының ақтарады. Жоқ. Ауылдық жердегі барлық сатушыға тапсырады. Жоқ. Арнайы командировка алып (өзінің айтуы) Шұбартауға барады. Жоқ. Шыңғыстауға барады. Жоқ. Абай ауданы. Атам аунап кеткен жерден жүз жылда тым құрса бірер уыс көк сия табылмаса не болды?! Әрине, бар! Аудандық қойманың бір бұрышында, жиырма жыл шаң басқан ескі жәшік түбіндегі шіріп жыртылған қорап ішінде бір бума сия жатыр дейді. Жұлып алып, жарыққа шығып, әпкеміздің құны бұрынғыдан да артатын болды, қайын жұртсыз тіршілік жоқ екен деп, қуанып тұрып санаса, жеке-жеке қағаз пакетке салынған жиырма бес шөкім шыққан...» [3,272]; «Ерекең араға апта салмай, Алматыға келіп (келмесе, өзім баратын едім), әлемде жоқ және енді ешқашан болмайтын соншама байлыққа көмді де тастады...» [3,273].

Қазіргі көркем әдебиетте кеңінен орын алып отырған интертекстік қолданыстар постмодернистік өнердің айқын сипаттарының бірі болып отыр. М.Мағауиннің ғұмырнамалық романында да осындай мәтін ішіндегі мәтіндер кездесіп отырады, жазушының өмір жолындағы қиын да қызықты кезеңдерінен естеліктер келтіріледі, оларды көбінесе мысқыл-кекесінмен түйіндеп отыру тән. Мысалы, жазушының баспаға тәуір рецензиялар жазып, онысы жақсы бағаланып жүрген кезінде «жас жігіттердің бірінің адалдықпен айтқан»: «Ағай, осынша көп білесіз, жеткізіп айтасыз, бірақ өзіңіз неге сондай жақсы жаза

алмайсыз?» деген сөзіне жауап ретінде қайтарған мына сөздерін келтіруге болады: «Шырағым, естуің бар шығар, әдебиет сыншысы деген болады, мәселен, Белинский, Сент-Бев, өздері жаза алмайды, жұртқа ақыл айтады, мен бола алмай қалған керемет сыншымын»; «Содан соң қазақтың мақалы есіме түсті: «Бақсының істегенін істеме, айтқанын істе» деген. Мен – сондай дәулескер бақсымын», – дедім» [3,241].

Бұл секілді «мәтін ішіндегі мәтін» элементтерінің романдағы қолданыстары әр түрлі, көбінесе бірер сөйлем, қысқаша мазмұны ғана қамтылған шағын естелік, төл сөз түрінде келіп, автор пайымымен жалғасып жатады: «...Бірақ Ақан-Сері айтқан: «сұм заман шырмауықтай шырмап алған», барлық азаматы беделден қалып, арамза бес-алты бай бүкіл тағдырын ойыншық қылып отырған сорлы жұртыңды қайтесің? Алдағы заман көк тұман емес, кара түгін. Үңіліп қарауға қорқам. Өйткені... ар жағында не барын ойлауға ақыл жетпейді, жүрек дауаламайды...» [3,29]; «...Әбіштың бес-алты әңгімені жинап бір оқығанда әжептәуір мақтағаны есімде. «Өзің төселген прозашы болып алыпсың ғой!» деді қуанып. Олай айтатыны – бұған дейін өз ортамызда мен ғалым әрі сыншы саналамын. Танылмаған ғалым, басылмаған сыншы. Енді оның үстіне жарияланбайтын жазушы деген атақ қосылғалы тұр екен...» [3,38].

Стиль – суреткердің даралық сипатына, «оның талантына, өмірлік тәжірибесіне, мәдени өресіне, сөйлеу ерекшелігіне» [6,5] тікелей байланысты болатын «дүниені поэтикалық тұрғыдан қабылдау мен поэтикалық образды ойлаудың ең маңызды қасиеті» [7,98] болып табылады. Стиль «эстетикалық қана емес, идеологиялық та категория», «суреткер тудыратын идеялар жинақталатын көркем материя», онда түр пішінмен бірігеді [8,87], яғни «тасымалдағыштары ретінде көркемдік тұтастық формасының барлық элементтерін біріктіретін және оның факторлары ретінде осы тұтастықтың идеялық-образды мазмұны, көркемдік әдісі мен жанры анықталатын көркемдік заңдылық» [8,102]. Демек, М.Мағауиннің суреткерлік стилінің бір қыры ретінде иронияның әмбебап қолданысын айтуымызға болады. [9]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қирабаев, С. *Өмір тағылымдары*. – Алматы. Білім, 2006. – 480 б.
2. Ергөбек Қ. *Дүние, шіркін... өтеді бір күн // Ана тілі*, – 17 қараша, 2010.
3. Мұхтар Мағауин. *Мен. Ғұмырбаяндық хамса*. – Алматы, 1998. – 585 б.
4. Николлина, Н.А. *Поэтика русской автобиографической прозы: Учебное пособие*. – М., Флинта. Наука, 2002. – 464 с.
5. Пивоев, В.М. *Ирония как феномен культуры*. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2000. – 106 стр.
6. Тимофеев Л.И. *Советская литература. Метод. Стиль. Поэтика*. – М., Сов. Писатель, 1964. – С.385.
7. Чичерин А.В. *Идея и стиль*. – М., Сов. Писатель, 1965. – С.287.
8. Соколов А.Н. *Теория стиля*. – М., Искусство, 1968. – С. 420.
9. Ибраева А.Д. *С.Шаймерденов шығармаларының жазылу тарихы//Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы 2015 №3(53) 166-170б*

Аннотация

Кабылов А.Д.¹,

¹Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова

ОЦЕНОЧНО-ОРИЕНТИРОВОЧНАЯ ФУНКЦИЯ ИРОНИИ

В МЕМУАРНОМ РОМАНЕ М.МАГАУИНА «Я»

В статье рассматривается оценочно-ориентировочная функция иронии в мемуарном романе М.Мағауина «Я». Ирония как форма комического – это разносторонний феномен, представляющий собой одновременно и субъективную ценностную ориентацию, и литературный прием-троп, и особый эстетический способ рефлексии. Ирония представляет собой уникальную идейно-эмоциональную оценку и эстетическое отношение между субъектом (ироником) и объектом (окружающей действительностью). В структуре общественного сознания ирония выполняет функции нормативно-регулирующие, она выступает средством (формой и содержательным субстратом) ценностной рефлексии, которая осуществляет оценку, анализ ценностного состояния и перспектив общественного развития, а также корректировку этого процесса. В основе речевого жанра мемуара лежат как автокоммуникативные, так и внешнекоммуникативные установки адресанта. Кроме коммуникативных интенций, определяющих многие из характеристик текста, на его облик в значительной степени влияет статус адресата. Статья рассматривает функцию иронии в романе на конкретных примерах.

Ключевые слова: жанр мемуара, автобиография, положительный идеал, критический способ, иронический смысл, индивидуальный стиль, содержательная форма.

Annotation

Kabylov A.D.¹

¹*Caspian State University of Technology and Engineering named Sh.Yessenov*

ESTIMATED DIRECTIONAL FUNCTION OF IRONY IN M.MAGAUIN'S AUTOBIOGRAPHICAL HAMS "I"

The article considered about estimation-directional function of irony in autobiographical hams "I" of M.Magauin. The process of formation of ironic relationship covers the necessary understanding for the reasoning of the object of irony. Its comparison with the ideal of the subject, the definition of the internal contradictions of the object. As well as analyzing and comparing the states of mocks object. Relations of position select the desired shape and form of ironic statements according perception and ability to understand to irony. In literary works the irony has broad and significant content. It gives a distinctive color to artwork. It opens in its usual manner of dissatisfaction with the author to the environment. From this perspective, the irony – not the usual kind of language use, the principle of evaluation of the phenomena of life. In the article examines specific examples of estimated-directional function of irony in the novel.

Key words: genre of memoirs, autobiography, positive ideal, the way of criticism, ironic sense, individual style, meaningful form.

МРНТИ 16.21.51

С.МАҒЖАН¹

¹*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан*

П.АДИЕВА²

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан*

ИШАРАТТАР, ОЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУМЕН АРАҚАТЫСЫ

Түйіндеме

Мақалада кинесика дегеніміз не, кинесикаға не жатады, сондай-ақ лебізге еш қатысы жоқ жасанды ым тілі, оған не жататыны туралы мәселелер сөз болады. Тіл біліміндегі ым мен ишаратты мағынасына қарай жіктеу (символдық; экспрессивтік (эмоцияны білдіретін немесе табиғи); сипаттамалы), сондай-ақ ым мен ишараттарды әртүрлі белгілеріне қарай жіктеу (мағынасына; құрылымына; таңбалық түріне (фигурасына); аударылу принципіне; жалпы семантикасына; қарым-қатынас кезіндегі тональдылығына; мағыналық категориясына; қарым-қатынастағы маңыздылығына, құндылығына қарай, т.б.) принциптері талданады.

Бұдан басқа, кинесиканың зерттеу нысаны бола алмайтын – шағын әлеуметтік топтың ым тілі кеңінен талданады, көптеген дәйектер келтіріледі.

Сондай-ақ кинесиканың нысаны бола алмайтын кәсіби ым тілі мен диалектілер де, яғни Британиялық Колумбиядағы мукомолдар тілі, жүк көлігін жүргізушілер тілі, биржа сауданың бейвербалды таңбалар жүйесі, спорт төрешілерінің, әскерилердің ишараттары, ұшу кезіндегі стюардессалардың қимылдары мақалада түрлі мысалдармен түсіндіріледі.

Түйін сөздер: ишарат, таңба, ақпарат, тіл, сөйлеу, ойын жеткізу, коммуникация (қарым-қатынас), кинесикалық, мінез-құлық, тұлға, мән, мағыналық рөл.

Кинесика – дене тілі, оның бөліктері туралы деген кең мағынада қолданылатын, паралингвистикамен қатар бейвербалды семиотиканың негізгі саласы. Кейде кинесиканы дене техникасы деп атаушылық бар (термин «techniques du corps»– М. Моссқа тән) [1]. Дегенмен зерттеушілердің басым бөлігі кинесиканы ым-ишарат туралы ғылым (әсіресе қол ишараты) деген тар мағынада қабылдайды [2]. Бұдан бөлек, мимикалық ым-ишараттар, бас пен аяқ ишараты, дене қалыбы, таңбалық дене қозғалысы да кинесиканың нысаны бола алады.

Бұл жерде айта кету керек, лебізге еш қатысы жоқ жасанды ым тілі зерттеу нысаны бола алмайды. Бұл, бірінші кезекте, керең-мылқаулар тілі. Мысалы, керең-мылқауларға арналған орыс тілі [3; 4; 5], амслен (American sign language) – Солтүстік Америкада керең-мылқаулар қолданатын таңбалар жүйесі, америнг (American Indian sign language) – солтүстік американдық керең-мылқау индеецтердің «қол тілі», бритлен – Британия елдеріндегі керең-мылқаулар тілі, Италия, Ресей, Швеция керең-мылқаулар тілдері, Жаңа Гвинеяның Энга провинциясында мекендейтін керең-мылқау папуастардың тілі, т.б.

Бейвербалды семиотиканың нысаны бола алмайтын тағы бір объект – пантомимо тілі (лебізбен еш қатысы жоқ). Мұндай мимикалық кодты адам белгілі біл себептермен сөйлеу мүмкін емес немесе қажетсінген кезде қолданады. Мысалы, оны тілін білмейтін елге келген шетелдіктер жергілікті тұрғындармен қарым-қатынас жасау қажет жағдайда қолдануы мүмкін. Дегенмен пантомимо ым-ишарат шығармашылығының жеке актісінің бәрін толық қамтиды (яғни мәні мен көрінісінің айрықша шеберлігі).

Бұл деген театрландырылған символикалық таңбалық процесс.

Бұдан басқа, кинесиканың зерттеу нысаны бола алмайтын келесі жағдай – ол *шағын әлеуметтік топтың* ым тілі. Мысалы, Австралиядағы аборигендер қолданатын ымның салт жоралары тілі, сициялық мафия немесе Солтүстік Америкадағы Қара Қолдардың, әртүрлі секталардың, құпия қоғам мүшелерінің тілі, т.б.

Сондай-ақ кәсіби ым тілі мен диалектілер де кинесиканың нысаны бола алмайды. Британиялық Колумбиядағы мукомолдар тілі [6, 291-308], жүк көлігін жүргізушілер тілі [7], биржа сауданың бейвербалды таңбалар жүйесі, спорт төрешілерінің (мысалы, хоккей төрешісінің *басынан жоғары қолын айқастыру* ишараты «*хоккей таяқшасы жоғары көтеріліп кетті*» дегенді білдіреді, яғни ойында тыйым салынған қимыл-әрекет орындалды дегені), әскерилердің ишараттары (жапондық самурайлардың өзін-өзі өлтіру кезіндегі *ішін қылышпен тілуі*), ұшу кезіндегі стюардессалардың *қолмен икон тәрізді* қимыл көрсетуі. «Особое место среди жестовых профессиональных языков занимают жестовые изобразительные подсистемы языков театра и кино, а также языки танцев, такие как, например, язык индийского классического танца *abhinaya*. Главная роль в танце *abhinaya*, который известен уже более чем 2000 лет, отводится рукам, причем символическое значение приписывается самым разным положениям рук, их движениям, *hasta*, и ориентации относительно головы и корпуса танцора. Некоторые исследователи выделяют в данном языке два отдельных подязыка: знаковых движений одной руки, *asamyutta*, и знаковых движений двух рук, *samyutta*. Особенно значимым в языке жестов, инкорпорированном в индийский танец, является поведение пальцев, наличие или отсутствие пространства между пальцами, степень их наклона, даже позиция остальных пальцев по отношению к большому пальцу. Жестовая, ритмическая и музыкальная системы *abhinaya* соотносятся друг с другом очень сложным образом: правила взаимодействия этих систем еще более прихотливые, чем правила употребления знаков в пределах одной системы» деп зерттеуші Г.Крейдлин би тілін талдап көрсетеді [2, 45].

Сонымен, кең мағынасындағы кинесиканы алсақ, бұл дене мен дене мүшелерінің таңбалық қозғалысын, түрлі ишараттарды қарастыратын сала болып шығады. Ишараттарға қол, аяқ, бас және бет пішінінің қатысуымен іске асырылатын мимика, мимикалық ишараттар, түрлі позалар, белгілі бір мәні бар дене қимылдары жатады, сондай-ақ осылардың қатарын кешенді бейвербалды таңбалық формалар мен манералар да толықтырады.

Ишараттар бірқатар жерлерде өз алдына дербестік сипат білдіріп, коммуникация кезінде жеке өмір сүре алады. Бұл даралық сипаты оны өзге амалдардан айрықша етіп көрсетеді. Мысалы, интонация мен дауыстау секілді паралингвистикалық құбылыстар сөйленістен ажырағысыз болса, кинесикалық элементтер дербес өмір сүре алады. Интонация мен дауыстау дауыс ырғағына, дауыстың қатты, жұмсақ шығуына, нығыздай, нығарлай сөйлеуге, бір сөзбен айтқанда, дыбысқа тәуелді. Дыбыс шықпаса, оларды да сезу, есту, түсіну, жазып көрсету, көру мүмкін емес. Ал өзге дауыстан тысқары параамалдар туралы олай дей алмаймыз. Оларды көруге, көру арқылы мағынасын түсінуге, сезінуге (*арқадан сипау, итерін қалу*), тілде вербалды амалдар арқылы бейнелеуге, жеткізуге, сөйтіп коммуникациялық әрекетті іске асыруға болады.

Кинесикалық амалдар адам эмоциясының басқа біреуге, екінші бір адамға анық жетуін қамтамасыз ететін тілдік құрал. П. Экман деген зерттеуші адамның эмоциясын білу үшін бет-әлпеттің түрлі бөліктеріне эксперимент жасап [8] байқаған. Сонда оның көзі беттің төменгі бөлігінде ашу, қуану, қайғыру, яғни жағымсыз реңкі бар эмоция анық білінетіндігіне; ортаңғы бөлік арқылы қуану, қайғыру, қорқу сезімі нақтырақ беріліп, ал жақтыртпау сезімін ортаңғы бөлімнен көре алмайтындығына анық жеткен.

Жалпы алғанда, адамның өз ішкі сезімін **мимикалық** немесе бет-пішіннің қимылдары арқылы жеткізу мүмкіндігі зор.

Зерттеу жұмыстарында адамның сөйлеу процесінде тілдік емес құралдардың барлық түрін мүмкіндігінше мольнан және функционалды түрде жұмсалуына көп көңіл бөлінеді және олардың айырым-белгілерін екінші кезектегі мәселе ретінде қарастырады. Бұл жөнінде орыс тіл білімінің маманы Г.В. Колшанский былай дейді: “Существенным для лингвистики является исследование способов включения посторонних для языка средств в процессе речевого производства (вспомогательных факторов, функционально входящих в акт коммуникации). Соотношение фонетической, лексической и грамматической структуры речевого акта с неязыковыми средствами, способствующими формированию однозначно воспринимаемого речевого сообщения, и есть важнейший объект изучения раздела науки – паралингвистики. Паралингвистика поэтому не может быть отраслью науки, изучающей просто ситуации и поведение человека, она должна ставить себе задачу непосредственно лингвистического истолкования

неязыковых факторов применительно к конкретной структуре речевого высказывания, функциональных связей, возможностей, границ, типов этих факторов и их взаимодействия с языковой структурой” [9, 20].

Зерттеушілердің пайымдауынша, негізгі кинесикалық амалдардың ішінде ишараттардың алатын орны айрықша. Әртүрлі ұлт өкілдері, сондай-ақ халықтардың ишараттары біршама жақсы зерттелген, функционалдық классификациясы жасалған. Мәселен, осындай классификацияға, яғни функционалдық ишараттар түріне сәлемдесуді, қоштасуды, шақыруды, келісуді, жоққа шығаруды, таңқалуды, т.б. жатқызып жүр [10, 44].

Тіл білімінде ым мен ишаратты осылайша, мағынасына қарай жіктеуді (классификация жасауды) ең алғаш қолға алған орыс тіл білімінде Е.Д. Поливанов болды. Ол ым мен ишараттарды үш түрге бөліп көрсетеді:

- 1 символдық;
- 2 экспрессивтік (эмоцияны білдіретін немесе табиғи);
- 3 сипаттамалы [11, б.28].

Осыдан кейін ым мен ишараттарды әртүрлі белгілеріне қарай жіктеу орын алды, мәселен:

- а) мағынасына;
- ә) құрылымына;
- б) таңбалық түріне (фигурасына);
- в) аударылу принципіне;
- г) жалпы семантикасына;
- ғ) қарым-қатынас кезіндегі тональдылығына;
- д) мағыналық категориясына;
- ж) қарым-қатынастағы маңыздылығына, құндылығына қарай, т.б. [12, 36].

Кейбір жағдайда түрлі ым мен ишараттардың ара-жігінің айқын болмай, анық көрінбей, байқалмай тұруы, өшкін болуы нақты бір себептерге байланысты болады. Ара-жіктік айырмашылықтың өшкіндігі ым мен ишараттардың мәнмәтіндегі орнынан, қызметінен, сондай-ақ мәтінде атқаратын қызметінің әр алуандығынан, көп функционалдылығынан туындайды, яғни коммуникациялық қызметі маңызды болып табылатындығы көп еңбектерде айтылып жүргені мәлім.

Ым мен ишараттарды лингвистикада коммуникациялық (қарым-қатынастық) мән-маңызына қарай үлкен екі топқа бөлуге болады:

1) кодталған я болмаса лингвистикалық жүйедегі саналы түрде қолданылатын бейвербалды ақпарат жеткізуші элементтер;

2) коммуникацияға (қарым-қатынасқа) қатысушы тараптардың көңіл-күйінен, мінезінен, эмоциясынан, сезімінен хабар жеткізетін бейкодталған ым мен ишараттар.

Осыған орай, зерттеуші С. Бейсембаева өзінің зерттеу жұмысында паралингвистикалық амалдарды үш топқа бөледі:

1 символикалық (иероглифтер): Олардың өзін іштей былай бөліп көрсетеді: а) ритуалды; ә) шартты (мақұлдау, нақтылау, т.б.).

2 бейнелеушілік (сипаттамалы): Оны да іштей: а) заттық (түр, көлем, сан, т.б. қазақ тіліндегі тыйымдарды білдіретін ым мен ишарат түрлері, т.б.); ә) нұсқаушы (дейтикалық): орны, қозғалысы, бағыты байқалатын ым мен ишарат түрлері; б) квантативті (ритмикалық ишараттар) деп жіктеген.

3 экспрессивті: Іштей жіктеп көрсеткенде: а) модальды; ә) эмоционалды сияқты түрлерін атаған [13, 14].

Бұл жіктеуге көптеген ғалымдар мән беріп қарап отыр. Ал алғашқы екі тобы ғалымдар тарапынан бірауыздан паралингвистикалық амалдар болып мақұлданса, екінші жағынан, кейінгі топтың өзіндік және тілдік статусы ғалымдар тарапынан толық анықталмаған күйде қалып қойып отыр десек болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мосс М. *Техники тела // Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. М.: Восточная литература, 1996, – 242-263 сс.*
2. Крейдлин Г.В. *Невербальная семиотика. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 581 с.*
3. Гренобль Л. *An over view of Russian sign language // 77, № 1, 1992. – 321-337 с.*
4. Зайцева Г.Л. *К вопросу о синтаксисе жестового языка глухих // Дефектология, 1, 1987. – 3-11 б.*
5. Фрумкина Ф. *Жесты и их отображение в тексте художественного произведения // Лингвистический сборник: Сб. Трудов Министерства просвещения РСФСР. Вып. 4. М.: Изд-во МОПИ им. Крупской, 1975. – 185-194 с.*
6. Мейснер М., Филлот С.В. *The sign language of sawmill workers in British Columbia // Sign language studies, 9, 1975. – С. 291-308.*
7. Лумис С.Г. *Folklore in the new> Sign language of truck drivers // Western folklore, 5, 1956.*

8. Эрман П. *Body position, facial expression, and verbal behavior during interviews* // *Journal of abnormal and social psychology*, 68, 1964, 295-301.

9. Колианский Г.В. *Функции паралингвистических средств в языковой коммуникации* // *Вопросы языкознания*. – 1973. – №1. – С. 17-23.

10. Мағжан С. *Қазақ тіліндегі бейвербалды элементтердің көп мағыналылығы*. – *Филология ғылымдарының кандидаттық диссертациясы*. – Алматы, 2007. – 129 б.

11. Поливанов Е.Д. *По поводу звуковых жестов японского языка* // *Статьи по общему языкознанию*. – М.: Наука, 1968. – С. 23-31.

12. Андриянов В.В. *Сравнительная характеристика жестов русских и французов* // *Национально-культурная специфика речевого поведения*. – М.: Наука, 1977. – С. 36-45.

13. Бейсембаева С.Б. *Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке: Дис. канд. филол. наук: 10.02.02*. – Алматы: КазНУ, 2003. – 119 с.

Резюме

Мағжан С.¹,

¹*Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави*

Адиева П.²,

²*Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави*

ЖЕСТЫ В ИХ СООТНОШЕНИИ С РЕЧЬЮ

В статье рассматривается понятие кинесики, что относится к кинесике, а также искусственный язык жестов, осуществляемый без использования слов, и что именно относится к языку жестов с указанием конкретных примеров. В работе представлен анализ принципов распределения жестов и знаков, представленных в языкознании (символьные, экспрессивные (выражающие эмоции либо естественные), харктерные), а также классификация знаков и жестов в зависимости от посылаемого сигнала (от значения, структуры, внешнего проявления (фигура), принципа перевода, общей семантики, тональности в момент проявления, смысловой категории и значимости).

Ключевые слова: жест, знак, информация, речь, речевой, высказывание, коммуникация (общение), кинетический, поведение, форма, смысл, смысловая роль.

Annotation

Magzhan S.¹,

¹*A.YasawiInternationalKazakh-TurkishUniversity*

Adieva P.²,

²*A.YasawiInternationalKazakh-TurkishUniversity*

GESTURES IN THEIR RELATIONSHIP WITH SPEECH

The article discusses the concept of kinesics, which refers to kinesics, and the artificial language of gestures, carried out without the use of words, and that it belongs to the language of gestures, with specific examples. The paper presents an analysis of the principles of distribution of gestures and symbols present in linguistics (symbolic and expressive (express emotions or natural), harkternye), as well as the classification of signs and gestures depending sends a signal (from the value structure of the external manifestations (figure) the principle of the transfer, general semantics, the tone at the time of manifestation of meaning and significance of the category).

Key words: gesture, sign, information, language, speech, statement, communication (chat), kinetic behavior, shape, meaning, semantic role.

SAMIRA ARIF MAMMADOVA¹
¹Azerbaijan National Academy of Science,
Institute of Literature named Nizami

LITERARY HERITAGE OF KHAGANI IN SOURCES WRITTEN IN ENGLISH

Annotation

The present article has been devoted to the study of the literary heritage of the Azerbaijani poet Afzaladdin Khagani (Əfzələddin Xaqani), who occupies the peak of the poetry of the 12th century, in the sources written in English.

It is noted that with his rich creative activity Khagani has presented immortal poetry to the treasury of the literature of the Orient. The literary heritage of the poet has amazed not only the Orient, but also the Western world. The European scholars began to study the creative activity of the poet since the 19th century. Along with the studies of the literary heritage of the poet, they began to translate the pearls of his poetry into their own languages. The article has subjected to analysis a voluminous work of the popular English orientalist W.G.Ouseley titled "Biographical Notices of Persian Poets with Critical and Explanatory Remarks", catalogues of Charles Rieu, the researches of E.Browne and other materials of various orientalists.

The services of the Indian orientalist are great in the study of the creative activity of Khagani in the sources written in English. The great majority of the western orientalists, who studied the creative activity of Khagani, have benefitted from the views of the distinguished Russian orientalist N.V.Khanikov.

Key words: Azerbaijani poets, gazals, literary heritage, poetry, orientalist writes.

The Azerbaijani poet Afzaladdin Khagani (*Əfzələddin Xaqani*) stands at the peak of poetry of the twelfth century, which attracted attention with his unusual talent since the period in which he lived till the present day. He got the name of "the master of poetry" in the oriental literary-cultural world among the greatest poets. His life was full of contradictions and commotion. In his early youth he wrote poems under the pen-name of Hagayiqi (*Həqayiqi*), then with the desire of Abul-ula Ganjavi (*Əbü'l-üla Gəncəvi*), who then was the melikshuara (məlikşüəra-the king of the poets) and headed "the Assembly of Poets" founded during the reign of Minucehr (*Mənuçehr*). He was brought to the court and became one of the distinguished members of that assembly, which consisted of many talented poets. Just in the very court Abul-ula Ganjavi taught him the rules and order of behaviour in the court and the subtleties of the court poetry, and with the permission of the sovereign he gave him the pen-name of "Khagani" (*Xaqani*). (*"Khagan" is the title of the ruler in Mongolian, Turkic and Chinese states, and he was the khagan of the poetry.-Author*). Khagani Shirvani expressed "the grief and torments of the human soul" with a great heartache both in his gazals (*qəzəl- a poetic genre in the oriental poetry*) and gasidas (*qəsidə-ode*). Though he eulogized the rulers of Shirvan and separate courtiers, he suggested many didactic ideas, glorified the feelings of justice and fairness, philanthropy and patriotism in most of his poems.

Of course, it was impossible to live in the court and not to eulogize the courtiers. The development of the literature of eulogy developed just on the account of such mighty men-of-literature. Another reason, which gave "an incentive to the development of such a literature, was connected with the efforts of these men-of-poetry to determine their position in life, to win the right of living, to provide their material life".

Though Khagani lived in the magnificent palace of the sovereign, his spirit was far from that terrible environment. It is re-proved by his efforts, which he did later to quit this environment, which impressed and troubled him greatly. Khagani was a courageous poet and completely incomprehensible in nature. He was able to estimate his might as a man-of-letters, never bowing to anyone and was able to disclose his thoughts clearly and acutely without any fear. Just these idiosyncrasies of the poet created the foundations for his later troubles. With his rich creative activity Khagani presented immortal examples of poetry to the treasury of the oriental literature, he amazed not only the Orient, but also the West with his literary heritage. Since the 19th century the European scholars began not only to study the creative activity of Khagani, but also to translate the pearls of his poetry into their own languages. Information connected with the literary heritage of Khagani Shirvani is encountered in the voluminous work of the popular English orientalist G.Ouseley's [1, 14] "Biographical notices of Persian poets: with critical and explanatory remarks", in the catalogues of Charles Rieu, in the studies of E.G.Browne [8] and in other orientalists. As the first source connected with Khagani, noteworthy is G.Ouseley's researches. He titled his work as "Notes on the Persian Poets", nevertheless, he spoke there comprehensively about the lives and creative activities of the Azerbaijani, Turkish, Uzbek, Indian, Tajik, Afghan men-of-letters, too [5, 136]. But like many western orientalists he also mistakenly introduced the Azerbaijani poets as the Persian poets. Nevertheless, while speaking about the life and creative activity of Khagani, he stresses that the poet was born in Shirvan, possessed great scientific knowledge and enormous talent. He noted also that the poet lived in the court of Shirvanshah

Minuchehr under his protection and got high awards from the shah for the eulogies dedicated to him [1, 159]. The English orientalist writes that later the life in the court and the environment had a negative impact on him, life there became intolerable for him, he made efforts to save himself from the condition reigning there, even wanted to leave the motherland and find a quiet corner and reside there. Of course, this desire of the poet enraged the ruler, he became aware of the desire of the poet and strengthened the control on him, for seven months the poet could not leave the court at all. Finally he got the ruler's permission to go on a pilgrimage to Mecca and soon he started for a long journey. His road lay through holy places and later he wrote his impressions of the journey in his distich "Töhfätül-Iraqeyn" (The Gifts of Two Iraqs). The poet wrote this poem within a brief time, it is a very valuable source for the oriental literature as well as for the history of Azerbaijan. The English orientalist Ouseley characterizes Khagani as a proud poet and a very beautiful orator. His educated countrymen called him "Həssan əl Əcəm" (Hassan of Iran) [1, 159]. He also writes that the poet loved the poor and rich and cared for both of them equally, he also mentions that many poets of his time noted those qualities of Khagani. The orientalist writes about the date of the death of the poet and notes that there are not unanimity among the compilers of anthologies and commentators concerning the date of his death, nevertheless, he shares the views of those who says that the poet died in 1186. In the literary criticism of Azerbaijani has already been noted that Khagani died in 1199 (595). Sir Gore Ouseley also informs that Khagani was buried in the cemetery of Surkhab (Sürxab) of Tabriz between the tombs of the poet Zahiraddin (*Zəhirəddin*) Faryabi and Shahpur Nishapuri (*Şahpur Nişapuri*), he also reminds that Khagani had a big divan (collection of poems) copied in 1794.

There is information about the heritage of Khagani in different forms in the sources in English. When the information concerning the poets in the works of Cassel [2, 1007], Reuben Levy [3, 198], as well as in those mentioned in the Islamic encyclopaedias [4, 915] are reviewed, we conclude that all this information is of general nature based on the views of the Russian orientalist N.V.Khanikov. Despite of it, one cannot deny the services of these orientalists in the recognition of the classical Azerbaijani poets in the Western world, because very interesting views and considerations are encountered in their researches. In the researches of V.Minorsky, J.A.Boyle, P.J. Chelkowsky and the like, there are many interesting theoretical views concerning the Azerbaijani poet Khagani. Speaking about the literary heritage of the classical Azerbaijani poets, the Czech orientalist Jan Rypka, who knew the Persian and Turkish languages well, highly appreciated Khagani in the multi-volume "History of Iran" compiled by the English orientalist J.A.Boyle. He writes: "The genre of qasida reached its highest peak in the classical literature of the Orient in the creative activity of Anvari (*Ənvəri*) from Khorasan and Khagani from the Caucasus" [5, 569].

The facts disclosed by the Czech scholar concerning the classics of Azerbaijan are really worth of attention. Continuing his disclosure he writes: "The literary school, which began with GatranTabrizi (*QətranTəbrizi*), took shape with the poetry of Khagani Shirvani and Nizami Ganjavi" [6, 569].

The views of the Czech orientalist concerning "Mədain xərabələri" (The Ruins of Medina) are also interesting. He thinks that this poem is one of the best examples of the philosophical poetry in the Azerbaijani literature "with the ideas in it, with its content and poetic value, it is a matchless example of the poetry of the world". In reality according to this Czech orientalist "The Ruins of Medina" is a challenge full of hatred against the despotic shahs and hypocritical courtiers. The poet wrote this poem during his pilgrimage to Mecca. In the poem he describes the present poor state of the mansion of Anushiravan (*Ənuşirəvan*) and Khosrov Parviz (*Xosrov Pərviz*). By describing the ruins of the palace settled by the owls, the poet wanted to remind once more that the shahs and sovereigns, who rule the country and the people tyrannically, keep them in bondage and torture, with the lapse of time "would be awarded in the same way":

My Soul, look at this world for an instant and take a lesson,

The sight of Medina is just a lesson.

Sail to Medina through the River Tigris,

You will pour tears from your eyes equal to the water of Tigris (literal translation).

According to the above-mentioned Jan Rypka "The Ruins of Medina" was written under the impression of "Eyvaneyi - Kəsra" (Court of Sasanids) by the Arab poet A.Bukhturi, and he adds that later under the impression of this gasida there appeared poems in the literature written in the Persian language. It should also be noted that Jerome Clinton, the western orientalist, who studied the creative activity of Khagani, subjected to a comprehensive analysis "The Ruins of Medina" and translated it into English in prose [7, 162-164]. "The Ruins of Medina" is a perfect philosophical treatise, which expresses the deep hatred of the poet to the rulers' courts, and, of course, its translation requires great skill and professionalism. We are also aware that "Anthology of the Azerbaijani Poetry" includes this poem in the translation of Tom Botting published in 1989. Both English translations of this unmemorable poem are subjected to a detailed analysis and comparison; their differences are shown and estimated from theoretical point of view.

It is necessary to note particularly the activity of Hadi Hassan, an Indian scholar, in the study of the creative activity of Khagani Shirvani in the sources written in English. He analyzed both the creative activity of Khagani and Falaki (*Fäläki*), a contemporary of the latter. He provides with broad information on the life and creative activity of Khagani and on Shirvan, which was the birthplace of the poet. "The conveyed information enables to describe the internal life of Shirvan, make inferences on the statehood activities of the shahs of Shirvan and fill the gap in their origin and genealogy". It is also necessary to note that the majority of the western orientalists, who studied the literary heritage of Khagani, benefitted from the researches of the Russian orientalist N.V.Khanikov, who for the first time subjected the heritage of the poet to a critical investigation [5, 14-23]. In his studies called "Memoirs on Khagani", Khanikov disclosed the characteristic features of the creative activity of Khagani. Unlike the rest of the previous scholars, who investigated the life and creative activity of Khagani, Khanikov did not suffice only with the anthology of Dovletshah (*Dövlätşah*), but set the task for himself to investigate the literary heritage of the poet on the basis on his own works" [5, 35]. The Indian scholar Hadi Hassan also does not ignore the studies of Khanikov, but benefits from them abundantly. Based on them he writes about his arrival at the palace of Sultan Mahmud, where he dedicated verses glorifying the beauty and luxury of the palace. Then he left for Baghdad and glorified the country which was a part of the caliphate then. The orientalist writes that none of the shahs of Shirvan made a pilgrimage to the holy spaces and sights, except Shirvanshah (shah of Shirvan) Fariburz (*Färiburz*), who left Shirvan and paid a visit to Sultan Melik (*Malik*) in Isfahan. He writes that it was mentioned in the poetry of Khagani. It is really true that the name of Shah Fariburz is mentioned several times in the poems of Khagani. In his qasidas devoted to the sister of Minucmehr II, Khagani shows clearly that his grandfather Shah Fariburz had met Melikshah in Isfahan. The Indian scholar translated this qasidas like this:

None of the Kayaniyans ever went to Kaaba...
You went to the Kaaba and became the pride of the Kayaniyans...
Your grandfather, the king Fariburz, has also set out on a journey,
Had entered the hall of Melikshah, and had visited Isfahan [8, 6].

Literal translation:

None of the Kayaniyans (Shirvanshahs) has ever been to Kaaba;
You made a pilgrimage to Kaaba and became the pride of the Kayaniyans...
Your grandfather Shah Fariburz also started for a journey
And visited Melik shah in his palace and met him in Isfahan.

While speaking about the travels of Khagani, Hadi Hassan again makes a reference to N.V.Khanikov and writes that his first journey was in 1156, second one between 1171 and 1180. Then the orientalist writes that in the lifetime of Khagani the rule of the Shirvanshahs grew rather strong and a new stage in the history of development of Shirvan began. Characterizing the period of the rule of Shirvanshah Minucmehr II, the scholar writes that Khagani devoted two qasidas to his protector Minucmehr. In one of them the poet makes a hint to the victory of Manucmehr over the enemy. As we have already pointed out in connection with Falaki (*Fäläki*), according to Khagani, it was the victory won over the Qipchags.

Hadi Hassan gives such a translation for that qasida in English:

The glory of nation, and the crown of kings,
Fakhru'd-Din: the sphere of love,
Minucmehr, whose manners are bright as Jupiter,

Considering the blood of Qipchaqs spilt by him with his Indian damascened sword, flashing like Chinese silk [8, 20].

Literal translation:

Fakhraddin – the splendour of the nation, the crown of the rulers;
Minucmehr's love, his morals are as pure and splendid as Jupiter.

He poured the blood of Qipchaqs by his Indian saber, and it shined under the sun like the Chinese silk.

The Indian orientalist mentions also other instances connected with Minucmehr. He mentions the construction of the Bagilani Dam (it collapsed in 1137) and notes that Khagani Shirvani also had an eulogy about that dam. Hadi Hassan gives the literal translation of several lines from that eulogy like the following:

It was in the king's decrees that after two and thirty years, damage would be caused by wind and water in our land.

The king bound the hands of water and broke the legs of the wind, so that neither water, nor no wind might cause destruction [8, 22-23].

Literal translation:

It was the decree of the king to prevent the disaster of the storm and water in our country after 532 years.

The shah tied the hands and arms of water and broke the legs of the storm so that neither water, nor storm could cause any destruction.

The notes of the Indian orientalist concerning Akhsitan I, son of Minuchehr III, who was the ruler of the country for a long time during the reign of Shirvanshahs, are also noteworthy. During the rule of Akhsitan I one of the unforgettable events was the Russian corsair ships, which in great number dropped anchor near the Island of Sari and created danger for Shirvan, Finally, Akhsitan appealed the Georgians for help, then the enemy was defeated and driven away. All this found its expression in Khagani's three qasidas devoted to the victory of Akhsitan I. Hadi Hassan expressed it in English like the following:

Khaqani Kabir, Abul Muzaffer has become the first of conquerors.

His sword obtained help from heaven in the conquest of Derbend and Shabran [8, 37].

The great Khakan, Victorious Lion, was the first of the conquerors, whose saber obtained help from the heaven when he conquered Derbent and Shabran.

According to Hadi Hassan, the orientalist, Akhsitan I was mainly the protector of Khagani and because of it, the eulogy in the qasidas of the poet was quite natural. Although it becomes evident from the later studies, Akhsitan did not treat Khagani duly and when his father was alive and his son Akhsitan was the heir of the crown, he offended the poet whenever he found a chance for it, and as a result Khagani was arrested and sent to prison in Shabran, where he wrote his poems titled "Həbsiyyə" (Verses from the Prison).

Of course, it all was the scholarly results of the Khagani studies in the 20th century, and awareness of the English orientalists of them is not surprising. It must also be noted that all this have already been published in Azerbaijan.

In the years of sovereignty of Azerbaijan one of the major objectives of the literary criticism is to translate the results of the medieval studies in Azerbaijan and convey them at the disposal of the orientalists of the world.

References:

1. Sir Gore Ouseley. *Biographical notices of Persian poets: with critical and explanatory remarks.* – London, 1846. – 374 p.
2. Cassell's *Encyclopaedia of Literature.* – Vol 1. – London, 1953. – 1056 p.
3. Reuben Levi. *An Introduction to Persian Literature.* – London, 1962. – 201 p.
4. *The Encyclopaedia of Islam.* – Vol. IV. – Leiden, 1977. – 939 p.
5. Khanikov N. *Memoire sur Khagani.* – Paris, 1865. – 231 p.
6. Boyle J.A. *Cambridge history of Iran.* – Vol. V. – Cambridge, 1968. – 763 p.
7. Jerome W. Clinton. *The Madaen Gaside of Khagani Shirvani. Edebiyyat.* – Vol I. – number 2. – 1976. – pp. 153-167 (a journal of Middle Eastern Literature, USA)
8. Hadi Hasan. *Falaki-i-Shirvani: His times, life, and works.* – London, 1929. – 96 p.
9. Browne E.G. *A literary history of Persia.* – Vol II. – Cambridge, 1906. – 543 p.

Түйіндеме

Мамедова Самира Ариф кызы¹

¹Низами атындағы әдеби институты

ХАГАНИДЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛДІ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

Мақала XII ғасырдың басындағы Әзірбайжан ақыны Хагани шығармашылығын көрсетуге арналған. Автор Хагани өзінің бай шығармашылық мұрасымен баға жетпес әдебиеті үлгілерімен Шығыс классикалық әдебиетіне көп шығармаларды сыйлаған атап өткен. Оның осы поэтикалық мұрасы Батыс әлемінің алып ойшылдарын әрқашан таңқалдырды. XIX ғасырдың бастап Еуропалық ғалымдар Хагани шығармашылығын зерттеуге кірісіп кетті. Сонымен қатар зерттеумен және үйренумен қатар ғалымдар ақының мұрасын Еуропалық тілдерге аударған. Мақалада Ж. Ауслина, Э. Браун, Чарльз Риолардың Хагани шығармашылығына арналған еңбектері зерттеледі. Автор Хаганидің ағылшын тілді мұраларын зерттеуде көп үлес қосқан Индия ғалымын Хади Хасанды атап өтеді. Сондай-ақ Хагани мұрасын зерттеу кезінде Авропейкалық ғалымдар орыс ғалымы, шығыстанушы Н.Ханыкова зерделеулеріне жүгінгенін атап өткен.

Түйін сөздер: Әзербайжан ақыны, газель, әдеби мұрасы, шығыс ақындары поэтикасы.

Аннотация

Самира Ариф кызы Мамедова¹

¹Институт Литературы имени Низами Национальной Академии Наук Азербайджана

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ХАГАНИ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Статья посвящена исследованию отражения творчества великого Азербайджанского поэта XII века, вершине Азербайджанской поэзии этого периода Хагани в англоязычных источниках. Автор отмечает что, своим богатым творческим наследием Хагани подарил бесценные образцы классической Восточной литературе. Поэтическое

наследие этого гиганта мыслей всегда поражало Западный мир. Начиная с XIX века Европейские ученые приступили к исследованию творчества Хагани. Наряду с исследованием и изучением поэтического наследия поэта, ученые также переводили его произведения на Европейские языки. В статье исследуются труды Г.Ауслина, Э.Брауна, Чарльза Рио, посвященные творчеству Хагани. Автор отмечает, что в исследовании англоязычных источников наследия Хагани огромная роль принадлежит индийскому ученому Хади Хасану. Также указывается что, при исследовании наследия Хагани Европейские ученые обращались к трудам русского ученого-востоковеда Н.Ханыкова, посвященные изучению поэта.

Ключевые слова: Азербайджанский поэт, газели, литературное наследие, поэтика, восточные поэты.

МРНТИ 17.71.91

Б.С.Сарбасов¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан.

КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ БӨРІ БЕЙНЕСІ

Түйіндеме

Көк бөрінің тотемдік ұғымға айналып, ол туралы фольклорлық сюжеттердің қазақ, қырғыз, алтай, монғол халықтарының ортасында кеңінен таралуы, біріншіден, бұл халықтар тарихының ортақтастығын танытса, екіншіден, рухани көркем ойлау жүйеміздің бір арнадан бастау алатындығын айғақтайды.

Батырлық жырларда бөрі көбінесе қасиетті хайуан түрінде бейнеленеді. Бөрі бейнесінің поэтикалық астарына үңілген адам оның ұлттық бітімін аңғарып, ерлік рухымен астасып жатқан танымдық тұлға екеніне көз жеткізеді.

Типологиялық және генеологиялық салыстырулардың нәтижесінде «Оғыз-намедегі» бөрі бейнесі мифологиялық әңгімелердің архаикалық кейіпкерлері қатарына жататындығы, оның бір мезгілде әрі адами, әрі хайуандық реңк алып, зооантропоморфты кейіпте бейнеленгендігі сараланады.

Бөрі символикасының астарында ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы танымымен қатар ерлік пен қайсарлық, бірсөзділік пен адалдық жөніндегі моральдық қағидалары, ұстанымдары да бой көрсетеді.

Түйін сөздер: Түс көру мотиві, ғажайып туу мотиві, Тәңірлік дін, анимистік, тотемдік наным-сенімдер.

Әлем халықтарының фольклорына ортақ бейнелер қатарына көк бөрі, көкжал арлан қасқыр да жатады. Жалпы, ежелгі түркі әдеби-мәдени мұраларында фольклорлық мифология ұшқындары мол кездеседі. Түркі халықтары әдебиеттеріндегі «көк бөрі» хикаялары - мифологиялық наным-сенімнің айшығы. Академик С.Қасқабасов: «Миф ежелгі жанр ғана емес, оның үстіне аса күрделі жанр» [1], – деп жазады.

Мына мифтегі оқиға желісі де көңіл аударарлық: «Рум ертегілерінде Ромул мен Реманы қаншық қасқыр, Рүстемді жолбарыс емізіп, самұрық құс асырайды. Бұл аңыз түркі тайпаларында Ғұн (Мөде) заманынан бар. Мөде өзінің екі қызына даладан орда салып, олар қасқырмен будандасады. «Содан Шин (Ашина) түріктері тараған екен», – дейтін аңыз бар. Енді бірде суға тастаған баланы Бөрте шене (қасқыр) асырап, Ашина елі содан тарапты делінеді. Бомын қаған әскерінің туындағы белгі қасқыр суреті болған. «Оғызнамада» Оғыз қаған әскерін көк бөрі басқарып отыратын болған. Шене-бөрі, содан Шона, Шора, Гүлбаршын, Үйсін, Байсын, Үлекшин сөздері шығады. Мұндағы қасқыр – тотем [2, 234]. Бұдан бөрі тотемінің әлемдік фольклордан өзіндік орын алып қана қоймай, типтік сюжетке айналғандығын аңғарамыз.

Ашинаға қатысты болып келетін мифтер мен аңыздар әртүрлі нұсқада көп айтылғандағына қарамастан, бұдан да көп, алайда, барлығының тарихи негізі бір арнаға тоғысады. Кезінде Шәкәрім қажы да өз шежіресінде Ергенекон, Бөртечине жөніндегі мифтер мен аңыздарға талдау жасап, өзінің көзқарасын білдіреді. Салыстырмалы дерек көздеріне сүйене отырып, түркі халықтары арасында айтылатын бөріге қатысты мифтердің көпшілігі Түркі қағанатына дейін туып қалыптасқан деген тұжырымға тиянақтаймыз. Жоғарыда анықталған Бөрте-чиноның өмір сүрген кезеңі мен мысалға алынған мифтердің оқиға желісі бір мезгілде сәйкес келуі тарихи шындықтың сол кезеңде түйсетіндігін көрсетеді.

Аталған мифтерді саралай келгенде, қасқыр (бөріге) қатысты мифтердің арғы дәуірлерде пайда болып, Түркі қағанатының құрылу қарсаңында түрлене түскендігін байқауға болады. Түркі халықтарының тотемі - Ашина – көк бөрі жайындағы мифтер ортақ сюжеттерден өрбіп, циклдық сипатта дамыған деген ойдамыз.

Осыған орай: «Рас, қазақ мифологиясының тарихында Греция мен Римдегідей жағдайға жақындау болған. Ол – Түркі қағанаты заманында Тәңірдің басқа Құдайлардан биіктеп, дара шығуы жағынан Зевс пен Юпитерді еске түсіретін жайы. Түркі қағанаты тұсындағы мифология бізге толық жетпегендіктен, ол қандай болғанын дәл айтып, сипаттап беру қиын. Дегенмен де, көне түркі жазбалары мен ғалымдар зерттеулеріне қарағанда, Түркі қағанаты кезінде мифтер біршама циклденген тәрізді, бірақ ол мемлекеттің тез ыдырауына байланысты айтарлықтай бір жүйеге түсіп үлгермеген» [1, 82] – деген ғалым С.Қасқабасовтың пікірі бірден-бір дұрыс бағытқа жетелейді.

Саралай айтсақ, көк бөрінің тотемдік ұғымға айналып, қазақ, қырғыз, Алтай, монғол халықтарының ортасында кеңінен таралуы, әсіресе, фольклорлық сюжеттер рухани көркем ойлау жүйеміздің бір арнадан бастау алатындығын дәлелдейді.

Кезінде қазақ, қырғыз халықтарының арасында таралған аңыздардың тарихи негізіне ден қойған Ш.Уәлиханов, түркі-қазақ мифтері мен аңыздарының түпкі бастауларының бір екендігін көрегендікпен ескерткен болатын. Ол: «Қазақ пен қырғыз халқының ертеден келе жатқан мифі, аңызы оның ішіндегі ескі дәуірдегі көшпелі түрік тайпаларының түбі көк бөрі, көк бұқа, Төбе көз, Жалғыз көзді дәу туралы айтылатын аңыздар» [3, 26] – деген тұжырым жасаған.

Адам баласының шығу тегін аң-құстармен байланыстыру, әсіресе, бөрі, марал, ит сияқты аңдарға қатысты тотемдерді кие тұту YI-YIII ғасырларда түркі қағанатының құрамында болған тайпалардың аңыз әңгімелерінде көбірек ұшырасады. Бұл құбылыс түркі халықтарының тарихи туыстығын, яғни тарихи-генетикалық байланысы барлығын айқындайды.

Осы салыстырулардан шығатын қорытынды: мифтің шығу төркіні ғұн дәуірімен сабақтас, бәлкім, одан да арғы кезеңдерден тамыр тартады. Мифтің түркі халықтары фольклорында кеңінен таралуы – дәстүрлі сюжетке арқау болған мифологиялық түсініктің осы топырақта қалыптасқандығының дәлелі дер едік.

Тотемдік хайуандарды қастерлеу Түркі қағанаты құрылған кезеңге дейін қанат жайса, кейінгі дәуірде ірі қағанаттың орнауына байланысты бұрынғы мифтік ұғымдар өзгеріске ұшырап, аңыздық прозаның басқа жанрларының тууына мүмкіндік жасады. Жалпы алғанда, осы аңыздық проза үлгілерінің басым бөлігі оғыздар заманындағы архаикалық таным-түсінікті аңғартып қана қоймайды, сонымен бірге ортақ арнадан бастау алған рухани кеңістік бірлігін де аңдатады.

Уақыт өте келе бөрі нагуалға, яғни, жеке адамдардың жебеуші рухына айналады. Ел аузында атақты Керей Жәнібек, Тата Есет батырлардың жебеуші көк бөрілері болған деген аңыздар бар [4, 44]. Ал, «Оғызнамада» Оғыз қағанға ақыл айтушы, жол бастаушы болған Көк бөрі бейнеленді. Бұл жерде ықыласына бөленгеніне орай эпос туындысының бас қаһарманына айналған тұлғаның зор екенін аңғарту мақсатымен түркі халықтарына ортақ тотем - көк бөрімен байланыстырғанын байқаймыз. Ел наным бойынша, бұл батырлардың бойындағы ерен күш пен қайсарлық жоғарыдан - Тәңірінің өзінен бастау алып тұр. Бөрі – Тәңірінің ерекше ілтипатын жеткізуші.

Бөрі туралы наным-сенімдердің ел санасында терең бойлағаны сонша, ата-бабаларымыз бауыр еті – балаларына бұл «киелі жануардың» есімін беруді әлі күнге дейін үрдіс етіп келеді. Бұған ел арасында кең тараған Бөрібай, Байбөрі, Бөрікұл, Бөлітірік, Бөрілі сұлу тәрізді есімдер мысал бола алады. Түркі халықтарына ортақ мұра – «Алпамыс батыр» жырындағы бас кейіпкердің әкесі Байбөрі аталуы да осындай үрдістің бір көрінісі болып табылады.

Бөрі тотемі түркі халықтарының арасында қалай кең жайылса, Бөрікұл, Бөрібай, Бөлітірік, Бөрі деген есімдер өзбек, қырғыз, монғол, башқұрт елдерінде де солай тараған.

«Бөрілі байрақ астында
Бөгеліп көрген жан емен.
Бөрідей жортып келгенде,
Бөлініп қалған жан емен», – [5,13]

деп, Сүйінбай ақын жырлағандай бөрі бейнесі тереңге бойлай білген зерделі жанға түркі дүниесін кеңінен танытатын шын мәніндегі жарқын бағдаршам болмақ. Бөрі символикасының астары өте тереңде жатыр. Оны бір сөзбен жеткізу мүмкін емес. Сондықтан бөрі түркі халықтарының фольклорында төмендегідей тұлға ретінде танылады:

- Түркі халықтарының ілкі ата-бабасы болып табылады.
- Тұтастай бір халыққа немесе бір батырға қысылған шақта көмекке келеді (қол бастайды, жол көрсетеді т.б.)
- Дәрменсіз сәбилерді асырап өсіреді.
- Жеке нагуалына айналады.

Генеалогиялық мифтерге, тотемдерге, ел арасында кең ырымдар мен ғұрыптарға, эпостар мен шежірелерге талдау жасау барысында көк бөрінің түркі халықтарының фольклорында киелі жануарлардың қатарынан жоғарғы Тәңірлік күдіреттің деңгейіне дейін көтерілгенін көреміз. Ол халықтың діни наным-сенімінен де, дүниетанымынан да, әдет-ғұрыптары мен салт-санасынан да зор мағлұмат беріп, түбі бір түркі халықтарының рухани әлемін паш етеді.

Түркі халықтарының фольклорында бөрі бейнесі түрлі жанрларда: ғұрыптық поэзияда, эпостық жырларда, халықтық прозада кездеседі. Осы жанрлардың барлығында бөрі негізінен үш түрлі түсте, атап айтсақ, көк бөрі, ақ қасқыр және қара қасқыр болып бейнеленеді. Бөрі бейнесінің былайша өзгеріп отыруының символикалық мәні зор.

Жыршы өз шығармасын тартымды, әсерлі ету үшін көркем өрнектерді, әр түрлі романтикалық суреттемелерді қолданады. Батырлық жырлардағы көркем өрнектердің қатарында ұлттық санамызға терең сіңген бөрі бейнесінің жиі кездесуі заңды құбылыс болып табылады.

«Бөрі», «қасқыр» теңеулері бұл жанрда батырдың өзгешеліктерін аңдатуда, жауды қойша қыратын алыптығы мен әжілдігін, ерлігін танытуға мүмкіндік береді. Әсіресе, көріктеу құралдарының бірі – ауыстырулар түрінде жиі кездеседі.

«Тама батыр» атты жырдағы:

«Мен Ноғайлы деген ер едім,
Асылы туған төре едім,
Азулы туған бөрі едім,
«БІндыс пенен қалмақты
Талқандармын», – деп едім» [6, 28], –

деген шумақта батыр өзін асыл төреге, азулы бөріге балайды. Бір кездері қараша халықпен қан араластырмай, асыл тұқымға баланған төрелердің бүгінгі ұрпақтарының өзі талай ғасыр өтсе де, үш жүздің құрамына кірмей, өздерінің шығу тегін нұрмен, түндіктен енген жарық сәулемен байланыстырады [7,16].

Батырлар образын сомдауға арналған поэзия үлгілерінде «қасқыр» сөзімен бірге «арлан», «бөрі», «көкжал» сөздерінің де жиі кездесетіндігін байқауға болады. Мәселен, дауылпаз ақын Махамбет Өтемісұлы өзінің даңққа бөленген сәттерін:

«Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім,
Қасарысқан дұшпанның
Екіталай болғанда
Азыққа етін жеп едім», – [7, 225] –

деген өлең жолдарымен бейнелеген. Мұндай ұқсастық жыраулардың бір-бірінен дайын ой-оралымдары мен стереотипті айналымдарды алуы, трафареттік бейнелеу құралдарын қолдануы ауыз әдебиеті туындыларының өзіндік ерекшеліктерінің бірі болып табылатындығына ғалым Б.Абылқасымов та жан-жақты тоқталып өтеді [8, 84].

Бөрі символикасының астарында ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы танымымен қатар ерлік пен қайсарлық, бірсөзділік пен адалдық жөніндегі моральдық қағидалары, ұстанымдары да бой көрсетеді. Нақтырақ айтқанда, бөрі ер адамның, халық қаһарманының символы болып табылады. Бөрінің ер адамның нагуалы болып табылуы, оны метафоралық, теңеулік қолданыстарда пайдалануға себепші болған. Бөрінің символ түрінде немесе эпитеттік, метафоралық, теңеулік қолданыстарда көрініс беруіне қарай қарай шығарманың да туындаған дәуірін анықтауға болады.

Түркі халықтарының батырлық эпосында жиі кездесетін тотемдер – қасқыр, жолбарыс, аю, арыстан сияқты айбарлы да күшті хайуандар кейпінде. Аталған хайуандарға балау немесе теңеу батырларымыздың ерлік тұлғасын сипаттауда қолданылып ержүректіліктің, батырлықтың, күштіліктің символына айналғандығына толық көз жеткізуге болады.

Оғыз қаған келбеті: «Осы ұлдың өні-шырайы көк еді, көздері қызғылт, шаштары, қастары қара еді. Нұрлы періштелерден көріктірек еді... Аяғы өгіздің аяғындай, белі бөрінің беліндей, жауырыны бұлғынның жауырындай, кеудесі аюдың кеудесіндей еді. Тұла бойын қалың түк басқан еді», – деп сипатталады [9,72].

Жоғарыдағы келтірілген ойларымызға, пайымдауларымызға сүйене отырып, қазақ фольклорындағы бөрі бейнесіне мынадай анықтама бермекпіз: «Бөрі – халықтың діни наным-сенімін, дүниетанымын танытатын, тотемдік тұлғада берілетін жан-жақты сомдалған күрделі бейне».

Қазақ эпостарындағы бөрі бейнесінің типологиялық және генеологиялық негіздеріне мейлінше кең тоқтала отырып, функциясы мен өзіндік орнын анықтауға ұмтылды. Осы мақсатқа сәйкес бөрі бейнесінің әр келкі көріністері туындап жатады. Мифтер мен тотемдерде бөрі – жоғарғы сана иесі, құдіретті күш, қиыншылық кездерде жол көрсететін Тәңірінің шапағаты ретінде сипатталады.

Саралай айтсақ, көк бөрінің тотемдік ұғымға айналып, ол туралы фольклорлық сюжеттердің қазақ, қырғыз, алтай, монғол халықтарының ортасында кеңінен таралуы, біріншіден, бұл халықтар тарихының ортақтастығын танытса, екіншіден, рухани көркем ойлау жүйеміздің бір арнадан бастау алатындығын айғақтайды.

Біздің ертедегі ата-бабаларымыз: «Көкте көк тәңірі, жерде көк бөрілі көк түрік бар, бұл екеуінен құдіретті дүниеде еш нәрсе жоқ», – деп кейінгі бізге үлгі-өнеге қалдырыпты.

Бөрі символикасы ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы дүниетанымынан бастау алып, ерлік пен қайсарлық, бірсөзділік пен адалдық тәрізді қасиеттерді дәріптеуге мүмкіндік береді. Анығырақ айтқанда, бөрі ер адамның, халық қаһарманының символы болып табылады.

Жалпы алғанда, қазақ фольклорында бөрі мифтік әңгімелермен қатар көркем туындылардың да кейіпкері болып табылатын, халықтың ежелгі наным-сенімін танытатын, жан-жақты сомдалған күрделі тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 82 б.
2. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 234 б.
3. Уәлиханов Ш.Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 26 б.
4. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 44 б.
5. Аронұлы С. Ақиық. Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1975. – 13 б.
6. Батырлар жыры. Т.І. – Алматы: Жазушы, 1986. – 284 б.
7. Досмұхамедұлы Х. Исатай-Махамбет. – Алматы: Ғылым, 1991. – 225 б.
8. Абылкасимов Б.Ш. Жанр толғау в казахской устной поэзии. – Алматы: Наука, 1984. – С. 84.
9. Сарбасов Б. «Оғыз-наме» кітаби эпос ескерткіші. – Алматы: Қыздар университеті, 2013. – 72 б.

Аннотация

Сарбасов Б.С.¹,

**¹Казакский государственный женский педагогический университет
ОБРАЗ ВОЛКА В ДРЕВНИХ ТЮРКСКИХ ПАМЯТНИКАХ**

Культ волка, сильного, свободолюбивого зверя, которого нельзя ни сломить, ни приручить, был распространен у многих народов. У древних тюрков и монголов волк являлся основным тотемом, почитался как прародитель. Образ Небесного Волка проходит через всю канву повествования древнего памятника письменности «Огуз-наме».

Образ волка в отечественной литературе прежде не был предметом специального исследования, но ему уделяется определенное внимание в общих работах, рассматривающих традиционную культуру казахов. Анализ работ, посвященных рассмотрению символики волка, позволяет заключить, что изучение этого вопроса в казахской литературе носит фрагментарный или узкоспециализированный характер.

С возникновением новых научных методов исследования богатый фольклорный и мифопоэтический материал казахской традиционной культуры, касающийся символики волка, нуждается в более глубоком рассмотрении.

В результате типологических и генеалогических сопоставлений мы установили, что волк в «Огуз-наме» наделен двойной зооантропоморфной природой, выступая одновременно и в облике человека, и в облике животного. Сравнительный анализ позволил нам заключить, что как священное животное, волк весьма почитался тюрками, и отголоски этих почитаний сохранились и поныне в легендах и сказаниях.

Ключевые слова: Мотив вешего сна, чудесного рождения, Тенгрианства, анимистические и тотемистические воззрения.

Annotation

Sarbasov B.S.¹

**¹Kazakh State Women`s Teacher Training University
THE IMAGE OF ANCIENT TURKUS MONUMENTS**

The cult of the wolf was spread in many nations as a figure of strong, freedom beast, which cannot be broken and tame. In the ancient Turks and Mongols the wolf was the main totem that was esteemed as the progenitor. Figure of the Heavenly Wolf runs through the ditch narrative of the ancient monument of writing "Oguz-name".

Image of the wolf in our literature has not previously been the subject of special study, but it is being addressed in general works, considering the traditional culture of the Kazakhs. Analysis of papers, devoted to the consideration of the symbolism of the wolf, suggests that the study of this question in the Kazakh literature is fragmented or highly specialized character.

With the emergence of new scientific methods of research the rich folklore and myth epic materials of Kazakh traditional culture which concerned the symbol of wolf, needs a deeper consideration of this issue.

As a result of the typological and genealogical relation we have established that the wolf in "Oguz name" is endowed with a double zooantropomorphic nature to jut out at the same time as a form of a man and as a form of an animal. Comparative analysis allowed us to conclude that wolf as a holy animal very admired by Turks, and the echoes of admire have survived to this day in the legends and tales.

Key words: motive of searches, motive first feat etc; to define specificity of functioning them in the epos; Tengrianstva.

МРНТИ 17.71.07

¹САФАРАЛИЕВА РАХИЛЯ СОЛТАНГЫЗЫ
¹Институт Фольклора НАН Азербайджана

ОБРЯД УСЫНОВЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЭПОСЕ «КОРОГЛУ»

Аннотация

В статье исследуются генетические корни образа Эйваза в эпосе «Короглу». В данной статье в центре внимания находится вопрос об обрядности, связанный с мотивом усыновления в эпосе «Короглу», а также отношение образа Эйваза к этим обрядам. Известно, что в дастанах во многих случаях находится своё проявление мотив бездетности. В связи с этим, в произведении появляются эпизоды, связанные с вымаливанием ребёнка у божественных сил. Бездетность главного героя, усыновление – все эти мотивы навеяны легендами, преданиями и сказками, в которых, обычно, герой обращается к богу, святым с просьбой даровать сына. Короглу поступает проще, более жизненно – он усыновляет понравившегося ему ребёнка. Эпический герой ощущал потребность в наличии для себя в качестве опоры определённого лица, и данное обстоятельство находило своё воплощение в облике сестры, брата, сына или верного друга. Впоследствии главной опорой становится сын.

Ключевые слова: Короглу, Эйваз, эпический герой, миф, обряд.

Изучением эпоса во взаимосвязи мифологических, языковых, этнокультурных факторов в его их функционировании является актуальной задачей современной фольклористики. В контексте данной проблемы эпический текст представляет центральным звеном, связывающим язык и культуру. Наряду с коммуникативной и смыслообразующей функциями, эпический текст-дастан выполняет функцию конденсатора исторической и мифологической памяти и духовного опыта народа.

Одним из характерных для эпоса качеств является наличие в нём вспомогательного эпического героя. Данное явление получило своё яркое выражение в эпосе тюркских народов. Примером этому могут послужить такие парные эпические образы, как Алпамыш – Караджан, Юсуф – Ахмед, Манас – Бакай, Короглу – Эйваз. Данное явление своими истоками имеет непосредственное отношение к характерному для фольклора дуализму, поскольку наличие пары считается священной идеей в жизни человека.

Происхождение эпического героя проявляется в эпосе в различной форме. Поначалу данный вопрос находил своё разрешение в виде близнецов. Позднее, в качестве вспомогательного образа стали проявляться брат, сестра, друг, сын. В отдельных тюркских дастанах встречаются и мотивы бездетности. В таком случае эпический герой стремится к осуществлению различных мер. Одной из них является вопрос усыновления ребёнка, что нашло своё наглядное выражение в образе Эйваза. Таким образом, возникновение образа Эйваза относится к последним ступеням развития человеческого общества.

Возвращаясь к эпическому герою, стоит заметить, что формированию образов героя способствовало соотношение сакральной силы в обществе. Сакральное могло иметь различную акцентуацию, могло быть представлено в интенсивной и концентрированной форме у некоторых представителей: воинов, жрецов, знахарей и др. Э.Кассирер в этом отношении указывает на то, что не каждый индивид, не каждый союз или группа способны на всё, что «каждому отведена своя сфера действий, в которой его власть иссякает; что, исходя из этих границ способности, для мифологического воззрения постепенно оформляются границы бытия и его различных классов и видов» [1, 194].

Как уже упоминалось выше, появление вспомогательного эпического героя связано с дуализмом, позднее данный мотив подвергся разного рода трансформациям. Общественная жизнь протекала в сложнейших условиях, что предопределило сложный характер формирования образов подобного типа. События, связанные с усыновлением Эйваза – Авазхана занимают главное место в репертуаре бахшин Средней Азии и ашугов Азербайджана [2, 74].

В тексте эпоса «Короглу» упоминается обряд усыновления. В этом смысле следует отметить ритуальность в изложении событий в эпосе «Короглу». Это, несомненно, остаток мифологического способа объяснения. Можно даже сказать, что в эпическом произведении используется присущий мифологизму приём. По мнению Е.Я.Режабека, «Выполнение ритуала вылилось в подготовительную

фазу, обеспечивающую успех реализации социально осмысленных форм поведения. Ритуал есть кодирование информации в телесных движениях, принимающее социально-нормативный вид. При помощи ритуала происходит моделирование мира в сознании коллектива людей» [3, 80-81].

Ритуал, как элемент и мифа, и эпоса, представляет собой такую форму объективации сознания, благодаря которой не только упорядочивалась социальная жизнь человека, но и происходило взаимопроникновение обыденной и мифологической реальности, профанного и сакрального времени.

Эпический герой ощущал потребность в наличии для себя в качестве опоры определённого лица, и данное обстоятельство находило своё воплощение в облике сестры, брата, сына или верного друга. Впоследствии главной опорой стал сын. Примечательно то, что в дастанах встречаются явления бездетности, что имеет реальную жизненную основу. Для преодоления данного негативного положения и использовались различные способы.

Характерной ритуально-мифологическим подтекстом главы «Короглу и Айпара» является то, что у Айпары от Короглу рождается сын. Однако Сенем, обуреваемая ревностью и жадной мести, отправляет при помощи Османа к Халил-паше Короглу и Айпару со связанными руками, а новорожденный Самед остаётся без присмотра. Чтобы спасти ребёнка, Сенем прячет его за большим камнем. Волчица находит ребёнка и начинает кормить его своим молоком. Хотя в главе говорится о том, что на руку Самеда Короглу одел браслет, в дальнейшем о судьбе его ничего не говорится. Короглу с Айпарой сходятся.

Большой интерес представляет в этой главе характерный эпизод кормления грудного ребёнка волчицей, восходящей к древнему тюркскому эпосу и являющийся как бы его продолжением. Любопытно также, что этот мотив встречается и в главе «Прибытие в Ченлибель Зарнишай-ханум». В Дербенте сын Короглу от Момине-ханум Гасан представляет себя любимой им Зарнишай-ханум следующим образом

Я – Гасан, волчий сын,
Для своих врагов я – горе,
Род мой зовётся Короглу,
У героя должна быть опора.

Бездетность главного героя, усыновление – все эти мотивы навеяны легендами, преданиями и сказками, в которых, обычно, герой обращается к богу, святым с просьбой даровать сына. Короглу поступает проще, более жизненно – он усыновляет понравившегося ему ребёнка.

В узбекском варианте дастана этот эпизод выглядит так: к Короглу приходит старик и говорит: «У тебя есть всё, но не хватает только ребёнка. Ты должен усыновить достойного». Сказав это, старик исчезает. Короглу ищет во многих странах, но нигде не встречает подходящего младенца. Однажды к нему приходит везирь Хамдам и сообщает, что у мясника Булдура из страны Ваяган, которой правит Юсуф-шах, есть замечательный сын Аваз. Короглу тотчас отправляется в путь. В пути он встречает дервиша, по просьбе которого выполняет два условия: проезжает на коне по крепостной стене Тебриза, сбивает стрелой золотой купол и одерживает победу в схватке с семьюдесятью пахлаванами. Третье условие дервиш выполняет сам – женится на дочери падишаха и становится падишахом Тебриза.

После этого Короглу продолжает свой путь, останавливается в доме старого чабана, переодевается в простую одежду, оставляет у него своего коня Гирата, а сам отправляется в город Ваяган. Здесь он находит дом мясника Булдура, но узнает о его смерти. Тогда Короглу идёт во дворец, чтобы узнать, где Аваз, но его прогоняют оттуда. Он оказывается на окраине города и выдает себя за уличного музыканта. Рассказы о его замечательных песнях доходят до падишаха. Аваз просит отца пригласить бродячего певца во дворец. Короглу демонстрирует своё незаурядное искусство, которое завораживает Аваза. Улучив момент, Короглу похищает Аваза, возвращается к старику и, вскочив на своего волшебного коня, мчится в Чамбиль. В погоню за сыном Юсуф-шах бросает две тысячи воинов. Они догоняют беглеца, и во время боя Аваз переходит на их сторону. Но здесь на помощь Короглу прибывает шах Тебриза (бывший дервиш) со своим войском. Одолев преследователей, они возвращаются в Тебриз. Когда через несколько дней Короглу собирается покинуть этот город, султан вероломно усыпляет его, чтобы отобрать Аваза и вернуть его Юсуф-шаху. Но Короглу приходит в себя, догоняет Султана, отбирает Аваза и возвращается в Чамбиль.

Дастан с таким сюжетом в азербайджанском цикле «Короглу» называется «Приход Эйваза в Чанлибель» [4, 114-141]. Но события в нём излагаются в ином плане. Здесь с просьбой усыновить ребёнка обращается к герою жена Нигор-ханум. Подходящую кандидатуру подбирает для них Ашик Джунун. Затем Короглу отправляется в Туркмению и с разрешения мясника Али (в некоторых вариантах его зовут Мир Ибрагим) усыновляет его ребёнка Аваза. Но дядя ваза Араб Райхан преследует Короглу и между

ними происходит жестокий поединок, из которого Короглы выходит победителем. Целый ряд мотивов и фактов, изложенных в этой версии, - поход Короглы в Туркмению, переодевание чабаном, усыновление Аваза, ребёнка, схватка в пути и т.д., роднит это произведение с туркменской и хорезмской версиями.

В восточно-узбекской и каракалпакской версиях события излагаются в ином плане. Гороглы принимает облик дяди Аваза Кунгирбая и обманом уводит ребёнка. На обратном пути он сражается с войнами Хунхаршаха и побеждает их. Но, в общем, в каракалпакской и восточно-узбекской версии прослеживается неразрывная связь событий, связанных с похищением Аваза и «Повестью о султанине Короклы». Во всех версиях упоминается сын мясника Аваз, которого Короглы не силой, а хитростью уводит с собой. Во всех версиях рассказывается о его схватке с преследователями и блестящей победе над ними.

Известно, что часто упоминающееся в азербайджанском эпосе и участвующее во многих эпизодах эпоса племени Тека-Туркман, роль этого азербайджанского племени в истории того времени нашли освещение в ряде исследований учёных. Последним в дастане выделяет большое место, в первую очередь, в главе «Туркменский поход Короглу». Согласно тексту: главы «Туркменский поход Короглу», Эйваз принадлежит к племени туркман. В поэтическом диалоге с Ашыг Джунуном он следующим образом превозносит свой край:

Наше геройство славится в народе,
Ашыг, недаром нас называют тека-туркменами.
Как бы не был труден путь – мы не отступаем,
Ашыг, недаром нас называют тека-туркменами.

Как отмечает К.Максетов, дастан, рассказывающий об Авазхане, получил распространение среди каракалпаков в рукописном, печатном и устном вариантах. Короглы хитростью уводит Аваза-сына мясника Булдирика, находящегося на службе у Хунхаршаха. Первый раздел дастана повторяет восточно-узбекскую версию, а второй – очень близок к туркменской [5, 116-133].

По многим параметрам туркменская версия эпоса совпадает с хорезмской. Однако в хорезмской версии исчезли незначительные эпизоды. Так, в туркменской версии к Гороглы многие обращаются с различными жалобами. Или же, повстречавшись с чабанами, Гороглы набрасывается на еду словно див. Такие детали в узбекском тексте отсутствуют. Кроме того, за счёт сохранения прозаической части произведения, хорезмская версия дополнилась новыми стихотворными строками, что привело к небольшим изменениям в поступках и характере героев. Главный герой этого дастана Гороглы. Несмотря на различную интерпретацию факта усыновления, требования одни: сын должен быть красивым, сильным и смелым. Гороглы легко справляется с этой задачей, не прибегая к силе. Ибо насилие могло вызвать в приёмном сыне ненависть, что в конечном итоге отрицательно бы сказалось на их взаимоотношениях.

Основная цель у него – усыновление Аваза, и этой цели он достигает гуманными средствами. В свою очередь, следует Эйваз / Авазхана отметить и тот факт, что образ вспомогательного эпического героя в сходной форме распространён в фольклоре всех народов мира, а также обладает аналогичной сферой своей деятельности.

В азербайджанском эпосе «Короглы» одно из ведущих мест занимает образ Эйваза. Каждое событие из жизнедеятельности Короглу – эпического героя, определяющее движение событий, - имеет своё отношение и к Авазхану. Эйваз является традиционным героем-посредником.

Кстати, архетипический мотив усыновления представляет собой традиционное явление в эпосе. По определению Дж.Фрезера, данное явление имеет древнейшие корни и связано с такого рода первобытными представлениями, как «второе рождение». Данный обычай, характеризующийся своими законами, проводится некоторыми племенами Африки в виде специального обряда, при котором бездетные люди берут на своё попечение чужого ребёнка. При этом данного ребёнка проводят через подол женщины, который, добравшись до её груди, прикладывается к ней. Затем его нарекали, а женщина, подобно роженице, испускала крики [6, 257].

Усыновление в азербайджанском эпосе сопровождается обрядом: жена Короглу Нигяр-ханум проводит Эйваза через подол своего платья. Обряд усыновления продолжается пиром, длившийся «сорок дней и ночей». В эпосе обязательным является такая продолжительность пиров и свадеб.

Как пишет узбекский фольклорист С.Рузимбаев, в хорезмской версии эпоса после привода Авазхана проводится специальный обряд.

Ага Юнус пери проводит Авазхана через подол своего платья, а потом через огонь, отгоняя злых духов [7, 132].

Разумеется, обряд, связанный с усыновлением ребёнка в каждом регионе был связан с местными обычаями. Обряд усыновления Аваза в определённой мере подвергся локализации имеет непосредственное отношение к обычаям зороастрийцев. Главное заключается в том, что обычаи, связанные с данным древнейшим обрядом, сохранились в определённой степени и в настоящее время.

Если обратиться к основным причинам усыновления вазы, то данный мотив функционировал в эпосе в качестве древней традиции. К тому же второй причиной является бездетность Короглы.

Известный учёный Х.Г.Короглы бездетность главного героя объясняет его женитьбой на пери. Поскольку, существует мнение, что в браке человека и пери ребёнок не рождается [8, 180].

Таким образом, Короглу вынужден усыновлять ребёнка. Свою начальную эпическую деятельность Короглы осуществляет с доставшимися ему в наследство от отца 40 джигитами и их предводителем СафарМахрамом, который был в своё время подручным отца главного героя. Однако эти сорок джигитов расходятся при первом же затруднении, возникшем в жизни Короглы. Только Сафар Махрам с вновь набранными 40 джигитами постоянно сопутствует ему. Но он не в состоянии стать надёжной опорой для Короглы. Он больше относится к числу отрицательных образов.

Кстати, своеобразна и антропонимика узбекских дастанов, так как в каждом имени заключён смысл, и оно имеет свою семантику. Настоящее имя Короглу – Ровшан. Дал ему это имя дед, чтобы на старости лет был ему помощник-внук, и нужно его было беречь как зеницу ока. Но так как этот эпический герой был рождён в гробу, ему дают имя Короглы. Короглы-Ровшан был бездетным, поэтому он усыновил двух мальчиков, которыми дали имена Авазхан и Эрхасан. В переводе с тюркского «Эр Хасан» означает «смелый, отважный, бесстрашный». Что же касается имени Эйваз, то оно связано с арабским словом «Эйваз». В словаре оно истолковано как «залог, замена» [9, 16].

Согласно эпическим закономерностям, эпический герой должен обладать боевым конем, чудесным оружием. В то же время он должен иметь в качестве опоры сына Короглы сначала становится обладателем боевого коня – Гирата, оружия. После этого ощущает связанную с дуализмом потребность в надёжном друге. Данную потребность всесторонне дополняет образ Авазхана- Эйваза.

Согласно сведениям Б.А.Карриева, основанным на исторических источниках, Эйваз-Авазхан является одним из исторических личностей, участвовавших вместе с Короглы в восстании джалалидов [11, 17]. Несмотря на это, образ Эйваза-Авазхана из эпоса серьёзным образом отделился от своего прототипа и представляет собой сформировавшийся на основе закономерностей эпического произведения действительный образ эпического героя.

Прохождение Эйваза-Авазхана обряда совершеннолетия является выражением включением его в новое качество. Как отмечал Э.С.Намазов обряд совершеннолетия «символизирует вступление индивида в социально-возрастную степень воинов-йигитов» [10, 100]. Как далее повествуется, Эйваз остается в Чанлибиле, чтобы стать настоящим воином.

Деятельность образа Эйваза в эпосе почти идентична с боевыми действиями Короглы. Он становится реальной опорой для Короглы. Если в ряде случаев он вызволяет Короглы из плена, то в большинстве случаев его самого Короглу спасает от пленения.

Таким образом, мотив усыновления, несмотря на свою обрядовую архитипичность, считается одним из традиционных эпических мотивов.

Литература:

1. *Кассирер Э. Философия символических форм. Т. 2. Мифологическое мышление. – М., СПб.: Университетская книга, 2001.*
2. *Карриев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. – М.: Восточная литература, 1968. – 774 с.*
3. *Режабек Е.Я. Мифомышление (когнитивный анализ). – М.: Едиториал УРСС, 2003.*
4. *Короглу. – Баку: Элм, 1959. – С. 114-141.*
5. *Максетов К. Каракалпакский эпос. – Ташкент: Фан, 1976. – С. 116 – 133.*
6. *Фрезер Дж. Фольклор в ветхом завете. – М.: ИПЛ, 1989. – 257 с.*
7. *Рузимбаев С. Специфика, типология и поэтика хорезмских дастанов (докт. дисс.). – Т., 1990. – 132 с.*
8. *Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М.: Наука, 1983.*
9. *Толковый словарь узбекского языка. – Ташкент: Энциклопедия, 2008.*

Annotation

¹Safaraliyeva Rahila Soltan kizi

¹Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan

RITE OF ADOPTION IN AZERBAIJAN EPOS "KOROGLU"

The genetic roots of an image Eyvaz in the epos "Koroglu" are investigated in the article. In the given article the main attention is paid to the question on the ceremonialism, connected with motive of adoption in the epos "Koroglu", and also to the relation of an image Eyvaz to these ceremonies. It is known, that in epic poems motive of childlessness is expressed in many cases. In this connection, there are the episodes in the work, connected with a wheedling of the child at divine forces. Childlessness protagonist, adoption - all these motifs are inspired by legends, legends and fairy tales, which are usually the hero turns to God to confer holy son. Koroglu comes easier, more vital - he adopts a child he liked. Epic felt the need to have for yourself as a person of a certain support, and this fact is embodied in the form of sister, brother, son, or a trusted friend. Subsequently, the main pillar becomes the son.

Keywords: Koroglu, Eyvaz, epic Hero, myth, rite

Түйіндеме

¹Сафаралиева Рахила Солтанкызы

¹НАН Әзірбайжан Фольклор Институты

БАЛА АСЫРАП АЛУ БАРЫСЫ ӘЗІРБАЙЖАН ЭПОСЫ "КОРОГЛУ"

Мақалада "Короглу" эпосындағы Эйваздың салауатты генетикалық тамыры зерттеледі. Осы мақалада "Короглу" эпосындағы бала асырап алуды туралы мәселесіне байланысты, сондай-ақ Эйваздың осы жораларға қатынасы басты назарда болады. Дастанда белгілі көптеген жағдайларда баласыздықтың көрінісі орналасқан. Осыған байланысты, шығармалар эпизодында баланы құдай күштерінен сұрау кездеседі. Бас кейіпкердің басқа баласы жоқ ерекшелігі сияқты аңыздарда, ертегілердегідей жалғыз ұлды құдайдан сұрамайды. Короглу өзіне ұнаған баланы асырап алады. Батыр көріп қажеттілік болған кезде өзіне тірек ретінде белгілі бір тұлға, өзінің іске келбеті апасы, ағасы, ұлы немесе адал дос болмағанан бұл жағдай тауып отырады. Ең соңынан кейіпкердің басты тірегі ұлы болады.

Түйін сөздер: Короглу, Эйваз, батыр эпикалық болып табылады, аңыз, әдет-ғұрыптары.

МРНТИ 17.07.41

А.О.ТОҚСАМБАЕВА¹

¹Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,

Семей қ., Қазақстан

Қ.Қ.СҮЛЕЙМЕНОВА²

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

КӨРКЕМДІК ДӘСТҮР АЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ХАРАКТЕР

Түйіндеме

Мақалада Мағауиннің «Тазының өлімі» хикаятындағы негізгі кейіпкерлердің бойындағы ұлттық характерлер сипатталады. Әңгіменің негізгі тірегі бір ғана Лашын арқылы қазақ халқының даналық өмірінің түрін сипаттап, сол елдің адамдарымен үндестіре білген жазушы шеберлігі бейнеленеді. Лашынның ғұмырын арнаған адамы кім еді, оның ұлттық характері қандай мәселелерде көрініс тапқандығы туралы берілгендігін мақала түйіндейді. Жалпы, әдебиеттану ғылымында көркем шығарманың тарихи негізі деген ұғым бар екендігін, ол тарихта не болғанын сол күйінде алу деген ұғым емес, ұлт жадындағы жақсы қасиеттерді жаңғырту деген сөз екендігін мысалдар арқылы дәлелденеді. Кеңес үкіметі кезіндегі типтік бейнеге айналып кеткен, қазақ ауылдарындағы басшыларға жарасатын әрекетті жазушының көркемдік деталь деңгейіне көтере білгендігі туралы айтылады. Соцреализмдегі мынау жағымды бейне, мынау жағымсыз бейне деген әңгіме төңірегінде әңгіме қозғамайтындығын айта келіп, көркем бейнені оқиғаны К.н даму үрдісінде ашады. Жазушы алаш арыстарының лебін, үзілмеген жібін Қазы бейнесінде беретіндігін, азған тұқым, ұлттық мінезден ада бола бастаған кейіпкерлердің ең қасиетті нәрселерді айтылады. Мақала зерттеушілерге, әдебиеттанушыларға арналады.

Түйін сөздер: ұлттық характер, хикаят, кейіпкер, «табаны тиеді», «ан ұстамаса мойны қатып кетеді», «сорпа жалатып», ұлттық рух, көркем характер, тарихи таным.

Көркем характердің, характерлер типологиясының ішіндегі өзгеше құндысы – ұлттық характер. «Ұлттық характер – шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі» – деп «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде» анықтама берілген [1, 360].

Біз көркемдік дәстүр аясындағы ұлттық характерді анықтау үшін Мағауиннің «Тазының өлімі» хикаятындағы негізгі «кейіпкерге» назар аударып сол арқылы хикаяттағы кейіпкерлерге тоқталуды жөн көрдік.

Хикаяттың пролог пен эпиолог стилінде жазылған екі бөлімі де Лашынға арналған. «Тазының өлімі» хикаятының негізгі тірегі Лашын арқылы қазақ халқының даналық өнерінің бір түрін шеберлікпен суреттеген жазушы, әрине осы сюжетті сол елдің адамдарымен үндестіре суреттеген. Бір ғана тымақ орнын малақай басуы қандай көркемдік деталь. Ұлттық характердің символындай әсер етеді. Лашынның ғұмырын арнаған адамы кім еді, хикаятта қалай суреттелген. Оның ұлттық характері қандай мәселелерде көрініс тапқан, осы мәселелер төңірегінде пікір-тұжырым айтпақпыз. Ол – Қазы еді. Суреткер бұл кейіпкерін бірден бойлата көтермей, Омар ақсақалдың аузымен арғы тегіне тоқталып өтіп, сыр шерте сөйлетеді. Жалпы, әдебиеттану ғылымында көркем шығарманың тарихи негізі деген ұғым бар. Ол тарихта не болғанын сол күйінде алу деген ұғым емес. Бірақ ұлт жадындағы жақсы қасиеттерді жаңғырту деген сөз. Омар ақсақал Қазының арғы тегі күшті болғанын айта келіп, ұрпағының соған сай өмір сүріп жатқанын айтады. Ауыздан осылай тараған әңгіме сюжет құрауға да алып баратын жайттар болады. Сөйтіп кейіпкердің асыл негізіне алдымен оқырманды таныс қылып өтеді.

Біз Омар ақсақалдың әңгімесінен қазақ ұлтының өзіндік қасиетінің мың қатпарынан ақпарат аламыз. Соның бізге қазір керегі, Қазыға қатыстысы. Қазының әкесі Әмір жігіттің сырттаны екен, қолынан қыран тазы арылмапты. Нағашысы Мамай шал да осал адам болмады. Омар ақсақал Мамай туралы айтқанда онымен қыстауы қатар болғаны, көзімен көргенін айтады. Тарихи таным осы шығарманың негізгі кредоларының бірі. Бірақ өмірлік деректерді жазушы көркемдік шындыққа айналдырған [2, 36].

Тұтас бір әлемнен ақпарат алған біз, Қазымен оның Омар ақсақалдың ұзын-сонар әңгімесіне арнаған қысқа, қағытпа тәріздес сөзінен байқаймыз, сонымен қатар, ақсақалға берген сауалынан байқаймыз. Міне осы екі сәттің өзінде Қазы мінезінің бірнеше детально қанық боламыз. Біріншісі, «өкіметтің малын кім бағады» деу арқылы оның бүкіл қоғамға наразылығы, яғни оның зорлықшыл жүйесіне қарсылығы байқалса, екіншіден, нағашысынан күшікті күштеп алып кетуі, қалап алып кетуі оның аңшылық қасиетінен хабар береді. Адамның жеке басының құқығы жойылған, даралануға мұрша бермейтін жүйені таныған адамның сөзі. Осындай ойларға сол жылдардың өзінде Мұхтар Мағауин бара білген. Суреткер сол кеш, Қазының үйіндегі кешкі дастархан басындағы әңгіме арқылы негізгі кейіпкерлермен таныстырып, олардың өмірлік позициясынан оқырманды хабардар етіп кетеді.

Қазының аңшылық қырын жазушы, оның алғаш Лашынды аңға баптаған сәттерінен-ақ аңғарта бастайды. «Табаны тиеді» деп қара жерге жүгіртпеу, «аң ұстамаса мойны қатып кетеді» деген тіркестер, ең аяғы «сорпа жалатып» қана алып шығу, осының бәрі Қазының аңшылық тұлғасынан хабар берсе, екінші жағынан жазушының алып отырған объектісін ерекше білетінін байқатады [3, 166].

Жазушы Қазының бейнесін үнемі өсу үстінде береді. Есенжолдың Қазы да араққа үйренді деп, оның жанына жара салып, күйкі тіршіліктегі күнкөрісімен оны азапқа салады. Адамгершілік тұлғасы, ар-ұяты биік Қазы жақсыны жақсы, жаманды жаман деп айтатын қайсарлығымен де ерекшеленетін. Қазының биік тұлғасын, оның ел азаматы екенін, ұлттық характерін көрсететін тұстар хикаятта аз емес. Сондай сәтті сәттердің бірі Қазының Лашыны алған түлкіге ел қарық болса, Есенжолдың қағылып қалуы.

Қазының ұлт тағдырын ойлайтын тұлға екендігі оның әр қимылынан, іс-әрекетінен байқалады. Омар ақсақалдың «Жаман елтірі» тымақтан құтылуы, бүкіл малшы, күзетші ағайындардың сәлем айтып жіберіп, түлкі алдыруы оның адамгершілік қасиетіне жанама мәліметтер. Сонымен қатар, оның «Елді шоттан жегенін тоқтатсын, жалақорлығын қойсын! депті міс» – деп Есенжолдың арамза бейнесін ашуы алаш арыстарының биік қасиеттерінен хабар береді. «Елді шоттан жегенін» – дейді, мені демейді. Халыққа салмақ түсіретін, халықтың мінезіне көлеңке түсіретін жат қылықтарға Қазының жаны қас. Ферма бастығы Бекқалидың қылығы езуге күлкі үйіртеді. Ол басшы, елдің еркесі соған тән бір емес, екі тымақ тіккізуі әбден жөн болып тұр. Бұл типтік бейнеге айналып кеткен, Қазақ ауылдарындағы сол кезеңдегі басшыларға жарасатын әрекет. Жазушы осы әрекетті көркемдік деталь деңгейіне көтере білген. Жалпы қазақ ауылындағы береке, үлкенге құрмет хикаятта нақтылы бейнеленген. Жазушының ел тарихын, елдің психологиясын, мінезіндегі жақсылығы мен жамандығын соншалықты нәзік білетіні байқалады. Соцреализмдегі мынау жағымды бейне. Мынау жағымсыз бейне деген әңгіме төңірегінде әңгіме қозғамайды. Көркем бейнені оқиғаның даму үрдісінде ашады. «Елді шоттан жемесін» деген сөзі іштен азған адамға төбесінен жай түсіргенмен пара-пар әрекет. Сол елдің ішінде Есенжолдың кірден жейтін қылығы келеңсіздік болса, кейіннен замандасының төсегін былғауы ар-ұяттан кетіп, құлдырай азғанының белгісі.

Сол дәуірдегі қоғамның екіжүзділігі елдің иығын басып, еңсесін түсіріп еді. Халықтың ұлттық мінезін бойына жиған небір алып тұлғалар айдалып, тектілердің тамырына балта шабылған нәубеттің ызғары ел өмірінде елес болып, айықпай тұрған кезең болатын. Бүкіл ел басына түскен ауыртпалық, ізіне түсіп андушылық, Қазының соңынан қалмай, ақыры азамат сынып, рухы төмедегендей болады. Суреткер оның сыртқы әрекетіне соны байқатса, ішкі принципін айнамай ұлттық мінезін өзімен ала кеткен нар тұлға екенін тағы да сездіріп өтеді. Қоғамның азып, елдің небір тұлғаларының басын жалмаған әзірейілде жылан шайтан судың қазақ дастарханына жымысқы жолмен енгенін суреткер тұтас елдің улана бастағанын соншалықты дәлдікпен берген. Уланудың даму үстінде екенін дәл көрсеткен. Әңгіменің өзінің баяғыда Әділдің келгеніндегідей қызбауы, әңгімені тек Омар ақсақалдың айтып отыруы, тұтас барлығының Қазы, Бекқали, Есенжол, Айсұлу, Кәмила, Бекқалидың келіншегінің арақтан дәм тата бастауы ұлттық мінезге құрт түсе бастағанын байқатады. Символдық деталь, метафоралық бейнелеу, көркем кейіптеу Лашынның: «Онша жақсы нәрсе емес-ау, сірә», – деп «ойлануынан» сәтті көрініс тапқан [4, 67].

Жазушы алаш арыстарының лебін, үзілмеген жібін Қазы бейнесінде береді. Сондықтан азған тұқым, ұлттық мінезден ада бола бастаған Есенжолдардың ең қасиетті нәрселерді айтып, оны Қазыға кінә қылып артуы, оқырманның арқасына аяздай батары хақ. Көркем әдебиеттің тәрбиелік мәні деген факторға үлкен мәселе емес деп қарайтын таным да жоқ емес. Біздің пікірімізше бұл факторды сыртқа тебу әбестік. Әрбір оқыған адам, оның ішіндегі жас тұлға, жасөспірім болашақ ұрпақ Есенжолдан жиренетіні рас. Оның Қазыға тиіскен сәттегі артқан кінәсінен азамат ретіндегі өз басының кемшілігін айтпай, ал алысқа, тамырға балта шабатын мәселелерге ойысып, оны сол арқылы тұқыртатыны. Есенжол мен Қазының арасындағы диалогтан біз екі кейіпкердің адамдық тұлғасы, ұлттық мінезіндегі өзгешелік ерекше ашылған [5, 10]. Суреткердің шеберлігін айқындайтын факторлар аса өткір. Сол кез, сол кезеңде социалистік реализм бағытында жазылған шығармалар жақсы деп танылып тұрған уақытта осындай элеуметтік, ұлттық мәселелерді көркем шығарма арқылы көрсету суреткердің де ұлттық мінезінің биіктігін, өмірлік кредосының айқын екенін көрсетеді. Қазы тұлғасында автордың мінезімен үндесік бар. Жазушы Мұхтар Мағауиннің өмірі мен шығармашылығы тұтасымен ұлт тағдырына, жеке бастың бостандығына арналған десе де болады. Қазы да әділеттік, адалдық жағындағы кейіпкер. Оның «Нағашымда шаруаң болмасын» деуі-ұлт азаматы нағашысының сол кездегі қоғам үшін қандай қауіпті саналатынын білсе де қорғауы, дегенмен ары қарай оны суреткер «қарқыны басылып қалды» деп суреттейді [6,295]. Қоғамдық машинаның нені болса да таптап кететін тажал екенін, оның Есенжолдай «қолдаушыларының» бар екенін біліп, талай арыстардың қор болғанын сезіп, іштей күйреуін көрсетеді. Арақ іше бастауы да ішкі жалынды басу үшін жасалған әрекет болатын. Оның осындай елім деп еңіреген қайғысын Есенжол сияқты пысықтар дәл пайдалана білетіндігін суреткер шеберлікпен суреттей білген. Қайсар тұлға соның өзінде Алаштың азаматтары туралы әңгіме болғанда жасып қалып, зияным тимесін деген ниетпен үндемей қалады. Бірақ намыс оты шарпығанда «ал өзіме түкте істей алмайсың» деп адамдық рухын түсірмей қасарысады. Бас қорғалап қашпайды. Бірақ, кезінде «Оян, қазақ» деп жария салған Алаштың арыстарын қалай қудалап, қалай қамағаны, атқаны бәріне есіне түсіп отыр. Патша үкіметінің ел ішінде осы «Есенжол» сияқты көмекшілері ол кездері де бар еді. Алып Бәйтеректер оған қарамай халқына қызмет етті. Қызмет ете отырып, ұрпақ тәрбиесіне зор мән беру де жазушы шығармаларында кездесетін құбылыстың бастысы. «Оның қаламынан туған шығармалар өзінің танымдық-тәрбиелік мәнімен, шұрайлы тіл өрнегімен оқушы көңіліне ұялайды. «Бір атаның балалары» атты әңгімесінің негізгі арқауы-қарапайым еңбек адамдарының бейнелері. Олардың күйініш-сүйініші, адамшылық келбеті. Шығармада соғыс зардабы, ауыл адамдарының көнбіс тіршілігінің берілуі сол кездегі ауыл тіршілігінің шынайы көрінісін бейнелейді», дейді филология ғылымдары» сериясымен №4(50) 2014 жылы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысында жарық көрген «М.Мағауиннің «Бір атаның балалары» хикаясын оқыту» деген мақалада [7, 172].

Сонымен қатар, Мұхтар Мағауиннің белгілі хикаяттарының бірі-«Жүйрік». Бұл хикаяттың жазылу тарихы турасында ғалым Едіге Мағауин дәйектемеде былай дейді: Ғұмырбаяндық «Шытырман» романында «Жүйрік» хикаятының түп негіздері туралы бірер дерек қана бар. Шын мәнісінде, шағын хикаят М.Мағауиннің «Аласапыранға» дейінгі шығармашылық жолының қорытынды түйіні ғана емес, оның ұлттық дәстүр, ұлттық рух турасындағы байып-байламдарының да айқын бір көрінісі болып табылады.

Жазушының үлкен әкесі Мағауия (1889-1974) бүкіл Арқаға белгілі атбегі болған. Нарқызыл – ақсақалдың жетпістен асқан шағында ұстаған ең соңғы бәйге аты. Ертегінің тұлпарындай жүйрік болған, аудандық, облыстық бәйгелерде талай рет қара үзіп, жалғыз келген. Әрине, өмірде шын болған тұлпар ат –

көркем шығармаға бастау өзек қана. Бұл жерде жазушының ат жайын, бәйге жайын жасынан танып өскенін ғана ескеру керек. Қаламгердің айтуынша, «Жүйрік» 1979 жылы күзде, «Аласапыранға» тікелей дайындық кезінде, қол бастықтыру машық үшін жазылыпты. Арадағы еріксіз үзілістерін есептемегенде, он бір күнде тамам болған. Алғаш «Жалын» альманағында (1980, №3) жарияланды. Дәйектемеде ғалымның айтып өткеніндей жазушының осы шығармасы шын мағынасында «ұлттық дәстүр», «ұлттық рух» турасындағы байып-байламдары екен. Ендеше бұл шығармада ұлттық мінездің көрініс табары ешкімді күмандандырмасы анық. Хикаят бастан-аяқ бір леппен оқылады. Сондай-ақ автордың өзі шығармаға алған объектісін мейлінше терең білетіндігі бірден байқалады. Сондықтан ғылыми тілмен айтсақ бұл шығарманы этнохикаят десе де болғандай. Шығарма классикалық үлгіде жазылған. Пролог іспеттес хикаяттың басталу бөлігі шегіністен басталады. Барлық аласапыран оқиға кейіннен көрініс табады. Шығарманың бас «кейіпкері» Нарқызылдың соңғы күндерімен басталып, соған негізделі өткен өмірі суреттеледі. Жылқы арқылы қазақ халқының ұлттық мінезіне барлау жасалады. Хикаяттың басталуындағы тартысқа толы бір оқиғаға тоқталайық:

«Ал басқалар да шабысқа түссе ше?.. Үш аяқтап ілесе ала ма? Ілесер-ау, озып, ілгері шыға ала ма? Шыға алмайды, әрине. Сонда қайтер еді? «Құсадан өлер еді, - деп ойлады қарт жылқышы. – Шын бекзат намыстан өліп те кетеді дейді ғой. Нарқызыл аттың адамнан несі кем?!»

- Апыр-ай!.. – Оның ойын жас жылқышының оқыс даусы бұзды. Құрығын қоқайта ұстап, мойнын созып, ер үстінен көтерілген. – Мына ит... мына шіркін тағы да басты күндегі әдетіне...

- Алдын бір орап шық, - деді қарт жылқышы. Өзі де топтан қалғысы келмегендей, атын тебініп қойды» [2, 11].

Қарттың қиялына азық болып тұрған Нарқызыл болатын. Заман өзгеріп, таным таяздаған кездегі адамның сәйгүлікті танымауы рухани экологияның эрозияға ұшырауының белгісі болатын. Шындығында жас жылқышының қандай кінәсы бар. Заман өзгерген. Нарқызылдың баяғыда бәйге болғанының бұған қандай қатысы бар. Семейге етке айдап бара жатқан үйірлі жылқының алдына түсіп алып не жайылмайды, не басқа жылқыларға жайылым бермейді. Санаға салса ойы дұрыс, жас жылқышының. Ал, тереңнен ойлап, қазақтық қасиет, қазақы мінез, ұлттық рух турасынан келсек азғындаудың бастауы осы емес пе. Өйткені он жыл бұрынғы тарихты білмеген адам басқасын ойлап жарытпас. Міне осы тұрғыдан ой толғайды суреткер. Бекзаттықтың биік қасиет екенін қарт жылқышының ойы арқылы береді: «Құсадан өлер еді? Шын бекзат намыстан өліп кетеді дейді ғой. Нарқызыл аттың адамнан несі кем?». Жалпы өз шығармаларында жазушының сәтті қолданатын сөз-ұғымының бірі бекзаттық. Оның өзінде осы сөзді ерсілі қарсылы қолдана бермейді. Бірақ қолдану керек болса аянбайды: «Бекзаттық – адам бойындағы туған тегі, алған тәрбиесі мен көрген өнегесі негізінде сіңісті болған қасиет. Бұл қасиетке ие адам көпшіліктен озық ақыл-парасатымен, мінезіндегі ірілік, кеңдігімен, жүріс-тұрысындағы өзгеше мәнерімен ерекшеленеді. Бекзаттық қазақ түсінігінде «тектілік», «ақсүйектік», «зиялылық», т.б. ұғымдармен парапар мәнде де қолданылады. Халықтың қара өлеңінде де бекзаттық ұғымы асыл тектілікке іңкәрлік мәнінде көп қолданылады. Қазақ халқының ұрпақ тәрбиелеу ісінде Бекзаттыққа баулу басым бағдардың бірі болған» [4, 56]. Сонда адам баласының бойында болатын қасиеттерді жылқы бойынан көріп тұр. Оның өзі қазақтар атты ешқашан адамнан кем көрмегенін байқатады. Осындай толғаулы ойда келе жатқан қарт жылқышы жас жылқышының құрығын шошайта Нарқызылға беттеп бара жатқанын көріп айғай салады. «Ит...» деген сөз аузынан қалай шығып кеткенін байқамайды. Осының алдында тағы бір осындай оқиға болғанда қарттың оған зекіп жол көрсеткені бар. Онда да қазақ халқы үшін қазан аттың қасиеті қаншалықты екенінен хабар беріп кетеді. Аллада нең бар, Нарқызыл де деу үшін жылқының сол халық өміріндегі орнын ашып бере алу керек. Осы бір күрделі жағдай бейнеленген сәтке назар аударайық:

«Онда да дәл осылай болған. Үш күн бойы титыққа тиген жаман атқа қаны қайнаған жас жылқышы тұра шапты; ақыры айқайлаған беті, оқ бойы ілгері бара жатқан Нарқызылды сойылдың асытына алған: тоқтамай, үйірді айналдыра қуған. Қарт жылқышы әрең жетіп, атының шылбырынан тартып, зорлықпен тоқтатты. Бет-аузы түтігіп кеткен екен, үлкен басымен қу медиенде төбелесуден де тайынбайтын түрі бар. «Киесі атады, - деген, тістене сөйлеп. Киесі атады тұлпардың!» Киеге, басқа кие емес, төрт аяқты малдың киесіне сене қоймағанмен, жас жылқышы әлі де қайратты қарттан именіп, бұл сапар жуасыған. Бірақ кешіне, қоналқада өкпесіне шаншу қадалғанда зәресі ұшты. Ойпырм-ай, найзамен сұққылағандай, жанын көзіне көрсетті. Сап-сау отырды да, кенет іші-бауры, қолқа-жүрегін тегіс піспектей, осып өтеді. Ышқынуға шамасын келтірмейді. Сәл тыныстан соң, осымен біткен шығар деген үмітпен енді жадырай бергенде, тура қолтықтың астынан қағылады темір шеге. Жан қысылғанда ауызға көптен ұмтылған алла түскен. «Өй, көргенсіз!.. – деген қарт жылқышы сонда зекіп. – Аллада не ақын бар! Аттың аруағына

сыйын!» «Нарқызыл! де.» - Жас жылқышы себі тимесе де зияны болмас деп, алланың орнына Нарқызылды ауызға алды. «Нарқызыл! Нарқызыл!! Нарқ. Нарқызыл! Нарқ..» Аздан соң, ауруы бәсеңсіді ме, әлде шынымен-ақ аттың аруағының беті жұмсарды ма, шаншу басылды. Қарт жылқышы жас серігіне кара шөңкеде піскен еттің майлы кесегінен үсті-үстіне асатып, ыстық сорпа ішкізіп, тонға орап, жатқызып тастады. Таңертең құлан-таза айығып тұрған. Бірақ ескі дерті қозды ма, сойыл қате тиді ме, бұрын сылти басатын Нарқызыл ақсап шыққан. Енді сол ақсаған қалпының өзінде топтың алдын бергісі келмейді».

Қазақ халқының танымын толық ашатын, ұлттық рухтан хабар беретін маңызды фактор. Шындығында малдың киесі атады деген сөз халықта бұрыннан бар. Ал, Нарқызылдай тұлпардың киесі жібермейді, бір атса жаның жаһаннамға кетуі ықтимал. Қарт жылқышының «Өй, көргенсіз», «Аллада не ақың бар» деуінде үлкен мән жатыр. Ол жаратушыға сенбеуден туған ой емес. Оның соншалықты қасиетті екендігінде. Жаны қысылғанда ерсілі-қарсылы пайдалануын жақсылыққа жорып отырған жоқ. Тылсым дүниені тыныш қалдыруды көздейді. Және Нарқызылдың қасиетіне сенеді. Бағана күндіз көргеннен бері жүрегі күпті болып жүрген. Жас жылқының мына қылығы бір нәрсеге апарып соқпаса екен деп үрейленген. Шынымен кешкісін екі бүктеліп есі кеткен жас жылқышыға «Нарқызылды есіңе ал. Аруағына сиын» деуі қаншалықты сиымды шыққан. Кешкісін еттен асатып, сорпа ішкізіп орап тастайды. Таңертең құлан таза айығып шығады. Бұл көшпенділер танымының аса бір ерекше көрінісі дей аламыз. Сөйтіп бір жаны аман қалған жас жылқышының жыны басылып қалған. Келесі күні ақсандаса да үйірдің алдын бермей, онысымен қоймай басқа жылқыларға жайылым бермей келе жатқан Нарқызылға қарап тұрған жылқышылардың әңгімесі бүгін байыпты да бәсең болатын. Кешегі қоқанлоқы жоқ:

«-Сен сау кезіндегі шабысын көрдің бе? – деді серігіне бұрылып. Жауап күтпестен, сөзін ары қарай сабақтады. – Алпыстан асқан ұзақ ғұмырымда аяғын аршындай тастаған талай тұлпарға сұқтандым. Бірақ... Нарқылдың шабысымен салыстырғанда басқа жүйріктердің жүгірісі шоқырақ тәрізді көрінетін. Тұлпар ат... тұлпар ат та топтан асып туған игі жақсы сияқты. Оның ерекше өнерімен егіз, өзіне тән ғана мінезі де болады. Мына Нарқызыл бес жыл бәйгеге шапқанда бергісі өзіміздің Бұлғыртау, көрші Шаған, Нарын, арғысы Ақтоғай, Қарқаралы – бүкіл арқада бір ат онымен бір сәтке, тіпті, қас қағым уақытқа ғана үзеңгі қағысуға шыдады ма екен! Алдына қара салмады, үнемі бірінші болды. Үнемі лағып келетін. Басқа жүйріктердің жасықтығынан емес, өзінің айрықша талайынан. Ал бүгін өңшең қарынсау, тобаяқ шобырдың соңынан еріп отырса дейсің. Сүйегіне біткен қасиетінен айрылғанымен, қанына сіңген мінезін қалай өзгертпек...»

- Өйткенмен, алдын орайын, мүмкін, бүгін байыз табар, - деді жас жылқышы. Қарт жылқышы үнсіз күрсініп, басын изеді» [6, 81]. Осы әңгімеден көп ақпарат аласыз. Басқа бәйгелердің де осал емес екені, бірақ Нарқызыл ерекше біткен тұлпар екеніне көзіңіз жетеді. Асылдығын, қасиетін айтқанда «өңшең қарынсау, тобаяқ шобырдың соңынан еріп отырса» не болар еді деп күрсінеді қарт жылқышы. Сабыр тапқан жас жылқышы да маза бермей келе жатқан ақсақ қызыл аттың тарихын білген соң: - Өйткенмен, алдын орайын, мүмкін, бүгін байыз табар, - дейді. Қалай болғанда да бәйге аттың тарихын жеріне жеткізе суреттеген жазушы ұлттық рухтың үздік үлгісін жасаған. Нарқызыл шапқанда жай ғана озып келмейді екен. Қарт жылқышының айтуынша «үнемі лағып келетін». Бұл не деген сөз. Басқаша айтқанда кем дегенде оқ бойы, әйтпесе одан ұзақ андағайлап алдыға шығып кетеді деген сөз. Тіпті Нарқызылдың үнемі бірінші келуі қызық қуған топты жалықтыра бастады. Сондықтан олар бәйгеге басқа балама іздейді. Ол заңдылық та еді. Бірақ Нарқызыл ойдағы осы заңдылықты әр бәйгеде бұзып барлығын мезі қыла бастайды:

«Бірақ өзгеріс, жұрт үміт артқан жақсылық бола қоймады. Тек таңдай жолға түсерде Нарқызылмен аралық қысқарғандай көрінген. Барлық ат шеңбердің соңғы, қысаң бүйірін қиып, жолдың ішкі қапталымен, төте тартыпты. Бәрібір қуып жете алмады. Нарқызыл шығандай озған беті бірінші келді. Екінші бәйгені өне бойын тер жауып, кара күренденіп кеткен Шимойын алды. Үшінші болып бұлдырықтай домалап, суырыла жүгірген Шантимес, төртінші болып - әліде шабысы қайтпаған, қарақшыдан алдыңғы аттың құйрығын тістеп, екпіндеп өткен Қасқырқұлақ келді. Бесінші ат – Ақтабан еді» [3,43].

Осы бәйгеден кейін көп әңгіме болады. Тағы Нарқызыл бірінші келді. Жай ғана бірінші емес. Қарасын көрсетпей, дыбысы жетпейтін жерге кетеді. Шимойынның иесі бапкер Досжан шал қызыл ала кілемді атына әрең жауып, жүйрігінің мойнын құшақтап тұрып қалған. Мамайдан бастап басқа қариялар оған басу айта алмай үнсіз қалған. Әңгіме көп болады. Бірі Қасқырқұлақ келер еді, егер тағы жарты айналым болғанда деді. Енді бірі Ақтабан озатын еді, бірақ тағы бір айналым болғанда десті. Бәрінің ойынша Нарқызылдың бірінші келуі заңды емес. Заңды болмайтын себебі сол бұлай шаппайды. Даралық қашанда ешкімге жақпаған. Мамай қарт бұның барлығын түсінетін:

«Нарқызыл мана біреулер айтқандай, он бес-жиырма шақырымға ұшырата дедектейтін шоқтықта серегей емес. Жиырма-жиырма бес шақырымға екпіндей жүгіретін тықыр бақай, тар мықын емес. Отыз-отыз беспен тынатын бос белбеу, бота тірсек те емес. Қырықтан елу шақырымға дейін талмай сілтейтін емен желке, көк айыл да емес. Барлық қашықтықта бірдей шаһар, қайсысына қосылса да бірінші болар тұлпардың нағыз өзі. Тумысынан бойында артық қызыл жоқ. Алды, арты бірдей күшті. Бұлшық еті – тарамыс, сіңірі – болат серіппе. Басқа аттардың үш рет аяқ тастаған жеріне екі-ақ орғып жетеді. Белінде қанша шапса да талмайтын қуат бар. Нарқызылдың қасиеті жылдамдығында, күшінде, төзімінде ғана емес. Мінезінде. Мана, екі-үш айналымнан соң байқады. Жай ғана алда отыру қажет емес, арттан тықыр естілмеуі, мүлде озық болуы қажет екен. Бірінші ғана емес, мүлде озық! Асыл қасиет. Бірақ қуаныш па, қасырет пе? Мамай шал тағы да қалада оқып жүрген немересін еске алды. «Құдай-ау, Самарқан дей ме, Бұқар дей ме, баяғыда ертегіден ғана естіген бір шаһарға барып, бірінші бәйге алдым деп жазыпты. Қыстағыдай мылтық атудан ба десе, жоқ, оқудан... Үн... Өнберсітетін бастамай жатып бірдеңе ашқан ба, тапқан ба, әйтеуір неше жұрттың студенті жиылған жерде озыпты. Қуанған жоқ. Несі қуаныш. Озғанның талайын көрді ғой. « Бірінші болуға тырыспа! Озба!» - деп қанша рет айтты. Иә... Ол - әрине, адам. Ал мынау – ат. Бірінші келу керек. Озуы, жай ғана озу емес, басқаларға шаңын көрсетпеуі керек» [5, 81].

Бұл хикаятты ұлттық рухқа қойылған көркем ескерткіш десе де болады. Мамай ақсақалдың Нарқызылы тағы бірінші келгеніне барлығы наразы еді. Бәрінің бірінші келуі ықтимал еді, тек Нарқызыл емес. Анау дұрыс болмады, мынау дұрыс болмады деген қаңқу сөз көп болды. Осы жерде Мамай ақсақалдың қаладағы оқудағы немересін ойлауы керемет реминисценция. Салыстыру, саналы, санасыз салыстыру. Құдай-ау, мылтық атудан емес, оқудан... ол үшін көмескі, бірақ түсінікті. Қанша рет айтты алдыға түспе деп. Суреткер осындай толқыныстардан кейін барып, баяндаушының аузына сөз салып, сол арқылы Мамай ақсақалдың бейнесіне тоқталады: «Мамай ызалы кекесін, күңкіл сөздердің кейбірін құлағы шалғанымен, ешқайсысына назар аудармады. Ол топтан озып туған жан иесінің еншілі тақсыретінен бейхабар еді. Жұрттан асып шыққан, ерекше қасиет дарыған, кейін ұлы аталатын адамдардың тіршілікте дұшпаны көп болатыны, олардың данышпан танылмағы, қошемет көрмегі былай тұрсын, кейде құбатөбел көптің қатарына да ене алмайтыны, елеусіз, ескерусіз күн кешетіні жөнінде оқыған да естіген де жоқ-ты. Бірақ пенденің пендешіліген талай көрген. Ал ат жайын адам жайынан гөрі жетігірек білетін» [4, 96]. Хикаятта бәйгенің болмысы ішінен ашылған. Психологиялық тартыс, ат баптау, атты тану, бәйгені өткізу мәдениеті, ішкі арпалыс, бәйге алдындағы дайындық тағы басқа көптеген танымдық дүние хикаятта кеңінен ашылады. Осы салада көркем энциклопедия десе де болады. Дегенмен жанкүйердің көбі Нарқызылдың шабысынан шаршады. Қызық жоқ, қыздырма жоқ. Келеді, бірінші орынды алады. Осындай бәйге бола ма екен. Осы жағдайдың барлығын байқаған басшы ерекше шешімге келеді:

«Осыны байқаған Басшы бірде бәйгені Нарқызылдың қатысынсыз өткізбек болған. Бірінші жүлдені шаппай бермек. Нарқызылдың қалай да озатынына сенгендіктен ғана емес. Өзі жылқышының баласы, оның үстіне дәрігерлік мамандығы бар, ат жайына жетік Басшы Нарқызыл қатысқан бәйгелердің басқа жүйріктер үшін ауыр соғып жүргенін кәміл андаған. Ересек тартқан, әрі қуанып алған шабандоз бала қазір алғашқы жолғыдай шырқап ұзамайды. Желікпейді. Екі-үш жүз метр шамада созылады да отырады. Әрі ат артық күш жұмсайды. Әрі көлденеңнен қиған жұрт көп ұта алмайды. Бірақ қалған балалар әне жетем, міне жетеммен аттарын қыстауды қоймайды. Сонда да аралық қысқармайды. Жүйріктердің көбі қаракшыға қалжырап келетін. Кейбір аттардың бәйгенің сұрқын кетіріп, бес айналымды түгел өткеруге шамасы жетпей, жол ортада қатардан шығып қалатын реттері де ұшырасады. Алайда, ат иелері бас бәйгені Нарқызылға шаппай беруге бірауыздан қарсылық білдірді. Жай уақытта қалтықсыз тыңдайтын Басшыға наразылықтарын жасырмаған. Әрине, жүлдені тайталассыз беру – намыс. Әйткенмен, мәселе намыста емес-ті. Дәл осы жолы Нарқызылдың артта қалатынына, одан өз атының, өзі болмаса, басқа біреудің атының, тым құрыса, көрші аудандар – терістіктегі Шаған, ілгерідегі Нарын, арттағы Ақтоғай, Қарқаралыдан құдай айдап келе қалған әлденендей бір жүйріктің озатынына әркім-ақ сенеді. Бірақ амал не, жамандатқыр Нарқызыл тағы да шырқырап бірінші келді» [5, 71]. Бірақ Нарқызыл тағы бірінші келеді. Тіпті содан кейін де әңгіме ушығып, Нарқызыл туралы, бәйге туралы әңгіме толастамады. Ақыры тағы бір үлкен бәйге облыс орталығы Семейде болады. Алыпқашпа әңгімеден Мамай ақсақалға үзік-үзік жеткендері оның ойына аландаушылық әкелді. Аттарды қабырғадан қарғытып, ордан секіртеді екен, мүйнет, секөнтпен шабады екен, атқа үлкен кісілер мінеді екен, бәйге атқа емес, адамға беріледі екен деген қаңқу сөзге күліп, қауыптенгенген де. Кім біледі ат жазым боп қалса қарғып жүргенде. Абырой болғанда бәрі басқаша болып шығады. Кәдімгі жарыс. Тек ипподром шағын. Сондықтан айналым көп. Аттар солдан оңға емес, оңнан солға шабады екен. Сол арасы түсініксіз Мамай бастаған қарттар біраз

қарсылық етіп көріп еді тыңдаған ешкім болмады. Жазушының тілімен айтқанда «жамандатқып Нарқызыл» тағы бірінші келеді. Мамай қарт енді әңгіме тоқтар деп ойлаған. Жоқ, олай болмай шықты. Тағы баяғы әңгіме. Енді бір айналым болғанда, енді бір жарты айналым болғанда. Хикаяттағы ұлттық мінезі ерекше көрініс тапқан осы Мамай қарттың бейнесі. Оған бірнеше мысал келтіріп өтейік: «Мамай әп-сәтте әудем жер ұзаған аттардың ең алдында, есік пен төрдей жерде өзінің Нарқызылының кетіп бара жатқанын көрді. Дауысының қалай шығып кеткенін өзі де білмейді. «Аруақ! Аруақ!!» - деп күңіреніп айғайлады да, бойындағы бар күші сонымен сарқылғандай, сылқ етіп отыра кетті. Содан бәйге біткенше зор денесі қушия бүріскен қалпы, қимылсыз, үнсіз қалды». Арқасы ұстаған қарттың бейнесін соншалықты байыпты бейнелеген. Аруақ көтеріп кетіп, күңірене екі рет айқайлап жіберген соң, бар күші сарқылғандай сылқ ете түсуі қандай нанымды. Зор денесінің қушия бүрісіп отырып қалуы, айналған дүниенің ұсақ кейпіне сыймай отырған асылдың соңғы тұяғы екенін көрсетеді. Жалпы Мамай қарттың бейнесі хикаятта жан-жақты ашылған. Өмірдегі прототипінен біз бейхабармыз. Бәлкім жазушы ол кейіпкерін толық аша алмауы да мүмкін. Дегенмен оған деген ыстық махаббаты шығармада айқын көрініс тауып тұрады. Мамай қарттың ұлттық рухын, адамдық биігін, адамдық табиғатын көркем аша білген. Оқырман құшырланып, қарттың балаң қылығына риза болып, ерлігіне масаттанып отырады. Мамай қарттың ұлттық мінезіне хабар беретін бірнеше мысалды беруді жөн көріп отырмыз: «Жүйрігі он үш ауданның алдына шыққан Басшының қуанышында шек болмады. Атбегі шалды құшақтап, бетінен сүйген. Кейін арнап үйіне келіп, облыстық газетте басылған мақаланы дауыстап, өз аузымен оқып берген. Мақтапты. Ұшқыр екен, әр айналымды бірдеңе минут, бірдеңе секундта алып отырды, ақырында, өзінен соңғы Ортекеден жеті жүз метрдей алда келді деп, бәрін өлшемге түсіріп-ақ жазыпты. Бірақ мақаланың соңындағы: «Өкінішке орай, бәйгенің кесімді межесі шын жүйріктерді сынауға мүмкіндік бермеді. Енді тым құрыса бір айналым болғанда ортеке озатын ба еді, Нарқызыл озатын ба еді – бұл жағы көрермен қауымға белгісіз күйінде қалды», деген сөздер көңілге қаяу түсірген. «Атасының басы!» деді Мамай, жас та болса жолы үлкен қонағын ұмытып. Әуелде мән бермегенмен, кейінгі кезде мұндай сөздер титығына тие бастаған. Бірақ көргені көп қарт атбегі газеттегі журналист қана емес, талай жұрттың әлгіндей оймен кеткенін іштей мойындауға мәжбүр еді. Енді бір айналым... Енді бір айналым болса...», тағы бір жарыстан кейін: «Дау осымен тынған шығар деп жан-жағына қарап еді, былтырдан бергі жүзтаныс, мана, бәйге басталардан бұрын сараң болса да шүйіркелесе сөйлесіп отырған атбегі, бапкер қауым тағы да: «Қап, енді бір айналым болғанда!... – десіп, өкінісіп тұр екен. Мамай айтарға сөз таппады. Суық жымылып, сырт айналған» енді бұл алыпқашпа әңгімеден өтіп ауылға келгендегі естіген әңгімесі: «Көлденең жұрт – көре алмаушылықтан, іштарлықтан айтар. Ал ауылдағы ағайындікі не? Бала-шағасының несібесін осы Нарқызыл жеп жүргендей, бұл жығылса, тек өз аты бәйгеден келердей, тіпті, басқа ауыл да емес, басқа ауданның жүйрігі – Ортекенің тілеуін тілегендерін қайтерсің. «Енді бір айналым болғанда, Ортеке...» [6, 25].

Мамай қартты күйдірген осы бопса әңгіме еді. Одан кейін де талай жарыстан Нарқызыл озып келеді. Тағы бір үлкен жарыста Мамай шынында тағы бір айналымның қосылуын сұрады. Басшы «Ақсақал, бала боп кеттіңіз бе!» деді. Мамай ақсақал өзі қысылып қалады. Нарқызыл ең соңғы аламан бәйгеден де бірінші болып келеді. Бірақ оған жасалған қастықты, аяр қастықты ешкім білмей өтеді. Өйткені оны таба алатын Мамай қарт дүниеден өтіп еді. Оның күйігіне назар аударған адам болмады. Жақсы адам еді, бапкер едінің төңірегінде ғана әңгіме болды. Автордың көркемдік қуаты сонда, кейіпкерінің ішкі өзгерісіне қарай мотивті де өзгертеді. Оның өзгеруі, мәңгілікке аттануының мотивін соншалықты қуатты береді. Бұл көркем әдебиеттегі ерекше шешім. Гогольдің хикаяттарын, оның «нарратив» принципін зерттеген ғалым Сергей Васильевич Овечкин былай дейді: «Сложность персонажа создается тем, что его динамизированная точка зрения способна занимать в сюжете позицию, с которой открываются определенное, новое для персонажа, видение мира и определенное слово в нем». Сондықтан Мамай қарт басқаша бола алмайды. Ол өз кезінде біркелкілікке сыймайтын тұлға болатын. Оның даралығы жазушы шеберлігімен айқын бедерленген. Оқырманның оның тұлғасына ұмтылатыны сондықтан. Мамай қарт бойында ұлттық характерді сақтаған тұлға ретінде толық бейнеленген тұлға деп айта аламыз. Жазушы Нарқызылды ең соңғы сапарына да символдық мәнде шығарып салады. Адам қолынан жасалған қастықтан бәйгеге жарамай қалса да ең соңғы күндерінің өзінде Нарқызыл үйірдің алдын бермей кетіп барады. Хикаяттың түйіні осылай аяқталады: «Жазылып жайыла берген жылқы тағы да шұбыра жөнелді. Шерудің басында солтақ қызыл ат. Тұлпар туған, талайына тек алда болуға жазылған Нарқызыл осы бетінде қасапханаға да ең алдымен кіруге тиіс еді. Мүйіз тұяқты мал болып туса да, жайсаң азаматтың өмірін кешкен Нарқызылдың көзінен бұл дүниенің жарығы ұшар сәтте, әлде одан біраз кейінірек, әлде біраз бұрынырақ Сартеректің сыртындағы кең жазықта, немесе, Шағандағы, Нарындағы, немесе,

казактың байтақ даласының басқа бір түкпіріндегі жарыс жолында әзір назарға түспеген, атақ-абыройға жетпеген, ертең-ақ Нарқызылдың, Ортеке мен Шаңтimestiң, Қасқырқұлақ пен Ақтабанның жолын қууға тиіс, үкіленген, жал-құйрықтары сүзілген, бауыры тартыла жараған жүйріктердің жаңа бір тобы сап түземек. Өз тағдырының қалай аяқталарын біле ме екен солар? Білмейді. Білсе қайтер еді? Бәрібір алға ұмтылар еді деп ойлаймын мен. Өйткені, өз бойындағы табиғат сыйлаған айрықша қасиетті қалтқысыз кәдеге асыру – жүйрік атаулыға еншілі, оның сүйегімен кетер мінез».

Мамай қарттың шабандоз баптауы да ғажап еді. Хикаяттағы сондай бір шабандоз Есен болатын. Есен мен Мамай ақсақалдың арасындағы диалог ғажап. Есеннің жауабы-нақты және асқақ. Асқақтығы іштей шиыршық атып тұруы, сонау түрік заманының ұлы күшін байқатар қайнаған қанымен бәйгеге дайындығы, күлкілісі балалығы, және Мамайдай қартпен тілдесе алатын статусы:

«-Жел жағын берме, - деді Мамай шабандоз балаға. – Дүрмектен оқшауланып, шет жағалай жүгірт. Атың шаң қаппасын. Бел ортадан ілгеріде бол. Бірақ қызба. Төртеу-бесеудің соңын ала отыр. Тек алдыңғы аттан көз жазып қалма. Мөлшерден тыс озғындап кетіп жүрмесін. Содан соң... – Атбегі шал ентігін басып, кеудесін кере дем алды. – Қасқырқұлақты қалт жіберме. Еліктен сақтан! Үстіндегі бала ересек көрінеді, жанаспа. Құйысқаныңа шылбырын іліп алып, сүйретпеге салдырып жүрмесін. Егер... егер сондай жағдай бола қалса... кім болса да мейлі, бөгелме, қамшымен тартып жібер... – Манадан бері ат үстінде жайбарақат отырған бала қолындағы қамшыға қарап қойды. Шырмауықсыз, сида тобылғы сапты, ұзын, жіңішке өрімді кішкентай ғана қамшы; алақанын орай белбеулеп ақ дәке байланған. – Арам адам қашанда қорқақ келеді, – деді қарт Мамай шабандоз баланы бекіте түсіп. – Тайсақтамасаң болғаны. Содан соң... атыңның көзіне тер құйылмасын, ауық-ауық қабағын сүртіп отыруды ұмытпа. Қамшыңның өрімін бүктей ұстап, оқыс қимылдамай, еппен еңкейесің ғой. Тегіс, қауіпсіз жерлерде, әрине. Сосын... – Айтар ақыл көп – уақыт тығыз. Аттардың алды ойқастап, топтан бөліне бастады. – Жер ыңғайын аңдап отыр, - деді Мамай асығыс. – Сай табанымен шаппа. Апан, жырасыз болмайды. Қалың шөп жасырып жатқан пәлесі көп. Өрге тура салма. Алыстан аңғарып, аз-маз айналма болса да, түйетайлы тұсынан қинамай шық. – Осының бәрін, манадан айтып жатқанын түгел, бүге-шігесіне дейін шабандоз баланың өзі де біледі. Бұл - Мамайға да мәлім. Бірақ әр жолы жаңадан қайталап шығуды міндет санайды. Еске түйю үшін емес, көңіл делбеу үшін. Аттардың алды тойшы жұрттан оқшаулана бастады. – Айтпақшы... – Мамай жан-жағына қаранып еді, қолхоздың жаңа бастығы аулағырақта, өзі құралпы үш-төрт жас жігітпен қолдарын сілтесіп, қыза сөйлесіп тұр екен. – Есен, айналайын, жаның қысылмаса, аруақ шақырма. Тек бәйгеге ілінсең, қарақшыдан өтер кезде би атаңның атын жаңғыртарсың...» [5, 25]. Мамай қарттың айтқан сөздерінің барлығы үлкен маманның сөзі. Атқа қалай отыру керек, жер жайын аңғарып отыру тағы қажет. Мамай қарттың ақылын философиялық толғаныс деуге болады. Соның ішіндегі «Арам адам қашанда қорқақ келеді», «Жел жағын берме», «сүйретпеге салдырып жүрмесін», «Атың шаң қаппасын», «Сай табанымен шаппа. Апан, жырасыз болмайды», «Өрге тура салма», «Тек бәйгеге ілінсең, қарақшыдан өтер кезде би атаңның атын жаңғыртарсың...», осы тіркестерде Мамай қарттың үлкен ат баптаушы екендігімен ұлттық характері бірге көрініс тапқан. Ал оны тыңдап тұрған атасының айтып жатқан бар ақылын өзі де жатқа білетін сондықтан үндемей тыңдап тұрған. Ең соңғы сөзге бірақ шалт жауап береді:

«-Өткен жылы мұғалым ұрысқан, – деді Есен ер үстінде қозғалақтап. Тізгінін икемдеп, жүруге ыңғайланған кейіп танытып. – Оқушысың, дінге сену – надандық, аруақ жоқ деп. Қарт Мамай тосылып қалды. Бірақ бойын тез жинап алды. – Осыны айтқан адамның өзі надан, - деді нығырлап. – Бұл – дін емес. Өзі атадан тумаса, аспаннан түсіп пе? Аруақ жоқ деген адам... – Сөзін аяқтамады. – Жарайды, ұрсатын болса. Алайда, бірінші алда-жалда сәті келіп, озатын күн туса, тайталасқа түскеннен бастап, топтан сытылып шыққанша, одан қарақшыға ілінгенше би атаңа ішіннен сыйынып отыр.

Тынышсыздана бастаған жүйріктің маңдайынан сипады. – Маңдайың ашылсын! Жолың болсын! – деді балаға». Бұл жерден біз баланың характерін айқын байқаймыз. Атасын да құрметтейді, бірақ мектепте де... басқа көзқарас бар. Өйткені балаға ұрысқан. Дін жоқ, аруақ жоқ. Саған айтуға болмайды деп. Осындай сана «тазалаудан» қанша ұрпақ өтті десеңізші. Ұлтты «ұлтсыздандыру» тегіс жүріп жатты. Көркем шығармада соған өткір жауап берген суреткердің бірегейі Мұхтар Мағауин болды. Баланың портретін беруде де жазушы шеберлік танытады:

«Нарқызылдың үстіндегі жұқа тоқымды, жапырақтай ғана құрама ерден бойы сәл ғана асып отырған қалқан құлақ, дорба ауыз, кішкентай, арық қара ұл үнсіз, салғырт. Бірақ атбегі шал жақсы біледі: бір сөзі қалт кетпек емес. Оның үстіне ат жайына кәріден әрмен жетік. Аламан бәйгенің әдіс-тәсіліне әбден қаныққан жел тақымның өзі. Бірақ бүгінгі жарыс та, ат та бұрынғылардан мүлде өзгеше. Мамай со жағынан ғана ептеп қауіптенеді» [6, 21]. Осындағы «қалқан құлақ, дорба ауыз», «жел тақымның өзі», деген тіркестерден баланың құймақұлақ және зерделі екенін байқайсыз. Сондай-ақ, атасының егер біреу-

міреу жақындап суретпеге салса, тағы басқадай қылық көрсетсе қамшымен тартып жібер деген сөзіне үнсіз жауабы ғажап шыққан. Ол «Манадан бері ат үстінде жайбарақат отырған бала қолындағы қамшыға қарап қойды» деген сөздер арқылы ішкі рухын, ерік жігерін көрсетіп отыр.

Мамай қарттың әр қимылынан ұлттық рух жапырақ жайып өсіп тұрады. Көпті көрген қария өзінің қаладағы немересіне де ұсақ-түйекке араласпа, күнделікті күйбең тірлікке араласпа деп үйретуші еді. Қашан да қанға сіңген қасиет, таным биігі осы кейіпкер бойынан мол табылады. Сол қасиетінен айнымаған қарт енді жылдам айтып Есеннің құлағына құйып тұр:

«Қазір ержеткен, үлкен қалада оқуда жүрген немересіне: күнделікті күйбең тірлікте көзге шалынба, дүрбіл бәйгеде, азаматтың ар-намысы, қажыр-қайраты сынға түскен шақта ғана майданға шық деп қаншама мәрте айтты екен! Міне, қазір де аталас жамағайынның баласы, кішкентай Есенге: «Тізгініңді іркіп ұста! Көңіліңе желік кірмесін! Қайтсем де бірінші келетін шығармын деген астамшылыққа берілме!» - деп тұр. «Шығандап озба! Арқан бойы ғана алда отырсаң жарар. Ең соңғы шешуші сәтте, тура тілге түскенде ғана барынды сал!» - деп тұр» [1, 82].

Есеннің бейнесі де ерекше. Суреткердің нәзік те терең психологиялық шеберлігі Есеннің қимылынан көрінеді. Тағы бір қайталап айтамыз. Біз оны прозадағы поэзия дейміз: «Манадан бері ат үстінде жайбарақат отырған бала қолындағы қамшыға қарап қойды». Қандай ғажап дәлдік. Жазушы поэтикасы арнайы зерттеудің объектісі болмақ. Сол Есеннің өз өнерінің шебері екенін жазушы шебер көрсете білген. Сондай көркемдік фактордың бірі Мамайдың Нарқызыл үшін соңғы болған аламан бәйгеге дайындау барысында көрініс табады. Мамай ақсақал бәйгені біраз дайындап келіп ары қарай жас адамның ұзаққа айдап дайындауы керек сәтте оқудан келген ғалым немересін отырғызбақ кезінде көрініс тапқан. Нарқызыл отырғызбайды. Мамай қарт өзі мен Есеннен басқа ешкімді отырғызбайтынын бірден сезеді. Сондықтан арнайы жайлаудан Есенді шақыртуына тура келеді. Міне осы сәтті жазушы қалай суреттейді соған тоқталып өтейік: «Амал жоқ, жайлауға шығып кеткен, өзі құралпас балалармен бірге күнұзақ суға шомылып, асық ойнап, түйетабан, биешек қазып, бүлдірген терудің соңында жүрен Есенді мезгілді уағынан бұрын шақыртып алғызды. Бес жыл бірге шауып, бірге туғандай үйреніскен Есенмен Нарқызыл оқырана табысты. Жасы он үшке шықса да ірілене қоймаған, қалқанқұлақ, қатпа күйінде қалған қағанақтай Есен алғашқы күні беліне қоржынның екі басы толтырылған құм артылған Нарқызылды өрлі, еністі, қияқты, бетегелі сауырда оңды-солды ойқастай, он-он бес шақырымға жүгіртіп әкелді» [2, 69].

Хикаятта жүйрікті баптаудың небір күрделі жолдары кеңінен таратылып айтылады. Және де оның барлығы табиғи түрде жүріп отырады. Шығарманы оқыған оқырман этномәдениеттің негізін өзіне қалайды. Елдікке, ерлікке құштар жастың барлығы Есеннің орнында болғысы келеді. Жалпы Есен әлі толық зерттелмеген тип. Өмірде бар, бірақ өнерде мол орын берілмеген бейне. Мұхтар Мағауин оның психологиясына кең талдау жасайды. Осы шығармада ерекше ұлттық танымымен көрінетін бейне, басқарма тұлғасы. Кеңестік дәуірде қалыптасқан көптеген орындаушы типтерден өзгеше тұлға. Ғылымға жақын. Өз бағытында кең ойлайтын азамат. Мамай қартпен болған диалогы арқылы кейіпкер бейнесіне тоқталып өтейік:

«- Қалай, ата? – деген осы кезде қарт Мамайды қайта тапқан басқарма. «Жаңа дәуір» колхозына осыдан бірер ай ғана бұрын шаһардан келген, жасы кіші, қызметі үлкен Қадыржан атын атамай, ақсақал деп құрметтегенімен, ұлыққа тән үлкендікпен салқын сөйлесетін. Енді бұрынғыдан әлдеқайда кішірейіп, ата деп тұр Мамайдың іші жылып қалды. – Біздің ат... Сіздің Кубас нешінші келеді? Қалада ипподромда ат жарысының әр түрін көп қызықтаған, қазақтың бәйгесін бұрын көрмегенмен, ол туралы көп оқыған Қадыржанның көңіліне мына, жіті жүріспен қырдан асып бара жатқан дала жүйріктері айрықша әсер еткен. Мамайдың ат баптау тәсілін шет жағалап болса да көрген. Кубас туралы ауыл адамдарынан бірталай алып қашты әңгіме де естіген жас басқарманың пайымдауынша, Мамай – аңыздағы Толыбай сыншының төңірегіндегі адам» [4,69].

Қадыржан «Біздің ат... Сіздің Кубас нешінші келеді?» дейді. Осындағы алдымен біздің ат деп барып, кейіннен сіздің ат деуінде кішіпейілдік жатыр. Әйтпегенде сол өзі басқарып отырған елдің аты болғандықтан біздің ат деуінің өзі орынсыз емес еді. Алайда ақсақалдың аңызды тұлға екенін білетін. Мамайға кейіннен де көп жылдар қамқор болып жүреді. Ақсақалдың өнеріне қашан да құрмет көрсетіп жүрді. Ғалымдығы биік азаматтың пысықтығы, жоғарыға норма орындап жағынуы жағынан тәжірибесіз еді. Түрлі жолдармен жоғары жақтың талабын орындауға шорқақ болатын. Ақыры ғылым жолымен Алматыға ауысып кетеді. Осы сәтті жазушы былай суреттейді:

«Бұл кезде осыдан біраз бұрын қазақ жылқысының қазанат тұқымы туралы еңбек қорғаған Қадыржан Алматыға, ғылым мекемесіне ауысып кетті. Басқармасы ғалымдыққа жеткенмен, шаруашылығы оңала қоймаған, қайта, мемлекетке ет тапсыру, астық өткізу саласында артта қалған «Жаңа дәуірге», «Сарқамыстан» Білгір Бекен келді» [2, 147].

Бұл Қадыржанның елден кеткен кезі еді. Жалпы елдегі сақталған ұлттық қасиетті сақтау, бар нәрсені ғылыми жағынан дамытуға бейім, терең қамту оның табиғатында бар еді. Ауылға ең алғаш келген кезінде Мамай ақсақалдың айтқанын екі етпей орындауы, қиын да болса қандай да шешімге бара алатынын байқатады. Мамай қарттың атбегілік қасиетін бірден таныған басшы болды. Біз атбегі мен басқарманың диалогына назар аударайық:

«- Бір қызғылт ат бар... – Сұраққа жауап емес, таңертеңнен бері көңілінде тұрған түйткілді сөз. – Қызылыңыз ... қандай? Қызыл ат бола ма? – Қызыл ат деген... қызыл емес, көкшіл боз, сауырында, омырауы мен мойнында қызғылтым түктері бар... Қазақтың қызыл ат дегені – осы. Қыналы боз деп те айтады. – Сонда Қубас екінші келді ғой? Мамай болмашы жымыды. – Оны істің сәті, аттың бағы біледі, шырағым. Мүмкін, екінші, мүмкін, үшінші, төртінші, мүмкін, тіпті... Бәрі де шама, долбар... – Жаңа қызыл ат бірінші келді дедіңіз ғой. – Бірінші келді дегем жоқ. Бірінші келер еді... «Ат шаппайды, бап шабады» дегенді естуің бар ма? Солай, шырағым. Жүйрік аттың бабын айтқаны да. Жабыдан туған шобырды қанша баптасаң да, қазанаттан шыққан арғымақпен теңеспейді. Ал мынау – қазанат.

Қай колхоздікі? – деді ақсақалдың екіұшты сөзінен соң бәйгенің басын алармын деген көңіліне қаяу түскен жас басқарма. – Көрші «Балқыбектен». Бірақ жеке меншік көрінеді. Бала-шағасы көп бір жас жігіт. – Шырағым, - деді кенет қызынып. – «Ердің атын ат шығарады» деп тегін айтпаған. Осы қызыл атты сатып ал! Бәйгенің алды сенікі болады! Абыройың көтеріледі! Елің сүйенеді! – Сата қойса, - деді басқарма көңілсіз. – Қазақ бәйгеден келген атын сатушы ма еді... Сатады, - деді қарт күрсініп, - Сатады... Егер тірі шықса осы бәйгеден...». Мамайдың осы сөзін ішіне түйіп кетеді. Атбегі қарт одан ары барлық атты қарап өзі іштей баға беріп өтеді. Атбегінің бұл қасиеті шығармада кең өріс тауып суреттелген. Сондай бір сыны сырттан келген арғымақтарға берген бағасынан көрініс табады:

«Кейінгі кезде көбейе бастаған, асыл тұқым аталатын, былғары ер-тұрманды, тірсегі тік, бауыры көтеріңкі, жоңы тайқы, өкпесі сығыңқы, тұрқы қысқа, ұзын сирақ өңшең жирен мен күреңдерді төңіректеді. Сыр-сипатын, қасиетін тануға тырысты. Суыққа төзімсіз, ыстыққа шыдамсыз. Басқа өлкеде өсіп-өңген жануарлар. Әйткенмен, күйі келіссе қаншаға шыдар еді...». Елдің көркі болған ұлттық ойындарды жазушы кең, бояуы қанық етіп суреттейді. Бейнебір есте сақтап қалсын дегендей. Бәйгелер ұзаққа шауып кеткенде ұлттық ойындардың басқа түрлері қатар жүріп жататыны белгілі. Жазушы қаламынан осы ерекшелік те тыс қалмаған. Жазушы өзінің көркемдік мақсатының бірі халықтың өз байлығын үзіп жұлып алмай кешенді түрде көрсетуге ұмтылуында деп түсінеміз. Ат үстінен күш сынасып жатқандарды жазушы былай суреттейді:

«Әр ауылдың дәмелі жігіттері, таңдап мінген салпы ерін, қоян жақты, бұқа мойын, бітеу шоқтықты, қақпан бел, жалпақ сауырлы, күлте шаша, қақпақ тұяқ сом аяқты, жал-құйрығы қаба, ұзын, жатаған аттарымен қоса қайысып, шеке тамырлары білеудей болып, үзенгілері қақ айрылардай табандаса тартысып жатқанда Мамай әлі ерте екенін біле тұра, жүйріктер айдалған жаққа қарайлай берген» [5,66]. Атбегінің есіл-дерті бәйге жақта, айдалғанына көп болмағанымен сол жаққа қарайлай береді. Ойында бір алаң бар. Көз алдына қызыл ат келе береді. Мамайдың көз алдында сол қызыл ат. Иесі мен шабандоз баланың әр қимылын бағып Мамай бағып жүр десе де болады. Оған мына суретті сөз дәлел бола алады:

«Көз алдына – сәске түске тармасқан көктем күнінің қызуымен еркелене маужыраған, сағымға орана бастаған сары дала емес, манағы тәует бас, кең сағақ, құлан жал, күлте құйрық, серек тұрықты қызыл ат. Оның кеседей төңкерілген, дөп-дөңгелек, тіп-тік құйма тұяғы, қысқа, шымыр топайы, етсіз, қу жіліншігі сіңірлі мая тірсегі, кең сербегі, салқы төсті, қуыс қолтықты арыстан кеудесі... Желбіреген кең танаулы, көтеріңкі жұқа кеңсірікті, қырым етсіз тықыр терілі, сүйекті, ұзыншақ басы... Иесі жүйріктің белі талығады деді ме, шабандоз баланы артына мінгестіріп, қызыл атты қосарға алыпты». Мамай қарттың қызыл атқа шын есі кеткен. Басқармаға да батырып-батырып бағана айтқан. Басқарма да Мамай қарттың әулиелігіне сене бастаған. Өйткені аман келсе деген еді. Енді міне қызыл ат өлім мен өмірдің арасында жатыр. Иесі бопау жігіттің көңілі бос екен. Не істерін білмейді. Сасқалақ күйде. Мамай бала боп кетті, жоқ іштей шиыршық атып қатуланып алған. Жігітті тығырыққа тіреп қуырып барады. Ес жиғызбау керек. Қалай болғанда да қызыл атты алу керек. Осы сәтте Мамайдың бастырмалата айтқан сөздері оның арқалы атбегі екенін көрсетсе, басқарма жігіттің де танымының жоғары екенін байқаймыз. Ол ең алдымен Мамай қарттың дегбірсіздене жылқыға төніп тұрғанын байқағандығынан білінеді. Енді ол Мамайға қосылып ап жігітке атой салды. Екі жақты қысымға жігіт шыдамады. Мамайдың жігітпен диалогына назар аударайық:

«-Өлсе... – деді Мамай, - өлсе обалы маған, сат. Атқа мініп қайда барасың? Астыңда өкіметтің машинасы жүр. Бала-шағаға айран, сүт керек емес пе? Орнына сиыр ұста. Немесе бие сау. Айт, қане, атыңның жаны үзіліп кетпей тұрғанда. Соғымдық тайыншасымен қоса бұзаулы сиыр аласың ба, құлынды бие аласың ба? – Е, айт, - деді саудаға араласа бастаған басқарма да. – Айтсаң болды, сделка... айырбас жасалды дей бер. Өлсе...

- Өлсе, орнына колхоздың малын емес, өзімнің жалғыз биемді берейін, - деді Мамай. – Бол, шырағым, аттың тағаты қашып барады.

- Жалғыз ұлым бар еді, - деді шофер жігіт. - Өнеугүні ғана беске толды. Ашамай ер жасатып едім. – Қайтадан кемсеңдеді. – Атты, содан соң ботаны жақсы көреді. Саудаға онша құмартып тұрмаған, әрі жылауық жігіт жүйкесіне тиген басқарма тыпырши бастады. Жығылуға жақындап, әрең тұрған қызыл атқа тағы бір қарады да, кетуге ыңғай білдірді. Мамай да күдер үзген. – Онда түйе ал! – деді әбден ширьққан басқарма» [5,27]. Мамай қарттың әбден есі кеткенін мына сөзінен байқаймыз: «- Өлсе, орнына колхоздың малын емес, өзімнің жалғыз биемді берейін, - деді». Жігіттің көбесі сөгіле бастайды. Жалғыз ұлын есіне алады. Оның атты жақсы көретінін, немесе ботаны жақсы көретінін айтып өзінің беріктігін босатып алғанын сездіріп алады. Бірақ саудаға оншама құмартып тұрмаған кейіп танытады. Мамай қарт та, басқарма да күдер үзе бастаған. Дегенмен басқарма ең соңғы сөз сүнгісін жігітке салады. Ол «онда түйе ал» деген сөз еді. Жігіттің осал жерінен ұстайды. Әрі-сәрі болып тұрған жігіт сылқ ете түседі. Қызыл ат қолына түскен соңғы Мамай қарттың қимылына назар аударайық. Бірден атты тексере бастайды. Соның бір сәтін жазушы былай суреттейді:

«Алдымен, тері бұрқыраған суланған бауырға қол салды. Өңі жылып қоя берді. Қабырғасы жабық па деп ойлаған. Онда бармақ елі қазы іріп кетуге тиіс. Қайтсе де мал болмайды. Қаркөбен екен. Тек баптау кезінде арпа-сұлымен көп жемделген тәрізді. Атын қысқа қашықтыққа шабар ұшқырға балаған шопыр жігіт тоқжарау етіп қоспақ болған. Оның үстіне қамау терін шығара білмеген. Ақыры, міне» [3, 69]. Мамай қарт өзінің атбегілік, мал танитын емшілік өнерімен қызыл атқа тез арада «диагноз» қойып алғаннан кейін тез арада шешімтал қимыл әрекеттер жасайды. Осындағы зорыққан атты тұрғызып алуға жасаған әрекеті қандай десейсіңші. Соның бәрін суреткер атбегідей суреттейді:

«Дорба ішінен жаңа басталған бір жартылық және үлкен, қырлы екі стақан, содан соң қалың қағазбен оралған әжептәуір ет шықты. Арасында бітеу жанбас жүр. Мамай қалтасынан бәкісін алды да, епетеісіз ашып, жұқа үш жапырақ май кесті. Қарысып қалған жағын жазып, аттың ауыздығын сыпырды. Содан соң: «Мох... Мох... Же! Же!!» - деп тұрып, қою сілекей шұбырған езуіне майдың бір жапыраған тықпалады. Ат әуелде тісін қайзап, басып шайқалақтатып, қарсылық білдіргенімен, ақыры, әлде тілі мен таңдайының арасында еріп кетті ме, әлде қауяндап тұрғанда өңешінен жылмай өтті ме, әйтеуір ерекше жемді жеуге мәжбүр болған. Бұдан соңғы екі жапырақ тез жылжыды. Атбегі шал бөгелмей, жерге қайта еңкейген. Бірақ ет пен майға қол созған жоқ. Басы жаңа бұршіктенген боз жусанды қолын толтыра,бытырлата жұлды. Алақанының арасына салып, көгін шығара езгіледі. Содан соң аттың тұмсығына тосқан. Басын баурына тыға жағын ашырмай ұстап, қайта-қайта иіскеткен.

Ал, енді көрейік, - деген содан соң. Екі жігіт бірдей шірене итерген қызыл ат аяғын кібіртіктей басып, екі-үш аттады. Басы айналғандай, немесе сәл-пәл тыныстағысы келгендей, тартына бөгеліп аз тұрды, да мойыны салбыраған, құйрығы жансыз шұбатылған қалпы ілби аяндап жүре берді».

Мамай қарт шын мағынасында аса сыншы атбегі болатын. Біз Мамай қарт Мағауия ақсақалдың прототипі деп болжам айтамыз. Көпті көрген ұлттық мінездің қасиеті бойына дарыған ел ағасы болғанын Шығыс өңірі жақсы біледі. Жазушы оны бағалағанда «Мамай – аңыздағы Толыбай сыншының төңірегіндегі адам» дейді. Атбегіге бұдан қадірлі теңеу жоқ. Сондықтан жазушының Мамай ақсақал көзімен бағаланған сәйгүліктердің кескін келбетіне тоқталмау шығарманы танымау деп түсінеміз. Әр атқа баға беру арқылы жазушы өзінің этнотанымының тереңдігін мейлінше танытқан. Поэзияда Абай мен Ілияс ақын болса, прозада Мұхтар Мағауин деп айта аламыз. Хикаятта «күзгі мерекеге ауданның бетке шығар, дәмелі аттары түгел жиналды» деп келіп әрқайсысына тоқталады. Осында Шимойын, Қасқырқұлақ, Шаңтимес, Ақтабан, Кертөбел тағы басқа жалынан жел ескен әр бәйгеге өз қасиетіне қарай баға беріледі. Біз Мамай қарттың осы аттарға қарап, сыншылық айтқан жерін шығарманың ең биік шыңы деп танымыз.[7]

Мұхтар Мағауиннің ұлттық танымның энциклопедиясы десек те болады. Жазушының «Жүйрік» хикаяты ұлттық танымның, ұлттық рухтың мәйегі болып келесі ғасырларға еркін енетініне сенімдіміз.Ендеше, рухы жағынан Мұхтар Мағауин шығармаларының кейіпкерлері ұлтына еңбек етуді, рухани сатылмауды көздеді. Ол оның шығармаларындағы басты кейіпкерлерінің характерлерінен көрініс тауып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бекниязов Т. *Ұлттық характер. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі.* – Новосибирск, «Талер-Пресс», 2006. – 398 б.
2. Қоңыратбай Т. *Қазақ эпосының этникалық сипаты.* Филол. ғылым. докторы. Автореферат. – А., 2002. – 50 б.
3. Мағауин М. *Шығармалар жинағы. 1960-2002 жж.* – А.: Қағанат – ФМО баспасы, 2002. –Т. 1. – 549 б.

4. Кәмәләшұлы Б. Қазақ халқының салт-дәстүрлерінен (Бүркіт, қасқыр, ит және аң-құс терілеріне қатысты салт-дәстүр, сенім-наным, әдет-ғұрып, жосын-жоралар, ырымдар). – Өлгий қаласы, 2004. – 100 б.
5. Әуезов М.О. //«Қазақстан». Ұлттық энциклопедия /Бас. Ред. Ә.Нысанбаев. – А.: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1999. – 720 б.
6. Ковалев. Вл. А. О стиле художественной прозы Л.Н. Толстого. – М.: Издательство Моск. Униве., 1960. – 63 с.
7. Ибраева А.Д. С.Шаймерденов шығармаларының жазылу тарихы//Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы 2015 №3(53) 166-170б

Аннотация

Токсамбаева А.О.¹,

¹Государственный университет имени Шакарима города Семей

Сүлейменова К.К.²,

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая

НАЦИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ КРУГАХ ТРАДИЦИЙ

В данной статье говорится о национальном характере художественных традиций. Для раскрытия основной мысли статьи приводятся анализы героев произведения М.Магауина «Тазының өлімі». Мастерство писателя подчеркивается через образ Ястреба. Который является олицетворением величия казахского народа. Через какие черты характера ястреба можно увидеть особенности национального, в каких ситуациях они проявились подчеркивается в данной статье. Статья предназначена для исследователей литературы.

Ключевые слова: Национальный характер, приключения, герой, национальный дух, художественный характер, историческое знание.

Annotation

Toxambayeva A.O.¹,

¹State University named after Shakarim Semey

Suleimenova K.K.²

²Kazakh National Pedagogical University named after Abai

NATIONAL CHARACTERISTIC ON ARTISTIC OF TRADITIONS

This article refers to the national character of art traditions. To expand the main idea of the article the analyses of Magauin's heroes «Tazynyn olımy» are given. Writer's masterpiece stresses through the image of a hawk. That is the epitome of greatness of the Kazakh people. what character traits of a hawk, you can see the features of national, in what situations they were highlighted in this article. This article is intended for researchers.

Keywords: National character, adventure, character, national spirit, artistic character, historical knowledge.

МРНТИ 17.82.10

Қ.Т. ТӨЛЕБАЕВА¹

*¹Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

Г.О. МҮРСӘЛІМ²

*²Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

Қ.АЛТЫНБАЕВ - ӘДЕБИЕТ НҰСҚАЛАРЫН ЖИНАУШЫ, ЗЕРТТЕУШІ

Түйіндеме

Мақалада халық ақыны Қалихан Алтынбаевтың әдебиет нұсқаларын жинау және зерттеудегі еңбектері қарастырылды. Қ.Алтынбаевқа әдебиет нұсқаларын жинап, халық игілігіне жарату туралы бағыт бағдар берген Ә.Марғұлан мен Ә.Қоңыратбаевтардың хаттары архив деректері бойынша ұсынылды. Қ.Алтынбаевтың ойлы, мазмұнды, ғылыми құндылығы өте жоғары публицистикалық туындыларында тарихи шежірелік мәселелерді, олардың шығу тегінің этимологиялық қырларын, топонимдік атаулардың тарихи-әдеби негіздерін, олардың тарихи, танымдық және тағылымдық мән-маңызын жан-жақты толымды түрде талдап жазуымен құнды. Қ.Алтынбаев еңбектеріндегі ауызша тарих айту дәстүрінің ел өткенін түзудегі ескі аңыздар, дастандар, әдеби мұрадағы деректерге баса көңіл бөлетіндігімен ерекшеленеді. Қ.Алтынбаевтың әр жылдары әртүрлі баспадан шыққан мақалаларына, әдеби мұраларына әдеби талдау жүргізілді, зерттеп қарастырылды.

Түйін сөздер: әдебиет, мәдениет, зерттеуші, еңбек, мақала, шежіре, ұлт, жазушы, хат, ғалым, тақырып, идея, айтыс.

Халықтың өткен тарихы мен мәдениетін, жалпы рухани дүниемізді жаңғыртып, толықтыру ісі ғалымдар мен зерттеушілердің ғана емес, әрбір ел азаматымын деген жанның ізденістері нәтижесінде жиналар мұра екені заңдылық. Осы тұрғыда Қ. Алтынбаев еңбектеріндегі ауызша тарих айту дәстүрінің ел өткенін түзудегі ескі аңыздар, дастандар, әдеби мұрадағы деректерге баса көңіл бөлетіндігімен ерекшеленеді. Жалпы, қазақ шежіресіне тән өзіндік халық тарихын танытатын категориялар бар. Олар ру, тайпа, тек, арыс, жүз, жұрт, ел, Отан деген ұғымдарды қамти келіп, біртұтас этностың тарихын айшықтайды. Олай болса, ұлттың ру, тайпа, жүзге бөлінуі оның тұтастығына, туыстығына ортақ тіл, ортақ дін, ортақ Отан екеніне, яки ұлт бірлігіне негізделгенінің айғағы. Сөйтіп, шежіре, тарих халықтың ортақ рухани дүниесі болып, елді біріктіруге қызмет етеді. Қ. Алтынбаевтың «Елді мекендерге ежелгі атын берсе», «Жер-судың аты-тарихтың аты», «Төртуыл мен Садыр», «Арғын болсаң – Алтай бол, Найман болсаң – Матай бол», т.б. мақалалары мен Семей өңіріндегі Ақсуат ауданының тарихынан сыр шертетін «Ақсуат» және 240 жылдан астам тарихы бар Көкпекті аймағы түгел қамтылған «Көкпекті» деген кітаптары оның осы бағыттағы ізденістерінің жемісі. Бұл орайда ол Әлкей Марғұлан сынды ғұлама ғалыммен шежіре, тарих, ономастика мәселелері жөнінде хат алысып, ақыл-кеңес, пікір бөлісіп отырған.

«Ардақты Қалихан! Хаттарыңды алдым. Онда ақылды ой толқыны мен көп мәселе көтергенсің, артық кеткен еш нәрсе жоқ, бәрі орынды айтылған. Ғылыми мәселені жақсы түсініп, терең зерттеушілер, әрине аз, жоқтың қасында. Бірақ ол кейін шығады, оған біраз уақыт керек, биік сатыға жеткен бай рухани мәдениет керек. Тек қана әуесқойлықпен ұлы дүние жасауға болмайды. Шежірені тізушілердің көбі ғылым теорияға сүйенудің орнына бір ғана әуесқойлық әдісін қолданып, ашық мәселені, ертегіге айналдырады. Сенің найманның арғы шығу тегі туралы айтқандарың, онбі өгіз (Окір) Легендасымен байланыстыруың маған өте ұнайды. Мұнда зор ғылыми негіз бар. Математикалық әдіс бойынша 8 ғасырдан осы күнге (XX ғ) дейін жасап келген Найман тайпасының ұрпақтары да 40 тан не артық не кем болмауы керек. Әділдігіне жетем десеңіз, өзіңіз жақсы білетін 18, 19, 20 ғасырларда жасаған аталарыңызды ғасырға бөліп көріңіз, содан ашық көрінеді. Бұл жүйеге келмейтін, ешбір ғылыми тірегі жоқ, босқа лаға берген шежірені мен ғылыми құнды мағлұмат деп айта алмаймын. Найман шежіресін студент кезімде 1927 жылы Ленинградтан шыққан ғылым академиясының экспедициясына қатынасу арқылы, Шабанбайда жайлап отырған Қаратайлар ортасының атақты биі Мұса Рүстемұлынан жазып алып, Ленинградта шыққан «Қазаки» деген жинақта шығардым. Мұның соңына әлі де көп түсу керек. Терістанбалы мен Ергенекші Наймандарының шежіресін жазып жібер. Найманнан олар қалай тарайды? Сәлеммен Әлкей Марғұлан» 1961 жыл [1], – деген академик хаты осының айғағы. Бұдан байқайтынымыз Қ. Алтынбаевтың шежірелері ғылыми хронологиялық негізде жазылғанын дәлелдейді.

Сөзімізге дәйектеме ретінде Қ. Алтынбаевқа жазылған тағы бір хатты келтірейік: «Қалихан Алтынбаев ініме! Алдымен ескертейін, Найман болсаң, маған қайын жұрт болдың. Төркінім – Бағаналы (Қарсақпай). Өзім Қоңырат емес, Қыпшақпын (Торы). Хатың 1980 жылдың 23-мартында жазылып, мен командировкада жүргенде, көп хаттардың ортасына түсіп, көзіме 1982 жылдың 5-февралында, жаңа үйге көшкенде ғана көрінді. Маған келетін хаттар аз емес қой, шегі ашылған конверт болған соң, ескермегендейміз. Оған ренжімейсің. Қызана (Қызай) аңызы сыр наймандарында бар. Кетбұға Шыңғысханға Жошының өлімін домбырамен естірткен адам ғой, оның Найман екенін білмеуші едім. Қытай шегінде Найман таулары бар, оларды ертеде Яғма деген... Мен – фольклорист маманмын. Ертедегі жазбалар тарихын жазып жүрмін. Бірақ қытай, иран, Батыс кітабына енген көптеген этнос аномастикасы бізде былыққан. «Оғызхан шежіресі» түріктерді 24 тайпа түркіменнен таратса (Әбілғазы), кейбір түркологтар «түрік» деген ел аты аңыздан (мифтен) туған дейді. Мұның бәрін анықтау керек. Профессор, Әуелбек Қоңыратбаев» 1982 жыл 6-ақпан [1].

Шежіре – белгілі бір халық пен ұлыстың, ру-тайпаның шығу тегі мен таралу өрісін, әрбір ұрпақ өкілінің түп-тұқияннан таратып, ата-бабаларының өсіп-өну жолын саралайтын жадынама, жалпы ел-жұрттың бастан кешірген тарихы мен әлеуметтік өмірін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін ауызша да, жазба түрінде де паш ететін жәдігер.

Әр халықтың өз тегін, қайдан шыққанын білуге деген құштарлығы, өзінің түп тамырын тереңнен таратқысы келетіні – тым әріден келе жатқан ұмтылыс. Сол ұмтылыс адамдардың қиялында сонау ежелгі замандардың өзінде-ақ талай-талай аңыздарды туғызды. Шежіре – қазақ халқының жадында сақталып, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа көбінесе аңыз-әңгіме түрінде желісі үзілмей келе жатқан рухани мұрасы, баға жетпес асыл қазынасы болып саналады. Жазу-сызудың онша дамымаған кезінде қазақ даласында ауыздан ауызға тарайтын шежіре халық жадында сақталған тарихтың бір көрінісі болды. Бірақ шежіре тарихтың дәл өзі емес, тарихты генеологиялық этникалық деректермен толассыз толықтырып отыратын

оның қайнар бұлақтарының бірі болып саналады. Шежіре – ел жадында өмір сүретін ру, тайпа, жүздердегі ұрпақтан ұрпақ өрбуі негізінде тұтас халық тарихының, мәдени дамуының да көрсеткіші.

Әлемдегі қай халықты алмайық, олардың шыққан тегін, өткендегі тарихи жолын танып білуге ұмтылып, қатпары мол тарих қойнауынан оңайлықпен сырын аша бермейтін рухани қазына көздерін түрткілеп ізденуіне, халықтың өзін-өзі тану жолына түсуі – озық халықтардың бәріне тән ортақ құбылыс. Бұл ерекшелік халықтың іштей түлеп, рухани сатысының жоғарғы баспалдақтарына көтерілуінің бір белгісі.

Өмір кешкен тарихи жолын танып білуге деген құштарлық қазақ елінің есте жоқ ескі заманнан бері қарай бабасынан ұрпағына жеті атасын таныту дәстүріндегі тұрақты құбылысқа айналған.

Тарих шежірелеріне көз жіберсек, халықтардың тағдыр талайы, өсу жолы, талай-талай бел-белестерден өткен.

Шежіре – тарихтың бір тармағы. Қазіргі таңда шежіре жазу, яғни ата текті тарату, тану жолында бірнеше еңбектер жарық көрді. Б. Жарылғапұлы «Шежіре тарқату – кейбіреулер айтып жүргендей рушылдықты, жікшілдікті қоздыратын құрал емес, жұртымызды бауырмалдыққа, туысқандыққа, ағайын, жекжат арасындағы сыйластыққа баулитын асыл тәлімдеріміздің бірі. Кез келген екі бейтаныс» қазақтың бір-бірінен жөн сұраса қалса, көбіне-көп әйтеуір бір ағайындығы немесе құда-жекжаттығы бар болып шыға келетіндігі де бағзыдан жалғасқан қасиетті дәстүрімізге, «қарға тамыр ел» болып кеткен ардақты салтымызға саяды. Ендеше ешкімді сыртқа теппейтін бауырмал халқымыздың өз тарихымен тегін түгендеуге ұмтылысына өлшеусіз қолғабыс беретін шежіре парақтау үрдісімізді халқымыздың ортақ игілігіне қайта айналдыруға үлес қосу қастерлі іс деп білеміз» [2,9] дейді.

Қазақ үш жүзге және олар руларға бөлінеді дедік. Осы рулардың қай-қайсысында болмасын өзіне тән ерекшеліктері танылатын секілді. Сондай-ақ олар әр аймақта бөліне қоныстанбаған, бірге араласа орналасқан. Мысалы, бір рудың адамдары бір аймақта көбінен кездесе де, олардың біраз бөлігі басқа ру адамдары.

Өз тегін білу – қазақ халқына тән қасиет. Осы ата-баба, тегі туралы естеліктер ұрпаққа, әрине тіл арқылы қалатыны, жететіні анық. Олардың әдет-ғұрпы, дәстүрі, қасиеті ұрпақтан ұрпаққа аңыз болып тарап келеді. Олар әр түрлі тәсілдер арқылы жүзеге асады. Бізге сол ру, ел туралы мәліметтер сөз, әр түрлі мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, нақыл сөдер арқылы жетіп отырғаны белгілі.

Міне, осындай ұлт тілінің тарихи этнонимдерді қалыптастырудағы рөлі жайлы «Қалың ормандай Қаракерей» [3] атты мақаласында Найман тайпасы құрамындағы жеке ұлыс Қаракерей руы туралы ой-пікірлерінде де айқын көрінеді. Автор мақалада найманның қара ормандай қалыңы да, атақты адамдырдың көп шыққаны да осы Қаракерей дейді. Қ. Алтынбаевтың топшылауынша «Керей» мағынасы ұмытылған көне түркі сөзі. Бұған мысал кәдімгі Қырым хандары есімдерінің Дәулет-гирей, Меңгі-гирей, Хажы-гирей болып келуі. Айтылуындағы азын-аулақ өзгешеліктер болмаса, «Керей» мен «Герей» сөздерінің түп негізі біреу-ақ деп көрсетеді.

Шежірелік өнерде небір тылсым күдірет бар. Шежіре халқымыздың ғасырлар бойғы тарихы, рухани байлығы, тәлім-тәрбие құралы, ұлттық құндылықтарымыздың белгісі болып табылады. Ата-бабаларымыздың ұстанған жол-жорасы, салт-салтанаты, рухының қайнар көзі. Иелік еткен жері, оның атаулары, кіндік қаны, маңдай тері сіңген топырағы, ондағы байлық қазынасы. Оны аттан түспей, бел шешпей жүріп қорғап, гүлдендірген ата-бабаларымыздың өмірінің өнегесі, ерлік үлгісі, адамгершілік болмысы. Демек, халықтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы ұлтты рухтандырып, ұлт өмірінің желісін үзбей ұрпақтан –ұрпаққа мирас етуші сипаттың бірі. Халықтың әдетін, салтын, ырымын, наным-сенімін, яғни ұлттық қасиеті мен ерекшеліктерін айқындауда олардың атқарар қызметі ерекше.

Қ. Алтынбаевтың «Арғын болсаң – Алтай бол, Найман болсаң – Матай бол» [4] атты мақаласы шежіретану саласында жазылған тырнақалды туындысы ретінде дараланып, қазақ елінің этнос ретінде қалыптасу, бірігу тарихындағы осы екі ру маңызын ғылыми деректер негізінде кеңінен саралаған.

Арғынның этнос ретінде пайда болуы да өмір сүріп, өркендеп дамуы турасындағы түрлі пікір-көзқарастарды, ғылыми гипотезаларды таразылап, арғын атауының этимологиялық мәнін айқындау ісіне біршама толымды еңбек сіңірген.

Қаламгер зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, осы этностың адамзат ақыл-ойының дамуына үлкен үлес қосып, оның өркендеу тарихында шешуші мәнге ие болған аруг гун, аргу, аруг, арун, арғұт, алун, арғу, аргон, ақ гүн, арғуннут, аркенут сынды ел атауларының түп мәні бір деген қорытындыға келеді. Осы тұста арғын атауы көп варианты екендігін айту кету орынды. Арғын атауының түркі әлемінде қолданыс тапқан мағыналары да аз емес. Сондықтанда, арғун атауы осы кезге дейін өзгеріс негізінде жасалып қалыптасқан алдыңғы этнонимдердің ортақ нұсқасы деп біледі. Негізінен алғанда, осы арғун синкреттік атауы екі компоненттен тұратынын аңғаруға болады.

Жалпы шежіре поэзиялық және прозалық тұрғыда жазылып, хронологиялық ретпен ру, тайпа, жүздің гениологиялық өсу жолын көрсететін фольклорлық, тарихи мәндегі мұра екені аян. Аңыздар мен тарихи шындық негізінде дүниеге келген әдебиеттің эпикалық жанрының бұл саласын әдебиеттану ғылымында жылнамалар мен шежірелер түріне бөлу қалыптасқан. Олардың әдеби, тарихи, танымдық және тағылымыдық мән-мазмұны халық тарихы мен ел арыстарының ғибратты ғұмырнамаларының ұрпақ тәрбиесіндегі рөлімен өлшенері айқын. Шежірелік, тарихи мұралардың осы қасиеттері Қ. Алтынбаевтың халық мұрасын жинау мен оларды ел игілігіне, әдеби айналымға енгізудегі қаламгер атқарған істерге өз ықпалын тигізгенін танытады. Оның бұрынғы өткен емші, бақсылар, асқан домбырашылар, ұлы сөздің ұсталары, билер т.б. жайындағы қолжазбалары ақынның ел тарихына деген сүйіспеншілігін білдіреді.

Қазақстан Ғылым Академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет пен өнер институтының штаттан тыс тілшісі ретінде Қ. Алтынбаев тиянақты зерттеу жұмысын жүргізді. Аяғоз ауданындағы найманның Жанбек руындағы Байғара би әулетінің басы Ақтайлақ, соңы Сабырбай болып 17 ақын шыққан. Олардың даңқы бүкіл Сарыарқаға жайылғаны мәлім. Шетінен шешен, ақпа-төкпе ақындар болған. Кезінде Ы. Алтынсарин хрестоматия құрағанда Жанақ ақын мен Бала ақынның айтысын енгізген. М. Әуезов те назар аударып, зерттеп, оның Сабырбай ақын екенін өлеңінен дәлелдеген. Осындай бірер зерттеушілер болмаса әдбиет тарихында тұтастай 17 ақынның аты-жөні толық белгісіз болып келді.

Міне осы мәселеге орай Ғылым Академиясының арнайы тапсырмасы бойынша Қ. Алтынбаев 17 ақынның есімін анықтап, Академияның ғылыми қызметкерлері Балташ Ысқақов пен Елубек Байтоқовқа тапсырғаны белгілі. Ол ақындарды жіктейтін болсақ: Байғараұлы Ақтайлақ, Ақтайлақұлы Алшынбай, Өзбек, Сабырбай, Өмірбек, Түбек, Сәметұлы Нұрлыбек, Орынбай, Уәйіс, Бытыхан, Артықұлы Кәдірбай, Байсалұлы Көкен, Өтепұлы Дәрібек, Түсіпұлы Ійтімбет, Тілеуімбет, Әлсейітұлы Шәке, Райұлы Байтұяқ. Сонымен қатар, осы өлкеден шыққан Нұрғали Тұңғатаров, Қали Аманбаев, Ақшолақ Қауменов, Құсайын Көнекбаев сынды ақындар өмірінен де деректер жинады. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа қатысқан Мүрсәлім Бектенұлының өмірін зерттеп, оның «Туған жермен қоштасу» атты поэмасын ғылым академиясына табыстайды. Әйгілі «Біржан-Сара» айтысында Сара пір тұтқан жеті ақынның өмірбаянын анықтады. Олар: Сабырбай Ақтайлақұлы, Түбек Байқошқарұлы, Жанұзақ Шынанұлы, Сұртай, Жылтыр, Кемпірбай Бөгембайұлы, Садыр Жәпекұлы. Сондай-ақ Байболат Тоғалақ бидің ел аузындағы аталы сөздерін жинастырып, өмірбаянынан мәліметтер жариялайды [5].

Ақынның көптеген мақалалары еліміздің батыр да ержүрек азаматтары, сондай-ақ, ел ішіндегі ескі мұраларды жинаушылар мен төкпе ақындар өмірі арқау болды. Атап айтсақ, Барақ батыр, Молдабай балуан, Дәулен балуан сынды ерлердің қаһармандық ерліктерінің дәріп, Ш. Әбенев, К. Байқұтдинов, Т. Әміренов сынды ақындардың өмірі мен шығармашылықтары жайлы мол материалдар жинақтап, оларды әдебиет әлеміне қосуға септігін тигізді.

Қ. Алтынбаев «Қазақтың көкжал Барағы», «Көкжал Барақ» атты мақалаларында Барақ батырдың ерлігі, тарихтағы орны, ғасырлар бойы ұрпақ санасында сақталар ерліктерін зерделеуге арналған. Барақтың «көкжал» атану себебі сөз болады. Ол туралы автор: «Қамелден Мәжіков, Мұхамед Шаяхметов, Нұрғали Садықов секілді батырдың өз ұрпақтарының айтуынша Барақтың желкесінен жауырын ортасына дейін кәдімгі көкшулан ұзын түктер өсіпті. «Көкжал» атауына осы нысаналы белгісіз себеп болған Осы жорамалдардың ішінен соңғысы көкейге қоныңқырайды. Бұған ден қоятын себебіміз мынау: біріншіден өз атасын басқалардан гөрі ұрпақтары жақсы білсе керек. Екіншіден, сондай нысаналы адамдар Кавказдағы ұлттар өкілдерінен күні бүгінге дейін ұшырасады. Үшіншіден, Барақ деген есімнің өзі түбегейлеп келгенде «жүндес» мағынасын білдіреді. Тіпті қасқырдың көкшулан жеке қылшығы тікшірейе біткен арланын да «көкжал» деп атайды ғой» [6], – деп жазады. Батырдың есімі мен ерліктері халық жүрегінде сақталатындығы, оның елін қорғаумен өткен ғибратты өмір екендігі, осындай даңқты бабамыздың бізге мирас қылып қалдырған жеріміздің тұтастығын, азаттығын сақтауға әрқашанда әзір тұру жас ұрпақ міндеті екендігін айтып өтеді [7].

Оның екі бақанға мініп жүретін «Ағашаяқтар», қажыға барған қазақтар, халықтың ұлы аруақтарға арнап ас беруі жайлы да қызғылықты танымдық мақалалары бар. Сондай-ақ, он екі абақ Керейдің бір Жастабанының, Найманның сегіз тайпасының біреуінен саналатын Бураның, төрт Төлегетайдың (Қаракерей, Матай, Төртуыл, Садыр), үш Ергенектінің шежіресінен таратып талдайды. Мәселен, «Сегіздің біреуі» аталатын мақаласында Бура шежіресін таратады. «Ақсопы Найманнан Белгібай туған. Белгібайдың 4-әйелі Ақбаршадан Сүгірше, Сүгіршеден Өтеген, Ұланбатыр, Алатау, Қарақожа, Қарақожадан Сары, Сарман туады. Сарман жастай жау қолында өледі. Оның Қарақалпақ елінен айттырып қойған жесірін жеңгелік жолмен Сары алады. Бақанас (Бура) Бақы атты 2 баласын «ағамның аты өлмесін» деп Сарманның балалары деп жариялайды. Бақанастан (Бурадан) Араб, одан Алушы, одан

Мұңсыз, Қара Бегім. Мұңсыздан Ақтаз, Қаратаз, Құтыке, Мыстым рулары тарайды. Мұңсыз әулетінен Байқошқар, Төлеке батыр, Ә. Нұршайықов, Р. Рымбаева, т.б. шыққан» [8,116], – деп, Бура тайпасының негізгі үш тармағын анықтап береді.

Қаламгер «Аңыз бен ақиқат?», «Аңыз қымбат пе, ақиқат қымбат па?» атты мақалаларында кей жер-су атауларының шығу, қойылу тарихына кеңінен тоқталады. Халықтық этимология жер-су атауларын түрлі аңыздарға, тарихи деректерге сүйеніп түсіндіретіні анық. Айталық, «Қалмақ қырған», «Жіңішке», «Теріс айрық», «Ақшоқы» сынды жер-су атаулары сол мекенде өткен оқиға мен жер бедерінің ерекшелігіне байланысты қойылған. Автор тарихи жадымызда сақталып, түп мәні мифтік метаморфоза ұшыраған жер-су атауларына да жан-жақты жауап іздейді. Қ. Алтынбаев: «Толағай деген алыптың тау көтергені туралы ертегіні елдің бәрі біледі. Тіпті бұл ертегіге Шығыс Қазақстан облысындағы Күршім ауданы мен Семейдің Көкпекті ауданы өзара талас. Әрқайсысы: «Ертектегі біздің Толағай» деп дауласады. Бұған сенейік десең, Ақсуатта тағы бір «Алақ Толағай» бар. Совет одағы бойынша тіпті әлденешеу. Сонда: «Неше Толағай тау көтерген?» деген сұрақ оралады тіл ұшына. Шындығында адам баласының тау көтере алмайтыны мәлім ғой. Ендеше аңызға себепкер таудың аталу мағынасы. Монғол жұрты басы сүйірлене біткен жалғыз таулардың бәрін «Толағай» дейді. Мұның мағынасы Тола-хай (бас секілді тау). Ертегінің шығуына да осы атау кінәлі» [9,320], – деп әр аңызға мән беріп, талдау жасайды. Тарихи әділеттің қалпына келіп, аңыз бен ақиқаттың ара қатынасын салмақтап, жер атаулары этимологиясының дамуына қаламгер өз үлесін қоса білген.

Қалихан Алтынбаев публицистикалық туындыларының үлкен бөлігін тіл мәселесіне арналған мақалалары құрайды. Автор ұлттық тіл тарихына тереңірек мән беріп, мемлекеттік тіліміздің бүгінгі жайы мен оның қолданылу аясының кеңеюіне қапысыз қызмет етеді. Оның «Қазақ есімдерінің сыры», «Тағы да адам есімдері жайында» сынды мақалаларында сөз этимологиясына үлкен көңіл бөледі, сондай-ақ ұлттық антропонимикалық атаулар мағынасын сипаттайды. Кейбір адам есімдеріндегі мағынасы күңгірттенген жұрнақ, жалғаулардың мән-мағынасын ашып көрсеткен. Мәселен, «Ман дегеніміз формант, яғни бұрынғы толық мағынасы ұмтылып, жүре келе қысқарып қалған сөз. Қазақтарда «ман» адам деген мағынаны білдіреді. Мысалы, қазақ есімдерін ой елегінен өткізсек Сарман, Тағлиман, Шүкриман, Қасиман секілді аттарға кезігесіз. Сарман – сары адам, Шақаман – жас нәресте адам, Ділман – жүректі адам, Тағлиман – тәлімді, тағлымды адам, Шүкірман – құдайдың бергеніне шүкіршілік ретінде қойылған есім» [9,225], – деп талдау жасайды.

Сондай-ақ автор балаға туғанда қойылған есім өмірсерік ретінде адам мен бірге жасасады, тіпті өлгеннен кейін де ұрпақтарына мирас болып қалатын ұлттық этнографиялық мәніне де айырықша назар аударады. Публицист адам есімінің энергетикалық мәні барлығын, сондықтан да әр қойылғанның есімінің сыпай болғаны абзал деп таниды. «...Қазіргі кезде «бай» сөзі жеке тұрғанда екі мағынаға ие. Біріншісі: дәулетті адамды, екіншісі, ерлі-зайыптының ерін дөрекі түрде «бай» деп айтады. Ерте замандарда «бай» сөзі бұлардан басқа кәдімгі жан және үлкен зор деген ұғымды білдірген. Ал, Қасқырбай, Түлкібай, Теңізбай, Еділбай, Жылқыбай, Жүзбай есімдері бұл логикамызға көне қоймайды. Өйткені, ешқандай ата-ана жаңа туған перзентіне «қасқырға немесе түлкіге бай болсын» деп тілемесе керек-ті, сол секілді Еділ мен Жайық өзендеріне бай болу да ешқандай ұғым бермейді. Демек, мұндағы «бай» жалғауының ежелгі мағынасы «жан, жан иесі» екені көрініп тұр. Сонда жоғарыдағы есімдердің сырын былайша түсіндіре аламыз: «Қасқырбай – туған бала қасқырдай өжет болсын, Түлкібай – туған бала түлкідей айлакер болсын» деген ниетпен қойылған. Жүзбай – туған бала жүз жасасын ниетінің нәтижесі» [9,215].

Қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті ақын-жазушыларының шығармашылық ерекшеліктерін ашып, замандас қаламгерлерге әдеби сын-пікірін, көзқарасын білдіруде Қ. Алтынбаев шын мағынасында елеулі іс атқарды. Атап айтсақ, «Жауынгер. Журналист. Жазушы», «Халықтың шежірелі қаламгері», «Ақын және Семей» сынды мақалалары қазіргі әдеби үрдістегі шығармашылық ізденістер мен суреткер келбетін тануға арналған әдеби құнды материалдар болып табылады. Автор «Жауынгер. Журналист. Жазушы» [9,256] мақаласында Әзілхан Нұршайықовтың жауынгерлік ерлігі, жазушылық шеберлігі, суреткер ретіндегі стилдік қолтаңбасы қарастырылып, жазушының азаматтық тұлғасына сипаттауға да ерекше мән берілген.

Қ. Алтынбаевтың публицистикалық шығармалары тақырыбы кең ауқымды болуымен ерекшеленеді. Публицист еңбектерінде экология мәселесіне зор көңіл бөлініп, қоршаған ортаның көкейкесті мәселелері, табиғатта сирек кездесетін жан-жануарлар мен өсімдіктер әлемін қорғау жайы да сөз болады. Атап айтар болсақ, «Жанашырлықпен қарайық» атты мақаласында қоршаған орта бүкіл халық игілігі болғандықтан, оның ластану мен жойылуынан қорғау баршаға ортақ іс екендігін ескертеді.

Мақалада автор: «Табиғаты әсем, жануарлар мен өсімдік дүниесі аса бай шұрайлы өңір Жарма, Көкпекті аудандарын түгелдей қамтитын Қалба тауларындай-ақ болар. Жазда сай-сайынан алуан шөптің

ісі аңқитын, аң мен құс жырттылып айрылатын жануарлар байлығына «Құндызды бұлақ», «Аюлы», «Бүркітті» сияқты бір кездегі жер атаулары куә» [9,187], – дей келе, қазіргі таңда сол байлықтың мүлде сиреп, тау іші табиғаты күрт бұзылып, бұлақтар тартылып, қайың-тоғайлардың қурап жатқандығына алаңдаушылық білдіріп, осындай табиғат апатаның алдын алуға шақырады.

Қ. Алтынбаевтың ойлы, мазмұнды, ғылыми құндылығы өте жоғары публицистикалық туындыларында тарихи шежірелік мәселелерді, олардың шығу тегінің этимологиялық қырларын, топонимдік атаулардың тарихи-әдеби негіздерін, олардың тарихи, танымдық және тағылымдық мән-маңызын жан-жақты толымды түрде талдап жазуымен құнды.

Олай болса, Қалихан Алтынбаевты қазақ сөз өнерінде публицистикалық туындыларымен өзіндік қолтаңбасын қалдырған публицист деп айтуға толық негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Семей қаласы қазіргі заман тарихы құжаттамасы. Фонд 803. Архив 1. Өлеңдер және айтыстар.
2. Бейсенбайұлы Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Атамұра, 1994. – 126 б.
3. Алтынбаев Қ. Қалың ормандай Қаракерей // Үш анық. – 1991. – 9 желтоқсан.
4. Алтынбаев Қ. Арғын болсаң – Алтай бол, Найман болсаң – Матай бол // Үш анық. – 1993. – 15 мамыр.
5. ҚРҰҒА. ОҒҚК – 280 бума. №1-2 дәптер.
6. Алтынбаев Қ. Қазақтың Көкжал Барағы // Семей таңы. – 1991. – 10 желтоқсан.
7. Шинтемирова А. Легенды и мифы о пророке и святом Хизре. // Вестник КазНПУ им. Абая – Серия «Филологические науки» – 2010. №1(31). – С.95-99.
8. Алтынбаев Қ. Қалбатау. Өлеңдер, толғаулар, айтыс-дастандар және зерттеу мақалалар. – Алматы: Мерей, 1997. – 179 б.
9. Алтынбаев Қ. Шығармалар жинағы. (Құрастырып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған – Төлебаева Қ. Т.). Алматы, 2009. – 420 б.

Аннотация

Төлебаева К.Т.¹,

¹Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

Мурсалим Г.О.²,

²Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

**СОБИРАТЕЛЬ ОБРАЗЦОВ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ,
ИССЛЕДОВАТЕЛЬ К. АЛТЫНБАЕВ**

В данной статье рассматриваются собранные Калиханом Алтынбаевым произведения, а также его исследования. Письма А. Маргулана и А. Коныратбаева, помогавших собирать образцы литературного творчества и способствовавшие их публикации К. Алтынбаевым, были предоставлены посредством архивных данных. Данное исследование представляет ценность тщательным анализом публикаций К. Алтынбаева, которые обладают высокой научной ценностью. Данные труды посвящены проблеме научных летописей, также этимологии их происхождения, научно-литературным основам топонимов, их историческому и познавательному содержанию. Особенность творчества К.Алтынбаева в том, что в своих трудах автор уделяет особое внимание устному народному творчеству, легендам, эпосам, и сведениям из литературных источников. Также проведен анализ статей К. Алтынбаева, опубликованных в разные годы в разных издательствах.

Ключевые слова: литература, культура, исследователь, труд, статья, летопись, национальность, письмо, ученый, тема, идея, айтыс.

Annotation

Tulebayeva K.T.¹,

¹Kazakh Humanitarian Juridical Innovative University

²Mursalim G.O.²,

Kazakh Humanitarian Juridical Innovative University

COLLECTOR OF LITERARY WORKS, SCIENTIST K. ALTINBAYEV

The article deals with the literature examples collected by K. Altinbayev and his research work. The letters of A. Margulan and A. Konirabayev, who helped with the literature examples collection and encouraged K. Altinbayev to publish them, were presented through the archives database. The following research is considered valuable for its thorough analysis of thoughtful, content-full publications of K. Altinbayev in which the problems of historical chronicles are raised, their etymology, names of historical-literary basics of toponyms, their etymological and cognitive aspects. The oral folk art, legends, epic poems and literary heritage are given much attention in the works of K. Altinbayev. Also, K. Altinbayev's articles, published in different periods in various printing houses, were analyzed.

Key words: literature, culture, researcher, work, article, chronicle, nationality, letter, scientist, theme, idea, aitys.

УДК 821(091):82-1
МРПТИ 17.09.91

J.TURUMBETOVA¹

¹Suleyman Demirel Üniversitesi, Almatı, Kazakistan

KAZAK JIRAULARI ESERLERİNDE HAZRETİ PEYGAMBERİMİZ

Özet

Bu makalede Kazak edebiyatına genel bakış ve yazılı edebiyat döneminin görkem temsilcileri olan jiraular ve şairler geleneğinde konu edilen İslam dini ve Kazak halkında «İnsanlığın baş tacı» olarak sevilen ve sayılan Hazreti Peygamberimize olan hisslerini şiirlerinde nasıl ele aldıkları üzerinde durulacaktır.

Kazak halkına İslam dini ve Hazreti Muhammed(s.a.s.) Peygamberimizi tanıtmaya çalışmaları daha çok edebiyat yoluyla gerçekleştirilmiştir. O devirlerde bu tür çalışmalarından dolayı sürgünlere gönderilen ve hapselere atılsa bile gerçeği söylemekten vazgeçmeyen nice aslan yürekli şairlerimiz bulunmaktadır. XV-XIX yüzyıllardan günümüze kadar halka tanıtmak amacıyla Kazak jirauları (saz şairleri) ve şairleri Allah'ın adıyla başlayarak Hazreti Muhammed'i (s.a.s.) ve sahabeleri büyük bir sevgi ve saygıyla kaleme almışlardır.

Kazak edebiyatında İslam konusunu ve Hazreti Muhammed'i (s.a.s.) tanıtmak ve halkımızı aydınlatmak amacıyla eserler veren şairlerimizden Abay Kunanbay, Şakarım Kudayberdi, Şalkiyiz Tilenşiu, Akmolla Muhamedyaralı, Meşhür Jusup, Maylıkoja, Turmagambet'in eserleri çok büyük önem taşır.

Kazak şairleri Hz.Peygamber'i Kazak halkı anlayışı çerçevesinde kaleme almışlardır. Şairler eserlerinde Hz. Peygamberimizin örnek hayatını, mucizelerini ve O'nun güzel ahlakını göçebe Kazak halkına ait milli duygularla işlemişlerdir. Edebiyatımızda daha çok destan, kıssa, hikaye ve tolgau gibi manzum şekiller kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kazak edebiyatı, jiraular, İslam dini, Hazreti Peygamber.

Bağımsızlığına kavuşan Kazakistan Cumhuriyeti, dünya kamuoyunun dikkatini sadece geniş toprakları ve zengin yer altı kaynaklarıyla değil, siyasi sistemi ve devlet teşkilatı, uluslararası barışı korumada gösterdiği çabalarla, özgürlük, eşitlik ve barış gibi evrensel kavramlar ve zengin edebi kültürüyle de çekmektedir.

Yaklaşık bir asra yakın uzun süreyi Rus sömürgeci altında geçirmiş olan halkımız tarihidен, edebiyatından, kültürel miraslarından, dini inançlarından uzaklaştırılarak, Sovetler Birliği ve Komünizm ideolojisi çerçevesinde eğitim ve bilim almak zorunda kalmıştı.

Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşması nedeniyle Kazak tarihi, inançları, kültürü ve edebiyatına dair belgeler ilim adamları tarafından yeniden, gerçek hatlarıyla ele alınmaktadır. Bu konu ile alakalı Kazakistan'da "Medeni Miras" projesi çalışmaları başlatıldı. Bu proje ile ilgili cumhurbaşkanımız sayın Nursultan Nazarbayev şunları belirtmişti: "...Milli kültürümüzü yükseltmek, sahip olduğumuz milli varlığımızı gelecek nesle emanet etmek "Medeni Miras" projesinin asıl amacı olması gerekir" [1, 311]. Bu projenin esas gayesi milli kültürümüzü, tarihi gerçekleri araştırmak; halkımıza ve gelecek nesle kültür mirasımızın gerçek hatlarıyla tanıtılması idi. Günümüzde bu proje sayesinde çok araştırmalar ve çalışmalar yapıldı ve devam etmektedir.

Halkımızın geçmişine bakacak olursak, milli ve dini kültür ve inançlarımızdan epeyce uzaklaştığını görebiliriz. Bunun nedeni ise Komünizm ideolojisinden dolayı olduğu herkese malumdur. Şu hadiseyi çok iyi hatırlıyorum ki, ilkokula gittiğim yıllarda Lenin portresi okulun ve sınıfların baş köşesinde; "Oku, oku ve oku" yazısı da büyük harflerle portrenin altında yer alırdı. Ve nice masum çocuklar, buna saf gönülleriyle inanarak ve büyük bir sevgiyle hayatlarını ona borçlu hissederdiler. Fakat, atalarımızın "yalancının mumu yatsıya kadar yanar" dediği gibi, bu mum 70 seneye kadar hayatımızı aydınlatmaya çalıştı ve nihayetinde söndü...

Kazak halkına İslam dini ve Hazreti Muhammed (s.a.s.) Peygamberimizi tanıtmaya çalışmaları daha çok edebiyat yoluyla gerçekleştirilmiştir. O devirlerde bu tür çalışmalarından dolayı sürgünlere gönderilen ve hapselere atılsa bile gerçeği söylemekten vazgeçmeyen nice aslan yürekli şairlerimiz bulunmaktadır. XV-XIX yüzyıllardan günümüze kadar halka tanıtmak amacıyla Kazak jirauları (saz şairleri) ve şairleri Allah'ın adıyla başlayarak Hazreti Muhammed'i (s.a.s.) ve sahabeleri büyük bir sevgi ve saygıyla kaleme almışlardır.

Kazak edebiyatında İslam konusunu ve Hazreti Muhammed'i (s.a.s.) tanıtmak ve halkımızı aydınlatmak amacıyla eserler veren şairlerimizden Abay Kunanbay, Şakarım Kudayberdi, Şalkiyiz Tilenşiu, Akmolla Muhamedyaralı, Meşhür Jusup, Maylıkoja, Turmagambet'in eserleri çok büyük önem taşır. Kazak edebiyatçılarından Prof. Dr. Ötegen Kumisbay hocamız bu konuda şunları söylemektedir: "Kazak sözlü ve yazılı edebi yadigarlarında, Abay, İbray, Sultanmahmut, Jambil, Turmagambet, Suyunbay, Meşhür Jusup, Adilkoja, Maylıkoja, Magjan, İlyas gibi şairlerimiz ve günümüz şairlerinin eserlerinde Hazreti Peygamberimizin (s.a.s.) ayrı bir yere sahip olduğu bir gerçektir" [2, 4].

Arap ve Fars edebiyatıyla yakından ilgilenen, medrese eğitimi alan Kazak şairleri İslam dini, Allah sevgisi ve Hazreti Muhammed'in (s.a.s.) hayatı ve kişiliğini eserlerine konu edinmişlerdir.

Asırlardan beri İslam dünyasında pek çok şair Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hususiyetlerini, yüce ahlakını, örnek şahsiyetini, yaşantısını, ailesi ve sahabeleri farklı bakış açılarıyla anlatmaya çalışmışlardır. Türk Klasik Divan edebiyatının en belirgin ve yaygın özelliği, temelinde dini kültüre yer vermesidir. Divan edebiyatı temsilcilerinin Hz. Peygamber'i konu edinen Mesnevi, Kaside, Naat, Miraciye, Hilye gibi manzum eserleri yönünden çok zengindir. Kazak şairleri Hz. Peygamber'i Kazak halkı anlayışı çerçevesinde kaleme almışlardır. Şairler eserlerinde Hz. Peygamberimizin örnek hayatını, mucizelerini ve O'nun güzel ahlakını göçebe Kazak halkına ait milli duygularla işlemişlerdir. Edebiyatımızda daha çok destan, kıssa, hikaye ve tolgau gibi manzum şekiller kullanılmıştır. Bunların arasında "Tolgau" türü daha çok kullanılmıştır. "Tolgau, belirli bir olay ya da kişiye ithafen dombıra eşliğinde makamla okunan şiir" [3, 508 б.] şeklinde açıklanır ve halk tarafından daha çok sevilerek dinlenen edebi türdür.

Kazakların çok sevdiği şairi ve düşünürü Abay eserlerinde Allah (c.c.) ve Peygamber sevgisini, İslamı anlatarak halkı aydınlatmaya emek sarfetmiştir. Abay'ın:

Аллаһ мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мүмин болсаң, үйреніп, сен де ұқсап бақ.
Құран рас, Аллаһтың сөзідүр ол,
Тәуилін білерлік ғылымың шақ
Аллаһтың, пайғамбардың жолындамыз...[4, 273].

"Allah kusursuz, Evvelden Peygamber hak,
Mümin isen, öğren, sen de benzemeye bak.
Kur'an gerçek, Allah'ın sözüdür o,
Tefsirini anlayacak kadar bilgi sahibi ol.
Allah'ın Peygamber'in yolundayız.." mısralarıyla halkı ilme davet ediyor.

Dilin, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan bir vasıta olduğu göz önünde bulundurulursa; Hz. Peygamber'in, peygamberlik görevini yerine getirirken; insanları ikna etme, güzel sözler söyleme, yerinde ve zamanında konuşma gibi gerekçelerle dili çok iyi kullanması gerekmektedir. Bu nedenle, Hz. Peygamber dile çok önem vermiş ve sözlerinde kullandığı kelimelere, cümlelere ve üslubuna özen göstermiştir [5, 225]. Abay "Şiir sözün padişahı, söz sarrafı" eserinde sözün kalbe hitap edilmesi gerektiğini, önemini şöyle dile getirmiştir:

Әуелі аят, хадис-сөздің басы,
Қосарлы бәйітмысал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен оны Аллаһы [4, 252].

Evvel ayet, hadis sözün başı,
Çift beyit misal olur söz arası
Anlamli hem ilgili olmasza söz,

Niye söylesin Peygamber ve Allah onu...diyerek Abay evvela Allah'ın kelamı Kur'an-ı Kerim ve Efendimizin sözleri olan Hadis-i Şerif'in insan yaşamının temeli olduğunu belirtmiştir.

Edebiyatımızda Ahmet Yesevi ve Hakim Suleyman Ata gibi Orta Asya'daki büyük tasavvuf şairlerimizin başlattığı geleneği sonradan devam ettiren Kazak halkının düşünürü ve ünlü şairlerinden biri Meşhur Jusıp (Yusuf) Köpeyoğlu (1868-1931) milli edebiyatımıza zengin bir edebi miras bırakmıştır. Şairin "Peygamberin Nuru", "Peygamberin vedası", "Resul'un Vefatı", "Muhammed Peygamber Hakkında", "Mirac", "Peygamber'in Kafirlerle Savaşı", "Peygamber'e İnanmayanların Hikayesi" gibi şiirlerinde Hz. Peygamber'i halkına tanıtmaya ve sevdirmeye çalıştığını görebiliriz. "Peygamber'in Nuru" şiirinde alemin yaratılışının temelini Hz. Peygamber'in nuru olduğunu şu mısralarda vermiştir:

Ғаламның он сегіз мың әуел бұрын,
Жаратты Пайғамбардың асыл нұрын.
«Әуелі мақлұқатта нұрым!»- деген,
Хақында дәлел болды хадис мұның [6, 292].

On sekiz bin alemden evvel önce,
Yarattı Peygamberin parlak nurunu.
"Mahlukattaki evvel nurum"- dedi,

Hakkında delil oldu hadis bunun, -diyerek Hz. Adem'den başlayarak Allah'ın Resulu'nun bütün sülalesi hakkında bilgi vermiştir. Her mısrada Hz. Peygamber'in nuruyla ışıldayanları şöyle anlatmıştır: "Hz. Adem'in

alınında Resul nuru ışıldadı”, “Hz. İdris’in kemerine Muhammed Mustafa’nın nuru ulaştı”, “Abdullah pek güzeldi, yüzü parlak, Var idi alınında Resul nuru” [6, 294].

“Resul’un Vefatı” şiirinde şair Hz. Peygamberimiz’in ümmetine olan sevgisini dile getirir. Azrail’in (A.S.) Peygamberimiz’e:

“Getirdim Haktan haber size,
Cenneti Sizin için hazır olmuş,
Kapatmış cehennem kapısını ” [6, 319]. sözlerine Peygamberimiz şöyle sorular vermiş:

“Mekanı iyi kulun cennet ise,
Günah yapan ümmetimin,
Ahvali (Durumu) nasıl olacak?” [6, 320].

Hz. Peygamber ve Azrail (a.s.) arasında geçen irtibatı diyalog şeklinde verir. Peygamberimiz’in şu sözleri insanı çok duygulandırır:

Peygamber Azrail’e dedi yine,
-Kuvvetsiz ümmetimin hepsi ama,
Bu günü her ne olsa ben göreyim
Ümmetimin acısını ben alayım.... [6, 325]

diye son nefesine kadar “Ümmetim” diye endişelenen Peygamberimizin karşılıksız sevgisini şair büyük bir coşkuyla anlatmıştır.

19. yy’da Kazakistan’ın doğusunda yaşayan şair Maylıkoja Arapça’yı ve İslam tarihini iyi bilen tahsilli şairlerdendir. Şairin dini konuda yazdığı eserleri yaşadığı devirde yaksaklanmış ve yok edilmiştir. Edebiyatçılarımızdan Doktor Asılhan Ospanoğlu’nun araştırmaları sonucu Maylıkoja Şairin din konulu iki eseri bulunmuş. Zamanında şairin kendisi Arap harfleriyle yazdığı el nüshasını Şımkent bölgesinin Ordabası kabaşında akrabaları tarafından sandığın dibine gizleyerek günümüze kadar saklı kalmıştır. “Zarkum”(94 sayfa) ve “Hazreti Hamza”(96 sayfa) adlı destan şeklinde yazılmış olan eserleri halkımız için güzel bir hediye oldu. Bulunan eserler Kril alfabesine geçirilerek 1996 yılında bölge gazetesinde yayınlanmıştı. Şairin bütün eseleri ise 2005 yılında Asılhan Ospanoğlu tarafından kitap olarak yayınlanmıştır. Eserin takdimi kısmında Asılhan Ospanoğlu şunları yazmıştır: “Derin düşünce, güzel nakışlarla insanın ilgisini yoplayan eseleri arasında “Zarkum” ve “Hazreti Hamza” gibi kapsamlı çalışmaları az değildi. Fakat, dini, şeriati ve bilhassa Hz.Peygamber’imiz Muhammed (s.a.s.) Efendimizin İslamı tanıtmaya, yaşatmaya ve koruma yolunda sarfettiği emekleri ve kafirlerle savaşları beyan edildiğinden dolayı bu eserler toplumdaki uzaklaştırılmaya çalışılmıştır” ...[7, 378].

Hz. Peygamber’in hayatında savaşlar, kaçınılmaz olarak zaman zaman ortaya çıkıp hayatının sonuna kadar devam etmişti. Bu sebeple tertiplenen seferler göstermiştir ki, Hz.Peygamber iyi bir komutan ve eşsiz bir askeri kabiliyete sahip idi. Savaş taktikleri konusunda da mükemmel bilgileri vardı. Fakat kan dökmekten asla hoşlanmazdı. Savaşın çıkmaması için üzerine düşen tüm çabayı sarfediyor, barış yollarını deneyerek bu hususta düşman tarafa mutlaka bir teklifte bulunurdu. Yukarıda bahsettiğimiz eserler Hz.Peygamber ve müşrikler arasında geçen savaşları konu almıştır.

“Zarkum” eserinde Hz. Peygamber ile Irak hükümdarı Zarkum arasında geçen savaşı anlatır:

Пайғамбар құда-Зарқұмның
Дін таласып неше күн
Шайқсып қылған ұрысын
Сыйлаңыздар тірлікте.
...Пайғамбарды жасынан
Жетім қылып өсірді,
Пайғамбар үшін жаратып
Он сегіз мың аламды....[7, 381].

Peygamberi Allah’ın Zarkum ile
Din uğuruna nice gün
Yaptıkları savaşa
Yaşamınızda saygı gösterin.
Peygamber’i ilk baştan
Yetim olarak büyüttmüş
Peygamber için yaratmış
On sekiz bin alemi...

Peygamber’in doğumundan başlayarak bütün ailesini, sahabaları, Hz. Hamza, Hz. Ebu Bekir, Hz.Ömer, Hz.Osman gibi din büyükleri ve Ebu Cehil, Ebu Sufyan gibi o devirdeki din düşmanlarını anlatırken yaşlılarımızın göz yaşları göl olurmuş.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın ilk yarısında Kazak bozkırlarındaki siyasi ve sosyal olaylar milletin huzurunu kaçırmıştı ve manevi hayatını epeyce sarsıtmıştı. Ulusumuzun başına kara bulut gibi çöken bu durum karşısında gözü açık tahsilli kişiler halkı aydınlatma çalışmalarını devam ettirdiler. Bu dönem şairleri halk arasında yaygınlaşmaya başlayan “ateizm” gibi dinsizlik politikasının milletimizi doğru yoldan uzaklaştıracağı endişesi içindeydiler. Şairlerimiz devlet ve din sömürgesinden ulusumuzu kurtarmanın tek yolu İslamı ve hakikati tanıtmaya olduğunun farkında idiler.”Allah bir ve Peygamber hak” sözlerinden dolayı şairleri yasaklanmış ve sürgüne uğramış nice şairlerimiz vardır.

Kazakistan’ın Sır Derya bölgesinde yaşayan şairleri için “Sır Suleyleri” terimi kullanılır. Sır Suleyleri Sözlü Edebiyat geleneğimiz ve Klasik Edebiyattan etkilenecek yazdıkları eserleriyle meşhurdurlar. Bu şairler arasında Turmagambet İztileuov hayatı boyunca Allah’ı ve Hz.Peygamber’i halka tanıtmayı amaç etmiştir. Bu görüşleri ve eserlerinden dolayı nice hapisler ve sürgünleri geçirmişse de niyetinden vazgeçmemiştir. Şair Turmagambet eserlerinde Allah sevgisini, iman temizliğini ve Hz. Peygamberimizin hayatını anlatmıştır. Şairin “Muhammed Hakkında” adlı eseri kalbe seslenen en güzel tolgaeseridir. Bu eserde Peygamber’in çocukluğundan anne babasız büyümesi; Peygamberlik döneminde ise düşmanlarının ona gösterdikleri eziyetleri ve ızdırapları dile getirilir. “Kafirler Hz.Peygamber’i takip ederler ve bir mağaraya gelirler. Onlar Hz.Muhammed’i öldürmek istiyorlardı. Mağaranın etrafını sararlar...”

Осы үңгірдің аузына
Бір өрмекші тор тоқып,
Шатастырып жамаған,
Бір көгершін бұл жерге,
Ұя салып және де,
Екі, үш күн жұмыртқалаған.
Мұхаммед кірсе осыған,
Бұзылмас па еді бұлар деп?
Сенбеді бұлар анаған...[8, 265].

Bu mağaranın ağzına,
Bir örümcek ağ yapmış,
Karıştırmış yamamış.
Bir güvercin buraya,
Yuva yapmış üstelik,
İki üç gün yumurtalamış.
Muhammed girse buraya,
Bozulmaz mıydı bunlar diye,

İnanamadı bu işe... diye Hz.Peygamber’in Mekke’den Medine’ye seferi sırasında geçirdiği olayları dombıra eşliğinde kalpleri ürperterek anlatmıştır.

Hız.Peygamber Muhammed (s.a.s) ‘in hayatı diğer peygamberlerin hayatına benzemez. O müstesna bir hususiyet taşır. O okudukça insanların nazarında daha büyür; yakından tanıdıkça daha çok heyecan verir. O’nun hayatı muhabbet, şefkat, fazilet, hulus ve samimiyyet dolu bir hayattır. O beşeriyete Allah’ın en mükemmel dini olan İslamiyeti tebliğ etmiş; Allah, kullarına olan ni’met ve ihsanını O’nunla tamamlamıştır...[9, 1]. İnsanlığın yüce şahsı Muhammed (s.a.s.) Efendimizin örnek hayatı ve güzel ahlakı bütün İslam alemi edebiyatında önemli konu olmuştur. Kazak edebiyatında Peygamber daha çok destan veya kıssa şeklindeki manzum eserlerle kaleme alınmıştır. Kazak şairleri Hz.Peygamber’in hayatını örnek alarak halkını imana, sevgiye ve dürüst yaşamaya davet etmişlerdir.

Kaynaklar:

- 1 Назарбаев Н.Ә. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан, 2003, 29 қараша. – № 311-312.
- 2 Күмісбаев Ә. Пайғамбар /с.ғ.с./ және қазақ поэзиясы // Президент және халық. –30.10.2013. – №45 (427).
- 3 Коч К., Байниязов А., Баикапан В., Қазақша-түрікше Сөздік. – Түркістан: Тұран баспасы, 2003.
- 4 Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. /Құрастырғандар: М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1. – 384 б.
- 5 Özdoğan M.A. Arap Dili Ve Edebiyatı Kaynaklarında Hz. Peygamber’in Dil Ve Edebiyattaki Yerine Bir Bakış. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V Sayı: 4. – 2005.
- 6 Көпейұлы М. Ж. Шығармалары. 4-том. – Павлодар: «ЭКО» FӨФ, 2004.
- 7 Майлықожа. Шығармалар. / Құрастырған: Әсілхан Оспанұлы. – Алматы, 2005.
- 8 Ізтілеуов Т. Шығармалары. – Алматы, 2007.
- 9 Bekr. A.H., Keskioglu O. Hatemü’l Enbiya Hazreti Muhammed ve Hayatı. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. – Ankara, 1998.

Түйіндеме
Тұрымбетова Ж.А.¹

¹Сүлеймен Демирел атындағы университет

ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ХАЗІРЕТТІ ПАЙҒАМБАРЫМЫЗ

Мақалада «Адамзаттың асыл тәжі» болып ардақталатын Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбарымыздың мінсіз бейнесі, өмір баяны және пайғамбарлық қызметінің қазақ халқы арасына жыраулық поэзия арқылы қалай тарап дәріптелгені туралы мәселелер қамтылады.

Қазақ елінде ислам діні жайында және Хазіретті пайғамбарымызды таныту жұмыстары әдеби жол арқылы жүзеге асқан болатын. Діни тақырыптардағы идеологиялық жұмыстардың жүргізілуі қатаң жазаланатын кеңестік үкіметі шындықты айтудан тайынбаған ер жүрек шайыр аталарымызды түрмемен де айдаумен де қорқытып тоқтата алмағаны тарихтен мәлім. XV-XIX ғасырлардан әлі күнге дейін ақын-жырауларымыз Алланың атымен бастап, пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.) және сахабаларына деген ыстық ықыластарын өлең жолдарымен халық арасында дәріптеп отырған.

Қазақ әдебиетінде шығармалары арқылы халық арасына ислаmietтің кеңінен таралуына және Хазіретті Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбарымызды танытуда еңбек сіңірген ақын-жырауларымыз арасында Хакім Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайберді, Шалкиіз Тіленшіұлы, Ақмолла Мұхамедиярұлы, Мәшһүр Жүсіп, Майлықожа, Тұрмағамбет шайырлардың жасаған еңбектері орасан зор.

Ақын-жырауларымыз халыққа Хазіретті пайғамбарымызды таныстыру барысында ұлттық көзқарас пен қарапайым тіл қолдана отырып жеткізе білген. Ақындарымыз Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбарымыздың үлгі тұтар өмірін, мұғжизаларын және көркем мінезін көшпенді қазақ халқының ой санасына бойлайтын ұлттық нақыштармен жеткізе білген. Сол себепті, бұл тақырыпта негізінен дастан, қисса, әңгіме және толғау жанрлары кеңінен қолданылған.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, жыраулар, Ислам діні, Хазіретті пайғамбар.

Аннотация

Турумбетова Ж.А.¹

¹Университет им.Сүлеймана Димереля

ОБРАЗ ЖИЗНИ ПРОРОКА (С.А.С.) В ТРУДАХ КАЗАХСКИХ ЖЫРАУ

В данной статье мы рассмотрим, труды славных представителей письменной литературы периода жырау и поэтов казахстанской литературы, выразивших свои чувства через поэзию широко известного как «венец рода человеческого» почтеннейшему пророку, являющемуся предметом всеобщей любви исламского мира и казахского народа.

Казахский народ узнал об исламском вероисповедании и пророке Мухаммаде (с.а.с.) больше из исследований, проведенных литературным путем. Хотя не мало доблестных и мужественных поэтов было отправлено в ссылки и тюрьмы за труды такого рода, нашлось много храбрых поэтов с львиными сердцами не отказавшихся говорить правду и в те времена. Казахские поэты и жырау начинали свои работы с именем Аллаха и писали с большой любовью и уважением о Пророке Мухаммаде (с.а.с.) и его сподвижниках с целью ознакомления народа работами XV-XIX веков.

Труды таких поэтов как Абай Құнанбаев, Шакарим Құдайберды, Шалкииз Тіленшиұлы, Ақмолла Мухамедиярұлы, Знаменитый Жусуп, Майлықожа и Турмағанбет с целью просвещения исламской темы и Пророк Мухаммад (с.а.с.) имеют большое значение в казахской литературе и для нашего народа.

Казахские поэты писали о пророке в рамках общественного понимания казахов. В своих произведениях поэты изобразили примерную жизнь пророка, его чудеса, и мораль чувствами свойственными кочевому духу казахских людей. В нашей литературе в большей степени использованы стихотворные формы, эпические саги, истории, и басни.

Ключевые слова: казахская литература, жырау, исламская религия и Пророк(с.а.с.).

Annotation

Turumbetova Zh.A.¹

¹Suleyman Demirel University

PROPHET'S (PBUH) WAY OF LIVING IN THE WORKS OF KAZAKH JIRAUS

In this article we look at how the glorious representatives of written Kazakh literature Jirau's and poets express their feelings through poetry to the Prophet (pbuh) widely known as the "crown of the human race", who is the subject of universal love of the Islamic world and the Kazakh people.

Kazakh people have learned about the religion of Islam and the Prophet Muhammad (pbuh) more from researches carried out in the literature. However, there were many brave and courageous poets sent in exile and imprisoned for these type of writings, still many lionhearted, brave poets did not refuse to tell the truth at that time as well. Kazakh poets and jirau began their work with the name of Allah, and wrote with great love and respect to the Prophet Muhammad (sas) and his companions in order to introduce people with works of XV-XIX centuries.

Works of such poets as Kunanbayev Abai, Shakarim Kudaiberdy, Shalkiiz Tilenshiuly, Akmolla Muhamediaruly, famous Zhusup, Maylykozha and Turmaganbet, which teach about Islam and Prophet Muhammad (pbuh), are of a great importance in Kazakh literature for our nation.

Kazakh poets wrote about the Prophet within the public understanding of the Kazakh nation. In their works, poets have depicted an exemplary life of the Prophet, his wonders, and his moral with the feelings peculiar to the nomadic spirit of the Kazakh people. Our literature used poetic forms, the epic sagas, and story and fable forms more.

Keywords: Kazakh literature, Jirau, the Islamic religion and the Prophet (pbuh).

МРНТИ: 17.71.91

*ШИЯ ИҮ*¹

*¹Іле педагогикалық университеті, Құлжа қаласы,
Қытай Халық Республикасы*

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛ ОБРАЗЫ: ТӨТЕМДІК МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ Е.ҚҰРМАНБЕКҚЫЗЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ АЯСЫНДА

Түйіндеме

Мақалада қазақ дәстүрлі мәдениетінің басты қайнарлары саналатын - махаббат, туған жер және ана осы үш ұлы далалық түсініктің негізі мен олардың халықтың ауыз және жазба әдебиетіндегі орны мен мағызы қарастырылған. Махаббат, туған жер және ана ұғымдары арқылы, әйелге - анаға деген зор құрмет пен ілтипат көрсетілген. Себебі, осы ажырамас үш ұғым мен мәнің түп негізінде - “Ана” деген ұлы сөз жатқаны белгілі. Мақалада сондай-ақ қазақ дәстүрлі мәдениетін “аналық мәдениет”-деп қарастыруға болатындығы ғылыми және әдеби тұрғыда талданады. Оған қазақ дәстүрлі мәдениетіндегі төтем түсінігі де көбінесе әйелдік сипат алғандығын, сондықтан да қазақ әдебиетіндегі әйел образын зерттеу, күллі дала өркениетінің қалыптасып-дамуы мен өзіндік ерекшелігін танып-білуде аса үлкен мүмкіндіктер беретіндігін де ашып көрсете отырып, Қытайдағы қазақ жазушысы Еркеш Құрманбекқызының шығармаларына талдау жасалады.

Түйін сөздер: қазақ әдебиет, төтем, әйел образы, дала мәдениеті, Еркеш Құрманбекқызы шығармашылығы.

Қазақ әндері, мейлі дәстүрлі әлде осы заманғы әндер болсын барлығы дерлік мына үш үлкен тақырып аясында шарықтайды. Олар: махаббат, туған жер және ана. Махаббат тақырыбындағы әндер қыздардың, арулардың бойындағы әдемілікті, нәзіктікті жырласа, туған жер тақырыбындағы әндер ана мейірімі мен туған жер арасындағы үндестікті, ұрпаққа деген ізгі қамқорлықты жырлайды. Ал ана тақырыбындағы әндер анаға тән қайталанбас, шексіз мейірім-шапағат пен бірге аналар бойынан аңқып тұратын ақ уыздың исін жырлайды [1].

Жалпы әйел баласының орны тұрғысынан қарағанда, феминизмнің басты көз-қарасы - әйелдердің қоғамдық орнының қалай болуы сол халықтың мәдениетінің өлшемі-деп бағалайды [2]. Киелі кітапта (библия) Жаратушы ие: “Құдай ер адамның қабырғасынан әйелді жаратты, оны Адамның алдына әкелгенде, Адам былай деді, бұл менің сүйегімнен алынған сүйек, етімнен шыққан ет сол үшін аты - әйел болсын-деді. Алайда, әйел бақтағы тиым салынған ағаштың жемісін жеп, күнәлі болады. Құдай әйелге “Сен екіқабат болып жүргенде жағдайыңды ауырлатамын, қиналып босанатын боласың. Күйеуіңе құштар боласың, ол сені билейтін болады”-дейді. Сондықтан жаннат бақшаларынан бастап әйелдің орны ерден төмен болып келді. Қасиетті Құранның Ниса (әйел) сүресінде: Ей адам баласы, сендерді бір кісіден (Адам атадан) жаратқан және одан оның жұбайын (Хауа ананы) жаратқан, ол екеуінен көп ер-әйел адам баласын таратқан Раббілеріңнен қорқындар [3]. Ібіліс оларды азғырып тиым салынған ағаш жемісін жегізіп, олардың жаннаттан қудалануына себеп болды [4]. Бұл сүре арқылы ер мен әйелдің жасалуы туралы емес, екеуінде бірдей жазаланып, қиямет күні теңдей жауап беретіні көрсетіледі. Әрі ниеті ізгі, іс-әрекеті таза ер мен әйелдердің соңында жаннатқа кіретіні де ескерілген [5].

Қасиетті Құран-Кәрім - қазақ дүниетанымының маңызды әрі басты қыбыламасы. Себебі бейне қытай халқы үшін “Кенес пен толғам”, және “Тағылымнама”, Батыс жұрты үшін “Киелі кітап” қандай өз өркениеттерінің өзегі болса, қазақтар үшін “Құран” сондай мәнге ие болды. Әлем елдеріндегі сенім тұрғысынан қасиетті саналатын кітаптардың ішінде Құран-Кәрімдей әйел және оған қатысты мәселелерге байланысты нақты әрі жан-жақты жазылған дүние жоқтың қасы. Құранда адам баласы туа күнадан пәк, таза жаратылыс, ал күнәларды өздері қалауымен жасайды. Алайда шексіз мейірім мен рахым иесі Аллаға иман келтіріп, жалбарыну арқылы күнәларынан арыла алады-делінген. Қазақ ауыз әдебиеті мен аңыздарында әйел жұртына мін тағып, қор санау үрдісі болмаған, қайта олар ерлердің сенімді серігі, қамқор да, ақылдасы тұрғысында суреттелген. Бұның бәрі де қазақ халқының өмірінде ер мен әйел теңдігінің еркін түрде қалыптасқанын көрсетеді.

Қазақтардың қоғамдық өмірінде әйелдің, ана мен жардың, қыздың орнының жоғары болуы исламдық мәдениеттің әсері болуы бек мүмкін. Пайғамбар Мұхаммед (с.ғ.с.) хадистерінде: “Іштеріңдегі ең ізгілерің

әйеліне дұрыс қарым-қатынаста болғандарың" немесе "Жаннат аналарыңның табанының астында" [6]. Біз егер Құранды Жаратушы тарапынан түсірілген кітіп емес, тарихи-әдеби шығарма деп қарастырсақ, қазақ әдебиетінің негізі - ана образы болып шығады.

Қазақтар Исламға дейінде түрлі сенімде болған халық. Алайда, исламның келуі олардың өмірі мен дүниетанымына зор өзгерістер мен жаңғырулар ала келді. Сондықтан да Құран-Кәрімді қазақ өркениетінің классикалық бастауы деп қарауға болады. Оған Ислам құндылықтарының қазақ дәстүрлі мәдениетімен біте-қайнасып жатқан тұстарының болуы және қазақ ұлттық әдебиетіндегі әйел образының көркемдігі негіз болады. Сайын далада, көшпелі мал шаруашылығымен өмір кешкен халықтың басынан өткен түрлі кезеңдерде туындаған эпостық жырларында, әсіресе батырлық жырларда батырлардың адал жары мен батагөй ата-анасы елі мен жерін жаудан қорғаған ерлердің ең сенімді және басты көмекшісі ретінде суреттелген. Бұл дала өркениетіндегі басты құндылық ретінде - ана образын айшықтайды. Тарих көшіне ілесіп, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан бұл қасиет қазақ халқы мәдениетінің құс қанатындай екі саласы далалық дүниетаным мен әйел образының бөлінбес беріктігімен сақталып келеді.

Төтемдік дүниетаным- анаға табыну ұғымын білдіреді. Ертедегі адамдарда табиғатқа иек артуы өте күшті болғандықтан, олар табиғат құбылыстарын, заттарды, денелерді, жануарларды өздерінің қорғаушысы, жебеушісі ретінде таныды. Сондықтан төтемдік табыну адамзаттың бір түрлі сана қимылы, дін формасы немесе діннің маңызды құрамдас бөлімі болып табылды. Әрқандай бір төтем ертедегі адамдардың табиғатпен алғашқы байланысының туындысы, жаратылыстық ортаның адамзат санасындағы бейнесі ретінде қалыптасты. Қазіргі заман археология мен антропология ғылымдарының зерттеуіне қарағанда, адамзаттың алғашқы діні жаратылысқа және төтемге табынудан басталған. Бұл түрдегі діни сенім алғашқы қоғамда адамдар хайуанаттардың не жаратылыстық заттардың өз руымыз бен қандастық қатынасы бар дейтін көзқарастарынан туындаған. Мұны ағылшын тілінде *totemism*- деп атайды. Ал бұл сөз ағылшын тіліне солтүстік Америкадағы үндістердің аужи (*Ojibwa*) тайпасының *ototeman* сөзінен енген, мағынасы-«кіндіктес туыс». Ал үндістердің осыдан 25-30 мың жылдай бұрын Беринг бұғазы арқылы Азиядан Америка құрлығына келгені және таңғажайып мәдениеттер жасап, ежелгі мемлекеттерді құрғаны бүгінге мәлім. Осы тұрғыда олардың түп негізінің түрік тектес көшпелі тайпа екендігін аңғару қиын емес. Ол туралы соңғы кездерде жарық көрген көптеген ізденістер жазып жатыр. Тіпті біраз сөздері әзірде қазақтар қолданатын сөз қорының ішінде бар. Осыдан "төтем" сөзінің түп-төркіні ежелгі түркі тілінен алынған болуы мүмкін деген ойға жетелейді. Қазірде қазақ тілінде "төте"- деген сөз бар. Ол сөз - тіке, тура деген сөздермен синоним сөз. Тіке туыс-деген сөзде осы "төтем"мен мәндес жатқандай. Ал "м" әрпінің жалғануы көбіне затты немесе адамды өзіне меншіктеу мағанасын білдіреді. Мысалы, бала-м, әке-м, іні-м т.б. сонда төтем сөзі кіндіктес, тіке өз туысым деген мағана беретін болуы мүмкін.

Эндрю Лэнг (1844-1912 жж. *англиялық жазушы, этнограф*) "Үндіс аудармашысын ерткен саудагердің теңіз саяхаты" -атты жазбасында "төтем" сөзі алғаш рет кездеседі. Бұл жазбада: Тағы адамдардың діни сенімінде олардың әрбірінің өзінің төтемі болады, олар өздері жақсы көретіндерін кие тұтады әрі сол киелі заттар өздерін желеп-жебеп жүреді деп сенеді. Олар өздері төтем тұтқан жануарлар мен құстарға еш зәбір көрсетпейді делінген.

Қазақ халқының аңыздарында көкбөрі мен аққу киелі саналады. Қытай қазақтарының ұлы ақыны Омарғазы Айтанұлының "Көкбөрі" өлеңінде (қытай тілінде) осы төтем поэзия тілінде керемет суреттелген:

Атым еді онда менің – Күнби,
Жетім едім мен дағы,
Өлген әкем бір соғыста сайысып.
Қайсы тәңрі екен
Қызыл шақа нәресте
Жұртта қалған сол жетімді
Есіркеген қабырғасы қайысып?
Өлмесін деген шығар мүмкін
Табиғаттың осы жетім күшігі.
Шыр етіп топыраққа түскенде,
Емшек іздеп қарманбаған
Адамзаттың қайсы шала түсігі.

Таласып емсе онда Рим мен Ромул,
Сол сыбаға енді
Бір ғана менің өзіме тиіп.

Мекіренді ұлы мақлұқ,
Дірілдейді сары уыз
Мейіздей пәк
Тап-газа үрпіне әрең сиып.

Қара былғары түстес сегіз емшек,
Айыра көрмесін ана бөрі бауырынан,
Күн шалып тұрғанда жылтыр қабырғасын,
Судырап төгілгенде
Қара көк қылшығы семіз сауырынан!

Исініп кетпесе еді-ау асығыс,
Бар мейірі – тұла бойын босатып.
Аямай төккенде асыл ізгілігін
Судай сұйылып,
Тастай қатты бөрі мінезін жұмсатып.
Сүйініш тапқан шығар ол өзі де,
Іші-бауыры, жүйке-жұлынымен егіліп.
Білініп тұрған ғой онда
Дем-тынысы қос бүйірінен,
Құлап түсердей
Төрт пұшпағынан сөгіліп.

Жай ғана бөрі деуге болар ма оны,
Бөрі суретті
Тәңірінің бір қамқор елшісі.
Бұзыла көрмесе екен баянды болып
Табиғат анамыздың бізге берген
Сол алғашқы қасиетті еншісі!

Бұл көп аңыздың бірі ғана. Аңыз түбі- ақиқат демекші, бұл аңыздың да астарында бір ұлттың анаға деген теңдессіз құрметі мен тағзымы жатыр. Ананы ардақ тұтқан халық сөз жоқ дана халық, өміршен, озық халық. Француз философы Давид Эмиль Дюркгейм (1858-1917жж.) “Төтем - рухани нышан, ол ата-бабалар, жануарлар мен құстар, аруақтар бейнесінің тоғысқан ескерткіштері”-деген [7].

Сондықтан ұрғашы қасқырдың төтемдік бейнесінде адамға тән "аналық" сипат пен табиғатқа тән "тағзылық" сипат біте қайнасқан. Төтемдік дәстүр тек қана қазақ халқында сақталып қалмаста, моңғол секілді өзгеде көшпелі мәдениетке ие халықтарда да сақталған. Бұдан көкбөрі төтемі - ежелдегі аналық қауымдастық дәуірінен бастау алған анаға деген құрметпен астасады.

Қазақтардың ендігі бір төтемдік нышаны - киелі аққу. Аққуда қазақ аңыздарында жиы кездеседі. Аққу – дәстүрлі қазақ қоғамында киелі саналатын құс. Аққу өзгеде байырғы түркі халықтарында төтемдік мәні болған. Аққуды киелі құс ретінде қазақтар ежелден қастерлеп, «құс төресіне» оқ атпаған. Оны атқан адамды оның киесі ұрады деп есептеген. Қазақ поэзиясында аққу әсемдіктің, сұлулықтың, пәктіктің символы ретінде суреттеледі. Қазақ халқы арасына кең таралған бір аңызда, Қалша-Қадыр деген батыр жайлы айтылады. Баяғы сол бір жаугершілік заманда Қалша батыр ауыр жараланып, елсіз далада атынан құлап, басын сүйеп ауызына су тамызар адамға зар болып, жапанда жалғыз қалады. Үміт үзіліп жатқанда аспаннан бір аққу келіп қонып ердің ауызына сусын тамызып, шөлін басып, бір көлдің жағасына демеп жеткізеді. Түрлі шөптерден дәрі жасап емдеп, жарасын жазады. Сырқатынан айыққан батыр таң алдында оянса жанында аққу жоқ, бірақ періште мүсін, ай дидарлы қыз отырады. Тағдыр қосып екеуі сол көлдің басында некелі болады. Айы толып, бір ұл бала дүниеге келеді. Ақ қаздан туған сол тұңғыштарына қаздың құрметіне «қазақ» - деп есім береді. Кейін сол қазақтан Ақарыс, Бекарыс, Жанарыс атты үш ұл туады. Шежіреге негізделгенде, Ақарыстан ұлы жүз, Бекарыстан орта жүз, Жанарыстан Кіші жүз тараған екен.

Қазақ халқы аққуды тектен-текке кие тұтпаған. Оның өзіндік сыры бар. Бастысы аққу адал, сертке берік, махаббатты қадір тұтатын ақылды құс. Бұл жағынан көшпенділерге тән далалық, мерттік пен адалдық сынды кісілік табиғатқа жақын. Оған мына бір мысал дәлел. Ресейдің байқал көлі маңында тұратын Стефан атты кәрия үйінің төрінде тұрған бір жұп аққу мүсінін көрсетіп, мынадай бір ғажайып әңгімені баяндады: Осыдан отыз жыл бұрын, қыстың бір күні, мылтығымды көтеріп, Байқал көлі бойына қоян атуға бардым. Қалың қамысты аралап келе жатып, кенет бір сыңар аққудың әуеде сұңқылдап айлана ұшып жүргенін көріп, аң-таң болдым. Үйткені, бұл мезгілде аққулар әлде қашан оңтүстік аймақтарға

қоныс жаңалап кеткенді. Жақындап барсам, қамыс арасында екінші сыңары жараланып жатыр екен. Ол бейне аспандағы аққуға: "Мен жараланып қалдым, мені тоспай-ақ кете бер" - дегендей қанатын әлсін-әлі сермеп қояды. Мен жаралы аққуға көмектесбек болып, жақындап едім, аспандағы аққу қатты қарсылық танытып, мені жаралы аққудың маңына жолатпады. Амалсыздан үйіме қайттым. Ұш күннен кейін соң сол араға қайта келгенімде таң қаларлық көріністің үстінен түстім. Аспаннан көрген аққуым жердегі сыңарының қасында, оны қос қанатымен қаумалап, өз мойынмен оның мойнын ораған күйі, екеуі бірдей қатып қалған екен. Жандүнием тебіреніп, екеуінде үйге алып келіп, қаншама жылытып емдесем де жұмған көздерін ашпады. Осы бір жұп "махаббат үшін жанпида еткен" есті құсты қара жерге көмуге қимай, дәрілеп қатырып, адалдықтың, әсемдіктің, пәктіктің мәңгілік үлгісіндей көріп төрімнен орын бердім.

Еркеш Құрманбекқызының дала мәдениетіндегі эофеминизм

Қазақ халқы сайын даламен етене тіршілік еткен халық. Дала мен қазақ арасында жабайы қатынас емес, керісінше адами силасымдылық, мейір-махаббат және түсінушілік пен сенімділік негізіндегі бір-бірін толықтыратын, бір-біріне үйлесімділік қарым-қатынасы орнаған [8].

Қазақтар мейлі тарихи өткен дәуірлер де болсын, мейлі қазіргі заманда болсын барынша табиғат заңдылығына бейім өмір сүріп келеді. Қазақта жер - ана, табиғат - ана деген фраза бар. Бұның барлығы адам мен қоршаған орта арасындағы байланыс, ана мен бала арасындағы силасымдылықты меңзейді. Қазақтардың барынша табиғатқа етене болуы, олардың өмір салтының барынша шынайы әрі қарапайым болуына негіз болды. Осы тұрғыда олардың жан-жүрегі де, дүниетанымы да табиғаттай кең әрі байсалды болып қалыптасты.

Әйел адам мен ер адамның табиғат аясындағы өмір сүру әдеті ұқсамағандықтан олардың табиғатқа деген көзқарасында айырмашылық болады. Ер адамдар аңшылықпен айналысып, жапан-түзде жүретіндіктен олардың кездесетін қауіп-қатері мол сондықтан олар мен табиғат күштері мен құбылыстары арасында мүдделік қақтығыс орнайды. Ал әйелдер жан-дүниесі нәзік, сезімге бай болғандықтан олар мен табиғат арасында түсіністік пен силасымдылық қатынас орнайды да табиғаттың әсемдігін, тұмсалығын сақтауда ерлерге қарағанда белсенді болады. Міне осындай эофеминизмдік қасиет қазақ әйелдерінің бойынан табылады. Өкінішке орай адам мен жаратылыстық орта арасындағы қазіргі - адамдардың үстемдігін дәріптейтін көзқарас, адам мен орта арасындағы жылы, үйлесімділік қасиетті біртіндеп салқын, қырғиқабақтық, өзара аластаған кері қатынасқа жетелеп отыр[9].

Зер салақараған адамға қазақ әдебиеті мен тұрмыс салтынан ұлттық мәдениеттегі қазақ әйелдерінің образы эофеминизмдік негізде қалыптасқанын байқау қиын емес. Ана, табиғат, сахара қазақ өркениетінің басты қайнарлары.

Ислам өркениетінің қазақ даласына келуі олардың дүниетанымына зор өзгерістер әкелді. Соның бірі адамның ең алғаш сыңғырлаған таза топырақтан жасалғаны және өлгеннен соң сол топыраққа қайтатыны туралы. Қазақтар оған толықтай сенеді. Бұл туралы Қытай қазақтарынан шыққан, қытай және қазақ тілдерінде бірдей жазатын жазушы, Қытай жазушылар одағының мүшесі, мемлекеттік сыйлықтың иегері Еркеш Құрманбекқызының ой-пікіріне назар салайық: мен жайлау төсінен Умай ананың тасқа ойылған тұлғасын көрдім. Ол осынау дархан дала төсінде кемінде үш мың жылдан бері қасқайып тұр. Үш мың жыл..., толассыз қар мен жаңбыр, азынаған жел, сықырлаған аяз бен аптап ыстық, ол бәріне төзіп келеді...бірақ қарсы алдына келіп қарасаңыз жүзінен анаға, әйелге тән мейірімнің өшкіндеген нышанын көргендей боласыз. Тіпті, омырауына қолыңызды ептеп тидірсеңіз, тас ана төсі жібіп, мөп-мөлдір сүт тамшылары тас емшекті жарып, ағып шығардай сезім бағыштайды. дала көз жеткіссіз кең әрі байтақ, сырбаз әрі сабырлы, нәзік әрі толықсыған, шынайы әрі ержүрек [10].

Еркеш қос тілді жазушы болғандықтан, оның өзге жазушылардан артықшылығы ана тілімен келген ойын тікелей қытай тілінде шашуын шығармай бейнелей алуы. "Өз ұлтының дара мәдениеті мен өмір салтын тар арнадан асыра отырып, әлемдік деңгейде көркем әдебиет аясында көрсетуі оның ең басты шығармашылық әбізалдылығы болып табылады" [11]. Оның қаламынан туған "Ақсарбас", "Сахарадағы Ұмай ана" жинақтары даланың жусан исі аңқыған өз халқының өшпес әрі шынайы мәдениетінің көркем көріністері еді.

Мәдени феминизмде әйелдерге жан-жақты назар салғанда ғана, олардың тіршілік тынысын түсінуге болатындығын айтады. Дәстүрлі қазақ қоғамында нәзік жандылардың далалық мәдениеттегі орнын дәріптеу Еркеш шығармашылығының басты тақырыбы. Оның өзіндік себебі де бар, қоғамдағы әйел мәртебесін образды түрде бейнелеу, махаббат пен сүйіспеншілікке толы өмір салтын қалыптастыруда оң ықпал етері анық. Үйткені, адамзат қоғамының екінші жартысы осы нәзік жандылардың еншісінде әрі оларға тән нәзіктік, шыдамдылық, мейірімділік сипаттар тұтас адамзат қоғамының ізгіленуіндегі басты

құндылықтар болып табылады. Сондықтан да әлемнің жартысы саналатын осынау өміріміздегі ең жақын, аяулы адамдарымызды шынайы түрде бағалай білуіміз керек. Егер оларды дұрыс бағаламағанымызда өзіміз өмір сүріп отырған қоғамымызды өз қолымызбен құртарымыз анық. Қай қоғамда болмасын адамзаттың асыл қасиеттерін бойына тоғытқан әйел қауымын лайықты деңгейде тану, түсіну, қолдау мен қорғау және бағалау сол қоғам үшін де, тіпті, жалпы адамзат үшін де аса маңызды түсінік пен пайым болып табылады. Егер керісінше болса, онда, ол қоғам адамзаттың жалпы даму бағытынан ауытқыған, кері кеткен қоғам болары анық [12]. Адамзаттың мәдени даму тарихында әйелдер ең ертедегі ойшылдар, тәрбиешілер және басқарушылар болған. Үйткені осы қызметтерді өтеуге қажетті мейірім мен қамқорлық, шыдам мен төзім, жан-тәнімен ұрпағын қорғау сынды ізгі қасиеттердің барлығы әйел бойынан табылды. Мәдени феминизмнің соңғы даму сатысы: әйелдердің физиологиялық ерекшеліктері мен артықшылықтарын мөралдық құндылықтарын құптау мен бағалау арқылы ерекшеленетін болады.

(Ескерту: Бұл мақала Қытайдың Шынжаң ауданы жоғары оқу орындарының қоғамдық ғылымдарды зерттеу базасы, Шынжаң қазақ мәдениеті және ұлттық жаңғырту орталығының іргелі жобаларды қаржыландыру бағдарламасының бастапқы нәтижелері негізінде жазылды. №: XJEDU080112B06).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құрманбекқызы Е. Сахарадағы Ұмай ана. – Қытай: Шынжаң халық баспасы, 2006.
2. Ли Янхы, Феминизм. – Қытай: Шан Доң халық баспасы, 2005.
3. Ма Жянзы. Құран. – Бый Жиң. – Қытай қоғамдық ғылымдар академиясы. –1996.
4. Ма Жянзы. Құран. – Бый Жиң. – Қытай қоғамдық ғылымдар академиясы. –1996.
5. Ма Жянзы. Құран. – Бый Жиң. – Қытай қоғамдық ғылымдар академиясы. –1996.
6. Уаң Шиниы. Құран және Ислам мәдениеті. – Ин Чуан: Ниң Шия халық баспасы, 2009.
7. Хан Юн. Мәдениет және адамзат. – Бый Жиң: Астан педогогикалық университеті баспасы, 2008.
8. Чын Юшың. Қазақтар. – Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 2006.
9. Ли Янхы, Феминизм. – Қытай: Шан Доң халық баспасы, 2005.
10. Құрманбекқызы Е. Сахарадағы Ұмай ана. – Қытай: Шынжаң халық баспасы, 2006.
11. Ван Мыйюу, Яң Кыишиң // Шынжаң: реформалар мен дамуларға 30 жыл. Конференция материалдары. – Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 2008.
12. Ли Янхы. Феминизм. – Қытай, Шан Доң халық баспасы, 2005.

Аннотация

Шия Ю¹

Илский Педагогический университет

**ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ТОТЕМНАЯ КУЛЬТУРА И
В РАМКАХ ТВОРЧЕСТВЫ Е.КУРМАНБЕКОВНЫ**

В статье рассматривается традиционная казахская культура о любви, родной земле и матери все эти три степные понятия связанные нежностью и соотносятся на основе гуманизма и уважения к матери с неповторимой нежностью, если сказать о казахской культуре в двух словах то это "материнская культура".

Понятие тотем в казахской традиционной культуре зачастую в женском характере. Например, сириуса, как лебедь в тотемной символистике обрамлен в женской образе. Поэтому исследование образа женщины в казахской литературе, формируется всей степной цивилизации-развитии сознания и самобытности дает большие возможности в познании.

Ключевые слова: казахская литература, тотем, образ женщины, культура степи, творчество Еркеш Курманбековны.

Annotation

Xia Yu¹

IlePedagogical university

**THE IMAGE OF WOMEN IN KAZAKH LITERATURE: TOTEM CULTURE AND CREATIVITY WITHIN
E.KURMANBEKOVA**

The article considered about traditional Kazakh culture about love, native land and mother all these three steppe concepts bound by tenderness and correlated on the basis of humanism and respect to the mother with unique tenderness, if to say about the Kazakh culture in few words that it is a "maternal culture".

Concept totem in the Kazakh traditional culture frequently in woman character. For example, sirius, as a swan in the totem of символистике is framed in a woman character. Therefore research of character of woman is in Kazakh literature, formed by all steppe civilization-development of consciousness and originality gives an large opportunities in cognition.

Keywords: Kazakh literature, totem, character of woman, culture of steppe, work Erkesh Kurmanbek.

МРНТИ 14.35.09

E.K.ANAPIN¹

¹Arkaluk State Pedagogical institute named after Y.Altynsarin,
Arkaluk city, Kazakhstan

G.S. SHTATBAYEVA²

²Arkaluk State Pedagogical institute named after Y.Altynsarin,
Arkaluk city, Kazakhstan

PRESENTATION OF LISTENING MATERIALS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Annotation

The article considers the presentation of listening technology in the education process of teaching English at schools and higher educational institutions. The need to improve the system and practice of education due to social challenges is taking place in society. Questions to improve the quality of training and the level of education of the individual student have been and remains as priority in modern teaching methods. Practice has shown that the use of presentation technology in the education process develops the following skills see the problem and solve it, acquire knowledge, learn about the world around us, increases the motivation to study the subject.

Key words: informatization, motivation, gesture, voice, handout, evaluating, diagnosing, content, volume.

New information technologies increase the motivation to learning a foreign language and developing knowledge and culture of students, and in particular conditions can be effectively used in the process of teaching. In this article we will research such fact as using the presentation techniques to increase the motivation of students to learn a foreign language and how teacher can use these techniques to develop their communicative skills.

Teachers of English as a foreign language, who want to develop successful lessons faces different problems: lack of material, lack of technologies etc. Another challenge is student who does not have any motivation for lessons. According to Hammer, uncooperative and unmotivated students are a serious problem and can easily disrupt the instructional process [1, 10].

The core of the motivation's lack is laid in the methods and techniques a teacher choose to perform the material. As Mary Finocchiaro said "Student growth depends to a large extent upon your own professional growth. In a dynamic field such as ours, no teacher can afford to remain at a standstill. We should keep up with new findings, with new materials, and with the report of teaching and learning experiences of our colleagues" [2, 199].

An important part of teaching foreign language is introducing new language features i.e. a new grammar structure or new vocabulary teachers use different methods. The way of introduction of these features is often called "presentation". There are many different ways of presenting new language and it is important to use a variety of techniques and methods in your teaching to make your teaching process more grabbing, interesting, and effective.

Method is an overall plan for orderly presentation of language material, no part of which contradicts, and all of which is based upon the selected approach.

A technique is implementation – which actually takes place in a classroom. It is particular trick, stratagem, or contrivance used to accomplish an immediate objective. Techniques must be consistent with a method

This number of device keeps proving its effectiveness in delivering lessons. Using techniques, for example pictures, in your presentations instead of words can double the chances of meeting your objectives. But according to Leonard Bloomfield "The various 'methods and techniques' which have been elaborated differ greatly in the mere exposition, but far less in actual classroom practice. The result depends very little upon the theoretical basis of presentation, and very much upon the conditions of teaching and on the competence of the teacher ..." [3, 76].

The basic requirement to determine the success of the work is the teacher's ability to show his technical competence in certain phases of linguistics. Even a well-planned and well-structured presentation can almost be ineffective because of bad presentation *delivery*. The delivery phase can make or ruin a presentation. We represent some key factors in the successful delivery of a presentation:

- Rehearse. Practice makes for perfect performance. Many experts say that rehearsal is the biggest single thing that you can do to improve your performance. Perform your presentation out loud at least four times.
- Timing. Timing is of crucial importance. Do not ramble or talk needlessly.

Some people simply freeze, and some cannot sit down when they got on their feet to talk. The amount of time required for a given presentation should be determined in advance. As a general guide, one slide needs 1 - 1.5 minutes. So, if your presentation very much and you may not succeed in conveying your message.

3. Personal Approach. Personal features of the speaker have a major impact on how the presentation is received. There are four aspects, i.e. gesture, voice, eye contact, and breathing.

Gesture can be used to highlight points or to make additional emphasis when needed. However, do not repeat the same gesture for more than twenty times in a single presentation.

Voice is critical. The speaker should use sufficient volume to be heard. Modulation is also important. It is the process of varying the pitch or level of the voice. Speaking in a monotone manner or at the same level might put the audience to sleep. Monotonous high level voice should also be avoided; it may be tiring to listen to.

Eye contact is the process of *looking at the eyes* of the audience as often as possible. You will gain trust, involvement and interest. It is also important to face the audience, and not look too frequently at the screen. The smaller the size of audience, the more eye contact is needed.

Breathing is important to continue to talk in a loud voice. Breathing can also be used to generate a pause, and to emphasize an earlier discussed point.

4. Tell stories. The presentation is a type of theatre. To make reading easy and interesting you can illustrate main events on slide as well or prepare video on it. Tell stories and anecdotes to help illustrate points. It all helps to make your presentation more effective and memorable.

5. Use of Visual Aids. Visual aids help to make a presentation more effective, mainly because they crystallize ideas, and they assist in the retention of information. Visual aids also keep the speaker on track and generate interest.

Rules to observe when preparing visual aids:

- *Keep it simple*: There is an old adage that said – “No one ever complained of a presentation being too short.” Nothing kills a presentation more than going on too long. Remember to keep visual aids simple, so that the audience can easily understand the concepts. A complicated or vague visual aid is counter-productive.

- *Minimize words*: Keep the amount of text minimal, to avoid the audience spending time with reading the visual aid and not listening to you.

- *Use large fonts*: Make text and numbers large, so that the audience can read it easily.

- *List key points*: Make sure that the key points are shown clearly. This will help the audience to retain the information.

- *Use exact phrasing*: Since the ideas are summarized into key points, there is no margin for vague or imprecise wording.

- *Use color*: The use of color can highlight key points.

- *Prepare Handout*: If you prepare handouts, along with visual aids, your audience can make notes on the handout.

Preparing the presentation one is supposed to take into account the important elements: context, clarification of meaning, controlled practice, and picture presentation, whichever technique or method is followed. For preparing visual aids there are a great number of modern computer programs of Microsoft Office Program, as Power Point, Office Publisher, and Movie Maker with ready-made patterns.

We represent some steps which are more, or less important, to tail the presentation.

Step1: Situation analysis. It is essential to make the message to match the audience's expectations. *First*, be very clear about the type of presentation and its objective, i.e. whether it is persuasive or instructional. *Second*, assess the audience and the situation carefully. How big will it be, who will be present, what possible resistance is there, what is the level of knowledge, and, most important, how much time is available.

Step 2: Theme/title. The theme/title should be brief, direct, and meaningful. Do not develop a long winded theme, and assume that it will become obvious during the presentation. It may lead to distraction of the audience.

Step 3: Story line. Write a story line covering the major elements of the presentation. It involves breaking down the theme into major components. It should be logical and not be too long; fewer than 5 topics are generally manageable. Developing a storyboard is simply breaking down the story line into its major parts or ideas. Once you have developed the storyboard, you have the basic framework of your presentation. What is then needed is to put the storyboard into slides. The basic principle is "one slide for one idea".

For presentation listening material it can be used the following devices: tape-recorder, CD and MP3-players, Ipods, computer etc. to make sure the students understand the material here can be used demonstrative handouts in format of slide show, notes, pictures etc. The super-technologies of our century allow us to implement

entertaining-direct appliances in teaching process, and this fact can cause extra attention from students. The access to presenting resources is enriched by World Wide Web, where one can easily get any licensed educational material from special sites, book, articles etc. For listening purposes one can visit portal as You Tube, where a great range of video of wide variety of topics. The material can be easily modified and adjusted to the aims of a lesson. The video education sites with feature video, documentaries, news coverage etc [4, 25].

Except downloading records for reading material or listening, teacher can prepare his own records or make a video on the theme.

For presenting reading material with use of Power Point program which is base program for slide-shows, we can use next model of delivering material:

Activity 1

The objective is forming of reading/listening skills on the theme “Food” on material of the article “Attentive Waiter”

Lead-in phase: presentation of vocabulary. Put down the words on a slide and make students find relations between them and then let them reconstruct the chronicle of the events. If the words are simple you can present them in the format of pictures.

Activity 2

After reading material or listening text, comprehension questions can be prepared in the way of video conference it would be more productive if the questions are asked by different people, and video clips due to capacities of the program can be installed in the presented slide-show.

Activity 3

Another way to introduce a new language is to use a dialogue build. A dialogue is a conversation between two people and in this activity the teacher uses the conversation to show the students the language being used in a natural way. Dialogue build presentation is set on the material of the article. The students listen to the conversation and have a try to remember and rebuild the dialogue.

In conclusion, one may say that presentation technique is not innovation in teaching process. But ways to deliver them are revolutionizing. Right technique with exact presentation can help a teacher to invent a friendly, rich atmosphere for learning foreign language. Good presentation should include such stages as rehearse, timing, personal reproach and visual aids. Visual aids can be presented by Microsoft Office Programs including Power Point. Slide-show projection is one of the popular visual aids which is considered to be more effective way in production of drills directing on development of communicative skills of students. For making presentation slides 4 stages are taken into account. The stages are purpose of presentation, theme/title, story line, design. Other programs were recruited from entertainment in academic purposes are Internet programs, DVDs, IPods etc. Any task programmed on developing 4 basic skills as listening, speaking, reading and writing can be delivered by the means and can boost interest of students. And motivation is the main impact on progress in meeting any goal.

The native and foreign experience shows that the using new information technologies provide:

- Giving a student the tool of investigation, construction, formation of knowledge about object world and active component of objective world, instrument of measuring, reflecting and influence on object world;
- Broadening the sphere of independent activity of students on the basis of organization different kinds of educational activity (experimental research, educational-playing, informational educational activity, also activity connected with processing information, such audiovisual information), including individual, group and collective work;
- Individualization and differentiation of educational process by means of interactive dialogue, independent choice of regime of educational activity and organizational forms of studying;
- Forming of information culture, components of individual culture, member of information society, by means of implementation of informational-educational activity;
- Increasing of motivation by means of computer visualization of studied objects, phenomena, managing studied objects, situations, ability to choose independently the forms and methods of teaching and learning, including playing situations.

Thus along with the development of the process of informatization and education the volume and content of educational material changes, programs of academic subjects are over structured, the integration of some themes or subjects is taking place, that leads to the change of structure and content of educational subjects, and consequently to the change of structure and content of education itself.

As well as these processes new solutions to the problem of students level of education, based on working out and using complex of computerized testing, diagnosing methods of control and evaluating of the assimilation level.

Literature:

1. Hammer J. *The practice of English language teaching*. 3rd ed. Harlow. – England: Longman, 2005.
2. Edward A. *Approach, method and technique*” 2nd ed. – Washington, 1993.
3. Bloomfield L. *About foreign language teaching*. 2nd ed. – Washington, 1993.
4. Backman L., Palmer A. *Language in practice*. Oxford press, 1996.

Түйіндеме
Анапин Е.Х.¹,

¹Б.Алтынсарин ат. Арқалық мемлекеттік
педагогикалық институты

Штатбаева Г.С.²,

²Б.Алтынсарин ат. Арқалық мемлекеттік
педагогикалық институты

ШЕТЕЛ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕГІ ТЫҢДАП-ТҮСІНУ, ТАНЫСТЫРУ МАТЕРИАЛДАРЫ

Мақала шетел тілін оқып үйренудегі тыңдап түсіну технологиясын тиімді қолдану жолдарына арналған. Қазіргі білім берудегі мұғалімнің мақсаты білім мазмұнын игеруге және оны өзінің білімдік капиталына енгізуге арналған ақпараттық мүмкіндіктерді қолдану болып саналады. Заман талабы – оқушылардың бойында түйінді құзіреттіліктерді қалыптастыру, білім беру үрдісінде құзіреттілік мәселесіне көп көңіл бөлу. Тыңдап-түсіну құзіреттілігі тілдік құралдарды таңдап пайдалана білу, тілдік қарым-қатынасты оқу, жазу, сөйлеу және тыңдап түсіну бағыттары бойынша білімдік дағдыларын дамыту болып табылады.

Түйін сөздер: ақпараттандыру, ынталандыру, ымдау, сөйлеу әрекеті, үлестірмелі материал,баға, диагностика, мазмұны, көлемі.

Аннотация
Анапин Е.Х.¹,

¹Арқалықский государственный педагогический
институт им. Б.Алтынсарина

Штатбаева Г.С.²,

²Арқалықский государственный педагогический институт им. Б.Алтынсарина
ПРЕЗЕНТАЦИЯ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ПРОСЛУШИВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ

ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Статья посвящена методике презентации аудирования на уроках английского языка. Цель преподавание в современном образовании применение возможностей информационной среды направленной на обучение овладения знаниями. Требованиями современности является умение использовать освоенные языковые средства в общении, умение оценивать ситуацию, правильно использовать различные языковые средства. Главной целью обучения иностранным языкам является формирование способности и участию в межкультурной коммуникации, развитие лингвистической, языковой, речевой социокультурной компетентности.

Ключевые слова: информатизация, мотивация, жест, речь, раздаточные материалы, оценка, диагностирование, содержание, объем.

МРНТИ 14.35.09

Ш.С.БАГИТЖАНОВА¹

¹Б.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты,
Арқалық қ. Қазақстан.

М.С.ОСКИНА¹

²Б.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты,
Арқалық қ. Қазақстан.

ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Түйіндеме

Мақалада шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру деп айтсақ, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ. Жаһанданған интернет жүйесін қолдану негізінде, тіл үйренушілердің сөз әрекетінің төрт түрінде де біліктілігін қалыптастыруға болады, жүйе материалдарын қолдану арқылы олардың оқу, жазу іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруға, сөздік қорын байытуға мүмкіндік туады. Интернет жүйесін пайдалана отырып, тілін үйренуші елдің өкілдерімен байланысқа түсе алады. Шетел тілі сабағында интернетке қосылу арқылы шынайы қарым-қатынас үлгісін жасауға болатындығы қарастырылған.

Түйін сөздер: ақпараттық технология, инновация, интернет көздері, компьютерлік оқу бағдарламалар, мультимедиялық технология, біліктілік, жағдаят.

Шетел тілін жаңаша оқыту соңғы жылдары жоғары қарқынға ие болды. Ұстаздардың сабақты жобалаудағы жауапкершілігі студенттердің шетел тілінде нәтижелі тілдік қарым-қатынас жасауына мүмкіншіліктер туғызады. Олар аз уақытта жаңа технология жәрдеміне үлкен жетістіктерге жете алады. Оқудың дәстүрлі үрдісіне инновациялық технологияны ендіру, оқытушылар мен студенттерге дәстүрлі формаларды және әдістерді жетілдіруге мүмкіндік береді, сонымен қатар жаңаларды да, атап айтқанда: тренингтер, дөңгелек үстелдер, пресс-конференциялар және т.б. Оқытушылардың біліктілігі олардың педагогикалық қарым - қатынаста жағдаят жасауда көрінеді, онда оқытушылар да, студенттер де таңдау және бақылау мүмкіншілігіне ие болады. Инновация дегеніміз - тек ғана жаңалық енгізу емес, сонымен қатар жаңаны дәстүрлі оқу- тәрбие үрдісіне қолдана білу.

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ.

Білім беру үрдісін ақпараттандыруда төмендегідей әдістемелік, педагогикалық міндеттерді шешуге болады:

- білім беруде көлемді ақпаратқа қол жеткізе алу; білім алуға мотивацияның жоғарылауы; өз бетінше жұмыс істеу; өзін - өзі бақылау және т. б.
- жеке тұлғаны жетілдіру (тұлғаның ой - өрісі, эстетикалық тәрбие, зерттеу жұмысымен шұғылдану іскерлігін дамыту, ақпараттық мәдениетін қалыптастыру және т. б.
- әлеуметтік тапсырысты жүзеге асыру (компьютерлік біліктілікті қалыптастыру, белгілі бір сала бойынша маман дайындау және т. б.).
- оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру білім берудің сапасы мен тиімділігін арттыру, танымдық әрекеттің мотивін қамтамасыз ету, пәнаралық байланыстарды тереңдету және т. б.

Сөз арқауы компьютерлік технологияны пайдалана отырып, шетел тілі сабағында интернет жүйесін қолдану мәселесі болмақ. Жаһанданған интернет жүйесін қолдану негізінде, тіл үйренушілердің сөз әрекетінің төрт түрінде де біліктілігін қалыптастыруға болады, жүйе материалдарын қолдану арқылы олардың оқу, жазу іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруға, сөздік қорын байытуға мүмкіндік туады. Интернет жүйесін пайдалана отырып, тілін үйренуші елдің өкілдерімен байланысқа түсе алады [1].

Студенттердің шетел тілін үйренуге деген ынтасын арттыру олардың төмендегі шараларға қатысуы негізінде жасалынады: диспуттар, байқаулар, олимпиадалар және т. б.

«Интернет» деген термин ағылшынның «international net» деген сөзінен, аудармасында «халықаралық байланыс» деген ұғымды береді. Интернет жүйесі арқылы тіл үйренуші тіл өкілімен тура, тікелей байланысқа түсе алады, шетел тілі сабағында Интернетке қосылу арқылы шынайы қарым - қатынас үлгісін жасауға болады. Табиғи тілдік ортада тілді қарым - қатынас құралы ретінде қолдана отырып, тіл үйренушілер айтылымдарға спонтанды түрде, түрлі тілдік формулаларды қолдана отырып, жылдам жауап беруге дағдыланады.

Шетел тілі сабағында компьютермен жұмыс жасай отырып, студенттер психологиялық тұрғыдан да жеңілдіктерге ие болады. Атап айтқанда, студенттердің жасаған әрбір жұмысына берілетін бағаның, олардың жасаған қатесін қайталаулар негізінде көрсете отырып, яғни жұмыс нәтижесін мақұлдап немесе белгілі бір дәрежеде қоштамай, өз пікірін білдіріп отыратын оқытушының тікелей қатыспауы, студенттерге өз бетінше жұмыс жасап, өзіне сенімділік болуын қамтамасыз етеді. Бұдан оқытушының шетел тілі сабағындағы орнын жоққа шығару деген түсінік туындамауы керек. Керісінше, оқытушы тіл үйренушілердің жеке тұлға ретінде өз тапсырмаларын орындап, жұмыс қортындысын белгілейтін әлеуметтік-психологиялық жағдай туындата алатын, олардың жұмысына бағыт-бағдар беретін бірден-бір субъект.

Қазіргі уақытта шетел тілін оқытудың коммуникативтігі, интерактивтілігі, аутенттігі тілді үйрену үрдісінің мәдени контексте болуы үстемдікке ие болуда. Аталған ұстанымдар коммуникативтілік қабілетінің компоненті ретінде мәдениетаралық біліктілікті дамытудың алғышартын жасайды. Шетел тілін дәстүрлі оқытуда тіл үйренушілер тілдік жаттығуларды жасап, қажетті материалды жаттаумен ғана шектеледі. Шетел тілінде тілдік қарым-қатынасқа үйрету үшін шынайы, өмірлік жағдаяттар туындату қажет. Ол студенттердің қажетті материалды меңгеруіне және соған сәйкес мінез – құлықын қалыптастыруға жағдай жасайды. Аталған мәселені шешуде интернет жүйесі айтарлықтай маңызға ие. Біз дәстүрлі шетел тілі сабағына тағы да сипаттама жасайық. Көп жағдайда шетел тілін оқыту үрдісінде оқытушы студент ойын басқарады, яғни, бағыт беру немесе жетекшілік етуден гөрі, ол басшылық қызметіне ауысады. Бұл әрекет, психологтар көрсеткендей, студенттердің ойлау процесін тежейді. Мысалы, дөңгелек үстел, пікірталас мәселесін оқытушы өзі дайындап, жоспарды беріп, студенттерден сөйлеу барысында тек соған сүйенуін талап етеді. Яғни, өз ойын айтуда тұлғаға еркіндік берілмейді [2].

Шетел тілін оқыту технологиясының тиімділігінің көрсеткіштері мыналар:

- студенттердің моральдық психологиялық, интеллектуалдық және жас ерекшеліктерін ескеру;
 - оқуға жағымды көңіл күй қалыптастыру;
 - ұстаз бен студент арасында сөз алмасу, ғылыми қарым - қатынас және әріптестік принципін орнықтыру;
 - студенттердің еске сақтау қабілеті мен шығармашылық деңгейін көтеру арқылы белсенділігін арттыру;
 - оқуды игеруге мультимедиялық және басқа да техникалық арсеналы кең іске қосу;
 - сабақтардың бітуімен студенттердің келешекке қанағаттануының қорытынды нәтижесі;
 - білім беру технологиясының үш түрлі типі бар. Олар дәстүрлік, инновациялық және ақпараттық.
- Бастысы – технологияның жиынтығы емес, оның дәрежесі.

Студенттердің әртүрлі ақпарат көздерін, ресурстарын пайдалану арқылы компьютерлік технологияның көмегімен өздерінің дербес ізденуі арқылы тілді игеруге кәсіби шеберлігін шыңдайды. Жаңа ақпараттық технологияға әртүрлі ақпараттарды электрондық әдіспен енгізу, сақтау және беру болып табылады. Оларды оқу процесінде пайдалану ерекшелігіне сай мына төмендегідей топтастыруға болады.

Компьютерлік оқу бағдарламалары (электрондық оқулықтар, тренажерлар, тьюторлар, лабораториялық жаттығулар, тест жүйесі). Мультимедиялық технологияға сай оқу жүйесі компьютер, видеотехника, оптикалық дискінің жиындысын пайдалану арқылы жүргізіледі. Интеллектуалдық және эксперттік жүйе. Ақпарат жиынтығы базасының қалыптасуы. Электрондық пошта, телеконференция, шоғырлы не аймақтық байланыс жүйесін біріктіретін телекоммуникациялық қондырғылар. Электронды кітапханалар. Бұл технологиялар білім саласында оларды пайдаланудан гөрі тезірек дамиды. Жоғары оқу орындарында көбіне – көп электрондық пошталар жиі пайдаланылады. Қазіргі кезде аудиоақпарат алмасу, видеоақпарат алмасу, виртуалды аудиторлық тақта, тақырыптық ақпарат енгізілген клавиатуралар, файлды алмасу, көпжақты конференциялар өткізу кеңнен таралған көпке белгілі компьютерлік видеоконференц байланыстың әдістемесіне жатқызылады. Бұл технологиялар ағылшын тілін біршама меңгерген студенттердің еншісі болып табылады. Өйткені бұл материалдар тек ағылшын тілінде ғана беріледі. Компьютер жүйесі оқу процесін жетілдіру құралы болып табылады [3, 5, 22].

Дегенмен, интернет жүйесіндегі оқуға байланысты ақпараттар сирек, аз, жүйеленбеген. Оқу процесін аралық байланыс арқылы басқару электрондық пошта арқылы материалдар қабылдау, жіберу, курс және диплом жұмыстарын көшіру, интерактивтік хабарлар алмасу арқылы жүргізіледі. Бүгінде бұл технологиялар оқытудан гөрі жаңа дамушылық маңызға ие.

Қорыта айтқанда, инновациялық технологияларды сабақта қолдану - бұл оның нәтижелігіне қолайлы жағдайды жасаудың бірден – бір жолы, ал ол өз кезегінде бірлесе жұмыс жасауға, адами қарым-қатынастарға себепкер болады. Оқытуға жаңашыл көзқарасты қолдану, тәжірибеге бағытталған оқытудың үлкен жетістігі болып табылады, сондай - ақ оның сапасы алынған білімнің нақты жағдайда мақсатқа жетумен қатар өмірдің сапасын көтеруде үлкен сұранысты қанағаттандыруды қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Ақпараттық технологиялардың тиімділігі//Қазақстан мектебі. – 2008. – №6.*
2. *Электрондық оқулықтарды пайдаланудың педагогикалық ұстанымдары // Қазақстан мектебі. – 2008. – №11.*
3. *Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршысы. 2014. – №1(5),*

Аннотация

Бағитжанова Ш.С.¹,

¹Аркалыкский государственный педагогический институт им. Ы.Алтынсарина

Оскина М.С.²,

²Аркалыкский государственный педагогический институт им. Ы.Алтынсарина

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Исходя из того, что в данной статье говорится, что целью обучения иностранным языкам является формирования межкультурной коммуникации субъекта, то тогда применение новых информационных технологий на уроках иностранного языка исходит из целей обучения иностранным языкам. Использование глобальной сети дает возможность обучающимся развивать умения всех четырех видов речевой деятельности, также путем применения системных материалов развиваются, навыки чтения и письма, наполняется словарный фонд студентов. Выход в интернет позволяет связаться с носителем языка, также создать модель реальных отношений.

Ключевые слова: информационные технологии, инновация, интернет- ресурсов, компьютерные обучающие программы, мультимедийные технология, компетентность, ситуация.

Annotation

Bagitzhanova Sh.S.¹,

¹Arkaluk State Pedagogical institute named after Y.Altynsarin

Oskina M.S.²,

²Arkaluk State Pedagogical institute named after Y.Altynsarin

USE OF NT ON THE LESSONS OF FOREIGN LANGUAGE

Coming from that in this article is talked, that the aim of educating to the foreign languages is forming of cross-cultural communication of subject, then then application of informative NT on the lessons of foreign language comes from the aims of educating to the foreign languages. The use of global network gives an opportunity to student to develop abilities of all four types of speech activity, also by application of system materials develop, read and letter skills, the dictionary fund of students is filled. An exit in the internet allows to contact with a native speaker, also to create the model of the real relations.

Key words: information technologies, innovation, internet - resources, computer teaching programs multimedia technology, competence, situation.

МРНТИ 14.35.09

Д. БАТАЕВА¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы қ. Қазақстан.

ШЕТЕЛ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕГІ ШЕТЕЛ МӘДЕНИЕТІНІҢ РӨЛІ

Түйіндеме

Қазіргі таңда оқу орындары қағида тұрғысынан студенттердің шығармашылық белсенділік танытуда жүйелі ойлау мен дербес жұмыс істей алуды дамыту мен қалыптастыруға жаңа міндеттер қоюда. Кәсіби білім беру мекемелерінде маман әзірлеуде негізгі мақсат болып білімді толық меңгеру ғана емес, онымен қоса студенттердің өздері білім жинап, танып білуге, танымал немесе құрастырылған іс-әрекет негізінде оларды шығармашылық тұрғыда қолдануға арналған қабілеттіліктерді дамытуды көздейді. Шетел тілін ЖОО-да оқыту студенттің тек гуманитарлық бағыттағы дайындық дәрежесін көтеріп қана қоймай, сонымен қатар олардың шығармашылық ойлау қабілеттерін қалыптастырып, дамытуын қамтамасыз етеді. Өзінің болашақ кәсіби ісі барысында студенттер стандартты емес амалдарды талап ететін, шешуге мәжбүр проблематикалық жағдайлармен «қактығысады». Ондай мәселелердің нәтижелі шешілуі маманның белгілі бір шығармашылық тәжірибесінсіз мүмкін емес. Шетел тілі сабағында студенттің шығармашылық ойлау қабілетін оған ғылым негіздерін толыққанды ұғынып, меңгергеннен соң зерттеліп отырған материалды жан жақты ойластыруға бар күшін салғанда ғана қалыптастыра алады. Сондықтан да берілген мақаламызда студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін жоба технологиясы мен өзіндік жұмыс арқылы ынталандыру қарастырылған.

Түйін сөздер: шетел тілі пәні, шығармашылық ойлау, білікті маман, өзіндік жұмыс, жоба, өзін-өзі бағалау.

Қазіргі шеттілдік білім берудегі мәдениеттің рөлі мен шет тілін мәдениет арқылы оқытудың теориялық, практикалық қырларын зерттеу арқылы, шеттілдік білім берудегі мәдениаралық тұлғаның дамуындағы тіл мен мәдениет байланысын терең қарастыру аса маңызды мәселеге айналды. Шет тілі пәні бойынша жоғарғы оқу орындарына білімгерлердің арнайы мәтіндерді оқып, одан мәдениаралық қатысымға икемділіктері мен дағдыларын дамытудың теориялық негіздері мен тәжірибелік жолдарын анықтап, шетелдік мәдениаралық тұлғаны дамытудың тиімді әдістемелік жүйесін жасау.

Шет тілін оқытудағы мәдениеттің маңызы мен рөлі ХХ ғасырдан басталған болатын. Тіл білімінде мәдениаралық байланысты зерттеу үлкен мәселелердің бірі екендігін швед лингвисті Фердинанд де Соссюр алғаш болып көрсеткен. Шеттілдік білім беруде мәдениаралық қатысым мен лингвомәдени құзыреттіліктің маңыздылығын зерттеген ғалымдар: Л.Щерба, Е.Кубрякова, Е.И.Пассов, И.Л.Бим, Зимняя И.А., И.Ф.Комков, А.А.Леонтьев, И.В.Рахманов, С.Канцельсон, Н.И.Жинкин, Г.В.Колшанский, Э.П.Шубиндерді атауға болады. Қазақстандық ғалымдар: С.С.Құнанбаева, Т.А.Аяпова, Э.Д.Сүлейменова, Ф.Ш.Оразбаева және т.б.

Қоғамдық мәдени феномен ретінде шет тілінің ерекшелігі сол, ол тек қана басқа мәдениетті тануға зор мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар өзінің ұлттық мәдениетінің ерекшеліктерін ұғынуға, жалпы адами құндылықтармен тұлғаны «мәдениет диалогы» контекстінде тәрбиелеуге жол ашады.

«Мәдениет» ұғымының өзі өткен ғасырдың 70-жылдары-ақ шет тілін оқыту мазмұнының компоненттерінің бірі бола бастады, оған мәдениет тек тілі оқытылатын елдің елтануы туралы білім мен байланысты өз алдына бөлек, дербес бірлік болып келді. Дегенмен, бұл өзгерістерге қарамастан, лингвомәдени аспектілерді қолдану аясы күнделікті қарым-қатынас жағдаят шеңберінде сәйкесті

әлеуметтік өзін-өзі ұстау қалпы дағдысын дамытуға бағыттылған прагматикалық мақсатпен ғана шектелді. Ол кезде шет тілін үйретудің басты принципі ағылшын тілін меңгеру үдерісінде тиімді нәтижеге қол жеткізу үшін оқу материалын әдістемелік тұрғыдан ұйымдастыру болатын.

Шет тілін жасанды, жаттанды түрде оқу мүмкін емес, өйткені тіл оқытылатын елдің өмірімен, тыныс тіршілігімен, ең алдымен мәдениетімен тығыз байланысты. Шет тіліне барған кезде мәдениаралық байланысқа түскен шетелдік, әр түрлі жағдаяттарды тілді қолданып қана қоймай, тілдік нормаларға сәйкес шетел мәдениетіне сай тілді қолдана білуі шарт.

Қазіргі заманауи өмір жағдайы шет тілін үйренуде оны шынайы әрекетті табысты түрде жүзеге асыру әрі басқа мәдениетті тасымалдаушылармен шынайы қарым-қатынас жасау құралы ретінде үйренуді талап етеді. Басқа әлем елдерінің миллиондаған адамдары еркін өз тілдерінде Шекспирді, Байронды, Гетені, Пушкинді, Абайды, Әуезовты, Аймаутовты және т.б. оқи алады, идеялық-эстетикалық ой өрістерін кеңейтеді, тәрбиелеуде және білім беруде үлкен мағына береді. Әйгілі Гете айтқандай: «Адамдар арасында қатынас құралы ретінде ең маңыздысы және ең мағыналысы-әдебиетке өзара ықпал ету, өзара бауы тілдің арқасында жүзеге асады». Халық туындылары арқылы шет ел мәдениетін танып білуге болады. Ағылшын тілі де халықаралық тіл мәртебесіне ие және мәдениетаралық коммуникацияға қажет тіл болып саналады. Бір жағынан ағылшын тіліндегі мәдени дүниетаным көрінісін меңгеру оның нұсқаларының алуан түрлі болып келуімен қиындық туғызады. Себебі олардың әрқайсысы коммуникативтік жағдаятта қолданылғанда жалпы тілдік норма мен дәстүрлі ережелер түрінде қандай да бір инвариантты болып келеді.

Бұл ретте тіл тек қана қазіргі заманға сай ұлттың ұғымы ғана емес, ежелгі заманғы адамдардың ой-пікірі қоғамға және өз-өзін бүгінгі таңда мақал-мәтелдерді, фразеологизмдерді, метафораларды, ұлттық нышандарды ғасырлар бойы сақтайды. Адам өз халқының тілін, мәдениетін бала кезден бастап қалыптастырса, сонда ғана тұлға ретінде қалыптасады. Әлем және оның ішінде адам өзін түрлі белгілейді, өйткені халық мәдениетінің барлық қыр-сыры оның тілінде, себебі тіл теңдесі жоқ және айрықша құрал. Тіл мәдениетпен өте тығыз байланысты: мәдениетпен қатар өседі, дамиды, көрініс табады. Д.С. Лихачевтің пікірі бойынша мәдениет тек қана мәңгі жойылмайтын құндылықты құрайды. Мәдениетті тіл арқылы оқу жаңа пікір емес, бұл туралы А. Брюкнер, В.В. Иванов, В.Н. Топоров, Л.Н. Толстой, антрополог Ежи Бартминьский жазды [2].

Тіл мен мәдениет тең құқылы, өзара келісілген, өзара ықпал етілген халықаралық ынтымақтастық білім берудегі объекісі арқылы байланысады [3].

Қазіргі тіл біліміндегі зерттеулерде қарастырылып жүрген жаңа бағыттың бірі - тіл мен мәдениет байланысына арналған. Көптеген зерттеу еңбектерінде тілдегі ұлттық танымды, ұлттық рухты, ұлттық құндылықтарды дамытуға бағытталған жұмыстар сөз болып келеді.

Бірқатар зерттеушілер тіл – мәдениетті танытушы құрал ғана емес, тілдің бойында оның (мәдениеттің) арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш. Ұлттық мәдениеттің тірегі тілде. Қазақ халқының этностық, ұлттық мәдениеті, негізінен тілде көрініс тапқан. Осы орайда тіл – ұлттық болмысымен қалыптасқан төл мәдениетіміз сақталған негізгі көздердің бірі екенін айтады.

Мәдениет және тіл бір-бірімен диалогта қолданылады. Кейбір лингвистердің пікірі бойынша диалог әр мәдениет өкілдері арасында жеке тілдік фактор, ұлттық мәдени дәстүрлерді білмеу арқасында сәтсіздікке ұшырайды. Осы аталғанның бәрі көп мәдениеттілік тәрбие компоненті болып келеді. Оған мысал: Афганистандағы француз тілшілерімен болған жарқын көрініс: әйел кейпінде бет пердемен шыққан ол дереу ер адам екені танылып қалады да, тәліптер жазасына ұшырайды. Өңгімелескен екі ер адамның қасынан өту мұсылман әйелдеріне жат мінез-құлық [4]. Осы аталған қателермен дәстүрлерді білмеушілік түсініспеушілік пен жанжал туғызады. Тілдің шығу тарихы адам өмірімен және қоғамның дамуымен байланысты, әлеуметтік жүйе бүгінгі күні жеке адам тұлғасының басты құндылығы- жалпы адами мәдениет. Осы құндылықтар басқа халық мәдениетімен қарым- қатынасын қалыптастырады. Осындай құндылықтарға шет тілін оқытуда аса мән беру қажет. Шетел мәдениетін аутенттік мәтіндер мен әр түрлі материалдар негізінде үйрету шарт.

Осы ретте шет ел мәдениетімен қатар, өз мәдениетімізді салыстыра үйрету өте маңызды. Алысқа кетпей ақ ағылшын халқының және қазақ халқының жыл басы- жаңа жылды оқыту арқылы екі елдің мәдениетімен байланысты көптеген мағлұматтар бере аламыз. Жаңа жылдық мейрам туралы төмендегі ақпараттарды мәтіндермен қатар, аудио, бейне материалдар арқылы бере аламыз.

Қазақтың жаңа жылы– Наурыз мерекесі екендігі баршаға аян. Міне, дәл осы Наурыз мерекесіне ағылшын халықтарының көптеген мейрамдары ұқсас деп айтсақ қателеспейміз. Оған дәлел ретінде ағылшындардың Рождестволық мерекелеріне көз жүгірте кетсек: Рождество және рождестволық

мерекелер Англиядағы ең үлкен мерекелік жиын болып табылады. Ол өз құрамына сочельниктің алдында жүргізілетін және аяқталатын іс-шаралар жиынтығын кіргізеді.

Дайындық апталарының негізгі дәстүр- шырақтары бар гүлтәждер. Мұндай гүлтәждерді бірінші жексенбіге арнап дайындайды. Олар 5 шырақтан тұрады - төрт қызыл және бір ақ. Бұл дәстүр католицизмнен келіп, барша Еуропаға жайылған. Әр жексенбі күні жаңа қызыл шырақ жағылады. Шырақ, отбасы мүшелері сыйынуға жиналған сәтте жағылатын болған. Ал ақ шырақты Рождество алдындағы кеште Христос (Пайғамбар) келіп, қараңғы түнектен бір жарықтың ұшқыны бүкіл әлемге өз нұрын паш етеді деген белгімен жағатын еді.

Шотландықтарда Рождествоның алдында тойланатын дәстүрлері бар болатын. Ол Yule Log – рождестволық бөрене деп аталады. Бұл дәстүр ежелгі скандинавиялық өртеу дәстүрі- Yule Log-пен тығыз байланысты. Викингтер үлкен бөренені күн сәулесін көбірек шашу үшін өртеген. Шотландияда Yule Log-ты тойлаудың танымал болуы Шотландық аралдардың жартысы ұзақ уақыт бойы викингтер мен олардың мәдениетінің қысымында болуынан байланысты туған тарихи қажеттілік. Қазіргі кезде бөрене орнына жуан шырақты пайдаланады.

Англия мен Уэльс тұрғындары Рождествоны Жаңа жылға қарағанда маңызды мейрам деп ойлайды. Ал шотландықтар болса бұл мерекені көңілсіз өткізіп, бар мерекелік көңіл-күйді жаңа жыл кешіне арнап сақтап қояды. 25 желтоқсан күні Рождестволық кешке әдеттегідей барша отбасы мүшелері жиналады. Дәстүрлі Рождестволық ас құрамына ағылшындарда фаршталған түйеқұс, ал Уэльс пен Ирландияда қуырылған қазы кіреді. Сондай-ақ міндетті плум-пуддин – буда пісірілген өте тығыз, кептірілген жемістері бар торт. Дастархан басына қойылмас бұрын, оған коньяк құйылып, жағылады.

Британдықтар сыйлықтарды 25 желтоқсан күні таңертең, міндетті түрде отбасы мүшелерінің қатысуымен ашады. Сыйлықтарға шұлықтар іліп қою дәстүрі, Англиядан орта ғасырларда келген. Санта Клаус түгін тұрбасымен төмен түсіп келе жатқан уақытта бірнеше алтын тиындарын түсіріп алды деген аңыз бар. Сонымен қоса тиындар кептіруге қойылған шұлықтар ішіне түсіп кетті деген аңыз да бар. Содан бері балалар шұлықтарды пешке (камин) іші толы сыйлықтар тауып аламыз деген үмітпен іліп қояды. Сантаға арналған хаттарды поштамен жібермейді, ал жағып жібереді. Британияда Санта балалар тілегін түгін арқылы оқиды деп есептейді. Балалар Санта Клаусқа еті бар қаттама мен бренди, бұғыларға арнап сәбіз қалдырады. Дәстүр бойынша өзге тағамдардан бөлек мерекелік дастархан басына рождестволық крекерлер қойылады. Оларды бөлген кезде ішінен тәж формасындағы мерекелік қағаз бас киім, ойыншық немесе сыйлық, мерекелік зат шығады. Осындай дәстүр туралы мағлұматтарды жүйелі түрде оқыту ағылшын тілін оқытуда тілдің лексикасымен қатар, тілге деген оқушылардың мотивациясын көтеретін бірден-бір жол. Тіл мен мәдениет қатар оқытылуына дәлел іспетті.

Осы бағытта наурыз мейрамы мен ағылшын жаңа жылын салыстырмалы түрде оқыту маңызды. Салыстырмалы оқыту тіл мен мәдениеттің тарихынан бастау алатыны белгілі.

Рождестволық шыршаны 1841жылдан кейін, яғни Альберт ханзада Виндзор сарайына өз әйелі Виктория мен балаларына арнап шырша әкеліп, әшекейлеуін бұйырған соң безендіре бастады. Ал XIX ғасырда мерекелік ашықхаттармен алмасу заңды түрде қабылданады. 1843 жылы ағылшындық Хорслей ең алғашқы рождестволық ашықхаттың суретін салды. Лондонда сол уақытта 1000 данасы қарқынды түрде сатылған болатын.

Ал Наурыз мерекесі бірнеше мың жылдан бері аталып келеді. Қазақстан Наурызды мемлекеттік мереке ретінде 1999 жылдан бастап атап өтіп келді. 2008 жылдың 25 маусымындағы «Қазақстан Республикасындағы мереке күндері туралы» Заңға өзгертулер мен толықтырулар енгізілуіне байланысты, 2009 жылдан бастап 3 күн бойы атап өтіледі.

Аталған мәдениет тарихи ақпарат екі ел мәдениетінің құндылығын тереңірек оқытуға мүмкіншілік бере отырырып, білім алушылардың ой өрісін тереңдете түсетіні анық.

Қазіргі кездегі Наурыз көне дәуірдегі дәстүрлер сабақтастығын сақтап қалған- ұлттық мәдениетті қалпына келтіруде бұл «уақыт байланысының», Қазақстан тарихы мен қазіргі кезеңінің аса маңызды жалғастырушы буыны.

Наурыз мейрамында осы мерекенің негізгі және басты тағамы «Наурыз көже» дайындалады. Наурыз көже – келер жылғы молшылықтың жоралғысы ретінде әр шаңырақ міндетті түрде жасайтын арнаулы тағам. Сонымен қоса Наурыз мейрамында қарт кісілер Наурыз батасын береді. Наурыз бата – наурызға арналып сойылған малдың басы мен жамбасына, ескі жылдың дәмі – сүрленген қазы-қарта, жал-жаяға берілетін арнаулы бата. Осы Наурыз мерекесі қарсаңында әр шаңырақ басында дастарханның жайылу тұруы шарт. Себебі қазақ арасында осы түні әр үйге Қыдыр ата келіп дәмнен ауыз тиіп кетеді деген ырым бар. Ол ырым бойынша егер Қыдыр атаға сол тұлғаның істеген істері мен адамгершілік

қасиеттері ұнаған болса, мереке қарсаңында сол адамның тілеген тілегі қабыл болады деген дәстүр де бар. Яғни Қыдыр ата халық жұртшылығының тілегін келесі жылдың жаңа күнінде орындайды!

Міне, Рождество мерекесінде Санта-Клаус балалардың тілеген тілектерін қалай орындаса, Қыдыр ата да дәл солай орындайды. Сондай-ақ Рождество мейрамында ағылшын халқы Санта-Клаусқа дәмі тіл үйретін тағамдарды қанша мөлшерде қалдырса, қазақ халқы Наурыз мерекесінде де сондай мөлшерде қалдырады. Бұдан шығатын қорытынды ағылшын халқы Рождестволық мерекелерді қалай құрметтеп, пір тұтса, қазақ жұртшылығы да дәл солай Наурыз мейрамын мадақтайды! Міне, бұл екі қасиетті мерекелердің ұқсастықтары мен құндылықтары осындай!!!

Осындай мейрамдар мен ұлттық мерекелер туралы мәліметтер тереңірек оқыту тіл мен мәдениеттің тығыз байланыстыра оқытуға, оқушылардың бойында лингво мәдени, әлеуметтік мәдени құндылықтарды қалыптастыруға себеп болады. Осының бәрі С.С. Құнанбаеваның шет тілдік білім берудегі білім алушыларды мәдениаралық қарым-қатынаста еркін ұстауға, тілдің нормалары мен тіл мәдениетін терең білуге жетелейді.

Қорыта келгенде, қазіргі шеттілдік білім берудегі мәдениет пен тілдің қарым қатынасы мен маңыздылығы мәдениаралық қатысымға оқушыны дайындау маңыздылығы басты назарға алынды. Сондықтан оқыту нақты кәсіби - мағыналы мақсаттар және міндеттер, қазіргі заманның кәсіптік проблемаларды қамтып көрсететін және олардың шешу жолдарын көрсететін, таңдалып алынған тақырыптық және грамматикалық материалдар негізінде құрылады.

Мультимедия технологиясын қолдану сөйлеу жағдаяттарын модельдеу, шынайы қарым-қатынасты ұйымдастыру, вербал және бейвербал қарым-қатынас түрлерінің ұлттық ерекшеліктерін визуалды демонстрация арқылы елтану білімін оқу үдерісімен интеграциялау мүмкіндігін едәуір кеңейтеді. Интернет қолжетімділігі аутентті мәтіндік, дыбыстық ақпаратпен бейнеақпаратты қолдануға мүмкіндік береді. Өзін қоршаған әлем мен адамды білуге және түсінуге жол ашатын e-mail жобалар бар.

Мәдениет пен шет тілін бірлестікте оқытудың басты талаптары: бұл білімгерлердің тәжірибелік мүдделеріне оқытудың мазмұны мен әдістерін жақындату керектігі болды. Бұл үшін студенттердің алдында тұрған мақсаттар мен міндеттерді мұқият зерттеп, бағдарлама құрастырған кезде олардың уәждемелері мен қызығушылықтарын міндетті түрде есепке алу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы, 2010. – 314 б.
2. Маслова В.А. Лингвомәдениеттану: Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулық / В.А. Маслова. 2-басылым. – М.: Академия, 2004. – 27 с.
3. Әбдіғали С.Ә., Оразханова А.О. Студенттердің ағылшын тіліндегі сөйлеу мәдениетін дамытуда проблемалық жағдаяттардың ролі // Хабаршы. Абай ат. ҚазҰПУ. Филология сериясы. – 2015. – Т. 1. № 3. – 220-223 б.
4. Милосердова Е.В. Ұлттық-мәдени стереотиптер және мәдени аралық қатынастар проблемалары // Ғылыми-әдістемелік журнал ИЯШ. – 2004. №3. – 80-84 бб.
5. Пассов Е.И. Программа концепция иноязычного образования. – М.: Просвещение, 2000. – 174 с.

Аннотация

Батаева Д.¹,

¹*Казахский Национальный педагогический университет им. Абая*

РОЛЬ ИНОСТРАННОЙ КУЛЬТУРЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Перед учебными заведениями сейчас ставятся принципиально новые задачи, направленные на формирование и развитие у студентов системного мышления творческой активности и самостоятельности. В учреждениях профессионального образования в подготовке специалиста главным является не усвоение знаний, а развитие у обучающихся способностей к овладению методами познания, дающими возможность самостоятельно добывать знания, творчески их использовать на основе известных или созданных способов деятельности. Изучение иностранного языка в вузе способствует не только повышению гуманитарного уровня подготовки будущего специалиста, но также формирует и развивает у студентов творческое мышление. В своей будущей профессиональной деятельности студенты «столкнутся» с необходимостью разрешать проблемные ситуации, требующие нестандартного подхода. Эффективное решение таких проблем будет невозможным без определенного опыта творческой деятельности. Творческое мышление, в процессе обучения иностранному языку возможно развить лишь тогда, когда студент направляет свои усилия на осмысление и прочное овладение основами наук, умеет всесторонне анализировать изучаемый материал. В данной статье рассматривается мотивация творческого мышления студентов с помощью технологии проектирования и самостоятельной работы.

Ключевые слова: урок иностранного языка, творческое мышление, специалист, самостоятельная работа, проект, самооценивание.

Annotation

Batayeva D.¹,

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University*

THE ROLE OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING CULTURE

Schools have now set placed fundamentally new tasks aimed at the formation and development of students' creative activity and independence of systematic thinking. In institutions of professional education in the preparation of the expert main thing is not the assimilation of knowledge and the development of students' ability to master the methods of cognition, but also giving the opportunity to acquire knowledge, creatively use them on the basis of known or established ways of life. Learning a foreign language in high school not only improves the level of humanitarian training of future specialists, but also creates and develops students' creative thinking. Students in their future careers "face" the need to resolve problematic situations that require non-standard approach. An effective solution to these problems is impossible without a certain experience of creative activity. Creative thinking, in the process of learning a foreign language may be developed only when the student is focused on understanding and mastery of the fundamentals of science, it is able to comprehensively analyze the study of learning material. This article discusses the motivation of creative thinking of students with the help of project work and technology of independent work.

Keywords: foreign language lessons, creative thinking, an expert, independent work, project self-evaluation.

МРНТИ 10.02.19

БӨГЕНБАЕВА Ә.Б.¹

¹ *Абай атындағы ҚазҰПУ*

6D011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс докторанты

**ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ
КРЕАТИВТІ ОЙЛАУ ҚАБЛЕТІН ДАМЫТУ**

Түйіндемe

Мақалада әдеби туындының тақырыптық өрісі, идеялық тереңдік, ондағы тарихи шындық желілер көркемдеу тәсілдері арқылы өрнектелетіндігі, сол сөз образдарымен әдіптелген ақиқаттың астарлы сырына бойлап барып, тереңіне ендеп кіру оқырманның ой ұшқырлығы, зердесінің зеректігі, сезімталдығы, пайым парасатының кеңдігі, интуитивтік дарыны, интеллектілік қарымы арқылы жүзеге асатын күрделі процесс екендігі, сонымен қатар әдеби шығармаларды талдап, талқылау мәселесінің жүйелі түрдегі ғылыми принциптерге негізделуінің де, оқырманды креативті ойлауға дағдыландырудағы маңызы зор екендігі дәйектеледі. Автор Жамбылтануда осы мәселенің өзін ғана негізге ала отырып ғылыми тұрғыдан талдап, талқылау жұмыстарын жүргізудің барысында бірталай дүниенің бетін ашуға болатындығын, ол үшін ақындық пен жыраулық өнер туындыларының әрқайсысының өзіне тән белгілерін мазмұндық, теориялық, тарихи танымдық, салыстырмалы сараптамалық, ұлттық көзқарас тұрғысынан жан-жақты талдап, нақтылы дәлелдерге негізделген тұжырымдарға табан тіреу керек екендігін жан-жақты қарастырады.

Түйін сөздер: ұлтжанды тұлға, интеллектуалды тұлға, креативтілік, креативті ойлау, әдеби талдау, ұлттық таным, тарихи принцип.

Тәуелсіздігі тұғырлы, болашақ бағыт-бағдары айқын, заманауи үрдістерге сай инновациялану жағдайындағы ғылыми индустриялық әлеуеті қуатты мемлекетіміздің басты ұстанымы - «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясын жүзеге асыру қоғамдық сипаттағы өзекті мәнге ие. Бұл тұрғыда елім дегенде еміреніп, жерім дегенде жігерленіп тұратын *ұлтжанды тұлға* тәрбиелеу - осы ұлы мақсатты жасампаздық қалыпта өрістетудің ең басты алғышарты.

Ұлтжандылық қасиеттің түп арқауы – тарихи таным, ұлттық сана. Осыны жете сезіне білген Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекетімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн. Тарих сабақтарын ұдайы, ұрпақтан ұрпаққа игере беру керек екеніне менің сенімім мол» деп жазды. [1, 273] Туған халқының руханият қатпарларын асқан зеректікпен пайымдай білген ұлт көшбасшысының тарих сабақтарын игеруді ұрпақтар сабақтастығында үздіксіз дамытып отыру жайын алдыға тартудағы пікірінің қисыны қыруар, идеологиялық мәні терең.

Зымыран замандардың бел-белестерінде орын теуіп жататұғын қоғамдық мән мазмұндағы тарихи-әлеуметтік оқиғалар мен айтулы жай-жағдаяттар сөз жоқ тарихтың төсінде таңбаланып қалып отырады. Сондықтан да тарих өткеннің айнасы, кешегінің көзі, бабалардың ізі десек қателеспейміз.

Десек те, сол тарих деп аталатын руханият арнасының да қайбір кездерде орнығып отыратын саяси ықпалды күштердің дауылына ұрынбай қалмасы анық. Мұндай кері құбылыс әсіресе, өзінің даму

жолында тұс-тұстан анталаған сырт жаулар мен басқыншылар, отаршыл империялардың қыспағын көп көрген қазақ ұлтының төл тарихында кеңінен етек алды. Ежелден ерлік пен өрліктің үлгісі болған қазақтай қаһарман халықтың рухын жасытып, бодандыққа бұлтақсыз көндірудің оңтайлы жолдарын барынша жетілдіріп баққан отаршылдар ең алдымен тарихи жадымыздың қойнауларына қол сұқты. Төл тарихымыз қасақана бұрмаланып жазылып, ұлттық мән-маңызы зор дерек-мағлұматтар мүмкіндігінше көзден көлегейлендіріліп, барынша көмескілендіріліп келгендігі осы отаршылдық мүдденің өшпес дәлелі.

Жоғарыда елбасымыз айтып өткеніндей ендігі біздің түпкілікті мақсатымыз өткенімізді өз қажетімізге сай «игеру» арқылы баянды болашақтың тұғырын нығайта түсу. Ал оған тәуелсіздік бесігінде тербеліп өсіп келе жатқан санасы сергек, ұлттық ойлау жүйесі бұла, креативті таным көзқарасқа мейлінше бейім бүгінгі жас ұрпақтың тереңінен тіс батыра аларына күмән жоқ. Себебі, уақыт көшімен жарыса жаңарып, жаңғырып жатқан заманға сай жайқалып өсіп келе жатқан бүгінгі жас буынның мүмкіндіктері ұшан теңіз. Еліміздегі игі хал ахуалдың арқасында қазіргі өскелең ұрпақ мемлекеттік тіл - қазақ тілі, сондай-ақ оған қанаттас жасап келе жатқан орыс тілімен қоса, алуан түрлі шетел тілдерін де жан-жақты меңгере бастады. Әрі десе, алдыңғы ата, аға буынға қарағанда, қазіргі буын өкілдерінің кез келген шет мемлекеттерге барып, керекті дерек көздерге қол артуына тосқауыл жоқ. Ең бастысы, жаңа буынның ой-санасы ешқандай қысым-қағажу көрмеген, құлдық психологияға шалдықпаған ақаусыз күйінде. Сондықтан да төл рухани құндылықтарымызды індетте игеру арқылы тарихи сана мен ұлттық сананы қайта нығайту «Мәңгілік Елдің» Абайша айтқанда «күзетшілері» (25 қара сөз) болып табылатын нағыз отаншыл, ұлтжанды, ұлттық тұлға қалыптастырудың бірден бір төте жолы деп білеміз.

Бұл орайда дәуірдің үнін, Ұлы Даланың күйін толғаған ұлттық сипаттағы әдеби мұралардың үлес салмағы өлшеусіз. Қоғамдық ғылымдардың соқталы саласы – тарих ғылымында өткеніміз нақтылы дерек-мағлұматтарға негізделе отырып құрғақ баяндалады. Ал ғылым мен өнердің өрісін тел қамтыған – әдебиетте халықтың басынан өткен әрбір тарихи-әлеуметтік құбылыс жалпы қоғамға, тіпті әрбір жеке тұлғаға қатысты әсер ықпалымен біртұтастықта бейнеленуі арқылы барынша жандандырыла, өзінің толыққанды түрдегі көрінісін танытып отырумен ерекшеленбек. Әдеби көркем туындыларда көтерілген мәселе төңірегінде көрініс беріп отыратын халықтың сезім күйі, қоғамдық көзқарас пен пайым түсініктердің барлығы бірдей белгілі бір уақыт тынысын, ондағы орын алған оқиғалардың шынайы болмысы мен ішкі сыр-сипатын етене танытады. Сол арқылы оқырман тарихи-әлеуметтік құбылыстардың барысымен танысып қана қоймастан, орын алған құбылыстың иірімдерін етене түйсініп, сезініп, әсерлене алады.

Әдеби туындының тақырыптық өрісі, идеялық тереңдік, ондағы тарихи шындық желілер көркемдеу тәсілдері арқылы өрнектеледі. Міне сол сөз образдарымен әдіптелген ақиқаттың астарлы сырына бойлап барып, тереңіне ендеп кіру оқырманның ой ұшқырлығы, зердесінің зеректігі, сезімталдығы, пайым парасатының кеңдігі, интуитивтік дарыны, интеллектілік қарымы арқылы жүзеге асатын күрделі процесс. Сонымен қатар әдеби шығармаларды талдап, талқылау мәселесінің жүйелі түрдегі ғылыми принциптерге негізделуінің де, оқырманды креативті ойлауға дағдыландырудағы маңызы зор. Әйткенмен принцип мәселесінің де зымыран замандар ағымына үндес ұдайы жаңаланып отыратындығы белгілі. Соған орай әрбір заманауи оқырман «өтпелі кезеңдер» тегеурінімен ой-санада орнығып қалған таным түсініктердің шеңберінде қалып қоймастан, тыңнан түрен салуға талпынады. Дәл осы айтылып отырған жағдай еліміздің ойлау жүйесі еркін тыныстауға кіріскен өткен ғасырдың соңғы жылдарынан бері қарата елеулі түрде белгі бере бастады.

Тәуелсіздігіміздің алғашқы сәттерінен бастап-ақ қазақ халқының ойлау жүйесін еркіндік рухында қайта қалыптастыру мәселесіне ұлт зиялылары белсене үн қатысты. Жаңа заман талабынан туған бастамашыл ой-пікірлер қоғамдық өмірдің барша салаларымен қатар ХХ ғасырдың соңғы белесіндегі әдебиеттану ғылымында да айшықты түрде белең алды. Мәселен 1996 жылы болған ғылыми маслихатта оқыған баяндамасында академик З.Ахметов «Жеке шығармаларды алып талқылағанда екі түрлі талдау принципін дұрыс ұштастыра білу шарт. Оның бірі - *тарихи принцип*, яғни, көркем шығарманың өзекті желісінен тармақталып жататын оқиғалар барысының туындауына түрткі болған заман, қоғамдық орта, әлеуметтік құбылыстарға жете көңіл бөлу болса, екіншісі – *бүгінгі заман тұрғысынан*, қазіргі моральдық ұғым түсінік, идеяларға үйлестіре қарап бағалау» [2, 7] деген келелі ой тастады. Қалың жұртшылықтың ой-санасындағы кеңестік идеология тегеурінімен күштеп орнықтырылған жасанды таным түсініктерді кері ысырған серпінді идеялар осы кезден бастап күрт бой көтерді. Ал енді академиктің «заманауи идея» деген ойының түпкілікті мән-мазмұны нақ осы тәуелсіздік рухымен қайта күш алған «ұлттық идея» деген ұғымға саятындығын аңғарсақ керек. Осыған қарап, шығарманы талдап танудағы белгілі бір әдіс-тәсіл, я ой толғаудағы принцип дегендердің барлығы тегіс *ұлттық таным көзқарасқа* негізделуінің қаншалықты

маңызды екендігін сезінеміз. Бұл жастарымызды креативті ойлауға дағдыландырудың бір тармағы - ұлттық көзқараспен тығыз тамырластығын білдіреді.

XXI ғасырдың өркениет құлашын қарыштата түскен жаһандық өредегі өнертапқыштық бәсекесі әрбір жеке тұлғаның шығармашылық тұрғыдағы креативтілік белсенділігін талап етуде. Өнертапқыштықтың кілті - әрбір жеке тұлғаның өзі қалап, таңдаған белгілі бір сала, я ұстанған бағыты бойынша кәсіби тұрғыдан білім-білігімен қатар, соған қатысты шығармашылық ізденісте креативті түрде ой толғай білу шеберлігінің нәтижесінде жүзеге асатын құбылыс. Жалпы жеке тұлғаның белгілі бір бағыт, я салада кәсіби ойлау мүмкіндігіне байланысты психология ғылымында адамның ойлау заңдылықтарымен сәйкес келеді деген қағида орныққан. Осы тұста бүгінгі уақытта кең қолданысқа еніп отырған креативті маман, креативті тұлға сынды ұғымдарға байланысты зерттеуші ғалымдардың пікіріне жүгінсек:

Креативтіліктің кейбір анықтамалары іс-әрекет нәтижесі мен өнім ұғымында жүйеленсе, кейбіреулері тұлғалық құрал үдерісінің ұғымында жүйеленеді. Тағы бір автор креативтілікті сирек кездесетін қабілеттің арнайы түрімен, екіншісі, барлық дені сау тұлғалардың белгілі бір деңгейде иемденетін жалпы креативті қабілеттілігін назарға алады.

Көптеген зерттеулерде креативтілікке байланысты әр адамда бар психологиялық креативтілік механизмдар мен шығармашылық әлеуетке назар аударады. Бірақ, әр адамда әр түрлі сана мен сапа да кездеседі, сондықтан проблема деңгейі даму сатысына және байқау мүмкіндіктеріне байланысты деп қарастырады.

Креативтіліктің негізгі ұстанымдарының бірі – креативті ойлау. Адамдар іштен және сырттан қиялға әсер еткенде «ойлайды»; жоспарлағанда, сезімді білдіргісі келгенде «ойлайды»; проблеманы шешуге талпынғанда, қайта қарастырғанда «ойланады». Мұның барлығы – креативті ойлау полюстері логика және қиял болатын белсенділік, тұлғашылық және тұлғааралық қатынастың қорытындысы. Бұл белгілі бір талапқа жауап қайыру, яғни қабылдаудың объективті анықтамасы болып есептеледі [6,44]. Демек, мәселенің түп төркіні адамның креативті түрде ойлау, ойлана білу *дағдысының қалыптасу, даму жағдайына* барып тіреледі. Ал жастарды оған баулу мен дағдыландырудың бірден бір жанды мектебі ол – әдеби көркем шығармаларды талдап тану әдістері шеңберіне де қатысты екендігі айтылды. Осыған орай, біз қазақтың руханият тарихында «Жыр алыбы» аталып кеткен алапат өнер иесі – Жамбыл Жабаевтың шығармашылық мұрасын негізге алып қарастырдық.

Жамбыл отаршылдар қазақтың қолындағы барын, басындағы бағын ойрандап баққан XIX ғасыр мен азаттық аңсаған қалың жұрттың сендей қозғалып, тарихта «Жаңа заман» атты кезеңнің түндігі түрілген XX ғасыр тоғысында ғұмыр кешкен өнер иесі. Оның шығармашылық мұрасы да екі айрық дәуір аумағында өркен жайған әдеби дәстүрлер арнасын қамтиды. Сондықтан да Жамбылдың өнерпаздық тұлғасына қатысты әрі ақын, әрі жырау деген түсінік қатар жүреді. Бірақ қазақ әдебиеттану ғылымының хас білгірі М.Әуезов «Жырау демек, ақын деу емес. Жыраудың ақын атаулыдан, жыршыдан бөлек өз жанры бар. Жыраудың мақсаты, міндеті – не болса сол, көңіл ашар, әлде не дерлік сөзді айту емес. Ол заман сынын, мезгіл, дәуір болжамын, тарихи оқиғаның мазмұнын, бағасын сөз қылады. Көбінесе, әрі жырау, әрі би болады.» [3, 17] - деп анықтама беруіне орай, жамбылтану курсының алғашқы баспалдағы әуелі осы мәселенің ара жігін ажыратып алудан басталғаны жөн. Қазақтың сөз өнеріндегі жыраулық дәстүр жөнін өндіре зерттеген ғалым Е.Ысмайыловтың да жыраулық поэзияның тақырыптық сипатымен ерекшеленетіндігін баса айтып өткені бар. Жалпы біздің өз пайымдауымызша, жыраулық поэзияға тән тағы бір ерекшелік – олардың ауызша поэзия өкілдері болып табылатындығында. Ғылыми айналымда осы ақындық пен жыраулық өнердің арақатынасы мен ерекшелік белгілері жөнінде әлі күнге дейін нақты бір байлам жоқ. Жамбылдың өнерпаздық тұлғасына қатысты ақындық пен жыраулықтың қатар қолданылуы осыған байланысты болса керек.

Жамбылтануда осы мәселенің өзін ғана негізге ала отырып ғылыми тұрғыдан талдап, талқылау жұмыстарын жүргізудің барысында бірталай дүниенің бетін ашуға болады. Ол үшін ақындық пен жыраулық өнер туындыларының әрқайсысының өзіне тән белгілерін мазмұндық, теориялық, тарихи танымдық, салыстырмалы сараптамалық, ұлттық көзқарас тұрғысынан жан-жақты дәйектеп, нақтылы дәлелдерге негізделген тұжырымдарға табан тіреуге болады. Оған жыраулық поэзияның белгісі ретінде философиялық ой түйіндеу, толғау, «жаман мен жақсы» сынды өзара қарама-қарсылықты ұғымдардың ойға ілік етіп алынуы, өз заманына баға бере отырып, соған қатысты түйінді ой білдіру, қоғамдағы күретамырлы мәселелерге қозғау салынып, оның нақты шешімінің қарастырылатындығы т.б. жайттардың барлығының тегіс қатысы бар. Осылайша бұрыннан сөз болып келе жатқандығына қарамастан, әрбір студенттің өз тарапынан оқшау ой толғап, зерттеу жүргізуі, яғни белгілі бір таным көзқарастың өзіндік ойлау тезінен екшеліп барып шегеленуі Абай айтатын білім алудың «якини» жолына

сәйкес келеді. Студенттің өз бетімен концептуалдық мәндегі ой-пікірлерге жүгіне отырып, одан әрі қарата, жыраулық поэзияның өзіндік ерекшелігі, ондағы тілдік қолданыс пен көтерілген мәселелер барысындағы ерекшеліктерді айқындауы осы айтылып отырған жеке тұлғаның ақыл-ой безбенінің қуатымен жүзеге асатын игі амалдар санатына жатады. Бұл жердегі басты мәселе оқытушы студенттердің назарын осы түйінді нүктеге қарай бағыттап отырып, әрі қарата оның шешімін студент өз бетімен ойланып, ізденіп, өзінің табан тіреп тоқталған тұжырым пікірлерін негіздеп бере алуға дағдылануында. Осыдан кейін ғана студент қалыптасқан ой пікірлерді сыншылдық көзқарас тұрғысынан екшей білумен қатар, соған қатысты жаңашыл ізеністерге бой ұра бастауы заңдылық.

Студенттердің өзіндік көзқарас тұрғысынан ой толғау шеберлігін ұштауда Жамбылдың арнау өлеңдерінің де танымдық тағылымдық маңызы орасан. Арнау өлеңдер Жамбылдың шығармашылық мұрасының алғашқы беттерінен орын алады екен. Зерттеуші ғалымдар Жамбылдың 14 жасында әкесіне арнап шығарған өлеңінен бастап шығармашылық өмірінің соңына дейін жалғасын тауып отырған арнау өлеңдердің – 54-і ғана кітапқа түскендігін айтады. Жалпы көркемдік пішіні жағынан арнау түріне жатқанымен, ішкі мазмұны, тақырыптық, идеялық, көркемдік, бағыт-бағдарлық сыр сипаты жағынан алуан қырлы болып келетін Жамбылдың арнау өлеңдерін талдап танудың әдіс тәсілдерінде де өзіндік сара жолмен жүру жағын қарастырғанымыз тиімді.

Өмірінің соңғы жылдары ел шетіне жау тиген ұлы Отан соғысына тұспа тұс келген ақиық ақынның сол кезеңнің «көсемі» саналған Сталиннің есімін көп ретте жырға қосқаны жасырын емес. Сол үшін де оны талай жұрт ағаш атқа мінгізуге күш салып бақты. Күллі Одақ көлеміне даңқы жайылған дала дауылпазының мәртебесіне көз алартушылардың қатарында өз қандастары түгіл, тіпті өзге ұлт өкілдерінің де табылып отырғаны рас. Мәскеудегі зиялы қауым бас қосқан бір алқалы жиында қазақ жазушысы Мұхтар Мағауинге орыс халқының мүйізі қарағайдай бір атақты жазушысы: Сіздер Жамбылды әлі де құрметтейсіздер ме? – деп, тұтқиылдан сұрақ қойған екен. М.Мағауин ойланбастан: Құрметтеп жеткізе алмай жатырмыз, бағасын біле алмай жатырмыз – дейді. Мұндай шалт жауапты күтпеген әлгі кісі: Қалайша, ол Сталинді мақтаған ғой – деп танданады. Сонда сөз мергені М.Мағауин: «Сталинді ХХ ғасырдың ұлы ақыны Анна Ахматова мақтаған. ХХ ғасырдың ұлы жазушысы Пастернак мақтаған. Бүкіл дүние таныған Мандельштам мақтаған. Басқаларын айтпай-ақ қояйын. Бірақ солардың бәрінен Жамбылдың мақтауы артық болды. Өйткені Жамбылдың ақындық таланты артық еді» деп, қарсыласының аузына құм құйған жағдай жазушы қаламынан туған дүниелерінің бірінде баяндалған.

Осының өзі өрелі ой мен өрнекті сөздің үйлесімі арна табатын сөз өнерінде мадақталып отырған жанның өмірде кім болғандығы емес, соған байланысты туған шығармадағы ақындық шеберлік сырларының құнды болып табылатындығын әйгілейді. Сондықтан да Жамбылдың арнау өлеңдерін халықтық сөз өнерінің қаймағы кілкіген тұнбасы ретінде бағалап, барлау жүргізудің берері мол. Жалпы Жамбылдың арнау өлеңдерінің мадақ, сыншылдық, бата-тілек, дидактикалық, идеологиялық, эмоционалдық, философиялық т.б қырларын жан-жақты саралай отырып, ұлттық таным көзқарас тұрғысынан зерделеп, қорытып шығу оңай шаруа емес. Осылардың байыбына жетіп, ара салмағын ажырата білу мақсатында студенттердің әсіресе, сол арнау өлеңдердің туындауына түрткі болған факторларды тарихи принциппен ұштастықта, ұлттық сипаттағы таным көзқарас тұрғысынан елеп екшей білуге дағдылануы келешек озық ойлы тұлға тәрбиелеудің бір негізі деп білеміз.

Қазіргі таңда өскелең ұрпақтың заманауи ойлау дағдыларын жан-жақты жетілдіру мәселесі білім беру салаларының өзекті тақырыбына айналып отыр. Тұлғаның интеллектуалдық белсенділігін, креативтілік шеберлігін шыңдауда кешенді ойлай білудің (масштабность) өзектілігіне баса назар аударылуда. Міне осы жаңашыл талап тұрғысынан Жамбыл өлеңдерін әдебиет пен физика пәндері сабақтастығында, дуэт сабақ үлгісінде оқытудың тиімділігі даусыз. Бұл пайымдауымыздың да негізсіз емес екендігін бірқатар мысалдар келтіруе отырып дәлелдей аламыз.

Көздің жауын алатын асқаралы Алатаудың бөктерін сұлулыққа бөлеген табиғаттың төсінде қанаттанып өскен Жамбыл шығармашылығының шырайы табиғат құбылыстарын суреттеумен сырлы, да сазды. «Москва – менің қамалым» атты өлеңінде:

Көкті бұлт торласа,
Көктен нөсер төкпес пе?
Торлаған бұлтты найзағай
Сорғалай тіліп сөкпес пе?
Төгілген нөсер толастап,
Өткінші болып өтпес пе?
Жел аңқылдап, күн шықса,
Қара бұлт көшіп кетпес пе?

Қастасқан жаудың түбіне
Қаһарлы халық жетпес пе? [4, 25]

немесе Жамбылдың Құлмамбетпен айтысындағы:

А Құлмамбет, Құлмамбет
Ағып жатқан сумен кет!
Сумен кетсең ел ішер,
Судан шыққан бумен кет![4,36] –

деген өлең жолдарындағы ойға ілмек ретінде үстін үстін қайталанып келіп отырған «бұлт» пен «найзағай» түріндегі сөз образдарының астарлы мағынасына герменевтикалық әдіс тұрғысынан ой жүгіртіп, шығарманың поэтикалық көркемдігі мен мағыналық тереңдігін аңғаруға болады. Ал келесі шумақта су мен будың арақатынасы негізгі орында қолданылады. Енді сол бу мен бұлттың қалай пайда болатындығы, көк жүзін бұлт құрсаған шақтағы найзағайдың от ойнатуына байланысты «Жылулық құбылыс», «Табиғаттағы жылулық құбылыс», «Заттың агрегаттық күйлері» тақырыптары аясындағы физикалық заңдылықтар желісінде ізденісті одан әрі ширата түсудің ойлаудағы дағдыны дамытуға әсері игі. Бұл жерде студенттер су текті бола тұрғанмен, табиғаттағы қозғалыстың әсерінен өзге күйге енетін будың өзіндік белгілері мен оның түзілу жолдарына физикалық заңдылықтар тұрғысынан ой жүгіртеді. Заттың бір күйден екінші күйге өзгеруі, яғни заттың агрегаттық күйіне қатысты ой жарысы, будың, яғни газ молекулалары мен су молекулаларының арасындағы жылдамдыққа байланысты алшақтыққа төңірегінде ой сабақтаумен жалғастырылады. Судың газға айналуы себепті, одан будың түзіліп бұлтқа айналуы, су мен будың табиғатындағы даралық белгілерін ажырату әдістері осы талқылау барысында жан-жақты қамтыла келіп, ақынның осы өлең шумақтарында будың ойға тірек болуының себебі зерттеледі. Демек ақынның бұл сөзінде асыл тегі судан, одан әрісі будан келіп түзіліп шығатын бұлттың бойындағы жылдамдық қасиет ойға ілмек, сөзге тірек ретінде қолданылып отыр деген ұйғарым жасалады.

Айта берсек ақындық әлемінің ішкі қатпарларындағы халықтық дәстүр, ұлттық қазыналарымыздың қоры толық танылып, игеріліп бітпеген Жамбыл Жабаев мұрасының жас ұрпақ тәрбиесіндегі маңызы туралы жаңашыл ой пікірлер мен идеялардың туындай берері анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында*. – Алматы. Атамұра, 1999. – 296 б.
2. Ахметов З. *Абай шығармаларын оқып-үйрену және насихаттау мәселелері*. – Алматы, 1996. – 350 б.
3. Әуезов М.О. *XIX мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы*. – Алматы. Жазушы, 1993. – 320 б.
4. Жабаев Ж. *Таңдамалылар*. – Алматы: Жазушы, 1971. – 250 б.
5. Бөгенбаева Ә.Б. *Креативті ойлаудың тіл дамытудағы маңызы //Хабаршы, «Филология» сериясы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ 2016№2(56) – 43-47 б.*

Аннотация

А.Б.Бөгенбаева¹

¹КазНПУ им.Абая, 1 курса по специальности 6D011700 – Казахский язык и литература

Алматы, Казахстан

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА ЖАМБЫЛА ЖАБАЕВА

В статье рассматриваются проблемы Жамбыловедения, проанализированы поэтический стиль и приемы произведений Жамбыла. Автором определена значимость художественного образа, идейно-содержания и национального своеобразия творчества великого акына в формировании навыков креативного мышления читателя.

Ключевые слова: патриот, интеллектуальная личность, креативность, креативное мышление, литературный анализ, национальное самосознание, исторический принцип.

Annotation

А.В.Богенбаева¹

²th course doktorant specialty of Kazakh language and literature Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF STUDENTS CRITICAL THINKING IN THE PROCESS OF STUDYING THE CREATIVE WORKS OF ZHAMBYL ZHABAYEV

The article deals with the problems of Zhambyl studies where the poetic style and techniques of works of Zhambyl are analyzed. The author defined the significance of the artistic image and the ideological content as well as the national identity of the famous Kazakh akyn's works in forming the creative thinking abilities of the reader.

Key words: patriot, intellectual person, creativity, creative thinking, literary analysis, national self-consciousness, historical principle.

Ш.Л.ЕРХОЖИНА¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ИМПРЕССИВТІК ЖӘНЕ ЭКСПРЕССИВТІК ӘДІСТЕР

Түйіндеме

Мақалада импрессивті және экспрессивті әдістер туралы айтылады. *Импрессия* – әсер, толғаныс, сезім деген мағынадағы латын сөзі. Бұл әдіс арқылы білімалушылар шығарма мен оның авторы туралы ақпарат алып, оны талдап, шығарманың негізгі идеясына талдау жасайды. Білімгер шығарманың негізгі идеясын оның кейіпкерлерінің мінез-құлқын, жүріс-тұрысын салыстырады, өзіндік көзқарасы арқылы тұжырым жасай білуі сөз болады. Ал экспрессивті әдісте студенттің қандайда бір тапсырманы өз жанынан шығаруын (өлең, әңгіме, презентация, интерпретация жасау) немесе жұппен, топпен жасауын қарастырады.

Кілт сөздер: импрессия, экспрессия, проблемалық ситуация, жағдаят.

Оқытуда түрлі әдістер қолданылады. Әдіс-тәсілдердің көптігі тілді үйретуде және меңгеруде жан-жақты қолданыста ұстаздар шеберлігімен сәйкесінше жүзеге асып отырады. Кейбір әдістер тиімділігімен танылып жатса, кейбірі тасада қалып жатады. Жалпы әдістер түрлі тәсілдер арқылы іске асырылғанымен, мазмұндас болып келетіндері де бар. Яғни барлық технологиялардың, әдістер мен тәсілдердің түпкі мақсаты оқыту мен оқуды жеңілдету, тұлғаны дамыту арқылы нәтижеге қол жеткізу болып келеді.

Әдіске түрлі анықтама беріледі. Педагогикалық энциклопедияда: «Әдіс» грек тілінен алғанда зерттеу, таным жолы дегенді білдіреді. Оқыту әдістері – мұғалім мен оқушылар жұмысының тәсілдерінің көмегімен білімді, іскерлікті және дағдыны игереді, оның нәтижесінде оқушылардың дүниетанымы қалыптасады, қабілеттері дамиды» [1]. И.Ф. Харламов: «Әдіс – оқыту барысында ұстаздың қолданатын тәсілдері мен білімді игеруге бағытталған түрлі дидактикалық міндеттерді шешу үшін шәкірттің оқу-танымдық әрекетін ұйымдастыруы»[2], - деп көрсетеді. Ал, өз тарапымыздан әдіскерлік іс-тәжірибемізден жинақтала шыққан тұжырым: «Әдіс – белгілі бір мақсатқа жету жолында орындалатын іс-әрекет түрі. Ол белгілі тәсіл арқылы жүзеге асады». Белгілі мақсатты көздейтін әдістердің қазақ тілін оқытуда маңыздылығы жоғары түрлерін саралауда импрессивті және экспрессивті түрлеріне ерекше тоқталуды жөн санадық.

Импрессия – әсер, толғаныс, сезім деген мағынадағы латын сөзі. Бұл әдіс арқылы білімалушылар шығарма мен оның авторы туралы ақпарат алып, оны талдап, шығарманың негізгі идеясына талдау жасайды. Білімгер шығарманың негізгі идеясын оның кейіпкерлерінің мінез-құлқын, жүріс-тұрысын салыстырады, өзінің көзқарасы арқылы кейіпкердің сөзі мен ісін саралайды. Ал қазақ тілін оқытуда қалай қолданамыз деген сұрақ туындайды. Әрине, қазақ тілін оқытуда да көлемді мәтіндер, көркем шығарма үзінділері немесе басқа да түрлі мазмұндағы мәтіндер қолданылады. Осы әдісті әдеби шығармаларды, сахналық қойылымдарды, кинофильмдерді, сәулет өнері, саз өнері шығармаларын және адамның мінез-құлқын талдау үшін қолдануға болады. Осы орайда пәнаралық байланыс немесе қазіргі оқытудағы командалық оқыту түрін тиімді қолдануға болады. Қазақ тілі пәнінің мұғалімімен бір командада басқа пән мамандарының кірігуі арқылы мәтіннің немесе шығарманың мазмұнына сәйкес, яғни сәулет өнері туралы мәтінді, тарихи мәтінді немесе қолөнерді, т.б. кәсіби жағынан түсіндірілуі білімалушының қызығушылығымен қатар, танымдық, дүниетанымдық деңгейін көтереді. Сонымен қатар, жас ұрпаққа ұлттық тәлім-тәрбие ісі мен білімді сіңіру жұмыстарының қатар жүретіні белгілі. Қазақ этнопедагогикасының өзіндік ұлттық ерекшеліктерін және қоғамымыздағы әйгілі және тарихи тұлғалар туралы, қазақтың ұлттық құндылықтарын дәріптейтін танымдық қажеттіліктер педагогикамен принциптік сабақтастықта берілуі ескеріліп отырады. Ұшы-қиыры жоқ ұлы даланы мекен еткен халықтың сан ғасырлар бойғы тарихымыздағы жас ұрпаққа тәрбие берудің бай тәжірибесін жинақтау, ұлттық өзіндік салт-сана мен әдет-ғұрып, дәстүрін санаға сіңіре білім беру – басты міндетіміз. Бұл әдістердің тиімділігі сол, ең алдымен, осы мақсатты орындай келе, шығармаларды іріктеуге, мұғалімнің оқушыларды әсерлендіре білуіне, оқушылардың өз ойын басқалармен бөлісе алуына байланысты. Білімалушының барлығы араласа отырып, анализ, синтез жасауға тікелей мүдделі болады. Осы орайда «Автор орындығы», «Галлерейны шарлау», «Екі түрлі түсініктеме күнделігі», т.б. импрессивті әдістерді қолданған тиімділігін танытып жүр. Сонымен қатар, экспрессивті әдісті қолданудың да өзіндік тиімділігі бар. *Экспрессия* – бейнелеу дегенді білдіретін латын сөзі. Бұл әдіс білімгерлердің

шығармашылығын іске асырады. Сахналық қойылымдарда түрлі рөлдерде ойнауы, сценарий жазулары, режиссер, ұйымдастырушы болулары, қарапайым шығарманы сахнаға лайықтап қоюы, белгілі тақырыпта жоба жасауы, оны қорғауы немесе «сот» сабағында тергеуші, адвокат, сот болуы, т.б. өздерін танытады. Экспрессивтік әдіс студенттің қандайда бір тапсырманы өз жанынан шығаруын (өлең, әңгіме, презентация, интерпретация жасау) немесе жұппен, топпен жасауын қарастырады.

Оқытуды ұйымдастырудың негізгі формасы – сабақ. Сол сабақты дұрыс жоспарлап, оқуды ұйымдастыру формаларын лайықты таңдай білу – педагогтің міндеті. «Күрделі тапсырмалардың басты ерекшеліктері, яғни 12 негізгі аспектілеріне мүмкіндік беру болып табылады: білімдер немесе дағдылардың ортақ түйінін дамыту; тақырыптың шынайы зерттелуіне мүмкіндік туғызу; «сәйкестендіру» құзырлығын дамыту, бастапқы және шекті нүктелер аралығында жұмыс істеу; шектелмеген элементпен зерттеу; бастапқы қабілеттіліктерге қарамастан әртүрлі кезде тапсырмаларға қол жеткізу; қолайлы қоршаған ортада айтарлықтай жоғары деңгейде ойлауды дамыту; сыни ойлау дағдыларын жетілдіру; өз жауаптарында айтарлықтай шығармашылық жолды таңдау; таңдау элементтері арқылы өз өзін жетілдіруді жүзеге асыру; айтарлықтай қызықты және ынталы болу; қандай нәтижеге жете алатындығын көрсету» [3.214]. Дұрыс ұйымдастырылған оқыту бойынша экспрессивтік әдіс арқылы топқа және жеке білімалушыларға сурет салдырып, мүсін жасатады, қысқа метражды фильм шығартады, мультфильмдерді жасау, басқа компьютерлік программаларды, яғни АКТ қолдану да жүзеге асырылады. Мұның бәрін қазақ тілінен меңгеруге тиісті грамматикалық тақырыппен шебер байланыстыра алуы ұстаздың кәсібилігіне тікелей байланысты. «Оқыту процесінің нәтижелі болуы оның ішкі қозғаушы күштеріне байланысты. Қозғаушы күш деп қойылатын талаптар мен оларды орындауда оқушылардың мүмкіндігі арасындағы қайшылықты айтады. Егер қойылатын талап оқушылардың мүмкіншілігіне, яғни, даму дәрежесіне сай келсе, онда қайшылық даму процесінің көзіне айналады» [4]. Экспрессивтік әдіс білімгерлердің шығармашылық белсенділігін туғызады, кәсіби мамандардың туындыларынан рухани мәдениетті көруге, үйренуге көмектеседі, тәрбиеленушілердің біліктілігін арттырумен қатар, когнитивтік сана қалыптастырады. Олардың өмірге икемділіктерін, болашақ кәсібіне деген сүйіспеншілігін арттырады.

Жоғары оқу орындарында филологиялық мамандықтар студенттерін кәсіптік бағыттап оқыту арқылы – олардың кәсіптік қызметіне қажетті интеллектуалдық бостандық, рухани тәуелсіздік, тіл шеберлігін шыңдау, ақпаратты талдау, жинақтау, салыстыру, тұжырымдау секілді танымдық тұрғыдан өсіруді және құзіретті етуді көздейді. Мамандықтарына орай тіл ғылымы салаларын лингвистиканың жаңа бағыттарымен байланысты жүргізу, ғылым жаңалықтарымен хабардар ету және өздеріне іздендіре оқыту оларды жан-жақтылыққа әкеледі. Импрессивті және экспрессивті әдістердің ерекшелігі – оларды әрбір практикалық сабақта студенттердің қатысымдық бағытта өздігінен жұмыс істеу, шығармашылық тұрғыдан жұмыс істеу шеберліктерін қалыптастыруда қолдануға бейімділігі. Сондықтан, аталған әдістерді қолдану – сабақты тиімді ұйымдастыру, студенттің меңгерген білімін қолдана алу мүмкіндіктерін кеңейту, студенттердің өздік жұмысын тиімді ұйымдастыру, олардың танымдық, шығармашылық белсенділігін арттыру, бағалау дағдыларын қалыптастыру қазақ тілін оқытуды тиімді жүзеге асырудың көрінісі. Қазақ тілін оқытуда білімдік құзіреттілікті қалыптастыру мақсатында сыни ойлау және шығармашылық-ізденімпаздық қабілетті дамытуға ықпал ететін, оқытушымен өзара қарым-қатынасын қамтамасыз етуге бағытталған қатысымдық әдіс басшылыққа алынады. Көрсетілген тәсілдер белгілі бір жүйемен кешенді түрде пайданылған жағдайда қазақ тілінің нормасына сай ауызекі сөйлеуді және сауатты жазуды меңгеруге ықпал етеді. Сонымен, импрессивті және экспрессивті оқытудың мақсаты жалғыз грамматикалық немесе лингвистикалық ережелерге ғана емес, қатысымдық құзіреттің барлық компоненттеріне бағытталады (лингвистикалық, социомәдени, стратегиялық, оқу, кәсіптік, т.б.). Қазақ тілін нәтижелі оқыту мәтінмен жұмыс, түрлі жаттығуларды орындау, талдау, слайд жасау, көрсету, әңгімелеу, талқылау, интерпретациялау, қолдану, бағалау, рефлексия т.б. жұмыс түрлері арқылы жүзеге асады. Білімалушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту мақсатында қорытындылау, ақпаратты синтездеу, түрлі ой-пікірге реакция, тестік тапсырмалар қолданыла алады. Оқыту тәсілдері ретінде болжау, жоба жасау, ақпараттарды іздей білу, негізгі ойды анықтау, презентация жасау сияқты шығармашылық тапсырмалар студенттердің ауызша сөйлеу мүмкіндіктерімен қатар танымдық құзіреттілікті дамытуда маңызды. Импрессивті әдістерді қолдану сөз қорын молайтады, студенттің ойын еркін айтуды және жазбаша сөйлеу білімін толықтырады. Меңгерілген материалды бекіту тапсырмалары ретінде өтілген грамматика, сөздер, мәтін мазмұнын қолдана отырып, жағдаяттық сөйлеу, талқылау тапсырмалары, проблеманы шешу, шығарма, хабарлама жазу, зерттеу тапсырмалары беріледі. Бұл тапсырмалар студенттің сыни ойлау шеберліктерін, сөйлеу дағдыларын, студенттің кәсіби бағытта

катысымдық құзіретін қалыптастыруға мол мүмкіндіктер туғызады. Бұлардан басқа оқу үдерісінде білім алушылардың көптеген ақыл – ой қабілеттерін іске қосатын жұмыс түрлері қолданылады. Сабақта қарастырылған белгілі мәтін бойынша сұрақ – жауап әдісімен жағдаяттық сұхбат құруға болады. Мамандығына байланысты алынған мәтін арқылы студенттер кәсіби терминдермен танысып, сөздік қоры артады. Мәтінде кездесетін олар үшін белгісіз сөздерге сөздік жұмыстарын ұйымдастыру – мәтін мазмұнын дұрыс ашудың кепілі. «Мәтінмен жұмыс істеу кезеңдерінің бәрінде мәтінді қабылдауға жан-жақты психологиялық дайындық кезеңі, мәтінмен сөздік жұмысы, мәтінді оқу, мәтіннің жоспарын жасау, мәтінге байланысты шығармашылық жұмыс жүргізіледі. Сондықтан мәтіннің оқушы тілін дамытудағы қызметі дидактикалық талаптарды ескергенде ғана тиімді болары сөзсіз» [5, 232]. Мәтінді меңгерту кезінде сөйлеу жағдаятын тудырудың маңыздылығы зор. Түрлі жұмыстарды ұйымдастырудың нәтижелілігі – олардың бойында болжам жасауға қабілеттілік, жоспарлауға, ойлаудың шолғыштығы, жалпы қабылданған көзқарастарға сын көзімен қарау, ойдың икемділігі, құбылыстардың байқалуы қиын ұқсастықтарын аңғару, құбылыстарды салыстыру, білуге құмарлық, өз-өзіне сыни баға беру т.б. қасиеттердің дамуы жүреді. Экспрессивтік әдіс арқылы проблеманы шешу үдерісіне қатысушының танымдық дербестігі мен шығармашылығы қалыптасып, нәтижеге жетудің жолын да меңгереді. Проблемалық жағдаяттар тудырудың негізі ерекшелігі – студенттің білетіні мен білмейтінінің арасында қайшылықтар пайда болады және проблемаларды шешуге міндетті дайын тәсіл болмағандықтан, проблемалық ситуация үдей түседі, осыған орай олардың ізденушілік әрекетімен ынтасы күшейе түседі. Проблеманы шешудегі іс-әрекет жағдаяттың пайда болуынан басталып, проблемалық міндетті қою және оның қиыншылық мәнін жете түсінуді қажет етеді. Онан кейін студенттердің болжам жасаулары маңызды. Осы тұста олардың ойлау жүйелері іске қосылып, шешім табудың жолын қарастыру үдерісі жүреді. Болжамдарды дәлелдеу мен проблеманың дұрыстығын дәлелдеу жағдаяттан шығарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Педагогическая энциклопедия. – М., 1965. – Т.2. – 272 с.
2. Харламов И.Ф. Педагогика: Учеб. пособие/ И.Ф.Харламов. – М.: Гардарики, 2003. – 519 с.
3. Набуова Р. Дарынды балалардың әлеуетін дамыту факторлары// Қазіргі бастауыш білім беруде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың өзекті мәселелері: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2016. -213-216 бб.
4. Балабаев Е. Оқыту мен білім беру процесінің жүйесі, құрлымы мен функциялары. group-global.org/.../3911-okytuten-bilim-beru-procesinin-zhiye.
5. Тұрабаева Л.Қ. Мәтінмен жұмыс жасау арқылы мектеп оқушыларының тілін дамыту // Хабаршы. Абай ат. ҚазҰПУ. – 2015. – №2 (52). – 230-233бб.

Аннотация

Ерхожина Ш.Л.¹

¹*Казакский Государственный Женский педагогический университет*

ЭКСПРЕССИВНЫЕ И ИМПРЕССИВНЫЕ МЕТОДЫ В ОБУЧЕНИЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются импрессивные и экспрессивные методы. Импрессия - впечатление, волнения, латинское слова означающего чувство. С помощью этого метода студенты получают информацию о работе и об автора, анализирует основную идею работы и проанализировать его. Основная идея работы студента сравнивает своих героев, сможет завершить свое собственное видение. Экспрессивный метод предусматривает создание группы или дуэта в котором студент любую задачу (стихи, рассказы, презентации, интерпретации) создает сам.

Ключевые слова: импрессия, экспрессия, проблемная ситуация, ситуация.

Annotation

Yergozhina Sh.L.¹

¹*Kazakh State Women's teacher training university*

EXPRESSIVE AND IMPRESSIVE METHODS IN TEACHING KAZAKH LANGUAGE

The article discusses the impressive and expressive techniques. Impression - the impression of excitement, a Latin word meaning feeling. With this method, students receive information about the work and about the author, analyzes the basic idea of the work and analyze it. The basic idea of the student's work compares his characters, be able to complete their own vision. Expressive method involves the creation of a group or duo in which the student is any problem (poems, stories, presentation, interpretation) creates himself.

Keywords: impression, expression, problem situation, situation.

А.Ш.ЕРМЕКБАЕВА¹

¹Қожа Ахмет Яссауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

БЕЙІНДІК МЕКТЕПТЕРДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ЖАҢАША ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ "МӘНГІЛІК ЕЛ – МӘНГІЛІК ТІЛ" ИДЕЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйіндеме

Мақалада бейіндік мектепте «Қазақ тілін» оқытуды пәндік дағдыларға емес, білім алушының дара тұлғалық қабілеттерін дамытуға бағыттау мәселесі де ерекше мәнге ие екендігі айтылған. Бейіндік мектепте қазақ тілін оқыту жүйесін қоғамдық-әлеуметтік сұраныммен сәйкестікте жетілдіру - мәселені шешудің түп негізі болуы шарт. Бұл үдеріс қазақ тілін оқытуды мемлекеттің даму стратегиясымен бірлікте қарастырған жағдайда ғана жүзеге асады. Білім – интеллект дамытудың қайнар көзі. Сондықтан қазақ тілін оқытуда да оқушының интеллектуалдық әлеуетін арттыруға басымдылық беру мәселесі де білім мазмұны мен оқыту жүйесін жетілдіруде негізге алынды. Оқытудың басты міндеті болашақ ұрпақты қоғамдық өмірге дайындау болғандықтан, таңдау пәні оқушының сөз мәдениеті мен шешендік өнерді қатар игеруіне атсалысып, оған қоса жаңа мазмұндағы жаңа дағдыларды меңгертуге болатындығы қарастырылған. Ал түпкі нәтижеде оқушыны әлеуметтік ортада тіл табыса өмір сүруге дайындауға бағытталған.

Түйін сөздер: бейіндік мектеп, интеллект, қоғамдық- әлеуметтік сұраным, бәсекелестік, даму стратегиясы, оқу мотивациялары, дағды, мәңгілік ел, гуманитарлық, коммуникативтік жағдаят, коммуникативтік-функционалдық жүйе, инновациялық серпіліс.

Соңғы жылдардағы мемлекеттік құжаттарда, әсіресе, Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында тіл мәселесіне ерекше көңіл бөлінді [1]. Бұл құжатта ел келешегін айқындауға жол ашатын өте маңызды идея көтерілді. Ол – «Мәңгілік ел болу» идеясы. Дәл осы құжатта бұл идеяны жүзеге асырудың тегеурінді тетіктері мен жолдары сараланды. Соның бірі - мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыру. Бұл, әлбетте, еліміздің болашағы ретінде жас ұрпақтың ұлттық тілге саналы көзқарас пен жауапкершілікті күшейту арқылы жүзеге асады.

Ал, болашақ ұрпақтың рухын көтеру үшін мемлекеттік тіл мәртебесін иемденіп отырған қазақ тілін оқытуда отандық білім жүйесіндегі өміршең дәстүр мен әлемнің озық тәжірибелерін ұштастыру қажет. Жер бетіндегі алты мың тілдің ішінде өзіндік орны бар, қоры бай қазақ тілінің мұрагері – қазақ жұрты өз ана тілінің қасиетін танып, оны дамыту жолын дұрыс бағамдай алуы керек. Бағамдап қана қою жеткіліксіз, тиімді жолын іздеу – міндет, табу – мұрат.

Өткен ғасырдың соңғы он жылдығының орта шенінде тәуелсіз елдің білім беру жүйесінің жаңа бағыты айқындалып, бағдары белгіленді. Білім беру жүйесі жан-жақты зерттеліп, болашақ даму жолдары зерделенді. Нәтижесінде түбегейлі жаңарған білім жүйесі құрылды. Үздіксіз білім беру жүйесінің даму тұжырымдамасынан бастап әрбір пәнді оқыту тұжырымдамасы, жалпыға міндетті мемлекеттік білім стандарттары, оқу бағдарламалары дайындалып, сол негізде төл оқулықтар жарық көріп келеді. Дегенмен, дәл бүгінгі таңда жаһандану дәуірінің ұлттық құндылықтарға төндіріп тұрған қаупі үнемі қаперде болуы ескеріліп, сол құндылықтардың ұйтқысы қазақ тілін болашақ ұрпақтың интеллектуалдық деңгейін арттыруға бағыттап оқытуда қандай тенденциялар басымдыққа ие болатыны да біршама айқындалды. Енді бейіндік мектептердегі «Қазақ тілі» пәнін оқытуды жетілдірудегі негізгі бағыттарға мән берелік.

Бейіндік мектепте қазақ тілін оқыту жүйесін қоғамдық-әлеуметтік сұраныммен сәйкестікте жетілдіру - мәселені шешудің түп негізі болуы шарт. Бұл үдеріс қазақ тілін оқытуды мемлекеттің даму стратегиясымен бірлікте қарастырған жағдайда ғана жүзеге асады. Өйткені ақпараттар тасқыны мол, технологиялық қуаты зор бұл кезең әлем елдері арасында интеллектуалдық бақталастықты күннен-күнге күшейтіп келеді. Бүгінгі жаһандану дәуірі дүние жүзіндегі мемлекеттердің өз беделі мен орнын сақтап қалуы үшін олардан бәсекеге қабілеттілікті айрықша талап етіп отыр. Ал елдің бәсекеге қабілетті болуы оның әрбір мүшесінің интеллектуалдық деңгейіне тікелей тәуелді. Тәуелсіз мемлекетіміз бәсекелестікке бейім елге айналуы мақсат етіп белгілесе, онда қазақ тілін оқыту жүйесі де бәсекеге бейім тұлға қалыптастыруға ден қоюы тиіс.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, «Мәңгілік ел болу» идеясының жүзеге асуы да, әлемде қайталамасы жоқ дара жұртқа айналуымыз да тіл мүддесін ел мүддесімен тығыз сабақтастықта қарастырғанда мүмкін болмақ. Тілді меңгерту үдерісін ұлттық мүддемен жақындастыру ғана тілдік білімнің мемлекет

дамуындағы стратегиялық рөлін күшейтеді, оның көптілігі менгерген тұлға дайындаудағы мәнін тереңдетеді. Сондықтан біз өзіміздің зерттеу бағытымызда оқушылардың тілге деген оқу мотивацияларын дамытуды басты бағыт етіп ұстандық. Ол үшін қазақ тілінің өмірлік дағдыларды дамытудағы мәнін оқушы санасына жеткізудің жолдарын табу арқылы олардың білімге көзқарасын өзгерту мәселесіне назар аударлды. Бұл таңдау пәнінің мазмұнын анықтауда басты қағида ретінде алынды.

Бейіндік мектепте «Қазақ тілін» оқытуды пәндік дағдыларға емес, білім алушының дара тұлғалық қабілеттерін дамытуға бағыттау мәселесі де ерекше мәнге ие. Осыдан он алты жыл бұрын жалпы білім беретін мектептерге енгізілген «Сөз мәдениеті және шешендік өнер» деген атпен енгізілген қазақ тілінің жаңа білім мазмұнын құрған ғалым Ж.Дәулетбекова өз еңбегінде бейіндік мектепте қазақ тілін оқытудың басты бағытын «тілдік білім мен біліктерді ХХІ ғасыр адамының бойында сөйлеу мәдениетін, ойлау мәдениетін және кісілік мәдениетті қатар дамытуға бейімдеп, құзіреттіліктер қалыптастыруға бұру» деп көрсетеді. Бұл орайда, автор өзінің бұл шешімінде басшылыққа алған қағидасы Ахмет Байтұрсынұлының «Нәрсенің затын алмай, атын ғана алып, құр сөз түрінде үйретуден бас тартып, алған білімі өзіне де, мемлекетке де пайдалы болатынын көздеп оқыту» екені аян [3, 265]. Олай болса, қазақ тілін оқытудағы осындай инновациялық серпілістің өзегінде бүкіл оқытудың әдістемелік жүйесін бірдей өзгерту қажеттігі күн тәртібіне қойылуы заңды. Әрине, қазіргі білім жүйесінде бұл мәселе мүлде назардан тыс қалған деп айтуға болмас. Бірақ ол біртұтас жүйе түрінде емес, үзік-үзік қалыпта іске асуда. Сондықтан таңдау пәнінде берілетін білім мазмұнында және оқыту әдістемесінде оқушының өзіндік көзқарасын, саналы ойын дамыту мақсаты көзделеді. Олардың бәрі оқушының қарым-қатынас мәдениетін жетілдіруге бағытталуына назар аударылды.

Білім – интеллект дамытудың қайнар көзі. Сондықтан қазақ тілін оқытуда да оқушының интеллектуалдық әлеуетін арттыруға басымдылық беру мәселесі де білім мазмұны мен оқыту жүйесін жетілдіруде негізге алынды. Елбасы Н.Назарбаев «Интеллектуалды ұлт – 2020» жобасында әлемнің бәсекелестікке қабілетті елдер қатарына енудің бірден-бір тетігі ретінде «интеллектуалды ұлт» қағидасын негіздеп берді. Жобаның басты мақсаты «жаңа формациядағы қазақстандықтарды тәрбиелеу және Қазақстанды әлемдегі ең бір әлеуетті, бәсекеге қабілетті адами капиталға ие елге айналдыру» деп белгіленді. Шындығында, тұлға мәдениеті белгілі бір пәндік дағдыларға емес, мәдени санаға негізделеді. Сондықтан қазақ тілі мен ағылшын тілінің байланысына құрылған жекелеген тақырыптарда орындалатын жобалау жұмыстарын орындату осы мақсатқа қызмет етеді. Онда оқушының оқу мотивациясы әлеуметтік дағдылармен байланыста дамытылады. Тілді оқытудың басты міндеттерінің бірі оқушыны әлеуметтендіруге, олардың өз ортасында ішкі интеллектуалдық деңгейін танытуға деген тілек болса, ол да осы оқу мотивтерімен тікелей байланысып жатыр.

Сонымен қатар бейіндік мектептерде қазақ тілінен таңдау пәнін оқытуда болашақ гуманитарлық сала мамандарының функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға да айрықша көңіл бөлінуі қажет деп есептейміз. Бұл міндетті жүзеге асырудың жолы – қазақ тілін білім алушының сөйлеу қабілетін дамытудың базасы ретінде меңгерту және пәннің әдістемесін өмірлік дағдылар мен тәжірибелік машықтарды қалыптастыру бағытында жетілдіру. Бұл тұста біз таңдау пәніндегі білім мазмұны мен оқушының қоршаған әлемінің ерекшеліктерін ескеріп, оқу мен өмірдің сабақтастықта жүруіне ден қоямыз. Осы екі аяның өзара байланысуына мән беріп, Ж.Аймауытовтың «Оқыту оқулықтан өмірге қарай емес, өмірден оқулыққа қарай жүруі тиіс» деген қағидасын басшылыққа алуымыз қажет [4,312].

Мұндай нәтижеге қол жеткізу білім білім үшін емес, білім білік қалыптастыру үшін берілгенде мүмкін болады. Бұл жерде пәннің ішкі мүмкіндіктерін ескеріп, оқытудың коммуникативтік бағытын күшейту мәселесіне басымдылық берген жөн. Пән мазмұнына білім алушыны кез келген өмірлік жағдаятта өз ойын жатық, анық, түсінікті, мазмұнды, көркем, жүйелі жеткізуге төселдіретін білім мен білікті қалыптастыратын тақырыптарды енгізу көзделіп отыр. Оқытудың басты міндеті болашақ ұрпақты қоғамдық өмірге дайындау болғандықтан, таңдау пәні оқушының сөз мәдениеті мен шешендік өнерді қатар игеруіне атсалысып, оған қоса жаңа мазмұндағы жаңа дағдыларды меңгертуге септесетін болады. Ал түпкі нәтижеде оқушыны әлеуметтік ортада тіл табыса өмір сүруге дайындауға бағытталады. Әсіресе, қазіргідей әлемдік кеңістікте ешқандай байланысқа шек қойылмаған ғаламдану ғасырында оқушының сол кеңістікте еркін жүруіне ықпал ететін шарттың бірі әлем елдерінің этикетін меңгеруі болса, біз ұсынатын таңдау курстарында оқушы өз ізденісінің нәтижесінде салты басқа болғанмен, қарым-қатынас барысында ортақ заңдылықтарға, әдепке, этикетке үйренуі тиіс. Бұл сөйлеу тілін коммуникативтік-функционалдық жүйе тұрғысынан таныта отырып, тілдік амал-тәсілдердің прагматикасын коммуникативтік жағдаятпен орайластыра ашу арқылы жүзеге асады.

Қазақ тілін оқыту үдерісінде білім алушыны әрекет субъектісі деп танитын антропоэлектік парадигманы басшылыққа алу барысында бейіндік мектеп оқушысының жас және психологиялық ерекшеліктеріне сай тапсырмаларды жүйелі беріп отыру да олардың пәнге деген мотивациясын дамытудағы басты фактор болып саналады. Мұндағы басты талап – тілдік білімді игертуді білім алушының өзіндік әрекеті мен ізденістеріне құру. Бұл білім алушының өз өміріндегі тілдің, сөздің мәнін түсіну, сөйлеуге үйренудің тәсілдерін, амалдары мен жолдарын саналы игеру арқылы жүзеге асады. Бұдан білім мазмұнында ой-пікірді білдіруге қатысатын түрлі күрделі тәсілдер мен тіл бөлшектерін қамту қажеттігі туындайды. Осы орайда «тіл жұмсауға үйрету үшін коммуникацияның негізгі типтері, соған сай туатын коммуникативтік талаптар, мақсаттар туралы білімді жинақтап, түсінік беріп отыру орынды». Өйткені бүгінгі мектеп түлектері мемлекеттік тілдегі қарым-қатынастың қарапайым қағидаларын біле бермейді; өз ойын, пікірін, көзқарасын жеткізуге шорқақ; көпшілік алдында сөйлеуден қашқақтайды; өзінің ойын ашып айтуға жасқанады; тілдік-грамматикалық білімнің өзі де схоластикалық тұрғыдан игерілетіндіктен, ережелерді құрғақ жаттайтындықтан, білімін өмірде дұрыс қолдана алмайды. Олай болса, болашақ ұрпақтың білімді өздігінен игеруіне қажетті шарт жасалуы үшін таңдау курстарында негізгі пәнде игеретін пәндік дағдыларынан бөлек, оқушылардың танымдық және практикалық дағдыларын ішкі бірлікте бірге өрістетіп, дамыту қажеттігі айқындала түсуде. Бірақ бұл білім мазмұнында да, оқыту әдістемесінде де бейіндік мектеп оқушысының болашақ мамандығына қажет дағдыларды шыңдауға, жетілдіруге бағытталуы маңызды. Бұл жердегі маңызды бір талап қазақ тілін оқыту жүйесіне енгізілетін инновациялардың ұлттық дәстүрлер мен ұлттық негіздерге қайшы келмеуін қадағалау. Ол үшін бүгінгі заман талабына сай көп тілді меңгерген тұлға қалыптастыру үдерісінде мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінің доминанттық рөлін күшейту. Бұл таңдау курсының мазмұнын анықтау үдерісінде білім мен білікті дәстүр мен өркениеттің бірлігіне негіздеуді қажет етеді. Ол үшін тілді меңгертуде дәстүр мен өркениетті ұштастырудың моделін құру күн тәртібіне қойылуы маңызды. Бұл орайда жаңа заманғы тілдік білім жүйесін ұлттық мүдде мен жалпыадамзаттық құндылықтардың бірлігіне негіздеу қажеттігі туындайды. Біз ұсынатын таңдау курсына дәл осы мәселе орталық мәселе болып құрылуы тиіс деп шештік. Оқушыға пән бойынша тілдік және коммуникативтік дағдыларды сіңіру арқылы интеллектуалдық тұлға қалыптастырудағы басты фактор – білімді тиімді қолдана отырып, мәдениетаралық коммуникацияны меңгерту.

Бұл болашақта қазақ тілі, қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы, заң және ұлттық журналистика саласында қызмет ететін болашақ жастарды тәрбиелеуде қоғамдық-гуманитарлық пәндердің, оның ішінде мемлекеттік тіл мәртебесін иемденген қазақ тілінің интеллектуалдық тұлға қалыптастырудағы доминанттық рөлін күшейтіп, оны оқытуды жас буынның бәсекелестікке қабілеттілігін шыңдауға бейімдеу жолымен өз шешімін табады деп санаймыз. Мәселен, қазақ тілінің жасампаздық күші мен табиғи қуатын танытатын қырларын ашып, жаңа заманға лайық өркениет тіліне айналуына қажет мүмкіндіктерді оқыту үдерісінде кең пайдалану жолдарын батыл ендіру шарт. Қазақ тілінің сөз шеберлігіне баулитын ішкі заңдылықтарын тұлғаның өмірлік мүддесімен бірлікте өріп, ұлттық әдеп нормалары мен жалпыадамзаттық құндылықтардың синтезіне құрылған жаңа технологияларды үйлестіре қолданудың жолдарын кеңейту маңызды.

Бұл орайда қазақ тілін оқытуда білім мен ғылымның интеграциясын жүзеге асырудың жолдарын табу маңызды рөл атқарады. Мұнда қазақ тілі пәнінің білім мазмұнын қазақ тіл білімінің дамуына сәйкестендіру арқылы тілді ғаламның бір бөлшегі ретінде таныту мүмкіндіктерін қарастыру маңызды саналады.

Әлбетте, отандық білім беру жүйесінде оқытылатын қазақ тілі пәні өзіне сәйкес ғылымның яғни қазақ тіл білімінің дамуына сай мазмұндық тұрғыда жетілдіріліп отыруы шарт. Өйткені, әсіресе, бейіндік мектептерде қазақ тілінің білім мазмұнын жетілдіруде ескерілетін басты фактор ғылым дамуы болып саналады. Тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін арттырудың маңызды жолы – ғылыммен интеграцияланған білім беру. Олай болса, тілді оқыту үдерісінде де білім мен ғылымның сабақтастығын сақтау маңызды. Бұл білім алушының тіл туралы дүниетанымын кеңейту нәтижесінде, тіл атаулының жеке адам өміріндегі мәнін, әлеуметтік қызметін дұрыс бағамдап, өмірде оны дұрыс қолдануға мүмкіндік тудырады. Тілдің антропоэлектік парадигма аясындағы жаңа қағидаларынан хабардар ете отырып, тіл білімі дегеніміз қатып қалған қасаң заңдылықтар мен ережелер жиынтығы емес, ұрпақ пен ұрпақты жалғайтын, адамзат үшін қызмет ететін, әрбір халықтың сан ғасырлар бойы қалыптасқан өміртанымының заңдылықтар жүйесі және көрсеткіші екенін танытуға келіп саяды. Тілдік тақырыптар аясында өз алдына жеке сала болып қалыптасқан сөз мәдениетін, шешендік өнерді, этно-, психо-, прагматикалық, когнитивтік лингвистикадағы, лингвомәдениеттанымдағы тілге қатысты қызықты әрі маңызды деректерді ендіру білім мазмұнын жаңартуда инновациялық серпіліс жасауға негіз болады.

Қорыта айтқанда, бейіндік мектептердегі таңдау курстарының жаңа мазмұнын құруда, оларды оқытудың жаңа жүйесін жасауда «Мәңгілік ел- Мәңгілік тіл» идеясын басшылыққа алу, оны инновациялық талаптарға сай етіп жүйелеу міндеті күн тәртібіне өткір қойылуы заңды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Алматы: Егемен Қазақстан, 14 желтоқсан, 2012. - 1-2 бб.
2. Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы. – Алматы: Мектеп, 1993. – 41 б.
3. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – Т. 4. – Алматы: Алаш, 2003. – 408 б.
4. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Т. 4. – А.: Ғылым, 1998. – 448 б.

Аннотация

Ермекбаева А.Ш.¹,

¹Международный казахско-турецкий университет им.Х.А. Ясауи

В данной статье автор основное внимание уделяет проблемам формирования не только предметных навыков в процессе обучения казахского языка в специализированных школах, но и проблемам развития личностных компетенций обучающихся. Повышение показателей соответствия системы обучения казахского языка в специализированных школах с социальными запросами общества является важным условием решения данной проблемы. Для достижения основных целей обучения казахского языка в специализированных школах требуется рассматривать процесс обучения в единстве с государственной стратегией развития страны. Как известно, знания являются источником развития интеллекта. В связи с этим, за основу повышения качества содержания и системы образования необходимо брать развитие интеллектуальных способностей обучающихся при обучении казахского языка. Главной задачей обучения, как известно, является подготовка подрастающего поколения к общественной жизни, что предполагает выбор таких компонентов обучения, которые развивали бы культуру речи и ораторское искусство, а также компетенции нового содержания и направления. Конечным результатом является подготовка личности, готового находить общий язык в любой социальной среде.

Ключевые слова: специализированные школы, интеллект, общественно-социальный запрос, конкуренция, стратегия развития, мотивации обучения, навыки, вечный народ, гуманитарный, коммуникативная ситуация, коммуникативно-функциональная система, инновационный бум.

Annotation

Yermekbayeva A.Sh.¹,

¹International Kazakh-Turkish University after H.A. Yasawi

The author pays the main attention to problems of formation not only subject skills in the course of training of the Kazakh language at specialized schools in this article, but also to problems of development of the personal competences which are trained. Increase the indicators of compliance of system training of the Kazakh language at specialized schools with social inquiries of society is an important condition of the solution of this problem. For achievement of main objectives of training of the Kazakh language at specialized schools it is required to consider process of training in unity with the state strategy of development of the country. It is known that knowledge is a source of development of intelligence. In this regard, it is necessary to take development of the mental abilities which are trained when training the Kazakh language for a basis of improvement of quality of the contents and an education system. The main task of training, as we know, is preparation of younger generation for public life that assumes a choice of such components of training which would develop the standard of speech and oratory, and also competences of the new contents and the direction. The end result is training of the personality, ready to find a common language in any social environment.

Key words: specialized schools, intelligence, public and social inquiry, competition, strategy of development, motivation of training, skills, eternal people, humanitarian, communicative situation, communicative and functional system, innovative boom.

МРНТИ 14.25.19

Б.Д.ЖҰМАҚАЕВА¹

*¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан.*

Б.О.КЕҢЕСОВА²

*²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан.*

ӘДЕБИЕТ ПӘНІНЕН ҰЙЫМДАСТЫРЫЛАТЫН СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР: ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПЕН ЫҚПАЛДАСТЫҚ

Түйіндеме

Мақалада, әдебиет пәнінен ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыстар және мұғалім мен оқушының ынтымақтастығында жүзеге асырылатын оқу-танымдық үдеріс мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, сыныптан тыс оқыту мәселесін арнайы зерттеген әдіскер-ғалымдардың ұсынған сыныптан тыс жұмыс түрлері, сыныптан тыс оқуды ұйымдастырудағы пән мұғалімінің атқаратын міндеті, кітапхананың жұмыстары, сынып жетекшісінің сыныптан тыс оқуға басшылық жасаудағы рөлі деген мәселелер зерделенеді.

Мақалада сыныптан тыс ұйымдастырылатын сабақтардың кейбір формалары және мектептерде белгілі бір қаламгер шығармашылығын тереңдете оқытуда жасалатын сабақтардың күнтізбелік жоспары сарапталды. Сыныптан тыс оқыту жұмыстарына мұғалім жетекшілік ете отырып, оқушыларға еркіндік беру және көбіне сыныптан тыс оқуды ұйымдастыруда мұғалімнің талабы мен шеберлігінің атқаратын маңызы зор екендігі сөз болды.

Тірек сөздер: әдіс, әдебиет теориясы, әдіс-тәсілдер, мектеп, сабақ жоспары, сыныптан тыс жұмыстар, сабақ формалары, мұғалім, оқушы.

Әдебиетті оқыту оқушы бойында оқырмандық ынтаны оята білгенде ғана өрісті еңбекке ұласады. Сыныптық сабақтар сыныптан тыс оқу әрекетімен тиянақталып отырмаса, оқушының әдебиет әлеміне қадам басуы, көркем шығарманы түкпірлей оқуы екіталай. Әдебиет пәнін оқыту сыныптан тыс оқытумен бірлікте жүргізілетін үдеріс. Сыныптан тыс оқытудың мақсаты жалпы әдебиет пәнін оқыту мақсатымен қабысып жатыр. Екеуінде де мұғалімнің бастапқы міндеті көркем шығарманы оқыту болмақ. Көркем мұраны оқыту арқылы жас буынды сөз өнерінің, халық тілінің бай қазынасына қанықтыру, адамзат қауымының баға жетпес құндылығын таныту, көркем шығарманы өз бетімен оқуға деген рухани қажеттілігі мен сұранысын туғызу, оқырмандық мәдениетін қалыптастыру сыныптан тыс оқыту жұмыстарының да мақсат, міндеттеріне кіреді.

Оқушы бойында оқырмандық мәдениетті қалыптастыра отырып көзделетін түпкілікті мақсат – көркем шығарма әлемі арқылы адамзаттық құндылықтар мен ұлттық құндылықтарды, қоршаған орта сырларын, адамзат әлемін таныту, ізгіліктің адамзат қоғамындағы бағасын зерделей білу, эстетикалық талғамын, образды ойлау жүйесі мен шығармашылық қиялын, оқушының тілі мен сөздік қорын байыту, өзіндік пікірі мен сыни ойлауын дамыту. Жалпы, рухани әлемі жетілген тұлға қалыптастыру мақсаты көзделеді.

Сыныптан тыс оқыту жоспарлы жүргізілетін жұмыс түрі. Қазақстан Республикасы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты негізінде жазылған бағдарламада сыныптан тыс оқыту қарастырылып, пән бойынша оқу материалдары көрсетілген. Сыныптан тыс оқу материалы сыныптық сабақ тақырыптарына қосымша ұсынылған және әр сынып бойынша жіктеп берілген. Мәселен, 5 сыныпта оқытылатын діни мифтік әңгімелерге қосымша оқуға «Құран хикаялары», сыныптық сабаққа жоспарланған ертегілерден өзге қосымша оқып пікір алысуға «Қазақ ертегілері» мен «Әлем халықтары ертегілері» ұсынылған. Жамбыл Жабаевтың «Өтеген батыр» дастаны сыныпта оқытылса, «Көрұғлы» сыныптан тыс оқуға берілген. С.Сейфуллиннің «Ақсақ киік» өлеңі сыныпта оқытылса, қосымша оқуға «Аққудың айырылуы», І.Жансүгіровтің «Күй» поэмасының үзіндісінен кейін қосымша оқуға «Жетісу суреттерінің» үзіндісін ұсынған. Осы сияқты әр сынып бойынша сыныптан тыс оқуға ұсынылған тақырыптар анықталып берілген. Қосымша оқуға ұсынылған оқу материалдары хрестоматияларға енгізілген.

Қосымша оқуға ұсынылған оқу материалдарының көбі оқушылардың шығармашылық тұлға, яғни автор туралы ой-танымдарын кеңейтуге, сыныпта оқуға ұсынылған шығарманың жанры жағынан түсініктерін толықтыруға, әдеби шығармадан қалыптастырар білім ауқымын кеңейте түсуге бағытталған. Кейде оқу материалын мазмұндық жақтан байытуды көздейтін тұстары бар. Мәселен, С.Бегалиннің

«Бала Шоқан» повесінен үзіндіні оқыта отырып, қосымша автордың «Тұңғыш ғалым», М.Иманжановтың «Жол үстінде» шығармаларын ұсынған. Сол арқылы Ш.Уәлиханов туралы білімді кеңейте түсуді мақсат тұтады. Сыныптағы әдебиет сабақтары бағдарлама талаптарына сәйкес жүргізіледі де, көбіне уақыт тапшылығы әдеби мәтіндерді кең қамтуға мүмкіндік бермейді. Осындай жағдайда кейбір оқу материалдарын сыныптан тыс оқу сабақтарында қамтуға мүмкіндік мол.

Әдебиетті оқыту әдістемесі саласы бойынша әр жылдарда жазылған әдістемелік еңбектерде әдебиетті сыныптан тыс оқыту мәселесі назардан шет қалған емес. Сыныптан тыс оқыту жұмыстары көбіне мұғалімдердің осы бағыттағы ізденістері мен мектеп өмірінде қолданған тәжірибесіне негізделеді.

А.Көшімбаев: «Мектепте кластан тыс жұмысты дұрыс ұйымдастыру үшін әдебиет оқытушысы оқу жылының басында оқушылардың конференциясын өткізеді. Бұдан көзделетін мақсат, біріншіден, жазғы каникул кезінде оқушылардың қандай кітап оқығанын білу болса, екіншіден, осы оқу жылындағы кластан тыс оқу жұмыстарын дұрыс ұйымдастыру» деп, жүргізілетін іс-шараларға қандай кітап оқығандарын анықтау жұмыстарын, оқылған кітаптары бойынша шығарма жаздыру, кітап көрмесін ұйымдастыру, сыныптан тыс оқитын шығармаларының тізбесін жасау, кітапханалармен байланыс орнату, конференцияда баяндама жасау сияқты жұмыстарды атайды [1].

Қ.Бітібаева: «Бір ізбен өтетін сабақтардан оқушылар жалығады, ал оның зияны ұшан-теңіз, себебі ондай сабақтар баланың кітапқа деген қызығушылығын тежейді, жояды, 5-8 сыныптардағы сабақтан тыс оқудың ең басты мақсаты оқушылардың кітапқа деген ынтасы, қызығушылығын арттыру, оқырмандар әзірлеу» деген пікір білдіреді. Әдіскер сыныптан тыс жұмыстардың түрлеріне үйірме жұмыстарын, сыныптан тыс оқулар, сыныптан тыс оқу сабақтарын жатқызады.

Сыныптан тыс оқыту мәселесін арнайы зерттеген әдіскер-ғалым Т.Қ.Жұмажанова [2] сыныптан тыс жұмыс түрлерінің бірнешеуіне тоқталады:

1. әдебиет үйірмелері;
2. әдеби клубтар;
3. әдебиетке байланысты сыныптан тыс оқу;
4. мәдени жорықтар мен саяхаттар.

Сонымен қатар сыныптан тыс оқуды ұйымдастырудағы пән мұғалімінің рөлі, кітапхананың жұмыстары, сынып жетекшісінің сыныптан тыс оқуға басшылық жасаудағы рөлі деген мәселелерді қарастырады.

Әдіскер-ғалымдардың тәжірибесі мен ой-пайымдары негізінен бір арнаға тоғыстырады. Сыныптан тыс оқуды ұйымдастыру үлкен жауапкершілікті қажет ететін үздіксіз еңбек.

Негізінде мектеп қабырғасында берілетін әдеби білімнің тірек көзі сыныптық сабақтарда қаланатынын есте тұтқан абзал. Сыныптан тыс оқуға арналған материалдарды оқуға ынталандыру сыныптық сағаттардан басталады. Қаламгер шығармашылығына деген бейіл мен қызығушылық та сыныптық сабақтарға тікелей қатысты. Мұғалімнің «солғын», «жадағай» сабақтарынан кейін оқушылар сол автордың басқа шығармаларын оқуға ынталанады деу қиын.

Жалпы соңғы жылдарда оқушылар тарапынан көркем шығарма оқуға деген ынта-ықаластың бәсеңдей бастағанын, оның себептері туралы жоғарыда айтып өттік. Соның бір себебі әдебиет пәнін оқытудың сапасына да қатысты. Бағдарламалардағы оқу материалдарының көптігі, әсіресе жоғары сыныптарда тұтас бір дәуір бойынша ақын, жазушыларды оқытуға талаптану, оқушылардың көркем мәтінді игеру мүмкіндігін ескермеу сияқты олқылықтардың кездесетінін айтып өттік. Осыдан келіп жоғары сыныпта әдебиет пәнін оқыту көбіне шолу бағытана ойысқаны байқалады. Мұндай жағдайда оқушылардың әдебиеттің кең көлемді түрлері мен жанрларын игеруі, сонымен қатар сыныптан тыс оқу материалын меңгеруі де елеулі қиындықтар туғызады. Оқушылардың көркем шығарма оқуға деген қызығушылығын орта буындарда қалыптастырмайынша, жоғары сыныптарда нәтижелі жұмыстың болмасы да белгілі.

Сыныптан тыс оқуды ұйымдастыру пән мұғалімінің жүйелі әрі үздіксіз жүргізетін еңбегі саналады. Оқудың міндетті минимумынан тыс бағдарламада алынған тақырыптарды бағдар ете отырып кеңейту, оқушылардың таңдауына салу жұмысты дұрыс арнаға бағыттайды. Себебі сыныптан тыс әдебиеттерді таңдау мен оқуда оқушыға еркіндік берген дұрыс. Мұғалім тарапынан қадағалап, есепке алып, жоспарлы жүргізіп отыру маңызды. Көркем әдебиетті сыныптан тыс оқыту үшін сыныптан тыс сабақтардың маңызы зор. Сыныптан тыс сабақтар оқушының әдеби шығарманы таңдау, бағдар жасауына, ізденіс бағытын анықтауына көмегін тигізеді. Сабақта қойылатын тақырып пен қарастырылатын мәселерге ерекше талғаммен келген жөн. Көбіне оқушылардың бастапқы ізденістерін есепке алған орынды. Оқушыларға сауалнама жүргізу, оқушылардың бір бірінен интервью алуы, «Мен сүйетін жазушы», «Кімге ұқсағым келеді» деген сияқты тақырыптарда шағын ойтолғау, эссе жаздыру, кейіпкерге хат,

авторға хат жаздыру оқушылардың сыныптан тыс оқып жүрген кітаптарының қай бағытта екенін анықтауға мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар «Біздің заманның кейіпкері», «Күш білімде, білім кітапта», «Кітап – алтын сандық» «Кітап, оқырман, заман» т.б. тақырыптарда әңгіме-сұхбат, аукцион сабақ, «Алтын қақпа» ойыны, «Диалог-ертегі» ойыны, «Қаламгермен сұхбат» сияқты әдеби ойындар ұйымдастыру оқушыларды көркем шығарма әлеміне бастайды, кітап оқуға деген ынта-ықыласын арттырады.

Сыныптан тыс сабақтарда әңгіме-сұхбат жүргізудің шарттары. Сыныптан тыс сабақтар күнделікті сабақ қалпынан бөлек, оқушылар өз еркіндігін сезінетіндей күйде өтілгені орынды. Сынып оқушыларын алқа-қотан отырғызу, шеңбер құрау диалогтің жақсы жүргізілуіне септігін тигізеді. Себебі ынтмақтастық көңіл күйде нағыз сыр-сұхбат сабақтарын ұйымдастыруға болады. Мұндай сабақтарды алдын ала оқуға берілген шығарма төңірегіне құрған орынды. Әрі әңгіме-сұхбатты сабақтың идеялық өзегін құрайтын тақырып төңірегіне топтастыра отырып, бүгінгі талап-сұраныс, ізгілік пен адамгершілік, проблемалық мәселелермен байланыстырғанда сабақ нәжіжелі болады. Берілген тапсырманы сынып оқушыларының барлығы оқып келмеген жағдайдың өзінде оқушылар дүниетаным мен әдеби талғам тұрғысынан өрбитін әңгімеден шетін қала алмайды. Алдағы уақытты сол шығармамен жақын танысуына түрткі болады.

Сыныптан тыс ұйымдастырылатын сабақтардың кейбір формасы. Аукцион сабақ ойын сабақтардың түріне жатады. Жүргізілу шартында аукционды негізге алғанымен саудалауға түсетін дүние – білім. Құнды қағаз орнына – ақшаның сызбасын немесе кітап мұқабысының көшірмесін алуға болады. Сабақта оқушыларды топқа бөле отырып жүргізген тиімді. сабақ бес кезеңнен құралады.

I кезең. Шығарма бойынша кеспе-қағаздарда анықтау сұрақтары беріледі. Әр топқа 3 сұрақтан. Дұрыс жауаптың құны 200 теңге.

II кезең. Шығарма бойынша кеспе-қағаздармен проблемалық сұрақтар беріледі. Әр топқа 1 сұрақтан. Дұрыс жауаптың құны 500 теңге.

III кезең. Шығармашылық тапсырмаға құрылады. Құны 1000 теңге.

IV кезең. Бұл кезеңде әр топ осы уақытқа дейін жинаған ақшаларын не кітаптарын санайды. Енді аукционға тапсырмалар түседі (Тапсырма сынып оқушылары тарапынан немесе мұғалімнің өзі алдын ала даярлайды). Мұғалім тапсырманы ашпас бұрын қай топ қанша ақша беретінін біліп алады да тапсырманы ашып қояды. Егер сұраққа дұрыс жауап қайтарса тіккен ақшалары екі еселенеді.

V кезең. Қорытынды. Сарапшыларға сөз кезегі беріледі. Қай топтың қоржынында көп ақша барын айтады. Ең үздік топты анықтайды. Сабақ соңында жеңген топқа сыйлыққа кітап берген орынды.

Ойын сабақтарды жүргізуде мұғалімнің шығармашылық еркіндігі болғаны жөн. Сабақты қай сыныпта өткізетіні де есепке алынуы керек. Сабақты ойынға құрғанымен сабақ мазмұнында оқу-танымдық негіз жататыны белгілі. Мәселен, «Алтын қақпа» ойынында телеэкранда жүргізілетін ойынның үлгісін ала отырып, сабақ көркем шығармаға әкелетін тапсырмалар төңірегінде құрылады.

«Диалог-ертегі» ойынының шартында мұғалім не оқушы бір ертегі не әңгіменің басын бастап кетеді, қалған оқушылар бір-бір сөйлеммен ары қарай жалғастыруы керек. Шығарманы оқыған оқушы оқиға желісін жалғастырса, сюжетпен таныспаған оқушы да қарап қалмай өз жанынан әрі қарай жалғап кетуге тиіс. Кім ұтқыр ой, қызғылықты оқиға қосса, соның еңбегі ұпаймен есептелуі керек.

«Қаламгермен сұхбат» ойынында сынып оқушылары алдын ала берілген шығарманы оқып келеді. Шығарма төңірегіндегі сұрақтар топ болып ойластырылып автор рөліндегі оқушыға кезекпен қойылады. Автор рөліндегі оқушы автор туралы деректер мен шығармадағы авторлық ұстанымды түсінсе, жауап беру жеңілдей түсері анық. Оқушы өз қиялынан туындаған пікірлерін білдіруге де ерікті.

Сыныптан тыс оқу сабақтары таңдаулы тұлға шығармашылығы бойынша жүргізілетін кездері бар. Әсіресе атаулы мектептерде белгілі бір қаламгер шығармашылығын тереңдете оқытуды мақсат тұтады. Сыныптан тыс оқу сабақтарында немесе факультатив сабақтарда күнтізбелік жоспар құра отырып жыл бойы үздіксіз жүргізу міндеттеледі.

Абайдың қара сөздері бойынша сыныптан тыс ұйымдастырылатын сабақтың тақырыптары:

Өтілетін уақыты	Өткізілетін сабақтың тақырыбы
Қыркүйек	1. «Безендірген жер жүзін тәңірім шебер» Абайдың имандылық ілімі 12, 13, 16, 27, 28, 34, 35, 37 қарасөздері бойынша
Қазан	2. «Ғұмыр – ақиқат» Абайдың пәлсафалық көзқарастары 12, 13, 16, 27, 28, 34, 35, 37, 38 қара сөздері бойынша
Қараша	3. «Заманды қай жан билемек?» қазақ қоғамы, заман туралы көзқарастары 3, 6, 8, 22, 24 қарасөздері бойынша
Желтоқсан	4. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» қазақ қауымы туралы 40, 41, 42-қарасөздері бойынша
Қантар	5. «Ғылымды іздеп, Дүниені көздеп Екі жаққа үңілдім», «Ғылым таппай мақтанба» Абай ғылым, білім жайында 32, 25- қарасөздері мен «Жасымда ғылым бер деп ескермедім», «Интернатта оқып жүр», «Ғылым таппай мақтанба» шығармалары бойынша
Ақпан	6. «Ұстаздық еткен жалықпас» Абайдың педагогикалық көзқарастары 19, 25, 31, 32, 43, 44, 36 қарасөздері бойынша
Наурыз	7. «Бір ғылымнан басқаның... Кеселі көп асқанға» қоғам, замандас, әлеуметтік орта тәрбиесі 11, 23, 26, 21, 28, 29, 30, 33, 37, 39 қарасөздері бойынша
Сәуір	8. «Болмасаң да ұқсап бақ» Абайдың педагогикалық көзқарастары 19, 25, 31, 32, 43, 44 қарасөздері бойынша
Мамыр	9. «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстап» бала тәрбиесі туралы көзқарастары 17, 43, 7, 19 қарасөздері мен «Әуелде бір суық мұз ақыл зерек» өлеңі бойынша

Қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғаларының шығармаларын насихаттау, оқу ауқымын кеңейту, терең менгерту мақсатында әдеби оқулар дәстүрлі өткізілетін іс-шараға айналған. Республика көлемінде «Бір ел – бір кітап» акциясының жүргізілуі де оқырман қауымды кітап әлеміне тарту мақсатынан туындаған. Республика, облыс, аудан көлемінде жылда әдеби оқулар ұйымдастырылуда. «Абай оқулары», «Мағжан оқулары», «Шәкәрім оқулары», «Махамбет оқулары», «Ілияс оқулары», «Сәкен оқулары», «Мұқағали оқулары» т.б. әдеби оқулар дәстүрі қалыптасты. Әдеби оқулар көбіне әдеби апталық түрінде өткізіледі. Әрине қаламгерді апталық көлемінде кең оқып, терең тану мүмкіндігі аз. Сондықтан мұғалім сыныптан тыс жұмыстың бұл түрін оқушылармен алдын ала жоспарлы жүргізуі қажет. Мектепшілік апталық жүргізілген жұмыстың бағыттары мен нәтижелерін көрсетуге бағытталады. Әдеби оқулар мен әдеби апталықтар сыныптан тыс оқу жұмыстарының бірнеше түрін кіріктіре жүргізуге мүмкіндік туғызады.

Түйіндей келгенде, әдебиетті сыныптан тыс оқыту сыныптық сабақтармен іліктес жүргізілетін жұмыс түрі. Мұғалім мен оқушының ынтымақтастығында жүзеге асырылатын оқу-танымдық үдеріс. Ол жоспарлы да жүйелі жүргізілгенде ғана оң нәтиже көрсетеді. Сыныптан тыс оқыту жұмыстарына оқушының ата-анасының, сынып жетекшісінің де ықпалы бар. Әсіресе кітапханамен байланыс орнату, кітапхана қызметкерінің кеңесіне жүгіну, арнайы сұхбат-сабақ өткізу тиімді. Бүгінде аудиокітаптар, электронды оқулықтар мен электронды оқулықтарды оқуға арналған құралдар, сандық құрылғылар («e-Book Reader», digital book т.б) кітап оқуға арналған интернет қосымшалар түрленді. Кітапхана қызметкерінің кеңесінде кітаптың дәстүрлі каталогі мен электронды кітаптар калогтары туралы мағлұмат берген жөн. Сонда оқушылардың кітапхана қорындағы әдебиеттермен шектелмей, қалаған шығарманы оқуына мүмкіндігі артады. Сыныптан тыс оқыту оқушылардың әдеби шығармаларды таңдап, талғап оқуына жағдай туғызады. Сыныптан тыс оқыту жұмыстарына мұғалім жетекшілік ете отырып, оқушыларға да еркіндік береді. Көбіне сыныптан тыс оқуды ұйымдастыруда мұғалімнің талабы мен шеберлігі жақсы нәтиже береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Көшімбаев А. Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 223 б.
2. Жұмажанова Т. Әдебиеттен кластан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың ғылыми- әдістемелік негіздері. – Алматы, 1995. – 288 б.

Аннотация

Жумакаева Б.Д.¹,

¹*Казахский государственный женский педагогический университет*

Кенесова Б.О.²,

²*Казахский государственный женский педагогический университет*

ВНЕКЛАССНЫЕ РАБОТЫ ОРГАНИЗОВАННЫЕ ПО ЛИТЕРАТУРЕ: ИНТЕГРАЦИЯ И ТВОРЧЕСТВО

В статье рассматривается организация внеклассных работы по литературе и проблемы учебно-познавательного процесса осуществляемых в сотрудничестве учителя и ученика. Кроме этого, рассматриваются ряд задач методиста в организации внеклассной работы, работы библиотеки, роль классного руководителя в руководстве для внеклассной работы, а также виды внекалассных работ предложенные учеными, которые занимались исследованием проблемами обучения внеклассной работы.

В статье проанализированы некоторые формы внеклассных занятий, организуемых в школах и календарный план занятий для углубленного изучения творчества определенного писателя. А также в статье речь идет о том, что мастерство и лидерство учителя-организатора внеклассной работы определяется в свободе школьников и в организации данной работы.

Ключевые слова: метод, теория, теория литературы, школа, план урока, внеклассные работы, формы занятий, учитель, ученик.

Annotation

Zhumakaeva B.D.¹,

¹*Kazakh Women's Pedagogical University*

Kenesova B.O.²,

²*Kazakh Women's Pedagogical University*

EXTRACURRICULAR ACTIVITIES ORGANIZED FOR LITERATURE: INTEGRATION AND CREATIVITY

The article deals with the organization of extracurricular work in literature and the problems of the educational process carried out in cooperation of teacher and student. In addition, discusses a number of tasks of the supervisor in the organization of extracurricular work, the work of the library, the role of the class teacher in the manual for extracurricular work, as well as the types outside of class works proposed by scientists who studied the teaching of extracurricular activities.

The article analyzes some forms of extra-curricular activities organized in the schools and the schedule of classes for in-depth study of the work of a particular writer. But the article also refers to the fact that the skill and leadership of the teacher-organizer of extracurricular work is defined in the freedom of students and in the organization of this work.

Key words: method, theory, theory of literature, school, lesson plan, extra-curricular activities, shape lessons, teacher, student.

МРНТИ 14.35.01

В.И.ЖУМАГУЛОВА¹

¹*Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы, Казахстан.*

Э.М.ХАНКИШИЕВА²

²*Казахский государственный женский педагогический университет,
г.Алматы, Казахстан.*

А.А.ЗАДАЕВА³

³*Казахский государственный женский педагогический университет,
г.Алматы, Казахстан.*

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается и определяется концепция полиязычного образования, представленная в виде четырехкомпонентной теоретической модели в соответствии с личностно-деятельностным подходом: мотивационно-целевой (т.е. цель и задачи полиязычного образования и виды мотивирования обучающихся к изучению языков), содержательный (т.е. содержание полиязычного образования и необходимость структурирования образовательных (учебных) программ по спиральному принципу), организационно-процессуальный (методические подходы в реализации полиязычного образования) и оценочно-результативный (уровни владения языками и их оценка).

Определены основные задачи полиязычного образования такие как формирование языковой личности; формирование полиязычной компетенции; развитие способности обучающихся к использованию языка; формирование поликультурной личности.

Школы станут базовыми площадками для апробации трехязычной модели образования. В системе высшего образования в 42 вузах открыты специальные отделения по подготовке полиязычных кадров.

Ключевые слова: концептуальная модель, полиязычное образование, личностно-деятельностный подход, компетентностный подход, трехязычная модель образования, подготовка полиязычных кадров.

Современный этап развития полиязычного образования в Казахстане нуждается в конкретных организационных формах его реализации, которыми могут выступить Республиканский координационный и научно-исследовательский центр по проблемам полиязычного образования, центры развития полиязычного образования в вузах и при областных департаментах образования, обучающие семинары по внедрению уровневой модели обучения казахскому, русскому, английскому языкам, механизмы педагогического мониторинга полиязычного образования [1].

В этой связи необходима разработка концептуальных основ развития полиязычного образования, определяющей в соответствии с личностно-деятельностным подходом основные интегральные характеристики его модели: мотивационно-целевые, содержательные, организационно-процессуальные и оценочно-результативные.

Мотивационно-целевой компонент.

Важное значение для реализации полиязычной подготовки будущих учителей имеет их внешняя и внутренняя мотивация. Внутренняя мотивация воспринимается человеком более естественно и может рассматриваться как более доброжелательная и успешная, чем внешняя мотивации [2]. Примеры внутренней мотивации – обучающиеся хотят участвовать и добиваться прогресса.

Содержательный компонент. В контексте рассматриваемой модели полиязычия в системе высшего и послевузовского образования встает вопрос о разработке содержания профессиональной подготовки будущих учителей, т.е. Государственного общеобязательного стандарта высшего (послевузовского) образования педагогических специальностей, а также образовательных программ, предусматривающих специализацию по подготовке учителя-предметника со знанием трех языков.

Необходимо сконструировать программу по спиральному принципу, который основан на когнитивной теории, предложенный Джеромом Брунером [3]. Он считал, что даже самый сложный материал при правильном структурировании и представлении может быть воспринят даже очень маленькими детьми.

Преимущества, приписываемые спиральной учебной программе ее разработчиками:

- информация повторяется и запоминается каждый раз, когда ученик повторяет предмет;
- спиральная учебная программа также позволяет логический переход от упрощенных идей до сложных;
- ученики могут применять знания к последующим целям курса [3].

Организационно-процессуальный компонент. В настоящее время для эффективного изучения и овладения языком существует большой выбор методик и технологий обучения. Определенный научный и практический интерес вызывает обращение специалистов к лингвострановедческому и сопоставительному аспектам в методике обучения языкам, в том числе и русскому.

Эффективное формирование полиязычной личности должно происходить на разных уровнях: в системе дошкольного образования, вузовского и послевузовского. В этом случае, можно говорить не только о свободных навыках коммуникации на трех языках, но и реализации авторских интенций, коммуникативных задач.

Также важнейшей становится проблема формирования и развития не только лингвистической, но и коммуникативной компетенции студентов в процессе совершенствования всех видов речевой деятельности на русском языке. В процессе обучения студентов казахских отделений, владеющих навыками общения на русском языке, необходимо ориентировать процесс обучения на речевой этикет, правильное интонирование речи, осознанное употребление грамматических конструкций в высказываниях, профессиональное и грамотное оформление официально-деловой и научной документации для успешной коммуникации.

Учитывая тот факт, что основным принципом обучения русскому языку сегодня становится текстоцентризм, в основе которого и заложен коммуникативно-компетентностный подход к процессу обучения, в центре внимания преподавателя находится текст как дидактический материал: адаптированный, специально ориентированный на обучение и реализацию компетентностных задач.

Обучение русскому языку не может строиться только на передаче правил нормативной грамматики, необходимых для коммуникации в любой сфере. Определенного внимания требует изучение специфики специальности студентов, учета реального уровня владения языком, дифференциации контингента студентов.

Сопоставительное описание речевого поведения, реалий культуры, лексики с национально-культурным компонентом значения в русском и родном языках и культурах позволит «проникнуть» в языковую картину мира иной лингвокультурной общности и усвоить национально-культурную специфику языковых средств, обслуживающих общение и культурные потребности человека.

Оценочно-результативный компонент.

Заключительный компонент предлагаемой модели предусматривает результаты обучения, формулировка которых необходима в процессе формирования программ обучения бакалавров и магистров. Результаты обучения должны быть простой формулировкой ожидаемых достижений учащегося в процессе обучения. Они определяют, какими конкретными знаниями будет обладать учащийся по итогам прохождения курса или программы обучения.

Как должны быть сформулированы результаты обучения?

Формулировки результатов обучения должны быть простыми и обычно утверждать следующее:

То, что должен сделать студент для демонстрации своих достижений в учебе.

Вузы формируют результаты обучения и компетенции. При этом компетенции являются следствием процессов обучения, которые представляют согласованность результатов обучения с личностными, социальными и методическими способностями учащихся в определенных учебных и трудовых ситуациях.

Согласно Общеввропейским компетенциям владения иностранным языком (или CEFR) все чаще используются шкалирования в процессе овладения вторым языком, что служит надежными контрольными показателями языковых способностей. Они были составлены Европейским советом и используются во всем мире для описания языковых навыков обучающихся.

Существует шесть уровней: A1, A2, B1, B2, C1, C2 [33].

Таблица 1 – Уровни по шкале CEFR

Умелый пользователь	C2	Может с легкостью понимать практически все услышанное и прочитанное. Может обобщать информацию из различных устных и письменных источников, перестраивая аргументы и мнения в последовательную презентацию. Может спонтанно выразить свое мнение, очень бегло и четко, дифференцируя тонкие оттенки значения даже в более сложных ситуациях.
Умелый пользователь	C1	Может понимать широкий диапазон трудных, длинных текстов и определять подразумеваемое значение. Может спонтанно выразить свое мнение без явно заметного поиска подходящих выражений. Может гибко и эффективно использовать язык для социальных, академических и профессиональных целей. Может составлять точный, хорошо структурированный, детальный текст на сложные темы, показывая контролируемое использование организационных моделей, соединительных элементов и связующих приемов.
Самостоятельный пользователь	B2	Может понимать основную идею сложного текста как на конкретные, так и на абстрактные темы, включая технические обсуждения в своей области специализации. Может взаимодействовать с определенной степенью беглости и спонтанности, что делает возможным осуществление регулярных взаимодействий с носителями языка без какого-либо напряжения для одной из сторон. Может составить четкий, детальный текст по широкому диапазону предметов и объяснять точку зрения по определенной теме, демонстрируя преимущества и недостатки различных вариантов.
	B1	Может понимать основные моменты предоставляемой информации по знакомым вопросам, часто встречающимся в работе, школе или в свободное время и так далее. Может работать с большинством ситуаций, которые вероятней всего будут возникать при путешествии в страну, в которой говорят на этом языке. Может составлять простые, связанные тексты по темам, которые им знакомы или интересны. Может описывать опыт или события, мечты, надежды и амбиции и кратко приводить причины и объяснять мнения и планы.
Начальный уровень	A2	Может понимать предложения и часто используемые выражения, относящиеся к областям непосредственной значимости (например, основную личную информацию и информацию о семье, покупках, местной географии и трудоустройстве). Может обмениваться информацией по простым и шаблонным заданиям, требующим простого и прямого обмена информацией на знакомые и шаблонные темы. Может описывать аспекты своей жизни, непосредственного окружения и областей непосредственной необходимости при помощи простых терминов.
	A1	Может понимать и использовать известные повседневные выражения и очень простые фразы, нацеленные на удовлетворение потребностей определенного типа. Может представить себя и остальных, а также ответить на вопросы о себе, о том где он живет, о людях с которыми он знаком и о вещах, которые он умеет делать. Может взаимодействовать с остальными, при условии, что они говорят медленно, понятно и готовы помочь.

На основе выстроенной стандартизированной системы ведется разработка методологических основ обучения государственному языку.

Данные меры позволят обеспечить овладение государственным языком на уровне А1 учащимися начальных классов школы, на уровне А2 учащимися среднего звена, на уровне В1 учащимися старших классов школы, а также учреждений технического и профессионального образования, на уровне В2 студентами высших учебных заведений, на уровне С1 по итогам получения послевузовского образования.

Вместе с этим предусматривается введение ежегодной системы контроля уровня знаний на основе программы «Казтест».

Касательно русского языка совершенствуется работа по дальнейшему учебно-методическому и интеллектуальному обеспечению системы обучения русскому языку, а также профессиональному обучению педагогических кадров.

В соответствии с Планом нации «100 шагов» предусмотрен поэтапный переход на английский язык обучения в старшей школе и вузах. На сегодня 110 школ осуществляют образование на трех языках. Планируется увеличить данный показатель со 110 до 700. Школы станут базовыми площадками для апробации трехязычной модели образования. В системе высшего образования в 42 вузах открыты специальные отделения по подготовке полиязычных кадров по инженерно-техническому, естественнонаучному и педагогическому направлениям [4].

«Полиязычное образование – это требование времени, века и общества. Исключительную ответственность за развитие языков и укрепление своих позиций в обществе несет сектор образования» [цит. по[5]].

Список использованной литературы:

1. От идеи «Триединство языков» Н.А. Назарбаева до полиязычного образования в Казахстане [Электронный ресурс]. 2012. -// URL: <http://articlekz.com/article/5831> (дата обращения: 18.01.2017)
2. Walford Classroom Teaching and Learning [Преподавание и учение в классе] in Beck, J. and Earl, M. (Eds) Key Issues in secondary education (2nd Edition). – Continuum, UK, 2003. – P. 53-59.
3. Брунер Дж. Процесс обучения / Под ред. А.Р.Лурия. – Москва: АПН РСФСР, 1962. – 82 с.
4. Трехязычное образование как фактор развития интеллектуальной нации [Электрон.ресурс]. – 2015. – <http://www.bilimdinews.kz/index.php/programmy-obucheniya/item/810-trekh-yazychnoe-obrazovanie-kak-faktor-razvitiya-intellektualnoj-natsii>. (дата обращения: 21.05.2016)
5. Шангереева Ш.Т. Көптілді оқытудың интеллект жүйесін пайдалану // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки», №1(47), 2014 г. – С. 178-180.

Түйіндеме

Жұмагулова В.И.¹,

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Ханкишиева Э.М.²,

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Задаева А.А.³,

³Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ОРГАНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ МОДЕЛІ

Мақалада тұлғалық-әрекеттік тәсілге сай төрткомпонентті теориялық модель көптілді білім беру концепция ретінде анықталады: мотивациялық-мақсатты (яғни көптілді білім берудің мақсаты мен міндеттері және оқушылардың тіл үйренуге қызығушылығы), мазмұнды (яғни көптілді берудің мазмұнын және спиральді принцип арқылы білім бағдарламаларын жүйелеу), ұйымдастыру-процесуалды (көптілді білім беруді жүзеге асырудағы әдістемелік тәсілдер) және бағалау-нәтижелі (тілді меңгеру деңгейлері және оны бағалау).

Тілдік тұлғаны қалыптастыру, көптілді құзыреті құру; тілді пайдалануда студенттердің қабілетін дамыту; полимәдениетті тұлғаны қалыптастыру – көптілді білім беру негізгі міндеттері болып табылады.

Үш тілде білім беру моделін сынақтан өткізу үшін мектептер базалық нысандар болып табылады. Жоғары білім беру жүйесі 42 ЖОО-да көптілді кадрларды даярлау үшін арнайы бөлімдер ашты.

Түйін сөздер: концептуалды модель, көптілді білім беру, тұлғалық-әрекеттік тәсіл, компоненттік тәсіл, үштілді білім бері моделі, көптілді кадрлар даярлау.

Annotation

Zhumagulova V.I.¹,

¹Kazakh state women's teacher training university

Hankishiyeva E.²,

²Kazakh state women's teacher training university

Zadayeva A.A.³

³Kazakh state women's teacher training university

CONCEPTUAL MODEL OF POLYLINGUAL EDUCATION

In article the concept of polylingual education presented in the form of four-component theoretical model according to personal and activity approach is considered and defined: motivational and target (i.e. the purpose and problems of polylingual education and types of motivation of the languages which are trained to studying), substantial (i.e. the content of polylingual education and need of structuring educational (educational) programs for the spiral principle), organizational and procedural (methodical approaches in realization of polylingual education) and estimated and productive (levels of proficiency in languages and their assessment).

The main tasks of multilingual education such as the formation of linguistic personality; creation of multilingual competence; developing the ability of students to use the language; the formation of a multicultural identity.

Schools will become the basic facilities for the testing of trilingual education model. The system of higher education in 42 universities opened a special department for the preparation of multilingual staff.

Key words: conceptual model, polylingual education, personal and activity approach, competence-based approach, trilingual model of education, preparation of polylingual shots.

МРНТИ 16.01.45

К.Т.КАБАТАЕВА¹

¹Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,

Қарағанды қ. Қазақстан

Б.Қ.БИЛІЯЛ²

²Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,

Қарағанды қ. Қазақстан

Б.Т.КАБАТАЙ³

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы қ. Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ДӘСТҮРІ

Түйіндеме

Мақалада мемлекеттік тілдің қоғамдық аясының кеңеюі бүгінгі күн талабына сай жоғары оқу орындарында оқытудың ең озық жүйелері мен технологиялары жайлы сөз қозғалған. Сонымен қатар мақалада оқытудың басты ерекшеліктері, білім беру, оқыту, үйрету процестері туралы кеңінен баяндалған. Оқыту технологиясында қазақ тілінен берілетін білім мазмұны да, оқытатын оқытушы қолданатын әдістер де, қосымша дидактикалық және техникалық құралдар да – барлығы бірімен – бірі тығыз байланыста және жаңашылдық үйлесіммен қолданылады. Қазіргі күні инновация деп көбінесе жаңа технологияларды, әдістер мен құралдарды жасау және қолдануды айтса, сонымен бірге жаңа идеяларды, процестерді бірлікте жетілдірудің де жүйесі. Сондықтан оқыту мен тәрбиелеудің жаңа технология инновациялық идеяларды енгізу, жаңарту нысаны болып табылады. Мақала сонымен бірге мемлекеттік тілді оқыту технологияларының жаңашылдық дәстүрі жайында және Қазақстан Республикасында болып жатқан саяси-әлеуметтік, экономикалық өзгерістердің білім беру жүйесіне де әсерін тигізетіндігі сөз етіледі. Осыған орай жаңа экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайларда Қазақстандық білім беру жүйесінің алдында тұрған білім беру салаларын арттыруға, стратегиялық міндеттерді шешуге бағытталған түбегейлі қайта өзгертулер педагогикалық үрдіске жаңа талаптар жүктейді.

Түйін сөздер: Білім беру, оқыту технологиялары, биогеңдік технология, жаңашылдық дәстүр, өзекті мәселелер.

Ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде халықтар арасындағы бірлікті нығайту, отансүйгіштікке тәрбиелеу, тіл мәдениетін орнықтыру мәселелеріне тоқталып: «Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндетіміз – Қазақстандық Отансүйгіштікке тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын билеуін қалыптастыру», - делінген [1, 1б.].

Ал, Қазақстан халқына Жолдауында білім беру мәселесіне ерекше көңіл аударып, өсіп келе жатқан жас ұрпақты патриоттық сезімге, отаншылдыққа тәрбиелеу қажеттігін атап көрсетті.

Ендеше білім беру саласының басты міндеті - өскелең ұрпақты жан-жақты тәрбиелеу екені айқын.

Бүгінгі таңда ХХІ ғасыр табалдырығын еркін аттаған азат ұрпаққа жаңаша тәлім-тәрбие және білім беруді жетілдірудің, мемлекеттік тілді оқытудың басым бағыттарын айқындау педагогика тәжірибиесінің көкейкесті мәселелерінің бірі болып отырғаны анық.

Тіл тағдырын жетілдіру көп ретте атқарылатын жұмыс деңгейіне байланысты. Өйткені, өскелең ұрпақтың балғын санасына бай тіліміздің нәрін сіңдіріп, көкірегіне ұялатуға әр пән саласында істер атқаруы тиіс.

Осыған орай жаңа экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайларда Қазақстандық білім беру жүйесінің алдында тұрған білім беру салаларын арттыруға, стратегиялық міндеттерді шешуге бағытталған түбегейлі қайта өзгертулер педагогикалық үрдіске жаңа талаптар жүктейді.

Оқыту технологиясында қазақ тілінен берілетін білім мазмұны да, оқытатын оқытушы қолданатын әдістер де, қосымша дидактикалық және техникалық құралдар да – барлығы бірімен – бірі тығыз байланыста және жаңашылдық үйлесіммен қолданылады.

Қазіргі күні инновация деп көбінесе жаңа технологияларды, әдістер мен құралдарды жасау және қолдануды айтса, сонымен бірге жаңа идеяларды, прцестерді бірлікте жетілдірудің де жүйесі. Сондықтан оқыту мен тәрбиедегі жаңа технология инновациялық идеяларды енгізу, жаңарту нысаны болып табылады.

Қазір «жаңа, өзгеру, жаңаша» деген мағынаны білдіреді және дәл қазіргі заманға да «жаңа, жаңаша өзгерудің» мазмұны терең және анық екендігі белгілі. Бұл әдістеменің негізінде тіл үйренушінің дербес қабілеті, белсенділігін қалыптастыру, оқыту материалдарын өзінше пайдалану арқылы танымдық белсенділігін арттыру алға шығады. Мұның ерекшеліктері негізінен мыналар:

- тіл үйренушінің белсенділік іс-әрекетін дамыту;
- оқыту мен үйретудің өзара үйлесімділігін қалыптастыру;
- мұнда тіл үйренушінің дербес қабілетін дамытуға көмек беру;
- тіл үйренушінің танымдық үрдіске белсенді қатысуын анықтау мүмкіндігі;
- көрнекі құралдарын көбірек пайдалану арқылы сезімін жоғарлату[2, 32].

Инновациялық технологиялар жоғары оқу орнында тілдік білім сапасын арттырып, қарым-қатынаста еркін қолдана алу мүмкіндіктеріне жол ашады: әр сабақта қазақ тілін игертуге қатысты интерактивті әдістерін қолдану; әр студенттің психологиялық ерекшеліктерін ескеру, қазақ тілді үйренуге деген ынтасы, зейіні, қызығушылығына көңіл аудару; міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейлерін ашу; инновациялық технологияларды сынау арқылы тиімділігін арттыру, жоғары оқу орын жағдайына бейімдейді.

Жаңартылған білім мазмұнының ғылыми-әдістемелік негізінде дамыта оқыту идеясы алынған. Дамыта оқытудың ерекшелігі оқушыда пәндік білім, білік, дағды қалыптастырудың қажеттілігін жоққа шығармайды, бірақ оқыту мен оқушының дамыту міндеттерін бөліп қарастыруды, яғни білімдік міндеттің басымдылығын қолдамайды, оқыту студенттің дамуын қамтамасыз ететін жағдай болуы керек дегенді басымдық етіп қояды. Дамыта оқыту жүйесінде оның мазмұны студенттің жеке бас тұлғасын дамытудың құралы деп қарастырылады. Ол мазмұнда студент меңгеруі тиіс теориялық ұғымдар мен түсініктер жүйесі оны саналы меңгеретін жалпыланған амал-әрекеттер және ұстанымдары беріліп бейнеленуі қажет және бұл мазмұн оқулықта көрініс табуы шарт[3, 12].

Оқу процесіндегі оқытушы әрекетінің психикалық әрекет және іс-әрекет тұрғысынан алғандағы сипаты, жұмыс әдісі, ұстанымдары оқытудың мақсаты мен мазмұнына қарай әр алуан болып өзгеретіні белгілі. Бұл – дамыта оқыту мен дәстүрлі оқытуды салыстырғанда өте айқын білінеді. Дәстүрлі сабақтарда оқытушының іс-әрекеті, негізінен, материалды студентке түсіндіруге, орындалатын жұмыстың тәсілдерін өзі істеп көрсетуге, сайып келгенде, студентке бәрі анық, түсінікті болуына, сабақта студенттің түсініктерді дәл меңгеруіне, әрекет-амал үлгілерін қайталап дәл істей, орындай алатын болуына бағытталады. Сабақтың мақсатына жеткендігінің басты көрсеткіші – студенттердің ешбір сұрақ қоймай, «түсіндім» деп бас изеуі екендігі құпия емес. Дәстүрлі оқытуда «жетік үлгінің иесі» студент оқытушының әрекетін дәл қайлайтын «еліктеуіш», яғни ойсыз «орындаушы» болып шығады [4, 25].

Технологиялық процесс пен білім берудің мазмұны арасында тағы бір байланыстырушы бөлік – өте маңызды дидактикалық құрал, ол – оқудың мазмұны мен технологиясының тұтастығын жүзеге асыруда маңызды рөл атқаратын мектеп оқулығы.

Қазіргі заманғы оқытудың технологиялық үлгілері оқытуды ұйымдастырудың ізгілік, дамытушылық, жеке қарым-қатынастық жобаларының әдіснамасын айқындайды. Кейбір технологиялар біржақты, оқытудың тек бір мәселесін, мысалы, проблемалық құрылымды, бағдарламалап оқытуды т.б.

карастырады. Сонымен қатар, ғылымда оқушылардың жас ерекшелігіне орай бейімделген дамыта оқыту сияқты тұтас технологиялар да орын алған (Л.В.Занков, П.Я.Гальперин, В.В.Давыдов).

Оқыту технологиясы деңгейінде оқыту процесінің барлық компоненттері айқындалады. Жеке қарым-қатынас жасау кезінде бір теорияға негізделген бірнеше технология ойлап табылуы мүмкін. Өзіндік бағыт ұстаған дамытушы технологиялардың негізгі тиімділігі интеллектуальдық және эмоционалдық-ынталық даму, білімді және кәсіптік біліктілікті қалыптастыру, білім беру процесінің құндылығын бағалауды қамтамасыз ету, белсенділікті арттыру болып табылады. Бұл технологиялардың дидактикалық сипаттамалары оқыту – педагогикалық процестің төмендегі ерекшеліктері тұсында қалыптасады:

- белгілі бір міндетті көздей құру және проблемалық оқыту;
- оқушылардың оқу мүмкіндіктерін есептеудің әртүрлілігі;
- оқу қызметін саралап басқару;
- оқу процесін демократиялық жолмен ұйымдастыру [5, 7].

Бұл технологиялардың дидактикалық құрылысы білім беру процесінің, оның мақсаттарының, мазмұнының, әдістерінің, дидактикалық қатынастарының құрылымы бейімделу жолымен жүзеге асады.

Кез келген технология адамның психикалық дамуын анықтайтын деректер алғашқы себептер туралы түсініктерден пайда болады. Дамудың негізгі жетекші факторына байланысты технологияларды төмендегіше бөлуге болады:

- психиканың дамуы биологиялық тұқымқуалау арқылы анықталады деп қарастыратын биогендік технологиялар;
- жеке тұлғаның қалыптасуы адамның әлеуметтік тәжірибесіне, оқып-үйрену нәтижесіне байланысты деп қарастыратын социогендік технологиялар;
- даму нәтижесі өзіне, тәжірибесіне, өзін-өзі психологиялық жағынан жетілдіруіне байланысты анықталады дегенді жақтайтын психогенді технологиялар;
- жеке тұлға және оның қасиеттері материя емес деп ұғындыратын идеалистік технология [6].

Педагогикалық технологияның өзіндік ерекшелігі оқу процесінің қойылған мақсатқа жетуге кепілдік беретіндігінде. Мақсатқа жетудің негізгі бағдары – кері байланыс. Осыған сәйкес оқытуға технологиялық қатынаста мыналарды атап өтуге болады:

- мақсат қою және нақтылау, мақсатты нәтижеде табысқа жетуге орай айқындау;
- оқытудың барлық барысын және оқу материалын оқу мақсатына сәйкес дайындау;
- ағымдағы нәтижені бағалау, қойылған мақсатқа жету жолында оқытуды өзгерту;
- нәтиженің қорытынды бағасы.

Сөйтіп, оқыту технологиясы оқу орындарында оқыту процесіне қажетті әдіс, тәсіл, амал, дидактикалық талап секілді психологиялық-педагогикалық іс-әрекеттердің жүйелі кешені ретінде пайдаланылады. Ол – студенттердің тәртібіне, оқуға ынтасына, оқу іс-әрекетіне игі әсер етумен қатар, педагогиканы нақты ғылымға жақындату, оқытушылардың интеллектуалдық, шығармашылық қызметі болып табылатын педагогикалық іс-тәжірибесінің нәтижелілігіне, жинақтылығына ұтымды әсер ететіндей оқу-тәрбие процесінің басты күре тамырының рөлін атқарады. Былайша айтқанда, педагогикалық технология – оқу-тәрбие процесінің шығармашылық пен терең ойластырылған көптеген факторлардың үйлесімділігі оқыту мен тәрбиенің тиімділігін қамтамасыз ететін жанды құрамдас бөлігі (компоненті). Бұдан оқыту технологиясы дегеніміз – педагогикалық тәжірибеден оқыту мен тәрбиенің нақты көздеген мақсатына қол жеткізу жолындағы тұтас дидактикалық жүйе құрайтын амалдар мен іс-әрекеттер тізбегі [7, 67].

Жалпы, оқыту технологияларын сабақта қолдану студенттердің білім сапасын арттырып қана қоймайды, оларды жеке тұлға ретінде қалыптастыруға өз әсерін тигізеді. Тек олардың ерекшеліктеріне, мән-мағынасына қарай таңдап, қолдана білу керек.

Қазақстан Республикасында болып жатқан саяси-әлеуметтік, экономикалық өзгерістер білім беру жүйесін өзгеше құруды талап етуде. Әсіресе, білім беру саласында ізгілендіру, демократияландыру процестері жүріп жатқан кезде білім мазмұнын ұлттық ерекшеліктер негізінде құру, өсіп келе жатқан жас ұрпақты рухы биік, саналы, танымдық әрекеті қалыптасқан тұлға етіп тәрбиелеу қажеттігі туындап отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Болашақтың іргесін бірге қалаймыз. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Тараз: Сенім, 2011. – 52 б.*
2. *Саланович Н.А. Лингвострановедческий подход как средство повышения мотивации при обучении иностранному языку в старших классах средней школы (на материале французского языка): автореф. ... канд. пед. наук. – Москва, 1995. – 23 с.*

3. Марев И. и др. Кибернетика и педагогика. – София, 1980. – 75 с.

4. Қадашиева Қ., Асанова У.О., Ашиқбаева Б.Г. Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту әдістемесі (түркі тілдерінде сөйлейтіндер үшін). – Алматы: «Кантана-пресс», 2012. – 400 б.

5. Балақаев М., Торманов М., Манасбаев Б., Жанпейісов Е. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: «Дәуір», 2005. – 256 б.

6. Қасым Б. Инновациялық технологиялар – мемлекеттік тілді оқыту әдістемесінде // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың 80 жылдығы: халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы, 2008.

7. Кумбе Ф.Г. Кризис образования: системный анализ. – М.: Прогресс, 1970. – 270 с.

Аннотация

Кабатаева К.Т.¹,

¹Қарагандинский экономический университет Казпотребсоюза

Билял Б.К.²,

²Қарагандинский экономический университет Казпотребсоюза

Кабатай Б.Т.³,

³Казахский национальный педагогический университет им. Абая

ИННОВАЦИОННАЯ ТРАДИЦИЯ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся систем и технологий обучения, соответствующие современным требованиям и способствующие расширению сферы употребления государственного языка. А также изучаются особенности изучения, образования и принципы обучения. В технологии обучения содержание знаний преподаваемой по казахскому языку, и методы применяемые преподавателями, и вспомогательные дидактические, технические средства - все между собой взаимосвязано и применяется в соответствии с инновацией. В современном понятии инновацией называют разработку и применение новых технологий, методов и средств, а так же эта система совершенствований единства процессов и новых идей. Поэтому новая технология в обучении и в воспитании является предметом обновления, введения инновационных идей. Статья так же рассматривает вопросы об инновационной традиции технологии обучения государственного языка в системе образования и влияние на систему образования социально-политических, экономических изменений, которые происходят в Республике Казахстан. В связи с этим в новом экономическом и социально-культурном условиях значительно-новые перемены направлены на решение стратегических задач, на повышение сфер образования и обязывают новые требования в педагогический процесс.

Ключевые слова: Образование, обучение технологии, биогенные технологии, инновационные традиции, актуальные вопросы.

Annotation

Kabatayeva K.T.¹,

¹Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz

Bilyal B.K.²,

²Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz

Kabatai B.³,

³Kazakh National Pedagogical University after Abai

THE INNOVATIVE TRADITION OF LEARNING TECHNOLOGIES OF STATE LANGUAGE IN THE EDUCATION SYSTEM

The questions touching to the system of technology of the teaching corresponding to modern requirements and promoting to the expansion of the sphere of the using of the state language. And also the peculiarity of teaching, education and principles of the teaching are researched. In learning technologies the content of knowledge taught in the Kazakh language, and techniques using by teachers, and auxiliary didactic, technical means-all the are interconnected among themselves and applied in accordance with innovation. In the modern the development and using of new technologies, methods and tools, as well as the system perfection unity processes and new ideas are called the concept of innovation. Therefore, new technology in training and educating is the subject of renewal, the introduction of innovative ideas.

The innovative traditions of learning of the State language in the education system and the education system of socio-political and economic changes taking place in the Republic of Kazakhstan are given in the article. In this connection, the new economic and socio-cultural environment of substantially-new changes aimed at solving strategic tasks, to improve education and oblige new requirements in the pedagogical process.

Keywords: education, teaching, biogenic technology, innovative tradition.

М.Ш.МУСАТАЕВА¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

Л.В.ЕКШЕМБЕЕВА²

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ИЗУЧЕНИЯ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ДИСКУРСА С ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПОЗИЦИЙ

Аннотация

Современная психолингвистика уделяет большое внимание изучению дискурса. В этом плане она тесно смыкается с социальной психологией, социологией, политологией, этнографией. В связи с этим активизируются такие направления исследований, как *конверсационный анализ* (H.Sacks, G.Jefferson, J.Heritage и др.), *критический дискурс-анализ* (R.Lakoff, T.van Dijk), *дискурсивная психология* (R.Harre, J.Potter). На всех этапах развития психолингвистики активно разрабатывалась проблема психологического воздействия, которая сегодня приобретает особую актуальность. Это объясняется тем, что в современном мире информационных технологий наблюдается тенденция к медиатизации общества, соответственно человек неизбежно является участником повседневно-бытового и институционального дискурса, находится под его психологическим воздействием. В данной статье освещаются некоторые вопросы к изучению институционального дискурса с психолингвистических позиций.

Ключевые слова: институциональный дискурс, речевое воздействие, механизмы воздействия, интенции, интент-анализ, интерактивность, социальная роль, речевое поведение.

В психолингвистике в достаточной степени разработаны основные механизмы, лежащие в основе речевого воздействия: вариативная интерпретация действительности (А.Н. Баранов), имплицитное выражение смысла (Е.И. Шейгал, Т. ван Дейк, В.В. Деменьтьев и др.), структурирование информации (Р.Харре, П. Стернс, Дж. Поттер и др.), монологизация общения (Е.И. Шейгал, Р. Барт, М.М. Бахтин). Несмотря на то, что в психолингвистике проблеме психологического воздействия уделялось достаточно внимания (Бехтерев, 1995; Киселева, 1978; Ковалев, 1995; Тарасов, 1989), она набирает мощный импульс в связи с исследованиями в области дискурсивного анализа. Механизмы и средства воздействия рассматриваются в работах, обращенных к изучению *способов описания событий и фактов* (Поттер, 1998; Harre, Stearns, 1995), *взаимодействия партнеров* (Иссерс, 2008; Зачесова, Гребенщикова, 2011; Psathas, 1995; Schegloff, 1992), *транслируемых социальных представлений и отношений* (Дейк, 1994; Водак, 2000), *концептов дискурса и используемых метафорических моделей* (Ильин, 1997; Алексеев, 2005; Цепцов, 2007; Dijk, 1997). Особое внимание уделяется исследованиям, в которых в противоположность представлению о том, что феномен речевого воздействия связан в первую очередь с целевой установкой субъекта на управление пониманием и поведением адресата, аргументируется тезис о *принципиальной значимости в понимании дискурса непреднамеренного воздействия* (Р. Блакар, О.С.Иссерс, В.И. Карасик, Н.Д. Павлова) [Черепанова 2007, с. 3].

В данной статье, представляющей собой обзор научной литературы по проблемам изучения институционального дискурса с психолингвистических позиций, используются описательный и интерпретационный методы.

Проблемы речепорождения и речевосприятия являются ключевыми в психолингвистике, и этой проблеме, начиная с трудов Л.В.Выготского, посвящено большое количество научной литературы (Зимняя 1982, Новиков 1983, Ушакова и др.1983, Дудина 2012 и др.). Научный интерес вызывает выявление того, что лежит между мыслью и словом. Как считают психолингвисты, таковым является *мотив* речи – первая инстанция в речепорождении, которая стоит за мыслью. Он же является последней инстанцией в речевосприятии, поскольку в интеракции адресат всегда пытается понять не столько речь, и даже не мысль, а мотив речи. Таким образом, психологическую основу любого дискурса составляют интенции коммуникантов. Существует множество моделей порождения речи, состоящих из определенных этапов, обеспечивающих переход мысли в дискурс. Остановимся на одной из них.

Представляет интерес концепция И.А. Зимней, согласно которой, выделяются три основных уровня перехода мысли в высказывание: *мотивационно-побуждающий, формирующий и реализующий*. На мотивационно-побуждающем уровне мотив является побуждающим началом речевого действия, а коммуникативное намерение выражает коммуникативную цель говорящего. На этом уровне адресант

планирует ту или иную форму воздействия на адресата и знает только о чем говорить, а не что говорить. Этот механизм включает: 1) определение потребности, 2) встреча потребности с мыслью говорящего, 3) эмоциональное переживание этой потребности, т.е. интерес, 4) волевая его регуляция, 5) поддержание интереса и другие проявления эмоционально-волевой, потребностной сферы психической жизни человека. На втором же уровне осуществляется формирование мысли, которое происходит в два этапа: смыслообразующий и формулирующий. На этом уровне происходит лексическое, грамматическое и артикуляционное оформление высказывания. На реализующем уровне осуществляется акустический эффект, т.е. произнесение и интонирование [Зимняя 1985].

В повседневной жизни человек постоянно испытывает психологическое и речевое воздействие дискурса, поскольку ежедневно сталкивается с масс-медийным дискурсом, изо дня в день является участником повседневно-бытового и институционального дискурса - научного, педагогического, юридического и др. С каждым днем усиливается медиатизация общества и возрастает роль коммуникации в жизни человека и общества, что также связано с развитием новых информационных технологий. Вследствие этого повышается исследовательский интерес к дискурсу - речи в коммуникативной практике, живом общении, в неразрывной связанности с ситуацией и социокультурным контекстом (Ю.Н. Караулов, Н.Д. Павлова, van Dijk, R. Harre), особенно проблема речевого воздействия в сфере массовой коммуникации. В связи с этим психолингвисты занимаются не только выявлением характерных для определенных условий коммуникации способов воздействия, но и активным изучением интенциональной базы дискурса. Этим обусловлено появление *интен-анализа* (Ушакова и др., 1995, 2000; Павлова, 2000, 2007) - нового подхода, с позиции которого изучаются интенции субъектов общения, тесно связанные с личностной сферой и с коммуникативной ситуацией. Интенции составляют психологическую основу дискурса и во многом определяют, как протекает взаимодействие с собеседником или аудиторией. Без обращения к интенциональному плану дискурса невозможно уяснить не только зачем то или иное сказано, но и чем обуславливается выбор средств выражения, используемых коммуникантами приемов речевого воздействия.

Исследование интенциональных оснований выбора средств оказания воздействия вызывает большой исследовательский интерес, поскольку позволит наиболее полно раскрыть неразрывную связь речевого содержания с устремлениями субъекта в текущем акте общения. Результаты этих исследований способствуют углубленному описанию процесса коммуникации, выявлению особенностей его контекста, расширению наших представлений о коммуникативном назначении человеческой речи.

Как уже отмечалось, одним из важных психологических компонентов дискурса является интенциональность, которая составляет глубинное психологическое содержание речи, непосредственно связанное с целями, желаниями и установками говорящего. Без учета интенционального аспекта речи невозможно определить причины и цели осуществления коммуникации.

Активные исследования в этом направлении способствовали формированию интен-анализа, представляющего собой теоретико-экспериментальный подход к изучению интенций субъекта по речи (Ушакова и др. 1995, 2000; Павлова 2000, 2007; Григорьева 2012). Благодаря интен-анализу возможна реконструкция стоящих за речью интенций участников коммуникативного акта и, что самое главное, интен-анализ обращен к аутентичным речевым материалам, связанным с ходом коммуникации и практической деятельностью коммуникантов, позволяющие выявить психологическую реальность коммуникации, т.е. как эксплицитные, так и имплицитные интенции. Применяемые адресантом способы и средства выражения, приемы воздействия, круг обсуждаемых тем составляют интенциональное пространство, которое влияет на характер дискурса. Понимание адресатом адресанта также находится в зависимости от интенциональных особенностей коммуникации.

Изучению процесса социальной детерминации языка в коммуникативных актах способствует коммуникативный анализ дискурса. По мнению Е.Ф.Тарасова, именно в коммуникативных актах «объективная система общественных отношений реализуется и усваивается субъектом и одновременно субъективное в этой системе объективируется в интеракционное» [Тарасов 1983, с. 47-48]. Т.А. ван Дейк и В.Кинч также считают, что взаимодействие адресанта и адресата является частью социальной ситуации, поскольку коммуниканты наделены определенными ролями, соответственно имеют место те или иные стратегии, регулирующие это взаимодействие [Дейк ван, Кинч 1988, с.160].

О влиянии на речевое поведение адресанта образа другого человека, т.е. о двусторонности речевой коммуникации и ее инструментального характера, писали такие ученые, как Ш.Балли, А.Бриттен, Р.Барт, Р. Якобсон, Д.Франк, Э.Бенвенист, А.А.Леонтьев, Н.Д. Арутюнова и Е.В.Падучева. Суть их мнений сводится к тому, что «...Всякий акт высказывания является, эксплицитно или имплицитно, обращенным к кому-либо, он постулирует наличие собеседника» [Бенвенист 1974, с. 313].

Д.Эдвардс и Дж.Поттер, В.Пирс, Р.М.Фишман, Т.Гивон и другие подчеркивают, что детерминирующая роль адресата не ограничивается вышеуказанным. Говорящий при построении коммуникации должен учитывать такие известные ему или предполагаемые свойства реципиента, как способность речевосприятия, психическое состояние, цели при восприятии текста, возраст, пол, социальный статус, знание языка, ценностные ориентиры, когнитивная база, стереотипы восприятия, коммуникативный и жизненный опыт [Edwards, Potter 1992; Pierce 1994; Fishman 1978, Givon1997]. Как отмечает Г.В.Колшанский, «...Совокупность условий, определяющих формирование того или речевого произведения субъектом, и соответствующее восприятие его адресатом, включающее условие адекватности речевого воздействия на коммуниканта, составляют неразрывную целостность и сущность самой языковой коммуникации» [Колшанский 1984, с. 139].

Приведенное выше показывает, что речевое общение носит интерактивный характер, и в нем существенна роль адресата, соответственно понимание им речевого сообщения. Как отмечают Т.ван Дейк и В.Кинч, понимание «это не просто пассивное конструирование репрезентации языкового объекта, а часть интерактивного процесса, в котором слушатель активно интерпретирует действия говорящего» [Дейк ван, Кинч 1988, с.161].

Как видно, фактор ориентированности речи на адресата и его влияние на построение дискурса в психолингвистике обоснованно занимает важное место, поскольку для говорящего самым главным объектом действительности является индивид (аудитория), которому адресовано высказывание. И этот фактор лежит в основе современного психолингвистического моделирования речевой деятельности. Так, в ряде трудов Е.В.Сидорова содержание речевого общения между коммуникантами рассматривается как переживание отправителем необходимости знаковыми средствами управлять деятельностью другого в интересах собственной жизнедеятельности и побуждаемая этим переживанием активность по соотносению своей речевой деятельности с представлениями о различных свойствах адресата. По мнению ученого, и язык в целом в аспекте его коммуникативного употребления рассматривается в качестве средства знакового управления деятельностью другого, предполагающего соотносения употребляемых языковых средств со свойствами адресата в интересах говорящего, и одновременно сферы осуществления такого рода управления [Сидоров 2008, с. 60; 1986, 1987, 1997].

Конечной целью речевой коммуникации является успешная организация социального взаимодействия людей. В социальном взаимодействии людей немаловажную роль играет управление, которое осуществляется с помощью текста, который содержит интерактивно отражающую и программирующую модель коммуникативной деятельности. Соответственно для речевой коммуникации как процессу организации социального взаимодействия людей с помощью речевых средств характерна социально значимая регуляция, направленная как на деятельность других людей, так и на самого говорящего. Значит, социальное взаимодействие осуществляется не стихийно. Соответственно одной из множества функций языка является регулятивная, заключающаяся в согласовании деятельности индивидов как по отношению друг к другу, так и по отношению к обществу.

Как отмечает Е.В.Сидоров, «речевая коммуникация может обеспечить социальное взаимодействие людей лишь в том случае, если ее организация, ее компоненты (в том числе и язык в широком смысле слова) принципиально ориентированы на других людей [Сидоров 2008, с. 108].

Вышеприведенное означает, что интерактивность является одним из важнейших свойств природы дискурса, указывающая на системный характер речевой коммуникации и проявляющаяся в аспектах языкового сознания, языковой личности, когнитивного пространства культуры.

Речевая деятельность всегда личностно ориентирована, поскольку субъект речи и адресат являются личностями. Психологи различают три группы личностных характеристик, соответствующих следующим социальным ролям и влияющих на своеобразие речевого поведения отдельного отправителя реципиента текста: статусным, ситуативным, позиционным [Тарасов 1983, с.49].

Исходя из этого, онтология речевой коммуникации имеет ряд аспектов, включающий личностный, пресуппозиционный и культурный аспекты: первый аспектирует знаковым образом свойства и ресурсы языковых личностей коммуникантов, второй осуществляет знаковую координацию свойств и ресурсов пресуппозиций языковых личностей коммуникантов, а третий осуществляет знаковую координацию свойств и ресурсов культур коммуникантов. В связи с этим Е.В.Сидоров отмечает, что социальная функция коммуникации – интегративный результат ее подсистем: «речевая коммуникация представлена как знаковая координация свойств и ресурсов языковых сознаний, языковых личностей, когнитивных пространств, культур отправителя и адресата сообщения» [Сидоров 2008, с.133].

Одним из главных свойств речевой коммуникации является *интерактивность*, т.е. координационно-деятельностное содержание, указывающее на системный характер речевой коммуникации, базовый механизм взаимной координации деятельностей коммуникантов которой объединяет ее в целостную структуру.

В современной психолингвистике активно ведутся исследования по вопросу речевого воздействия в сфере средств массовой информации, что обусловлено практической необходимостью оптимизации взаимодействия в процессе общения с целью повышения эффективности коммуникации, направляющей и определяющей деятельность целых социальных групп и отдельных индивидов.

Список использованной литературы:

1. Черепанова Л.Л. *Дискурс региональных СМИ: психолингвистический аспект*/ Л.Л.Черепанова. – Пермь, 2007. – 219 с.
2. Зимняя И.А. *Вербальное мышление (психологический аспект)* // *Исследование речевого мышления в психолингвистике.* – М.: Наука, 1985.
3. Тарасов Е.Ф. *Философские проблемы психолингвистической семантики*// *Психолингвистические проблемы семантики.* – М.: Наука, 1983.- С.40-48
4. Дейк Т.ван, Кинч В. *Стратегии понимания связного текста*// *Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XXIII. Когнитивные аспекты языка.* – М.: Прогресс, 1988. – С.153-211.
5. Колианский Г.В. *Коммуникативная функция и структура языка*/ Г.В.Колианский. – М., 1984. – 176 с.
6. Сидоров Е.В. *Онтология дискурса. Изд.2-ое*/ Е.В.Сидоров. – М.:Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2008. – 228 с.
7. Edwards D., Potter J. *Discursive Psychology.* – London, 1992.
8. Fishman P.M. *Interaction// Social Problems, 1978. Vol.25. - P. 397-406*
9. Givon T. *Conversations: Cognitive, communicative and social perspectives.* – Amsterdam, 1997. – 302 p.

Түйіндеме

Мұсатаева М.Ш.²,

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

Екшембеева Л.В.³,

¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

**ИНСТИТУЦИОНАЛДЫ ДИСКУРСТЫ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ
ЖОЛЫНДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ**

Қазіргі заманғы психолингвистика дискурсты зерттеуге көп көңіл бөледі. Бұл мәселе әлеуметтік психология, әлеуметтану, саясаттану, этнография ғылымдарымен тығыз байланысты. Осыған байланысты *конверсиялық талдау* (H.Sacks, G.Jefferson, J.Heritage соавт.), *сыни дискурс талдау* (R.Lakoff, T.van Dijk), *дискурстық психология* (R.Harre, J.Potter) атты бағыттары белсенді зерттелуде. Психолингвистиканың дамуының барлық кезеңдерінде белсенді зерттеліп жүрген психологиялық әсер ету мәселесінің бүгінгі маңыздылығы ерекше. Бұның себебі бүгінгі әлемдік қоғамда ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты. Бұл жағдайда адам міндетті түрде күнделікті-тұрмыстық және институционалдық дискурста қатысып, олардың психологиялық әсеріне бөленеді. Осыған орай бұл мақалада институционалдық дискурстың психолингвистикалық тұрғыдан зерттеу жолындағы кейбір мәселелеріне шолу жүргізілген.

Түйін сөздер: институционалдық дискурс, дауыстық әсерлер, іс-әрекет механизмдері, интент-талдау, интерактивтілік, әлеуметтік рөлі, сөйлеу мінез-құлық.

Annotation

Mussatayeva M.SH.¹,

¹*Kazakh National Pedagogical University by Abay*

Yekshembeyeva L.V.²,

²*Kazakh National University by al-Farabi*

**SOME PROBLEMS IN THE STUDY OF INSTITUTIONAL DISCOURSE FROM
PSYCHOLINGUISTIC POSITIONS**

Modern psycholinguistics pays great attention to the study of discourse. In this regard, it is closely associated with social psychology, sociology, political science, ethnography. In this regard, more active areas of research such as conversation analysis (H.Sacks, G.Jefferson, J.Heritage et al.), Critical discourse analysis (R.Lakoff, T.van Dijk), discursive psychology (R.Harre, J.Potter). At all stages of the development of psycholinguistics actively developed the problem of the psychological impact, which is of particular relevance today. This is due to the fact that in today's world of information technology there is a tendency to mediatization of society, respectively the person is necessarily a party every day, everyday and institutional discourse, under its psychological impact. This article highlights some of the issues in the study of institutional discourse with psycholinguistic positions.

Keywords: institutional discourse, voice effects, mechanisms of action, intention, intent analysis, interactivity, social role, verbal behavior.

МРНТИ: 16.451

С.А.НУРГАЛИЕВА¹

*¹Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан.*

С.Ж.ЗЕЙНОЛЛА²

²Республиканский институт повышения квалификации руководящих и научно-педагогических работников системы образования Республики Казахстан, г.Алматы, Казахстан.

К ВОПРОСУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ТРЕХЪЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ (РИПКСО) – ФАО «ОРЛЕУ»)

Аннотация

Актуальность задачи современной стратегии модернизации казахстанского высшего образования по обеспечению качественной подготовки преподавателей вузов, преподающих на английском языке несомненна.

В данной статье освещается опыт ФАО НЦПК «Орлеу» РИПКСО по повышению квалификации преподавателей вузов по усвоению современной методологии и методов преподавания на английском языке для подготовки будущих учителей гуманитарного и естественно-математического цикла, преподающих на английском языках соответствии с задачами Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы.

Результаты исследования указывают на уникальные возможности, а также проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели в процессе повышения своей квалификации в связи с увеличивающимся ростом требований к преподаванию предметов на английском языке в высшей школе.

Ключевые слова: повышение квалификации, компетентность, конкурентоспособность, эффективность, модернизация, мониторинг.

В соответствии с целевыми индикаторами культурного проекта страны «Триединство языков» к 2020 году 100% населения Казахстана должны владеть казахским языком, 95% —русским и 25% — английским[1]. Трехязычие, как стратегически важная задача развития образования отражена и в Государственной программе развития образования на 2011-2020 годы[2].

Однако в результате исследования были выявлены такие проблемы, как отсутствие разработок современных методологий и методов преподавания на английском языке для подготовки будущих учителей в вузах. Далее, не все выпускники школ, выбравшие педагогическую специальность, имеют достаточный уровень знания казахского, русского и английского языков для последующего непрерывного повышения речевой и коммуникативной компетенции на трех языках. Отсутствует типовая учебная программа подготовки будущих учителей по двум специальностям с учетом специфики обучения. Не существует определенного содержания обучения, и каждое учебное заведение разрабатывает свой подход, полагаясь на собственное понимание того, чему и как следует учить. Это приводит к тому, что преподавание на английском языках вузах носит разрозненный характер.

Поэтому, одним из актуальных и перспективных направлений научных исследований для современного образования является направление, связанное с разработкой современных методологий и методов преподавания на английском языке для подготовки будущих учителей в вузах страны.

Таким образом, актуальность и вместе с тем недостаточная научно-методическая разработанность проблемы качественной подготовки преподавателей вузов, преподающих на английском языке, в условиях модернизации образовательной системы обусловили выбор темы нашего исследования.

В контексте нашего исследования особый интерес представляют работы исследователей дальнего и ближнего зарубежья, посвященные проблеме двуязычного и полиязычного образования.

Традиционно точкой отсчета билингвальных исследований считаются две крупные работы, опубликованные в 1953 году – «Языковые контакты» У. Вайнрайха и «Норвежский язык в Америке» Э. Хаугена. С переводом этих работ на русский язык и последующим развитием отраженных в них концепций, отечественная лингвистика переняла новые термины – «двуязычие». В разное время билингвизм рассматривался с позиций лингвистики в русле когнитивного и функционального подходов – с точки зрения владения языками и их функций, а также с позиций социолингвистического подхода, если изучалось социальное взаимодействие языковых общностей [3].

Из истории развития языковой политики следует, что Лиссабонский европейский совет от 23 и 24 марта 2000 года поставил перед Европейским союзом новую стратегическую цель – «стать самой конкурентоспособной и динамичной экономикой, построенной на знаниях, способной на устойчивый экономический рост при увеличении и качественном улучшении рабочих мест и более высокой

социальной сплочённости». Решения Лиссабонского совета от 2000 года послужили основой для развития в сфере образования и профессиональной подготовки европейских стран на последующие 10 лет в рамках рабочей программы «Образование и профессиональная подготовка 2010», в ходе претворения которой Европейская комиссия разработала рамочную стратегию многоязычия для повышения эффективности овладения языковыми умениями и навыками [4].

Мы солидарны с мнением исследователя В.С. Смокина, что в основном усилия зарубежных исследователей до сих пор были привлечены к проблемам двуязычного образования как наиболее часто встречающейся форме многоязычного обучения. Процессы, связанные с освоением третьего языка, и тем более ещё большего количества языков, наименее изучены и стали объектом исследования лишь только в последнее время - в связи с планами Европейской комиссии узаконить трехязычное образование [4, с 33].

Из анализа российских научных источников по данному вопросу (Л.Гумилев [5], Л. Даурова [6], Е. Верещагин [7], Ю. Жлуктенко [8], Н. Имедадзе, [9], М. Михайлов [10], Е. Поливанов [11], Е. Суфиев [12], Л. Щерба [13] и т.д.) следует, что многие существующие проблемы России актуальны и для нашей страны.

Важно отметить, что выдающийся ученый Л.С. Выготский в 1935 году отмечает, что влияние многоязычия на мышление и уровень развития человека может быть только положительным. Он утверждает, что способность выразить одну мысль на нескольких языках дает ребенку возможность увидеть свой язык как одну определенную систему среди многих других, что приводит к особой сознательности в его лингвистических операциях. Именно его тезисы, переведенные в 1962 году на английский язык и опубликованные в книге «Thought and Language», стали базой для новой эры исследования этого вопроса [14].

В Казахстане идея триединства языков впервые озвучена Н. Назарбаевым ещё в 2004 г. В октябре 2006 г. на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана Президент вновь отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего наших детей. А уже в 2007 г. в Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Н. Назарбаев предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику [15]: «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками» [16].

Сегодня уже можно говорить о завершении работы по институциональному обеспечению реализации Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг., базовыми компетенциями которой являются трёхязычие, евразийская поликультурность, коммуникативность и технократичность.

Однако есть и успешные решения указанных выше проблем по внедрению трехязычного образования, о чем свидетельствует опыт ФАО НЦПК «Өрлеу» РИПКСО в вопросах реализации программы трёхязычия.

В этой связи показателен опыт ФАО НЦПК «Өрлеу» РИПКСО в вопросах реализации программы трёхязычия, которая осуществляется как собственными силами, так и в тесном сотрудничестве с Британским советом и другими международными организациями.

Следует отметить, что трёхязычное обучение организовано в формате распространения опыта Назарбаев Университета. Ведущие зарубежные профессора на постоянной основе проводят лекции на базе ФАО НЦПК «Өрлеу» РИПКСО. Также можно отметить проведение циклов Publiclectures представителями международных организаций (British Council, Thomson Reuters, Elsevier), организация творческих дискуссионных площадок на казахском, русском и английском языках.

Повышение квалификации слушателей проводится по утвержденной Программе [3]. Программа вобрала в себя лучший опыт из мировой практики: принципы blended learning, отраженные в комбинировании онлайн-обучения и очных тренингов, и SMART-learning – «тестируя – обучать», а также постоянное участие ведущих профессоров из зарубежных университетов.

ФАО НЦПК «Өрлеу» РИПКСО с 2012 года реализует трёхязычный формат повышения квалификации преподавателей по следующим уровням:

- зарубежные стажировки в ведущих университетах Великобритании, Германии, Японии, Испании и Португалии;
- очные тренинги;
- приглашение зарубежных профессоров;
- SMART – обучение.

Первый уровень включает в себя обучение преподавателей за рубежом и реализуются на базе признанных и известных учебных учреждений, как в Newcastle University и Norwich Institute for Language Education (Великобритания), Tsukuba University (Япония), Polytechnic University of Valencia (Испания) и Instituto Superior de Engenharia de Lisboa (Португалия), имеющие прогрессивный опыт в области вузовского образования. Немаловажным также является тот факт, что все программы адаптированы под потребности преподавателей вузов Республики Казахстан.

На рисунке 1 приведена статистика по контингенту обучившихся, в т.ч. за рубежом по Программе в количественном разрезе за 2012-2015 гг.

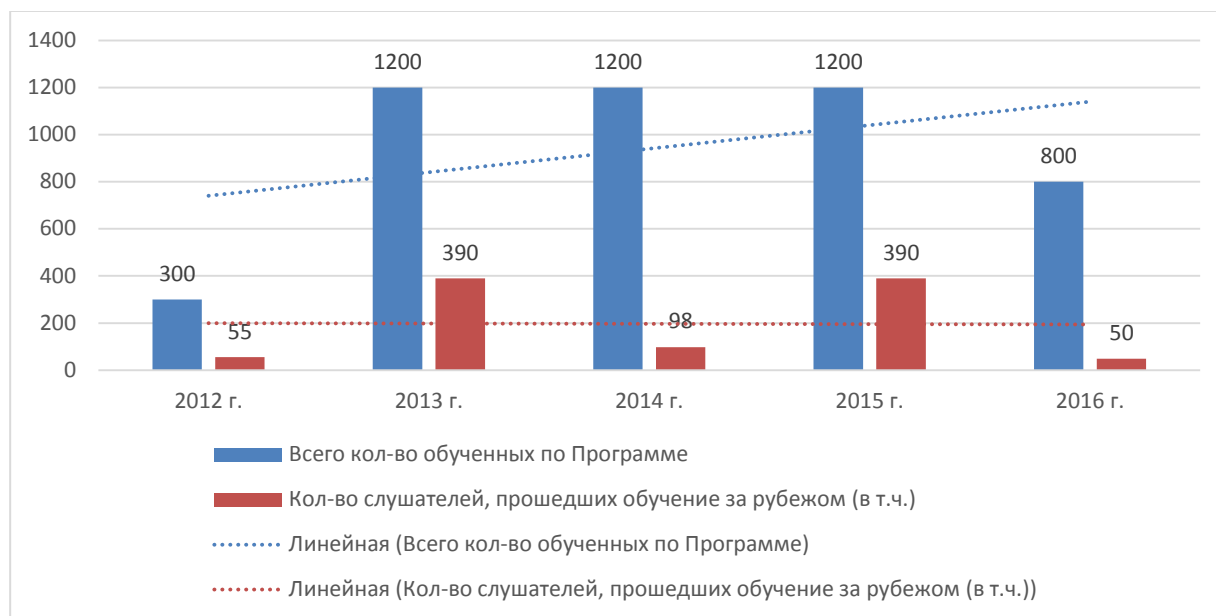

Рисунок 1 Сравнительный анализ по Программе повышения квалификации ППС вузов, обучившихся за рубежом (2012-2015 гг.)

Этот уровень предоставляет для слушателей курса уникальный опыт погружения в «академическую среду» и что немаловажно «языковую среду» зарубежного вуза, расширения своих творческих горизонтов, углубления педагогического опыта и усиления педагогического мастерства слушателей, прошедших трехуровневый отбор для обучения за рубежом на английском языке по следующим направлениям (таблица 1).

Таблица 1. Контингент слушателей, прошедших трехуровневый отбор для обучения за рубежом на английском языке по следующим направлениям.

Вуз - партнер	Обучено слушателей за 2012-2015 г.	Программы
Newcastle University, Великобритания 	146 + 144 (n) слушателей	Enhancing of Learning and Teaching in Higher Education
Norwich Institute for Language Education, Великобритания 	73 слушателя	Course for Pedagogical University Teachers from Kazakhstan
High Institute of Engineering of Lisbon, Португалия 	85 + 84 (n) слушателей	Professional Development in Education in High Education Institutions

 Tsukuba University, Япония University of Tsukuba 筑波大学	20 +30 (n) слушателей	<i>Professional Development of Educational and Organizational Skills among the University Faculty</i>
 Валенсийский политехнический университет, Испания UNIVERSITAT POLITÈCNICA DE VALÈNCIA	88 +130 (n) слушателей	<i>Teaching Techniques Development</i>

Второй уровень включает в себя комбинированное обучение по принципу blended - learning: первые две недели слушатели учатся в режиме on-line в системе дистанционного обучения РИПК СО и затем на очных тренингах.

На третьем уровне были организованы потоки с английским языком обучения, с проведением очных тренингов и защиты портфолио на трех языках, так в среднем 45% слушателей защищают на казахском языке, 22% на русском и 33% на английском языках.

Приглашение зарубежных профессоров с новыми академическими программами стало устоявшейся практикой в работе каждого потока обучаемых на базе РИПК СО в Алматы. Каждый приглашенный профессор проводит занятия по Программе, согласованной с РИПКСО и аналогичной той, что должна была реализовываться с за рубежом с выдачей сертификата зарубежного ВУЗа (таблица 2).

Таблица 2. Состав зарубежных специалистов, приглашенных из-за рубежа

	Профессора	ВУЗ/Страна
1	Alan Stewart Mackenzie	Norwich Institute for Language Education/ United Kingdom
2	Maria Ines Heron	Norwich Institute for Language Education/United Kingdom
3	Igor Fernandez Plazaola	Polytechnic University of Valencia/Spain
4	Paul Ezhilchelvan	Newcastle University/United Kingdom
5	Chris Phillips	Newcastle University/United Kingdom
6	Anna Reid	Newcastle University/United Kingdom
7	David Leat	Newcastle University/United Kingdom
8	TimurDadabaev	Tsukuba University/Japan
9	Ahmet Tasagil	Mimar Sinan University/Turkey
10	RafisAbazzov	Adjunct professor Columbia University (USA)

Помимоэтого, организованыциклы Publiclecturesпредставителей международных организаций (BritishCouncil, ThomsonReuters, Elsevierит.д.)

Таблица 3. Public lectures тпредставителей международных организаций (British Council, Thomson Reuters, Elsevier и т.д.)

	Профессора	ВУЗ/Страна	Программа
1	Alan Stewart Mackenzie	Norwich Institute for Language Education, United Kingdom	<i>Course for Pedagogical University Teachers from Kazakhstan</i>
2	Maria Ines Heron	Norwich Institute for Language Education, United Kingdom	<i>Course for Pedagogical University Teachers from Kazakhstan</i>
3	Igor Fernandez Plazaola	Polytechnic University of Valencia,Spain	<i>Teaching Techniques Development</i>
4	Paul Ezhilchelvan	Newcastle University, United Kingdom	<i>Enhancing of Learning and Teaching in Higher Education</i>
5	Chris Phillips	Newcastle University, United Kingdom	<i>Enhancing of Learning and Teaching in Higher Education</i>
6	Anna Reid	Newcastle University, United Kingdom	<i>Enhancing of Learning and Teaching in Higher Education</i>
7	DavidLeat	Newcastle University, United Kingdom	<i>Enhancing of Learning and Teaching in Higher Education</i>

8	TimurDadabaev	Tsukuba University, Japan	Tsukuba University, Japan
9	Ahmet Tasagil	Mimar Sinan University, Turkey	«История Казахстана: культурологические аспекты»; «История Казахстана: зарубежная историография и зарубежное источниковедение»

Данная форма повышения квалификации также доказала свою эффективность, т.к. преподаватели получают возможность повышать квалификацию на английском языке и воспринимать профессиональную терминологию, задавать вопросы и в личном общении получать информацию о самых востребованных педагогических технологиях.

В рамках развития трехязычия, реализована также система дистанционного обучения слушателей, позволяющая преподавателям эффективно «погружаться» и изучать материалы программы повышения квалификации для преподавателей 36 вузов из всех регионов Республики Казахстан.

Значимость такого рода программ очень велика, поскольку большинство слушателей не имеет возможности бывать за рубежом и получать те знания, которые они получают здесь. Это передовые знания, основанные на мировом опыте социальных исследований. Для казахстанских педагогов это уникальная возможность в системе он-лайн обучения, находясь еще на местах уже постепенно погружаться и изучать материал по программе повышения квалификации, основные принципы которой представлены на рисунке 2.

Рисунок 2 SMART система дистанционного обучения РИПК СО

Однако данная система не ограничивается только как источник ресурсов для обучения, это целая интерактивная система, способная проводить мониторинг входных и выходных знаний преподавателей, а также адаптировать контент к мобильным платформам, что очень востребовано на сегодня в обществе.

Эффективность данной системы обучения подтверждается трансляцией имеющихся разработок на региональные институты г. Семей, г.Павлодар, г. Шымкент, г. Костанай и др., так в частности в данных региональных вузах широко используются принципы обучения посредством дискуссионных площадок и использования компьютерных технологий для обмена опытом и обучения. В Костанайском педагогическом институте под руководством сотрудников ФАО НЦПК «Өрлеу» РИПК СО в 2015 году, преподаватели, прошедшие обучение по программам повышения квалификации за рубежом, создали собственную платформу профессионалов.

Результаты исследования указывают на уникальные возможности, а также проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели в процессе повышения своей квалификации в связи с увеличивающимся ростом требований к преподаванию предметов на английском языке в высшей школе.

Однако есть и успешные решения указанных выше проблем по внедрению трехязычного образования, о чем свидетельствует опыт ФАО НЦПК «Өрлеу» РИПКСО в вопросах реализации программы трехязычия.

На основании вышесказанного следует отметить, что ФАО НЦПК «Өрлеу» РИПК СО обладает современной материальной базой, квалифицированным персоналом, долгосрочными связями с

солидными и признанными зарубежными учреждениями образования, а также значительным опытом в области реализации трехязычного обучения в образовательной среде с использованием современных и востребованных технологий обучения. Также уникальным является опыт трансляции и взаимодействия практически со всеми вузами Казахстана по вопросам повышения квалификации и обучения ППС.

Список литературы:

1. Государственная программа функционирования языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг. // Казахстанская правда. – 2001. – № 47-48. – 17 февраль.
2. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы // Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010. № 1118. – [ЭР]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118>.
3. Хэкетт-Джонс А.В. От билингвизма к полилингвизму: концепции многоязычия в условиях новой образовательной реальности // Международный научно-исследовательский журнал. – № 3(45). – Часть 4. – с.104-106.
4. Смокотин В.М. Европейское многоязычие: от государств-наций к многоязычной и поликультурной Европе. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2010. – 178 с.
5. Гумилев Л. География этноса в исторический период. – Л., 1990. – 278 с.
6. Даурова Л. Двужычие, его виды и этапы развития // Статьи и исследования по русскому языку: Ученые записки МГПИ им. В.И.Ленина. – М., 1964. – С 3-25.
7. Верещагин Е. Психоллингвистическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М., 1969. – 160 с.
8. Жлуктенко Ю. Лингвистические аспекты двуязычия. – Киев, 1974. – 176 с.
9. Имедадзе Н. К психологической природе раннего двуязычия // Вопросы психологии. 1960. – № 1. – С.61 - 66.
10. Михайлов М. Двуязычие и взаимовлияние языков // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М., 1972. – С.197-203.
11. Поливанов Е.. Избранные труды по восточному и общему языкознанию. М., 1991. – 622 с.
12. Суфиев Е. К проблеме психологии двуязычия //Русский язык в казахской школе. – 1967. – № 2. – С. 25-30.
13. Щерба Л. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974. – 428 с.
14. Верещагин Е., Костомаров В. Язык и культура. 4-е издание переработанное и дополненное. М., 1990. – 246 с.
15. Сорокина Е.И. Расширение когнитивной базы при многоязычии // Nauka-rastudent.ru. – 2014. – No. 10 (10-2014) / [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://nauka-rastudent.ru/10/2028/>
16. Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. – 2007. – 1 марта. – № 33 (25278).
17. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. – 2012. – 10 июля. – № 218-219.
18. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. – [ЭР]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/search/docs/va=КОНС>.
19. Закон Республики Казахстан «О языках» от 11 июля 1997 года. – [ЭР]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000>
20. 3 закон «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III // Казахстанская правда. –2007 г. – № 127. – 15 августа.
21. Государственная программа функционирования языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг. // Казахстанская правда. – 2001. – № 47-48. – 17 февраль.
22. Шангереева Ш.Т. Көптілді оқытудың интеллект жүйесін пайдалану // Хабаршы. Абай атындағы ҚазҰПУ. «Филология» сериясы. – 2014.- №1. – 180-183 б.
23. Атабаева Ф.К. Барьеры межкультурной коммуникации в иноязычной среде // Вестник КазНПУ им.Абая. Серия «Филологические науки». – 2015. – № 2. – С.12-17.
24. Программа повышения квалификации преподавателей педагогических специальностей вузов «Современные педагогические технологии». Утверждена Приказом Министра образования и науки №152 от 16 февраля 2016 года.

Түйін

Нұрғалиева С.А.¹,

¹С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,

Зейнолла С.Ж.²,

²БАҰО ББЖ ҚБАРІ «Өрлеу»

**ҚАЗАҚСТАНДА ҮШТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖАЙЫНДА
(БАҰО ББЖ ҚБАРІ «ӨРЛЕУ» ТӘЖІРИБЕСІ НЕГІЗІНДЕ)**

Жоғары оқу орындарының ағылшын тілінде сабақ беретін оқытушыларын сапалы денгейде дайындау бойынша қазақстандық жоғары білімді заманауи жаңғырту мәселелері өзекті болып табылады.

Осы мақалада «Өрлеу» БАҰО филиалы ББЖ ҚБАРІ-дың Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының міндеттеріне сай, гуманитарлық және жаратылыстану циклдерін пәндерін ағылшын тілінде жүргізетін оқытушаларды

дайындау мақсатында жоғары оқу орындары оқытушыларына ағылшын тілінде оқытудың замануи әдістері мен әдіснамасын игерту жолында біліктілікті арттыру тәжірибесі ашылады.

Түйін сөздер: біліктілікті арттыру, құзыреттілік, бәсекеге кәбілет, тиімділік, жаңғырту, мониторинг.

Annotation

Nurgaliyeva S.A.¹,

¹East Kazakhstan State University named after S.Amanzholov

Zeynolla S.Zh.²,

²Head of the Department of International Educational Programs

THE ISSUE OF TRILINGUAL EDUCATION ORGANIZATION IN KAZAKHSTAN (ON THE EXAMPLE (RIDSES) - JSC "NCPD "Orleu")

The relevance of contemporary modernization strategy of Kazakhstan's task of higher education to ensure quality training of high school teachers who teach in English is beyond doubt.

This article highlights the experience of JSC "NCPD "Orleu" RIDSES to improve the skills of teachers of high schools on mastering modern methods and teaching methods in English for the training of future teachers of humanitarian and natural-mathematical cycle, taught in English in accordance with the objectives of the State Education Development Program of the Republic Kazakhstan for 2011-2020.

Keywords: training, competence, competitiveness, efficiency, modernization, monitoring.

MPHTI 16.21.33

С.Г.НУРИЕВА,¹

Азербайджанская Государственная Морская Академия,

г. Баку, Азербайджан

ЯЗЫКОВАЯ (АНГЛИЙСКИЙ) ЛИЧНОСТЬ И ЗАДАЧИ ЕЕ ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается понятие языковой компетенции в лингвистике. Наша языковая компетенция мыслится как способность говорящим системно-структурных образований. Характерной особенностью многих производных и сложных слов в английском языке является их способность выражать посредством своей внутренней структуры – семантической или морфологической – некоторые морфологические аспекты, свойственные той или иной (чаще исходной) части речи. Рассмотрению этой особенности и сложных слова посвящена настоящая статья. Под языковой личностью мы понимаем совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений, то есть текстов. Действительно, системное описание средств выражения смыслов, семантики в текстах всегда было главной задачей языкознания и структурная характеристика, однозначно укладывалась в по уровневое представление языкового механизма: то есть, синтаксис, лексика, морфология, фонология: а что касается содержательной стороны текстов, которая тоже может, служить и служит объектом чисто лингвистического интереса. В моей дефиниции речь идёт об «отражении действительности».

Ключевые слова: личность, формирование, аспект анализа текста, дефиниции, прагматические характеристики, теория, попытки синтеза, восприятие, производных и сложных слов.

Интерес к личностному аспекту изучения языка существенно повысился в последние годы во всех дисциплинах, так или иначе связанных с языком. Это происходит не только в лингвистике, но и в психологии, философии, лингводидактике. В предлагаемом читателю сборнике языковая личность оказывается тем стержневым, определяющим понятием, вокруг которого разворачивается обсуждение наиболее интересных сегодня, как мне представляется, проблем общего и русского языкознания.

Под языковой личностью я понимаю совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), которые различаются а) степенью структурно-языковой сложности, б) глубиной и точностью отражения действительности, в) определенной целевой направленностью. В этом определении соединены способности человека с особенностями порождаемых им текстов. Три выделенные мною в дефиниции аспекта анализа текста сами по себе всегда существовали по отдельности как внутрilingвистические и вполне самостоятельные задачи.

Действительно, системное описание средств выражения смыслов, семантики в текстах всегда было главной задачей языкознания, и их структурная характеристика однозначно укладывалась в поуровневое

представление об устройстве языкового механизма: синтаксис, лексика, морфология, фонология. Такая исследовательская установка, будучи преобладающим в лингвистике типом мышления и подхода к языковому материалу, резюмируется восходящим к идеям Соссюра лозунгом: «За каждым текстом стоит система языка». И возникающий на основании такой установки «образ языка» самодовлеющей и соотносится с автономной «системой» объектов и отношений, системой, тяготеющей к пространственно-геометрическому воплощению.

Что касается содержательной стороны текстов, которая тоже может служить и служит объектом чисто лингвистического интереса (в моей дефиниции речь идет об «отражении действительности»), то надо сказать что в языкознании в течение последних, 30 лет идет постоянное расширение семантической составляющей анализа как отдельных языковых единиц, так и их соединений разного объема: значения слов и словосочетаний и изучения до исследования значения предложений, семантических полей и целых текстов. То есть расширение идет в направлении от значения к знанию, и поэтому данный уровень, связан, как было сказано, с отражением действительности и знаменующий значения в знание, я называю когнитивным. Знание, оставаясь в основном объектом интереса разных дисциплин философского и психологического циклов, все в большей степени становится и лингвистическим объектом, именно в силу вербального, по преимуществу, своего воплощения и бытования, и мы можем говорить теперь о формировании, наряду с когнитивной психологией, также когнитивной лингвистики [2].

Наконец, третий аспект анализа текста, отмеченный в приведенной в начале дефиниции и связанный с целевой направленностью, охватывает прагматические характеристики (как самого речевого произведения, так и его автора и знаменует тем самым диалектический переход от изучения речевой деятельности человека к выводам о его деятельности в широком смысле, а значит, включает и креативные (созидательные и познавательные) моменты этой деятельности. В традиционных филологических дисциплинах такого аспекта анализа до некоторой степени касались всегда стилистика и риторика, но в последние полвека, сдерживаемые деспотизмом общей формулы «За каждым текстом СТОИТ система языка» исследования в этом направлении, как правило, не шли дальше установления и классификации формальных средств, передающих отдельные прагматические характеристики высказывания или текста. В разное время в языкознании делались попытки синтеза, попытки целостного подхода, включающего анализ всех трех уровней рассмотрения речевых произведений, оформившийся к настоящему времени хорошо разработанная в англо- и немецкоязычной литературе «теория речевых актов» своим появлением знаменовала определенный сдвиг от статической фиксации, от гербарийно-коллекционного перечисления языковых средств, выражающих определенные эмоционально-психологические и интеллектуально-оценочные состояния говорящего (досада, радость, заинтересованность, сомнение, убежденность, раздражение и т.п.) к динамическому их изучению как комплекса языковых средств, характеризующих человеческие интенциональности. Однако недостаточность теории речевых актов обнаруживается сразу же, как только мы выходим за пределы сиюминутных эмоций и намерений авторов речевых произведений. Эта теория не вооружает исследователя инструментом для выявления и описания стабильных, долгосрочных, доминантных установок. Довольно авторитетная французская школа психологов и психоаналитиков связывающая себя с именем Лакана и получившая (такое полу жаргонное) наименование «лаканизма», интересна прежде всего тем, что видит в языке (а точнее в текстах, которые могут быть порождены определенной личностью) полное и безостаточное выражение всех без исключения особенностей ее сознательной и бессознательной жизни. В экстремально-конструктивном смысле последователи Лакана берутся вербализовать абсолютно все, не оставляя в человеческой душе никаких закоулков, куда бы нельзя было заглянуть с помощью языка, но относя возможность вербализации «бессознательного» только в речи другого. эта теория опирается в основном на медицинскую психоаналитическую практику и подвергается критике по разным основаниям

И в «теории речевых актов» и в «лаканизме» (точнее в его лингвистических предпосылках), так же как в возникшей внутри самой «теории текста», мы можем видеть попытки лингвистики синтеза, разнонаправленные подходы на пути к созданию новой, общей теории языка, не удовлетворяющейся рассмотрением его как самодовлеющей системы формальных средств, а охватывающей связанные с этой системой когнитивные, познавательные коммуникативно-деятельностные стороны его бытия и функционирования вместе с его носителем. Действительно, теория текста вначале претендовала на такой синтез, но в итоге превратилась в сугубо специальную дисциплину ограничившую свои притязания рамками самого текста и сосредоточившуюся на внутренних закономерностях его устройства. Правда, надо сказать, что психолингвистика пытается разгерметизировать эту теорию разными путями, в частности, развивая теорию понимания

Предложенная вначале дефиниция есть основа для еще одной попытки синтеза, и ее противопоставление другим заключается в изменении исследовательского пафоса, который в рамках теории языковой личности формулируется так: «За каждым текстом стоит языковая личность»

Структура языковой личности представляется состоящей из трех уровней: 1) вербально-семантического, предполагающего для носителя нормальное владение естественным языком, а для традиционного описания формальных средств исследователя выражения определенных значений; 2) когнитивного, единицами которого являются понятия, идеи, концепты, складывающиеся у каждой языковой индивидуальности в более или менее упорядоченную, более или менее систематизированную «картину мира», отражающую иерархию ценностей. Когнитивный уровень устройства языковой личности и ее анализа предполагает расширение значения и переход к знаниям, а значит, охватывает интеллектуальную сферу личности, давая исследователю выход через язык, через процессы говорения и понимания к знанию, сознанию, процессам познания человека; 3) прагматического заключающего цели, мотивы, интересы, установки и интенциональность. Этот уровень обеспечивает в анализе языковой личности закономерный и обусловленный переход от оценок ее речевой деятельности к осмыслению реальной деятельности в мире [2].

При таком представлении структуры языковой личности и соответственно задач исследователя, воссоздающего эту структуру методами лингвистического анализа естественно может возникнуть вопрос, а не превышает ли свои возможности в области языка, когда вторгается столь глубоко в сферы психологического интереса ведь в приведенной характеристике, особенно после двух их уровней, содержатся в основном относимые к психологии категории и объекты? Да, это верно, психологический в изучении языковой личности представлен очень сильно, о чем вызывает не только два последние – когнитивный и прагматический уровни - Но и первый, поскольку основывается на заимствовании из психологии идей его организации в виде ассоциативно-вербальной сети. Но в то же время психологическая глубина представления языковой личности лингвистическими средствами не идет ни в какое сравнение с глубиной представления личности в психологии. Перефразируя крылатое выражение можно сказать, что лингвист, обращаясь к языковой личности, оставляет вне поля своего внимания важнейшие с психологических позиций аспекты личности, раскрывающие ее именно не как собирательное представление о человеке, а как конкретную индивидуальность.

Языковедческий подход раскрывает и новые возможности для конкретного и конструктивного наполнения некоторых важных, но слишком обобщенных и потому трудных для оперирования ими понятий. Возьмем такое чисто философское понятие, как мировоззрение. С учетом того содержания, которое я вложил в характеристику уровней в структуре языковой личности могу дать методическое определение этого понятия: «мировоззрение есть результат соединения когнитивного уровня с прагматическим, результат взаимодействия системы ценностей личности, или картины мира», с ее жизненными целями, поведенческими мотивами и установками, проявляющийся, в частности, в порождаемых ее текстах. Лингвистический анализ этого материала (при достаточной протяженности текстов) позволяет реконструировать содержание мировоззрения личности. Причем для такого анализа вовсе не обязательно располагать связными текстами, достаточен определенный набор речевых произведений отрывочного характера (реплик в диалогах и различных ситуациях, высказываний длиной в несколько предложений и т.п.), но собранных за достаточно длительный промежуток времени. Этот материал я называю дискурсом. Примером дискурса может служить сумма высказываний какого-нибудь персонажа художественного произведения, который выступает в этом случае как модель реальной языковой личности. Возвращаясь к опытам реконструкции мировоззрения конкретной языковой индивидуальности хочу практически никогда не подчеркнуть, что в этих опытах удается выявить систему, гармонию и единство, которые любят подчеркивать философские и психологические словари, определяя это понятие. В самом деле, трудно требовать единства и гармонии воззрений от человека, который, с одной стороны, кровно связан со своей эпохой, а в то же время многое заимствует и всевозможных источников прежних эпох для своей картины мира, и жизненные установки которого складываются под влиянием самых разнообразных условий. Только у плохого писателя или в результате очень пристрастной интерпретации герои оказываются последовательными и гармоничными

Но в то же время эти опыты и общий итог подводят к мысли о возможности языкового воздействия на формирование мировоззрения, языкового сопровождения процессов становления личности, выработке принципов своеобразного онтолингвогенеза, обеспечивающего языковую сторону воспитания и совершенствования человека. Иными словами, отпавляясь от понятия языковой личности, мы приходим к возможности говорить о психологической инженерии (не об инженерной психологии, а по аналогии с

генной инженерией о психологической инженерии, психологическом конструировании, в котором языковому компоненту должна принадлежать заметная роль)

Все, что было сказано о языковой личности до сих пор, дает основания, надеюсь, трактовать ее не только как часть объемно го и многогранного понимания личности в психологии, не как еще один из ракурсов ее изучения, наряду, например, с «юридической», «экономической», «этической» и т.п. «личностью», а как вид полноценного представления личности, вмещающий в себя и психический, и социальный, этический и другие компоненты, но преломленные через ее язык, ее дискурс.

Выводы. Таким образом, уже в самом выборе языковой личности в качестве объекта лингво-психологического изучения заложена потребность комплексного подхода к ее анализу, возможность и необходимость выявлена базе дискурса не только ее психологических черт, но философско-мировоззренческих предпосылок, этнонациональных особенностей, социальных характеристик, историко-культурных истоков. Далее я предлагаю несколько исследовательских сюжетов, в реализации которых акцентируется та или иная сторона языковой личности.

Первый возникает из таких вопросов, которые встают перед ЛИНГВИСТОМ. Почему мы легко отличаем устную и письменную речь иностранца, относительно неплохо или даже хорошо владеющего русским языком, от речи малообразованного носителя русского языка, представителя того или иного говора. Почему далее, обнаруживается странное совпадение форм, порождаемых в онтогенезе детьми, овладевающими родным языком, с формами, зафиксированными в диалектах и в истории развития этого языка. Почему, наконец, неподготовленный филологически носитель русского, например, языка XX в. способен понимать тексты, написанные в XI, XII вв.? [1].

В поисках ответа на эти вопросы мы упираемся в теорию врожденности языка или языковой способности, которая граничит уже с мистикой. Исследователь языковой личности может построить на этом пути исследование, в основу которого я предлагаю положить гипотезу о существовании так называемой психоглоссы, под которой понимаю единицу языкового сознания, отражающую определенную характерную черту языкового строя, системы родного языка, которая обладает высокой устойчивостью к вариациям и стабильностью во времени. Исследование такого рода может иметь диахроническое (историческое) измерение, территориальное (синхроническое) и онтогенетическое и в итоге может воссоздать некоторые черты национального языкового типа.

Другой сюжет выводит на первый план социально-психологические характеристики языковой личности и исходит из следующих посылок. Человек проживает в среднем 25 тыс. дней Большая часть из этих дней в зрелом возрасте строится довольно стандартно для одной личности.

Описав один типовой день, или дневной дискурс, лингвист сможет сделать выводы не только о языке, но и других уровнях организации человека как языковой личности. Результаты такого конкретного лингво-психологического изучения многое дадут всем наукам, занимающимся человеком.

Последний сюжет можно обозначить так: «Эволюция русской языковой личности». Как развивается языковая личность в историческом времени. Что подвержено наибольшему изменению на каждом из уровней, как ВИИН изменяющиеся пара метры, например, состав лексикона и жизненные идеалы, или иерархия ценностей в картине мира и моральный принципы и т.п. необходимо провести сопоставление дискурсом и реконструированных на их основе параметров языковых личностей разных эпох. Выводы были бы безусловно полезны и для современности.

Список использованной литературы:

1. Чурилина Л.Н. Актуальные проблемы современной лингвистики. – М.: Флинта наука, 2006. – 416 с.
2. Иностранные языки в школе. – М.: Просвещение, 1988. – №5. – с. 84-85.
3. Известия педагогического университета. – Баку: 2013. – №4. – с.198-201.

**Түйіндеме
Нуриева С.Г.¹,**

Әзірбайжан Мемлекеттік Теңіз Академиясы

ТІЛДЕГІ (АҒЫЛШЫН) ЖЕКЕШЕЛІК ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕУ МІНДЕТТЕРІ

Мақалада лингвистикалық тілдің ұғымы және құзыреттіліктері қарастырылады. Біздің тілдік құзыреттілік жүйелі-құрылымдық түзілімдер сияқты ойларды қарастырады. Өзіне тән ерекшелігі көптеген туынды және күрделі сөздерді ағылшын тілінде болып табылады, олардың қабілеті өз пікірін білдіру арқылы, өзінің ішкі құрылымы – семантикалық немесе морфологиялық – кейбір аспектілеріне тән немесе өзге де (көбінесе бастапқы) сөз таптарын айтады. Осы ерекшеліктері мен күрделі сөздерді қарастыруға мақала арналды. Тілдің астарында біз түсінеміз тіл бойынша жиынтық қабілеттері мен сипаттамалары адам негізделетін құру және қабылдау, оларға сөйлеу шығармаларын яғни мәтіндердің болуы. Шын мәнінде, жүйелі құралдарының сипаттамасын білдірген едім.

Семантика мәтіндерінде үнемі басты міндеті-тіл білімі және құрылымдық сипаттамасы, сондай-ақ, байланыс бойынша деңгейлеп ұсыну тілдік механизмі, яғни, синтаксис, лексика, морфология, фонология: ал мазмұндық жағынан мәтіндерді қызмет және қызмет ететін объектісі таза лингвистикалық мүдде мүмкін. Менің мақаламда "көрсеткен шындық" туралы айтылады.

Түйін сөздер: жеке басын куәландыратын қалыптастыру, аспект мәтінді талдау, дефиниции, прагматикалық сипаттамалары, теориясы, әрекеттері синтез, қабылдау, туынды және күрделі сөздерді.

Annotation

Nuriyeva S.H.¹,

¹ Azerbaijan State Marine Academy

PREFACE OF LINGUISTIC (ENGLISH) PERSONALITY AND LEARNING OF IT

The characteristics feature of derivative and complex words in English are their feature of inner structure – as semantic or morphology point of view i.e.(that is) morphological aspects or part of speech as well. Consideration of features and methods which are taken in these derivative and complex words are included in this article. In compliance with understanding there is a competence of linguistics in this article. While competence of linguistics is the mental of speaking, It is used as a structure of education systematically. Under the linguistics, we understand efforts of ability and characteristics of human life, being conditioned by creation and apprehended speech clerk of the works, i.e. by texts as well. Really, the description of expression by means of sense, as semantic point of view, it was a main task of linguistic and structural characteristics as monosemantic keeping within the highest world standards of notion of linguistic mechanisms: i.e. syntactic or syntax, vocabulary, morphology, phonology: as to content of texts, it can clearly serve and be object of linguistics, as an interest of view especially, in my definition, as it is a style of language about theory of reflection.

Key words: personality, formation(unit), aspect of analyzing texts, definitions, pragmatical characteristics or descriptions, theory, attempts of synthesis, clerk, derivative and complex words.

ГРНТИ 17.01.07

К.К. СУЛЕЙМЕНОВА¹

*¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы. Казахстан.*

СПЕЦИФИКА ПОВЫШЕНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

Целью данной статьи является определение специфики преподавания литературы в казахских школах, повышения читательской культуры учащихся, прежде всего это связано с подбором материала и национальным своеобразием учеников казахских школ, определением путей анализа литературных произведений в школе: чтение и анализ, читательское восприятие и способы его выяснения, разбор «вслед за автором», изучение системы образов произведения, проблемный анализ как путь школьного разбора. Также подчеркивается особое значение учета знаний, умений и навыков. Рассматривается и отношение к художественной литературе как к своеобразной иллюстрации, особому способу познания действительности. В статье исследуются принципы научности, историзма, народности, единства формы и содержания, системности и планомерности, роль учителя, доступность, наглядность, прочность и действенность результатов обучения.

Ключевые слова: Художественная литература, методика преподавания, казахская школа, читательский интерес, читательская культура, анализ, принципы, интерес к чтению, процесс обучения.

Важную роль при освоении учебного материала играет умение отбирать материал и классифицировать его с учетом национального своеобразия учеников казахской школы: «При этом надо уметь целесообразно выбрать тот материал, который связан с избранной темой. Надо стремиться сначала усвоить главные линии развития темы, основные понятия и факты, откладывая более детальный разбор на дальнейший этап работы, чтобы впоследствии использовать его по мере надобности. К каждому тексту надо подходить критически, оценивая точку зрения автора по тем или иным спорным вопросам в свете собственных представлений и опыта» [1,7]. Обучение литературе предполагает повышение читательской культуры учащихся.

Объектом изучения является повышение читательской культуры в казахских школах. Более того, нужно учитывать и другие особенности учащихся в казахской школе в процессе обучения их художественной литературе, потому что эти особые факторы могут повлиять на эффективность освоения материала: «При отборе и презентации текстов для чтения нужно учитывать языковую подготовку

учащихся, их социально-психологические, национальные особенности, интересы и индивидуальные возможности» [2, 57]. Наиболее важным является умение учащихся в целом и в казахских школах в частности самостоятельно мыслить, отбирать материал, классифицировать его и делать выводы. Самостоятельность обучающихся по праву считается наивысшим достижением процесса обучения, конечным результатом: «Конечной целью формирования учебной деятельности является становление обучающегося как ее субъекта, достижение им уровня развития самостоятельно осуществлять учебную деятельность: планировать, и корректировать свои действия, соотносить полученный результат с поставленной целью. Таким образом, самостоятельная работа - это высшая форма учебной деятельности» [3, 137].

При изучении данной темы использовался исследовательский метод как наиболее эффективный. Исследователи акцентируют свое внимание на учебном материале не только как информационно-познавательной субстанции, но и подчеркивают его воспитательное значение: «Учебный текст – прекрасный материал для осуществления воспитательных задач во время обучающего процесса, в связи с этим трудно переоценить значение текста как единицы обучения и воспитания».

З.Я. Рез считает залогом успешного обучения школьников художественной литературе учет педагогом возрастных особенностей учащихся, их возможности восприятия и усвоения учебного материала: «Учителю важно знать, какие психологические особенности характерны для учеников IV-VI, VII-VIII и старших классов и как они отражаются на их отношении к искусству. Это позволит ему гибко, тактично и умело руководить нравственным развитием своих питомцев в процессе преподавания литературы» [4, 95]. Но при этом З.Я. Рез не учитывает индивидуальные особенности обучающихся, ведь дети все разные, у них не может быть одинакового уровня развития интеллекта и природных способностей. А ведь это очень важно – выявить талантливых детей и заниматься с ними более углубленно по особой программе. К сожалению, такая усредненность мешает как при работе с одаренными учениками, так и с теми, кому обучение дается с трудом. Многие родители против дифференциации детей по способностям, полагая, что это ранит самолюбие их детей, не обладающих особой одаренностью. Но тем не менее для самих же детей лучше, когда во внимание принимаются их возможности, скорость освоения учебного материала. Индивидуальный подход к каждому обучающемуся требует больше учебного времени, которым педагоги не располагают. Также важно учитывать количество учеников в классе, что тоже не зависит от учителей. Большое их отрицательно влияет на результат обучения, его эффективность. Переполненные классы, в которых сидят вперемежку одаренные дети вместе с теми, кому учеба не дается, вредит всем.

З.Я. Рез предлагает следующие пути анализа литературного произведения в школе: чтение и анализ как виды деятельности школьника, читательское восприятие и способы его выяснения, пути анализа литературных произведений, разбор “вслед за автором”, изучение системы образов произведения, проблемный анализ как путь школьного разбора. Но все эти пути не учитывают главную проблему современности – заставить школьников читать художественную литературу, потому что без знания текста невозможно анализировать произведение, определить его своеобразие. Компьютеризация дала ученикам возможность не читать художественное произведение целиком, а лишь знакомиться с его кратким содержанием, сюжетом, только с событиями. Главная задача нынешних учителей – заинтересовать учащихся, увлечь чтением, показать преимущества чтения художественных произведений целиком, а не их суррогат. З.Я. Рез предлагает вступительные занятия к изучению литературного произведения: «На вступительных занятиях в классе необходимо поднимать вопросы и предлагать задания, устанавливающие связь с ранее изученными и самостоятельно прочитанными произведениями». Но для того, чтобы устанавливать эту связь, необходим определенный запас знаний прочитанных художественных произведений, что тоже проблематично в нынешних условиях падения интереса к чтению литературы. З.Я. Рез утверждает, что чтение произведения как основа его изучения является необходимым условием освоения текста художественного произведения: «Главное, что является условием и основой всех учебных занятий по литературе, – это чтение произведения. От организации чтения зависит во многом успех всей работы над литературной темой» [4, 134].

Для этого учителям в любом случае придется прибегать к помощи родителей, которые должны следить за выполнением домашних заданий – чтением художественных произведений, включенных в учебную программу, а также за внеклассным чтением для расширения кругозора учащихся, формированием кругозора, повышением грамотности. В одиночку педагогам сложно добиться цели, нельзя всю ответственность возлагать только на учителей. Повышение читательской культуры учащихся зависит от активного внеклассного чтения.

Особую роль учета знаний, умений и навыков в процессе учебы подчеркивает З.Я. Рез: «Кроме контроля, учет несет обучающую и воспитывающую функции» [4, 289].

Для пробуждения интереса школьников к чтению художественных произведений важное значение имеет наглядность и технические средства обучения на уроках литературы, что также способствует повышению читательской культуры учащихся. Но при этом М.А.Рыбникова утверждала, что для словесников «первичная» форма наглядности – сами художественные произведения [5, 44]. В этом и состоит главная трудность привлечения школьников к чтению литературы. Для этого нужно с раннего возраста, с дошкольного периода воспитывать культуру чтения, привычку к чтению книг, когда еще иллюстрации имеют такое же важное значение, как и сам текст. С ростом, взрослением тяга к чтению должно возрастать в соответствии с развитием интеллекта. Процесс мышления и освоения художественных произведений взаимосвязаны, они дополняют друг друга.

В.П. Острогорский считает, что интерес к чтению художественных произведений, читательскую культуру могут повысить литературно-творческие кружки, факультативы, выставки, конкурсы. Нужно отметить пользу конкурсов, в которых вызовутся участвовать только ученики, наиболее способные и с развитой эстетической жилкой. Для остальных же такое состязание товарищей будет и интересно. Оно втянет в дело понемногу и многих других. Также может стать полезным как регулярного чтения. К обсуждению же конкурса под руководством преподавателя можно привлечь весь класс, так что дело получит для учеников интерес ещё больший [6, 63-64].

Этот способ рассчитан прежде всего на учащихся, обладающих определенными способностями, тягой к художественной литературе. А другие ученики в подражание увлеченным чтением начнут повторять и, в свою очередь, увлекаться чтением художественных произведений.

Р.Р. Майман задавался вопросом: «Почему школьными театральными кружками руководят, как правило, словесники?» [7, 188]. Ответ кроется в самом вопросе, потому что именно словесники лучше знают драматургический материал, умеют правильно расставить акценты, распределить роли между учащимися. Игровой момент в процессе обучения трудно переоценить, так как именно в игре дети лучше узнают мир и в том числе осваивают учебную программу, воплощаясь в образы литературных персонажей, проникаясь духом произведения, целями автора.

О сложности восприятия детьми художественной литературы свидетельствует ее многозначность, философская глубина, сложность трактовки окружающей действительности: «Произведения литературы отражают сущностные характеристики природного и социального мира, концентрируют типическое характерное в явлениях и событиях, выступая “миром в малом”, своеобразным “микрокосмосом”. Именно в эмоциональном эстетическом сопереживании-сотворчестве полнее всего происходит соединение части с целым: индивидуальной судьбы – с всемирно-историческим процессом, совершенствования человека – с прогрессом общества» [8, 5]. Все это тоже служит повышению читательской культуры учащихся.

Для выработки умений и навыков анализа художественного текста необходимо понимать текст как единое целое с одной стороны и как часть одного произведения: «Каждая часть текста содержит свою мысль, которая, раскрывая основную, сама нуждается в пояснении, уточнении, доказательстве» [9, 49].

На уроках литературы учитель может давать задания обучающимся, условно делить текст художественных произведений на части, давая им собственные названия. Это может быть частью творческой работы обучающихся, умением самостоятельно мыслить и анализировать художественный текст, это тоже способствует повышению читательской культуры учеников.

Зачастую ставился вопрос о целесообразности преподавания литературы в школе, о необходимости восприятия художественной литературы лишь как источника информации о давнопрошедших временах, что само по себе отрицало духовную и эстетическую ценность художественного слова, его дидактическую значимость: «В 1974 г. на страницах “Комсомольской правды” развернулась очередная дискуссия о преподавании литературы: одни предлагали литературу вообще исключить из учебных планов, другие призывали ее все же в учебных планах сохранить. Впрочем, спор шел в одной и той же плоскости. По мнению одних, литературу надо изучать в школе, но лишь потому, что современные писатели не смогут написать о том, что было в России добрых полтора века назад”. Другая точка зрения сводилась к следующему: “Литература должна... содержать максимум полезной информации» [10, 86].

Но с другой стороны, информативный подход может представлять для обучающихся определенный интерес и побуждать к чтению художественных текстов, что само по себе уже неплохо, так как вовлекает учащихся в процесс чтения, понимания и далее к размышлениям и анализу, что является составной частью культуры чтения.

Д.Т. Чиров пропагандирует изучение литературной критики в школе как один из аспектов пробуждения интереса у детей к чтению: «Школа же пробуждает интерес к литературной критике как к

умному и доброму наставнику читателя и с ее помощью выводит своих питомцев за пределы уроков литературы, на широкие просторы внеклассной и внешкольной деятельности, находящие свое воплощение в литературных вечерах, в читательских конференциях и диспутах» [11, 19].

Знакомство учащихся казахских школ с литературной критикой предварительно перед чтением художественного русского текста ориентирует их в нужном направлении, готовит к восприятию и пониманию произведения. А чтение критики после знакомства с художественным текстом помогает обучающимся сделать правильные выводы и сформулировать целостное представление об образах, идеях и о произведении, авторской позиции и своеобразии эпохи, описанной писателем, что, несомненно, повышает читательскую культуру.

Важным аспектом привлечения интереса учащихся к художественной литературе, по мнению исследователей, является не только занимательность, развлекательность, дидактизм, но и познавательность, формирующая естественно-научное представление об окружающем мире, объективное отношение к действительности, ее философским проблемам: «Художественная литература – непосредственный источник приращения, обогащения и углубления философских знаний. Связано это с тем, что философские идеи обладают свойством полиморфности. Переносимое ими информационное содержание можно облекать в различные знаково-символические формы, в том числе и в художественно-литературные. Обращение к последним очень выгодно с дидактических соображений, ибо образный язык художественной литературы не только усиливает эмоциональную сторону учебно-познавательного процесса, но и значительно облегчает восприятие абстрактных философских положений» [12, 132-133].

Именно образность художественной литературы как ее специфическая особенность способна особым образом воздействовать на сознание учащихся, помогая в доступной форме осознать сложные философские проблемы, их глубину и многозначность. Без этого невозможен процесс познания при чтении художественной классики, пронизанной важными философскими проблемами бытия. Развитие мышления учащихся напрямую связано с умением выделять и классифицировать главные проблемы художественных произведений, их идейную значимость. И тут очень важна роль учителя, направляющего мыслительную деятельность учеников в нужное русло с помощью верно поставленных вопросов и творческих заданий как в устной, так и в письменной формах на уроках литературы. Умение самостоятельно мыслить и четко излагать свою точку зрения является одним из основных задач при чтении и осмыслении художественных произведений. И главным результатом обучения на уроках литературы в казахских школах является воспитание, формирование гармоничной и духовно развитой личности, умеющей анализировать и делать собственные выводы, обладающей чувством интернационализма. И тут нужны ролевые игры, чтение по ролям, чтобы ученики могли перевоплотиться в литературных персонажей, изнутри ощутить их сущность, проникнуться вопросами, которые их мучают, и попытаться их решить по-своему, оригинально, вкладывая во все свой смысл. Это особенно эффективно служит повышению читательской культуры ученика.

Наряду с другими способами привлечения интереса учащихся казахских школ к изучению и чтению произведений русской художественной литературы является интеграция как эффективная форма организации учебного процесса: «Взаимосвязи между учебными предметами должны быть содержательными и находить свое отражение в учебных программах, учебниках, учебных пособиях, методиках, в содержании внеклассных мероприятий» [13, 30].

Межпредметные связи, безусловно, нужны в процессе изучения русской художественной литературы казахских школах, так как заинтересовывают учащихся, дают им представление о взаимосвязи разных жизненных явлений, отраженных в литературных произведениях, создают в сознании детей единую картину мира, где происходят события, так или иначе связанные между собой в силу разных причинно-следственных действий. Художественный мир произведений способен соединить в себе самые невероятные вещи для достижений главной идеи автора, воплощенные в самой замысловатой форме. Мозаика межпредметных связей – это своеобразная энциклопедия жизни для детей, захватывающая их воображение. Выдуманные автором персонажи являются одной из форм повышения читательской культуры.

Художественную литературу можно оценивать как своеобразную иллюстрацию, т.к. роль художественной литературы многогранна и многофункциональна: ей присущи функции познавательные, воспитательная, иллюстративная. Место и значение ее можно определить через анализ основных, ей присущих функций. Художественная литература является одной из форм познания объективного мира и художественно-образного отражения его. Но она отражает мир по-своему, своими специфическими способами и средствами.

Отношение к произведениям художественной литературы как иллюстративному материалу при изучении других дисциплин и есть своеобразная межпредметная связь, подчеркивающая взаимозависимость жизненных явлений, их социальную и личностную значимость. Это составная часть процесса формирования мировоззрения, отношения к обществу, понимания других людей, а также демонстрация культуры чтения.

Д.А. Клумбите делает особый акцент на межпредметные связи в процессе привлечения обучающихся к чтению художественной литературы: «Межпредметные связи играют значительную роль в систематизации, углублении и упрощении знаний, формировании у учащихся научного миропонимания, основ диалектико-материалистического мировоззрения, способствуя также вместе с тем расширению кругозора учащихся и развитию у них устойчивых познавательных интересов» [14, 33]. Ученый выделяет синхронные связи, предполагающие использование одновременно изучаемых фактов в курсах родственных дисциплин, и асинхронные, которые могут быть перспективными при их развитии в других учебных дисциплинах.

Но при этом не следует педагогу увлекаться и уходить от своей главной цели – изучения художественного своеобразия литературных произведений, их стилистических особенностей, делающих их узнаваемыми и неповторимыми. Межпредметные связи – это лишь один из аспектов привлечения внимания обучающихся к чтению и анализу художественных произведений, пониманию их эстетической значимости, повышению читательской культуры.

А.Д. Жижина утверждает: «Методика литературы опирается на литературоведение (историю и теорию литературы). Без глубокого и серьезного знания всего, что сделано в литературоведении, методика литературы не может существовать как наука» [14, 6]. Кроме того, она убедительно обосновывает неразрывную связь методики преподавания с педагогикой, психологией, эстетикой, без которых немислим процесс изучения художественной литературы, высокой культуры чтения.

Трудно не согласиться с ученым, считающим, что в преодолении трудностей в процессе преподавания русской литературы в национальной школе нужно опираться на принцип общности, например, национального своеобразия русской и родной литератур. Несомненно, что недостаточное знание русского языка усложняет чтение и восприятие художественных произведений русской литературы. Но при этом общими остаются методы преподавания: объяснительно-иллюстративный, репродуктивный (беседа, пересказ), эвристический и др. Важно использовать и исследовательский метод, самый сложный, но вместе с тем и самый эффективный, когда ученики выступают в роли исследователей и самостоятельно мыслят. Это и есть одно из главных проявлений читательской культуры.

К.Ф. Курдюмова предлагает следующие принципы преподавания, которые, по ее мнению, необходимы при преподавании литературы обучающимся: научность, историзм, народность, единство формы и содержания, систематичность и планомерность, ведущая роль учителя, доступность, наглядность, прочность и действенность результатов обучения, связь с жизнью, принцип общности и национального своеобразия русской и родной литератур [14, 38-47]. И при этом она подчеркивает особую важность принципа наглядности. Нельзя не согласиться с ее требованием использовать учебные кинофильмы, фрагменты художественных фильмов по произведениям, включенных в школьную программу, слайды, раздаточные материалы, альбомы, фонохрестоматии и т.д.

Но при этом нужно комментировать все эти средства наглядности, объясняя учащимся, что художественные фильмы и картины по мотивам литературных произведений – это лишь интерпретация режиссеров, актеров, представивших свое видение литературного произведения, свое личное отношение к художественному тексту, которая может сильно отличаться от первоначальной писательской задачи, это его отношение к изображаемому. Читательская культура способствует умению отличать оригинал произведения от его интерпретации.

Л.В. Тодоров писал о специфике преподавания русской литературы в национальной школе: «Учитывая многообразие функций и самопроявления методов преподавания русской литературы в национальной школе, целесообразно рассматривать такую их систематизацию, которая строится не на одном или двух основаниях, а используют набор различных психологических, педагогических оснований» [14, 49].

В казахской школе произведения художественной русской литературы должны читаться в оригинале, потому что любой перевод – это искажение в лучшую или худшую сторону. Конечно, перевод русской литературы на казахский язык имеет свое преимущество, так как у учеников не будет трудностей, связанных с языком. Но именно чтение оригинальной русской литературы в казахских школах улучшает знания русского языка, расширяет словарный запас учащихся, дает представление о своеобразии стиля

писателей, богатстве их языка, своеобразии исторической эпохи национальных традициях и психологических особенностях русского народа. Россия – главный экономический партнер Казахстана, поэтому важно знать русский язык и литературу.

Л.А. Шейман основой разноаспектной классификации методов преподавания русской литературы в национальной школе считал их бинарное подразделение на методы преподавания и методы учения, которые, однако, могут быть заключены внутри одного метода в его организационно-содержательных границах [15, 53].

Результаты и их обсуждение: для повышения читательской культуры учащихся на уроках литературы в казахских школах прежде всего нужно умение отбирать материал и классифицировать его с учетом национального своеобразия учеников казахских школ, их знание языка, возрастных особенностей. Для повышения читательской культуры учащихся нужен проблемный анализ художественных произведений, также использование наглядности и технических средств обучения.

Особую роль при повышении читательской культуры играют литературно-творческие кружки, факультативы, выставки, конкурсы. Читательскую культуру учащихся повышает также выработка умений и навыков анализа художественного текста, что подразумевает условное деление произведений на части с собственными названиями. Читательскую культуру школьников повышает информативный подход к художественному тексту, его занимательность, развлекательность и дидактизм, а также развитие мышления у школьников. Повышение читательской культуры учащихся зависит и от межпредметных связей, расширяющих кругозор учеников.

Таким образом, своеобразие преподавания и изучения художественных произведений литературы в казахских школах, воспитания интереса к произведению, повышение читательской культуры имеет и общие черты с преподаванием и изучением литературы в школах. Такие специфические особенности, связанные с языковыми трудностями, чтение литературы в оригинале определенным образом устраняет эту проблему, улучшая знание языка. Изучение литературы в казахских школах должно опираться на принцип общности национального своеобразия родной литературы с учетом возрастных особенностей учащихся при формировании у них художественного вкуса и эстетических критериев, высокой культуры чтения как проявления духовности.

Список использованной литературы:

1. Аргумов Б.И., Еромкина Л.Н. Школьный курс математики и методика его преподавания. – М.: Просвещение, 1972.
2. Лихатина А.А. Особенности работы над текстами художественной прозы // Теория и практика преподавания языка и литературы: современное состояние, проблемы, перспективы. Материалы международной научно-практической конференции 18-19 ноября. Ч. II. – Алматы, 2008.
3. Джанкараева А.И. Самостоятельная работа – высшая форма учебной деятельности в процессе обучения неродному языку // Теория и практика преподавания языка и литературы: современное состояние, проблемы, перспективы. Материалы международной научно-практической конференции 18-19 ноября. Ч. I. – Алматы, 2008.
4. Рез З.Я. Методика преподавания литературы. – М.: Просвещение, 1985.
5. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. – М., 1963.
6. Острогорский В.П. Выразительное чтение. – М., 1911.
7. Майман Р.Р. Практикум по методике преподавания литературы. – М.: Просвещение, 1985.
8. Художественная литература в преподавании философии. – М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, 1984.
9. Городилова Г.Г., Ецков Э.М. Взаимное обучение видам речевой деятельности в коррекционном курсе русского языка для национальных педучилищ // Актуальные проблемы лингводидактики в педвузах и педучилищах союзных республик. – М., 1985.
10. Теплинский М.В. Школа, Литература, литературоведение и историко-функциональный анализ // Функциональные аспекты изучения и преподавания литературы. – Волгоград, 1983.
11. Чиров Д.Т. Школьное преподавание литературы как одна из сфер и функционирования // Функциональные аспекты изучения и преподавания литературы. – Волгоград, 1983.
12. Художественная литература в преподавании диалектического материализма / Под ред. М.А. Слемнева. – Минск, 1986.
13. Сариева К.Н. Методика преподавания казахской литературы в школах с русским языком обучения. – Алматы, 2002.
14. Методика преподавания русской литературы в национальной школе. – Л.: Просвещение, 1984.
15. Шейман Л.А. Основы методики преподавания русской литературы в киргизской школе. Ч. I. – Фрунзе, 1981.

Түйіндеме

Сүлейменова Қ.Қ.¹,

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ӘДЕБИЕТ ПӘНІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУҒА ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ мектептерінде әдебиет пәнін оқыту, оқушылардың кітап оқу мәдениеттерінің өсуі ерекшеліктерін анықтау. Қазақ мектептерінде әдеби шығармаларды оқу және талдау, оқыған материалды қабылдау қабілеттерін анықтау мақсатымен бақылау, шығарманың кейіпкер бейнелері жүйесін зерттеу, проблемалық талдау.

Сондай-ақ, оқу нәтижелерін, біліктіліктері мен қосымша машықтарын бағалаудың атқаратын рөлі атап көрсетіледі. Көркем әдебиетті шынайылықты танудың өзіндік ерекшелігі бар иллюстрация ретінде қабылдау амалдары қарастырылады.

Мақалада оқыту қорытындыларының ғылымилық, тарихилық, халықтық ұстанымдары, жүйелілік, өлшемді жоспарлық пен мазмұндық бірлігі, ұстаздың атқаратын рөлі, көркемдік, шынайылық деңгейі қарастырылады.

Кілт сөздер: Көркем әдебиет, оқыту әдістемесі, қазақ мектебі, оқуға деген қызығушылық, оқу мәдениеті, талдау, ұстаным, оқыту үрдісі

Annotation

Suleimenova K.K.¹,

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai

SPECIFICS IMPROVEMENT READING CULTURE OF PUPILS AT CLASSES OF LITERATURE

The purpose of this article is to define the specifics of teaching literature in Kazakh schools, increase readership culture of pupils. Above all this is due to the selection of material and national originality of of pupils of Kazakh schools find ways to analyze literary works in the school. Reading and analysis of reader's perception and how to find out the analysis "after the author", the study of images of the system work, problem analysis as a way to parse the school.

Also emphasizing the special importance of accounting knowledge and skills. Consider the attitude to literature as a kind of illustration, a special way of understanding reality.

The article explores the principles of science, historicism, ethnic, unity of form and content, systematic and planned development, the role of teachers, accessibility, clarity, strength and effectiveness of the learning outcomes.

Keywords: literature, teaching methods, Kazakh school, the reader's interest, the reader's culture, analysis, principles, interest in reading, learning

МРНТИ 17.82.10

Р.Ә.ШАХАНОВА¹,

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

К.С.ӘБДІҚАЛЫҚ²,

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Л.М.ӘДІЛБЕКОВА³

³Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ШОРТАНБАЙ ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ МӘТІНДІК АЙЫРЫМДАР

Түйіндеме

Бұл мақалада зар заман әдебиетінің өкілі Шортанбай толғауларының текстологиялық мәселелері сөз етіледі. Ақынның әр басылымындағы нұсқаларын салыстыру үшін оның жарық көрген барлық жинақтармен қоса, қолжазба нұсқасы да қарастырылды. Шортанбай Қанайұлының бірнеше басылымындағы «Бала зары» деген көлемді толғауын жүйелі түрде салыстыра келе өлең жолдарының қалып кету мен қысқартылуы, өзгеріске ұшыраған жекелеген сөздер мен сөз тіркестері сияқты көптеген өзара айырмашылықтарға көз жеткізілді. Әр жинақта өлең жолдарының әр түрлі берілуінің қателігі баса айтылды. Ақынның «Ғаламның орта жарығы», «Жалғанның жаман тарлығы», «Жер тырнамай қор болмас», т.б. өлеңдеріндегі мәтіндік айырымдар талдауға алынды. Жинақтық нұсқаларды алғаш хатқа түскен қолжазба күйіндегі нұсқаларымен салыстыру нәтижесінде ақын шығармаларының тұрақты мәтінін жасау қажеттілігі ұсынылды.

Түйін сөздер: замана, мәтін, мәтіндік айырымдар, нұсқа, қателер, ақын, ой-толғам, жинақ, қолжазба, редакция.

Қазақ әдебиеті тарихында зар заман ағымының орны бөлек. Өйткені XIX ғасырдағы отарлау саясатының езгісінен жәбір көрген қазақ халқының шынайы тағдыры зар заман әдебиетінде ғана айқын көрініс тапқан. Ресей патшалығының отаршылдық саясаты туғызған бұл бағыт өкілдерінің мұралары бойынша кеңес дәуірінде-ақ қаншама ғалымдар өзінше топшылап, тұщымды ойлар білдірген еді. 90-жылдардан бері қарай да Қ.Мәдібай, Б.Омарұлы сынды ғалымдардың еңбектерінде де әр қырынан арнайы зерттелген. Соңғы зерттеушілердің дені зар заман әдебиеті туралы сөз еткенде ең алдымен «зар заман» деген атауды алғаш қолданысқа енгізген М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» (1927) атты еңбегіндегі мына пікірін алға тартады: «Зар заман деген – XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгері, соңғы ірі ақындардың барлық күй, сарынын бір араға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «Зар заман» ақындары деген ат қойдық». Ал осы тұжырым Шортанбай Қанайұлы мұраларының да өзгеше оқшауланып тұруының сырын айқындай түседі.

Ақын толғауларының көлемі жарық көрген жинақтарда әр түрлі деңгейде басылған. С.Мұқанов «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» деген еңбегінде «Шортанбайдан сақталған жырлардың көлемі көп емес, жалпы шамасы – 1500 жолдай ғана өлең» деген дерек айтады. Олай болса, Шортанбай шығармаларының дұрыс басылу ретіне тоқталып, ондағы мәтіндік айырмашылықтарды сөз етпекпіз.

Шортанбай Қанайұлы мұрасы XIX ғасырдың 70-жылдарынан бастап қағаз бетіне түсіріліп, жариялана бастағаны белгілі. Ақын шығармалары алғаш В.В.Радловтың «Түркі тілдес халықтар әдебиетінің нұсқаларына» (3-том, 1870), Лютштың «Қырғыз хрестоматиясына» (1883), Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясына» (1889) еніп және де «Қисса и Шортанбай, Шортанбайдың бала зары» деген атпен 1888 жылы Қазанда жарық көрген. Одан әрі 1890, 1897, 1901, 1906 жылдары басылған. Ал кеңестік дәуірде 1931 жылы «Қазақстан» баспасынан шыққан С.Сейфуллиннің «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» жинағында, 1941 жылға дейін мектеп оқулығында, 1962 жылы «Қазақ ССР Ғылым Академиясының» баспасынан шыққан «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындары шығармаларының жинағында» енгізілген. Кейін «Жазушы» баспасынан шыққан «Бес ғасыр жырлайды» (1989), «Ай, заман-ай, заман-ай» (1991), «Жалын» баспасынан шыққан «Зар заман» (1993), сондай-ақ «Жеті ғасыр жырлайды» (2004; 2008), «Он ғасыр жырлайды» (2006) жинақтарында жарияланып келеді.

Зар заман әдебиетінің өзегіне айналған Шортанбай мұралары осы уақытқа дейін жоғарыда келтірген жинақтарда жарық көрумен қатар сол мәтіннің өзге нұсқалары қолжазба күйінде де сақталған көрінеді. Соның бірі – Н.Я.Коншин қорынан табылған жырлар. Мұны ғалым М.Мағауин Шортанбай Қанайұлының мұрасына жатқыза отырып, мәтінді 2004 жылғы «Жұлдыз» журналына (№10) жариялайды.

Ақын мұраларын әр кезде ғылыми басылымға әзірлеуде зерттеушілер алдыңғы шыққан жинақтардағы өлеңдерді сол күйінде жариялауға ұсына салмай, өңдеуден өткізгені, яғни бірсыпыра текстологиялық жұмыстардың жасалғаны, әсіресе, кейінгі шыққан жинақтардағы нұсқалармен салыстырғанда анық байқалады. Десек те кейбір өлең жолдарының өзгеріске ұшырауы, кейбір сөздердің басқа сөзбен ауыстырылып берілуі сияқты түзетілген өлең мәтіні тұрақты мәтін талабына сай келе ме? Ол үшін ең алдымен ақынның жоғарыда аталған жинақтарындағы өлеңдерінің мәтіндік айырымдарына назар аударайық. «Бес ғасыр жырлайды» (1989) мен «Ай, заман-ай, заман-ай» (1991) жинағында басылған ақын толғауының мәтіні сөзбе-сөз бірдей.

Шортанбай Қанайұлының «Бала зары» толғауы, яғни «Атамыз – Адам пайғамбар» деп басталатын өлеңіне талдау жүргізсек, 1962 жылғы жинақта 973 жолмен, 1989 жылғы жинақта 844 жолмен, 2006 жылғы жинақта 457 жолмен берілген. Ал 726 өлең жолынан тұратын қолжазба нұсқасында жинақтарда бар мәтіннің 48 жолы ғана кездеседі. Сондай-ақ 1931 жылғы жинақтағы өлеңнің құрылымы да түсініксіз. Яғни, бұл жинақта «Шортанбайдың бала зары» деген тақырыптағы толғауы 188 жолмен берілгенмен, одан кейінгі «Опасыз жалған», «Осынша азды ел неден?», «Жалғаншы», «Жалғыздық – кедейлік», «Жас өмір», «Не болар?», «Еділді алды», «Азған заманда» сияқты тақырыптарға бөлінген өлеңдерінде кейінгі шыққан жинақтардағы (1962, 1989, 1993, т.б.) «Атамыз – Адам пайғамбар» деп басталатын көлемді толғауының мәтіні кездеседі. Осыған орай, мәтіннің (жарияланғаны бойынша) толық нұсқасын 1962 жылғы жинақтағы толғау деп тауып, оны қысқартылған нұсқаларда кездесетін өлең жолдарымен салыстыра қарастырамыз.

Ақынның осы мұрасы 1962 жылғы (1931, 1989 жылғы) жинақта былай басталады:

Атамыз – Адам пайғамбар
Топырақтан жаралды,
.....
Сол адамнан таралды (141-бет).

Өлеңнің белгісіз үшінші жолы 1993 жылғы жинақта «Мұсылман, кәпір халық боп» (74-бет), 2006 жылғы жинақта «Мұсылман, кәпір, халайық» (200-бет) деп берілген. Ал қолжазбада:

Әуелі атамыз Адам пайғамбар
Топырақтан жан боп жаралды.
Орыс бірлән қазақ боп,
Сол атамыздан таралды,–

деп басқаша берілген. Және де мұндағы:

Мұсылманға бұйырған
Көкірегіне халал-ды,–

деген бесінші, алтыншы жолдар басқа жинақтарда кездеспейді. Сондай-ақ барлық жинақтарда кездесетін өлеңнің «Тәркі деген тамұқтың» /«тамұқ» сөзі 1962, 1993 жылғы жинақтарда «тамық» деп қате берілген/ деген он бірінші жолындағы «тәркі» сөзі қолжазбада «тарлығы» (13-жол) деп берілген. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (2008) «тамұқ» сөзі тозақ, ауыр азап, бейнет, ал «тәрк» сөзі, яғни, «тәрк етті» дегені «дүниеден безді» деген мағынаны білдіреді. Екі сөздің де мағынасы бір-біріне жақын, мәндес боғандықтан қай сөзді қолданса да қателеспейміз.

1962 жылғы (1989, 1993 жылғы) жинақта:

Жақсылықтан нәрім жоқ,
Жамандық асқан заманда,–

деген өлеңнің он алтыншы жолындағы «нәрім» сөзі 1931 жылғы жинақта «ырым», қолжазба нұсқасында «зәрем» (17-жол) делініп, «жамандық» сөзі «жаманшылық» деп берілген. Дұрысы – «зәрем» сөзі. Өйткені «нәрім» сөзінің ешқандай мағынасы жоқ. Ал «ырым» сөзінің жеке алғанда мағынасы болғанымен, тұтас ойды білдіруде қатысы аздау. Одан гөрі «зәрем» сөзінің салмағы басым, яғни, «жаманшылық асқан заманда жақсылықтан қорқу» ойға қонымдырақ.

Жинақтағы «Ғаламның орта жарығы» (1962) деген өлеңнің жиырма сегізінші жолы 1931 жылғы жинақта «Ғаламға ортақ жарығы», 1993 жылғы жинақ пен қолжазбада «Ғаламның ортақ жарығы» (162-жол), 2006 жылғы жинақта «Әлемнің ортақ жарығы» деп берілген. Негізінен «Ғаламның ортақ жарығы» деп алып, «әлем» сөзінен гөрі сол уақыттың таңбасын бедерлейтін «ғалам» сөзін қолданған орынды.

1962 жылғы (1989, 1993 жылғы) жинақтағы:

Ораза, намаз қылғанның
Көңілінде құдай барлығы,–

деген өлеңнің 33-жолы 2006 жылғы жинақта «Ораза, намаз қаза қылмасаң», қолжазбада «Күн шықпай тұрсаң намазға» (167-жол) деп берілген. Дұрысы – алдыңғы жинақтағы нұсқасы. Онда жалпы ораза ұстап, намаз оқығандардың көңілінде құдайдың барлығын айтқысы келеді. Ал кейінгі түзетудегі ораза мен намазды қаза қылмасаң ғана көңілінде құдайдың барлығын ескертуі тым артықтау тәрізді.

1962 жылғы (1989, 1993, 2006 жылғы) жинақтағы «Жалғанның жаман тарлығы» деген өлеңнің 36-жолындағы «жаман» сөзі 1931 жылғы жинақта «үлкен» (18-жол) деп берілген.

1962 жылғы (1989, 1993 жылғы) жинақтағы:

Ісің түссе жаманға,
Жағаңнан алар сорына,–

деген өлеңнің 41-жолы қолжазбада «Жанжал қылсаң жаманмен» (85-жол) деп берілген. Қолжазбадағы «жаманмен жанжал қылсаң сорыңа қарай жағаңнан алар» дегені де айтпақ ойды нақтылай түседі.

1962 жылғы (1989, 1993 жылғы) жинақтағы:

Жолдас болсаң жақсымен,
Қолың жетер Қырымға (142-бет),–

деген өлеңнің 48-жолы қолжазбада «Қолың жетер қиырға» (78-жол), 1962 жылғы (1989, 1993 жылғы) жинақтағы:

Парақорлар қызығар,
Бір қалаштық тиынға,—

деген өлеңнің 52-жолы қолжазбада «Парақорлар қарайды» (75-жол) деп берілген. Мұндағы «аз ақша болса да парақорлардың місе тұтып, қарайтындығы айтылған» ойлар да қисынырақ.

1962 жылғы (1989, 1993 жылғы) жинақтағы:

Арам пиғыл залымның,
Тату да болмас құдасы,—

деген өлеңнің 64-жолы 1931 жылғы жинақта «Жау көрінер ағасы» деп берілген. Тұтас өзгертілген өлең жолының қайсысын қолданса да өлең мазмұнына нұсқан келмейді. Дегенмен 1931 жылғы жинақтағы өлең жолы «арам пиғыл адамның» бейнесін айқындай түседі.

1962 жылғы (1989, 1993 жылғы) жинақтағы:

Құдай деген мұһминнің,
Ауыздан кетпес тобасы,—

деген өлеңнің 65,66-жолы 2006 жылғы жинақта:

Құдай деген мұһминнің,
Ауыздан кетпес тәубесі,—

деп өзгертіліп берілген.

1962 жылғы жинақтағы «Руза намаз пананды» (1993 жылғы жинақта да) деген өлеңнің 109-жолындағы «руза» сөзі 1989 жылғы жинақта (2006 жылғы жинақта да) «ораза» (277-бет) деп беріліп, орынды түзетілген.

1962 жылғы (1989, 1993 жылғы) жинақтағы:

Он сегізде қыз толып,
Ана болар бір елге,—

деген өлеңнің 140-жолы 1989 жылғы жинақта «Ана болар бір елге» (278-бет), 1993 жылғы жинақта «Ана болар біреуге» деп берілген. Сонда дұрысы қайсы? Бір елге ана немесе апа болуға жасы сай келмейді. Ал «біреуге ана болар» деу де орынсыз. Одан да осы өлең жолын «Әйел болар біреуге» деп өзгертсек, айтылмақ ой түсініктірек болар еді.

1962 жылғы жинақтағы:

Күн шыққан соң, намаз қаза боларын
Біле тұра жатасыз

деген өлеңнің 155-жолы 1993, 2006 жылғы жинақтарда:

Күн шыққан соң тұрмасаң
Намаз қаза боларын
Біле тұра жатасыз,—

деп «тұрмасаң» сөзін қосып, орынды түзеткен. Сондай-ақ 1962 жылғы (1989, 1993 жылғы) жинақта берілген «Жаралып жан болып тумаса» деген өлеңнің 162-жолындағы «жаралып» сөзі 2006 жылғы жинақта «жарылып» деп берілген. Бұл, әрине, теруден кеткен қате. 1962 жылғы жинақта берілген «Бұйрықсыз бәрі – харам» деген өлеңнің 165-жолы 1993, 2006 жылғы жинақтарда «Бұйрықсыздың бәрі харам», 1989 жылғы жинақта «Бұйрықсыз бәрі харам-ды» деп берілген. Дұрысы осы соңғысы. Өйткені алдыңғы «Түйенің құты бура-ды» (159-жол) деген өлең жолымен үйлесіп тұр.

1962 жылғы жинақтағы деген өлеңнің 167-жолы 1989 жылғы жинақта «Жер тырнадай қор болмас» (278-бет), 1993 жылғы жинақта «Жер таянбай тұра алмас» (79-бет) деп берілген. Дұрысы – соңғысы. Өйткені «Жер таянбай тұра алмас Жетекшіден айрылса» десек, онда бұл өлең жолының мағынасы түсінікті.

1962 жылғы (1989, 1993, 2006 жылғы) жинақтағы:

Құдайдан қорыққан мұсылман
Қарауыл қояр сөзіне,—

деген өлеңнің 184-жолы қолжазбада:

Құдайдан қорыққан бейшара

Қарауыл қояр ізіне (28-жол),–

деп берілген. Дұрысы, әрине, жинақтық нұсқалар. Өйткені мұнда ақын «мұсылман адамның әрбір сөзін андап, ойланып сөйлеу керектігін» айтқысы келеді.

Шортанбай Қанайұлының бірнеше басылымындағы «Атамыз – Адам пайғамбар» деп басталатын көлемді толғауын салыстыра келе өлең жолдарының қалып кету мен қысқартылуы, өзгеріске ұшыраған жекелеген сөздер мен сөз тіркестері сияқты көптеген өзара айырмашылықтарға көз жеткіздік. Олай болса, алдағы уақытта Шортанбай Қанайұлының барлық жарық көрген шығармаларына мәтін тарихын зерттеудегі тура және жанама мәліметтерді пайдалана отырып арнайы текстологиялық жұмыс жасалуы қажет.

Қорытындылай келгенде, мұралары ауызша жеткен зар заман ақындарымыздың, оның ішінде Шортанбай Қанайұлының жарық көрген әр кезеңдегі жинақтарын өзара салыстырып қана қоймай, алғаш хатқа түскен қолжазба күйіндегі нұсқаларымен қоса, бастапқы жинақтағы нұсқаларын қайта қарап, ақын шығармаларының тұрақты мәтінін жасау мәселесі дұрыс жолға қойылса деген ниет білдіреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындары шығармаларының жинағы.– Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясы, 1962. – 421 б.

2. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.

3. Зар заман.– Алматы: Жалын, 1993.-176 б.

4. Он ғасыр жырлайды.– Алматы, 2006. – 408 б.

Аннотация

Шаханова Р.А. ¹,

¹Казахский Национальный педагогический университет им. Абая

Абдикалик К.С. ²,

²Казахский государственный женский педагогический университет

Адилбекова Л.М. ³,

³Казахский государственный женский педагогический университет

ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ШОРТАНБАЯ

В настоящей статье рассматриваются текстологические вопросы толгау представителя литературы Зар заман Шортанбая. Для сравнения вариантов разных изданий наряду с опубликованными сборниками были рассмотрены и варианты рукописей. В результате сравнительно-сопоставительного изучения опубликованного в ряде изданий объемного толгау Шортанбая Канайұлы «Бала зары» убедились, что в них встречаются отдельные различия, как сокращение стихотворных строк, отдельные слова и словосочетания, подвергнутые изменениям. Особое значение придается разночтениям стихотворных строк в каждом сборнике. Подвергнуты анализу текстовые различия в таких стихотворениях поэта «Ғаламның орта жарығы», «Жалғанның жаман тарлығы», «Жер тырнамай қор болмас». В результате сопоставления вариантов сборника с первыми рукописными вариантами выявлена необходимость разработки устойчивых текстов произведений поэта.

Ключевые слова: эпоха, текст, текстовые различия, вариант, ошибки, поэт, размышление, сборник, рукопись, редакция.

Annotation

Shahanova R.A. ¹,

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

Abdikalyk K.S. ²,

²Kazakh State Women's Teacher Training University

Adilbekova L.M. ³,

³Kazakh State Women's Teacher Training University

TEXTUAL DIFFERENCES WORKS SHORTANBAYA

This article discusses textual questions tolgau representative literature Zar zaman Shortanbay. To compare different versions of publications along with the published collections have been reviewed and manuscript. As a result of comparative study published in several editions of the volume tolgau Shortanbay Kanayuly «Bala zary» were convinced that they are individual differences, as the reduction of lines of poetry, single words or phrases which have undergone changes. Particular importance is attached to different interpretations of verse lines in each collection. To analyze the differences in the text of the poems of the poet «Galamnyn orta zharygy», «Zhalgannyn zhaman tarlygy», «Zher tyrnamay kor bolmas». As a result, comparison of variants of the collection with the first hand-written version identified the need to develop sustainable texts of works of the poet.

Keywords: period, text, text differences, embodiment, the error, poet, thinking, compilation, the manuscript, editing.

АУДАРМАТАНУ

МРНТИ 16.31.51

БОРАНБЕК А.М.¹

*¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
(Алматы, Қазақстан)*

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТІЛДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АУДАРМАДА БЕРІЛУІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдер салғастырмалы талдау негізінде қарастырылады. Мақала екі тілдің арасындағы байланысты және аударманың ерекшелігін анықтауға арналады. Сонымен қатар, берілген мақалада фразеологизмдердің мағынасын ашу және оны талдау мәселелері қарастырылады. Мақаланың өзектілігі фразеологизмдерді аударуда баламалыққа жету жолдары болып табылады. Қай ұлттың болмасын өзінің өмір сүрген дәуіріне қарай күн көріс, тұрмыс-тіршілігі, сол ұлтқа ғана тән әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, мәдениеті бар. Осы сынды ұлттық бояулар фразеологиялық бірліктердің құрамында көптеп кездесетіні белгілі. Мақала сол фразеологизмдерді аудару барысында кездесетін ерекшеліктер мен қиындықтарды талдауға арналады. Аударма барысында бір тілдің бірліктері екінші тілде берілгенде баламасыз лексикамен берілетін жағдай кездеседі. Бір тілден екінші тілге тәржімаланғанда аударманың сындық-сапалық өзгерістерге ұшырайтындығы белгілі. Сондықтан, екі тілдің арасындағы лингвистикалық байланысты анықтау мақаланың басты мақсаты болып саналады.

Кілт сөздер: фразеологизм, әлемнің тілдік бейнесі, таным, мәдениет, сәйкестік, балама, аударма, ерекшелік, талдау, баламасыз лексика

Фразеологизмдер – халық өмірінің айнасы, фразеологиялық бірліктерде бейнеленетін халықтың ұлттық-мәдени өмірінің көрінісі оның тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрлерінде анық байқалады. Сондықтан да фразеологизмдерді өткен тарихтың, салт-сананың, аңыздар мен мифтердің және т.б. жиынтығы деп қарауға болады.

Қазіргі таңда ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің қазақ тіліне аударылу мәселесі қазақ аударматануындағы өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Бір халықтың рухы, жан-дүниесі екінші бір халыққа аударма тілі арқылы жетеді. Бір халықтың екінші бір халықпен қарым-қатынас жасауы, өзге халықтың мәдениеті, тұрмыс-тіршілігімен танысудың басты құралы аударма екені баршамызға белгілі. Ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылып жүрген көркем аудармада өз кезегін күтіп тұрған мәселелер көп. Солардың бірі – тұрақты сөз тіркетерін аудару болып табылады.

Фразеология саласы - тіл біліміндегі ең күрделі сала. Сондықтан аудармашы сөйлем ішінен фразеологиялық бірліктерді ажырата білуі өте маңызды және сөйлемде кездесетін фразеологизмдердің ұлттық-мәдени бояуларын ажырата алуы қажет.

Фразеологизмдерді ажырату және оны аудару, аудармашыға көп қиындықтар туғызады. Мысалы, фразеологизмдердің көп компонентті мағыналарының құрамындағы сөздердің мағынасынан алшақ болуы, ең бастысы – сөйлем ішінде фразеологизмдерді еркін сөз тіркестерінен бірден ажыратып алуға болмайтындығы. Осыдан барып түпнұсқа тілден аударылған фразеологизмдердің толыққанды мағынасы аудармада күңгірттеніп, мүлдем өзгеріп кетеді.

Фразеологиялық аударма деп - аударма тілі мен түпнұсқа тіліндегі фразеологизмдердің арасындағы мағыналық жақындықтарды іздеп, бір-біріне жақын фразеологиялық эквивалент табуы айтамыз [1,169 б.].

Әр түрлі тілдердің фразеологизмдерін зерттей отырып, зерттеушілер, фразеологтар көбінесе лексикаға қарағанда әр тілдің ерекшелігін көрсетеді. Әр ұлтта фразеологиялық тіркестің сәйкес келмеуі ұлт тілдерінің өзіндік ерекшелігіне байланысты, ал сәйкес келуі салт-дәстүрдің жалпыламалығында немесе бірізділігінде [2, 237]. Ғасырлар бойы фразеологизмдернің көптеген қоры жинақталды, олар бір кездері біреуге байланысты, ұтымды, мағыналы, орынды боғандықтан адамдарға ұнап тілге сіңіп кеткен. Осылайша тілдің ерекше бір бөлімі, тіл білімі бөліміне жататын, тілдің фразеологиялық құрылымын зерттейтін, сонымен қатар, берілген тілдің фразеологизмдернің жинақтылығын зерттейтін фразеология қалыптасты. Әдетте берілген құрылымымен мағынасы ашылмайтын фразеологизмдер, жекелеген ойды

білдіретінсөздер фразеологизммен түсіндіріледі. Фразеологизмдердің мынадай түрлері бар: идиома, каллокация, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, афоризмдер.

Фразеология деген грамматикалық термин гректің фразис (сөйлемше), логос (ілім) деген сөздерінен біріктіру арқылы жасалған. Тіл ғылымындағы қазіргі мағынасы фразеологизмдер деген ұғымды береді. Сондықтан фразеология деудің орнына кейде грамматикада фразеологизмдер деп те қолданылады [2, 220].

Біздің елімізде қазақ тілі мен орыс тілін салғастыра зерттеуге арналған еңбектер құрылымы әр түрлі тілдерді салыстыра-салғастыра зерттеудің үлгісі болды. Қазіргі Қазақстан тіл білімінде енді-енді ғана бой көтеріп, кейінгі жылдары ғана тұсауы кесілген саланың бірі-қазақ және герман тілдерінің фразеологизмдерін кешенді түрде тіл біліміндегі жаңа бағыттардың ұстанымдарына сүйене отырып зерттеу. Түркі-герман, оның ішінде, қазақ және ағылшын тілдерін салыстыра-салғастыра зерттеу кейінгі уақытта ғана қолға алына бастағандықтан, әлі де болса шешімін таппаған талай мәселелер, міндеттер баршылық. Осындай тың, қиын, өзекті мәселелердің бірі-қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық тенеулердің кешенді түрде лингвомәдени және лингвокогнитивтік тұрғыдан салғастыра зерттелуі.

Фразеология термині екі түрлі мағынада, бірі – тілдегі фразеологизмдерді зерттейтін тіл білімінің саласы; екіншісі – бір тілдегі фразеологизмдердің тұтас жиынтығы деген мағынаны білдіруде қолданылады. Фразеологизмдердің өз алдына дербес лингвистика саласы екендігін танытатын үш түрлі басты белгісі бар. Олар: а) даяр қалпында жұмсалып белгісі; ә) мағына тұтастығы; б) тіркес тиянақтылығы.

Тіл-тілдердегі фразеологизмдер еркін тіркестердің мағыналарының тиянақталып, тіркеске енген компоненттерінің лексикалық мағыналарының әлсіреп, кейде мүлде айырылып қалуы нәтижесінде жасалады. Ғалым М.Н. Шанский: «исследование фразеологических оборотов, наряду с глубоким и всесоронним анализом фразеологического богатства ... языка, позволяет решить ряд очень важных и сложных проблем», – деп түйіндейді.

Тіл біліміндегі салыстырмалы-салғастырмалы әдісті қолдану арқылы әр түрлі туыстас және туыстас емес тілдердің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, фразеологиялық т.б. жүйелерін салыстырып, салғастырып зерттеуге болады. Бұл әдістің түп төркіні ХІХ ғасырдың басынан бастап туыстас тілдер семьясы мен тобы, олардың туыстық қатынасы мен дәрежесін зерттеуге арналған салыстырмалы-тарихи әдісте жатыр. Салыстырмалы-тарихи әдіс туыстас тілдердің деректерін салыстыра тарихи тұрғыдан зерттеп, ондағы лексикалық және грамматикалық құбылыстардың шығу тегі, өзгеруі мен дамуын және түп тегінің бірлігін анықтау үшін қолданылған.

Кейіннен осы атақты әдістің нәтижелері мен деректерін есепке ала отырып, тіл білімінің жаңа принциптері айқындалды, бұрынғы деректер жаңа мәліметтермен толықтырылды. ХХ ғасырда салыстырмалы әдіс арқылы туыстас емес тілдерді де салғастыра зерттеуге болады және зерттеу керек деген пікір кең өріс алды. Бұл әдістің соңғы жылдары кең тарағандығы соншалық, тіпті осыған байланысты тіл білімінің жаңа тараулары, зерттеудің жаңа бағыттары пайда болды: салыстырмалы-салғастырмалы фонетика, салыстырмалы-салғастырмалы лексикология, салыстырмалы-салғастырмалы грамматика, салыстырмалы-салғастырмалы фразеология тілдің тағы сол сияқты басқа салалары өз алдына дербес пән ретінде қаралып, талай ғылыми еңбектердің негізгі нысандары болды.

Тіл білімінің басқа салалары сияқты фразеология да бүгінгі таңда терезесі тең, дербес пәнге айналып отыр. Фразеология саласын тіл білімінің жеке саласы ретінде қалыптастыруда, оның нысандарын, тілдегі орны мен табиғатын зерттеу әдістерін анықтауда, маңызды теориялық тұжырымдар жасауда көптеген отандық және шетелдік ғалым-фразеологтардың еңбектері ерекше орын алады. Н.И. Амосова, А.В. Кунин, И.И. Чернышева, В. Флейшер (W. Fleischer), М.М. Копыленко, І. Кенесбаев, А.Т. Қайдар, А.Д. Райхштейн, С.Е. Исабеков, С.К. Сатенова, З.Қ. Ахметжанова, Д. Добровольский, М. Сабитова, К.К. Дүйсекова т.б. атақты ғалымдардың жалпы және салғастырмалы фразеология мәселелеріне арнап жазған құнды-құнды еңбектері жарық көрді.

Бүгінгі таңда адамзат тарихының шексіз өрлеп, кемелденген заманында, мәдениет пен өнер, саясат пен тіл салаларында халықаралық қатынастың дамып, жанданған уақытында салыстырмалы-салғастырмалы тіл білімі өзекті де көкейкесті мәселелердің бірі болып отыр. Тілдерді салыстыра-салғастыра зерттеу әр тілдің өрнек бояуын, ұлттық ерекшелігін, қайталанбас қасиетін танып білуге жол ашады. Осындай зерттеулер мәдениетаралық қатынастың төрінен орын алып, халықтардың бір-бірімен түсінісу барысын жүзеге асыруға кеңінен ат салысады.

Еліміз егемендік алып, әлемдік өркениет биігіне ұмтылып отырған заманда, жоғары дамыған Еуропа елдерімен саяси, экономикалық, мәдениаралық қарым-қатынастың дамып отырған уақытында – қазақ тілін Еуропаның беделді тілдерінің бірі ағылшын тілімен салғастыра зерттеу – баға жетпес құнды дүние.

Соңғы 10-15 жыл ішінде қазақ тілі фразеологиясын герман (ағылшын) тілдері фразеологиясымен

салғастыра зерттеуге арналған бірталай жұмыстар жарық көрді (Г. Карбозова, Ш. Арғынғазина, Ф.Оспанова, А. Молдасанова., Г. Қапышева, Р. Атаханова, Т. Мықтыбаева және т.б.).

Соңғы жылдары тіл білімінде қазақ тілін генетикалық және типологиялық жағынан туыстығы жоқ тілдермен салыстыра-салғастыра зерттеу мәселесі кеңінен өріс алып келеді. Бұған дейінгі салыстырмалы-салғастырмалы түрде жүргізілген жұмыстар құрылымдық-мағыналық бағытта ғана қарастырылып келсе, бүгінгі таңда антропоцентристік бағыттағы уақыт көшінде әртүрлі тілдерді салыстыра-салғастыра зерттеу ерекше қызығушылық танытуда. Тілді, тілдік бірліктерді адами факторлармен, адами құндылықтармен бірлікте қарастыру қазіргі тіл білімінің алға тартып отырған басты бағыттарының бірі. Бүгінгі күні адами факторларға ерекше мән беріп, тіл иесінің тілдік бірліктерді дұрыс, ұтымды қолдану, мән-мағыналарын терең түсіну мәселесі ғылыми еңбектерде жиі көтерілуде. Осындай жұмыстарда ұлттық құндылықтарға қатысты мәдени деректерге көп көңіл бөлініп, тіл тек тұлғалық (формалық) жағынан ғана емес, сонымен қатар ол мағыналық, ұғымдық, мәдени-концептілік тұрғыдан жиі қарастырылып, талданатын болды. Тілді ұлттың тарихымен, мәдениетімен, рухани қазынасымен, яғни дүниетанымымен тығыз қарым-қатынаста, бірлікте алып қарастырылған жағдайда ғана ұлттық тілдің табиғатын шынайы танып білуге жол ашылады.

Салыстырмалы тіл білімінде алдыңғы қатарлы орыс ғалымдары Я.И. Рецкер, А.В. Федоров, В.Н.Комиссаров, С.Влахов және т.б. фразеологиздерді аудару мәселесі туралы ой пікірлер айтқан еді. Олардың пікірлеріне сүйеніп, С. Влахов пен С. Флорин фразеологиздерді түпнұсқа тілінен аударма тіліне аударудың мынадай жолдары бар екендігін көрсетеді.

1. Фразеологиздердің аударма тілде кездескен эквивалентін беру арқылы аудару.

2. Аударма тілдегі вариантын беру арқылы.

3. Аударма тілде түпнұсқа тілдегі фразеологиялық тіркестің баламасы да, варианты да болмағандықтан, фразеологиялық емес тіл құралдарымен беру арқылы.

Жоғарыда аталған аттары аталған орыс ғалымдары сөз тіркестерінің өзіне тән белгілері мен қасиеттеріне байланысты бірнеше амал-тәсілдерді ұсынған болатын. Сондықтан аты аталған ғалымдардың фразеологиздерді аударудың бірнеше жолдарына сүйене отырып, оларды мынадай түрлерге бөлеміз: фразеологиялық аударма және фразеологиялық емес аударма. Фразеологиялық аудармаға толығырақ тоқталайық. Фразеологиялық аударма өз ішінен толық фразеологиялық эквивалент, жартылай фразеологиялық эквивалент, қатыстық фразеологиялық эквивалент және фразеологиялық аналог деп бөлінеді.

1. Толық фразеологиялық эквивалент барлық белгісі жағынан, яғни образдылығы толық сақталған, түпнұсқа тілімен дәлме- дәл келетін, мағыналық жағынан да, стильдік, метафоралық, эмоцияналдық бояуы жағынан сәйкес, компоненттік құрамы мен лексика-грамматикалық көрсеткіштері бірдей, бірдей грамматикалық категорияға жататын фразеологизмдердің аударылуы. Түпнұсқа тіліндегі фразеологизмдерді аударма тіліндегі фразеологизмдермен аудару, яғни фразеологизмді фразеологизммен аударылуын айтамыз.

2. Жартылай фразеологиялық эквивалент дегеніміз – түпнұсқа тілден аударма тілге алмастырылатын фразеологиялық бірліктің бірнеше вариантының ұшырасуы, яғни яғни түпнұсқа тілдегі фразеологизмдердің компоненттері аз болса, онда олардың аударма тіліндегі компоненттері көп болады, немесе керісінше, компоненттері көп болатын жағдайда, аударма тілінде аз болады. Аударманың бұл түрі аудармада көп кездеседі.

3. Қатыстық фразеологиялық эквивалент- мағыналары сәйкес келгені мен, синтаксистік құрамы, синонимдік компоненттері, морфологиялық құрылысы өзгешелеу болады, бірақ мағынасы бірдей.

4. Фразеологиялық аналог- берілген мәтінде бастапқа тіліндегі өзіне баламасыз тұрақты тіркесінің мағынасына ие аударма мәтініндегі аударма тұрақты сөз тіркестері.

Соңғы кезеңдерде жалпы түркі тілдері фразеологизмдерін орыс, ағылшын, неміс, корей, түрік, қытай, т. б. тілдеріндегі фразеологизмдерін салғастыра зерттеу, сөздіктер жасаудың тәжірибесі жинақталып, оның ішінде қазақ тілі деректерін басқа тілдердегі фразеологизмдермен салғастыра зерттеу барысында көптеген еңбектер, ізденістер жарық көрді.

Фразеологияның жан-жақты теориялық негізін және сөздіктер материалдарын басшылыққа ала отырып, ағылшын және қазақ тілдерінің фразеологизмдерінің лексика-семантикалық сипатын ашу ғылымға енгізгелі жүрген біздің де жаңалық ізденісіміз.

Белгілі ғалым С.Аманжолов фразеологизмдерді зерттеуді қолға алудың керектігін алғашқылардың бірі болып атап көрсетіп, бағыт бағдар береді және фразеологиялық тіркестердің сөйлем мүшелеріне қатыстылығын сөз етеді [3,157 б.].

Мағына тұтастығы – дегеніміз фразеологизм компоненттерінің бастапқы мағынасынан түгел не жартылай айырылып, тіркестің біртұтас мағына беруін айтамыз. Тіркес тұрақтылығы фразеологизм компоненттерінің өзара орын тәртібінің сақталуын, ал қолдану тиянақтылығы олардың қолдануға даяр тұруынан көрінеді. Осы аталып отырған релеванттық қасиеттер қазақ және ағылшын тілі фразеологизмдеріне де ортақ заңдылықтар. Мысалы, қазақ-ағылшын тіліндегі тұрақты тіркестер:

Көзінің ағы мен қарасы – the apple of one's eye;

Kill two birds with one stone - екі қоянды бір таяқпен ұрып өлтіру;

Cat and dog life — im пен мысықтай өмір, т. б.

Жалпы фразеологизмдердің аудармасы жайында ғылыми зерттеу еңбектері күні бүгінге дейін аз болып келеді. Соған байланысты үлкен ғалымдардың еңбектерінде, кейбір саликалы мәжілісте сөйлеген сөздерінде аударма жайында, оның ішінде фразеологизмдердің аудармасы туралы тиіп-қашып айтпай тұра алмайды. Сонда бәрі фразеологизм аудармасын тексеру өте күрделі іс екенін, бұған көп еңбек ету қажет екенін жасырмай айтады.

М. Балақаев, Б. Жанпейісов, М. Томанов, Б. манасбаевтар 1966 жылы басылып шыққан «Қазақ тілінің стилистикасында» фразеологизмдердің аудармасына арнайы тоқталады. Мұнда авторлар мәселенің қиындығын айтып қана қоймай, фразеологизмдерді орыс тілінен қазақ тіліне аударудың әртүрлі жолдарын қарастырады. Сонымен, үш түрлі тәсілдің көмегімен аударуға болады дейді [4, 73].

Біріншіден, «фразеологизмдерді аударуда оның жалпы мағынасы беріледі». Мысалы:

There is no smoke without fire - Жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды;

He carries fire in one hand and water in the other - Үндемегеннен үйдей бәле шығады;

To build a fire under oneself - Өз-өзіңе ор қазу;

Better a little fire to warm us, than a great one to burn us - Тиыннан ақша құралады;

The fat is in the fire - Болар іс болды, бояуы сіңді.

Soft fire makes sweet malt - Жылы-жылы сөйлесең жылан інінен шығады.

Екіншіден, «фразеологизмдерді аударуда олардың өзара мәндес келетіндігі ескерілетінін» айтады.

Мысалы:

Out of the frying-pan into the fire – Ұшқыннан от шығады;

Crooked logs make straight fires - Ескі ағаш та түзу алау берер.

Тіл-тілдегі фразеологизмдердің өзара сәйкес, мәндес келуі, шынында да аударманың жатық, түсінікті болуына септігін тигізеді. Мұның бәрі аударманың жұмысын едәуір жеңілдететіні сөзсіз.

Үшіншіден, «көптеген тұрақты сөз тіркестері бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударылады». Мысалы:

«Don't add fuel to the fire» - Отқа май құйма;

«Do not play with fire» - Отпен ойнама;

«Talent - a flame (flash). The genius – fire» – Талан – жалын, ақыл – от [5].

Бұл тіркестердің құрамындағы компоненттер бір-бірімен байлаулы, тұтасқан қалпында қолданылады. Олардың орнына басқа бір сөз қолдануға болмайды немесе басқа бір тілдік элементпен олардың бірін өзгерткен жағдайда жалпы мағынаға нұқсан келуі немесе фразеологизм табиғатына тән тәуелсіздік пен үйлесімділік бұзылуы мүмкін.

Жоғарыда аталып отырған тілдерде бейнелілігі және үйлесімділігінен, әуезділігі және терең мағыналылығымен ерекшеленетін сөз оралымдары жиі кездеседі. Олар кезінде еркін тіркес негізінде пайда болып, жылдар бойы өңделіп, халықтың жадында жатталып, бірте-бірте қолдануға даяр тілдік құралға, халықтық мұраға айналған. Фразеологизмдер – халықтың ғасырлар бойы көңілге түйіп, сұрыптап жеткізген, образдар дүниесінің тілдік элементтері. Адам, қоғам, табиғат, өмір немесе тағы да басқа құбылыстарды суреттеуде бейнелі фразеологизмдер сөз зергерлігі үшін таптырмас тілдік құрал болып табылады. Орайын тауып қолданылған фразеологизм ситуативтік, контекстік, стильдік қолданыс тұрғысынан ширатылып, сөздің мән-мазмұнының айқындала түсуіне ықпал етеді

Жұмысты қорытындылай келе, бірі түркі, бірі герман тілдері тобына жататын қазақ және ағылшын тілдерінің тілдік, ұлттық мәдени ерекшеліктерін түрлі тілдік бірліктер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер бойынан тауып, олардың бір-біріне ұқсастық немесе бір-бірінен айырмашылық дәрежесін анықтауға, ұлттық нақышты тереңірек түсінуге талпынған ғылыми еңбектер баршылық, дегенмен шешімін таппаған мәселелер де жоқ емес. Осындай негізгі мәселелердің біріне қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдерді қазіргі тіл білімінің жаңа бағыттары мен ұстанымдары негізінде салыстыра-салғастыра зерттеу жатады.

Ұлт мәдениетінің қай түрінде болмасын, онда сол ұлттың бүкіл таным болмысы мен тұрмыс-тіршілік суреті сақталған. Белгілі бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктерге ең алдымен тілдегі фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, накыл сөздер

жатады, себебі бұл тілдік бірліктер белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттық өмір көріністерінің айнасы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Исабеков С.Е. *Картина Мира во фразеологических единицах неродственных языков // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации и перевода.* – Алматы, 2001. – 161 с.
2. Амосова Н.И. *Основы английской фразеологии.* – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1963. – 280 с.
3. Кунин А.В. *Английская фразеология.* Москва. 1970. – 390 с.
4. Айтбайұлы Ө. *Қазақ фразеологизмдері мен перифраздары // Фразеологизмдерді аудару тәсілдері.* Алматы: «Абзал-Ай», 2013. – 398 б.
5. *Kenneth Katzner. English-Russian, Russian-English Dictionary // 2nd Edition.* NY. 1994. – 354 p.

Аннотация

БОРАНБЕК А.М.¹

¹*ҚазНПУ им. Абая,*

Кафедра восточных языков и перевода

*(Алматы, Қазақстан) *-магистрант*

**ЗНАЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКАХ
И ИХ ПРОЯВЛЕНИЕ В ПЕРЕВОДЕ**

В этой статье фразеологизмы в казахском и английском языках рассматриваются на основе сопоставительного анализа. Статья посвящается выяснению взаимосвязи между двумя языками и выяснению особенностей перевода. Так же, в данной статье рассматривается проблемы как анализ и раскрытие значения фразеологизмов. Актуальность статьи заключается в достижении эквивалентности при переводе этих фразеологизмов. У каждой нации есть свои обычаи и традиции, своя культура которые свойственны только этому народу. Всем известно что такие колориты в частности встречаются в составе фразеологических единиц. Статья посвящается анализу особенностей и трудностей при переводе этих фразеологизмов. В процессе перевода бывает такие случаи, когда единицы одного языка переводятся на другой язык безэквивалентной лексикой. Кроме того, переводу свойственно попасть в качественно-критическим изменениям в процессе перевода. Поэтому, выяснить лингвистическую связь между двумя языками является главной целью статьи.

Ключевые слова: фразеологизм, языковая картина мира, познание, культура, соответствие, эквивалентность, перевод, особенность, анализ, безэквивалентная лексика

Summary

Boranbek A.M.¹

¹*KazNPU named after Abay,*

Chair of Oriental languages and translation,

*(Almaty, Kazakhstan) *- master's Course student*

**VALUE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES AND THEIR
MANIFESTATION IN TRANSLATION**

In this article phraseological units in the Kazakh and English languages is considered on the basis of the comparative analysis. Article is devoted to clarification of interrelation between two languages and to clarification of features of the translation. Also, in this article is considered problems as the analysis and disclosure value of phraseological units. Relevance of article consists in achievement of equivalence at the translation of these phraseological units. Each nation has its own customs and traditions, and its own culture which are peculiar only to these people. All know that such national colors in particular are found in a part of phraseological units. Article is devoted to the analysis of features and difficulties at the translation of these phraseological units. In translation process happens such cases when units of one language are translated into other language by non-equivalent lexicon. Besides, the translation can get in qualitative and critical changes in translation process. Therefore, to find out linguistic communication between two languages is a main goal of article.

Keywords: phraseological unit, language picture of the world, knowledge, culture, compliance, equivalence, translation, feature, analysis, non-equivalent lexicon

МРНТИ 16.31.41

Г.С. ЖОЛДАСБАЕВА¹

¹*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Шығыс тілдері және аударма кафедрасы, магистрант
(Алматы қ., Қазақстан)*

АГАТА КРИСТИ ДЕТЕКТИВТЕРІНІҢ АУДАРМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНЕ БЕЙІМДЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме

Әр халықтың әдеби туындыларының эстетикалық қызметі оның мәдени, рухани және ұлттық танымының аясынан шығып, басқа мәдениет өкілдеріне қол жетімді болуында. Бұл көркем аударма ісінің еншісінде. Мақалада ағылшын детективі жанрында жазылған шығармалардың ұлттық және мәдени ерекшеліктеріне байланысты көркем шығарманы қазақ мәдениетіне бейімдеу мәселесі туралы сөз болады. Бейімдеу - өзге мәдениет өкілдерінің дәстүрлері, менталитеті мен басқа да ұлттық ерекшеліктеріне байланысты мәтінді ықшамдау немесе оған өзгерістер енгізу, яғни әлеуметтік-мәдени бейімдеу. Мақалада А.Кристидің «The Four Suspects» шығармасын қазақ тіліне аударған Ә.Ахметовтің «Күдікті төртеу» атты аударма туындысынан бірқатар мысалдар алынып, оларға талдау жасалады. Түпнұсқа мен аударма мәтіндегі сөйлемдерді салыстыра келіп, аударма мәтіннің түпнұсқамен сәйкестігі сарапталады. Аударма, ең алдымен, мәдени сәйкестікті зерделеуден, сондай-ақ түпнұсқадағы ұлттық және тарихи колоритті аударма тіліндегі құралдармен пішінін, мазмұнын жеткізуден тұратын күрделі ойлау үрдісі болып табылғандықтан, мақалада көркем аудармашының шығармашылық шеберлігі мен даралығы қатар көрініс табады.

Түйін сөздер: аударма, түпнұсқа, сөзбе-сөз аударма, көркем аударма, әлеуметтік-мәдени бейімдеу, тілдік норма, дәнекер тіл, балама, сөз тіркесі, фразеологиялық синоним.

Аударма үрдісі бір тіл бірліктерін екінші бір тіл бірліктерімен алмастыру ғана емес, ол – тәржімелеу барысында аудармашының еңсеруге тиіс алуан түрлі қиындықтарды қамтитын өте күрделі үрдіс.

Аударма - нақты бір ұлттың мәдениет дәстүрлерін бойына сіңірген шығармашылық өнер туындысы ретінде өз тарихынан, тілі мен ділінен, жалпы күллі өмірінен сыр шертетін басқа мәдениет өкілдеріне қол жетімді асыл қазына. Аударма – алыс елді жақындатқан елтану жолы, өзгенің тілін өз тілінде сөйлеткен делдал, достық пен ынтымақтың дәнекері. Ал аудармашы осы кеніштің қақпасын ашатын кілт. Осыған орай А.С.Пушкиннің «Аудармашылар – мәдениетті бір елден екінші елге жеткізуші пошта аттары» дегені бар [1, 36]. Сондықтан, аудармашы сол мәдениеттің нақты өкілі болып табылатын түпнұсқа авторының стилін, яғни көркем туындының идеясын құрайтын кейіпкерлер мен образдар жүйесін және оны жүзеге асыратын тілдік құралдарды, сол мәдениеттің құндылықтар жүйесін түсініп, аударма арқылы жеткізуі қажет.

Аударма үрдісі барысында ұлттық-мәдени компонентке ерекше назар аудару қажет, өйткені ол аударылып отырған мәтіннің мағынасын анықтайды. Сондықтан да аудармашы түпнұсқа мәтіннің грамматикалық, стилистикалық және басқа да ерекшеліктерін ескере отырып әдеби мәтін құруы қажет. Бұдан келіп көркем шығарманы бейімдеу мәселесі туындайды. Бұндағы бейімдеу деп отырғанымыз өзге мәдениет өкілдерінің дәстүрлері, менталитеті мен басқа да ұлттық ерекшеліктеріне байланысты мәтінді ықшамдау немесе өзгерістер енгізу, яғни әлеуметтік-мәдени бейімдеу. Тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасы, әсіресе мәдениеттің тілге әсері және оның тілдегі көрінісі ғылымға жаңалық емес. Қазақ тілі ойды нақты беруден гөрі көркемдеуіш құралдармен беруге бейім тіл болғандықтан аудармашы аударма мәтінді төл тілдің табиғи қалпымен жасауды көздейді. Осыған орай ол түпнұсқадағы сөздер мен сөз тіркестерінің стильдік және көркемдік мақсатынан шыға отырып, қазақ тілінің ұлттық нышаны бар ұғымдарды қолданады.

Сөз етіп отырған әлеуметтік-мәдени бейімдеу мәселесін ағылшын көркем әдебиетінде детектив жанры бағытындағы Агата Кристи әңгімелері арқылы қарастыруды мақсат еттік. Соңғы жылдары әлемдік әдебиеттің алтын қорына қосылған детектив жанрында жазылған романдар мен әңгімелер дәнекер тілсіз қазақ тіліне тікелей аударылып, детектив дискурсы зерттеу объектісінің нысанына айналып келеді. Біз көркем аудармаға баса назар аударып отырғандықтан «көркем аударманың басты мақсаты АТ оқырманына эстетикалық әсер етіп, көркем бейне жасау болып табылады» [2, 95]. Мұнда ерекше қызығушылық танытып отырған әлемдік деңгейдегі Агата Кристи әңгімелерінің түпнұсқа тілінде емес,

қазақ тіліндегі тәржімесінің өз оқырманын тауып, оған өз әсерін тигізуі. Солардың ішіндегі шоқтығы биік аудармалардың бірі Әділ Ахметовтің жасаған нұсқасы.

Агата Кристидің шығармашылығының өне бойынан жазушының өзіне тән даралық қолтаңбасын көруге болады. Сондықтан аудармашыға қиындық туғызатын да автордың осы қасиеті, дегенмен тәржімеші сөзге шешен, тілі көрнекі де бай болса ол өз алдына жеңілдік.

А.Кристидің танымалдығының сырын ашу мақсатында Лондон, Бирмингем және Уоруик университеттерінің ғалымдары оның әңгімелерінің 80-нен астамын компьютерге салып, онда қолданылған сөздер, сөз тіркестері мен фразаларға сараптама жүргізген. Сөйтіп олар жазушының сөздік қорының мардымсыз екенін айтып, негізінен «*can you keep an eye on this*» - көз қырын сала жүресіз бе, «*more or less*» - азды-көп, «*a day or two*» - бір-екі күн және «*something like that*» - осыған ұқсас бірдеңелер деген сияқты қарапайым тіркестерден тұратынын анықтаған. Ал оқиғаның одан әрі тез, әрі шиеленісті өрбуін көрсету үшін сызықшаны көп қолданған [3].

А.Кристи шығармалары кісі өлімі, тонау сияқты фактілерге негізделіп, себебі мен салдарының анықталуымен және куәгерлердің жеткілікті болуымен ерекшеленеді. Оқиғалар көбіне бірнеше шағын бөліктен құралып, шиеленісе барып тұтасып, шынайы түрде жалғасын табады.

Ә.Ахметов А.Кристидің “The case of the perfect maid” – «Мінсіз періштенің құпиясы», “The witness for the prosecution” – «Куәнің құпиясы», “The million dollar bond robbery” – «Ғайып болған миллион», “The four suspects” – «Күдікті төртеу», “The mystery of the blue jar” – «Көк құмыраның сыры», “The herb of death” – «Ажал шөбі» т.б. аударған. Бұл әңгімелердің бәрі «Ғайып болған миллион» [4] деген атпен жинақ болып шықты. Жалпы, Ә.Ахметовтің қай аудармасын алсаңыз да өз ана тілінің барлық тілдік құралдарын сарқа пайдаланып түпнұсқа мазмұнын төл мәдениетіміз қабылдай алатын дәрежеде бергеніне көз жеткізесіз. Аудармашының көркем шығармада бейнеленген ақпаратты толық жеткізу үшін қазақ тіліндегі баламаларды сәтті қолдануы оның ана тілін жақсы меңгеруінің көрінісі, ойлау қабілетінің тереңдігі, көркем мәтін түзу шеберлігі мен шығармашылық ізденісінің жемісі.

Ә. Ахметов ана тіліміздің бай сөздік қорындағы сөздер мен тіркестерді орынды қолданудан мүлт кетпеген. Соның ішінде ағылшын тіліндегі қылмысқа қатысты лексиканы құрайтын сөздер мен тіркестерінің аудармасы қазақ тілінде де мағынасы дұрыс келетін, сәйкес сөздермен берілген.

“The Four Suspects” әңгімесін алар болсақ, оның негізгі сюжеті - аса маңызды барлау жұмысына қатысып, құпия ұйымның тамырына балта шапқан доктор Розеннің өлімі. Бұл қылмысқа төрт адам күдікті танылады. Шындықтың бетінің қалай ашылатынын қазақы тілмен, мазмұнды оймен жеткізген жерлерінен мысалдар алып қарастырамыз:

«To say that every crime brings its own punishment is by way of being a platitude, and yet in my opinion nothing can be truer» - деген тұсын «Әр қылмыс ерте ме, кеш пе өз жазасын алады деу тым қарапайымдылық болар, бірақ меніңше, *ар жазасы бар жазадан ауыр*» деп береді. *Nothing can be truer* (ал сөзбе-сөз аудармасы: бұдан артық ештеңенің шынайы болуы мүмкін емес) – тілімізде бар тіркеспен ауыстырылып отыр. Көріп отырғанымыздай, түпнұсқадағы қылмысқа қатысы бар айтылған ойды аудармашы ел-жұртқа, тұтас ұлтымызға қатысы бар кең ауқымды, қасиетті құндылық ар-намыс сөзімен алмастырып, оның мәні мен мазмұнын кеңейтеді.

«She beat about the bush a little, but at last it all came out» - «Алғашқыда біраз *кібіртікпен отырды* да, сосын ішіндегісінің бәрін ақтарды». *Beat about the bush* (с.с.а.: бұтаны айналып жүру) тіркесінің мағынасы «жұмбақтап сөйлеу; тұспалдап сөйлеу». Тура осы тіркесі бар сөйлем “The Kidnapped Premier” («Қолды болған премьер») әңгімесінде де бар: “Oh, come on – don’t let’s beat about the bush!...” Ол былай аударылған: «*Әрі-бері орағытпай*, шаруамызға көшелік!...». Екі аудармада да қазақ тіліндегі балама сөздер түпнұсқадан ауытқымай орынды жұмсалған.

“Yes, Miss Marple. I have learned one thing through bitter experience. Never say to yourself that anyone is above suspicion”. – «Иә, Мисс Марпл. *Басқа түссе баспақшыл боласың* дегендей, өмір үйреткен бір сабақ сол – өз басым еш уақытта да бәленше күдіктен таза дегенге сене алмаймын». Біздің тілімізге ертеден етене сіңіп, тілімізге икемделіп «баспақшыл» болып кеткен «басына іс түссе, башмақ тігерсің» деген көрші қарақалпақ халқының мақалының да орайы келіп тұрғасын өте ұтымды пайдаланады. Түпнұсқадағы бір ғана «bitter experience» сөз тіркесінен автордың айтайын дегенін бұрмаламай, керісінше оқиға құрылымы арқылы астарлы ой айта білуі аудармашының шеберлігі екені сөзсіз. Ой неғұрлым көркем құрылса, соғұрлым тыңдаушыға түсінікті, әрі әсерлі болады. Ойдың көркемдігі жалпы халыққа таныс суретке құрылуымен тығыз байланысты. Аударманың тілі адамның күнделікті өмірден көріп-біліп, түйгенімен үйлесіп тұрса, шығарма соншалықты тартымды болмақ.

Қазақ халқының салт-дәстүрі, дүниетанымы мен түйсігі жекелеген сөздерге қарағанда фразеоло-

гизмдерде көбірек қолданылады. Жалпы фразеологизмдер бейнелі форма мен астарлы мазмұнның үйлесуінен туындайды. Оны мына мысалдан көре аламыз: '...But there are quite a number of people who aren't stupid, and *one shudders* to think of what they might accomplish unless they had very strongly rooted principles.' – «...Керісінше, ақылды адамдар да жеткілікті. Егер олар адамгершіліктен кетіп, ойына келгенін істесе не болар еді. Ондайды ойласаң *төбе шашың тік тұрады*». Мұндағы «shudder» сөзі түпнұсқадағы құбылыс «дененің түршігуі» мағынасында тура айтылып тұрса, аудармашы оның орнына қолдануға әбден лайық қазақ тіліндегі фразеологиялық синониммен алмастырып отыр. Осыған ұқсас мысалдар өте көп, мысалы:

«I faced the risk when I undertook this business.» - «Бұл іске о баста кіріскенде-ақ *басымды өлімге тіккен болатынымын*»;

«Life went on peacefully at King's Gnaton for five months and then the blow fell.» - «Кингз Гнэтондағы бейбіт өмірдің бес айға дейін *шырқы бұзылған жоқ болатын*»; мұндағы «*шырқ бұзу*» [5, 195] - тыныштықты бұзу, мазасын келтіру.

«... and it turned out to be the most unlikely person - just like in detective stories!» - «Ал жаңағы оқиғада ұры *уш ұйықтаса түске кірмейтін* басқа жан болып шықты. Кәдімгі детектив оқиға сияқты»;

«The authorities were not successful in coping with it, for its secrets were jealously guarded ...» - «Себебі әлгі жасырын ұйымның мүшелері құпияларын *қызғыштай қорғайтын*...»; мұндағы «*қызғыштай қорғау (қору)*» [5, 127] - қорғау, қорғаштау, қору, шаң жуытпау мағынасында.

«A quarrel, perhaps, with her master, a growing resentment all the more lasting because of the long faithful years behind her.» - «Қожайынымен *бет жыртысқан* кездері де болған шығар. Реніші жыл өткен сайын ұлғаюы мүмкін...»; мұндағы «*бет жырту*» [5, 50] - ұрсысу, ұятқа қалдыру деген мағынада.

«unless Miss Marple can help us. Can't you, Miss Marple? I've a feeling that letter might be in your line, you know.» - «Мисс Марпл бізге көмекке келмес пе екен? Мен білсем, мына хат – *сіз илейтін терінің нұшпағы*»;

«Her dear old master dead, and she no doubt brooding and feeling herself suspected of...» - «Ерекше сыйлаған қарт қожайыны қайтыс болып, өзіне түскен күдіктен *сары уайымға салынып* [5, 156] жүрген шығар...».

Автордың “The Million Dollar Bond Robbery” («Ғайып болған миллион») әңгімесінде мынадай жолдар бар: “So *that's the way your enthusiasm runs!* You would have liked *to cross swords* with the man who sneaked the Liberty Bonds?” Аудармашының нұсқасы: «Ә, көмекейің белгілі болды! Әлгі құнды қағаздарды жымқырып кеткен «серімен» *семсер серпісқің келіп отыр зой, сірә?*» Бұл жердегі *enthusiasm runs* - не дегісі келгені айтпай-ақ түсінікті, ойы белгілі болды мағынасында айтылған сөзді аудармашы қаламына ерік беріп «көмекейің белгілі болды» десе, ал *to cross swords* сөзбе-сөз аударылса да «семсер серпісуі» оқырманның көкейіне қонымды, өте сәтті шыққан. Автордың негізгі айтар ойын бұрмаламай сол күйінде толық, жұп-жұмыр етіп қазақ оқырманына жеткізген. Ағылшын тіркестеріне қазақтың небір тамаша балама сөздерін аянбай қолданған.

Сонымен қатар аудармашының кейбір сөздерді түсіріп, қалдырып кеткен жерлері де бар: “She commits a cold-blooded murder and gets off scot-free!” – «Ол қыз тапа-тал түсте кісі өлтіріп, аспай-саспай жайбарақат кете барған болды ғой онда!». *A cold-blooded murder* - қанды мойын (қол) айыпкер [5, 115], *gets off scot-free* - жазадан құтылып кету дегенді білдіреді. Бұндай еркін аударма түпнұсқаның өзіне тән ерекшелігін сақтаудан гөрі, аудармашы өзіне тиімділік жағын қарастырудан туса керек. Сөзбе-сөз аударудан пышақ жүзіндей ауытқымайтын кемшіліктер де туып жатады. Сол себепті де жеке сөздерді, тіпті, нүктесін қисайтпай түсіруді жөн көрмесе керек. Дегенмен, аудармашы шығармада суреттелген ойды қазақ көркем әдебиет стилінің нормасына, яғни оқырманның образды, әсерлі қабылдауына кедергі келтіретін сөздер мен сөз тіркестерін қолданбауға тырысқан. Шығарманың түпнұсқадан тікелей аударылғанын ескерсек, аударма өте ұтымды шыққан және қазақ әдебиетіне үлкен үлес қосқан салмақты дүниелердің бірі деп санаймыз.

Ә.Ахметовтің аудармасынан келтірілген мысалдар жөнінде ой түйіндесек, түпнұсқадағы өмірді, сол халықтың ұлттық тілін, мәдениетін, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, тұрмысын білуі, екі тілдегі ұғымның шалғайлығын «қиядан қиыстырып» беруі - аудармашының шеберлігінен туып отыр. Осындай сәтті аудармаларды дүниеге алып келу кез-келгеннің қолынан келмесі анық. Аударылатын әрбір шығарманың мазмұнынан ауытқымай, өз тілінде шығарма сюжетін қайта жазу, ондағы сөз қолданысы мен мазмұнын жетік беру оңай шаруа емес. Ал, аударманың түпнұсқаға сай шығуы – қазақ тілінің әдеби көркем сөзін, мақалы мен мәтелін, тұрақты сөз тіркестерін, жалпы өз әдебиетінің болашағын, өз ана тілінің қамын ойлағандығынан деп түсінеміз.

Қорыта айтсақ, әлемдік деңгейдегі классикалық әдебиет туындылары ана тілімізге толық аударылмаған. Әлемдік әдебиеттің маржанын қазақ тіліне аударып, төл әдебиетіміздің ажырамас бөлігіне айналдыру – маңызды мәселе. Олай болса сәтті шыққан аударманың нәтижесі ұлттық тіліміздің көркейе түсуіне ықпалы ерекше екені анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.С.Пушкин. Шығармалар жинағы. –М., 1956. - 400 б.
2. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр.яз. – М.: Высш.шк., 1990.– 253 с.
3. BBC NEWS | Entertainment | Linguists study Christie's appeal. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/4539956.stm>
4. Ә. Ахметов. Файып болған миллион. А.Кристидің әңгімелер жинағы. – Алматы: Жалын, 2003. - 160 б.
5. Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік. – Алма-Ата, Мектеп, 1988, 224 б.
6. Беркінбаева Г.О. Ағылшын тіліндегі идиомалардың қазақ тіліне лингвомәдени негізде берілу жолдары //Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Көптілді білім беру және шетел тілдері филологиясы» сериясы – 2016. №2(14). – 235-239 б.

Аннотация

Жолдасбаева Г.С.,¹

**¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
ПЕРЕВОД ДЕТЕКТИВОВ А.КРИСТИ
И ОСОБЕННОСТИ ИХ АДАПТАЦИИ К КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ**

Статья посвящена проблеме адаптации к казахской культуре английского детектива в связи с национальными и культурными особенностями. Под адаптацией текста в статье понимается упрощение текста или внесение некоторых изменений в связи с ментальностью, ассоциациями и культурными традициями другого народа. Данная адаптация носит название социокультурной. Следовательно, от переводчика требуется создать художественный текст с учетом грамматических, стилистических и других особенностей текста оригинала. В статье приводятся примеры из произведения А.Кристи «The Four Suspects» в переводе А.Ахметова на казахский язык. Сравнительный анализ примеров позволил выявить соответствия смыслов в результате замены английских выражений для казахской литературной традиции словосочетаниями и фразеологизмами, а также опущением незначительных деталей не влияющих на передачу смыслов.

Ключевые слова: перевод, оригинал, дословный перевод, художественный перевод, социокультурная адаптация, языковая норма, язык-посредник, эквивалент, словосочетание, фразеологический синоним.

Annotation

Zholdasbayeva G.S.,¹

**¹Kazakh National pedagogical university named after Abay
TRANSLATION OF A.CHRESTIE'S DETECTIVES
AND PECULIARITIES OF THEIR ADAPTATION TO THE KAZAKH CULTURE**

The article is devoted to the problem of adapting to the Kazakh culture English detective stories in relation to national and cultural features. The notion 'adaptation' relates to simplification of the text, or some changes due to mentality, associations and cultural traditions of other nations. It means a sociocultural adaptation. Thus, a translator is required to create a literary text taking into account grammatical, stylistic and other features of the original text. A.Christie's «The Four Suspects» translated by A.Akhmetov is selected for the analysis. As a result of the comparative analysis there were revealed adequacy of meanings by replacing English expressions for the phrases and phraseological units of the Kazakh literary tradition, and omission of minor details that doesn't affect the meanings.

Keywords: translation, original, word-for-word translation, literary translation, socio-cultural adaptation, language norm, language of the mediator, equivalent, word combination, phraseological synonym.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

- Амангелдиева Г.А.** – PhD докторант, Абай ат. Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Баймурзина А.А.** – PhD докторант, әл-Фараби ат. ҚазҰУ және А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты, Алматы қ.
- Байтуова А.Н.** – ф.ғ.к., доцент Қожа Ахмет Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.
- Долгушева Т.В.** – ф.ғ.к., аға оқытушы, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.
- Досымбекова Р.Ө.** – аға оқытушы, Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
- Оразақынқызы Ф.** – ф.ғ.к., доцент Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Ерімбетова А.Х.** – ф.ғ.к., доцент, Орталық Азия университеті, Алматы қ.
- Қоқанова Ж.А.** – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Есенова Қ.Ө.** – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы қ.
- Жұмабекова А.Қ.** – ф.ғ.д., профессор Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы қ.
- Тохметов А.Т.** – т.ғ.к., профессор Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы қ.
- Құсаннова А.Е.** – магистрант, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Загинайко О.Ю.** – аға оқытушы, ҚР ҰҚК Шекара қызметі Академиясы, Алматы қ.
- Кабатаева К.Т.** – Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ.
- Билял Б.Қ.** – Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ.
- Қабатай Б.Т.** – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Қажығалиева Г.А.** – п.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Қасым Б.** – ф.ғ.д., профессор, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Нурбекова Г.** – PhD докторант, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Қобланова А.Ж.** – ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Маймакова А.Д.** – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті филология ғылымдарының кандидаты, доцент, филологиялық пәндерді оқыту әдәстемесі кафедрасының доценті
- Меркибаев Т.А.** – аға оқытушы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
- Мұсатаева М.Ш.** – Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Екшембеева Л.В.** – әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
- Оразақынқызы Ф.** – ф.ғ.к., доцент Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Ордабекова Х.А.** – Сулейман Демирел атындағы университет, Алматы қ.
- Оспангазиева Н.Б.** – PhD докторант, А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты, Алматы қ.
- Сейтбекова А.А.** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми жетекші қызметкері, Алматы қ.
- Утешова Е.** – Қазақ Еңбек және Әлеуметтік Қатынастар Академиясының оқытушысы, Алматы қаласы,
- Аббасова М.М.** – Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы, Әзірбайжан
- Ақатаева Ш.Б.** – Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ.
- Ализаде Л. И.** – Низами атындағы Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы, Әзірбайжан
- Анищенко О.А.** - Ш.Уәлиханов Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
- Әуесбаева П.Т.** – жетекші ғылыми қызметкер, филол.ғ.к., доцент, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ.
- Ауелбекова Ш.Е.** – Сулейман Демирел Университеті, Филология және педагогика факультетінің PhD., ассист. профессоры
- Раксана Велиева** – Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы
- Вугар Исмат Теймурханлы** - Әзербайжан Мемлекеттік Педагогикалық Университетінің Губинск филиалы, Низами атындағы Әдебиет Институтының НАНА
- Гашимова А.Ш.** педагогика ғылымдарының кандидаты, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы, Фольклор Институтының докторанты

- Даутова Г.Р. – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты мен Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан
- Ержанова С.Б. – Қазақ мемлекеттік қыздар педдагогикалық университеті, Алматы қ.
- Жақсықұлова Ж.М. – Қазақ мемлекеттік қыздар педдагогикалық университеті, Алматы қ.,
- Жанұзақова Қ.Т. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Саметова Ж.Ш. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Қадыров Ж.Т. – Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ.
- Ибраева А.Д. - ф.ғ.к , Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Таласпаева Ж.С. - М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ.
- Смағұлова Н.Қ. - Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
- Көшекбаева А.А. - Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Сарбасов Б.С. - Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Қабылов Ә.Д. - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.
- Мағжан С. - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.
- Адиева П. - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.
- Мамедова С.А. - Низами атындағы әдеби институты
- Сарбасов Б.С. - Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Сафаралиева Р.С. - НАН Әзірбайжан Фольклор Институты
- Токсамбаева А.О. - Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ.
- Сүлейменова Қ.Қ. - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Төлебаева Қ.Т. - Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Алматы қ.
- Мүрсәлім Г.О. - Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Алматы қ.
- Тұрымбетова Ж.А. - Сүлеймен Демирел атындағы университет
- Шия Иү - Педагогикалық университеті, Құлжа қаласы, Қытай Халық Республикасы
- Анапин Е.Х. – аға оқытушы, Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты, Арқалық қ.
- Штатбаева Г.С. – п.ғ.магистрі, Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты, Арқалық қ.
- Бағитжанова Ш.С. – п.ғ.магистрі, аға оқытушы, Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты, Арқалық қ.
- Оскина М.С. – п.ғ.магистрі, оқытушы, Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты, Арқалық қ.
- Батаева Д. – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Бөгенбаева Ә.Б. – PhD докторант, Абай ат. Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Ерхожина Ш.Л. – п.ғ.к., аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Ермекбаева А.Ш. – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.
- Жұмақаева Б.Д. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Кеңесова Б.О. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Жумагулов В.И. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Ханкишиева Э.М. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Задаева А.А. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Кабатаева К.Т. – Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ.
- Мұсатаева М.Ш. – Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
- Екшембеева Л.В. – әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
- Mussatayeva M.SH. – Kazakh National Pedagogical University by Abay, c. Almaty
- Yekshembeyeva L.V. – Kazakh National University by al-Farabi, c. Almaty
- Нұрғалиева С.А. – п.ғ.к., доцент С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ.
- Зейнолла С.Ж. – PhD докторы, БАҰО ББЖ ҚБАРИ «Өрлеу», Алматы қ.
- Нуриева С.Г. – п.ғ.к., доцент, Әзірбайжан Мемлекеттік Теңіз Академиясы, Баку қ.
- Сүлейменова Қ.Қ. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Шаханова Р.Ә. – п.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Әбдіқалық К.С. – ф.ғ.к., профессор м.а., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Әділбекова Л.М.– ф.ғ.к., профессор м.а., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Боранбек А.М. – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Шығыс тілдері және аударма кафедрасы 2 курс магистранты

Жолдасбаева Г.С. – Абай атындағы ҚазҰПУ Шығыс тілдері және аударма кафедрасы 2 курс магистранты

НАШИ АВТОРЫ

- Амангелдиева Г.А.** – PhD докторант, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы.
- Баймурзина А.А.** – PhD докторант, КазНУ им. аль-Фараби и Институт, языкознания им. А. Байтурсынулы, г. Алматы
- Байтуова А.Н.** – к.ф.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет им.Х.А. Ясауи, г. Туркестан
- Долгушева Т.В.** – к.ф.н., старший преподаватель, Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета, г. Семей
- Досымбекова Р.О.** – старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы
- Оразакынкызы Ф.** – к.ф.н., доцент Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
- Еримбетова А.Х.** – к.ф.н., доцент, Центрально-Азиатский университет, г. Алматы
- Коканова Ж.А.** – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
- Есенова К.О.** - д.ф.н, профессор, Казахский Национальный Педагогический Университет им.Абая, г.Алматы.
- Жумабекова А.К.** – д.ф.н., профессор
- Тохметов А.Т.** – к.ист.н., профессор
- Кусаинова А.Е.** – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
- Загинайко О.Ю. – старший преподаватель, Академия Пограничной службы КНБ РК, г. Алматы.
- Кабатаева К.Т.** – Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, г. Караганда
- Билял Б.К.** – Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, г. Караганда
- Кабатай Б.Т.** – Казахский наациональный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
- Кажигалиева Г.А.** – д.п.н., профессор Казахский наациональный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
- Касым Б.** – д.ф.н., профессор Казахский наациональный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
- Нурбекова Г.** – PhD докторант, Казахский наациональный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
- Кобланова А.Ж.** – к.ф.н., доцент Казахский наациональный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
- Маймакова А.Д.** – Казахский национальный педагогический университет имени Абая к.филол.н., доцент кафедры методики преподавания филологических дисциплин
- Меркибаев Т.А.** Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы,
- Мусатаева М.Ш.** – Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы,
- Екшембева Л.В.** – Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы
- Оразакынкызы Ф.** – к.ф.н., доцент Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
- Ордабекова Х.А.** – Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Алматы
- Оспангазиева Н.Б.** – PhD докторант, Институт, языкознания им. А. Байтурсынулы, г. Алматы
- Сейтбекова А.А.** – Ведущий научный сотрудник института языкознания им. А. Байтурсынова
- Утешова Е.** – преподаватель Казахской Академии Труды и Социальных Отношений г. Алматы.
- Аббасова М.М.** Национальная Академия Наук Азербайджана, Азербайджан
- Акатаева Ш.Б.** - Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, г. Караганда
- Ализаде Л.И.**– Национальная Академия Наук Азербайджана, Азербайджан
- Анищенко О.А.** - Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
- Ауесбаева П.Т.** – ведущий научный сотрудник, к.филол.н., доцент, институт Литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, г. Алматы
- Ауелбекова Ш.Е.** PhD факультета Филология және педагогика., ассист. профессор Университета Сулейман Демирель

- Велиева Раксана** - Национальная Академия Наук Азербайджана
- Вугар Исмет Оглу Теймурханлы** – Азербайджанский Государственный Педагогической Университет, аспирант Института Литературы имени Низами НАНА, Азербайджан
- Гашимова А.Ш.** кандидат педагогических наук, докторант Института Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана
- Даутова Г.Р.** - Институт Литературы и искусства имени М.О.Ауэзова и КазНУ имени аль-Фараби
- Ержанова С.Б.** - Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы,
- Жаксыкулова Ж.М.** - Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы
- Жанұзақова Қ.Т.** - Казахский Национальный женский педагогический университет
- Саметова Ж.Ш.** - Казахский национальный педагогический университет им. Абая
- Кадыров Ж.Т.** - Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
- Ибраева А.Д.** – к.ф.н., Казахский национальный педагогический университет им. Абая
- Таласпаева Ж.С.** - Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
- Смагулова Н.Қ.** - Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
- Кошекоева А.А.** - Казахский государственный женский педагогический университет
- Сарбасов Б.С.** - Казахский государственный женский педагогический университет
- Кабылов А.Д.** - Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
- Магжан С.** - Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави
- Адиева П.** - Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави
- Мамедова С.А.**- Институт Литературы имени Низами Национальной Академии Наук Азербайджана
- Сарбасов Б.С.** - Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы
- Сафаралиева Р.С.** - Институт Фольклора НАН Азербайджана
- Токсамбаева А.О.** - Государственный университет имени Шакарима города Семей
- Сулейменова К.К.** - Казахский национальный педагогический университет имени Абая
- Тулбаева К.Т.** - Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет
- Мурсалим Г.О.** - Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет
- Турумбетова Ж.А.** - Университет им.Сулеймана Димереля
- Шия Иү** - Илиский Педагогический университет КНР
- Анапин Е.Х.** – ст. преподаватель, Аркалыкский государственный педагогический институт им.Б.Алтынсарина, г.Аркалык
- Штатбаева Г.С.** – магистр п.н., Аркалыкский государственный педагогический институт им.Б.Алтынсарина, г.Аркалык.
- Багитжанова Ш.С.** – магистр п.н., ст. преподаватель, Аркалыкский государственный педагогический институт им. Б.Алтынсарина, г.Аркалык.
- Оскина М.С.** – магистр п.н., преподаватель Аркалыкский государственный педагогический институт им. Б.Алтынсарина, г.Аркалык
- Батаева Д.** – Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
- Богенбаева А.Б.** – PhD докторант, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы.
- Ерхожина Ш.Л.** – к.п.н., старший преподаватель, Казахский Государственный Женский педагогический университет, г. Алматы
- Ермекбаева А.Ш.** – Международный казахско-турецкий университет им.Х.А. Ясауи, г. Туркестан
- Жумакаева Б.Д.** – Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы
- Кенесова Б.О.** – Казахский государственный женский педагогический университет г.Алматы
- Жумагулов В.И.** – Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы
- Ханкишиева Э.М.** – Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы
- Задаева А.А.** – Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы
- Кабатаева К.Т.** – Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, г. Караганда
- Билял Б.К.** – Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, г. Караганда
- Кабатай Б.Т.** – Казахский наациональный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
- Мусатаева М.Ш.** – Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
- Екшембеева Л.В.** – Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы

Нургалиева С.А. – к.п.н., доцент Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

Зейнолла С.Ж. – доктор PhD, Республиканский институт повышения квалификации руководящих и научно-педагогических работников системы образования Республики Казахстан, г. Алматы

Нуриева С.Г. – к.п.н., доцент, Азербайджанская Государственная Морская Академия, г. Баку

Сулейменова К.К. – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы

Шаханова Р.А. – д.п.н., профессор, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы

Абдикалик К.С. – к.ф.н., и.о.профессора, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы

Адилбекова Л.М. – к.ф.н., и.о.профессора, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы

Боранбек А.М. - КазНПУ им. Абая, Кафедра восточных языков и перевода

Жолдасбаева Г.С. - КазНПУ им. Абая Кафедра восточных языков и перевода Магистрант 2 курса

OUR AUTHORS

- Amangeldiyeva G.A.** – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty.
- Baimurzina A.A.** – PhD student, Al-FarabiKazNU and Institute of Linguistics named after A.Baitursynuly, Almaty
- Baituova A.N.** – c.ph.s., associate professor International Kazakh-Turkish University after H.A. Yasawi, Turkestan.
- Dolgusheva T.V.** – c.ph.s., senior lecturer, Kazakh Humanitarian Law Innovative University, Semipalatinsk
- Dossymbekova R.O.** - senior lecturer, Kazakh National University by al-Farabi, c. Almaty
- Orazakynkyzy F.** – c.ph.s., Kazakh National Pedagogical University by Abay, c. Almaty
- Erimbetova A.H.** – c.ph.s., Central Asian University, c. Almaty
- Kokanova Zh.A.** – – c.ph.s., Kazakh National Pedagogical University by Abay, c. Almaty Abay Kazakh National Pedagogical University, c. Almaty
- Esenova Kalbike Umirbaevna** - Ph.D., Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty.
- Zhumabekova A.K. Tokhmetov A.T. Kusainova A.E.** - Abay Kazakh National Pedagogical University c. Almaty
- Zaginaiko O.Yu.** - senior lecturer of the chair of professional language training in the Border Service Academy of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Philological Sciences, PhD
- Kabatayeva K.T.** – Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz, c. Karaganda
- Bilyal B.K.** – Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz, c. Karaganda
- Kabatai B.** – Kazakh National Pedagogical University after Abai, c. Almaty
- Kazhigaliyeva G.A.** – Ph.D., professor, Kazakh National Pedagogical University after Abai, c. Almaty
- Kasym B.** - Ph.D., professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
- Nurbekova G.** – PhD student, Kazakhstan national pedagogic university named Abai, Almaty
- Koblanova A.Zh.** – c.ph.s., associate professor Kazakh National Pedagogical University after Abai, c. Almaty
- Maymakova A.D.** Abai Kazakh national pedagogical university Candidate (Ph.D.) of philological sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of teaching philological disciplines
- Merkibayev T.A.** - Abai Kazakh National Pedagogical University
- Mussatayeva M.Sh.** – Kazakh National Pedagogical University by Abay, c. Almaty
- Yekshembeyeva L.V.** – Kazakh National University by al-Farabi, c. Almaty
- Orazakynkyzy F.** – c.ph.s., Kazakh National Pedagogical University by Abay, c. Almaty
- Ordabekova Kh.A.** – University of Suleiman Demirel, Almaty
- Ospangaziyeva N.B.** - PhD student, Institute of Linguistics named after A.Baitursynuly, Almaty
- Seytbekova A.A.** Leading researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baytursynov
- Utesheva Evgeniya** – teacher The Kazakh Academy of Labor and Social Relations
- Abbasova M.M.** - National Academy of Sciences of Azerbaijan, Azerbaijan
- Aybaniz Sh.H.** - Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan
- Akataeva Sh.** - Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz, Karagandy
- Lalezar I.A.** - Institute of Literature named after Nizami National Academy of Sciences of Azerbaijan
- Aybaniz Sh.H.** - Fight for love in the play of Huseyn Javid «Sheikh Sanan» in the context of cosmos and chaos
- Anischenko O.A.** - Kokshetau State University Sh. Ualikhanov, Kokshetau
- Auyelbekova S.E.** - PhD. Assistant Professor, Faculty of Philology Educational Sciences Turkic Studies Department
- Auyesbayeva P.T.** – leading research worker, PhD Philological sciences, associate professor, M.O.Auezov Institute of Literature and Art, Almaty
- Raksana Valiyeva** - Institute of Folklore National Academy of sciences of Azerbaijan
- Hashimova A. S.** candidate of pedagogical sciences, doctorant of Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan
- Vugar I.T.** - Guba branch Azerbaijan State Pedagogical University, a graduate student of the Institute of Literature named after Nizami ANAS
- Dautova G.R.** - M.O.Auezov Institute of Literature and Art and Al-Farabi Kazakh National University

- Erzhanova S.B.** - Kazakh state womens teasher training university, Zhaxykulova Zh.M. -,Kazakh state womens teasher training university
- Zhanuzakova K.T.** - Kazakh state women`s teacher training university
- Sametova Zh.Sh.** - Abai Kazakh National Pedagogical University
- KadyrovZh. T.** - North Kazakhstan State University named after Manash Kozybayev,
- Ibrayeva A.D.** - Abai Kazakh National Pedagogical University
- Talaspayeva Zh. S.** - North Kazakhstan State University named after Manash Kozybayev
- Smagulova N.K.** - KokshetauStateUniversitynamed after Sh. Ualikhanov
- Koshekoba A.A.** - Kazakh State Women`s Teacher Training University
- Sarbasov B.S.** - Kazakh State Women`s Teacher Training University
- Kabylov A.D.** - Caspian State University of Technology and Engineering named Sh.Yessenov
- Magzhan S.** - A.YasawiInternationalKazakh-TurkishUniversity
- Adieva P.** - A.YasawiInternationalKazakh-TurkishUniversity
- Mamedova S. A.** - Azerbaijan National Academy of Science, Institute of Literature named Nizami
- Sarbasov B.S.** - Kazakh State Women`s Teacher Training University
- Safaraliyeva R.S.**- Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan
- Toxambayeva A.O** - State University named after Shakarim Semey
- Suleimenova K.K.** - Kazakh National Pedagogical University named after Abai
- Tulebayeva K.T.** - Kazakh Humanitarian Juridical Innovative University
- Mursalim G.O.** - Kazakh Humanitarian Juridical Innovative University
- Turumbetova J.** - Suleyman Demirel Üniversitesi, Almatı, Kazakistan
- Xia Yu** - ІlePedagogical university
- Anapin E.Kh.** – senior teacher, Arkaluk State Pedagogical institute named after Y.Altynsarin, Arkaluk c.;
- Shtatbayeva G.S.** – m.p.s., Arkaluk State Pedagogical institute named after Y.Altynsarin, Arkaluk city.
- Bagitzhanova Sh.S.** – senior teacher, m.p.s., Arkaluk State Pedagogical institute named after Y.Altynsarin, Arkaluk c.
- Oskina M.S.** – teacher, m.p.s., Arkaluk State Pedagogical institute named after Y.Altynsarin, Arkaluk city.
- Batayeva D.** – Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
- Bogenbaeva A.B.**– PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty.
- Yergozhina Sh.L.**- c.p.s., senior teacher, Kazakh State Women's teacher training university, Almaty
- Yermekbayeva A.Sh.** – International Kazakh-Turkish University after H.A. Yasawi, Turkestan
- Zhumakaeva B.D.** – Kazakh Women's Pedagogical University, c. Almaty
- Kenesova B.O.** – Kazakh Women's Pedagogical University, c. Almaty
- Zhumagulova V.I.** – Kazakh Women's Pedagogical University, c. Almaty
- Hankishiyeva E.** – Kazakh Women's Pedagogical University, c. Almaty
- Zadayeva A.A.** – Kazakh state women`s teacher training university, c. Almaty
- Kabatayeva K.T.** – Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz, c. Karaganda
- Bilyal B.K.** – Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz, c. Karaganda
- Kabatai B.** – Kazakh National Pedagogical University after Abai, c. Almaty
- Mussatayeva M.SH.** – Kazakh National Pedagogical University by Abay, c. Almaty
- Yekshembeyeva L.V.** – Kazakh National University by al-Farabi, c. Almaty
- Nurgaliyeva S.A.** - candidate of Pedagogic Sciences, Assistant professor ofteacher education andmanagement East Kazakhstan State University named after S.Amanzholov, Ust-Kamenogorsk
- Zeynolla S.Zh.** – PhD, Head of the Department of International Educational Programs, Branch of JSC "NCPD "Orleu" RIDSES, c. Almaty
- Nuriyeva S.H.**– c.p.s., associate professor, Azerbaijan State Marine Academy, Baku, Azerbaijan
- Suleimenova K.K.** – Kazakh National Pedagogical University named after Abai, c. Almaty
- Shakhanova R.A.** - Ph.D., professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
- Kunimzhan S. A.**– Professor of Philology. Kazakh State Women`s Teacher Training University, Almaty.
- Adilbekova L.M.** – Acting Professor of Philology. Kazakh State Women's Teacher Training University. Almaty.
- Boranbek A.M.** - KazNPU named after Abay, Chair of Oriental languages and translation, 2-year master`s Course student
- Zholdasbayeva G. S.** - Kazakh National pedagogical university named after Abay Chair of Oriental languages and translation2nd year Master`s course student

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІ

Амангелдиев Г.А. Эрратология облысында зерттенетін никтерде кездесетін девиаттар.....	3
Баймурзина А.А. Тілдік сәйкестілік жайында.....	7
Байтуова А.Н. Қазақ, түрік және өзбек тілдеріндегі S (с), t (т), n (н), f (ф) дауыссыз фонемалардың салыстырмалы сипаты.....	10
Долгушева Т.В. Қазіргі заманғы газет дискурсындағы бағалау компоненті.....	14
Досымбекова Р.Ө., Оразақынқызы Ф. Қытай тілі сандар жүйесіндегі «бес» санының генезисі.....	19
Ерімбетова А.Х., Қоқанова Ж.А. Түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестіктерінің ғылыми-теориялық сипаттамасы.....	24
Есенова Қ. Қазақ тілі - Тәуелсіз Қазақстанның келбетін көрсететін басты құрал.....	27
Жұмабекова А.Қ., Құсаинова А.Е., Тохметов А.Т. Қытайдағы тіл ахуалы: қытайдың заманауи путунхуа тілінің басқа диалектілермен өзара байланысы.....	31
Загинайко О.Ю. Жоғары оқу орнындағы филология пәндері: білім берудің әдісі мен тәжірибесі.....	37
Кабатаева К.Т., Баербекова А.Е., Қабатай Б.Т. «Түркістан уалаяты газетіндегі» орыс тілінен енген сөздер және аударма мәселесі.....	42
Қажығалиева Г.А. Филолог емес студенттердің оқырман сауаттылығын қалыптастырудағы орыс тілі оқу құралдарының мүмкіндіктері туралы.....	46
Қасым Б., Нурбекова Г. Түбірлес сөздердің мағыналарының заман талабына сай өзгеріске ұшырауы.....	51
Қобланова А.Ж. Қазақ тілінің ортологиялық лексикографиясы: орфографиялық сөздіктің алғашқы академиялық басылым туралы.....	55
Маймакова А.Д. Қазіргі орыс тіл біліміндегі интерфикстердің жағдайы туралы.....	58
Меркибаев Т.А. Ағылшын етістігінің шақтық түрлері және грамматикалық категориялардың қалыптасуы.....	63
Мұсатаева М.Ш., Екшембева Л.В. Институционалды дискурс қазіргі тілімінің зерттеу нысанасы ретінде.....	67
Оразыхынқызы Ф. Қытай және қазақ тілдері фразеологизмдерінің құрылымдық семантикалық жүйесі.....	71
Ордабекова Х.А. Лексикалық номинация: ономазиологиялық және когнитивті бағыт.....	75
Оспанғазиева Н.Б. Қазақ тіліндегі фонологиялық құбылыс пен морфонологиялық құбылыстардың сипаты.....	79
Сейтбекова А.А. Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» жазба ескерткішіндегі «білім» концептісі.....	83
Утешева Е. Сөйлеу ағымындағы ағылшынша дыбыстаудың беталысы.....	89

ӘДЕБИЕТТАНУ

Аббасова М.М. Халық поэзиясы "Жел" өлеңінің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері туралы.....	92
Акатаева Ш.Б., Кельмаганбетова Ш.С. Қазақ әдебиетіндегі мистикалық образдар және М. Жұмабаев шығармаларындағы символизм ерекшеліктері.....	97
Ализаде Л.И. Әзірбайжан классикалық поэзиясы мен аллегориялық тәсілдер.....	101
Анищенко О.А. Шыңғыс Айтматов шығармаларындағы балалық шағы тақырыптардың өкілдігі: көркем және тәрбиелік мәні өтеуден.....	106
Ауелбекова Ш.Е. «Адам көркі-шүберек пе...», әлде қазақ мақал-мәтелдеріндегі ұлттық құндылықтардың уақыт өзгеруімен өзгергені ме?.....	111
Әуесбаева П.Т. «Айман-Шолпан» жырының тарихилығы.....	114
Велиева Р. "Қорқыт ата кітабы" мен "Беовульф" эпосатарындағы типологиясы білу.....	122
Вугар Исмет оглу Теймурханлы М.Ф. Ахундаде – әдеби-сыни көзқарастар шығыс классиктерінің қатынастары (негізінде "Месневи" Дж.Руми).....	126
Гашимова А.Ш. Ғарыштық және хаос аясында Хусейн Джавид «Шейх санан» пьесасындағы махаббат үшін күрес.....	130

Даутова Г.Р. Башқұрт халық эпостарындағы батыр бейнесінің спецификасы.....	135
Ержанова С.Б., Жақсықұлова Ж.М. Ағартушы, ақын, жыраулар поэзиясындағы «Мәңгілік ел» идеясы.....	140
Жанұзақова Қ.Т., Саметова Ж.Ш. Әдебиеттану ғылымындағы әдеби ағым-бағыттардың зерттелу жайы.....	144
Жумадилова А.Е. Абай шығармашылығы мен құран мәтіндеріндегі гуманистік идеялар....	148
Қадыров Ж.Т., Ибраева А.Д., Таласпаева Ж.С., Смағұлова Н.Қ. Жатсынудың көркем шығармада көріну сипаты.....	152
Көшекбаева А.А., Қожакеева Б.Ш. М.Мақатаев шығармаларындағы азаматтық, күрескерлік рух.....	158
Қабылов Ә.Д. М.Мағауиннің «Мен» ғұмырбаяндық хамсасындағы иронияның бағалаушылық қызметі.....	162
Мағжан С., Адиева П. Ишараттар, олардың сөйлеумен арақатысы.....	167
Мамедова С.А. Хаганидың ағылшын тілді көздерінің әдеби мұрасы.....	171
Сарбасов Б.С. Көне түркі ескерткіштеріндегі бөрі бейнесі.....	175
Сафаралиева С. Бала асырап алу барысы әзірбайжан эпосы "Короглу".....	179
Тоқсамбаева А.О., Сүлейменова Қ.Қ. Көркемдік дәстүр аясындағы ұлттық характер.....	183
Төлебаева Қ.Т., Мүрсәлім Г.О. Қ.Алтынбаев – әдебиет нұсқаларын жинаушы, зерттеуші.	194
Тұрымбетова Ж.А. Қазақ ақын-жырауларының шығармаларында Хазіретті пайғамбарымыз.....	200
Шия Иү Қазақ әдебиетіндегі әйел образы: төтемдік мәдениет және Е.Құрманбекқызы шығармашылығы аясында.....	205

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Анапин Е.Х., Штатбаева Г.С. Шетел тілін үйретудегі тыңдап-түсіну, таныстыру материалдары.....	210
Бағитжанова Ш.С., Оскина М.С. Шетел тілі сабақтарында жаңа технологияларды пайдалану.....	213
Батаева Д. Шетел тілін үйретудегі шетел мәдениетінің рөлі.....	216
Бөгенбаева Ә.Б. Жамбыл Жабаев шығармаларын оқыту барысында студенттердің креативті ойлау қабілетін дамыту.....	220
Ерхожина Ш.Л. Қазақ тілін оқытудағы импрессионистік және экспрессионистік әдістер.....	225
Ермекбаева А.Ш. Бейіндік мектептерде қазақ тілін жаңаша оқыту арқылы "Мәңгілік Ел - мәңгілік тіл" идеясын жүзеге асырудың мүмкіндіктері.....	228
Жұмакаева Б.Д., Кеңесова Б.О. Әдебиет пәнінен ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыстар: шығармашылық пен ықпалдастық.....	232
Жұмағұлова В.И., Ханкишиева Э.М., Задаева А.А. Көптілді білім беру ортаның концептуалды моделі.....	236
Кабатаева К.Т., Билял Б.Қ., Қабатай Б.Т. Білім беру жүйесіндегі мемлекеттік тілді оқыту технологияларының жаңашылдық дәстүрі.....	240
Мұсатаева М.Ш., Екшембеева Л.В. Институционалды дискурсты психоллингвистикалық тұрғыдан зерттеу жолындағы кейбір мәселелері туралы.....	244
Нұрғалиева С.А., Зейнолла С. Ж. Қазақстанда үштілді білім беру мәселелері жайында (БАҰО ББЖ ҚБАРІ «ӨРЛЕУ» тәжірибесі негізінде).....	248
Нуриева С.Г. Тілдегі (ағылшын) жекешелік және оның зерттеу міндеттері.....	254
Сүлейменова Қ.Қ. Әдебиет пәнінде оқушылардың оқуға деген қызығушылықтарын арттыру ерекшеліктері.....	258
Шаханова Р.Ә., Әбдикалик К.С., Әдилбекова Л.М. Шортанбай толғауларындағы мәтіндік айырымдар.....	264

АУДАРМАТАНУ

Боранбек А.М. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің тілдегі алатын орны және олардың аудармада берілуі.....	269
Жолдасбаева Г.С. Агата Кристи детективтерінің аудармасы және оны қазақ мәдениетіне бейімдеу ерекшеліктері.....	274

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Амангелдиева Г.А. Девиаты в никах как область исследования эрратологии.....	3
Баймурзина А.А. Языковая идентичность: к постановке вопроса.....	7
Байтуова А.Н. Сравнительная характеристика согласных фонем S (с), t (т), n (н), f (ф) в казахском, турецком и узбекском языках.....	10
Долгушева Т.В. Оценочный компонент в современном газетном дискурсе.....	14
Досымбекова Р.О., Оразақынкызы Ф. Генезис числа «пять» в китайской нумерологии... ..	19
Ерімбетова А.Х., Қоқанова Ж.А. Научно-теоретическое описание соответствие со звуком тюркские языки.....	24
Есенова К. Казахский язык – главный инструмент, которое указывает облик независимого Казахстана.....	27
Жумабекова А.К., Тохметов А.Т., Кусайнов А.Е. Языковая ситуация Китая: взаимодействие современного китайского языка путунхуа с диалектами.....	31
Загинайко О.Ю. Филологические дисциплины в военном вузе: методика и практика преподавания.....	37
Кабатаева К.Т., Баербекова А.Е., Кабатай Б.Т. Взаимственные слова с русского языка и проблема перевода в газете "Туркестан уалаяты".....	42
Кажигалиева Г.А. О возможностях учебных пособий по русскому языку как неродному в формировании читательской грамотности студентов-нефилологов.....	46
Касым Б., Нурбекова Г. Деформация значений корневых слов в современных условиях....	51
Кобланова А.Ж. Ортологическая лексикография казахского языка: о первом академическом издании орфографического словаря казахского языка.....	55
Маймакова А.Д. О статусе интерфиксов в современной русистике.....	58
Меркибаев Т.А. Становление грамматических категорий и видо-временных форм английского глагола.....	63
Мусатаева М.Ш., Екшембеева Л.В. Иинституциональный дискурс как объект исследования в современном языкознании.....	67
Оразақынкызы Ф. Структурно-семантическая система фразеологизмов в китайском и казахском языках.....	71
Ордабекова Х.А. Лексическая номинация: ономазиологические и когнитивное направление.....	75
Оспангазиева Н.Б. Виды фонологических и морфонологических явлений в казахском языке.....	79
Сейтбекова А.А. Концепт «знание» в письменном памятнике Ахмеда Иугинеки «Дар истины» XII века.....	83
Утешева Е. Тенденции английского произношения в потоке речи.....	89

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Аббасова М.М. Структурно-семантические особенности песен о «Ветре» в народной поэзии.....	92
Акатаева Ш.Б., Кельмаганбетова Ш.С. Мистические образы в казахской литературе и некоторые особенности творчества М.Жумабаева.....	97
Ализаде Л.И. Классическая азербайджанская поэзия и способы аллегорического выражения.....	101
Анищенко О.А. Репрезентация темы детства в произведениях Ч.Айтматова: непреходящее художественное и воспитательное значение.....	106
Ауелбекова Ш.Е. kazak atasözlerindeki “güzellik” unsurları değіştі mi?... “kız güzelliđi saçında, insan güzelliđi giysisinde”.....	111
Ауесбаева П.Т. Историзм поэмы «Айман-Шолпан».....	114
Велиева Р. Типология образа мудреца в эпосах «Книга моего деда Коркута» и «Беовульф».....	122
Вугар Исмет оглу Теймурханлы Отношение М.Ф.Ахундзаде к литературно-критическим взглядам восточных классиков (на основе «Месневи» Дж.Руми).....	126
Гашимова А.Ш. Борьба за любовь в пьесе Гусейн Джавида «Шейх санан» в контексте космоса и хаоса.....	130

Даутова Г.Р. Специфика образа батыра в эпосе башкирского народа.....	135
Ержанова С.Б., Жаксыкулова Ж.М. Идея "Мәңгілік Ел" в поэзиях великих просветителей, акынов, жырауов.....	140
Жанұзақова Қ.Т., Саметова Ж.Ш. Состояние исследования литературных течений и направлений в науке литературоведения.....	144
Жумадилова А.Е. Гуманистические идеи в творчестве абая и текстах корана.....	148
Кадыров Ж.Т., Ибраева А.Д., Таласпаева Ж.С., Смагулова Н.Қ. Проблема отчуждения в художественных произведениях.....	152
Кошекowa А.А., Сарбасов Б.С. Гражданский, воинственный дух в произведениях М.Макаатаева.....	158
Кабылов А.Д. Оценочно-ориентировочная функция иронии в мемуарном романе М.Магауина «Я».....	162
Мағжан С., Адиева П. Жесты в их соотношении с речью.....	167
Мамедова С.А. Литературное наследие хагани в англоязычных источниках.....	171
Сарбасов Б.С. Образ волка в древних тюркских памятниках.....	175
Сафаралиева Р.С. Обряд усыновления в азербайджанском эпосе «Короглу».....	179
Токсамбаева А.О., Сулейменова К.К. Национальная характеристика на художественных кругах традиций.....	183
Тулебаева К.Т., Мурсалим Г.О. Собиратель образцов художественной литературы, исследователь К.Алтынбаев.....	194
Турумбетова Ж.А. Образ жизни Пророка (с.а.с.) в трудах казахских жырау.....	200
Шия Иү Образ женщины в казахской литературе: тотемная культура и в рамках творчества Е.Курманбековны.....	205

ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

Анапин Е.Х., Штатбаева Г.С. Презентация материалов для прослушивания в обучении иностранным языкам.....	210
Багитжанова Ш.С., Оскина М.С. Использование новых технологий на уроках иностранного языка.....	213
Батаева Д. Роль иностранной культуры преподавания иностранного языка.....	216
Богенбаева А.Б. Развитие креативного мышления студентов в процессе изучения творчества Жамбыла Жабаева.....	220
Ерхожина Ш.Л. Экспрессивные и импрессионные методы в обучении казахского языка.....	225
Ермекбаева А.Ш. "Возможности осуществления идеи "Мәңгілік Ел - мәңгілік тіл" посредством новых методов обучения казахскому языку в профильных школах".....	228
Жумакаева Б.Д., Кенесова Б.О. Внеклассные работы организованные по литературе: интеграция и творчество.....	232
Жумагулова В.И., Ханкишиева Э.М., Задаева С.А. Концептуальная модель полиязычного образования.....	236
Кабатаева К.Т., Билял Б.К., Кабатай Б.Т. Инновационная традиция технологии обучения государственного языка в системе образования.....	240
Мұсатаева М.Ш., Екшембеева Л.В. О некоторых проблемах изучения институционального дискурса с психолингвистических позиций.....	244
Нұрғалиева С.А., Зейнолла С. Ж. К вопросу об организации трехязычного образования в Казахстане (на примере (РИПКСО) – ФАО «ОРЛЕУ»).....	248
Нуриева С.Г. Языковая (английский) личность и задачи ее изучения.....	254
Сүлейменова Қ.Қ. Специфика повышения читательской культуры учащихся на уроках литературы.....	258
Шаханова Р.А., Абдикалик К.С., Адилбекова Л.М. Текстологические различия произведений Шортанбая.....	264

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Боранбек А.М. Значение фразеологизмов в английской и казахской языках и их проявление в переводе.....	269
Жолдасбаева Г.С. Перевод детективов А.Кристи и особенности их адаптации к казахской культуре.....	274

CONTENT

LINGUISTICS

Amangeldiyeva G.A. Deviance in nickname as an area of research erratologii.....	3
Baimurzina A.A. Language identity: to the formulation of the question.....	7
Baituova A.N. Comparative characteristics of the consensus phonemes S (c), t (t), n (n), f (ф) In Kazakh, Turkish and Uzbek languages.....	10
Dolgusheva T.V. Evaluation component of the modern newspaper discourse.....	14
Dossymbekova R.O., Orazakynkyzy F. Genesis numbers «five» in chinese numerology.....	19
Erimbetova A.H., Kokanova Zh.A. Scientific theoretical description of conformity with sound in Turkic language.....	24
Esenova K.O. Kazakh language - the main tool that indicates the appearance of independent Kazakhstan.....	27
Zhumabekova A.K., Tokhmetov A.T., Kusainova A.E. Language situation of china: Interaction of modern standart putonghua language with dialects.....	31
Zaginaiko O.Yu. Philological subjects in military high school methodology and practice of teaching.....	37
Kabatayeva K.T., Baerbekova A.E., Kabatai B. Borrowed words from the russian language newspaper «Turkistan ualayaty» and problems of translation.....	42
Kazhigaliyeva G.A. About the capability of training manuals on Russian as a second language in the formation of reader literacy of students-not philologists.....	46
Kasym B., Nurbekova G. Deformation the meaning indigenous words of modern values of words in modern conditions.....	51
Koblanova A.Zh. Kazakh language orthologous lexicography: about first academic publication of the kazakh language orthopedic.....	55
Maymakova A.D. The status of interfixes in modern russian linguistics.....	58
Merkibayev T.A. The establishment of grammar categories and aspectual temporal forms of english verb.....	63
Mussatayeva M.Sh, Yekshembeyeva L.V. Institutional discourse as an object of research in modern linguistics.....	67
Orazakynkyzy F. Structural and semantic system of phraseology in the chinese and kazakh languages.....	71
Ordabekova Kh.A. Lexical nomination: onomasiological and cognitive direction.....	75
Ospangazyiyeva N.B. Types of phonological phenomena in kazakh language.....	79
Seytbekova A.A. The concept "knowledge" in ahmed jugineki's written monument «True gift» of XII century.....	83
Utesheva E. Trends in pronunciation texts in the stream of speech (within the frame -work of interdisciplinary processes).....	89

LITERATURE

Abbasova M.M. The structural and semantic features of the folk melodies about "Wind".....	92
Akataeva Sh., Kelmaganbetova Sh.S. Mystical images in kazakh literature and some peculiarities of M. Zhumabaev's work.....	97
Lalezar Ikram kizi Alizadeh The classical azerbaijan poetry and methods of the allegorical expression.....	101
Anischenko O.A. Representation of childhood themes in the works of chingiz aitmatov: enduring artistic and educational value.....	106
Auyelbekova S.E. "A man's beauty is in his clothes?...", or the shift of the national values in the Kazakh proverbs in the course of time.....	111
Auyesbayeva P.T. Historical features of the poem "Aiman-Sholpan".....	114
Raksana Valiyeva The typology of the character the wise man in the eposes "The book of Dede Gorgud" and "Beowulf".....	122
Vugar Ismet oglu Teymurkhanli Literary-critical views of mirza fatali akhundzadeh to eastern classics (based on "Mesnevi" J.Rumi).....	126
Hashimova A. Sh. Fight for love in the play of huseyn javid "sheikh sanan" in the context of	

cosmos and chaos.....	130
Dautova G.R. Specifics of image batyr in the epos of the bashkir people.....	135
Erzhanova S.B., Zhaxykulova Zh.M. Idea «Mangilik el»in the poetry of the great educator, akyn, zhyrauov.....	140
Zhanuzakova K.T., Sametova Zh.Sh. State of literary studies trends and directions in literary science.....	144
Zhumadilova A.E. Humanistic ideas in the works of Abai and the texts of the quran.....	148
KadyrovZh. T., Ibrayeva A.D., Talaspayeva Zh. S., Smagulova N.K. The problem of estrangement in works of fiction.....	152
Koshekoba A.A., Sarbasov B.S. Civis warlike spirit in the works of M.Makatayev.....	158
Kabylov A.D. Estimated directional function of irony in M.Magauinn’s autobiographical hams "I".....	162
Magzhan S., Adieva P. Gestures in their relationship with speech.....	167
Mammadova S.A. Literary heritage of khagani in.....	171
Sarbasov B.S. The imade of ancient turkus monuments.....	175
Safaraliyeva R.S. Rite of adoption in azerbaijan epos "Koroglu".....	179
Toxambayeva A.O., Suleimenova K.K. National characteristic on artistic of traditions.....	183
Tulebayeva K.T., Mursalim G.O. Collector of literary works, scientist K. Altinbayev.....	194
Turumbetova Zh.A. Prophet's (pbuh) way of living in the works of kazakh jiraus.....	200
Xia Yu The image of women in kazakh literature: totem culture and creativity within E.Kurmanbekova.....	205

PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS

Anap E.K., Shtatbayeva in G.S. Presentation of listening materials in teaching foreign languages.....	210
Bagitzhanova Sh.S., Oskina M.S. Use of nt on the lessons of foreign language.....	213
Batayeva D. The role of foreign language teaching culture.....	216
Bogenbaeva A.B. Development of students critical thinking in the process of studying the creative works of Zhambyl Zhabayev.....	220
Ерхожина Ш.Л. Expressive and impressive methods in teaching kazakh language.....	225
Yermekbayeva A.Sh. "Possibilities of implementation of the idea "МӘҢГІЛІК ЕЛ - МӘҢГІЛІК ТІЛ" by means of new methods of training in Kazakh at profile schools".....	228
Zhumakaeva B.D., Kenesova B.O. Extracurricular activities organized for literature: integration and creativity.....	232
Zhumagulova V.I., Hankishiyeva E., Zadayeva A.A. Conceptual model of polylingual education.....	236
Kabatayeva K.T., Bilyal B.K., Kabatai B. The innovative tradition of learning technologies of state language in the education system.....	240
Mussatayeva M.SH., Yekshembeyeva L.V. Some problems in the study of institutional discourse from psycholinguistic positions.....	244
Nurgaliyeva S.A., Zeynolla S.Zh. The issue of trilingual education organization in Kazakhstan (on the example (ridses) – JSC "NCPD "Orleu").....	248
Nuriyeva S.H. Preface of linguistic (english) personality and learning of it.....	254
Suleimenova K.K. Specifics improvement reading culture of pupils at classes of literature.....	258
Shahanova R.A., AbdikalykK.S., Adilbekova L.M. Textual differences works shortanbaya.....	264

TRANSLATION

Boranbek A.M. Value of phraseological units in english and kazakh languages and their manifestation in translation.....	269
Zholdasbayeva G.S. Translation of a.christie’s detectives and peculiarities of their adaptation to the kazakh culture.....	274

Басуға 29.10.2016. Пішімі 60X84 1/8.
Қаріп түрі «Тип Таймс» Сықтывкар қағазы.
Көлемі 37,0. Таралымы 300 дана. Тапсырыс № 51

050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасының баспаханасында басылды.